DİJİTAL KÜTÜPHANE KANALI

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

https://rantey.org

Yedek ve Duyuru Kanallarımız
Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

• Telegram: https://t.me/birkitapbir

• WhatsApp Kanalımız : https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4IvMoc0Y

İSTANBUL BÜYÜKŞEHİR BELEDİYESİ

Cumhuriyet İstanbul'unda Kadın

Cumhuriyet İstanbul'unda

Kadın

İSTANBUL BÜYÜKŞEHİR BELEDİYESİ

KÜLTÜR AŞ

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Osmanlı İstanbul'unda Kadın ve *Cumhuriyet İstanbul'unda Kadın* farklı alanlardan ve bakış açılarından otuza yakın araştırmacının katkısıyla meydana gelmiş, alanında çığır açıcı ve benzersiz bir çalışma.

Bu iki kitaplık eserde Osmanlı ve Cumhuriyet dönemlerinde İstanbul kadını edebiyattan sanata, çalışma hayatından modaya, eğitimden hak mücadelesine, güzellik yarışmalarından sinemaya her yönüyle ele alınıyor.

Tarih, kültür, kadın ve İstanbul çalışmalarıyla ilgilenen herkesin yararlanabileceği derinlikli bir başvuru kaynağı.

"Atatürk devrimlerinin yaşama geçirilmesinin her aşamasında kadınların katılımına özen gösterilmiştir. Cumhuriyetimizin kuruluş felsefesi olarak benimsenmiş olan kadın erkek eşitliği günümüzde demokrasinin ve sürdürülebilir kalkınma hedeflerine ulaşmanın temel kriteri olarak kabul edilmektedir."

— Av. Nazan Moroğlu

"Kadının siyasal toplumsal katılımı irdelendiğinde ortaya çıkan veriler, gelişim ve güncel durum açısından Türkiye'nin dünya geneliyle kronolojik, niceliksel ve niteliksel benzerlikler gösterdiğini belgelemektedir."

— Prof. Dr. Ayşegül Yaraman

www.kulturistanbul.com
9 786257 288415
kulturistanbul
kultur_istanbul
kultur_istanbul
İSTANBUL BÜYÜKŞEHİR BELEDİYESİ
KÜLTÜR AŞ

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Cumhuriyet İstanbul'unda Kadın

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

İSTANBUL BÜYÜKŞEHİR BELEDİYESİ | KÜLTÜR AŞ

CUMHURİYET İSTANBUL'UNDA KADIN

Proje Direktörü: Cengiz Özkarabekir

Yayın Yönetmeni: Ahmet Bozkurt

İçerik ve Yayın Danışmanı: Vahit Uysal

Koordinatör: Ayhan Abayhan

Yazarlar: Ahmet Makal, Aksu Bora, Ayşegül Yaraman, Cengiz Kahraman, Cihan Aktaş, Fatma Keser, İnci Enginün, Kiraz Akın, Mehmet Yüce, Nazan Moroğlu, Pelin Batu, Sacide Bolcan, Şükran Üst, Umut Barış Taşdemir, Zeynep Oral

Editör: Ayla Duru Karadağ

Editör - Redaktör: Bülent Ulus

Kapak Tasarımı: Geray Gençer

Sayfa Tasarımı: Hülya Aktaş

Arşiv Tarama: Ayhan Abayhan, Evren Ertem

Görseller: Agâh Özgüç Arşivi, Ali Öz, Ayizi Kitap, Boğos Çalgıcıoğlu Arşivi, Cengiz Kahraman Arşivi, Cengiz Özkarabekir Arşivi, Cihan Aktaş Arşivi, Cumhuriyet Gazetesi Arşivi, Depo Photos, Gökhan Büyükengez Arşivi, İBB Atatürk Kitaplığı, İBB Kültür AŞ Faik Şenol Arşivi, İBB Şehir Tiyatroları Arşivi, İKSV Leyla Gencer Arşivi, İletişim Yayınları, İST Dergi, İstanbul Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul Kadın Kuruluşları Birliği Arşivi, KADEM, Kadın Eserleri Kütüphanesi ve Bilgi Merkezi Vakfı, Mehmet Yüce Arşivi, Namık Görgüç Arşivi, Nazan Moroğlu Arşivi, Orçun Başaran Arşivi, Özcan Kutluata Arşivi, Robert Kolej Arşivi, Sacide Bolcan Arşivi, Savaş Ertürk Arşivi, Serpil Çakır Arşivi, Taha Toros Arşivi, Tarihçi Kitabevi, TÜSTAV

Yapım: Kor Ekip Bilişim Hizmetleri A.Ş.
Caferağa Mahallesi, Miralay Nazım Sokak, No: 24/3 Kadıköy-İstanbul
0216 347 07 70
info@korekip.com

Baskı ve Cilt: Seçil Ofset
100. Yıl Mahallesi, Massit Matbaacılar Sitesi, 4.Cad. No: 77, Bağcılar-İstanbul
Matbaa Sertifika No: 44903

ISBN 978-625-7288-41-5
1. Baskı: İstanbul, Mart 2021

Yayınevi Sertifika No: 15321

İSTANBUL KÜLTÜR VE SANAT ÜRÜNLERİ TİCARET A.Ş.
Maltepe Mah. Topkapı Kültür Parkı Osmanlı Evleri, 328. Sk. No: 49 34010 Topkapı/Zeytinburnu/İSTANBUL
TEL: 0 (212) 467 07 00 FAKS: 0 (212) 467 07 99
© İstanbul Kültür ve Sanat Ürünleri A.Ş. 2020
Bütün hakları sınırlıdır. Yasal sınırlar içinde ve kaynak gösterilmek sureti ile yapılabilecek alıntılar dışında her türlü kullanım ve yararlanma, eser/hak sahiplerinin ve yayıncının önceden yazılı iznine tabidir.
| All rights reserved. No part of this publication may be reproduced, stored in a retrieval system or transmitted in any form or by any means, electrical, mechanical or otherwise, without seeking the written permission of the copyright holders and of the publishers.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

İSTANBUL
BÜYÜKŞEHİR
BELEDİYESİ

Cumhuriyet İstanbul'unda
Kadın

KÜLTÜR AŞ

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

SUNUŞ

Ekrem İmamoğlu
İstanbul Büyükşehir Belediye Başkanı

Sevgili Dostlarım,

Yakın çevrem bilir, okumayı sevdiğim kadar yazmayı da çok severim. Şu satırları kaleme alırken klasik bir kitap sunumu olarak yazmak istemedim ve heyecanlandım. Konu kadınlar olunca biraz farklı konulara değinme gereği duydum. Yazıma, yazar Emine Sup-çin'den beğendiğim bir alıntıyla girmek isterim:

"Cehalet sorgulamaz, yargılar... Cehalet öğrenmez, inanır... Cehalet okumaz, hatmeder... Cehalet ilkeldir, sosyalleşmez... Medeniyetse, kadın ve erkeğin birlikte yürüyebilmesidir. Cehaletin tek korkusu kadındır. Çünkü kadın öğrenirse çocuklarına da öğretir."

Evet, kadın öğrenirse çocuklarına da öğretir ve biz hayal ettiğimiz o güzel dünyaya, medeni yaşam koşullarına hızla ulaşmış oluruz. Kadının öğrenmesi ve çalışma yaşamına dahil olması konusunda her zaman pozitif ayrımcılık yaptım ve yapmaya da devam edeceğim. Kadınlar bu toplumun mimarıdır. Kadınlar güçlendikçe toplum da güçlenir. Kadın katkı sundukça toplum gelişir, zenginleşir ve demokratikleşir. O sebeple biz göreve geldiğimiz dönemden itibaren "Kadın"a daima önem verdik, destek verdik, istihdam sağladık. Daha önce hiç kadın çalışanı olmayan iştiraklerde artık kadınlar da var. Üstelik yöneticisinden alt kademelere kadar. Kadınların kentte ve yönetimde sözü olmalı. Bunu kendimize bir ilke belirledik.

İBB ailesi olarak harika iki kitaba imza attık. İlki *Osmanlı İstanbul'unda Kadın*, diğeri *Cumhuriyet İstanbul'unda Kadın*... Her iki esere de birçok değerli araştırmacı ve yazar katkı sağladı. 15. yüzyıldan günümüze kadar uzanan süreçte kadının birçok alandaki fotoğrafını çeken, araştıran ve yorumlayan güzel eserler çıktı ortaya. Ortak akılla üretilmiş kolektif çalışmalar. Her iki kitabın da araştırmacı ve yazar kadrosunda geniş bir perspektiften bakılmış ve her kesimi kapsayan isimler olduğunu gözlemliyorum. O sebeple de bu çalışmayı çok önemsiyorum.

Türk kadınına Batı'daki birçok medeni ülkeden önce medeni haklar sağlayan Atatürk'ün 1923 yılında söylediği şu sözleri çok önemserim:

"Bir toplum, cinsinden yalnız birinin asrî gerekleri elde etmesiyle yetinirse o toplum yarıdan fazla zaaf içinde kalır. Bir millet ilerlemek ve uygarlaşmak isterse bilhassa bu noktayı esas olarak kabul etmek mecburiyetindedir... Binaenaleyh bizim toplumumuz için ilim ve fen lâzım ise bunları aynı derecede hem erkek hem de kadınlarımızın elde etmeleri lâzımdır..."

Her iki eserimizin özellikle geleceğin öğreticisi, mimarı genç kadınlarımızın ilgisini çekeceğini ve araştırmacılara önemli bir kaynak olacağını düşünüyorum.

İyi okumalar diliyorum...

Sevgi ve saygılarımla

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

içindekiler

11 **EMEK**
Cumhuriyet Döneminde Kadın Emeği: 1920-1960
Ahmet Makal

75 **SİYASET**
Türkiye'de Kadınların Siyasal Haklarını Kazanma Mücadelesinden Dişiliksiz Siyasete – **Ayşegül Yaraman**

111 **KADIN HAKLARI**
Türkiye'de Kadın Haklarının Tarihçesi
Pelin Batu

167 **SOL VE FEMİNİZM**
Kadınlar, Rüyalar, Ejderhalar
Aksu Bora

185 **MÜTEDEYYİN KADINLAR**
Cemaatten Kamuya Mütedeyyin Kadınlar
Cihan Aktaş

263 **TANIKLIK**
Bir Asırlık Tanıklık: Semiha Es
Pelin Batu

273 **MİLLÎ MÜCADELE**
Millî Mücadele Dönemi Edebiyatında Türk Kadını
İnci Enginün

319 **KÜLTÜR**
Bir Kültür Kadını: Âfet İnan
Sacide Bolcan

351 **EDEBİYAT**
İstanbul Örnekleriyle Kadınlık Durumunun Dönüşümü ve Kadın Romancılar – **Ayşegül Yaraman**

387 **GÜZEL SANATLAR**
Cumhuriyet Döneminde Güzel Sanatlarda Kadınlar
Şükran Üst

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

409 **MİMARİ**
Anadolu'yu Karış Karış Gezen Mimar: Mualla Eyüboğlu (Anhegger)
Pelin Batu

419 **TİYATRO**
Türkiye Tiyatrosunda Bir Dönüm Noktası: Afife Jale
Umut Barış Taşdemir

441 **DİVA**
La Diva Turca: Leyla Gencer
Zeynep Oral

455 **YEŞİLÇAM**
İki Film Karesi
Kiraz Akın

489 **MODA**
1923-1950 Yılları Arası Türk Kadını Kimliği ve Moda
Fatma Keser

519 **GÜZELLİK YARIŞMALARI**
Türkiye'nin İlk Güzellik Yarışmaları
Cengiz Kahraman

537 **SPOR**
Ümit Çiçekleri
Mehmet Yüce

575 **HEYKEL**
Ülkemizin İlk Kadın Heykeltıraşı: Sabiha Ziya (Bengütaş)
Pelin Batu

587 **HUKUK**
Cumhuriyet, Kadın ve Hukuk
Nazan Moroğlu

612 **DİZİN**

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Kadın hâkim,
1930'lu yıllar.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

PROF. DR. AHMET MAKAL

Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi, Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Bölümü emekli öğretim üyesidir. Temel akademik ilgi alanı Türkiye'nin toplumsal tarihi/emek tarihi olan Makal'ın, yayımlanmış çok sayıda kitabı ve çeşitli dergilerde çok sayıda makalesi bulunuyor. Ahmet Makal, *Türkiye'de* Çok *Partili Dönemde Çalışma İlişkileri: 1946-1963* adlı eseriyle, 2003 Sedat Simavi Sosyal Bilimler Ödülü'ne değer görüldü. Bilim ile sanatı yaşamın birbirini tamamlayan iki yüzü olarak gören Makal, akademik çalışmalarının yanı sıra sanatla, özellikle müzikle ilgileniyor. Türkiye'nin en geniş ve nitelikli klasik müzik kayıt koleksiyonlarından birine sahip olan Makal, 1996 yılından bu yana TRT için, Radyo 3'te yayınlanan ve 1200 programa ulaşmış olan *Yorumlar Yorumcular* isimli klasik müzik programını hazırlıyor. *Yorumlar Yorumcular*, 2013 Donizetti Klâsik Müzik Ödülleri'nde "Yılın Radyo-TV Programı" kategorisinde ödüle değer görüldü. Ahmet Makal'ın uzun yıllar boyunca, başta *Radikal İki ve Andante*'de olmak üzere, 100'ü aşkın müzik yazısı yayımlandı.

Makal'ın kitapları: *Grev: Kuramlar ve Uluslararası Farklılıklar* (V Yayınları, 1987), *Osmanlı İmparatorluğu'nda Çalışma İlişkileri: 1850-1920* (İmge, 1997), *Türkiye'de Tek Partili Dönemde Çalışma İlişkileri: 1920-1946* (İmge, 1999), *Türkiye'de Çok Partili Dönemde Çalışma İlişkileri: 1946-1963* (İmge, 2002), *Ameleden İşçiye – Erken Cumhuriyet Dönemi Emek Tarihi Çalışmaları* (İletişim, 2007), *Geçmişten Günümüze Türkiye'de Kadın Emeği* (Editör-Gülay Toksöz'le birlikte, Ankara Üniversitesi, 2012; İmge, 2015), *Çalışma İlişkileri Tarihi* (Editör, Anadolu Üniversitesi, 2013), *Uluslararası Sosyal Politika* (Editör-Seda Akyalçın'la birlikte, Anadolu Üniversitesi, 2013), *Sınıf Sendika Siyaset – Türkiye Emek Tarihinden Kesitler* (Aziz Çelik ve Hakan Koçak'la birlikte, İmge, 2016), *Zor Zamanlarda Emek – Türkiye'de Çalışma Yaşamının Güncel Sorunları* (Derleyen, Aziz Çelik'le birlikte, İmge, 2017)

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

EMEK

Cumhuriyet döneminde kadın emeği nicel ve nitel açıdan önemli değişimlere konu olmuştur. Bir taraftan geleneksel olarak tarım kesiminde ve hane içindeki işlerde çalışan kadın tedricî biçimde ev dışına çıkıp fabrika hayatına katılmış ve ücretli kadın istihdamı artmış; diğer taraftan, eğitim düzeyindeki artışa da bağlı olarak kadın emeği çeşitlenmiş ve kamu görevleri ile uzman mesleklerde çalışan kadınların sayısı artış göstermiştir. Başlangıçta çalışma hayatında kadınları koruyucu hemen hiçbir sosyal politika önlemi mevcut değilken, zamanla bunlar mevzuata girmiş ve özellikle 1936 tarihli İş Kanunu, yeterli olmamakla birlikte koruyucu önlemler getirmiştir.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Cumhuriyet Döneminde Kadın Emeği: 1920-1960

Prof. Dr. Ahmet Makal

SOSYAL BİLİMLER alanında kadın emeğine duyulan ilgi son dönemlerde giderek artmaktadır. Ülkemiz açısından da bakıldığında, son yıllarda kadın araştırmaları konusunda önemli gelişmeler yaşanıp konu değişik veçheleriyle tartışılırken, kadın emeği de bu tartışmalar içerisinde önemli bir yer tutmaktadır. Buna karşılık, konuyu tarihsel boyutta inceleyen çalışmalar yok denecek kadar azdır. Bu makalemizde, temel akademik ilgi alanlarımızdan biri olan Türkiye'de kadın emeğinin tarihini, Cumhuriyet dönemi itibarıyla ve değişik boyutlarıyla inceliyoruz.[1] Çalışmamızın I. bölümünde Erken Cumhuriyet döneminde, II. bölümünde 1950-1960 döneminde ücretli kadın emeğini, esas olarak sanayi kesiminde çalışan kadınlar itibarıyla ele alıyoruz. Çalışmamızın III. bölümünde ise kendi içinde bir dönem ayrımı yapmaksızın, kadın kamu görevlileri ile uzman mesleklerdeki kadınların durumlarını değerlendiriyoruz. Osmanlı İmparatorluğu ile Cumhuriyet Türkiyesi arasında, kadın emeği açısından süreklilikler ve geçişlilikler söz konusu olduğundan, Cumhuriyet döneminde kadın emeğine ilişkin gelişmeleri daha iyi anlayabilmek amacıyla ve makalemize giriş niteliğinde olmak üzere, Cumhuriyet öncesi dönemde kadın emeğinin durumunu da en genel çizgileriyle gözden geçiriyoruz.[2]

1. Konuya ilişkin, bu makalede de yararlandığımız çalışmalarımız, Kaynakça'da yer almaktadır.

2. Osmanlı İmparatorluğu'nda kadının çalışma hayatındaki yeri, Makal, 1997'de kapsamlı olarak incelenmektedir.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Giriş: Osmanlı'nın Mirası

İmparatorlukta çalışma yaşamında, özellikle de sanayi kesiminde kadının önemli bir yere sahip olmadığı yönündeki geleneksel düşünce gerçekleri yansıtmaktan uzaktır. Kadının çalışma alanları çeşitlilik gösteriyordu ve bunların başında da tarım kesimi gelmekteydi. Kadın, küçük üreticiliğin egemen olduğu ve ücretli emeğin ortaya çıkması için elverişli bir ortam oluşturmayan bu kesimde çalışmayı yüzyıllar boyu sürdürmüştü. Ancak, ücretlilik söz konusu olduğunda, geçici tarım işçileri arasında hatırı sayılır ölçüde kadın da bulunmaktaydı. Sınaî faaliyetler itibarıyla bakıldığında ise Batı'da olduğu gibi, evlerde kurulu tezgâhlarda yapılan faaliyetler kadının en önemli çalışma alanlarıydı. Buralarda başta halıcılık olmak üzere, dokumacılık alanında faaliyette bulunulmaktaydı (Quataert, 1999: 149). Bu sistem içerisinde de ücretli ya da ücretli-benzeri olarak çok sayıda kadın istihdam edilmekteydi (Ayata, 1987: 33). Zaman içerisinde, gene Batı'da olduğu gibi, ev dışında ve fabrika niteliğini taşımayan küçük atölyelerde gerçekleştirilen dokumacılık faaliyetleri de buna eklendi.

Kadınlar fabrika hayatına ise 19. yüzyıl ortalarından itibaren girdiler. Rumeli'de kadınların fabrikalarda çalışması 1840'larda başladığı halde, Müslüman kadınların fabrikalarda çalışmaya başlamaları önce Bursa ipek fabrikalarında olmak üzere, 1860'lardan sonra gerçekleşti (Palairet, 2000: 324-325; Sencer, 1969: 93-94). Ancak, toplam kadın işçiler içerisinde Müslüman kadınların oranı düşüktü ve bu durum Birinci Dünya Savaşı'yla birlikte değişmeye başladı (Sussitzki, 1966: 120).

1915 yılında gerçekleştirilen ve ülkenin sanayi açısından en gelişmiş yörelerindeki önemli sanayi kuruluşlarını kapsamına alan 1913-1915 Sanayi Sayımı'nın sonuçları, kadın işçiler konusunda ayrıntılı bilgiler sunmaktadır. Buna göre, ülkenin en önemli sanayi kuruluşlarında çalışanların yaklaşık üçte biri kadındır.[3] Sanayi dalları itibarıyla ise kadınların geleneksel faaliyet alanları olan dokuma ve gıdada yoğunlaştıkları görülmektedir. Bu sayım dışındaki bilgiler de kadının çalışma hayatındaki yerinin bu alanlarla sınırlı olmadığını, burada yer almayan birçok faaliyet alanında da kadın emeğinin önemli boyutlarda olduğunu ortaya koymaktadır (Quataert, 1999: 305). Esas olarak dokumacılık ve halıcılık alanlarında yoğunlaşan devlet kuruluşlarında da çok sayıda kadın ve kız çocuğu çalışıyordu.

Sanayi kesimi dışında hizmetler kesiminde de çok sayıda kadın istihdam ediliyordu. 1920 yılında İstanbul'da yapılan bir araştırma, perakende satış alanında da çok sayıda kadının çalışmakta olduğunu ortaya koymaktadır (Moore, 1995: 1619). Araştırma, savaş sırasında erkekler askerlik hizmetine çağrıldıkları için Türk kadınların buralarda çalışmaya başladıklarını göstermektedir (Moore, 1995: 166). Nitekim, ücretli kadın emeğinin modern sektörde beklentileri aşacak düzeyde olmasının en önemli nedeni, sürekli yaşanan savaşlar dolayısıyla erkek işgücünde ortaya çıkan eksilmedir. Olayın ikinci bir boyutu da savaş dönemlerinde kadın işgücünün, daha önce yoğun biçimde çalışmadığı faaliyet alanlarında da çalışmaya başlamasıdır. Devlet dairelerinde kadın memur

3. Ökçün, 1970, değişik sayfalardaki bilgilerden hesaplanmıştır.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

1. Dünya Savaşı yetimlerine yerleştirildikleri Darüleytamlarda (yetimhane) mesleki eğitim veriliyordu. (İBB Atatürk Kitaplığı)

çalıştırılmasına da savaş döneminde başlandı (Toprak, 1995). Kadın istihdamını arttıran bir başka olgu ise savaşta eşlerini kaybeden kadınların çalışma yaşamına çekilmesine ilişkindir (Phillips, 1995).

Kadınların sendika ve benzeri işçi kuruluşlarına ve onların etkinliklerine katılma olasılıklarının erkeklere göre daha düşük olması da istihdam edilmelerini teşvik etmekteydi. Özellikle 1870 sonrasında ortaya çıkan ve İkinci Meşrutiyet'i izleyen aylarda tırmanan işçi hareketleri, bu mülâhazaları güçlendirmişti. Diğer taraftan, kadın istihdamını olumlu yönde etkileyen etmenlerden biri de kadın işçi ücretlerinin erkeklere göre düşüklüğüydü. 1913-1915 Sanayi Sayımı sonuçları bu konuda kapsamlı ve sağlıklı bilgiler sunarken, değişik işkollarında erkek işçi ücretlerinin kadın işçi ücretlerinin 2 ilâ 2,5 katı olduğunu ortaya koymaktadır. Değişik çalışmalar da farklı yöre ve faaliyet alanlarında kadın işçi ücretlerinin erkek işçi ücretlerine göre ciddi ölçüde düşük olduğunu göstermektedir (Quataert, 1999: 88, 160; Moore, 1995: 154, 162-165; Palairet, 2000: 332). Kadın-erkek ücret farklılıkları, sanayi yanında, tarım kesimi açısından da geçerliydi (Toprak, 1982: 335).

Kadınların çalışma koşulları, ücretler yanında çalışma süreleri açısından değerlendirildiğinde, onların da erkekler gibi uzun çalışma saatlerine

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

maruz kaldıkları görülmektedir. Sınırlı bir kapsama sahip olsa da 1913-1915 Sanayi Sayımı sonuçlarına göre günlük çalışma süreleri, kadınlar için sektörlere ve mevsimlere bağlı olarak 9-12 saat arasında değişmektedir (Ökçün, 1970).[4] Değişik çalışmalarda yer alan ayrıntılı bilgiler de farklı yörelerde kadınlar için çalışma sürelerinin bunu dahi aşabildiğini ve 14-16 saate ulaştığını ortaya koymaktadır (Quataert, 1999: 88, 227, 230; Issawi, 1980: 313).

Özetle, Osmanlı İmparatorluğu'nda 19. yüzyıl sonları, 20. yüzyıl başları itibarıyla kadının çalışma yaşamındaki yeri küçümsenemeyecek bir düzeydedir. Bu yer, genel çizgileriyle ve belirli bir zaman aralığıyla Batı ülkeleri deneyimine koşut özellikler göstermektedir. Bununla birlikte, Batı ülkelerinde tedricî bir biçimde kadın çalışanları koruyucu sosyal politika önlemleri alınmışken, Osmanlı İmparatorluğu'nda bu önlemler mevcut değildir.

Tüm ücretliler itibarıyla aşağı yukarı hiçbir sosyal politika önleminin olmadığı bir toplumda, salt kadınları koruyucu önlemlerin bulunmaması da şaşırtıcı değildir. Osmanlı İmparatorluğu'ndaki kadın işçilerin çalışma koşulları, Cumhuriyet'in özellikle ilk dönemlerinde de benzer koşullarda devam edecektir. Salt kadın emeği açısından bakıldığında, çalışma hayatına ilişkin birçok konuda olduğu gibi, İmparatorluk ile Cumhuriyet arasında süreklilik ve geçişliliklerin belirgin olduğu görülmektedir.

4. Sayımın çalışma sürelerine ilişkin verileri, Makal, 1997: 203'te düzenli ve toplu biçimde sunulmaktadır.

I. Erken Cumhuriyet Döneminde Kadın Emeği

A. Kadın İşçilerin Niceliği

Kadın işçiliğinin değişik veçhelerine ilişkin bilgi ve veriler Cumhuriyet'in başlangıç yılları itibarıyla sınırlıdır. Kadın işçilerin niceliğine ilişkin ilk önemli bilgi kaynağı ise 1927 Sanayi Sayımı sonuçlarıdır. Bu sayımda, daha öncekilerden farklı olarak, herhangi bir sınır getirilmeksizin ülkedeki tüm sanayi kuruluşlarının kapsanıyor olması önemlidir. Ancak, bu sayım sonuçlarına göre işgücünün cinsiyet dağılımı sadece 4 ve daha fazla kişi çalıştıran işletmeler itibarıyla mevcuttur. Buna göre, 14 yaşından büyükler itibarıyla toplam 124.444 işçiden 29.533'ü kadındır (%23,73). 14 yaşından küçükler itibarıyla ise bu oran toplam 22.684 işçiden 8.107'dir (%35,74). Rakamlar, 14 yaşından küçükler itibarıyla cinsiyet dağılımının biraz daha farklı olduğunu ortaya koymaktadır. Yani bu yaşlarda kadın oranı yetişkinlerden daha fazladır. Her iki yaş kategorisi itibarıyla ise toplam 147.128 işçiden 37.640'si kadındır (%25,58). Yani, cinsiyet itibarıyla değerlendirildiğinde, her dört işçiden biri "kadın"dır. Aynı kuruluşlarda çalışan 7.817 memurdan ise 1.609'u kadındır (%20,58). Kadın çalışanların statüsü itibarıyla yapılan bu değerlendirmeler "işveren" statüsündeki kadınlar açısından yapıldığında ise durum tümüyle farklılaşmakta, kadınların oranının yok denecek düzeyde olduğu görülmektedir. Sonuçlara göre, 10.941 patrondan sadece 155'i kadındır (%0,14).[5] İlginç olan bir nokta, kadın işçiler arasında ecnebilerin oranı yok

5. BİGM, 1932: 216, Tablo 5'teki bilgilerden hesaplanmıştır.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

denecek düzeydeyken, patronlar arasında %26 gibi yüksek bir oranla karşılaşmamızdır.

Bunu izleyen yıllarda ise 1927 yılında çıkarılan ve 1942 yılına kadar 15 yıl süreyle yürürlükte kalan Teşvik-i Sanayi Kanunu kapsamına giren kuruluşlar itibarıyla kadın işçilerin niceliğine ilişkin istatistikler bulunmaktadır. Şunu hemen belirtmemiz gerekir ki, 1927 Sanayi Sayımı'nda saptanan 65.245 sanayi kuruluşunun çok küçük bir bölümü Teşvik-i Sanayi Kanunu kapsamına alınmıştır. Kanun kapsamına dönemin en büyük kuruluşları alınmış olup sayıları başlangıçta sadece 324'tür. Bu, Teşvik-i Sanayi Kanunu'nun işletmelerin kullandığı motor gücü ve çalıştırılan işçi sayısına ilişkin sınırlamalarından kaynaklanmaktadır. Bu durumda, bu istatistikler, ülkenin en büyük kuruluşlarında çalışan kadınlara ilişkin bilgiler sunması açısından önemli olmaktadır.

Tablo 1'de, Teşvik-i Sanayi Kanunu kapsamına giren kuruluşlarda çalışanların cinsiyet dağılımları verilmektedir.

Tablo 1: Teşvik-i Sanayi Kanunu Kapsamına Giren Kuruluşlarda İşçi ve Ustabaşılar İçinde Kadınlar (1932-1934)

	14+ yaş kadın		14-yaş kadın		Toplam	
Yıllar	Sayı	Oran (%)	Sayı	Oran (%)	kadın	Oran (%)
1932	12.713	25,13	761	47,74	13.474	25,80
1933	13.052	21,89	1.476	57,19	14.528	23,35
1934	15.579	24,17	919	51,11	16.498	24,91

Kaynak: Tökin, 1946: 54-55'teki verilerden düzenlenmiş ve hesaplanmıştır.

Teşvik-i Sanayi Kanunu kapsamına giren kuruluşlardaki kadın işçi oranlarının, genel çizgileriyle 1927 Sanayi Sayımı sonuçlarıyla uyum içerisinde olduğu görülmektedir. Burada da her dört işçiden biri "kadın"dır. Bir önemli farklılık, 14 yaşından küçük işçiler içerisinde kız çocuklarının oranının, 1927 Sanayi Sayımı sonuçlarıyla karşılaştırılamayacak kadar fazla olmasıdır. Bu farklılığı açıklığa kavuşturmak için iki faktörü, istihdamın faaliyet alanlarına dağılımı ile işletme büyüklüklerini değerlendirmek gerekecektir. Nedenlerden biri, istihdamın faaliyet alanlarına dağılımıdır. Dokumacılık, geleneksel olarak kadın işgücünün en yoğun çalıştığı faaliyet alanları arasındadır. Buna karşılık, bu alanda 14 yaşından küçükler için geçerli oranlar, büyükler için geçerli oranlardan çok daha yüksektir. 14 yaşından küçük kızların, yıllara göre %64,96 ila 72,14 arasında değişen bir oranı dokumacılık alanında çalışmaktadır (Tökin, 1946: 58). Diğer neden ise bununla da bağlantılı bir biçimde, işletme büyüklükleridir. İlave bilgilerimiz, geleneksel olarak çocuk ve kadınların yoğun bir biçimde çalıştığı tütün ve mensucat sanayilerinde kuruluşların daha büyük ölçekli olduğu doğrultusundadır (Makal, 2002a: 198). Dolayısıyla bu sanayilerde çalışan çocuk ve kadınlar aynı zamanda büyük ölçekli kuruluşlarda çalışıyor olmaktadırlar. Gene bilgilerimiz, küçük sanayide erkek, büyük sanayide (mensucat dâhil) kız çocukların ağırlıklı olduğunu ortaya koymaktadır.[6] Kanımızca, büyük işletmelerde çalışan çocukların oranındaki yükseklik, büyük ölçüde buralarda kız çocuklarının yoğun biçimde istihdam edilmelerinden kaynaklanıyor olmalıdır.

Daha sonraki yıllar itibarıyla, kadın çalışanların niceliğine ilişkin veri kaynakları artmaktadır. Özellikle 1936 tarihli İş Kanunu'nun yürürlüğe girmesinden sonra 1937, 1938 ve 1943 yıllarında yasa

6. Zaim'in görgül çalışmaları bu doğrultudadır. Bakınız, Zaim, 1956: 142-143.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

kapsamına giren iş yerlerine ilişkin bilgileri derleyen İş İstatistikleri, tüm eksiklik ve hatalarına karşın, gene de döneme ve kadın çalışanlara ilişkin önemli nicel veriler sunmaktadır.[7] Ancak, İş Kanunu kapsamı dışındaki küçük ölçekli kuruluşlarda çalışan kadınların niceliğine ilişkin olarak sağlıklı biçimde bilgi edinebileceğimiz kaynaklar mevcut değildir. Tablo 2'de, İş İstatistikleri'ne göre yıllar itibarıyla bağımlı çalışanların cinsiyet ve yaş dağılımına ilişkin bilgiler verilmektedir.

Tablo 2: İş Kanunu Kapsamına Giren Ücretliler İçerisinde Kadın ve Çocuk Çalışanlar (1937-1947)

	1937		1943		1947	
	Sayı	%	Sayı	%	Sayı	%
Çocuk (12-18 yaş)	23.347	8,80	51.871	18,86	20.845	7,21
Kadın	50.131	18,89	56.937	20,70	50.851	17,59
Erkek	191.863	72,11	166.275	60,45	217.451	75,20
Toplam	265.341	100,00	275.083	100,00	289.147	100,00

Kaynak: BİGM, 1945: 7; Çalışma Dergisi, 1978: 146'daki verilerden düzenlenmiştir.

Tabloda dikkati çeken nokta, 1937 yılından 1943 yılına kadar kadın istihdamında yaklaşık %12'lik bir artış olduğudur. Bundan da daha fazla dikkati çeken nokta ise çocuk ve genç istihdamının 2,5 kat dolaylarında artmış olmasıdır. Altı yıllık kısa bir zaman diliminde ortaya çıkan bu değişimler ilginçtir ve yorumlanmaya muhtaçtır. Türkiye çalışma ilişkileri tarihinin başka dönemlerinde, örneğin, 19. yüzyıl sonları ile 20. yüzyıl başları itibarıyla Osmanlı İmparatorluğu'nda da kadın ve çocuk işçilerin sayısında belirgin bir artış olmuştu. Bu oluşum, savaş koşulları nedeniyle erkek işgücünün azalması ve bunun yerine kadın ve çocuk işgücünün ikame edilmesinden kaynaklanmaktaydı. İncelemekte olduğumuz dönemdeki gelişmeler de benzer biçimde savaşın etkileriyle açıklanabilir. Türkiye, İkinci Dünya Savaşı'na girmemiş de olsa, seferberlik nedeniyle erkek işgücünün önemli bir bölümü silah altına alınmış, işgücünde meydana gelen azalma çocuk ve kadın istihdamıyla kapatılmaya çalışılmıştır. Kuşkusuz, sorunun iktisadi ve toplumsal yönleri dışında hukuki boyutu da önemlidir. Savaş koşullarında çıkarılan 1940 tarihli Millî Korunma Kanunu uyarınca yapılan düzenlemelerle İş Kanunu'nun bazı maddelerinin askıya alınması, bu kanunun bireysel iş ilişkileri alanında ücretli çalışanları koruyucu hükümlerini zayıflattı. Bu çerçevede kadın ve çocuk işçilere ilişkin bazı düzenlemeler de askıya alındı ve bu durum, kadın ve çocukların daha geniş ölçüde çalıştırılmalarını kolaylaştırdı.[8]

1943 yılı itibarıyla çocuklar içerisinde kızların

7. İş Kanunu, günde en az 10 işçi çalıştırmayı icap ettiren iş yerlerini kapsamına almaktaydı. Ancak daha az işçi çalıştıran kuruluşlar arasında da bu özelliği taşıyanlar olabileceği düşüncesiyle, 5 ve daha fazla işçi çalıştıran kuruluşlara beyannameler gönderilmiş ve doldurularak iade edilen bu beyannameler aracılığıyla bilgi toplanmıştır. Daha sonraki yıllarda da benzeri yöntemlerle bilgi toplanmaya devam edilmiştir. Bu istatistikler, taşıdıkları özellikler nedeniyle dönem içerisindeki tüm ücretlileri kapsamamaktadır. 5'ten az işçi çalıştıran kuruluşlar kapsam dışında kaldığı gibi, İş Kanunu'nun kapsamına girmeyen bazı faaliyet alanlarında çalışanlar ve fikir işçileri de içerilmemektedir. Bunlara ilave olarak, iade edilmeyen beyannameler nedeniyle 5'ten ve hatta 10'dan fazla işçi çalıştıran bazı kuruluşların da içerilmemeleri söz konusu olmuştur. Bu ilk iş istatistiklerinin yöntemi üzerinde bakınız, Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü, 1945: 1-2; Kessler, 1942. Kessler, aynı zamanda istatistiklerin eksikliklerini ve hatalarını da değerlendirmektedir. Kessler'e göre, bazı iş yerleri anket formlarını doldurmadığı için, örneğin 1938 yılında gerçekten yasanın kapsamına giren işçi sayısı aslında %20 kadar daha fazla olmalıdır (Kessler, 1942: 239). Benzeri eleştiriler için bakınız, Tuna, 1944-1945.

8. Millî Korunma Kanunu uyarınca yapılan uygulamalar konusunda bakınız, Makal, 2005.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

oranı %42,09 olup yetişkinlere ait oranın çok üzerindedir. 12-16 yaş grubunda ise kızların oranı daha da yüksek olup %45,92'ye ulaşmaktadır.[9] Bu, yetişkin işçiler için geçerli oranların yaklaşık iki katıdır. Bu oranlar, 1927 Sanayi Sayımı sonuçlarında yer alan oranların daha da üzerinde görünmekte ve çocuk işçiler arasında kızların oranının aradan geçen dönemde arttığı düşüncesini uyandırmaktadır. Ancak, böyle bir sonuca varmak yanıltıcı olacaktır, çünkü her iki dizideki yaş grupları aynı olmayıp birinde 14, diğerinde 18 yaş sınırı bulunmaktadır. Bunun dışında bir farklılık da 1927 Sanayi Sayımı sonuçları 4 ve daha fazla işçi çalıştıran işletmelere ait bilgileri verirken, İş Kanunu kapsamına ait istatistiklerin 5 ve daha fazla işçi çalıştıran kuruluşlardaki duruma ilişkin bilgi vermesidir. Çocuklar arasında kızların ağırlığı, yaş gruplarını dikkate almayan ve salt cinsiyet ayrımı itibarıyla yapılacak bir değerlendirmede, toplam içerisindeki oranı da değiştirmektedir. Kadın çalışanlara küçük yaştaki kız çocukları da ilave edilerek bir değerlendirme yapılırsa 1943'te salt cinsiyet esaslı oran %29'a ulaşmaktadır.

Türkiye, İkinci Dünya Savaşı'na girmemiş de olsa, seferberlik nedeniyle erkek işgücünün önemli bir bölümü silah altına alınmış, işgücünde meydana gelen azalma çocuk ve kadın istihdamıyla kapatılmaya çalışılmıştır.

Yukarıdaki sayımların yöntemsel farklılıklarından kaynaklanan ufak tefek sapmalar bir tarafa bırakılacak olursa, tüm veri kaynakları itibarıyla kadın işçilerin toplam içerisindeki oranının aşağı yukarı sabit ve dörtte birler düzeyinde olduğu görülmektedir. Aşağıda yapacağımız değerlendirmeler, iktisadi faaliyet alanları itibarıyla da dağılımın ciddi bir farklılaşmaya uğramadan devam ettiğini gösteriyor.

B. Kadın İşçilerin İktisadi Faaliyet Alanlarına Dağılımı

Döneme ilişkin tüm istatistiksel kaynaklar, ücretli kadın emeğinin iktisadi faaliyet kollarına dağılımına ilişkin bilgiler sunmaktadır. Bu bilgilerin karşılaştırmalı bir biçimde değerlendirilmesi, geleneksel olarak kadın çalışmasının yoğun olduğu sektörler açısından 1927-1943 döneminde kayda değer bir değişim yaşanıp yaşanmadığını ortaya koyacaktır.

1927 Sanayi Sayımı sonuçlarına göre 14 yaşından büyük kadın işçilerin %43,7'si tarımsal kaynaklı ürünler işleyen sanayilerde, %48,1'i ise dokumacılık alanlarında çalışmaktadır. İki faaliyet alanında çalışanların oranı %91,8'i bulmaktadır. 14 yaşından küçük kız çocuklarında ise bu oranlar sırasıyla %70,1 ve %24,5 olup toplam da %94,6'ya ulaşmaktadır.[10] Değerlendirmeler "işveren" statüsündeki kadınlar açısından yapıldığında da durumun aynı olduğu, "patron" olan kadınların %71'inin gene bu iki sanayi kolunda bulunduğu anlaşılmaktadır.[11]

Teşvik-i Sanayi Kanunu kapsamına giren kuruluşlarda da durum aynıdır. Kadınlar bakımından 14 yaşından büyük işçiler ile 14 yaşından küçük işçilerin

9. BİGM, 1945: 3'teki bilgilerden hesaplanmıştır.

10. BİGM, 1932: 216, Tablo 5'teki bilgilerden hesaplanmıştır.

11. BİGM, 1932: 216, Tablo 5'teki bilgilerden hesaplanmıştır.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Cibali Tütün Fabrikası'nda çalışan kadınlar. (Kadın Eserleri Kütüphanesi ve Bilgi Merkezi Vakfı Görsel Arşivi)

1932'de %30,78'i, 1933'te %29,69'u, 1934'te ise %33,61'i ziraat sanayiinde çalışırken, dokuma sanayiindeki oranlar gene aynı yıllar itibarıyla ve sırasıyla %64,32, %58,99 ve %53,21 olmaktadır. İki faaliyet alanının toplamı ise aynı yıllar itibarıyla %95,1, %88,68 ve %86,82'dir (Tökin, 1946: 57). Bu toplam içerisinde iki yaş kategorisi itibarıyla bir değerlendirme yapıldığında ise 14 yaşından küçük kız çocukları itibarıyla dokumacılığın payının biraz daha yüksek olduğu görülmektedir (Tökin, 1946: 589).

İş Kanunu kapsamındaki işçiler için düzenlenen istatistiklere göre, 1937'de kadınların %19,5'i, 1943'te ise %23,7'si dokuma sanayiinde çalışmaktadır. Kadınların 1937'de %64,9'u, 1943'te ise %63,9'u gıda, içki ve tütün faaliyet alanında çalışmaktadır. İkisinin toplamı ise aynı yıllar itibarıyla %84,4 ve %87,6 olmaktadır.[12] Burada iki faaliyet alanı itibarıyla toplam oranlar daha önceki sayım kaynaklarıyla tutarlı iken, dokumacılık alanında çalışan kadınların oranının daha düşük olduğu görülmektedir. Bunun bir nedeni, yukarıdaki kaynaklarda 14 yaş öncesi ve sonrası ayrımı yapılırken, burada yaş sınırının 18 olmasıdır. Çözümlemeye aynı alanda çalışan 12-18 yaş grubundaki çocukların dâhil edilmesi, bu farklılığı giderecektir. Örneğin, 1943 yılı itibarıyla dokuma sanayiinde çalışan çocukların sayısı kadınlardan daha fazladır ve bunların büyük ölçüde kız çocukları olduğu söylenebilir.

Özetle, 1920'li, 1930'lu ve 1940'lı yıllara ait istatistiksel veriler hem Osmanlı İmparatorluğu hem de 1950'li yıllardaki kadın işçilerin faaliyet alanlarına dağılımına benzer sonuçlar sunmaktadır. Yani, geleneksel olarak kadın işçiliğinin yoğun olduğu faaliyet alanlarının ağırlıklarını koruduğu, en azından bu açıdan önemli bir değişim yaşanmadığı görülmektedir.

C. Kadın İşçilerin Coğrafî Dağılımı

Kadın işçi istihdamının coğrafî dağılımına ilişkin bilgiler de ilginç sonuçlar vermektedir. 1943 yılı itibarıyla kadın işçilerin %69,89'unun sadece iki kentte, İstanbul ve İzmir'de çalıştıkları görülmek-

12. BİGM, 1945: 7'deki bilgilerden hesaplanmıştır.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

tedir. Bu, büyük ölçüde aynı tarih itibarıyla İş Kanunu kapsamına giren işçilerin büyük bölümünün (%40,6) bu iki kentte yoğunlaşmış olması olgusuyla örtüşmektedir.[13] Bunun yanı sıra kadınların mesleki dağılımları da konuya ışık tutacak ipuçları içermektedir. 1943 yılı itibarıyla kadın işçilerin 13.483'ü tekstil, 36.390'ı gıda-içki ve tütün sanayilerinde istihdam edilmekte ve toplam kadın işçilere oranı %87,6'yı bulmaktadır.[14] 1950'li yıllarda yapılan çalışmalar, geleneksel olarak kadınların yoğun biçimde çalıştığı tütün ve tekstil alanlarında işletme ölçeklerinin büyük olduğunu, 1957 yılında kadın işçilerin %88'inin 100'den fazla işçi çalıştıran kuruluşlarda çalıştığını ortaya koymuştu (Makal, 2002a: 198). Bu ölçekteki kuruluşların ülkenin sanayi açısından en gelişmiş iki kentinde toplanmış olması, kadın işçilerin yoğun biçimde bu iki kentte istihdam ediliyor olmaları üzerinde belirleyici olmalıdır.

Ç. Kadın İşçiler ve İktisadi Devlet Teşekkülleri

İnceleme dönemimiz içerisinde kadın çalışmasına ilişkin olarak gözden geçirilmesi gereken bir olgu da Türkiye'de devletçi sanayileşme sürecinin en önemli aracı konumunda olan İktisadi Devlet Teşekkülleri'dir. Bu kuruluşlar, sağladıkları diğer ekonomik ve sosyal yararlar yanında, kadınların iktisadi yaşama katılmaları konusunda da önemli roller oynamışlardır. Bu değerlendirmemiz, çalışmamızda ele almadığımız kamu görevlisi kadınların durumu itibarıyla da geçerlidir.

İDT'nin, kadın istihdamı üzerinde olumlu etkiler yaptığı kuşkusuzdur. Ancak, bu etkinin boyutlarını irdelerken, mümkün olduğu kadar nesnel sınırlar içerisinde kalarak, abartmalardan kaçınmak yararlı olacaktır. Bir araştırmacı, Sümerbank Defterdar Fabrikası'nın "Türk kadınının evden atelye ve fabrikaya girişine ilk defa vasıtalık ettiği"ni ifade ederek, "...Sanayileşme vasıtası ile Türk kadınının peçeli ve kafesli bir kapalı hayattan atelyeye ve fabrikaya girişinin macerası"ndan söz etmektedir (Fındıkoğlu, 1955: 49).[15] Şüphesiz ki bu değerlendirme birçok teşekkül ve bunlara bağlı müesseseye de genelleştirilerek tartışılmalıdır. Daha önceki dönemlere ilişkin bilgilerimiz çerçevesinde, bunu doğru ama abartılı bir değerlendirme olarak kabul etmek daha isabetli olacaktır. Kadının atölyeye ve fabrikaya girişi İktisadi Devlet Teşekkülleri'ne hatta Cumhuriyet dönemine özgü olmayıp, bunun daha İmparatorluk döneminde de gözlenen bir olgu olduğunu belirtmiştik. Salt kamu iktisadi kuruluşları söz konusu olduğunda bile, İmparatorluk'ta Hereke gibi devlete ait müesseselerde kadınlar ve kız çocukları yoğun biçimde istihdam edilmekteydi.

Ancak, özellikle devletçi sanayileşme döneminde İktisadi Devlet Teşekkülleri'nin gelişmesiyle, buralarda çalışan kadın işçi sayısı ve oranı da artış göstermiştir. Örneğin, bu teşekküllerin en önemlisi durumunda olan Sümerbank'ta, faaliyete geçtiği 1933 yılı sonunda 2.500 erkek işçi, 500 kadın işçi çalışırken; 1943 yılı Haziran sonunda erkek işçi sayısı 15.000'e, kadın işçi sayısı ise 6.000'e çıkmıştır (Sümerbank, 1943: 259). Bu kadınlardan 5.000'den

13. BİGM, 1945: 6'daki bilgilerden hesaplanmıştır.

14. BİGM, 1945: 7'deki bilgilerden hesaplanmıştır.

15. Sümerbank'ın sadece Hereke Fabrikası'nda 1939 yılında 250 kız çocuğu çalışıyordu. Bakınız, Küçükerman, 1987: 53.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Sümerbank Beykoz Fabrikası'nda kadın işçiler, 1942. (Anonim)

fazlası İplik ve Dokuma Fabrikaları Müessesesi'nde çalışmaktaydı (Sümerbank, 1943: 30). Böylece, Sümerbank'ta on yıllık bir zaman diliminde toplam işçiler içerisinde kadınların oranı %16,66'dan %28,57'ye çıkmış olmaktadır. Bu oran, aynı yıl itibarıyla İş Kanunu'na tâbi işçiler için geçerli oranın biraz üzerinde görünmektedir. Ancak, İş Kanunu'na tâbi kadın işçileri "kız çocuklar + kadınlar" toplamı olarak alırsak, oranlar birbirine neredeyse eşitlenmektedir. Kuşkusuz, böylesi bir değerlendirmede iki önemli noktanın göz önünde bulundurulması icap eder. Bunlardan biri, artışın savaş koşullarında azalan erkek emek arzına bağlı olduğudur. Diğer taraftan, Sümerbank'a ilişkin bu rakamların, zaten kadınların yoğun biçimde çalıştığı tekstil, halıcılık gibi faaliyet alanlarına ait olduğu, diğer İktisadi Devlet Teşekkülleri açısından oranların bu kadar yüksek olmayacağı da dikkate alınmalıdır. Bunun yanı sıra, gene aynı nedene bağlı olarak, Sümerbank'a bağlı müessese ve fabrikaların kendi içinde de kadın işçi oranının birbirinden farklılaştığı gözlenmektedir. Birkaç müessesede kadın ve erkek işçi sayıları birbirine çok yakındır. Örneğin, Bakırköy Bez Fabrikası'nda 700'e yakın kadın, 800 kadar erkek işçi (Sümerbank, 1943: 36); Gemlik Suni İpek Fabrikası'nda da ortalama 200 erkek, 150 kadın işçi çalışmaktaydı (Sümerbank, 1943: 75). Buna karşılık, gene aynı nedene bağlı olarak, kadının geleneksel

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

faaliyet alanları arasında yer almayan kollarda kadın işçi oranı giderek düşmektedir. İzmit Birinci Kâğıt Fabrikası'nda 700 erkek, 100 kadın işçi bulunmaktadır (Sümerbank, 1943: 109). Çimento Sanayii Müessesesi, Türkiye Demir ve Çelik Fabrikaları Müessesesi gibi bazı müesseselerde ise kadın emeği yok denecek düzeydedir. Demek ki İDT'de kadın işçi istihdamı faaliyet alanlarına bağlı olarak müesseseden müesseseye farklılık göstermektedir ve bunu aşan genellemeler yanıltıcı olabilir.

Kanımızca, İktisadi Devlet Teşekkülleri kadın emeği açısından, konunun nicel boyutları yanında, başka veçheleri nedeniyle de önem taşımaktadır. Bu kuruluşlarda çalışan kadınlar, sağlanan daha yüksek ücretler ve sosyal olanaklar nedeniyle, özel kuruluşlardaki kadınlardan daha iyi koşullarda çalışma ve yaşama olanağına sahip olmuşlardır. Ücret farklılıklarına ilişkin olarak, inceleme dönemimiz için somut rakamlar mevcut değilse de 1950 sonrası dönem için mevcut verilerin, bu dönem itibarıyla da geçerli olduğunu düşünmemek için hiçbir neden yoktur.[16] İktisadi Devlet Teşekkülleri'nde kadın işçilere sağlanan olanaklar bununla da sınırlı değildir. Dönem itibarıyla bu kuruluşlarda işçilere aralarında eğitim ve kültürel öğelerin de bulunduğu ücret dışı geniş sosyal olanaklar sağlanırken, kadınlar da bundan yararlanmaktadırlar.[17] Örneğin, 1939-1945 döneminde Sümerbank Selüloz Sanayii Müessesesi'nde (SEKA) düzenlenen okuma yazma kurslarına devam eden 872 işçiden 242'si, kurslardan mezun olan 563 işçiden ise 178'i kadındı (Kocabaşoğlu ve diğerleri, 1996: 170, (Tablo 11). Döneme ait bilgi ve görsel malzemeler, kadınların bu müessesedeki spor etkinlikleri içerisinde de yer aldığını göstermektedir.[18] Benzeri durumlar, Sümerbank'a bağlı diğer müesseseler açısından da geçerlidir (Sümerbank, 1943: 255). İktisadi Devlet Teşekkülleri'ne bağlı bazı müesseselerde kadın işçilere barınma olanakları da sağlanmaktadır. Örneğin, 1943 yılı itibarıyla, 300'ü kadın olmak üzere 1.000 kişinin çalıştığı Hereke Mensucat Fabrikası'nda "Bir erkek ve bir kız olmak üzere iki işçi paviyonu vücude getirilmekte"dir (Sümerbank, 1943: 242). Kadın işçiler için sağlanan emzirme odaları, kreş ve yuva konularını aşağıda kapsamlı olarak değerlendiriyoruz. Ancak bütün bu değerlendirmelerimizden, bu olanakların nicel ve nitel açıdan yeterli düzeyde olduğu sonucu çıkarılmamalıdır. Bu olanaklar, bazı müesseselerde, zaman içerisinde tedricen ve sınırlı biçimde sağlanmaktadır. Bunda, kuşkusuz savaş döneminin güç ekonomik koşullarının da payı vardır. Buna karşılık, kamu kesimindeki aslında yetersiz olarak değerlendirilmesi icap eden bu olanakların, özel sektörle karşılaştırılamayacak kadar iyi olduğu da bir vakıadır.

D. Kadın İşçilerin Çalışma Koşulları

1. Ücretler

Döneme ilişkin tüm veriler, hangi sektör ya da faaliyet alanı söz konusu olursa olsun, kadın işçilerin ücretlerinin erkek işçilerden daha düşük olduğunu

16. 1957 yılı itibarıyla kamu kesiminde kadın işçi ücretleri özel kesimden gıdada %40, tütünde %51 ve mensucatta %33 oranında yüksekti. Bakınız, Makal, 2002a: 486.

17. İktisadi Devlet Teşekkülleri'nde işçilere sağlanan sosyal olanaklar konusu, Makal, 2002b'de kapsamlı biçimde incelenmektedir.

18. 1938 yılına ait bir fotoğraf erkek ve kadın işçileri su sporları yaparken görüntülemektedir. Bakınız, Kocabaşoğlu ve diğerleri, 1996: 174.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

ortaya koymaktadır. Kuşkusuz bu göreli bir değerlendirmedir ve erkek işçilerin ücretlerinin kadınlara göre daha yüksek olması, bizatihi bu ücretlerin yüksek ya da yeterli olduğu anlamına gelmemektedir. Kadın ve çocuk işçi ücretleri ile erkek işçi ücretleri hanehalkı içerisinde birbirleriyle bağlantılı da görünmekte; aile gelirinin düşüklüğü, bunu telafi etmek için hanehalkı içindeki kadın ve çocukların emek arzının artması üzerinde etkili olmaktadır. Rebi Barkın'ın CHP Genel Sekreterliği'ne verdiği 1948 yılına ait bir raporda bu durum gayet veciz biçimde ve ücret düzeyindeki düşüklüğün "işçileri, kadınları ve çoluk çocuklariyle iş piyasasına dök(mesi)" olarak ifade edilmektedir.[19]

Döneme ilişkin olarak, İş İstatistikleri'nden ücret farklılıkları konusunda bilgiler elde etmek mümkün olmamaktadır. Ancak çalışan kadınlarla erkekler arasındaki ücret farklılıklarına ilişkin bilgileri, sınırlı ölçüde de olsa, başka kaynaklardan derlemek mümkün olmaktadır. Örneğin, 1930 yılı itibarıyla yapılan bir çalışmada, İzmir merkez olmak üzere 10 ili kapsayan bir bölgede; üzüm, tütün ve incir işleyen fabrikalarda, "kadın ve çocukların yevmiyeleri(nin) erkeklerden daha az" olduğu ifade edilmekteydi (M. Zeki, 1930: 201).

Cinsiyete göre ücret farklılıklarına ilişkin bilgileri, 1936 tarihli İş Kanunu'na göre işverenler tarafından yapılması zorunlu olan "dahili talimatname"lerde de bulmak olanaklıdır.[20] Örneğin, 1936 tarihli İş Kanunu sonrasına ilişkin ve Türkiye'de kibrit ve çakmak tekeline sahip bir Amerikan şirketine ait "dahili talimatname"de, yaşa ve cinsiyete göre saat başına ücretler şu şekilde belirlenmekteydi (Amerikan Türkiş İnvestment Korporeşön: 2):

- 13-16 yaş arası çocuklar: 6 kuruş,
- 17-18 yaş arasındakiler (kadın-erkek): 7 kuruş,
- 19+ yaştaki erkek işçiler: 8 kuruş,
- 19+ yaştaki kadın işçiler: 7 kuruş.

Küçük sanayiye ait sınırlı ücret rakamları da mevcuttur. İktisat Vekâleti'nin 1937 yılına ilişkin bir raporuna göre Antep'te dokumacılık sektöründe, haşılcı kadın işçiler günde en fazla 16, ortalama 12 kuruş; ayak kalfaları haftada 4 lira, dokumacılar ayda 7-9 lira, cendereciler günde 100-120 kuruş kazanmaktaydılar. Çocuk işçilerin haftalık kazancı ise en fazla 50 kuruştu (İktisat Vekâleti, 1937: 35).

Erkek-kadın işçiler arasındaki ücret farklılıkları, sadece özel kesim işletmelerine özgü bir olgu değildi ve İktisadi Devlet Teşekkülleri'ne bağlı müesseselerde de gözlenmekteydi. 1940'lı yılların sonunda, 1.475 işçi çalıştıran ve bunların 1.000'i kadınlardan oluşan Samsun Tekel Tütün Bakım ve İşleme Evi'nde kadınların ortalama saat ücreti 15-16 kuruş iken, erkekler için bu rakam 24-25 kuruştu. Aylık ücret ise kadınlar için 35-40, erkekler için 50-60 lira arasındaydı.[21] 1947 yılı itibarıyla, 1.200 işçi çalıştıran Sümerbank Bakırköy Bez Fabrikası'nda paçal kısmında çalışanlar ayda 80, iplikteki ustalar

19. Bakınız, Rebi Barkın, "Türkiye'de işçi meselesi", CHP Genel Sekreteri T. Fikret Sılay'a verilen 13.1.1948 tarihli rapor: 5; [BCA CHPK], No. 490.01/1439.8.1.

20. İş Kanunu'nun 29. maddesi, "İşveren, iş şartlarını ve işçilerin tâbi tutulacakları inzibat, sağlık koruma ve iş emniyeti icaplarını gösterir bir dahili talimatname yapmaya mecburdur" hükmünü içermektedir.

21. CHP Diyarbakır Milletvekili Vedat Dicleli'nin "Samsun İşçileri ve mesleki teşekkülleri hakkında rapor"u; [BCA-CHPK], No. 490.01/1440.11.1.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

180, kadınlar 75, çocuklar 25 lira ücret almaktaydılar (TBMM-ÇK: 20/10).

Cinsiyete dayalı ücret farklılıklarını, tarım kesimi açısından da değerlendirmek icap eder. Bu kesim için yapılacak bir değerlendirmede kullanılabilecek veriler sınırlı olmakla birlikte, araştırmalar, tarımda da cinsiyete dayalı ücret farklılıkları olduğunu göstermektedir. Çalgüner'in 1939-1940 yılları için verdiği rakamlar, Türkiye geneli itibarıyla erkek işçi ücretlerinin 60-100 kuruş, kadın işçi ücretlerinin 30-50 kuruş, çocuk işçi ücretlerinin ise 20-35 kuruş dolaylarında olduğunu ortaya koymaktadır. Ancak yazarın değerlendirmeleri, bu farklılıkların büyük ölçüde iş veriminden ve yapılan işin çeşidinden kaynaklandığı doğrultusundadır (Çalgüner, 1943: 65). Cinsiyete dayalı ücret farklılıklarında, bölgeden bölgeye değişen gelenekler de rol oynamaktadır. Örneğin, Çukurova Bölgesi'nde işçi ücretleri cinsiyete göre farklılaşmazken, Ege ve diğer bazı bölgelerde farklılaşabilmektedir (Çalgüner, 1943: 71). Buna karşılık Uran, Adana'da elçi başı tabir edilen aracıların, amelenin kadın veya çocuk olan kısmı için de işverenden tam amele haftalığı aldıkları halde, bunu tam olarak ödemeyerek, kendilerine ek bir kazanç sağladıklarını belirtmektedir (Uran, 1939: 21).

2. Çalışma Yaşı ve Süreleri

1936 tarihli İş Kanunu, haftalık çalışma süresini 48 saat, minimum çalışma yaşını ise 12 olarak saptamıştı. TBMM Çalışma Komisyonu üyelerinin 1947 yılına ait raporları, kadın işçilerin diğer çalışma sorunları yanında, çalışma yaşı ile çalışma sürelerine ilişkin olarak da İş Kanunu'nun sınırlamalarına uyulmadığına ilişkin geniş gözlemler sunmaktadır. Buna göre, örneğin İstanbul Hasköy'de Tel Çivi ve Şakir Zümre fabrikalarında bir taraftan küçük yaşta çocuklar çalıştırılırken diğer taraftan "Kadın amelelerin 10 saat çalıştırıldığı söylenmektedir" (TBMM-ÇK: 19). 3.000-3.500 işçi çalıştıran Pamuk Mensucat Fabrikası'nda "15 yaşında bir kız üç senedir bu fabrikada çalışmakta, 13 yaşında bir kız çocuğu da makaralarda 8 saat çalıştırılmaktadır" (TBMM-ÇK: 60). İstanbul'da 300 kadar işçisi olan Malta Oğulları Mensucat fabrikasında işçilerin çoğu kadın. Mesainin 8-11 saat olduğu fabrikada, 9-12 yaşında küçük çocuklar da çalıştırılıyor ve bu "yavrucukların hafif işlerde çalıştırılması ustaların insafına kalmış oluyor" (TBMM-ÇK: 17/7). Raporda, tesisteki sağlık koşulları da "berbat" sözcüğüyle niteleniyor. 400 işçinin çalıştığı Bursa Romenkal İpek Fabrikası'nda 9-13 yaş arasında küçük yavrular çok görülmekte ve bunların çoğu yaş tashihi suretiyle işe girmiş durumdalar. Mesai, çocuklar da dâhil, 12 saat devam etmektedir (TBMM-ÇK: 27/4). Aynı şey, İzmir Amerikan tütün fabrikasında da geçerli (TBMM-ÇK: 29/1). Rapor, zaten kötü olan durumun, küçük sanayide daha da kötü olduğunu ortaya koyuyor.

Çalışma yaşına ilişkin olarak, daha az oranda olmakla birlikte, İDT'de de benzeri sorunların yaşandığı anlaşılıyor. Sümerbank'a bağlı ve 298'i kadın toplam 1.096 işçi çalıştıran Hereke Mensucat Fabrikası'nda, 14-18 yaş grubunda bulunan kızların sayısı 205 ve içlerinde daha küçük yaştakiler de bulunuyor (TBMM-ÇK: 23/1). 681'i kadın olmak üzere 2.041 işçi çalıştıran Bursa Merinos Fabrikası'nda ise "Yaş itibarıyla küçük görünen kız çocukları vardır. Bu zavallılar yaşlarını büyüterek işe girmek imkânını bulmuşlardı" (TBMM-ÇK: 24/1).

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

3. İş Sağlığı ve İş Güvenliği

İş sağlığı ve iş güvenliği açısından değerlendirildiğinde, kadın işçilerin çalışma koşulları aslında diğer işçilerden farklı değildir. Erkekler için geçerli olan koşullar, kadınlar için de fazlasıyla geçerlidir. Ancak, bu noktada, kadın işçilerin özel olarak da korunmasını gerektiren koşulların varlığını hatırlamak gerekir. Buna karşılık, Cumhuriyet'in ilk dönemlerinde, kadınların bu açıdan yeterince korunduğu söylenemez. Türk edebiyatında çalışma koşullarına yer veren ilk eserlerden biri olan Mahmut Yesari'nin 1927 yılında basılan *Çulluk* isimli romanı, ağırlıklı olarak çalışma yaşamı etrafında dönmemekle birlikte; fabrika işçilerinin gündelik yaşamlarını geniş bir sosyal örüntü içerisinde ele alırken, kadın işçilerin işçi sağlığı ve iş güvenliği açısından içinde bulundukları olumsuz koşullara da değinmektedir. *Çulluk*'ta, kadın işçilerin yoğun olduğu Cibali Tütün Fabrikası'nda çalışan ve "...sabahleyin şafak sökmeden kar, yağmur, rüzgâr, güneş hiçbir mânî dinlemeyip fakrin, açlığın emriyle ıslana üşüye, titreye sendeleye, sessiz, şikâyetsiz sürüne sürüne gelen ve bu mustarip, yorgun vücutların istirahat hakkını vermeden yine aynı emirle işe başlayan, kıyılan tütünlerin ince, katil tozu ile yalnız ciğerleri değil, gözlerine, mesamatına kadar zehirlenen işçi kadınlar"dan da söz edilmektedir (Yesari, 1995: 26).[22]

Tek parti döneminde, iktidar partisi CHP milletvekilleri tarafından parti genel sekreterliğine hitaben hazırlanan pek çok belge, kadınların işçi sağlığı ve iş güvenliği sorunlarına ilişkin bilgiler sunmaktadır. Örneğin, 1936 yılına ait bir belgede, "Isparta'da sabahtan akşama kadar çalıştırılan ve hemen hepsi kadın ve çocuktan ibaret olan yüzlerce işçilerin sihhat ve gündelik bakımından durumlarının eyi olmadığı" belirtilmektedir.[23] Yukarıda söz ettiğimiz Samsun Tekel Tütün Bakım ve İşleme Evi'nde tütün bakım ve işleme işleri "sağlık şartları hiç de elverişli olmıyan depolarda yapılmaktadır. Havasız karanlık Aspirateur ve kalorifer tesisatı bulunmıyan bu salonlarda 300-400 işçi kadın fena şartlar altında çalışmaktadır. ...Halen altı işleme salonunda 1.000'den fazla genç kız ve kadın Fransızlardan kalma bu depolarda günlerinin büyük bir kısmını geçirmektedirler." 400 işçi çalıştıran Tekel Sigara Fabrikası'nda da "alt katta tefrik kısmında çalışan kadınların sağlık durumları iyi değildir."[24] TBMM Çalışma Komisyonu Raporu da kadın işçilerin işçi sağlığı ve iş güvenliği açısından yaşadığı olumsuzluklara ilişkin bilgiler sunuyor. Buna göre, İstanbul'da beşte dördünü kız çocuklarının oluşturduğu 40-50 işçi çalıştıran bir trikotaj atölyesi, her türlü sıhhî durumdan mahrum. Kızların sağlık durumları berbat, verem vakaları var (TBMM-ÇK: 11/1). Küçük işletmelerin neredeyse tamamı da her türlü sağlık olanaklarından uzak bir görünüm sergiliyor. "Bursada ipek ve tütün işlerinde bilhassa çok küçük yaşlarda işlere giren ve ekseriyeti kadın ve kız teşkil eden iş yerleri ciğer hastalıklarına fazla meydan vermekte olduğundan burada da dinlenme yerleri ve sanatoryum tesisi ve işçi hastahane ve pavyonlarının kurulması bir zarurettir"

22. Türk edebiyatında kadın emeğine yer veren bazı eserler konusunda bakınız, Makal, 2008.

23. CHP genel sekreterinin bölgeyi teftiş eden Gaziantep Saylavı Bekir Kaleli'nin raporuna binaen Ekonomi Bakanı Celâl Bayar'a 4 Şubat 1936 tarihli yazısı; [BCA CHPK], No. 490.1/726.485.1.

24. CHP Diyarbakır Milletvekili Vedat Dicleli'nin "Samsun İşçileri ve mesleki teşekkülleri hakkında rapor"u; [BCA-CHPK], No. 490.01/1440.11.1.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Çalışan kadın her dönemde temel haklarını talep etmek için sesini çıkarmak durumunda kaldı. 1975 yılında kurulan İlerici Kadınlar Derneği'nin mitinginde "Her iş yerinde kreş" pankartı. (Kadın Eserleri Kütüphanesi ve Bilgi Merkezi Vakfı Görsel Arşivi)

(TBMM-ÇK: 12). Raporun nihai değerlendirmelere ayrılmış bölümünde ise "İDT'lerin pek azı fakat hususi teşebbüslerin hemen hemen %95'i işçi sağlığını korumak için konmuş (15156) sayılı Kararnameye katiyen riayet etmemektedirler" denmektedir (TBMM-ÇK: 37/5).[25]

4. Kreş ve Yuva Olanakları

Ortak çalışma sorunları yanında, kadın işçileri yetişkin erkek işçilerden ayıran önemli bir farklılık, analık ile bunun yarattığı değişik sorunlardır. Kadının çalışma hayatına atılması ve bunun zaman içerisinde kalıcı hale gelmesi, bu sorunları giderek ciddi boyutlara ulaştırmakta ve çözüm gerekliliği doğurmaktadır. "Herhangi bir toplumda, kadının, geleneksel ev kadınlığı rolünün bir uzantısı olarak değil, gerçek bir rol değişimi olarak üretim sürecine katılmasının önkoşulu, rol ikileminin hafifletilmesi, kadına aile-içi sorumluluklarında yararlı ve yardımcı olacak kurumların geliştirilmesidir" (Çitçi, 1982: 39). Bunlar arasında, özellikle doğum öncesi ve sonrası ihtiyaç duyulan izinler ile doğum sonrasında anneye sağlanması gerekli emzirme ile kreş-yuva olanakları başta gelmektedir.

25. Söz edilen, 5.2.1941 tarih ve 15156 sayılı *İşçilerin Sağlığını Koruma ve İş Emniyeti Nizamnamesi*'dir.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Hilal-i Ahmer'de (Kızılay) hemşire çocuklara uygulamalı eğitim veriyor.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Sosyal politika zaviyesinden bakıldığında, bu olanaklar bir taraftan ihtiyaç içerisindeki anneye yardımcı olunması açısından önemli olduğu gibi, diğer taraftan da kadın emeğinden yararlanmanın ve üretimi düzenli bir biçimde sürdürmenin bir unsuru olarak değerlendirilmelidir. Yeryüzü ölçeğindeki uygulamalara bakıldığında, kapitalist dünyada bu olanakların daha çok kadın emeğine zorunlu bir biçimde ihtiyaç duyulan dönemlerde –örneğin savaş dönemlerinde– sağlanmaya başlandığı, zaman içerisinde olanaklar gelişmekle birlikte, büyük eksikliklerin söz konusu olduğu görülmektedir.[26]

İkinci Dünya Savaşı yıllarında kadın emeği daha fazla önem kazanıp kadın işçi sayısı artarken, bundan faydalanmanın bazı koşulları da tartışma alanına çıkmaktaydı.

1936 tarihli İş Kanunu konuya ilişkin düzenleme yaparken, "Gebe veya emzikli kadınların hangi devrelerde ne gibi işlerde çalıştırılmalarının yasak olduğu ve bunların çalışmaları caiz olan işlerde hangi şartlar ve usullere tâbi tutulacakları ve hangi vasıf ve şartlardaki iş yerlerinde ne suretle emzirme odaları veya çocuk bakım yurdu (Kreş) tesis edilmek mecburiyeti bulunduğu İktisat ve Sıhhat ve İçtimaî Muavenet Vekâletleri tarafından müştereken hazırlanacak bir nizamname ile tesbit edilir. Bu nizamname, ağır ve tehlikeli işlerle kadınların ve 18 yaşına kadarki çocukların çalıştırılması caiz olmayan işler hakkındaki nizamname ile aynı zamanda çıkarılır" demekteydi.

İkinci Dünya Savaşı yıllarında kadın emeği daha fazla önem kazanıp kadın işçi sayısı artarken, bundan faydalanmanın bazı koşulları da tartışma alanına çıkmaktaydı. Çalışma Bakanlığı'nın *Çalışma Bakanlığı İlk Yılı ve İlk Hedefleri (Beş yıllık iş proğramının esasları)* başlıklı 1946 tarihli yayınında, Türkiye'de sanayileşme sürecinde kadın emeğinin giderek önem kazandığı belirtilerek, bundan daha fazla faydalanma ihtiyacının da artacağı ifade edilmekteydi. Bu noktada, kadın emeğinden faydalanmanın ön koşullarından birinin kreşler olduğu belirtilmekteydi: "Kadınlarımızı bir yandan çalışma hayatımıza bağlamak ve öte yandan da Ana olmaya teşvik etmek ancak açılacak kreşlerle mümkündür" (Çalışma Bakanlığı, 1946: 85). Yayında, 1943 yılı itibarıyla İstanbul'da 23.269'u İş Kanunu kapsamında olmak üzere toplam 46.538 kadın işçi olduğu belirtilerek, sadece bu kentte 18 kreşin açılması gerekirliği ifade edilmekteydi (Çalışma Bakanlığı, 1946: 88).

Buna karşılık, sözü edilen *Ağır ve Tehlikeli İşler Tüzüğü* gecikmeli olarak 1948 yılında çıkarılıp 1949'da yürürlüğe girerken; onunla aynı zamanda çıkarılması icap eden *Gebe ve Emzikli Kadınların Çalıştırılma Şartlariyle Emzirme Odaları ve Kreşler Hakkında Nizamname* daha da gecikmeli olarak ve 1953 yılında çıkarılabilmiştir. Bu gecikme kadın işçilerin çalışma koşullarını olumsuz yönde etkilemiştir. Mevcut bilgilerimiz, Nizamname çıkarıldıktan sonra dahi durumun parlak olmadığını ortaya koymaktadır. 1960 yılı itibarıyla tüm ülkede sadece 33 emzirme odası ile 32 kreşin kayıtlı olduğu, bu tesislerdeki çocuk sayısının ise sadece 2.898 olduğu görülmektedir (Akçay, 1960: 5). Bunun öncesindeki dönemde ise

26. Tarihsel boyutta değişik ülkelerdeki uygulamalar için bakınız, Çitçi, 1982: 40-42.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

durum çok daha kötü olup bu olanaklar yok denecek düzeydedir. Aşağıda bu olanakları değerlendirirken, İktisadi Devlet Teşekkülleri ile özel kesim iş yerleri arasında bir ayrım yapmanın zorunlu olduğunu düşünüyoruz. Bunun yanı sıra özel kesimdeki iş yerlerini de aralarındaki farklılıklar hesaba katıldığında, büyük ve küçük iş yerleri olarak ayırt etmek gerekli görülmektedir.

Durum, özel kesime göre daha iyi olanaklar sağlayan İktisadi Devlet Teşekkülleri açısından değerlendirildiğinde, buralarda da homojen bir görünümün olmadığı söylenmelidir. Üstelik, emzirme ile kreş ve yuva olanakları açısından aynı teşekkül içerisindeki farklı müessese ve iş yerlerinde dahi önemli farklılıkların ortaya çıkabildiği görülmektedir. İşçilerinin %75'i kadın olan Tekel Cibali Tütün Fabrikası, bu olanakları sağlayan kuruluşların en iyilerinden biri olarak belirginleşmektedir. TBMM Çalışma Komisyonu üyelerinin 1947 yılına ait raporları, şu değerlendirmeyi yapmaktadır: "Çocuk yuvası pek mükemmel. Bir çocuk mütehassısı tarafından idare edilmekte olan yuvaya ait her şeyi çok iyi ve ziyaret edilmeğe değer mahiyette" (TBMM-ÇK: 22). Dörtte biri kadın olan 1.300 işçili Beykoz Deri Sanayi Fabrikası'nda 25 kişilik bir çocuk yuvası bulunmaktadır (TBMM-ÇK: 25). Burada, süt çocuğu olan kadınlara emzirmek için evlerine günde üç defa izin verilmektedir (TBMM-ÇK: 26). 400'ü kadın 1.100 işçisi olan Paşabahçe İnhisarlar İspirto Fabrikası'nda "25 kişilik çocuk yuvası var, işçi kadınların çocukları mektep çağına kadar gündüzleri ve mesai saatları burada muhafaza ediliyor" (TBMM-ÇK: 27). Sümerbank Bakırköy Bez Fabrikası'nda ise "Kreş 50 kadrolu ve durum çok ideal" (TBMM-ÇK: 30). Nazilli Fabrikası'nda 25 mevcutlu kreş, çocuk yuvası var (TBMM-ÇK: 68). 1.000'den fazla kadın çalıştıran Samsun Tekel Tütün Bakım ve İşleme Evi'nde bir çocuk bakımevi bulunmakta, ancak "bu sosyal yardım yuvasında 50 işçi çocuğu gıda, sağlık ve eğitim bakımından en yakın bir ilgi ve korunmağa mazhar olmaktadır. ...diğerleri çok defa çalışan annesinin de şefkatinden mahrum kalan çocuklarını yalnız başlarına eve veya komşuya bırakmak zorunda kalmaktadırlar."[27] 400'ü kadın, toplam 2.000 işçinin çalıştığı Deri ve Kundura Sanayii Müessesesi'nde, diğer sosyal tesisler yanında, kadın işçiler için kreş tesisi de programlanmaktadır (Sümerbank, 1943: 180).

Buna karşılık bazı müesseselerde durumun o kadar iyi olmadığı gözlenmektedir. Defterdar Mensucat Fabrikası'nda "Kadın işçi 700, kreş yok" (TBMM-ÇK: 20). 200'ü kadın olmak üzere 1.200 işçi çalıştıran Hereke Mensucat Fabrikası'nda kreş yok, çocuk yuvası yok, "bekâr kızlara mahsus yeni yapılan yatakhane cidden bakımsız". (TBMM-ÇK: 32). 4-5 yüzü kadın 2.800 işçisi olan İzmit Sümerbank Seliloz Sanayi Müesseseleri'nde "çocuk yuvası, kreş yok" (TBMM-ÇK: 33). 300'ü kadın olmak üzere 2.500 işçi çalıştıran Sümerbank Gemlik Suni İpek Fabrikası'nda da kreş ve yuva yok, süt verilmiyor (TBMM-ÇK: 34). Yüzde 40'ı kadın olmak üzere 2.200 işçi çalıştıran Merinos Fabrikası'nda kreş ve çocuk yuvası yok. Çocuklu kadınların emzirme saatlerinde çocukları evlerinden getirtiliyor (TBMM-ÇK: 36). 681'i kadın olmak üzere 2.041 işçi çalıştıran Bursa Merinos Fabrikası'nda ise "Kreş ve

27. CHP Diyarbakır Milletvekili Vedat Dicleli'nin "Samsun İşçileri ve mesleki teşekkülleri hakkında rapor"u; [BCA-CHPK], No. 490.01/1440.11.1.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

çocuk yuvası olmadığından işçi kadınlar zahmet çekmektedir" (TBMM-ÇK: 24/1).

Çocuk ve doğum olaylarına ilişkin olarak kreş ve yuva olanaklarının sınırlılığı yanında başka ciddi sorunlar da bulunmaktadır. 3008 sayılı İş Kanunu'nun özellikle doğum izin süreleri ile ücretlere ilişkin bazı âmir hükümlerine bazı İktisadi Devlet Teşekkülleri'nde dahi uyulmadığı görülmektedir.

İktisadi Devlet Teşekkülleri'ndeki bu sınırlı ve eksik uygulamalar, özel sektörle karşılaştırıldığında gene de çok iyidir. Özel sektöre ait kuruluşlarda bu olanaklara sahip olan iş yerleri sayılıdır. Bunlardan biri olan ve 1.700 işçi çalıştıran Şark Sanayi Bez ve Dokuma İplik Fabrikası'nda bir çocuk yuvası bulunmakta ve buraya üç yaşından okul çağına kadar olan çocuklar kabul edilmektedir (TBMM-ÇK: 58). 3.000-3.500 işçi çalıştıran Pamuk Mensucat Fabrikası'nda ise TBMM Çalışma Komisyonu üyelerinin 1947 yılına ait raporlarındaki ifadeyle, "yağlı pamukların depo edildiği bir mahsen üstünde çocuk kreşi diye bir salon mevcut. Bu kadar pis ve sinekli yere tesadüf edilmesi cidden hayreti mucip"tir (TBMM-ÇK: 59). 1.500 işçisinin beşte biri kadın olan, dönemin büyük sanayi kuruluşlarından biri olan Paşabahçe Cam Fabrikası'nda ise "Kreş yuva yok"tur ve "Çocuklu kadınlara emzirme için bir iki saat izin verildiği söyleniyor" (TBMM-ÇK: 26-27). 600'ü kadın olmak üzere 1.000 işçi çalıştıran ülkenin önemli tekstil kuruluşlarından Santral Mensucat'ta da kreş ve yuva yoktur (TBMM-ÇK: 29).

Bursa bölgesindeki özel sektöre ait sanayi kuruluşlarına ait bilgiler verirsek, İş Bankası'na ait olan ve yarısı kadın olmak üzere 240 işçi çalıştıran İpek İş Fabrikası'nda da kreş ve çocuk yuvası bulunmamaktadır (TBMM-ÇK: 38). 300 kadar kadınlı-erkekli işçi çalıştıran Bursa'daki Remenkla İpek Fabrikası'nda da çocuk yuvası, kreş ve emzirme müsaadesi bulunmamaktadır (TBMM-ÇK: 38). Toplam 150 işçisinden 140'ı kadın olan Gaffarzade Fabrikası'nda da kreş, çocuk yuvası yoktur ve çalışan kadınlar çocuklarını emzirmek için evlerine gitmektedirler (TBMM-ÇK: 39). %70'i kadın olan 70-80 işçi çalıştıran Mehmet Tahsin Tütüncüoğlu Tütün Fabrikası'nda da kreş ve çocuk yuvası yoktur (TBMM-ÇK: 39).

Türkiye'nin sanayi açısından gelişmiş bir başka bölgesinden, İzmir'den örnekler verecek olursak, tamamı kadın olan 1.970 işçi çalıştıran The Amerikan Tütün İşletme'de çocuk yuvası ve kreş bulunmamaktadır. Kuruluşta emzirme müsaadesi de bulunmamakla birlikte, fabrikaya amele kadının anası ve yakını tarafından çocuğu getirilmişse, hepsi kadın olan ustabaşılar izin vermektedirler. İşletmede diğer işlerde çalışan 200 kadar erkek işçi için soyunma yerleri varken, kadın işçiler için yoktur (TBMM-ÇK: 55). %40'ı kadın olmak üzere 1.000 işçi çalıştıran İzmir Yün Mensucat'ta da kreş, yuva yoktur, buna karşılık emzirme müsaadesi bulunmaktadır (TBMM-ÇK: 63).

Görülmektedir ki TBMM Çalışma Komisyonu üyelerinin 1947 yılına ait raporları, konuya ilişkin geniş gözlemler ortaya koyarken, sadece sınırlı sayıdaki kamu kuruluşunda bu olanakların mevcut olduğunu, birkaç özel kuruluşta da değişik biçimlerde emzirme olanakları sağlandığını ortaya koymaktadır. Raporun nihai değerlendirmelere ayrılmış bölümünde ise "Kreş ve yuvaların yokluğu

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

göze çarpmaktadır. Düzeltilmesi" ifadesi yer almaktadır (TBMM-ÇK: 38/6).

Çocuk ve doğum olaylarına ilişkin olarak kreş ve yuva olanaklarının sınırlılığı yanında başka ciddi sorunlar da bulunmaktadır. 3008 sayılı İş Kanunu'nun özellikle doğum izin süreleri ile ücretlere ilişkin bazı âmir hükümlerine bazı İktisadi Devlet Teşekkülleri'nde dahi uyulmadığı görülmektedir. 200'ü kadın olmak üzere 1.200 işçi çalıştıran Hereke Mensucat Fabrikası'nda, "kadın ameleye doğumdan sonra 3 hafta istirahat veriliyor. 45 gün olması gerekirken, idarenin keyfiyle azalıp çoğalması" gözlenen sorunlardan biridir. Ayrıca emzirme, doğum ve hamilelikte ücret 90 liradan 70 liraya indirilmiş ve rapordaki değerlendirmelerle "anlaşılan maliyeci zihniyetiyle fazla vergi kesilmiş oluyor" (TBMM-ÇK: 32). Nazilli Fabrikası'nda da kadın doğumu evde yaparsa ücreti 90 lira ödenirken, fabrika hastanesinde yapılırsa 50 lirasını masraf olarak kesiyorlarmış (TBMM-ÇK: 70). Adana ve Gaziantep'teki işçilerin durumunu yansıtan bir CHP raporuna göre de "Gebe kadınlara verilen, doğumdan evvel 6 haftalık mühlet kâfi ise de doğumdan sonraki 6 hafta bilhassa kreş olmıyan müesseselerde ekseriyetle çok fena bir durum yaratmaktadır." Raporda, bu durumun "önlenmesi" istenmektedir.[28]

Somut veri ve gözlemlere dayalı değerlendirmelerimiz, dönem içerisinde kadın işçilere sağlanan kreş ve yuva olanaklarının, kamu kuruluşlarının bir bölümü ile sınırlı sayıda özel kuruluş dışarıda tutulacak olursa, son derece yetersiz olduğunu ortaya koymaktadır.

28. Adana ve Gaziantep'te işçilerin durumuna ilişkin rapor; [BCA-CHPK], No. 490.01/1440.11.1.

II. 1950-1960 Döneminde Türkiye'de Kadın Emeği

Türkiye'de İkinci Dünya Savaşı sonrası yıllar, birçok açıdan önemli değişimlere tekabül eder. Siyasal alanda çok partili yaşama geçişle başlayan değişmelerle iktisadi alanda daha önceki devletçi iktisat politikalarından farklı olarak özel kesime öncelik ve ağırlık veren sanayileşme politikaları, çalışma ilişkileri alanında da bunlara koşut gelişmeler doğuracaktır. Sanayileşme çabaları işgücü açısından önemli değişimler yaratırken; ücretli çalışanların niceliği ile işgücü içerisindeki oranının artması, bu gelişmelerin en önemlilerinden biri olmuştur. Konunun bir başka boyutu ise işgücü içerisindeki kadınlara ilişkindir. Salt ücretli kadınlar açısından bakıldığında, 1950'yi önemli bir dönüm noktası olarak kabul etmek mümkündür. Çünkü İkinci Dünya Savaşı'nın kadın işgücü üzerindeki etkileri savaş sonrası dönemde tedricî biçimde azalmakta ve kadın işgücü bir anlamda normal mecrasına oturmaktadır. Çalışmamızın bu bölümünde, dönem içerisinde kadın işgücünün değişik boyutlarına ve çalışma koşullarına ilişkin değerlendirmeler yapacağız. Bu döneme ilişkin veriler, önceki dönemlere göre daha fazla ve daha sağlıklı olduğundan; gerek ücretlilere gerekse de diğer statülerdeki kadınlara ilişkin değerlendirmelerimizi daha ayrıntılı biçimde yapma olanağına sahibiz.

A. Kadınların İşgücüne Katılma Oranları

Kadınların işgücüne katılma oranı yani çalışma çağındaki kadın nüfus içerisinde iktisaden faal olanların oranı, çok sayıda sosyoekonomik faktör

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Çalışan kadınlar, 1950. (Kadın Eserleri Kütüphanesi ve Bilgi Merkezi Vakfı Görsel Arşivi)

tarafından etkilenmektedir ve evrensel olarak erkeklerinkinden düşüktür. Bu açıdan dönem itibarıyla Türkiye'nin durumu da; gelişmiş olsun, azgelişmiş olsun diğer ülkelerle benzeşmektedir (Ekin, 1968: 80). 15 ve daha yukarı yaştaki kadın nüfus için bu oran 1955'te %72,01, 1960'ta %65,35, 1965'te %56,62 iken; erkek nüfus için sırasıyla %95,34, %93,60 ve %91,83'tür. Rakamlardan, Türkiye'de işgücüne katılma oranlarının zaman içerisinde her iki cins itibarıyla da düşüş gösterdiği, ancak kadınlar açısından bu düşüşün çok daha ciddi boyutlarda olduğu görülmektedir. Buna bağlı olarak kadınların iktisaden faal nüfus içerisinde zaten düşük olan oranları daha da azalmaktadır.[29] Ancak, bu düşüşlere rağmen oranlar hem gelişmiş hem de azgelişmiş ülkelerdekinden çok yüksek gözükmektedir (Ekin, 1968: 108-109). İhtiyatla yorumlanması gereken bu durum, Türkiye'de tarım kesiminin ağırlığı ve bu kesimde çalışan kadınların çokluğu yanında, ülkemizde iktisaden faal nüfusu saptamaya yönelik istatistiksel yöntemlerdeki tutarsızlıktan da ileri gelmektedir.

Bu istatistiksel tutarsızlıklar şimdilik bir tarafa bırakılırsa, Türkiye'de kadınların işgücüne katılma

29. Bu düşüş daha sonraki dönemlerde de devam etmektedir. Örneğin 1990 yılında kadın nüfus içerisinde iktisaden faal olanların oranı %42,79, iktisaden faal olan nüfus içerisinde kadınların oranı ise %34,99'dur. Bakınız, DİE, 1995: 22, Tablo: 10.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

oranlarının düşmesi üzerinde etkide bulunan faktörlerin başında, tarım ve tarım dışı kesimlerde dönem içerisinde meydana gelen değişmeler gelmektedir. Kadınların işgücüne katılma oranı açısından kırsal ve kentsel kesim arasındaki ciddi farklılıklar, bunun göstergesidir. Tablo 3'te, kadınların işgücüne katılma oranları ile işgücü içerisindeki oranları değişik yıllar ve yerleşim birimlerinin nüfuslarına göre verilmektedir.

Tablo 3: Kadınların İşgücüne Katılma Oranları ile İşgücü İçerisindeki Oranları (1955-1965, 15+yaş)

	Kadınların işgücüne katılma oranı			Kadınların işgücü içerisindeki oranı		
	1955	1960	1965	1955	1960	1965
Türkiye geneli	72.01	65.35	56.62	43.11	40.76	37.89
10.000 ve daha az nüfuslu yerler	87.74	85.66	77.29	49.43	48.72	46.54
10.000 ve daha fazla nüfuslu yerler	18.07	9.16	9.09	13.76	7.80	8.18

Kaynak: BİGM, 1961b: 47, Tablo 13; BİGM, 1961b: 181, Tablo 35; DİE, 1964a: 3, Tablo 1; DİE, 1964a: 311, Tablo 42; DİE, 1969: 39, Tablo 8; DİE, 1969: 363, Tablo 32'den hesaplanmıştır.

Tablodaki rakamlar, kentleşmeyle kadınların işgücüne katılma oranları arasında negatif bir korelasyon olduğunu ortaya koymaktadır. Bu, Türkiye'yle birlikte azgelişmiş ülkelerin birçoğu için genellenebilecek bir durumdur ve bu ülkeler itibarıyla "...şehirleşme, kadınların işgücü oranlarına, geniş ölçüde menfi yönde tesir etmektedir." (Ekin, 1968: 49). Kentleşme sosyo-ekonomik gelişmenin bir göstergesi olarak düşünülürse, ifade sosyoe-konomik gelişme düzeyi yükseldikçe kadınların işgücüne katılma oranlarının düştüğü biçiminde de alınabilir. Kırsal kesimden kentlere kayma yani iç göçler, tarım kesiminde özellikle ücretsiz aile işçisi olarak çalışan kadınların büyük bölümünü kentlerde işgücü dışına itmektedir. Kentsel kesimdeki iktisadi faaliyetlerde çalışmak için gerekli eğitim ve nitelikten yoksun olan bu kategorideki kadınlar, yaşamlarını ağırlıklı biçimde ev kadını olarak devam ettirmekte; işgücüne katılımları, kırsal kesime göre gayet düşük düzeylerde kalmaktadır. Bunun, kırsal kesimde neredeyse tümüyle işgücü içerisinde görünen kadınlar açısından, işgücüne katılma oranında büyük bir düşüş şeklinde tezahür etmesi kaçınılmazdır. Buna karşılık bu düşüş oranının, kentlerin büyüklüğüne göre farklılaştığı da gözlenmektedir. Kentleşmeyle, kadınların işgücüne katılma oranı ve işgücü içerisinde kadınların oranı arasında negatif bir korelasyon olmakla birlikte, büyük kentler açısından oranın hafif bir yükselme gösterdiği gözlenmektedir. Örneğin 1960 yılı itibarıyla 10.000 ve daha fazla nüfuslu yerleşim birimlerinde kadınların işgücü içerisindeki oranı %7,80 iken, 100.000 ve daha fazla nüfuslu kentlerde oran %8,80'e yükselmektedir (DİE, 1964a: 311, Tablo 43). Bu, büyük kentlerin, özellikle de başta "taşı toprağı altın" İstanbul olmak üzere, metropollerin kırsal kesimden göç etmiş kadınlara daha fazla iş olanağı sunmalarıyla açıklanabilecek bir farklılıktır.

Ancak, tüm bu değerlendirmeler yapılırken, konuya ilişkin istatistiklerin hem kırsal hem de kentsel kesimde kadın çalışmasına ilişkin durumu tam anlamıyla yansıtmadığını göz önünde bulundurmak icap eder. Bir defa, kırsal kesimde kadının ücretsiz aile işçiliğine ilişkin istatistikler abartılı sonuçlar vermektedir.[30] İkinci olarak, kentsel kesimde kadın

30. Bu durum, az aşağıda, ücretsiz aile işçileriyle ilgili olarak değerlendirilecektir.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Tablo 4: Genel Nüfus Sayımı Sonuçlarına Göre Kadın İşgücünün İktisadi Faaliyet Kollarına Dağılımı (1955-1965)[32]

	1955			1960			1965		
	Sayı	Kadın toplamı içerisindeki oranı	Ülke toplamı içerisindeki oranı	Sayı	Kadın toplamı içerisindeki oranı	Ülke toplamı içerisindeki oranı	Sayı	Kadın toplamı içerisindeki oranı	Ülke toplamı içerisindeki oranı
Ziraat, ormancılık, avcılık ve balıkçılık	5.032.823	95.65	53.28	5.031.008	95.00	51.67	4.836.057	94.14	49.60
İstihraç sanayii	1.185	0.02	1.89	970	0.02	1.25	1.113	0.02	1.28
İmalat sanayii	119.871	2.28	16.50	143.889	2.72	15.59	77.419	1.51	8.06
İnşaat sanayii	1.804	0.03	0.90	2.102	0.04	0.72	1.804	0.04	0.51
Elektrik, gaz, su	415	0.008	2.6	379	0.007	2.45	444	0.009	1.69
Ticaret, banka, sigorta, gayrimenkul satışları	14.972	0.28	4.39	15.452	0.29	3.40	19.745	0.38	5.04
Nakliye, ambarlama ve muhaberat	4.456	0.08	2.35	5.139	0.10	1.93	5.907	0.11	2.06
Hizmetler	59.219	1.13	11.93	75.334	1.42	11.13	103.968	2.02	12.44
Bilinmeyen	26.964	0.51	-	21.489	0.41	-	90.574	1.76	-
Toplam	5.261.709	100.00	-	5.295.762	100.00	-	5.137.031	100.00	-

çalışmasına ilişkin olarak yapılan araştırmalar, kırdan gelen kitlelerin oluşturduğu gecekondularda yaşayan kadınlar arasında bile işgücüne katılma oranının yukarıdaki rakamların yansıttığından daha fazla olduğunu, ancak bunun değişik nedenlerle ifade edilemediğini ortaya koymaktadır.[31]

B. Kadın İşgücünün Sektörel ve Mesleksel Dağılımı

Kadın işgücü evrensel olarak, katılma oranı yanında sektörel dağılım açısından da erkek işgücünden farklı bir özellik gösterir. Kuşkusuz kadın işgücünün farklı faaliyet alanlarına dağılımı; aralarında eğitim, işgücünün niteliği ve mesleğin de bulunduğu birçok faktör tarafından etkilenmektedir. Tablo 4'te, Türkiye'de dönem içerisinde kadın işgücünün sektörel dağılımına ilişkin veriler yer almaktadır.

31. İbrahim Yasa'nın 1962 yılında Ankara'nın geniş ölçüde göç alan gecekondu bölgelerinde yaptığı araştırmaya göre, gecekondu topluluklarında kadınların %15-20'si bir işte çalışmaktadır. Bakınız, Yasa, 1966: 130. Konu bir başka boyutuyla ise kadının kentsel kesimde çalışma yaşamına katılmasına ilişkin değer yargılarını içermektedir. Yasa, anket yapılan aile reislerinin, eşlerinin çalışma durumlarını gizlemeye çalıştıklarını belirtmektedir. Tümertekin'in 1960'lı yılların başında İstanbul'un sanayi bölgelerinden Bomonti'de yaptığı araştırma ise Ankara'dan farklı olarak gecekondu kadınlarının hizmetçilik, gündelikçilik gibi işler yanında sanayi tesislerinde de çalıştıklarını, bu oranın ise hiç de düşük olmadığını ortaya koymaktadır. Bakınız, Tümertekin, 1967: 32.

32. Kaynak: BİGM, 1961b: 358-359, Tablo 48; DİE 1964b: 81, Tablo 67; DİE, 1969: 501-505, Tablo 42'den hesaplanmıştır.
1950 Sayımı'nın işgücünün iktisadi faaliyet kolları arasındaki dağılımına ilişkin bilgileri, daha sonraki sayımlardan metodolojik farklılıklar içerdiği için tabloya dâhil edilmemiştir.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Kadın işgücünün dağılımında bazı faaliyet alanlarının ön plana çıktığı görülmektedir. Kadın işgücünün toplam işgücüne oranını veren sütunlarda görüldüğü gibi, tarım tümüyle belirleyici bir ağırlığa sahiptir. İmalat sanayii ve hizmetler de çalışan kadın oranının en yüksek olduğu faaliyet kollarıdır. Bunları ticaret ve bankacılık izlemektedir. Veriler, işgücü içerisinde her statüdeki çalışan kadınları içerdiği için, konunun sadece ücretli kadınlar açısından ayrıca değerlendirilmesinde yarar vardır. İmalat sanayii itibarıyla ücretli kadınların yoğunlaştığı faaliyet alanları, Tablo 11'de yer alan ücret istatistikleri tablosunda verilmektedir.

Kadın işgücü, meslek itibarıyla da gene evrensel olarak erkek işgücünden farklı bir dağılım göstermektedir. Bu dağılım, belirli meslekler aynı zamanda belirli faaliyet alanlarına tekabül ettiği için, bir anlamda işgücünün sektörel dağılımıyla da örtüşmektedir. Tablo 5'te, Türkiye'de kadın işgücünün mesleki dağılımına ilişkin veriler yer almaktadır.

Bir konfeksiyon atölyesinde çalışan kadınlar.
(Kadın Eserleri Kütüphanesi ve Bilgi Merkezi Vakfı Görsel Arşivi)

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Tablo 5: Genel Nüfus Sayımı Sonuçlarına Göre Kadın İşgücünün Mesleki Dağılımı (1950-1965)

	1950			1955			1960			1965		
	Sayı (5+ yaş)	Kadın toplamı içerisindeki oranı	Ülke toplamı içerisindeki oranı	Sayı (15+ yaş)	Kadın toplamı içerisindeki oranı	Ülke toplamı içerisindeki oranı	Sayı (15+ yaş)	Kadın toplamı içerisindeki oranı	Ülke toplamı içerisindeki oranı	Sayı (15+ yaş)	Kadın toplamı içerisindeki oranı	Ülke toplamı içerisindeki oranı
Teknik elemanlar, serbest meslek sahipleri ve bununla ilgili meslekler	21.569	0.38	18.59	29.184	0.55	17.47	39.212	0.75	17.98	62.074	1.21	20.00
Müteşebbisler, idareciler ve büro ile ilgili meslekler	47.024	0.83	7.55	26.259	0.50	11.58	33.028	0.63	9.64	45.569	0.89	12.87
Satıcılar ve satışla ilgili meslekler	4.187	0.074	4.58	6.455	0.12	2.33	4.300	0.083	1.32	5.188	0.10	1.34
Tarımla ilgili meslekler	5.443.498	96.38	49.95	5.061.993	95.82	51.65	4 941.738	94.98	49.79	4.836.203	94.18	48.55
Nakliyat ve muhaberat ile ilgili meslekler	1.070	0.019	0.99	1.974	0.037	1.06	3.071	0.059	1.23	3.612	0.070	1.25
Maden ve taş çıkarma ile ilgili meslekler	472	0.0084	1.60	646	0.012	1.38	417	0.008	0.79	509	0.010	0.80
Sanatkârlar, imalât ve tamirat işçileri	132.580	2.35	14.50	113.908	2.16	14.26	134.937	2.59	13.51	142.726	2.78	11.55
Kalifiye olmayan işçiler	29.901	0.53	13.32	17.121	0.32	6.18	15.996	0.31	5.77	6.947	0.14	2.31
Hizmetle ilgili meslekler	19.794	0.35	11.73	25.302	0.48	9.67	30.209	0.58	8.17	31.995	0.62	7.26
Meslek itibarıyla tasnif edilemeyenler	3.264.941	-	63.54	2.023.718	-	79.39	2.901.389	-	81.33	3.937.959	-	80.36
Toplam	8.912.793	-	-	7.306.560	-	-	810.297	-	-	9.072.782	-	-
Toplam - Meslek itibarıyla tasnif edilemeyenler	5.647.852	100.00	-	5.282.842	100.00	-	5.202.908	100.00	-	5.134.823	100.00	-

Kaynak: BİGM, 1961a: 259, Tablo 38; BİGM, 1961b: 147-157, Tablo 30; DİE, 1964a: 275-287, Tablo 36; DİE, 1969: 344-359, Tablo 31.

33. Tablodaki meslek itibarıyla tasnif edilemeyen kategorisi %95 dolaylarında ev kadınlarından oluşmaktadır ve "kadın toplamı içerisindeki oran"ın hesaplanmasında dikkate alınmamıştır. Bu hesaplamada, "Toplam (-) Meslek itibarıyla tasnif edilemeyenler" büyüklüğü kullanılmıştır.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Tablodaki veriler, kadın işgücünün belirli meslek gruplarında yoğunlaştığını ortaya koymaktadır. Şu meslek grupları, kadın işgücünün en çok bulunduğu kategorilerdir: Tarımla ilgili meslekler, teknik elemanlar, serbest meslek sahipleri ve bununla ilgili meslekler, sanatkârlar, imalât ve tamirat işçileri, müteşebbisler, idareciler ve büro ile ilgili meslekler, hizmetle ilgili meslekler. Buna karşılık bazı meslek gruplarında kadınlar yok gibidir. Nakliyat ve muhaberat ile ilgili meslekler, maden ve taş çıkarma ile ilgili meslekler, satıcılar ve satışla ilgili meslekler bunlar arasındadır.[34] Bu dağılım, yukarıda belirttiğimiz evrensel eğilimlerle de uyuşum içerisindedir. Kadın işgücünün dağılımı, her ana grubun içerisinde yer almakta olan meslekler itibarıyla daha ayrıntılı olarak değerlendirilirse, bazı mesleklerin neredeyse bir kadın mesleği olarak belirginleştiği görülmektedir. Bu dağılım, kadınların eğitimi, işgüçlerinin niteliği gibi faktörler yanında; bazı mesleklerin tarihsel ve kültürel olarak kadın mesleği olarak algılanmasından ve kadınların buralara yönelmesinden de kaynaklanmaktadır.

C. Kadın İşgücünün Statü Dağılımı ve Ücretliler

Kadın işgücü, statü ya da meslekteki mevkii itibarıyla da erkek işgücünden çok farklı bir dağılım göstermektedir. Tablo 6'da Genel Nüfus Sayımı sonuçlarına göre, işgücünün statü dağılımında cinsiyet itibarıyla gözlenen gelişmeler verilmektedir.

34. Bu noktaya ilişkin değerlendirmeler için bakınız, Kazgan, 1979: 184.

Tablo 6: İşgücünün Cinsiyete Göre Statü Dağılımı (1955-1965)

	1955		1960		1965	
	Sayı	Oran	Sayı	Oran	Sayı	Oran
Ücretli						
Erkek	1.423.544	22.33	2.177.263	30.21	2.733.717	32.78
Kadın	200.759	3.83	259.872	4.91	304.251	5.92
İşveren						
Erkek	38.134	0.60	150.539	2.09	129.905	1.56
Kadın	1.386	0.03	5.569	0.11	2.914	0.006
Kendi hesabına						
Erkek	3.041.664	47.71	3.317.683	46.04	3.739.477	44.83
Kadın	247.383	4.71	365.679	6.91	146.438	2.85
Ücretsiz aile işçisi						
Erkek	1.871.342	29.36	1.561.022	21.66	1.737.448	20.83
Kadın	4.797.440	91.43	4.659.703	88.07	4.681.386	91.17

Kaynak: BİGM, 1961b: 181, Tablo 35; DİE, 1964a: 311, Tablo 42; DİE, 1969: 363, Tablo 32; DİE, 1995: 32, Tablo 16.

Kadın işgücü açısından dört statüden üçü; yani işverenlik, kendi hesabına çalışma ve ücretlilik minimum düzeydedir ve 1955 yılı itibarıyla kadın işgücünün %91,43'ü ücretsiz aile işçilerinden oluşmaktadır. İnceleme dönemimiz içerisinde yıllar itibarıyla bu statü dağılımında ciddi değişiklikler de ortaya çıkmamakta; ücretsiz aile işçilerinin payı gene %90'lar civarında seyrederken, diğer kategorilerde küçük artış ve azalışlar görülmektedir. Kadınlar açısından Genel Nüfus Sayımlarına yansıyan ve ücretsiz aile işçiliğinin başat olduğu bu tablo, kuşkusuz kadının diğer kesimlerde çalışması çok daha sınırlı olduğu için, tarım kesimindeki statü dağılımı tarafından belirlenmektedir. "'Aile işinde ücretsiz olarak çalışanlar' kırsal yerleşmelerin en dikkate değer özelliği olarak karşımıza çıkmaktadır. Birçok hallerde ataerkil geniş aile özelliği gösteren 'aile' ve aileye bağlı işletme organizasyonu, kırsal

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

yerleşmelerde kadınların büyük çoğunluğunun içinde yer aldığı 'aile işi' görünüşündedir. Kırsal yerleşme ile eş-anlamlı olan tarımsal çalışmalar, 'kadın'ın geniş ölçüde katıldığı bir üretim alanı olmaktadır." (Tütengil, 1975: 64). Ücretsiz aile işçilerinin farklı büyüklükteki yerleşim birimleri itibarıyla değerlendirilmesi bunu açıkça ortaya koymaktadır. Genel Nüfus Sayımı sonuçlarına göre kadın işgücü içerisinde ücretsiz aile işçilerinin oranı, nüfusu 10.000'den az olan yerleşim birimlerinde 1955, 1960 ve 1965 yılları için sırasıyla %93,52, %90,91 ve %95,22'dir. Buna karşılık nüfusu 10.000'den fazla olan yerleşim birimlerinde oranlar sırasıyla %52,17, %12,53 ve %11,21 olmaktadır.[35]

Ancak, Türkiye'de kadın işgücünün statü dağılımına ilişkin olarak iki noktanın kapsamlı bir biçimde değerlendirilmesi icap eder. Bunlardan biri ücretsiz aile işçilerine diğeri ise ücretlilere ilişkindir. Aslında Türkiye örneğinde bu iki nokta iç içe geçmiş gibidir. Kanımızca, yukarıdaki tablodaki veriler Türkiye'de ücretsiz aile işçisi kadınların sayısını ve oranını olduğundan çok, buna karşılık ücretli kadınların sayısını ve oranını ise olduğundan az göstermektedir. Her iki statüdeki kadınların durumunu, sırasıyla değerlendirmeye çalışalım:

Türkiye'de resmî istatistiklere dayalı veriler, ücretsiz aile işçiliği konusuna eleştirel bir yaklaşımı zorunlu kılmaktadır.[36] Çünkü, Türkiye'de kadınlar açısından ücretsiz aile işçiliğinin boyutlarının bu kadar fazla olması; gerçekleri yansıtmaktan çok, Genel Nüfus Sayımlarının metodolojisinden kaynaklanmaktadır. Buna göre, bazı sayım yıllarında tarımsal bölgelerde yaşayan kadınların büyük bölümünün mübalağalı bir şekilde *ücretsiz aile işçiliği* içerisine yerleştirilmesi söz konusu olmuştur.[37] Bu durum, bu statüdeki kadınların oranı yanında, kadınların kırsal kesimde işgücüne katılma oranlarını da yüksek göstermiş, bunun olası sonuçlarından biri ise kentsel kesime göçler sonucunda kadınların işgücüne katılma oranlarında gene mübalağalı bir düşme gözlenmesi olmuştur.

İkinci olarak ücretsiz aile işçiliğini, aslında içermemesi gerektiği halde metodolojik hatalardan dolayı kapsamakta olduğu ücretli kadınlar açısından değerlendirmeliyiz. Kanımızca, Türkiye'de aslında ücretli olduğu halde sayımlarda ve istatistiklerde ücretsiz aile işçisi olarak görünen önemli bir kitle mevcuttur. Bu kitleyi belirginleştirebilmek için tarım kaynaklı kadın işgücü içinde tarımsal işlerde çalışanlarla, kırsal kesimde olmakla birlikte tarım dışı işlerde çalışanları ayırt etmek gerekir. Önce, kırsal kesimde ama tarım dışı faaliyetlerde ücretli olarak çalışan ya da ücretlilik benzeri

35. BİGM, 1961b: 181; DİE, 1964a: 311; DİE, 1969: 363'ten hesaplanmıştır. 1963 yılında gerçekleştirilen Tarım Sayımı'nın kadının statüsüne ilişkin verileri de benzeri sonuçlar vermektedir. Buna göre, tarım kesiminde işveren olarak çalışan kadınların oranı %1,88, ücretlilerin oranı %4,25, ücretsiz aile işçilerinin oranı %86,57 ve kendi hesabına çalışanların oranı %5,42'dir. Oranlar, DİE, 1965a: 71'deki verilerden hesaplanmıştır. Genel Nüfus Sayımları ile Tarım Sayımı arasındaki yöntem ve uygulama farklılıklarından dolayı sonuçlar birbirleriyle mutlak ve oransal olarak tam anlamıyla örtüşmemektedir. Tarım Sayımı'ndaki kadın işgücü miktarının düşük olması, kadınların tümünün otomatik bir biçimde ücretsiz aile işçisi kategorisine yerleştirilmemelerinden kaynaklanmaktadır.

36. Ücretsiz aile işçiliği kavramına ilişkin geniş değerlendirmeler ve eleştiriler için bakınız, Ekin, 1968: 15.

37. Konuya ilişkin değerlendirmeler için bakınız, Ekin, 1968: 108; Türkay, 1968: 81-82; Cillov, 1972: 99, 102. Ekin, bu koşullarda ücretsiz aile işçisi kategorisindeki kadınların "işgücüne kısmen sunî olarak ithal edilmiş" olduklarından söz etmektedir. Bakınız, Ekin, 1968: 81.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

çalışma koşulları içerisinde olan kadınların durumlarını değerlendirelim. 1963 Tarım Sayımı sonuçlarına göre bu faaliyetlerde 1.076'sı işveren, 32.099'u ücretli, 16.451'i ücretsiz aile işçisi ve 3.288'i kendi hesabına olmak üzere toplam 52.914 kadın çalışıyor görünmektedir.[38] Bu da kırsal kesimde tarım dışı faaliyetlerde çalışanların %6,6'sını oluşturmaktadır. Oysa, Türkiye'de kırsal kesimde ve tarım dışı faaliyetlerde çalışan kadınların sayısının çok daha fazla olması gerekir. Bu faaliyetlerde çalışan geniş bir kadın nüfusun Osmanlı İmparatorluğu döneminden beri var olduğu bilinmektedir. Bu nüfusun geleneksel çalışma alanlarından biri, küçük atölyeler biçiminde organize edilen dokumacılık alanı ve özellikle de halı dokumacılığıdır. Bir diğer geleneksel alan ise evde çalışmadır. *Evde çalışma*, aslında Batı Avrupa ülkelerinin sanayileşme deneyiminde *eve iş verme* biçiminde yaygın olarak gözlenen bir uygulamadır. Bu uygulamada, çalışanlar hammaddeyi tüccardan alıp işlenmiş mal olarak geri vermek üzere kendi evlerinde ve kendi mülkiyetlerinde olan ya da kiraladıkları araç-gereçlerle işliyorlardı. Buna karşılık, Türkiye'de özellikle halı imalatında, kullandıkları aletleri ve hammaddeleri imalatçılardan sağlayan, ürettikleri ürünler üzerinde bir mülkiyet hakkına sahip olmaksızın parça başına ücret karşılığı olarak kendi evlerinde halı dokuyan bir kesim bulunmaktadır. Bu kesim, neredeyse tümüyle kadınlardan oluşmaktadır ve süreç Avrupa'daki *eve iş verme* sisteminden, kullanılan sermayenin işverene ait olmasıyla ayrılmaktadır. Türkiye'de *kapitalist ev sanayii* olarak nitelendirilebilecek bu sistem içerisinde ücretli ya da ücretli benzeri olarak çok sayıda kadın istihdam edilmektedir (Ayata, 1987: 33). Ayata'nın belirlemelerine göre Türkiye'de el halısı üretiminde 1955 yılında 40.433, 1958 yılında ise 57.515 tezgâh bulunmaktadır (Ayata, 1987: 40, Tablo 1). Her tezgâhta aşağı yukarı üç kadının istihdam edildiği ve bunların büyük bölümünün ücretlilik statüsünde olduğu söylenebilir (Ayata, 1987: 43). Bu rakamların doğru kabul edilmesi durumunda, 1950'li yılların sonunda gerçekte ücretlilik ya da buna yakın bir biçimde çalışan 175.000 dolaylarında kadının var olduğu söylenebilir. Halıcılık dışındaki faaliyetler de dâhil edilirse, rakamın daha da artması beklenir. Ancak, halıcılık dışındaki evde yapılan dokuma işleri farklı bir karakter göstermekteydi ve burada ücretli işgücü çok düşük orandaydı. Türkiye'de 1945 yılı itibarıyla piyasa için çalışan ve pamuk ipliği dokuyan 50.000 kadar el dokuma tezgâhı bulunmaktaydı. Esas olarak aile işi olan ve yaklaşık 100.000 kişinin çalıştığı bu tezgâhlarda, kadınlar da dâhil olmak üzere tüm aile fertleri çalışmaktaydı. Fakat buralarda ücretlilik, ancak ailenin tezgâh sayısının birden fazla olması durumunda söz konusuydu ve bunun da belirleyici bir durum olmadığı söylenebilir (Çalışma Bakanlığı, 1946a: 64-65).

1950'li yıllarda tarımda yaşanan yapısal değişiklikler içerisinde, işgücünün yeni iş bulma olanaklarından biri de kırsal kesimdeki tarım dışı bu faaliyetler olmaktadır. Tarımdaki gelişmelerin hızlandırdığı ek gelir ihtiyacını, kente göçmeden, kırda tarım dışı faaliyetlerde çalışarak sağlamaya çalışan aile fertleri, özellikle kadınlar ve kız çocukları, bu tezgâhlarda çalışarak aile bütçesine katkıda bulunmaktadırlar. Vermiş olduğumuz 175.000 rakamı ise

38. DİE, 1965a: 70-71.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

1963 Tarım Sayımı'na göre tarım dışı faaliyetlerde çalışıyor görünen toplam kadın sayısının yaklaşık 3,5 katına ulaşmaktadır. Her ne kadar bunlar içerisinde bir bölümünün kentsel kesimde yaşadığı düşünülebilirse de büyük ağırlık kırsal kesimde yaşamaktadır. Oysa, aynı sayımda kadınların meslek dağılımları verilirken, dokumacılık alanında çalışan ve sadece ücretlilerden oluşmayan kadınların toplam sayısı 25.168'dir (DİE (1965a): 74). Türkiye'de kırsal kesimde ve tarım dışı faaliyetlerde çalışan bu kadınların büyük bölümünün, metodolojik hatalardan dolayı, tarımsal faaliyetler ve ücretsiz aile işçisi kategorisi içerisine alınmış olmaları büyük bir olasılıktır.

İş Kanunu kapsamına giren işçi sayılarına ilişkin bilgiler özellikle önemlidir, çünkü Türkiye ölçeğinde bağımlı çalışanların nicelikleri dışında, bunlardan ne kadarının kanunun koruma şemsiyesi altına alınmış olduğu ancak bu bilgiler aracılığıyla anlaşılabilir.

Ayrıca, bu noktada kırsal kesimde çalışan ücretli kadınların toplamına ilişkin değerlendirmeler yapmak da icap eder. 1963 Tarım Sayımı'na göre kırsal kesimde tarım işlerinde ücretli olarak çalışan kadınların sayısı 60.085, tarım dışı faaliyetlerde ücretli olarak çalışan kadınların sayısı ise 32.099'dur. Kırsal kesimdeki toplam kadın işçi sayısı 92.184 olmaktadır (DİE, 1965a: 70). Tablo 7'de ise Genel Nüfus Sayımı sonuçlarına göre tarımsal işlerde çalışan ücretlilerin cinsiyet ayrımı verilmektedir. Bu sayımla 1963 Tarım Sayımı arasında metot farklılıkları bulunmakla birlikte, sonuçların birbirine yakın olduğu görülmektedir.

Tablo 7: Genel Nüfus Sayımı Sonuçlarına Göre Tarım Kesimindeki Ücretlilerin Cinsiyete Göre Dağılımı (1955-1965)

	Toplam işçi sayısı	Erkek işçi sayısı	Erkek işçi oranı	Kadın işçi sayısı	Kadın işçi oranı
1955	244.235	182.839	74.86	61.396	25.14
1960	676.791	582.479	86.06	94.312	13.94
1965	376.866	293.236	77.81	83.630	22.19

Kaynak: DİE, 1961b: 317, Tablo 45; DİE, 1964a: 442-443, Tablo 52; DİE, 1969: 463, Tablo 39.

İki sayımın kadın işçilere ilişkin verileri birbiriyle tutarlı görünmektedir. Bu konuda yapılan bazı değerlendirme ve çalışmalar da bu rakamlar üzerine kurgulanmıştır. Örneğin Kazgan, "Tarımda çalışan kadınların ancak %1'i ücretli işçidir" değerlendirmesinde bulunmaktadır (Kazgan, 1979: 164). Ancak, burada sayımlar ve bunlara dayanan değerlendirmeler ile Türkiye gerçekleri arasında bir tutarsızlık gözlenmektedir. Türkiye'de tarım kesiminde mevsimlik işlerin büyük bölümüne ailelerin kadın ve çocuklar da dâhil olmak üzere tüm fertleriyle katıldıkları bilinmektedir. Çalışma Bakanlığı, 1940 öncesinde yapılan anketlere dayanarak, 1940'lı yıllarda Türkiye'de tarım kesiminde çalışanlardan %19 kadarının ücretli olduğunu ve bunlardan %60'ının erkek, %26'sının kadın ve geri kalanının da çocuklardan oluştuğunu tahmin etmekteydi.[39] Üstelik %26 oranının sürekli kadın işçilere ait olabileceği, geçici tarım işçileri arasındaki kadın oranının bunu aştığı da ifade edilmektedir (Aksoy, 1969: 66). Eğer bu oranlar, tarım kesimindeki işçi sayılarına uygulanırsa ve bu uygulama tarım işçilerinin sayılarını daha iyi veren tarım sayımları itibarıyla yapılırsa, kadın işçilerin

39. Çalışma, Yıl: 2, Sayı: 24, Kasım-Aralık 1947: 47; Aksoy, 1969: 66.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

sayısı daha yüksek çıkacaktır. Örneğin 1950 Tarım Sayımı sonuçlarına göre, geçici tarım işçilerinin sayısı 741.400'dür (Kanbolat, 1963: 59). Bu durumda %26 oranı üzerinden yapılan bir hesaplamayla kadın işçilerin sayısının 200.000'e yaklaşması beklenir. Gerçekten de İş ve İşçi Bulma Kurumu'nun 1953 yılında tarımsal faaliyetlerde işe yerleştirdiği 100.291 kişiden 56.193'ü, 1954 yılında ise 204.813 kişiden 103.777'si kadındır. Oranlar ise aynı yıllar için sırasıyla %56,03 ve %50,67 olmaktadır (Başvekâlet Umumi Murakabe Heyeti, 1955: 8). Kurumun 1958 yılında Çukurova Bölgesi'nde tarımsal işlere yerleştirdiği 120.619 işçinin 48.157'si kadın olup oran %39,92'ye ulaşmaktadır (İİBK, 1959: 73). Buna elciler aracılığıyla işe yerleştirilen kadınların sayısı da eklendiğinde, sadece Çukurova Bölgesi'nde ve mevsimlik işçi olarak çalışan kadınların sayısının, Genel Nüfus Sayımı ve Tarım Sayımı rakamlarını aştığı görülür. Buna diğer bölgelerde çalışan kadınlar eklendiğinde, rakam daha da büyüyecektir. Örneğin kurumun 1962 Ege Bölgesi anketlerine göre köy dışında tarım kesiminde çalışanlar arasında kadınların oranı %27,11'dir (İİBK, 1962, Tablo 20).

Görülmektedir ki Türkiye'de istatistikler, özellikle de sayım niteliğindeki çalışmalar, kadın işgücünün statüsü konusunda kuşkuyla karşılanması gereken sonuçlar vermektedir. Kanımızca, bu çalışmalar ücretsiz aile işçilerinin oranını olduğundan daha yüksek, buna karşılık ücretlilerin oranını olduğundan daha düşük göstermektedir. Bu nedenle verilerin ihtiyatla yorumlanması icap eder. Ancak burada söz konusu olan kadın işçilerin büyük ölçüde geçici işçi olduğu gerçeği de gözden uzak tutulmamalıdır.

Ç. İş Kanunu Kapsamına Giren Kadın İşçiler

Dönem içerisindeki sanayileşme çabaları, bağımlı çalışanların sayısında sürekli ve ciddi artışlar yaratmış, İş Kanunu kapsamına giren işçi sayısı da yükselmiştir. Ancak ücretli çalışanlarla İş Kanunu kapsamına girenler arasında gene de büyük bir açıklık bulunmaktadır. Bu İş Kanunu'nun kapsama ilişkin sınırlılıklarından ve uygulamaya değin bazı sorunlardan kaynaklanmaktadır. Kanun "sadece bedenen veyahut bedenen ve fikren çalışan kimse"lerle "günde en az on işçi çalıştırmayı icabettiren" iş yerleri ve buralarda çalışanları kapsıyordu. Bu nitelemeye girmeyen işçilerle, başta tarım kesimi olmak üzere bazı faaliyet alanlarında çalışanlar kapsam dışı bırakılıyordu.[40]

İş Kanunu kapsamına giren işçi sayılarına ilişkin bilgiler özellikle önemlidir, çünkü Türkiye ölçeğinde bağımlı çalışanların nicelikleri dışında, bunlardan ne kadarının kanunun koruma şemsiyesi altına alınmış olduğu ancak bu bilgiler aracılığıyla anlaşılabilir. İş Kanunu kapsamındaki ücretliler, özellikle bireysel çalışma ilişkileri açısından belirli bir koruma altına alınmanın yanı sıra, etkileri sınırlı da olsa yasanın iş ihtilaflarına ilişkin düzenlemesinden yararlanma olanağına sahiptirler. İşçi Sigortaları Kurumu çerçevesinde gerçekleştirilen sosyal güvenlik uygulamalarında da İş Kanunu ile bağlantı kurulduğu için, bu yasa kapsamına girmek, aynı zamanda sosyal güvenlik kapsamına girmek anlamını taşımaktadır. Bu nedenle aşağıdaki veriler, nicel artış yanında bu faktörler itibarıyla

40. İş Kanunu'nun kapsamına ilişkin sınırlılıklar için bakınız, Makal, 1999: 392-396.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Tablo 8: 1947-1965 Döneminde İş Kanunu Kapsamına Giren İşçi Sayısındaki Gelişmeler

Yıllar	İşyeri sayısı	Erkek işçi sayısı	İndeks 1947=100	Kadın işçi sayısı	İndeks 1947=100	Çocuk işçi sayısı*	İndeks 1947=100	Toplam	Teşmil kararnamelerine tâbi işçi sayısı	Toplam işçi sayısı	İndeks 1947=100
1947	6.156	217.451	100	50.851	100	20.845	100	289.147	-	289.147	100.00
1948	6.760	244.342	112	60.703	119	24.418	117	329.463	-	329.463	113.94
1949	7.548	256.978	118	62.533	123	25.403	122	344.514	-	344.514	119.15
1950	9.127	282.750	130	65.123	128	26.088	125	373.961	-	373.961	129.33
1951	10.174	329.998	152	70.592	139	26.774	128	427.364	-	427.364	147.80
1952	11.403	366.156	168	72.432	142	27.545	132	466.133	22.372	488.505	168.95
1953	13.351	434.237	200	67.956	134	30.246	145	532.439	24.096	556.535	192.47
1954	14.930	462.867	213	70.425	138	28.028	134	561.320	21.972	583.292	201.73
1955	16.030	476.392	219	76.169	150	30.575	147	583.134	21.161	604.295	208.99
1956	16.237	510.958	235	87.336	172	20.769	100	619.053	26.268	645.321	223.18
1957	16.869	544.019	250	86.624	170	20.452	98	651.095	29.917	681.012	235.52
1958	20.902	530.266	244	90.541	178	21.488	103	642.295	29.409	671.704	232.30
1959	20.844	608.534	280	93.827	185	21.963	105	724.324	30.551	754.875	261.07
1960	22.870	653.801	301	89.400	176	22.565	108	765.766	59.115	824.881	285.28
1961	24.019	675.503	311	95.425	188	21.272	102	792.200	76.754	868.954	300.52
1962	26.575	692.902	319	92.061	181	21.081	101	811.044	92.773	903.817	312.58
1963	27.247	740.242	340	95.867	189	21.293	102	857.402	118.168	975.570	337.40
1964	29.523	778.162	358	100.858	198	21.811	105	900.831	135.633	1.036.464	358.46
1965	30.492	810.862	373	105.268	207	22.139	106	938.269	144.238	1.082.507	374.38

Kaynak: Çalışma Bakanlığı, 1978: 146-147'deki tablodan düzenlenmiştir.

* 18 yaşından küçük kız ve erkek işçileri kapsamaktadır.

da değerlendirilmelidir. Tablo 8'de, kadın işçilerin durumundaki gelişmeyi daha iyi değerlendirebilmek amacıyla, İş Kanunu kapsamına giren işçi sayısındaki gelişmeyi, toplam işçi sayısı ölçütü yanında cinsiyete dayalı olarak da veriyoruz.

İş Kanunu kapsamına giren işçi sayısının, 1958 yılı dışarıda bırakılacak olursa sürekli olarak yükseldiği görülmektedir. Ancak bu artış cinslere eşit yansımamaktadır. İndeks rakamları, zaman içerisindeki gelişimin kadınlar ve çocuklar açısından farklı olduğunu ortaya koymaktadır. Buna göre 1947-1963 döneminde, dönem başı ile sonu arasında çocuk işçilerin sayısı %18 oranında artarken, kadınlar için artış oranı %96'dır. Buna karşılık erkekler için artış oranı %291'e ulaşmaktadır. İş Kanunu kapsamına giren tüm işçiler açısından artış oranının %273 olduğu düşünülecek olursa, artış oranlarındaki farklılık, toplam içerisindeki ağırlık-

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

ları da ciddi ölçüde değişime uğratacaktır.[41] Tablo 9'da İş Kanunu kapsamına giren işçiler içerisinde kadın ve çocukların oranı verilmektedir. "Çocuk işçiler", kız ve erkeklerden oluştuğu; buna karşılık cinsiyet dağılımları bilinmediği için, tablodaki verilere ve değerlendirmelerimize dâhil edilmektedir.

Tablo 9: 1947-1965 Döneminde İş Kanunu Kapsamına Giren İşçiler İçerisinde Kadın ve Çocukların Oranı (%)

	Toplam İş Kanunu kapsamına girenler içinde (Teşmil dâhil)		İş Kanunu kapsamına girenler içinde		Teşmil kararnamelerine tâbi işçiler içinde	
Yıllar	Kadın işçilerin oranı	Çocuk işçilerin oranı	Kadın işçilerin oranı	Çocuk işçilerin oranı	Kadın işçilerin oranı	Çocuk işçilerin oranı
1947	17.58	7.21	17.58	7.21	-	-
1948	18.42	7.41	18.42	7.41	-	-
1949	18.15	7.37	18.15	7.37	-	-
1950	17.41	6.98	17.41	6.98	-	-
1951	16.52	6.26	16.52	6.26	-	-
1952	15.16	6.30	15.54	5.91	7.21	14.38
1953	12.63	5.96	12.76	5.68	9.66	12.08
1954	12.47	5.03	12.55	4.99	10.65	5.91
1955	13.00	5.28	13.06	5.24	11.38	6.18
1956	13.95	3.49	14.11	3.35	10.11	6.76
1957	12.88	3.32	13.30	3.14	3.58	7.26
1958	13.79	3.52	14.10	3.35	7.20	7.35
1959	12.73	3.20	12.95	3.03	7.37	7.26
1960	11.23	3.03	11.67	2.95	5.51	4.16
1961	11.38	2.78	12.05	2.69	4.47	3.78
1962	10.59	2.66	11.35	2.60	3.92	3.18
1963	10.24	2.52	11.18	2.48	3.38	2.77
1964	10.17	2.42	11.20	2.42	3.38	2.40
1965	10.15	2.35	11.22	2.36	3.21	2.29

Kaynak: Çalışma Bakanlığı, 1978: 146'daki tablodan hesaplanmıştır.

41. Hesaplamalarımıza teşmil kararnamelerine tâbi işçiler de dâhil edilmiştir.

1950'li yılların başına kadar hem kadın hem de çocuk işçilerin oranının göreli olarak yüksek olması, ancak daha önceki dönemde, özellikle de İkinci Dünya Savaşı döneminde yaşanan gelişmelerin bir uzantısı olarak anlamlandırılabilir. Bu konudaki gelişmeleri, çalışmamızın daha önceki bölümlerinde değerlendirmiştik. 1950'lerin başından itibaren İş Kanunu kapsamında çalışan kadın sayısında mutlak anlamda bir azalma olmamasına karşın, oranlarda gözlenen düşme, işgücü talebinin neredeyse tümüyle erkekler tarafından karşılanıyor olmasından kaynaklanmaktadır. Zaten savaşı takip eden yıllardan sonra, kadınların oranının büyük ölçüde sabitleştiği ve zaman içerisinde de küçük ölçülerde düştüğü görülmektedir. Çocuk işgücünde ise İkinci Dünya Savaşı sonrasında radikal bir düşüş yaşanmaktadır. Kadın işçilere ilişkin gelişimin önemli bir nedeni de şudur: Sanayileşme sürecinde teknolojik gelişme ve sermaye yoğunluğunun artması, makinenin emeği ikame etmesi, kadın işçi istihdamını erkek işçi istihdamına göre daha çok ve olumsuz yönde etkileme potansiyeli taşımaktadır. Çünkü kadın işgücünün eğitimi ve niteliği, erkek işgücüne göre daha düşük düzeydedir. Türkiye'de de İkinci Dünya Savaşı sonrasında yaşanan gelişim, dinamik sektörlerde kadın istihdamını daraltmış, kadınlar daha çok niteliksiz işgücü gerektiren ve gelişme hızı düşük olan dokuma gibi emek yoğun faaliyet kollarında toplanmışlardır (Kazgan, 1979: 174). Bu süreç içerisinde erkek işgücünün giderek kadın işgücüne göre daha çok talep edilmesi, iki cinsin İş Kanunu kapsamındaki işçiler içerisindeki ağırlıkları üzerinde de etkili olmuştur.

Bu gelişmeyle ilgili olarak kadın işçilerin iktisadi faaliyet kollarına dağılımı üzerinde de durulma-

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

lıdır. Veriler, kadınların belirli faaliyet alanlarında yoğunlaşmış olduğunu göstermektedir. Kuşkusuz bu dağılım, kadın işgücünün daha önce değerlendirdiğimiz mesleksel yapısı ile de uyuşum içerisindedir. Aşağıda değerlendirilecek olan 1957 Ücret Anketi sonuçlarına göre, toplam 64.327 kadın işçiden 31.960'ı tütün, 23.563'ü ise mensucat sanayilerinde çalışmaktadır. İki sanayide çalışan kadın işçi sayısı 55.523 olup, toplam kadın işçilerin %86'sına ulaşmaktadır. 4.049 kadın işçi çalıştıran gıda sanayii ilave edilirse, üç sanayi kolunda çalışan kadınların oranı %92,61'i bulmaktadır.[42] Bunlar, geleneksel olarak kadın emeğinin yoğun bir biçimde kullanıldığı faaliyet alanlarıdır ve yüksek teknik bilgi ve beceri gerektirmemektedir. Genel çizgileriyle formel ve enformel eğitim düzeyleri, dolayısıyla işgüçlerinin niteliği düşük olan kadınların buralarda istihdam edilmesi olağandır. 1961 yılında İstanbul'un sanayi bölgelerinde yapılan bir alan araştırması, sanayi kollarını çalıştırdıkları işçilerin vasıfları itibarıyla değerlendirirken; mensucat, gıda ve tütün işkollarını yarı-vasıflı işçilerin en yoğun olduğu faaliyet alanları arasında ele almaktadır.[43] Az aşağıda, ücretler bahsinde değerlendireceğimiz gibi, bunun sonuçlarından biri de ücret düzeylerinin düşüklüğü olacaktır.

Kadın işçilere ilişkin olarak dikkati çeken bir başka nokta, çalıştıkları işletmelerin ölçekleridir. Gene 1957 Ücret Anketi sonuçlarına göre, 56.697 kadın, 100 ve daha çok işçi çalıştıran sınaî kuruluşlarda istihdam edilmektedir. Bunun toplam kadın işçilere oranı %88'i aşmaktadır (BİUM, 1960: 36). Aslında kadınların iktisadi faaliyet kollarına dağılımları ile işletme büyüklüklerine ilişkin bu olguları birlikte değerlendirmek icap eder. Geleneksel olarak kadınların yoğun bir biçimde çalıştığı tütün ve mensucat sanayilerinde kuruluşlar daha büyük ölçeklidir ve kadınların bu sanayilerde çalışıyor olmaları, aynı zamanda büyük ölçekli kuruluşlarda çalışıyor olmaları anlamına gelmektedir.[44] Kadınların daha çok büyük ölçekli kuruluşlarda istihdam ediliyor olmaları ile İş Kanunu kapsamına giren işçiler içerisindeki oranlarının zaman içerisinde giderek düşüyor olması da bağlantılandırılabilir mi? 1952 ve daha sonraki yıllarda çıkarılan teşmil kararnameleriyle İş Kanunu'nun kapsamı genişletilmiş, 50.000 ve daha fazla nüfuslu kentlerde 4 ila 9 işçi çalıştıran iş yerleri de kapsama alınmıştı. Tablo 9'daki oranlar, teşmil kararnameleriyle İş Kanunu kapsamına alınan iş yerlerinde kadınların oranının çok daha düşük olduğunu ortaya koymaktadır. Bu durum, İş Kanunu kapsamındaki işçiler içerisinde kadınların oranını da düşürecektir. Ancak, bu etkinin büyük olmadığı, 1950'den 1960'a kadar kadınların oranı 7 puan dolaylarında düşerken, bunun sadece 1 puanının –o da 1960'lı yılların başında olmak üzere– teşmil uygulamasından kaynaklandığı görülmektedir. Etkinin düşük kalmasının nedeni, teşmil uygulamasından yararlanan işçilerin İş Kanunu kapsamındakilerin çok küçük bir bölümünü oluşturmasıdır.

42. Bakınız, Tablo 11.

43. Bakınız, Zaim, 1971: 284, 126. Cetvel. Zaim tütün işkolundaki kadınların ustabaşı ve usta olmadıkları halde el melekesi itibarıyla vasıflı kabul edildiklerini, oysa bilimsel açıdan bu kadın işçilerin yarı-vasıflı olarak kabul edilmelerinin daha uygun olacağını belirtmektedir (Zaim, 1971: 269).

44. Zaim'in 1961 yılında İstanbul sanayiinde yapmış olduğu araştırma da bu saptamayı doğrulamaktadır. Buna göre, kadın işçilerin oranı küçük sanayide %12,7 iken büyük sanayide %24,4 idi (Zaim, 1971: 284, 289).

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

E. Kadın İşçilerin Ücretlerine İlişkin Gelişmeler

1. Türkiye Genelinde Kadın İşçilerin Ücretlerine İlişkin Gelişmeler

Türkiye'de 1950'li yıllarda kadın işçilerin ücretlerine ilişkin değerlendirmeler, istatistiksel kaynakların zenginliğinden dolayı önceki dönemlere göre daha kapsamlı bir biçimde yapılabilmektedir. İşçi Sigortaları Kurumu'nun İş ve Faaliyet İstatistikleri'nde, çok ayrıntılı olmamakla birlikte, 1955 ve sonrası yıllara ilişkin bilgiler bulunmaktadır. Tablo 10'da, 1955-1963 döneminde kuruma tâbi işçilere ait ücret verileri yer almaktadır.[45]

Tablodaki verilerden, kadın işçilerin gerçek ücretlerinin 1955-1963 döneminde, küçük oranlarda olmakla birlikte sürekli olarak arttığı görülmektedir. Bu 9 yıllık dönem içerisinde, kadın işçilerin gerçek ücretleri %27 oranında yükselmiştir. Buna karşılık erkek işçilerin ücretlerinin daha düzensiz ve inişli-çıkışlı geliştiği, gerçek ücretlerdeki artışın da kadınlardan daha düşük bir oranda ve %15 olarak gerçekleştiği görülmektedir. Ancak oranlardaki farklılığa karşın, İşçi Sigortaları Kurumu'nun ücret verilerine ilişkin çeşitli metodolojik sınırlamaların varlığı nedeniyle, bu duruma ilişkin net değerlendirmeler ve yorumlar yapmak güçtür.[46]

Tablo 10: İşçi Sigortaları Kurumu Verilerine Göre Cinsler ve Çocuklar Arası Ücret Farklılıkları (Ortalama Günlük Kazanç, TL, 1955-1963)

Yıllar	Erkek	Kadın	Erkek işçi ücretinin yüzdesi olarak kadın işçi ücreti	Çocuk	Erkek işçi ücretinin yüzdesi olarak çocuk işçi ücreti	Toplam	Ankara geçinme indeksi	Erkek gerçek ücret indeksi	Kadın gerçek ücret indeksi
1955	7.64	4.99	65.31	4.27	55.89	7.16	100	100	100
1956	8.73	5.72	65.52	5.06	57.96	8.22	111	103	103
1957	9.67	6.55	67.74	5.60	57.91	9.19	125	101	105
1958	11.40	7.57	66.40	6.62	58.07	10.86	143	104	106
1959	13.82	9.31	67.37	7.98	57.74	13.25	175	103	107
1960	15.06	10.23	67.93	8.72	57.90	14.44	188	105	109
1961	16.28	11.10	68.18	9.28	57.00	15.59	190	112	117
1962	17.04	12.52	73.47	9.35	54.87	16.48	198	113	127
1963	18.51	13.40	72.39	10.13	54.73	17.91	211	115	127

Kaynak: İSK, 1956: 66, Tablo 11; İSK, 1957: 45, Tablo 11; İSK, 1958: 45, Tablo 11; İSK, 1959: 46, Tablo 10; İSK, 1960: 46, Tablo 10; İSK, 1961: 46, Tablo 10; İSK, 1962: 46, Tablo 9; İSK, 1963: 47, Tablo 9; İSK, 1964: 43, Tablo 9; DİE, 1973: 367, Tablo 6'dan düzenlenmiş ve hesaplanmıştır.

45. "Çocuk işçiler", kız ve erkeklerden oluştuğu; buna karşılık cinsiyet dağılımları bilinmediği için, 10 ve 11 numaralı tablolardaki verilere ve değerlendirmelerimize dâhil edilmektedir.

46. Bu sınırlamalar konusunda bakınız, Makal, 2002a: 467-470.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Tablo 11: Ağustos 1957 İtibarıyla Değişik İktisadi Faaliyet Kollarında Kadın-Erkek-Çocuk İşçi Ücretleri

İşçi sayısı	Erkek işçi sayısı	Kadın işçi sayısı	Kadın işçi oranı	Çocuk işçi sayısı	Ortalama saat ücreti	Ortalama saat ücreti / erkek	Ortalama saat ücreti / kadın	Ortalama saat ücreti / çocuk
Madencilik ve taş ocakları	48.441	498	1.02	3.432	1.02	1.04	0.72	0.66
Gıda sanayii	25.864	4.049	13.54	1.205	1.18	1.27	0.70	0.67
İçki sanayii	1.809	449	19.88	82	1.27	1.36	1.00	0.74
Tütün sanayii	9.610	31.960	76.88	2.532	0.78	1.14	0.69	0.56
Mensucat sanayii	41.799	23.563	36.05	9.538	1.18	1.34	1.01	0.93
Giyim eşyası ve mensucattan hazır eşya	221	133	37.57	13	1.14	1.27	0.92	1.26
Ağaç ve mantar mamulleri	2.839	38	1.32	145	0.98	1.00	0.91	0.70
Mobilyacılık	895	781	47.16	-	1.43	1.53	-	0.81
Selüloz, kâğıt, mukavva, karton ve bunlardan yapılan eşya	1.491	358	19.36	83	1.14	1.19	1.03	0.87
Matbaacılık ve neşriyatçılık	2.014	463	18.69	597	1.52	1.77	1.21	0.94
Deri ve deri eşya imali	1.031	15	1.43	46	1.42	1.44	0.94	1.12
Kauçuk sanayii	3.342	565	14.46	642	1.22	1.33	0.97	0.87
Ecza ve kimyevi maddeler imali	6.580	709	9.73	245	1.37	1.41	1.00	0.89
Kömür ve petrolden elde edilen maddeler	423	-	-	-	1.34	1.34	-	-
Taş - toprak, cam, çini sanayii	10.061	1.105	9.90	1.377	1.08	1.17	0.81	0.63
Maden izabesi ve madenî kaba mamuller	5.460	-	-	35	1.50	1.50	-	0.90
Madenî eşya imali	4.394	137	3.02	426	1.39	1.46	1.14	0.85
Makina imal ve tamiri	1.967	13	0.66	258	1.27	1.35	0.67	0.74
Elektrik makina, motor alet ve malzemesi imal ve tamiri	208	77	27.02	148	1.32	1.60	1.22	0.98
Nakil araçları imal ve tamiri	15.145	124	0.81	867	1.60	1.66	1.05	0.64
Diğer çeşitli mamuller	568	71	11.11	198	1.52	1.73	1.20	1.06

Kaynak: BİUM, 1960: 4-11'deki bilgilerden düzenlenmiş ve hesaplanmıştır.

Tablodaki verilerden, kuruma tâbi kadın ve çocuk işçilerle erkek işçilerin ücretleri arasında ciddi farklılıklar olduğu da ortaya çıkmaktadır. Kadın ve çocuk işçi ücretlerinin erkek işçi ücretlerine oranı, dönem içerisinde ciddi değişmeler göstermemekte ve yaklaşık 2/3 düzeyinde kalmaktadır. Aslında, yukarıda açıklanan nedenlerden dolayı erkek ve kadın ücretleri arasındaki farklılığın gerçekte biraz daha fazla olması da beklenir. Bunun yanı sıra, kadın işçilerin ücretlerindeki değişmeyi, kamu kesiminde memur olarak çalışan kadınların maaşlarındaki gelişmeyle karşılaştırmak da ilginç olacaktır. 1955-1960 döneminde kadın işçilerin ücretleri %9 oranında artarken, devlet memurlarının reel gelirleri %20 dolaylarında azalmıştır.[47] Bu durum, kadın işçilerin ücretlerinin konjonktürü izleyebilmesinden; buna karşılık maaşları devlet tarafından tek taraflı olarak saptanan memurların gelirlerinin dönem içerisindeki fiyat artışları karşısında yetersiz kalmasından kaynaklanmaktadır.

2. İktisadi Faaliyet Kolları İtibarıyla Kadın İşçilerin Ücretleri

Cinsiyete dayalı ücret farklılıkları, iktisadi faaliyet kolları itibarıyla da değerlendirilmelidir. Ancak, İşçi Sigortaları Kurumu'nun istatistikleri bu konuya ilişkin bilgi içermediği için başka veri kaynaklarını kullanmak zorunlu olmaktadır. İktisadi faaliyet kolları düzeyindeki bilgiler, İşçi Ücretleri Anketi'nden sağlanabilmektedir.[48] Tablo 11'de, bu anket sonuçlarına göre değişik iktisadi faaliyet kollarında kadın-erkek ve çocuk işçiler arasındaki ücret farklılıkları görülmektedir.

Tablodaki bilgiler, kadın-erkek-çocuk ücret farklılıklarına ilişkin olarak daha önce yapmış olduğumuz değerlendirmeleri, bu defa değişik iktisadi faaliyet kolları itibarıyla teyit etmektedir. Verilerin değerlendirilmesinden, ücret farklılıklarında iktisadi etmenlerin önemli olduğuna ilişkin sonuçlar çıkartılabilir.

Ücret farklılıklarının sadece cinsiyet temelli olmadığı, kadınlarla erkekler arasında olduğu kadar, değişik iktisadi faaliyet kollarında çalışan kadınların kendi aralarında da bu farklılıkların bulunduğu, bunun bazen ciddi boyutlara ulaştığı görülmektedir. Anlamlı olması açısından en çok kadın istihdam eden kolları karşılaştırırsak; mensucat sanayiindeki ortalama kadın işçi ücretleri gıda sanayiindekinden %44,29, tütün sanayiindekinden ise %46,38 oranında fazladır.

Cinsiyete dayalı ücret farklılıkları, kamu-özel kesim ayrımı itibarıyla da değerlendirilmelidir. Tablo 12'de, bu değerlendirmeyi kadınların en yoğun biçimde çalıştığı üç iktisadi faaliyet kolu itibarıyla yapıyoruz.

47. BİGM, 1961c: 4-5'teki verilerden hesaplanmıştır.

48. İstatistik Umum Müdürlüğü'nce 1954 yılında bazı iktisadi faaliyet alanlarında başlatılan anketin tüm madencilik ve imalat sanayiini kapsaması 1956 yılından itibaren mümkün olmuştur. İş Kanunu kapsamına giren iş yerlerini ve buralarda çalışan işçileri esas alan bu ankete, dönem içerisindeki İş Kanunu uygulaması çerçevesinde, nüfusu 50.000'den yukarı olan kentlerde 4 ve daha fazla işçi çalıştıran kuruluşlarla, nüfusu daha az olan kentlerde 10 ve daha fazla işçi çalıştıran kuruluşlar da dâhil edilmişlerdir. Anket 310.002 işçiyi kapsadığı ve aynı tarih itibarıyla İş Kanunu kapsamına giren işçi sayısı 681.012 olduğu için, sonuçların son derecede temsil edici olduğu söylenebilir.

Tablo 12: Ağustos 1957 İtibarıyla Kamu ve Özel Kesimde Kadın-Erkek İşçi Ücretleri (Kuruş / Saat)

	Kamu kesimi			Özel kesim		
	Erkek	Kadın	Erkek işçi ücretinin yüzdesi olarak kadın işçi ücreti	Erkek	Kadın	Erkek işçi ücretinin yüzdesi olarak kadın işçi ücreti
Gıda	1.56	0.94	60.26	1.12	0.67	59.82
Tütün	1.35	0.83	61.48	0.87	0.55	63.22
Mensucat	1.42	1.27	89.44	1.29	0.96	74.42

Kaynak: BİUM, 1960: 12-22'deki bilgilerden düzenlenmiştir.

Tabloda yer alan iktisadi faaliyet kolları itibarıyla ortalama kadın işçi ücretlerinin kamu kesiminde, özel kesimden ciddi ölçüde yüksek olduğu gözlenmektedir. Kamuda kadın işçi ücretleri gıdada %40, tütünde %51, mensucatta %33 oranında yüksektir. Bu saptama, konuya ilişkin beklentilerimize uygundur. Ancak, burada ücret farklılıklarının, sadece kamu-özel ayrımından değil, işletme büyüklüklerinden de etkilenebileceği göz ardı edilmemelidir. İşletme ölçeğiyle ücret düzeyi arasında, büyük kuruluşlarda verimliliğin daha yüksek olmasından kaynaklanan genellikle pozitif bir korelasyon bulunmaktadır ve kamu kesiminde de işletmeler daha büyük ölçeklidir.

Ancak beklentilerimizi tam karşılamayan bir durum da ortaya çıkmaktadır: Kadın ücretlerinin erkek ücretlerine oranı açısından bir karşılaştırma yapıldığında, kamuda ve özel kesimde gıda ve tütün sanayileri itibarıyla belirgin bir farklılığın ortaya çıkmadığı görülmektedir. Kamu kesimi lehine anlamlı bir farklılığın gözlendiği tek iktisadi faaliyet kolu ise mensucat olmaktadır. Bu durum, 1950 yılında İş Kanunu'nun bazı maddelerini değiştiren 5518 sayılı yasada yer alan "Bir iş yerinde aynı mahiyette işlerde ve eşit verimle çalışan kadın ve erkek işçilere sadece cinsiyet ayrılığı sebebiyle farklı ücret verilmez" ilkesinin bizatihi kamu kesiminde uygulanışı konusunda tereddütler uyandırmalı mıdır? Kanımızca, konuya ilişkin bir değerlendirmede ihtiyatlı olunmalı ve faaliyet kollarının özellikleri ile buralarda çalışan erkek ve kadınlar arasındaki nitelik farklılıkları da hesaba katılmalıdır.

3. Kadın İşçilerin Ücretlerine İlişkin Değerlendirme

Kadın işçilerle erkek işçiler arasındaki ücret farklılıklarını etkileyen iktisadi ve iktisat dışı faktörlere konunun başında değinmiş, iktisadi faktörlerin başında kadın işgücünün erkek işgücüne göre daha niteliksiz olmasının geldiğini belirtmiştik. Şimdi Türkiye açısından sorunu, kadın işgücünün niteliği ile bunun ücret düzeyleri üzerindeki etkisi itibarıyla iki ana başlık altında değerlendirmeye çalışalım.

Türkiye düzleminde kadın işgücünün niteliğinin hangi ölçütlere göre belirleneceği, önemli bir metodolojik sorun oluşturmaktadır. Alternatif çözüm yollarından biri, soruna formel eğitim düzeylerindeki farklılık aracılığıyla yaklaşmaktır.[49] Türki-

49. Böyle bir yaklaşım için bakınız, Kazgan, 1979: 170. Kazgan, okur-yazar olmayanlar ile ilkokul mezunlarını vasıfsız; ortaokul ve lise mezunlarını orta derecede vasıflı ve teknik öğretim ile yükseköğretim kurumu mezunlarını tam vasıflı olarak nitelendirmektedir.

ye'de kadınların eğitim düzeylerinde formel anlamdaki düşüklük, okuma-yazma oranları ile değişik düzeylerdeki okullaşma oranlarına ilişkin veriler aracılığıyla saptanabilmektedir. Örneğin 6 ve daha yukarı yaştaki kadınların okuma-yazma oranı 1955 yılında %25,5, 1960 yılında %24,8'di. Aynı yıllar itibarıyla erkeklerin okuma-yazma oranı ise %55,8 ve %53,6 idi (DİE, 1965b: 78, Tablo 64). Değişik düzeylerdeki kadın okullaşma oranları da erkek okullaşma oranlarından çok daha düşüktür. Daha sağlıklı bir değerlendirme ise sadece işgücü içerisinde yer alan kadın ve erkeklerin eğitim düzeylerindeki farklılıklar itibarıyla yapılabilir. 1960 Genel Nüfus Sayımı sonuçlarına göre, erkek işgücü içerisinde herhangi bir eğitim kurumunu bitirmeyenlerin oranı %60,19, ilkokul mezunlarının oranı %32,70'tir. Buna karşılık kadınlar için oranlar aynı yıllar itibarıyla sırasıyla %89,95 ve %8,63'tür.[50] Cinsiyete dayalı eğitim farklılıkları sadece işçi statüsünde çalışanlar itibarıyla değerlendirildiğinde ise İş ve İşçi Bulma Kurumu'nun 1958 yılında İstanbul'da yaptığı işgücü anketi çalışmalarına göre, kadın işçiler arasında okuma-yazma bilmeyenlerin oranı %34,9, sadece okuyabilenlerin oranı %0,3, okur-yazarların oranı ise %21,3 iken; erkekler için aynı oranlar sırasıyla %16,6, %0,4 ve 26.4'tü (İİBK, 1958: 48). Cinsiyete dayalı farklılıklar, değişik düzeylerdeki okul bitirme oranları itibarıyla da gözlenmekteydi. İşgücü içerisinde yer alanların eğitim düzeylerinde cinsiyet itibarıyla gözlenen bu farklılıklar, elbette işgücünün niteliği ve sonuç olarak ücret düzeyleri üzerinde de etkili olacaktır. Ayrıca, bu noktada, eğitimin işgücünün niteliği ve ücretler yanında, işgücüne katılma oranını yükseltici etkisini de göz ardı etmemek gerekir.[51]

Ancak kadın işgücünün niteliğini salt formel okul eğitimi ile değerlendirmek, eksik ve hatalı olacaktır. Konuyu, okul eğitimi dışındaki eğitim unsurları açısından da değerlendirmek gerekir. Literatürde bu eğitimin bileşenlerinden biri olarak değerlendirilen iş deneyimi açısından bakıldığında, bu alanda yapılmış kapsamlı görgül çalışmalar olmamakla birlikte, İş ve İşçi Bulma Kurumu'nun 1958 yılında İstanbul'da yapmış olduğu işgücü anket çalışması, kadın işçilerin iş yerlerinde erkek işçilere göre daha kısa süre çalıştıklarını ortaya koymaktadır (İİBK, 1958: 18, 39). Bu durum da diğer etmenler yanında, kuşkusuz kadın işgücünün nitelik kazanmasını olumsuz yönde etkilemektedir. Diğer taraftan, okul eğitimi dışındaki eğitim bileşenleri arasında hizmet içi eğitim başta gelmektedir ki zaten literatürde tartışılan en önemli noktalardan biri de kadın işgücüne hizmet içi eğitim olanaklarının erkekler kadar sağlanmıyor olmasıdır. Bunun sonuçları ise kadınların işlerinde daha az ilerlemeleri ve ücret düzeylerindeki düşüklük olmaktadır.

Bu bağlamda, dönem itibarıyla Türkiye'de kadın işgücünün niteliğinin değerlendirilmesine ilişkin görgül araştırmalar yok denecek kadar azdır. Zaim'in 1950'li ve 1960'lı yıllarda İstanbul sanayiinde yaptığı araştırmalar, kadın işgücünün vasıf itibarıyla daha düşük olduğunu, kadınların vasıflı işçilerden çok yarı-vasıflı ve vasıfsız işçiler arasında yoğun olduğunu ortaya koymaktadır.[52] Burada ilginç olan bir nokta

50. DİE, 1964a: 248, 251, Tablo 35'ten hesaplanmıştır.

51. Konuya ilişkin değerlendirmeler için bakınız, Kazgan, 1979: 167-168.

52. Bakınız, Zaim, 1971: 268-276.

da birçok iktisadi faaliyet alanı itibarıyla kadın işçiler arasında usta ve ustabaşıların yok denecek kadar az olmasıdır.[53] 1950'li yıllarda gerçekleştirilen ücret anketleri bu durumu açıkça ortaya koymaktadır. 1957 Anketi'ne göre kadın işçilerin en yoğun çalıştığı faaliyet kollarında ustabaşı, teknisyen ve sürveyan sayısı erkekler ve kadınlar için sırasıyla gıdada 1.218 ve 60, tütünde 727 ve 81, mensucatta 1.746 ve 25'tir. Toplam içerisinde kadınların oranı ise sırasıyla %4,69, %10,02 ve %1,41 olmaktadır. Kadın-erkek ücret farklılıkları bu çalışanlar kategorisinde daha da fazladır ve kadın ücretlerinin erkek ücretlerine oranı gıdada %53, tütünde %48, mensucatta ise %55'tir.[54] Kanımızca, burada iktisadi olan ve olmayan faktörlerin iç içe geçtiği bir durum söz konusudur. Kadın işçilerin en yoğun olduğu ve aralarında vasıflı işgücünün de bulunduğu faaliyet kollarında dahi, yüksek ücretli bu kategoriler içerisinde kadın oranlarının bu kadar düşük olması, salt iktisadi gerekçelerle açıklanamaz. Diğer işçiler üzerinde denetim ve kısmi yönetim yetkileri olan bu kategorilerdeki kadınların azlığı, kanımızca Türk toplumunda egemen olan ve kadının, özellikle de erkeğin üzerinde denetici ve yönetici olmasını yadırgayan değer yargılarıyla bağlantılı olmalıdır. Buna bağlı olarak, literatürde tartışıldığı gibi, aynı vasfa sahip işgücü içerisinde bile meslekte ilerleme itibarıyla farklılıklar oluşmakta, bu da tekrar ücret farklılıkları üzerinde etken olmaktadır.

Kadın işgücünün nitelik sorununun sektörel açıdan ve değişik iktisadi faaliyet kolları itibarıyla değerlendirilmesi de yararlı olacaktır. Kadın işgücünün sektörel dağılımına ilişkin olarak daha önce verilen bilgiler, Türkiye'de kadınların, geleneksel olarak kadın emeğinin yoğun bir biçimde kullanıldığı sanayi kollarında yoğunlaştığını ortaya koymaktaydı. 1957 yılı itibarıyla tütün, mensucat ve gıda sanayiinde çalışan kadınların oranının %92,61'e ulaştığını, 1961 yılında İstanbul sanayi bölgelerinde yapılan bir alan araştırmasının sanayi kollarını çalıştırdıkları işçilerin vasıfları itibarıyla değerlendirirken; mensucat, gıda ve tütün işkollarını yarı-vasıflı işçilerin en yoğun olduğu faaliyet alanları arasında ele aldığını, emek yoğun olan bu faaliyet alanlarının kuşkusuz yüksek teknik bilgi ve beceri gerektirmediğini ve genel çizgileriyle formel ve enformel eğitim düzeyleri, dolayısıyla işgüçlerinin niteliği düşük olan kadınların buralarda istihdam edildiğini daha önce belirtmiştik.

Sorunun ikinci boyutu ise kadın işgücünün niteliği ile ücret düzeylerini bağlantılandırmaktır. Türkiye'de dönem itibarıyla cinsiyete dayalı ücret farklılıklarının ne kadarının iktisadi (işgücünün niteliğinden ve verimliliğinden kaynaklanan), ne kadarının iktisadi olmayan faktörlerden kaynaklandığını değerlendirmede yardımcı olacak araştırmalar ve bilgiler yok denecek kadar azdır. Sabahattin Zaim'in 1954 yılında İstanbul'da mensucat sanayiinde yaptığı görgül araştırma, konuya ilişkin değerli ipuçları sunmaktadır. Zaim'in verdiği 1954 yılı rakamlarına göre kadın işçi ücretinin erkek işçi ücretine oranı %70, çocuk işçi ücretinin erkek işçi ücretine oranı ise %62'dir. Zaim'in değerlendirmeleri, ücret farklılıklarının oluşmasında "Aynı işi yapan

53. Bakınız, Zaim, 1971: 271.

54. BİUM, 1960: 5-7'deki verilerden hesaplanmıştır. Aralık 1956 Anketi'ne göre ise ustabaşı, teknisyen ve sürveyan sayısı erkekler ve kadınlar için sırasıyla gıdada 890 ve 207, tütünde 589 ve 43, mensucatta 1.513 ve 46'dır. Toplam içerisinde kadınların oranı ise sırasıyla %19, %7 ve %3 olmaktadır. Kadın ücretlerinin erkek ücretlerine oranı gıdada %37, tütünde %77, mensucatta ise %49'dur. Bakınız, BİUM, 1959: 11.

erkeğe kıyasen müstahsiliyet nisbetinin az oluşundan ve münhasıran cinsiyet farkından, yani müsavi işe müsavi ücret prensibinin tatbik edilemeyişinden" kaynaklandığını, yani hem iktisadi faktörlerin hem de iktisat dışı faktörlerin rol oynadığı doğrultusundadır (Zaim, 1956: 232). Çalışmada sorun, işgücünün niteliği açısından da değerlendirilmektedir: "Ücret farklarının müstahsiliyet ve cinsiyet farkı kadar, çocuk ve kadınların daha ziyade yarı vasıflı ve vasıfsız işlerde çalışmalarından ileri geldiği görülmüştür. Vasatın çok fevkinde ücret alan yüksek vasıflı işçilerin umumiyetle erkek oluşu, kadınların ise yarı-vasıflı ve vasıfsız zümre arasında mütemerkiz bulunuşu, vasıflı ve vasıfsız işçiler arasındaki ücret farkının kısmen hafiflemiş şekilde (Zira vasıflı kadın ve vasıfsız erkek işçi de vardır) kadın ve erkek işçi ücretlerindeki fark şeklinde tezahür etmesine sebep olmuştur." (Zaim, 1956: 233).[55]

Sorun, bir başka yönüyle de "eşit işe eşit ücret" ilkesi açısından değerlendirme konusu yapılmalıdır. Uluslararası Çalışma Örgütü (ILO), 1951 tarihli ve 100 sayılı *Eşit Değerde İş İçin Erkek ve Kadın İşçiler Arasında Ücret Eşitliği Hakkında Sözleşme* ile konuyu, sözleşmeler dağarına katmıştı.[56] Türkiye'de ise 1950 yılında İş Kanunu'nun bazı maddelerini değiştiren 5518 sayılı yasayla *eşit işe eşit ücret* ödenmesine ilişkin bir hüküm getirilmişti. Ancak bu ilkenin uygulamaya aktarılabilmesi için bizatihi yasal düzenleme yeterli olmayıp başka koşulların da sağlanmış olması gerekir. Bunların başında, işletmelerde gelişmiş bir iş değerlendirmesi sisteminin uygulanıyor ve bunun kamu otoriteleri tarafından yetkin bir biçimde denetleniyor olması gelmektedir. Oysa dönem içerisinde iyi işleyen bir iş denetimi sisteminin olmadığını, İş Kanunu'nun denetime ilişkin hükümlerinin de değişik nedenlerle yeterli biçimde uygulanamadığını biliyoruz.[57] Yapılan çalışmalar, Türkiye'de dönem içerisinde zaman esasına dayalı ücret sisteminin egemen olduğunu, iş değerlendirme uygulamalarının yok denecek düzeyde olduğunu; böyle bir sistem içerisinde de verimliliklerin kolay bir biçimde ölçülmesinin olanaklı olmadığını göstermektedir.[58] Bu eksiklik ve aksaklıklar ise eşit işe eşit ücret ilkesinin yaşama geçirilebilmesini büyük ölçüde engelleyecektir.

Türkiye'de cinsiyete dayalı ücret farklılıklarının ne kadarının iktisadi, ne kadarının iktisadi olmayan faktörlerden kaynaklandığını değerlendirmede yardımcı olacak araştırmalar ve bilgiler yok denecek kadar azdır.

Türkiye'de 1951 yılında başlayan ve tedricî bir biçimde genişleyen asgari ücret uygulamalarını düzenleyen yönetmeliklerde de kadın ve erkek işçilerin asgari ücretleri arasında bir fark gözetilmeyeceği belirtilmiş olmakla birlikte, uygulamada bu ilkeye

55. Zaim'in 1961 yılında İstanbul'un sanayi bölgelerinde yapmış olduğu ve bu defa tüm sanayi kollarını kapsayan bir çalışması da bu sonucu teyit etmektedir. Bakınız, Zaim, 1971: 268 vd.

56. Türkiye, bu sözleşmeyi 1966 yılında onaylayacaktır. Kanun tarih ve sayısı: 13.12.1966/810; *Resmî Gazete:* 22.12.1966, No.: 12484; Bakanlar Kurulu kararı tarih ve sayısı: 14.4.1967/6-8036, *Resmî Gazete:* 13.6.1967, No.: 12620.

57. Dönem içerisinde iş denetimine ilişkin aksaklıklar konusunda bakınız, Makal, 2002a: 377-383.

58. Zaim'in 1961 yılında İstanbul'un sanayi bölgelerinde yaptığı çalışma, zaman esasına dayalı ücret sisteminin nitelikli işçiler açısından %95'ler, yarı-nitelikli işçiler açısından %88, niteliksiz işçiler açısından ise %74 oranında uygulandığını; iş değerlendirme uygulamalarının ise yok denecek düzeyde ve %0,2 dolaylarında olduğunu ortaya koymaktadır. Bakınız, Zaim, 1971: 297-298.

uyulmadığı, 1950'li yıllar itibarıyla aynı komisyon tarafından yapılan saptamalarda dahi, kadın ve erkek asgari ücretleri arasında %100'e varan farklılıklar bulunduğu görülmüştür (Kutal, 1969: 192).

F. Kadın İşçiler, Sendikal Örgütlenme ve İşçi Hareketleri

Çalışma koşulları ve özellikle de ücret düzeyleri üzerinde etkide bulunan faktörler arasında, sendikal örgütlenme ile toplu pazarlık kurumları da bulunmaktadır. Bu nedenle, cinsiyete dayalı ücret farklılıklarını ve kadınların diğer çalışma koşullarını, bu kurumlar çerçevesinde de değerlendirmek icap eder. Evrensel bir eğilim olarak, kadınların sendikalaşma ve toplu pazarlık kurumundan yararlanma düzeyleri, erkeklere göre daha düşük görünmektedir. Değişik ülkeler düzleminde yapılan çalışmalar, bu eğilimin tarihsel gelişmenin hemen hemen her döneminde geçerli olduğunu ortaya koymaktadır.[59] Bu olgunun bizatihi kadınların kendilerinden kaynaklanan nedenleri de bulunmakla birlikte, erkek işçiler ve sendika liderlerinden kaynaklanan nedenler de küçümsenmeyecek düzeydedir.[60] Gelişmiş ülkelerle karşılaştırıldığında, azgelişmiş ülkelerde kadınların sendikal faaliyetlere en sade biçimiyle üyelikten, yönetim aşamalarına kadar değişik kademelerde katılımını olumsuz yönde etkileyen iktisadi, sosyal ve kültürel etmenlerin çok daha ciddi boyutlarda olması ise doğaldır.

Sendikaların varlığıyla ücret düzeyleri arasında pozitif bir korelasyon olduğu için, bu durum diğer nedenler yanında kadın işçi ücretlerinin daha düşük olması üzerinde de etkide bulunmaktadır. Türkiye'de 1970'li yıllarda yapılan bir çalışma, çok güçlü olmamakla birlikte, kadın işçilerin oranı arttıkça toplu sözleşmeyle kapsanan işçilerin oranının azaldığını ortaya koymaktadır (Kazgan, 1979: 163). İncelemekte olduğumuz 1950'li yıllar itibarıyla ise Türkiye'de yetkin bir sendikacılık hareketi bulunmamakla birlikte, sendikalar iş ihtilafları çıkararak, ücret düzeylerini bir ölçüde etkileme olanağına sahiptiler. Bu yıllar itibarıyla kadınların sendikalaşma oranlarına ilişkin nicel veriler mevcut değilse de döneme ilişkin bir değerlendirmede, kadınların ücretlerindeki düşüklüğün nedenlerinden birinin "...erkek işçilere nazaran daha fazla sendikalar dışında kaldıklarından nisbî kollektif müzakere kudretlerinin daha az olması" olduğu belirtilmektedir (Talas, 1960: 48). 1960 öncesi dönemde, sendikal hareketin liderlik kadroları içerisinde ise kadın işçilere neredeyse hiç rastlanmamaktadır.

Sendikal örgütlenme ve toplu pazarlık kurumlarıyla bağlantılı olarak değerlendirilmesi gereken bir başka husus ise kadın işçilerin işçi hareketleri-grevler içerisinde yer alma durumlarıdır.[61] Her ne kadar Türkiye'de 1963 öncesi dönemde grevler hukuksal olarak yasak da olsa, çeşitli işkollarında bu nitelik taşıyan hareketler gözlenmiştir.[62] Bu hareketlere katılan işçilerin cinsiyetlerine ilişkin ayrıntılı bilgiler bulunmasa da mevcut bilgilerin değerlendirilmesi, bu hareketlere katılanlar içerisinde kadın işçilerin

59. Baxandall, tarihsel süreçte ABD'deki durumu değişik boyutlarıyla incelemektedir. Bakınız, Baxandall, 1977.

60. Baxandall, sendikaların erkek egemen yapılarının kadın işçilerin sorunlarına yeterince ilgi duymadığını, onları sendikalarda örgütlemek için yeterli çabayı da göstermediğini belirtmektedir. Bakınız, Baxandall, 1977.

61. Konuyu, Osmanlı İmparatorluğu itibarıyla, çalışmamızın daha önceki bölümlerinde değerlendirmiştik.

62. Bu grevlere ilişkin kapsamlı bilgi ve değerlendirmeler için bakınız, Makal, 2004.

oranının çok düşük olduğu izlenimini vermektedir. Kuşkusuz bunda, grevlerin sektörel dağılımı içerisinde, çok sayıda kadın istihdam eden işkollarının önemli bir yer kaplamaması da etken olmaktadır. Bu dönemde grevler daha çok, tümüyle erkek işçilerin çalıştığı liman tahmil-tahliye, çimento, inşaat, belediye temizlik ve fırıncılık faaliyet kollarında gerçekleştirilmiş olup buralarda kadın işgücünün bir yeri yoktur.[63] Buna karşılık, işkollarına göre grev sıralamasında önemli bir yer tutan tekstil işkolu, kadınların yoğun biçimde istihdam edildiği bir alandır ve buralardaki grevlerin en azından bir bölümüne kadın işçilerin de katılmış olmaları muhtemeldir. Aşağıda, tekstil işkolunda kadın işçilerin katılımına ilişkin somut bilgilerin mevcut olduğu iki grev olayı verilmektedir:

22 Mayıs 1959'da İstanbul'da Rami'deki bir yünlü dokuma fabrikasında iş yeri temsilciliği seçiminde işveren adayının karşısında yer alan işçi adayı ustabaşının işten atılması üzerine 52 kadın işçi iş yerini terk etmeden greve gitmiş, olaya jandarma müdahale etmiştir. Sendikalar Birliği olaya işverenin neden olduğunu, bu yüzden 74. madde gereğince durumun lokavt olarak değerlendirilmesi gerektiği açıklamasını yapmıştır (*Cumhuriyet*, 26.5.1959; *Vatan*, 23.5.1959).

9 Mayıs 1947'de 2.000'e yakın işçi çalıştıran İzmir Halkapınar Pamuklu Mensucat Fabrikası'nda 11'i erkek, 17'si kadın olmak üzere 28 işçi iş bırakmak teşebbüsünde bulundular. Bu işçilerin duruşması 28 Mayıs günü İkinci Asliye Ceza Mahkemesi'nde başladı. Savcı iddianamesinde 120 amelenin ücretlerinin artırılması ve iş saatlerinin indirilmesi için hep birlikte işi durdurup grev yaptıklarını ve bu 28 kişinin hadiseye önayak olduğunu söylemiş ve cezalandırılmalarını istemiştir. İşçiler ise grev yapmadıklarını, kendilerine verilen haftada sekiz liranın az geldiğini ustabaşıya söylemek istediklerini fakat ustabaşının kendilerini kovduğunu söylemişlerdir. Duruşma soruşturmanın genişletilmesi için başka güne bırakılmıştır (*Vatan*, 29.5.1947).

63. 1946-1960 dönemindeki grevlere ilişkin bilgi ve değerlendirmeler için bakınız, Makal, 2002a: 314-339; Makal, 2004.

Laneteks fabrikasındaki hâdise

Tekstil ve Örme Sanayii İşçileri Sendikası, hâdisenin bir grev değil lokavt olduğunu söylüyor

Ramide Laneteks yünlü dokuma fabrikasında üç gün evvel 52 kadın işçinin işi bırakmaları ile ilgili tahkikata devam olunmaktadır. İşçilerden 6 tanesi ikâmete raptedilerek serbest bırakılmışlardır. Bölge Çalışma Müdürlüğü Müfettişleri idarî tahkikat dosyasını hazırlamışlardır.

Hâdisede adı geçen İsmail Türkboy isimli Ustabaşının karısı dün Savcılığa müracaat ederek hasta kocasının tahkikat sırasında uykusuz kalması ve fazla heyecanlanması neticesi olarak durumunun ağırlaştığını iddia etmiş ve işveren aleyhine dâva açmıştır.

İstanbul Tekstil ve Örme Sanayii İşçileri Sendikası idare heyeti müessif hâdisenin müsebbibinin işveren olduğuna, ve bu hareketin grev olmayıp lokavt yapıldığına ittifakla karar vermiştir.

Mezkûr Sendika Başkanı Bahir Ersoy bu konu ile ilgili olarak şunları söylemiştir.

«— Hâdiseyi tetkik ediyoruz. Dökümanla tesbitine çalışıyoruz. Hâdise işverenin, kanunun işçilere tanıdığı mümessil seçimi gibi en tabii haklarına müdahale ile istediği insanları seçtirmek yolundaki baskı-

— Arkası Sa. 5, Su. 2 de —

26 Mayıs 1959 tarihli *Cumhuriyet* gazetesi kupürü. (*Cumhuriyet* Gazetesi Arşivi)

Mercedes

"Kadın işi" olarak görülen mesleklerin başında öğretmenlik, banka ve büro memurluğu geliyordu.
(İBB Kültür AŞ Faik Şenol Arşivi)

III. Kamu Görevlisi Kadınlar/ Uzman Mesleklerde Kadınlar

Cumhuriyet döneminde özel kesimde ve kamu kesiminde işçi statüsünde çalışan kadınlara ilişkin kapsamlı değerlendirmelerimizden sonra, çizmeye çalıştığımız "Cumhuriyet döneminde kadın emeği" resminin eksik kalmaması için işçi statüsünde çalışan kadınlardan farklı özellikler taşıyan kamu görevlisi (memur) kadınlar ile uzman mesleklerdeki kadınların durumlarını da incelemek icap eder. Bu incelemelerimizi, hem farklılıkları gözetmek hem de konunun bütünselliğini bozmamak ve zaman içerisindeki süreklilikleri göz ardı etmemek adına, bağımsız bir bölümde ve kendi içinde bir dönem ayrımına gitmeden yapmayı tercih ettik.

A. Kamu Görevlisi Kadınlar

Yeryüzü ölçeğinde değerlendirildiğinde, kadın emeğine ilişkin olarak gözlenen genel eğilimlerden biri, tıpkı erkek işgücü gibi, kadın işgücünün de zaman içerisinde tarımdan sanayiye bunu takiben de hizmetler kesimine kayması olgusudur. Bir diğer olgu ise tüm kapitalist ülkelerde ücretli işgücü içerisine ilk girenlerin fabrika ve ev işçisi olarak çalışan işçi sınıfı kadınları olmasıdır. Burjuva kadınların büro hizmetleri, memurluk, satış, öğretmenlik, toplumsal çalışma, hemşirelik gibi işlerde çalışmaları ise daha sonraki dönemlerde gerçekleşmişti ve bu gelişmelerle savaşın yarattığı kadın işgücü ihtiyacı arasında pozitif bir korelasyon bulunmaktaydı.[64]

Osmanlı İmparatorluğu açısından da geçerli olan bu gelişmeler, Cumhuriyet döneminde de devam etmektedir. Başlangıçta, çalışan kadınlar esas olarak işçi niteliğini taşırken, zamanla farklı toplumsal kesimlerden kadınların başka faaliyet kollarında ve bunun yanı sıra kamu görevlerinde çalışmaya başlamaları söz konusu olmuştur. Gelişmelerin hukuksal altyapısını teşkil eden 1926 tarihli Memurin Kanunu, "Kadınların memur ve müstahdem olmaları caizdir. Ne gibi memuriyetlerde istihdam edilecekleri, her vekâletin memurlarına ait kanunlarda tesbit olunur" hükmüyle, kamu yönetiminde kadın görevlilerin çalışmasını yasal bir dayanağa kavuşturmaktaydı. Ancak aynı tarihli Medeni Kanun'un kadının çalışmasını kocasının iznine bağlayan hükmüyle birlikte düşünüldüğünde, iki sınırlama ortaya çıkmaktadır: Kadın, kocası izin verirse çalışabilecektir ve yönetimin uygun gördüğü alanlarda çalışabilecektir. "Kadınların her alan ve konumda erkeklere eşit bir biçimde çalışmaları söz konusu değildir."[65] Çalışmamızın inceleme dönemi içerisinde kamu görevlisi kadınların durumlarını düzenleyen başka herhangi bir hukuksal düzenleme bulunmuyor. Tüm sınırlılıklarına karşın, bu hukuksal altyapı üzerinde, Cumhuriyet'in başlangıç dönemlerinde gerçekleştirilen hukuk ve eğitim reformları ve bu çerçevede kadına verilen değer, bu gelişmeleri hızlandırmış olmalıdır.

Fiilî duruma baktığımızda ise en genel çizgileriyle değerlendirildiğinde, kamu görevlisi kadınların istihdam içerisindeki yerlerinin işçi statüsünde çalışan kadınlara göre daha büyük ve sürekli artışlar gösterdiği görülüyor. İş Kanunu'na tâbi kadın işçi sayısı 1937'de 50.131, 1947 yılında

64. Çitçi, 1982: 17.

65. Çitçi, 1982: 91.

50.851, 1963 yılında ise 95.867 iken; aynı yıllar itibarıyla kamu kesiminde çalışan kadın memur sayıları 12.716, 30.046 ve 72.702'dir.[66] Kadınların İş Kanunu'na tâbi işçiler içerisindeki oranı 1937'de %18,89'dan 1947'de %17,59'a, 1963'te ise %10,24'e düşerken, memurlar içerisindeki oranı aynı yıllar itibarıyla %9,5'ten önce %13,5'e ve sonra %16,2'ye yükselmiştir. Kadın memurların İş Kanunu'na tâbi kadın işçilere oranı ise %25'ten önce %59'a, sonra %73'e çıkmakta ve büyük bir olasılıkla toplam ücretli kadınlar içerisindeki payları da yükselmektedir. İş Kanunu'na tâbi kadın işçiler içerisinde devlete ait kuruluşlarda çalışan kadınlar da olduğu düşünülecek olursa, toplam ücretli kadınlar içerisinde kamu kesiminin önemli bir ağırlık taşıdığı söylenebilir. Cumhuriyet döneminde kadın hakları konusunda gerçekleştirilen hukuksal düzenlemeler, kadının toplumdaki yerine ilişkin bakış, kadının eğitim düzeyindeki artış ve bunun gibi etmenler; kadın kamu görevlilerinin artışında rol oynamış olmalıdır.

Kamu kesiminde memur olarak çalışan kadınların durumu, genel büyüklükler kadar çalıştıkları kamu kuruluşları ve mesleksel dağılımları itibarıyla da ele alınmalıdır. Memur istatistikleri ve Devlet Personel Sayımı sonuçlarına göre düzenlenen Tablo 13'te, konuya ilişkin veriler sunulmaktadır.[67]

Tablo 13: Kamu Görevlilerinin Cinsiyete Göre Dağılımı (1938-1963)

	1938		1946		1963	
	Sayı	Oran	Sayı	Oran	Sayı	Oran
Genel Bütçe						
Erkek	51.337	92.3	72.889	85.3	188.182	80
Kadın	4.287	7.7	12.573	14.7	47.414	20
Toplam	55.624	100.00	85.462	100.00	235.596	100.00
Katma Bütçe						
Erkek	32.003	97.4	62.370	94.2	29.830	89.5
Kadın	824	3.6	3.831	5.8	3.487	10.5
Toplam	32.827	100.00	66.201	100.00	33.317	100.00
İDT						
Erkek	6.600	90	16.037	87	103.919	86.8
Kadın	731	10	2.502	13	15.623	13.2
Toplam	7.331	100.00	18.539	100.00	119.542	100.00
İl Özel İdareleri						
Erkek	22.033	77.5	19.864	67.8	13.083	80
Kadın	6.375	22.5	9.397	32.2	3.200	20
Toplam	28.408	100.00	29.261	100.00	16.283	100.00
Belediyeler						
Erkek	10.090	95.3	20.960	92.3	42.153	93.4
Kadın	499	4.7	1.743	7.7	2.978	6.6
Toplam	10.589	100.00	22.703	100.00	45.131	100.00
Toplam						
Erkek	122.063	90.5	192.120	86.5	377.167	83.8
Kadın	12.716	9.5	30.046	13.5	72.702	16.2
Toplam	134.779	100.00	222.166	100.00	449.869	100.00

Kaynak: Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü, 1939: 36, 39, 92, 118; Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü, 1948: 114; Devlet İstatistik Enstitüsü, 1965(c): 8, Tablo 2; Devlet İstatistik Enstitüsü, 1966: 3, Tablo 1, : 31, Tablo 2; Devlet İstatistik Enstitüsü, 1967: 1, Tablo 1'den düzenlenmiş ve hesaplanmıştır.

66. Kadın işçiler için 1937, 1947 ve 1963 yıllarına ilişkin rakamları; kadın kamu görevlileri için ise 1938, 1946 ve 1963 yıllarına ilişkin rakamları kullanıyoruz.

67. Devlet Personel Sayımı verileri; Genel ve Katma Bütçeli Daireler itibarıyla Aralık 1963, İl Özel İdareleri ve Belediyeler itibarıyla Eylül 1964, Kamu İktisadi Teşebbüsleri itibarıyla Temmuz 1965'e ait bilgileri içermekte olup bir toplama ulaşabilmek amacıyla tarafımızdan birleştirilmişlerdir. 1938 ve 1946 yıllarına ilişkin rakamlar ise anket niteliğindeki Memur İstatistikleri'nden alınmıştır.

Kadınların ağırlıklı olarak çalıştığı kuruluşların çözümlenmesi; kamu görevlisi kadınların daha çok öğretmenlik, hemşirelik, bankacılık, büro memurluğu gibi geleneksel olarak kadın işi olarak kabul edilen mesleklerde yoğunlaştıklarını ortaya koymaktadır.

Tablodan, kadın kamu görevlilerinin sayısının zaman içerisinde önemli bir artış gösterdiği görülmektedir. 1938-1963 döneminde artış mutlak rakam olarak 59.986, oran olarak ise %472'dir. Bu artış oranı, erkeklerinkinden çok daha yüksek olup; aynı dönem içerisinde erkek memur sayısı 3 katına çıkarken, kadınlarınki yaklaşık 5 katına çıkmaktadır. Ancak bu artışa karşın kadınların toplam memurlar içerisindeki oranları gene de düşük olup 1963 yılı itibarıyla %16,2'dir. Kadınların oranının kamu kuruluşları arasında da farklılaştığı ve en büyük oranın genel bütçeli kuruluşlara, en düşük oranın ise belediyelere ait olduğu görülmektedir. Çitçi, belediyelerdeki oranın düşüklüğünün, bunların "genellikle kadın çalışmasına karşı geleneksel olumsuz tutumun varlığını sürdürdüğü kırsal kesimde bulunmasıyla" açıklanabileceğini belirtmektedir.[68] Oranın yüksek olduğu kuruluşların belirlenmesi ise yukarıda kadın işgücünün sektörel ve mesleksel dağılımına ilişkin olarak yaptığımız belirlemeler ışığında özel bir önem kazanmaktadır. 1946 yılında kadınların büyük bölümünün (%42) Genel Bütçe'ye dâhil kuruluşlarda çalıştığı görülmektedir. Bu kuruluşlar arasında ilk sırayı 6.177 kadın çalıştıran Millî Eğitim Bakanlığı almakta; onu 1.624 kadınla Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı, 1.180 kadınla Maliye Bakanlığı ve 1.129 kadınla Adalet Bakanlığı izlemektedir. Bu dört bakanlık, Genel Bütçe'ye dâhil kadınların %80,41'ini ve tüm kadınların %33,65'ini istihdam etmektedir. Katma Bütçeli daireler arasında ise 3.831 kadının 1.861'ini (%48,58) istihdam eden PTT başta gelmektedir. Bu beş kuruluş, tüm kadınların %39,84'ünü istihdam etmektedir.[69]

1963 yılı itibarıyla ise aynı eğilimin artarak devam ettiği gözlenmektedir. Genel Bütçe'ye dâhil kuruluşlarda çalışan 47.414 kadının 28.010'u Millî Eğitim Bakanlığı'nda, 9.121'i Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı'nda, 1.364'ü ise Adalet Bakanlığı'nda çalışmaktadır. Bu üç kuruluşta 38.495 kadın çalışmaktadır ve bu da Genel Bütçe'ye dâhil kamu kuruluşlarında çalışan kadınların %81,19'unu oluşturmaktadır. Bu üç kuruluşta çalışan kadınların toplam kadınlar içerisindeki oranı ise %52,95'e ulaşmaktadır.[70]

İktisadi Devlet Teşekkülleri'nde çalışan kadınlar da benzeri bir biçimde belirli kuruluşlarda yoğunlaşmış durumdadırlar. Bu kuruluşlarda çalışan 15.623 kadından 3.393'ü PTT'de, 2.456'sı Sosyal Sigortalar Kurumu'nda, 1.800'ü ise Ziraat Bankası'nda çalışmaktadır ve oran %48,96'ya ulaşmaktadır. Genel Bütçe'ye dâhil kuruluşlar ile İktisadi Devlet Teşekkülleri'nde kadınların yoğun olduğu 6 kuruluşta ise toplam 46.144 kadın çalışmaktadır ve bu da toplamın %63,47'sine ulaşmaktadır.[71]

Kadınların ağırlıklı olarak çalıştığı kuruluşların çözümlenmesi; kamu görevlisi kadınların daha

68. Çitçi, 1979: 247.

69. Oranlar, Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü, 1948: 116-122'deki verilerden hesaplanmıştır.

70. Devlet İstatistik Enstitüsü, 1965(c): 8, Tablo 2.

71. Devlet İstatistik Enstitüsü, 1967: 1, Tablo 1.

çok öğretmenlik, hemşirelik, bankacılık, büro memurluğu gibi geleneksel olarak kadın işi olarak kabul edilen mesleklerde yoğunlaştıklarını ortaya koymaktadır. Gülmez'e göre, "... kadın nüfusun görevsel dağılımı, kadın memurların sayıca en yoğun olduğu kamu kuruluşlarının, bir yandan eğitsel ve ekinsel, öte yandan sosyal ve insancıl içerikli hizmet kesimlerini kapsadıklarını göstermektedir."[72] Başta öğretmenlik, bankacılık olmak üzere bu alanların çoğunun, Türk toplumunda bir *kadın mesleği* olarak algılanması yanında, gerektirdikleri eğitim düzeyine oranla düşük ücretli hizmetler olduğu belirtilmelidir.[73] Ancak yoğun biçimde bu mesleklere sahip kadın istihdam eden kuruluşlarda dahi kadınların toplam içerisindeki oranı son derecede düşük kalmaktadır. Örneğin en çok kadın istihdam eden Millî Eğitim Bakanlığı'nda kadın memurların toplam içerisindeki oranı %28 düzeyindedir.[74]

Sorunun bir başka boyutu ise kadın çalışanların yönetim kademelerindeki yerlerine ilişkindir. Bu konuda döneme ilişkin istatistiksel veriler ile görgül araştırmalar bulunmamaktadır. Ancak, çok daha sonraki dönemlere ilişkin gözlemler dahi, "üst kademelerde sorumluluk konumlarında kadın görevlilerin çok düşük oranda temsil edildikleri"ni ortaya koymaktadır.[75] Ele aldığımız dönem itibarıyla ise bu önerme daha büyük ölçüde geçerlidir. Bir araştırmacıya göre "kadınların yüksek yönetim konumlarında az sayıda bulunmaları, objektif ölçütlerden çok kadını ve yönetimi koşullandıran geleneksel değer ve normların sonucu olarak ortaya çıkmaktadır."[76]

B. Uzman Mesleklerde Kadınlar

Kadın işgücünün, dönem itibarıyla geleneksel iktisadi faaliyet alanlarında çalışırken, bazı mesleklerde ve işlerde hiç yer almadığı görülmektedir. Ancak zaman içerisinde kadın işgücünün tedricî olarak, kısaca "uzman meslekler" olarak tanımlanan, uzun ve nitelikli bir eğitim gerektiren doktorluk, avukatlık, akademisyenlik gibi bazı prestijli meslek ve işlerde de sınırlı da olsa yer almaya başladığı görülmektedir. Bu kuşkusuz, salt iktisadi gelişmelerden değil, Cumhuriyet'in başlangıç dönemlerinde kadının statüsüne ilişkin olarak yaşanan hukuki ve fiilî gelişmelerden de kaynaklanan bir durumdur. Cumhuriyet döneminde kadın hakları konusunda gerçekleştirilen hukuksal düzenlemeler ile kadının toplumdaki yerine ilişkin bakış bunların en önemlileridir. Kadının değişik düzeylerdeki eğitim süreçlerine önceki dönemlere göre daha yoğun biçimde katılımı da bunun dinamiklerinden biridir. Bu nedenle, başta okuma-yazma oranı olmak üzere; ilk, orta, yüksek ve mesleki eğitim kurumlarında kadınların okullaşma oranlarına ilişkin gelişmeler önem taşımaktadır. Genel çizgileriyle belirtmek gerekirse, temel eğilim tüm düzeylerdeki eğitim kurumlarında kadınların payının artması yönünde olmakla birlikte, bu gelişmeler gene de kadın-erkek eşitsizliğini giderecek boyutlara ulaşmamıştır. Sadece bir fikir vermek üzere konu ilköğretim

72. Gülmez, 1973: 45.

73. Kazgan, 1979: 163.

74. Devlet İstatistik Enstitüsü, 1965(c): 8, Tablo 2.

75. Çitçi, 1979: 264.

76. Çitçi, 1979: 265.

İlk kadın köy muhtarı

Gül Hanımın intihabı köylüleri sevindirdi

İlk kadın muhtar
Gül Hanım

Aydın, (Hususi) Son günlerde Millet Meclisinden çıkan bir kanunla ihtiyar heyetleri intihabında kadınlarımızın da rey vermeleri ve intihap edilmeleri kabul olunmuştu. Kanunun mevkii meriyete geçmesini müteakip ilk defa garbi Anadolunun kuytu bir köşesinde Çine kazasına bağlı Karpuzlu nahiyesinin merkezi olan Demircidere köyünde ve köylülerden «Gül» Hanım isminde 30 yaşında bir Türk kadını birinci muhtar seçilmiştir. Gül Hanım ilk mektep tahsili görmüş ve millet mekteplerinde Türk harflerile de okuyup yazmağı öğrenmiştir. Gül Hanımın muhtar intihap edildiği gün köy halkı davul ve zurnalarla intihap yerine gelmişlerdir. İntihap köy için adeta bir bayram olmuştur.

Asaf

Cumhuriyet gazetesinin ilk kadın köy muhtarı Gül Hanım'a dair yaptığı haber, 15 Kasım 1933. (*Cumhuriyet* Gazetesi Arşivi)

düzeyinde değerlendirildiğinde, ilk resmî istatistiksel verilere ulaşabildiğimiz 1926-1927 öğretim yılında tüm Türkiye'de resmî ve özel ilkokullarda kadın öğrenciler toplam öğrencilerin %19,87'sini oluştururken, bu oran zaman içinde tedricî biçimde artarak 1949-1950 öğretim yılında %37'ye yükselmektedir.[77] Böylece, aynı dönem içinde erkek öğrenci sayısı yaklaşık üç katına çıkarken, kadın öğrenci sayısı yedi katına çıkmış olmaktadır. Ancak bu olumlu gelişmeye karşılık, varılan noktada dahi kadın öğrencilerin toplam içerisindeki oranının erkeklerden çok daha düşük olduğu belirtilmelidir.

Cumhuriyetin başlangıç yıllarında, daha önce kadınlarla birlikte düşünülmesi imkânsız olan bazı işler, tedricî olarak kadınlarla birlikte düşünülmeye ve kadınlar fiilen bu işlerde istihdam edilmeye başlanmışlardır. Dönem gazetelerinde, belirli meslek ve işlerde ilk defa yer alan kadınlarla ilgili haberleri sıklıkla görebiliyoruz. Örneğin ilk kadın köy muhtarı,[78] ilk tayyareci Türk kadını,[79] hükümet tabibi olan ilk kadın doktor,[80] üniversitede kadın hocalar,[81] genç bir kadın hukukçumuz,[82] Pazarcık'ta güzel bir müsamerede ilk defa bir konferans veren hanım,[83] daktilo hanımlar[84] bu haberlerin konusunu teşkil edebilmektedir. Aynı dönemlerde gazetelerde, diğer ülkelerdeki kadınların durumuna ilişkin benzeri haberler de yer almaktadır ve ikisi birden, kadının durumuna ilişkin bir farkındalığın oluşmaya başlaması olarak yorumlanabilir. Çalışmamızın bir önceki bölümünde değerlendirdiğimiz gibi, aynı dönem içerisinde kamu görevlisi kadınların sayılarında da ciddi artışlar yaşanmaktadır. Kadın

77. DİE, 1973: 457, Tablo: 4'ten hesaplanmıştır.

78. *Cumhuriyet*, 15 Kasım 1933.

79. *Cumhuriyet*, 29 Temmuz 1933.

80. *Cumhuriyet*, 18 Ağustos 1933.

81. *Cumhuriyet*, 3 Ağustos 1933.

82. *Cumhuriyet*, 27 Temmuz 1933.

83. *Cumhuriyet*, 21 Şubat 1933.

84. *Cumhuriyet*, 27 Aralık 1933.

istihdamına ilişkin bu yeni oluşumlar, Cumhuriyet yönetiminin kadın olgusuna yaklaşımlarıyla uyumlu gelişmelerdir. Sınıfsal bir karakter de taşıyan bu yaklaşım çerçevesinde, Cumhuriyet'in imajını alt değil, üst-orta sınıf kadınların; bir başka deyişle, tarlada ya da fabrikada çalışan kadınların değil; öğretmen, avukat, doktor, profesör kadınların temsil ettiği söylenebilir. Ancak tüm bu gelişmelerin kadının statüsüne ve kadın emeğine ilişkin olarak radikal değişimlere yol açmadığı, daha çok simgesel bir nitelik taşıdığı belirtilmelidir. Bu kadınlar dahi cinsiyetçi bir bakış farklılığından masun tutulmamakta, yani kadın ve erkek olarak bir başka ayrıma tâbi tutulmaktadırlar. Bu mesleklerdeki-işlerdeki oranları zaten düşük olan kadınlar, bu meslekler için gerekli eğitime ulaşmada, mesleğe girişte ve çalışma süreçlerinde de kadın olmalarından kaynaklanan ayrımcı davranışlarla ve sorunlarla karşılaşmaktadırlar.[85]

Örneğin kadınların tıp fakültelerine girmeleri ve bitiminde de doktorluk mesleğini icra etmeleri çok zor şartlarda gerçekleşebilmiştir.[86] Türkiye'nin ilk kadın doktorlarından biri olan Prof. Dr. Kâmile Şevki Mutlu'nun değerlendirmeleriyle, "Türkiye'de tıp fakültesine kızların kabulü diğer fakültelerden sonra olmuştur. Kızların hukuk fakültesine kabul edildiği 1921 yılına tekaddüm eden zamanlardaki menfi efkârı umumiye tıp fakültesi için devam etmekteydi. Gazetelerde kadınların doktorluk yapabilmelerinin imkânsız olduğuna dair çok hararetli yazılar çıkıyordu. Bu imkânsızlığa sebep olarak, mutaassıp fikirlerden başka, kadın organizmasının biyolojik farkı gibi dokümanlar da ileri sürülmekteydi. Kızlar ise bu hususta büyük mücadeleye girişmişlerdi. Gruplar halinde, memlekette fikirlerine itimat edilir zevatı ziyaret ediyorlar ve onları iknaa çalışıyorlardı. Usandırıcı dereceye varan bu ziyaretlerin ve lehlerine çıkartabilmeye muvaffak oldukları yazıların yardımiyle gayelerine eriştiler."[87] Kadınlar, tıp eğitimleri sırasında da sırf kadın olmalarından kaynaklanan birçok sorunla karşılaştılar ve bunların aşılması epeyce zaman aldı.[88] İlk kadın doktorlar 1927 yılında mezun olmakla birlikte, onlara hükûmet resmî görev vermiyordu, Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı, ilk olarak 1930 mezunu kadın doktorlara görev verdi.[89] Mutlu'nun çalışması, 1953 gibi görece geç bir tarihte bile tıp âleminde kadın doktorların sayı ve oranlarının ne kadar az olduğunu ve özellikle de etkin görevlerde ne kadar az kadın doktorun mevcut olduğunu ortaya koymaktadır. İstatistikler, toplam doktorlar içinde kadınların oranının 1955 yılı itibarıyla %11,6, 1960 yılı itibarıyla %12 olduğunu ortaya koymaktadır. 1970 gibi görece ileri bir tarihte bile bu oran %14,1'dir (Öncü, 1979: 274).

Aynı şekilde kadınların hukuk tahsil etmeleri ve sonrasında da bu alanlarla ilgili meslekler icra etmeleri de büyük zorluklar altında gerçekleşti.[90] Kadınların değişik alanlarda eğitim görmeleri ve bu alanlarla ilgili meslek icra etmeleri zaman içerisinde

85. Bu konuda değişik örnekler için bakınız, Caporal, 1982: 617 vd.

86. Mutlu, 1953.

87. Mutlu, 1953: 98.

88. Bakınız, Mutlu, 1953: 99-100.

89. Mutlu, 1953: 100-101.

90. T. Taşkıran, *Cumhuriyetin Ellinci Yılında Türk Kadın Hakları:* 160-161.

İstatistikler, '50'li, '60'lı ve hatta '70'li yıllarda tıp âleminde kadınların oranının hayli az olduğunu gösteriyor.
(İBB Kültür AŞ Faik Şenol Arşivi)

kolaylaştı, bu mesleklerdeki kadınların sayısı arttı. Ancak aradan uzun zaman geçtikten sonra bile bu mesleklerde kadınların erkeklere oranının çok düşük olduğu belirtilmelidir. Örneğin, 1959 yılında, tüm avukatlar içerisinde kadınların oranı sadece %8,20 idi.[91] 1975 yılında bu oran %18,69'a yükselecekti (Öncü, 1979: 272).

Sanat kurumlarında çalışan kadınlar da meslek yaşamlarının her aşamasında benzeri sorunlar yaşadılar. Büyük ölçüde genelleştirilebilecek bir örnek olarak kadın müzisyenlerin durumlarına bakarsak, ülkemizdeki senfoni ve opera-bale orkestralarında çalışan kadın müzisyenlerin sayısının başlangıçta yok denilecek düzeyde olduğu görülüyor. Orkestralarda zamanla sınırlı biçimde kadın sanatçı istihdam edilmeye başlanmış ve süreç içerisinde de kadınların oranı tedricî biçimde artarak ve evrensel gelişmelere paralel bir gelişme izleyerek günümüzdeki düzeyine ulaşmıştır. Ülkemizin bu alanda en köklü kuruluşu olan ve geçmişi Osmanlı İmparatorluğu dönemine kadar uzanan Cumhurbaşkanlığı Senfoni Orkestrası'ndan örnek verecek olursak, orkestranın ilk dönemlere ait kadrolarında hiçbir kadın sanatçı bulunmamaktaydı. Orkestraya giren ilk kadın sanatçı yabancı uyruklu olup 1933-1935 yılları arasında görev yapmıştı. Cumhurbaşkanlığı Senfoni Orkestrası'na yeni kadın sanatçıların katılımı için ise 1950'li yılları beklemek gerekecektir. Orkestraya bu dönemde iki kadın sanatçı katılmıştır. Orkestranın 1960 yılı kadrosunda 4, 1963 yılı kadrosunda ise 6 kadın sanatçı bulunmaktadır ve bu sayı 1969 yılı itibarıyla 9'a yükselmiştir. Orkestra'nın 1973 yılındaki ilk İstanbul Festivali'ne katılan toplam 91 kişilik kadrosu içerisinde ise sadece 7 kadın sanatçı bulunmaktadır ve gayet ileri sayılabilecek bir tarihte bile, diğer mesleklerde olduğu gibi, kadınların çok düşük bir oranda temsili söz konusu olmaktadır.[92] 2019 yılı itibarıyla orkestrada kadın elemanların oranı ise %36'dır (Makal, 2020: 767).

Bazı uzman meslekler itibarıyla kadınların payına ilişkin verdiğimiz oranlar cinsiyete dayalı mutlak eşitlik anlamında yetersiz olmakla birlikte, kadın işgücüne ilişkin bütün diğer özellikler göz önüne alındığında çok da düşük olmadığı ve zaman içerisinde sağlanan gelişmenin önemli olduğu söylenmelidir. Öncü, 1979 tarihli çalışmasında, Türkiye'de uzman mesleklerde çalışan kadınların oranının bu koşullarda yüksek dahi sayılabileceğini ve birçok Batı toplumuyla karşılaştırılabilir düzeyde olduğunu belirtmektedir (Öncü, 1979: 284). Bu gelişmeler üzerinde Cumhuriyet döneminde kadın hakları konusunda gerçekleştirilen hukuksal düzenlemeler ile kadının toplumdaki yerine ilişkin bakış ve kadınların eğitim olanaklarının artması etkendir. Erken Cumhuriyet döneminde uzman mesleklerdeki kadınlara ilişkin gelişmelerin, onlara sağlanan nitelikli yükseköğretim olanaklarıyla da bağlantılı olarak değerlendirilmesi doğru olur.

91. Caporal, 1982: 620.

92. Türkiye'de kadın orkestra müzisyenleri yanında, kadın besteci ve orkestra şeflerinin durumunu tarihsel bir perspektiften, Makal, 2020'de kapsamlı biçimde inceliyoruz. Burada belirtilmesi gereken nokta, Türkiye dışındaki gelişmiş Batı ülkelerinde de kadın müzisyenlerin durumlarının çok farklı olmadığıdır. İlk kadın orkestra müzisyeni İngiltere'de 1913, ABD'de 1930 yılında görev almış, bu alanda esas hızlanma İkinci Dünya Savaşı'nı izleyen dönemde olmuştur (Makal, 2020: 757-759).

1926 tarihli Memurin Kanunu kadınların memur olmalarının caiz olduğunu söylüyordu. Ancak: "Kadın, kocası izin verirse çalışabilecektir ve yönetimin uygun gördüğü alanlarda çalışabilecektir." (Fotoğraf: Namık Görgüç)

Sonuç

Ücretli kadın emeği söz konusu olduğunda, Erken Cumhuriyet dönemindeki gelişmelerin, Osmanlı İmparatorluğu'nda ve özellikle de 19. yüzyıl sonlarında tedricen meydana gelen gelişmelerle yakından bağlantılı olduğu görülmektedir. Kadın emeğinin evden ev dışına çıkış süreci ve önce atölyelere sonra da fabrikalara çekilmesi bu dönemde başlamış ve Cumhuriyet döneminde devam etmiştir. Kadınların çalıştıkları sektörler ve faaliyet alanları açısından da iki dönem itibarıyla bir süreklilik söz konusudur. Cumhuriyet döneminde de kadın işçiler esas olarak dokumacılık, gıda, içki ve tütün faaliyet alanlarında çalışmaktadırlar. Coğrafi açıdan, kadın işçilerin ülkenin sanayi açısından daha gelişmiş olan büyük kentlerinde yoğunlaştığı görülmektedir. Erken Cumhuriyet döneminde, cinsiyete dayalı ücret farklılıkları açısından da bu konudaki evrensel eğilimlere uygun ve Osmanlı İmparatorluğu'ndakine benzer biçimde, kadınlar aleyhine ciddi bir açıklık söz konusudur. Kadın işçilerin çalışma süreleri uzun, işçi sağlığı ve iş güvenliği açısından çalışma koşulları ise kötüdür. Kadın işçilerin korunması açısından önem taşıyan bir sosyal koruma önlemi olarak kreş ve yuva olanakları ise bazı İktisadi Devlet Teşekkülleri hariç tutulursa, yok denecek kadar azdır. Buna karşılık, Osmanlı döneminde kadın işçileri koruyucu hemen hiç bir sosyal politika önlemi söz konusu değilken, Cumhuriyet döneminde mevzuata tedricî biçimde kadın işçileri koruyucu hükümler konulmaya başlanmıştır. 1936 tarihli İş Kanunu, bunların en geniş ve sistematik olanıdır. Ancak İkinci Dünya Savaşı döneminin kendine özgü koşulları bu önlemlerin uygulamaya aktarılmasını zorlaştırırken, 1940 yılında çıkarılan Millî Korunma Kanunu uyarınca yapılan düzenleme ve uygulamalar da kadınları koruyucu hükümlerin çoğunu askıya almıştır. Özellikle çalışma yaşı ve süreleri ile işçi sağlığı ve iş güvenliği açılarından bakıldığında, kadın işçilerin çok olumsuz koşullar altında bulunduğu görülmektedir. Kadın işçilerin içinde bulunduğu olumsuz çalışma ve yaşama koşulları devletin resmî raporlarına da yansımış olmasına rağmen, koşulların düzeltilmesi için gerekli adımlar atılamamıştır. Bunun nedenlerinden biri gerekli iş denetimlerinin gerçekleştirilememesidir. Bu durum, var olan koruyucu hükümlerin uygulamaya aktarılmasını engellerken, İş Kanunu uyarınca çıkartılması gereken tüzük ve yönetmeliklerin gecikmeli olarak çıkartılabilmesi de koruyucu yeni önlemler alınmasını olanaksız kılmıştır. Bütün bu koşullar altında, Erken Cumhuriyet dönemi bir taraftan kadın işçi istihdamının arttığı ve çeşitlendiği, diğer taraftan ise kadın işçilerin büyük bölümü itibarıyla olumsuz yaşama ve çalışma koşullarına terk edildiği bir dönem olma özelliğini taşımaktadır. İkinci Dünya Savaşı sonrası dönemde ise kadın emeğine ilişkin daha önceki eğilimler esas olarak varlığını sürdürmekte, ancak dönem yeni gelişmelere de sahne olmaktadır. Her iki cins itibarıyla işgücüne katılma oranları düşerken, bu düşüş kadın işçiler için daha yüksek oranlara ulaşmaktadır ve bu oluşum üzerinde iç göçlerin etkisi belirgindir. İşgücünün sektörel dağılımı açısından ise yeni dönemde pek fazla değişiklik olmamakta ve kadınlar daha çok geleneksel olarak kadın mesleği olarak kabul edilmiş olan faaliyet kollarında ve mesleklerde istihdam edilmeye devam etmektedirler. Bunlar; başta tütün, mensucat, gıda olmak üzere daha çok emek-yoğun, yarı-vasıflı işgücünün çalıştığı ve düşük ücretli faaliyet kollarıdır. Dönem içerisinde, cinsiyete dayalı ücret farklılıkları da varlığını sürdür-

Cumhuriyet'in ilk yılları, daktilo kadınlar. (Kadın Eserleri Kütüphanesi ve Bilgi Merkezi Vakfı, Serpil Çakır Arşivi)

mekte ve kadın işçi ücretlerinin erkek işçi ücretlerine oranı 2/3 oranında sabit gibi görünmektedir. Görgül araştırmalar, bu ücret farklılıklarında eğitim ve buna dayalı vasıf gibi iktisadi etmenler yanında, iktisadi olmayan etmenlerin de rol oynadığını ortaya koymaktadır. Sanayinin gelişmesiyle kadın işçilerin ve bunlar içerisinde İş Kanunu kapsamına girenlerin sayısı artış göstermekle birlikte, artış oranı erkeklerinkinden daha düşük kalmaktadır. Türkiye'de ekonomik hayatta kadının yerine ilişkin temel eğilimler, zaman içerisinde farklılıklar göstermekle birlikte, gelişen koşullarda da varlığını korumaktadır. Türkiye'de sendikal faaliyetlerin önemli bir dönüm noktası olan 1947 sonrası dönemde kadınların sendikal katılımlarının da düşük olduğu görülmektedir. Türkiye'nin iktisadi ve sosyal gelişme sürecinde kadın kamu görevlilerinin sayıları zaman içerisinde artış göstermiş olmakla birlikte, inceleme dönemimizin sonu olan 1960'lara gelindiğinde kadınların toplam kamu çalışanları içerisindeki payı hâlâ çok düşüktür ve her 6 kamu görevlisinden sadece 1'i kadındır. Uzmanlık mesleklerindeki kadınlar açısından da varılan nokta tıpkı kamu görevlisi kadınlarda olduğu gibi yeterli olmaktan uzaktır. Cumhuriyet'in kadın konusunda fikrî ve hukuki düzeyde sağlamış olduğu önemli kazanımların, fiilî olarak kadını çalışma hayatında arzu edilen noktalara taşıyamadığı söylenebilir. Ancak, bu alanda Cumhuriyet'in başlangıç dönemlerinde neredeyse sıfır noktasından yola çıkılmış olduğu ve zaman içerisinde önemli gelişmeler sağlanmış olduğu da ifade edilmelidir. Bu gelişmeler, inceleme dönemimizin sınırını teşkil eden 1960 sonrasında daha belirgin hâle gelecektir.

Kaynakça

I. Arşiv Belgeleri

Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Cumhuriyet Arşivi Daire Başkanlığı, Cumhuriyet Halk Partisi Kataloğu [BCA CHPK]:

Katalog No. 490.01/726.485.1.

Katalog No. 490.01/728.495.5 (TBMM Çalışma Komisyonu Üyesi Milletvekillerinin 15.7.1947-12.9.1947 Tarihleri Arasındaki Araştırma Gezilerine İlişkin Raporları) (TBMM-ÇK)

Katalog No. 490.01/1439.8.1.

Katalog No. 490.01/1440.11.1.

II. Süreli Yayınlar

A. Gazeteler

Cumhuriyet, 21.2.1933, 27.7.1933, 29.7.1933, 3.8.1933, 18.8.1933, 15.11.1933, 27.12.1933, 26.5.1959.

Vatan, 29.5.1947, 23.5.1959.

B. Dergiler

Çalışma, Yıl: 2, Sayı: 24, Kasım-Aralık 1947.

Çalışma Dergisi, Ekim 1978, Ankara, 1978.

C. Resmî Gazete

Yararlanılan nüshaların tarih ve sayıları, dipnotlarda belirtilmiştir.

III. Kurum Yayınları

Amerikan Türkiş İnvestment Korporeşön, Büyükdere Kibrit Fabrikası Dahili Talimatnamesi, Tarihsiz.

Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü (BİGM):

(1932); İstatistik Yıllığı 1931/1932, İstanbul.

(1945); İş İstatistikleri, Ankara.

(1948); Memurlar İstatistiği, 31 Ocak 1946, İstanbul.

(1961a); 1950 Genel Nüfus Sayımı Sonuçları, İstanbul, 1961.

(1961b); 1955 Genel Nüfus Sayımı Sonuçları, İstanbul, 1961.

(1961c); Memur İstatistikleri, 1939-1960, Ankara, 1961.

Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü (BİUM):

(1939); 1938 Memurlar İstatistiği, Ankara, 1939.

(1959); İşçi Ücretleri Anketi, Aralık 1956, Ankara, 1959.

(1960); İşçi Ücretleri Anketi, Ağustos 1957, Ankara, 1960.

Başvekâlet Umumi Murakabe Heyeti, İş ve İşçi Bulma Kurumu 1954 Yılı Raporu, Ankara, 1955.

Çalışma Bakanlığı (1946), "Çalışma Bakanlığı İlk Yılı ve İlk Hedefleri" (Beş yıllık iş proğramının esasları), Akın Matbaası, Ankara.

Devlet İstatistik Enstitüsü (DİE):

(1964a); Genel Nüfus Sayımı Sonuçları, Ankara, 1964.

(1964b); İstatistik Yıllığı, 1960-1962, Ankara, 1964.

(1965a); 1963 Genel Tarım Sayımı Örnekleme Sonuçları, Ankara, 1965.

(1965b); İstatistik Yıllığı 1964-1965, Ankara, 1965.

(1965c); Devlet Personel Sayımı I-Genel ve Katma Bütçeli Daireler-Aralık 1963, Ankara, 1965.

(1966); Devlet Personel Sayımı II-Özel İdareler ve Belediyeler-Eylül 1964, Ankara, 1966.

(1967); Devlet Personel Sayımı III-Kamu İktisadi Teşebbüsleri-Temmuz 1965, Ankara, 1967.

(1969); 1965 Genel Nüfus Sayımı Sonuçları, Nüfusun Sosyal ve Ekonomik Nitelikleri, Ankara, 1969.
(1973); Türkiye'de Toplumsal ve Ekonomik Gelişmenin 50 Yılı, Ankara, 1973.
(1995); İstatistiklerle Kadın: 1927-1992, Ankara, 1995.

İş ve İşçi Bulma Kurumu Genel Müdürlüğü (İİBK):
(1958); İstanbul İşgücü Anketi Raporu (Çoğaltma), Ankara, Aralık 1958.
(1959); Akdeniz Bölgesi İş Gücü Anketi Raporu (Çoğaltma), Ankara, Şubat 1959.
(1962); Ege Bölgesi İşgücü Anketi Raporu (Çoğaltma), Ankara, 1962.

İşçi Sigortaları Kurumu (İSK):
(1956); 1955 Yılı İş ve Faaliyet İstatistikleri, Ankara, 1956.
(1957); 1956 Yılı İş ve Faaliyet İstatistikleri, Ankara, 1957.
(1958); 1957 Yılı İş ve Faaliyet İstatistikleri, Ankara, 1958.
(1959); 1958 Yılı İş ve Faaliyet İstatistikleri, Ankara, 1959.
(1960); 1959 Yılı İş ve Faaliyet İstatistikleri, Ankara, 1960.
(1961); 1960 Yılı İş ve Faaliyet İstatistikleri, Ankara, 1961.
(1962); 1961 Yılı İş ve Faaliyet İstatistikleri, Ankara, 1962.
(1963); 1962 Yılı İş ve Faaliyet İstatistikleri, Ankara, 1963.
(1964); 1963 Yılı İş ve Faaliyet İstatistikleri, Ankara, 1964.

IV. Kitaplar

Aksoy, Suat (1969). *Tarımda İş Hukuku*, Türk Ziraî Ekonomi Derneği Yayını, Ankara.

Ayata, Sencer (1987). *Kapitalizm ve Küçük Üreticilik: Türkiye'de Halı Dokumacılığı*, Yurt Yayınları, Ankara.

Caporal, Bernard (1982). *Kemalizmde ve Kemalizm Sonrasında Türk Kadını*, Çeviren: Ercan Eyüboğlu, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara.

Cillov, Halûk (1972). *Türkiye Ekonomisi*, (İstanbul: İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yayını).

Çalgüner, Cemil (1943). *Türkiye'de Ziraat İşçileri*, (Ankara: Ankara Yüksek Ziraat Enstitüsü Rektörlüğü Yayını).

Çitçi, Oya (1982). *Kadın Sorunu ve Türkiye'de Kamu Görevlisi Kadınlar*, (Ankara: Türkiye ve Orta Doğu Amme İdaresi Enstitüsü Yayını).

Ekin, Nusret (1968). *İşgücü ve Ekonomik Gelişme*, (İstanbul: İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yayını).

Fındıkoğlu, Z. Fahri (1955). *Defterdar Fabrikası Hakkında Bir Tatbikî Sınaî Sosyoloji Denemesi*, (İstanbul: Türkiye Harsî ve İçtimaî Araştırmalar Derneği Yayını).

Issawi, Charles (1980). *The Economic History of Turkey: 1800-1914*, (Chicago: The University of Chicago Press).

Kanbolat, Yahya (1963). *Türkiye Ziraatinde Bünye Değişikliği*, (Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Maliye Enstitüsü Yayını).

Kocabaşoğlu, Uygur; Bulutgil, Aydan; Çiloğlu, Fahrettin; Binbaş, İlker Evrim; Şeker, Nesim (1996). *SEKA Tarihi-Türkiye Selüloz ve Kâğıt Fabrikalarının Tarihsel Gelişimi*, (Ankara: SEKA Genel Müdürlüğü Yayınları).

Kutal, Metin (1969). *Teorik Esasları ve Tatbikatı Bakımından Asgari Ücret*, (İstanbul: İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yayını).

Küçükerman, Önder (1987). *Hereke Fabrikası-Saraydan*

Hereke'ye Giden Yol, (İstanbul: Sümerbank Yayını).

Makal, Ahmet (1997). *Osmanlı İmparatorluğu'nda Çalışma İlişkileri: 1850-1920,* (Ankara: İmge Kitabevi Yayınları).

Makal, Ahmet (1999). *Türkiye'de Tek Partili Dönemde Çalışma İlişkileri: 1920-1946,* (Ankara: İmge Kitabevi Yayınları).

Makal, Ahmet (2002a). *Türkiye'de Çok Partili Dönemde Çalışma İlişkileri: 1946-1963,* (Ankara: İmge Kitabevi Yayınları).

Ökçün, Gündüz (Yayına Hazırlayan) (1970). *Osmanlı Sanayii, 1913-1915 Yılları Sanayi İstatistiki,* (Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayını).

Palairet, Michael (2000). *Balkan Ekonomileri 1800-1914, Kalkınmasız Evrim,* Çeviren: Ayşe Edirne, (İstanbul: Sabancı Üniversitesi Yayınevi).

Quataert, Donald (1999). *Sanayi Devrimi Çağında Osmanlı İmalat Sektörü,* Çeviren: Tansel Güney, (İstanbul: İletişim Yayınları).

Sencer, Oya (1969). *Türkiye'de İşçi Sınıfı-Doğuşu ve Yapısı,* (İstanbul: Habora Kitabevi Yayınları).

Talas, Cahit (1960). *Türkiye Cumhuriyeti'nde Sosyal Politika Meseleleri (1920-1960),* (Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Maliye Enstitüsü Yayını).

Taşkıran, Tezer (1973). *Cumhuriyetin 50. Yılında Türk Kadın Hakları,* (Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı Cumhuriyetin 50. Yıldönümü Yayınları).

Toprak, Zafer (1982). *Türkiye'de Milli İktisat (1908-1918),* (Ankara: Yurt Yayınları).

Toprak, Zafer (1995). *İttihat-Terakki ve Devletçilik,* (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları).

Tökin, İsmail Husrev (1946). *İktisadi ve İçtimai Türkiye,* Cilt III: Türkiye'de Sanayi, (Ankara: Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü Yayını).

Tümertekin, Erol (1967). *İstanbul'da Bir Sanayi Bölgesi: Bomonti,* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Coğrafya Enstitüsü Yayını).

Türkay, Orhan (1968). *Gizli İşsizlik,* (Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayını).

Uran, Hilmi (1939). *Adana Ziraat Amelesi,* (İstanbul: Vakit Matbaası).

Yasa, İbrahim (1966). *Ankara'da Gecekondu Aileleri,* (Ankara: Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı Sosyal Hizmetler Genel Müdürlüğü Yayınları).

Yesari, Mahmut (1995). *Çulluk,* Çevrimyazı: M. Sabri Koz, İlk baskısı: 1927, (İstanbul: Oğlak Yayınları).

Zaim, Sabahaddin (1956). *İstanbul Mensucat Sanayiinin Bünyesi ve Ücretler,* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yayını).

Zaim, Sabahaddin (1971). *Bölge ve Şehir Plânlaması Yönünden İstanbul Sanayi Bölgeleri,* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yayını).

Zeki, M. (1930). *Mıntıkamızın Kitabı,* Cilt I, (İzmir: İzmir Ticaret ve Sanayi Odası Yayını).

V. Makaleler

Akçay, İsmail (1960). "Sosyal Hayatta Annenin ve Çocuğun Himayesi", *Çalışma Dergisi,* Cilt: 1, Sayı: 4, Ocak-Şubat 1960: 1-8.

Alexander, Sally (1977). "Women's Work in Nineteenth-Century London; A Study of the Years 1820-1850", Juliet Mitchell, Ann Oakley (Editörler), The Rights and Wrongs of Women, (Harmondsworth, Middlesex: Pelican): 59-111.

Baxandall, Rosalyn (1977). "Women in American Trade Unions: An Historical Analysis", Juliet Mitchell, Ann Oakley (Editörler), The Rights and Wrongs of Women, (Harmondsworth, Middlesex: Pelican): 256-270.

Gülmez, Mesut (1973). "Türk Kamu Görevlilerinin Sayısal Evrimi", *Amme İdaresi Dergisi*, Cilt: 6, Sayı: 3, Eylül 1973: 27-47.

İktisat Vekâleti (1937). "Şark Vilâyetlerinde Küçük Sanat Vaziyeti", *İktisat Vekâleti*, Aylık Bülten, Yıl: 1, Sayı: 6, II. Teşrin 1937: 32-37.

Kazgan, Gülten (1979). "Türk Ekonomisinde Kadınların İşgücüne Katılması, Mesleki Dağılımı, Eğitim Düzeyi ve Sosyo-Ekonomik Statüsü", Nermin Abadan-Unat (Derleyen), Türk Toplumunda Kadın, (Ankara: Türk Sosyal Bilimler Derneği Yayını): 155-189.

Kessler, Gerhard (1942). "Türk İş İstatistikleri", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, Cilt: 4, Sayı: 1, İlkteşrin 1942: 236-254.

Makal, Ahmet (2001). "Türkiye'de 1950-1965 Döneminde Ücretli Kadın Emeğine İlişkin Gelişmeler", *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, Cilt: 56, Sayı: 2, Nisan-Mayıs-Haziran: 117-155.

Makal, Ahmet (2002b). "Türkiye'nin Sanayileşme Sürecinde İşgücü Sorunu, Sosyal Politika ve İktisadi Devlet Teşekkülleri: 1930'lu ve 1940'lı Yıllar", *Toplum ve Bilim*, Sayı: 92, Bahar 2002: 34-70.

Makal, Ahmet (2004). "Türkiye'de 1946-1960 Dönemindeki Grev Tartışmaları ile Grevler Üzerine Bir Çözümleme Denemesi (II)", *Birikim*, Sayı: 183, Temmuz 2004: 73-88.

Makal, Ahmet (2005). "65. Yılında Milli Korunma Kanunu, Çalışma İlişkileri ve İş Mükellefiyeti Üzerine Bir İnceleme", *Toplum ve Bilim*, Sayı: 102: 55-91.

Makal, Ahmet (2008). "Türkiye Emek Tarihinin Bir İzdüşüm Alanı Olarak 'Edebiyat'", *Çalışma ve Toplum*, Sayı: 18 "10. Ulusal Sosyal Bilimler Kongresi Emek Tartışmaları Özel Sayısı", 2008/3: 15-42.

Makal, Ahmet (2010). "Türkiye'de Erken Cumhuriyet Döneminde Kadın Emeği", Çalışma ve Toplum, Sayı: 25 "11. Ulusal Sosyal Bilimler Kongresi Özel Sayısı", 2010/2: 13-39.

Makal, Ahmet (2015). "Türkiye'de Kadın Emeğinin Tarihsel Kökenleri: 1920-1960", *Geçmişten Günümüze Türkiye'de Kadın Emeği*, Ahmet Makal-Gülay Toksöz (Editörler), İkinci Baskı, (Ankara: İmge Kitabevi Yayını): 35-97.

Makal, Ahmet (2020). "Toplumsal Cinsiyet Açısından Müzik ve Kadın: Dünyada ve Türkiye'de Kadın Müzisyenler ve Cinsiyete Dayalı Ayrımcılık", *Çalışma ve Toplum*, Sayı: 65 "16. Ulusal Sosyal Bilimler Kongresi Özel Sayısı", 2019/2: 739-789.

Moore, Laurence S. (1995). "Sanayi Yaşamının Bazı Yönleri", Clarence Richard Johnson (Editör); İstanbul 1920, Çeviren: Sönmez Taner, (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları): 147-174.

Mutlu, Kâmile Şevki; "Hekimlik Mesleğinde Türk Kadını", *İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi Mecmuası*, Cilt: 16, Sayı: 1, 1953: 98-108

Öncü, Ayşe (1979). "Uzman Mesleklerde Türk Kadını", Nermin Abadan-Unat (Derleyen), *Türk Toplumunda Kadın*, (Ankara: Türk Sosyal Bilimler Derneği Yayını): 271-286.

Phillips, Mabelle C. (1995). Clarence Richard Johnson (Editör); *İstanbul 1920*, Çeviren: Sönmez Taner, (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları): 247-277.

Sussnitzki, A. J. (1966). "Ethnic Division of Labor", Charles Issawi (Editör), *The Economic History of the Middle East (1800-1914)*, (Chicago and London: The University of Chicago Press): 114-125.

Tuna, Orhan (1944-1945). "İş İstatistikleri", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, Cilt: 6, No. 1-2, Ekim 1944-Ocak 1945: 325-348.

PROF. DR. AYŞEGÜL YARAMAN

Öğrenimini İzmir, İstanbul ve Paris'te yaptı. 1981'den beri kadın ve toplumsal cinsiyet konusunda çalışmakta ve üretmektedir. 2004'te profesör oldu. 1990'dan beri Marmara Üniversitesi Fransızca Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü'nde öğretim üyesidir.

Anthologie de Nouvelles Turques Contemporaines (Publisud, Paris, 1992), *Elinin Hamuruyla Özgürlük/Resmi Tarihten Kadın Tarihine* (Milliyet, İstanbul, 1992-Bağlam, İstanbul, 2001), *Türkiye'de Kadınların Siyasal Temsili/Dişiliksiz Siyaset* (Bağlam, İstanbul, 1995-2015), *Cinsiyetçi İkiyüzlülük* (Bağlam, İstanbul, 2020) adlı kitaplarıyla *Biyografya Kitap Dizisi* ve birçok editörlüğü, makalesi, bildirisi bulunmaktadır.

SİYASET

Günümüzde ne parlamenter temsilde kadın sayısının yüksek olmasının ne de bu oranın yükselen bir grafik çizmesinin, özetle "nicel yükselişin" cinsiyet sorunlarına bir çözüm getirmediğini veriler gösteriyor.

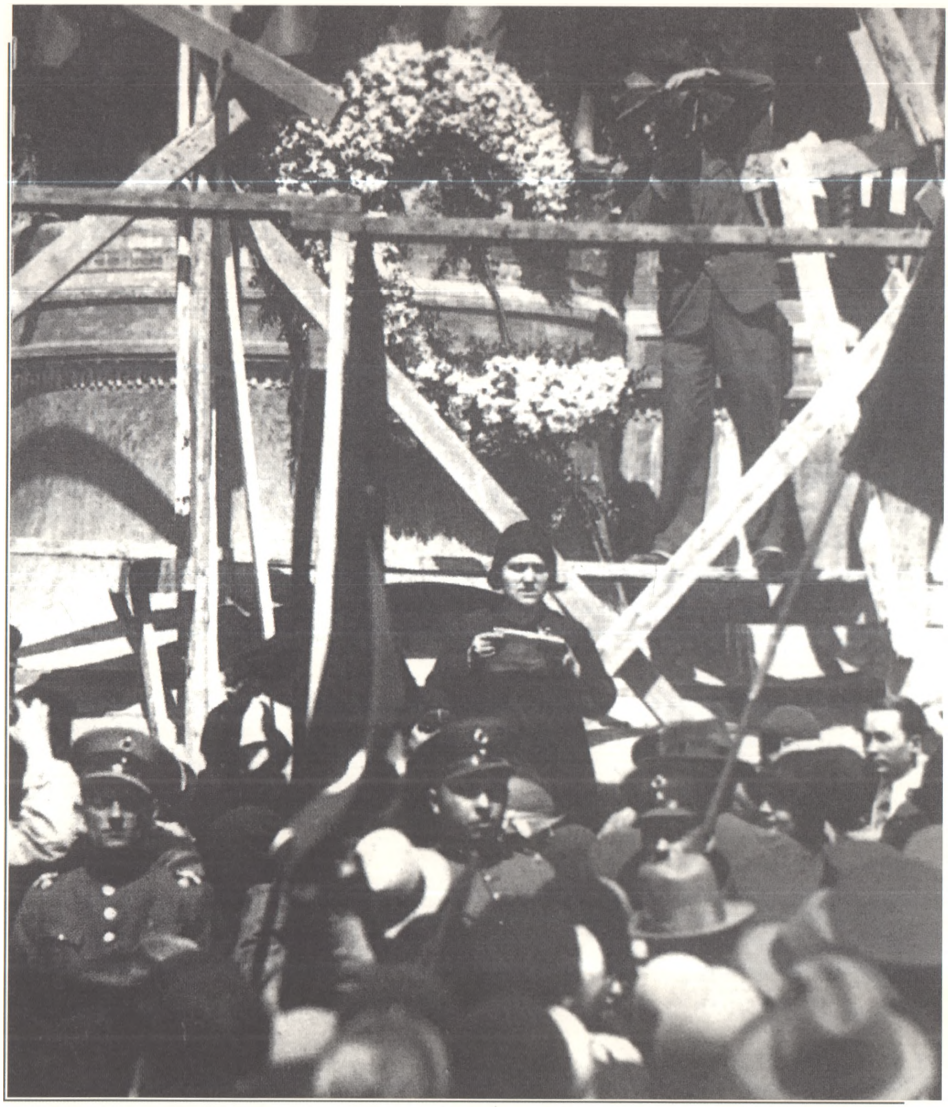

Türkiye'de Kadınların Siyasal Haklarını Kazanma Mücadelesinden Dişiliksiz Siyasete

Prof. Dr. Ayşegül Yaraman

TÜRKİYE'DE kadınların siyasal katılımı, diğer ülkelerde olduğu gibi kadının değişen rol ve statüsüyle ve bununla karşılıklı ilişki bağlamında da kadın hareketi tarihiyle paralellik içindedir. Bu saptamadan çıkarak varılmak istenen nokta Türkiye'nin ve diğer ülkelerin iç ve dış dinamiklerinin söz konusu duruma etkisini reddetmek değil; bu tarihsel gerçekleri, konunun nesnesi olarak kabul edilegelmiş kadının özne kimliğini de ortaya koyarak diyalektik bir bütünlük içinde ele almaktır. Kadınların siyasal katılımı, siyasal karar mekanizmalarında yer alması, onların özel alanın sınırlarını zorlayarak kamusal alana dahil olmalarından ayrı olarak düşünülemez. Zira feminist ideolojide yer alan "özel olan siyasaldır" saptaması genel anlamıyla makul, değerli ve doğrudur ama dar anlamıyla devlet yönetme sanatı diye tanımlanabilecek siyasal etkinlikler kamusal alana aittir. Bu bağlamda örneğin siyasal temsil, kadınlar açısından değerlendirildiğinde diğer kamusal etkinliklerle benzer engellere sahiptir. Ancak siyaset; iktidar ilişkilerinin ideolojik söylemini üretme, kurumsallaştırma ve yeniden üretme bağlamındaki işlevleri gereği "modern" de olsa ataerkil düzenin temel belirleyicilerindendir. Dolayısıyla eğitim, çalışma yaşamı gibi diğer kamusal alan etkinliklerinde en azından niceliksel anlamda aşılmaya yüz tutan kadın-erkek eşitsizliğine rağmen siyaset belirgin bir biçimde erkek egemenliğinde sürdürülmektedir.

Her sosyolojik konunun tarih içindeki seyri kendi/özgün kavşak noktalarına sahiptir. Bu bağlamda ulus-devlet açısından hukuki ve siyasal bağlamda büyük önem arz eden 29 Ekim 1923'te Cumhuriyet'in ilanı, kadın-siyaset ilişkisi problematiğinde tali önemdedir.

Kadının siyasal toplumsal katılımı irdelendiğinde ortaya çıkan veriler, gelişim ve güncel durum açısından Türkiye'nin dünya geneliyle kronolojik, niceliksel ve niteliksel benzerlikler gösterdiğini belgelemektedir. Tarihsel bir yaklaşımla değerlendirildiğinde, 20. yüzyılın ilk yarısında gerçekleşen yasal dönüşümler siyasal katılım açısından kadın-erkek eşitsizliğini biçimsel düzeyde düzenlemeye ve kadının haklarını erkeğe eşitlemeye çalışırken; yine aynı yüzyılın son çeyreğinde gündeme gelen işlevsel eşitlik anlayışıyla söz konusu yasal düzenlemelerin yaşama geçiril(e)memesine teori ve pratikte çözüm üretmek hedeflenmiştir. Ancak sayıya kilitlenmiş olan ve bunun için pozitif ayrımcılık, örneğin kota gibi talep ve uygulamalarla yükselen erkek egemen siyasal mekanizmalardaki kadın oranının artmasının yetersizliği ve belki de anlamsızlığı bu takıntıyı giderek gündemden düşürmekte veya seçim dönemlerinin kısır tartışmalarıyla sınırlamaktadır.

Öte yandan toplumsal dönüşüm bir sürekliliktir; resmî ve formel tarihler söz konusu dönüşümün kırılma noktaları değildir. Her sosyolojik konunun tarih içindeki seyri kendi/özgün kavşak noktalarına sahiptir. Bu bağlamda ulus-devlet açısından hukuki ve siyasal bağlamda büyük önem arz eden 29 Ekim 1923'te Cumhuriyet'in ilanı, kadın-siyaset ilişkisi problematiğinde tali önemdedir. Dolayısıyla bu yazıda problematiğin açıklanması/tartışılması, Osmanlı toplumunun modernleşme/Batılılaşma tercihinden başlayarak ele alınacak ve kendine özgü kırılma noktalarının ortaya konup sürecin böyle alt başlıklarla irdelenmesi gerçekleştirilecektir.

Türkiye'de Kadınların Siyasal Haklarının Yasalaşması Süreci

Cinsiyet kültürü açısından değerlendirildiğinde İslamiyet'in kabulü öncesinde Türklerde kadın ve erkeğin eşit toplumsal konumlarda bulundukları gerek bilimsel gerek ideolojik olarak çeşitli kaynaklarda tartışılagelmiştir. Siyaset bağlamında ele alındığında ise hemen hemen tüm araştırmacıların değindiği "hakan ile hatunun eşitliği" iddiası ortaya çıkmaktadır. Bu ve bununla ilişkili iddialar cinsiyetlerin toplumsal hiyerarşik değerlendiriliş süreci açısından aslında dünya tarihiyle paralellikler göstermektedir. Eski Türk toplumu hakkındaki araştırmalarda da iddia edildiği gibi[1] şaman kalıntılarında ve mitolojide rastlanan anaerkillik, daha doğrusu cinsiyetçi açıdan denklik izleri devletin, özel mülkiyetin bulunmadığı bir döneme aittir ve bu durum F. Engels'in klasik yapıtı *Ailenin, Özel Mülkiyetin ve Devletin Kökeni*'ndeki evrensel saptamalara uygundur. Hatta bu klasik yapıtın dayandığı 19. yüzyıldaki antropolojik açıklamalarda yer alan ilkel anaerkillik kuramının gözden geçirilmesiyle

1. Bkz. Ü. Hassan, *Eski Türk Toplumu Üzerine İncelemeler*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1985.

birlikte anaerkillik terimi yerine kullanılmaya başlanan cinsiyetler arası eşitlik/tamamlayıcılık kavramlarının; eski Türk toplumlarına atfedilen "özgünlüğün" evrensel özelliklerle, büyük ölçüde, açıklanabileceğini göstermiştir:

"Avcının sahip olduğu fiziki güç ve inanılan metafizik gücüne karşılık, kadının doğurganlığı nedeniyle sahip olduğu metafizik güç, ikisi arasındaki eşit ilişkilerin nedenidir. (...) Türklerin de tarih öncesi simetrik tamamlayıcılık modeline uygun oldukları"[2] öne sürülmektedir.

Öte yandan İslam devletleri tarihinde, Orta Çağ Avrupası'nda kökenini bulan Salien Yasası (*La Loi Salique*) benzerlerine genel uygulamada rastlanmamaktadır. Frankların bir kolu olan Salienlerden adını almış olan bu yasaya göre taşınmaz mallarda kızların miras hakkı bulunmamaktadır. O dönemde özel ve kamusal hukuk açısından bir farklılık gözetilmediği için devlet de hükümdarın miras bırakabildiği bir malı olarak kabul edilmekte olduğundan, söz konusu yasa uyarınca miras hakkı bulunmayan kız çocuklar devlet yönetimini de bu bağlamda devralamamaktaydılar. Oysa İslam devletlerinde Türk kadın hükümdarlar, bir yönetim geleneğinin kanıtını oluşturmasalar bile çeşitli tekil örneklerde varlık bulmuşlardır: 1236'da Delhi Müslüman Türk Devleti'nde tahta çıkan Raziyye Hatun; yine aynı dönemlerde Mısır'da Şecer-üd-Dür; daha sonra Kutluk Devleti'nin dördüncü hükümdarı Türkan Hatun ve onun kızı Padişah Hatun (tahta çıkışı 1292); 1263-1286 yılları arasında Salgurlular'ın hükümdarlığını yapan Ebeş (Abiş) Hatun; 1316'da Hurşitoğulları'nın on dördüncü hükümdarı olarak tahta çıkan Devlet Hatun; Celayirliler'de Döndü Hatun; 1600 yıllarında Kasım Hanlığı'nda Fatma Sultan Begüm. B. Üçok bu örnekleri tarihsel koşulları içinde ayrıntılı olarak tanıtırken "Osmanlılarda taht vârissiz kalmadığı için bir kadın hükümdarla karşılaşmamaktayız."[3] demekte ve bu görüşünü ispatlamak için aşağıdaki olayı aktarmaktadır:

> Kasım 1809'daki Yeniçeri ayaklanmasında II. Mahmud, kardeşi IV. Mustafa'yı öldürttüğü zaman, Yeniçeriler Osmanlı tahtının sahibi ve tek vârisi II. Mahmud'u tahttan indirmeye karar verdiler. Bunun üzerine onlara: "Peki kimi padişah ideceksiniz?" diye soruldu. Onlar "Esma Sultan [IV. Mustafa'nın kız kardeşi] olsun; her kim olursa olsun, Padişah da bir adam değil mi? Kim olursa olsun Allah ocağımıza zeval vermesin" diye bağırarak cevap vermişlerdir.[4]

Gerek Türk gerek Türk-İslam kültürünün kadının devlet yönetiminde yer almasıyla ilgili uygulamalarına yukarıdaki olumlu örnekler verilse dahi, söz konusu örnekler kadının siyasal temsili açısından değil, iktidarın verasetle aktarıldığı dönemler için anlamlıdır. Böyle mutlakiyet yönetimlerinde iktidar değişikliği siyasal olduğu kadar mirasla ilgili bir sorundur ve çok genel bir değerlendirmeyle bir ailenin içinde "çözülmektedir." Oysa siyasal toplumsal temsil kavramı yöneticilerin seçimini (seçim

2. M. Türköne, *Eski Türk Toplumunun Cinsiyet Kültürü,* Ark Yayınları, Ankara, 1995, s. 237.

3. B. Üçok, *İslam Devletlerinde Türk Naibeler ve Kadın Hükümdarlar*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1993, s. 208.

4. E. Z. Karal, *Osmanlı Tarihi*, Cilt: 5, s. 100'den aktaran ibid., s. 208.

biçimi tartışılsa bile) zorunlu kılmaktadır. Dolayısıyla Türk ve Türk-İslam tarihiyle ilgili örnekler gelenek ve dolayısıyla toplumsal bilinçaltı açısından olumlu bir birikim olarak değerlendirilebilir; ancak kadınların siyasal temsilciliği tartışmaları yöneticilerin seçimle işbaşına geldikleri düzenler (meşrutiyet, cumhuriyet) ya da bu düzenler için yapılan mücadele içinde ele alınmak durumundadır.

Modern insan Sanayi Devrimi'nin çıkarları uyarınca bireysel olarak emeğini satma imkânına sahip olmalıdır. Böyle doğar insan hakları. Bireyin sanayide çalışabilmesi için okulda nitelikli eğitim alması gerekir. Böyle doğar okul ve okulun her iki cinsiyete de kapılarını açması.

Bu perspektifle Türkiye özelinde değerlendirildiğinde, kadının siyasal toplumsallaşması açısından 19. yüzyılın ikinci yarısı önemli bir dönüşümün ilk belirtilerini içermektedir. Bu dönemde, Fransız Devrimi'nin ertesinde dünyaya yayılan özgürlükçü, eşitlikçi fikirler Osmanlı İmparatorluğu'nun gerileme sorunlarına aranan çözümlerle ilişkilendirilmiş; söz konusu zihniyet ve yaşam tarzı manifestosunun Sanayi Devrimi altyapısıyla olan doğrudan ilişkisi ters yönlü inşaya çalışılmıştır. Diğer bir deyişle Batı'da sanayi üretiminin yaşam tarzı olarak ortaya çıkan modernleşme, Batılı üst yapının montajı biçiminde pratiğe dökülmüştür. Düzenin reformuna yönelik seçkinlerin hareketi bu ortak payda üzerinden çeşitlenmiştir. Kadın konusu bu bağlamda gündemin temel maddelerinden birini oluşturmuştur. Böyle bir hareket için kadınlık durumu bir yandan mevcut düzenin neredeyse müsebbibi, diğer yandan da gerçekleştirilmesi amaçlanan düzenin vitrini olma işlevini yüklenmiştir. Bir başka deyişle, kadınlık durumu siyasal ve toplumsal düzenin turnusol kâğıdı niteliğinde ele alınmıştır. Ancak amaç ve araç birbirine karışmış görünse dahi, Osmanlı İmparatorluğu'nun son döneminde ortaya çıkan ve Türkiye Cumhuriyeti'nin de temelini oluşturacak olan bu arayış ve pratikler dünya geneliyle kronolojik ve içeriksel benzerlikler sunan bir biçimde kadının en azından yasal açıdan özel alanla sınırlanmışlıktan; kamu alanına girebilme olanağına kavuşmasına yol açmıştır.

Siyasal temsilcilik bağlamında 1930'lu yıllarda gerçekleşen yasal dönüşümler, 19. yüzyıldan itibaren kadınların da yer aldıkları mücadeleler sonucunda ortaya çıkan bir dizi irili ufaklı kazanımın sonucu niteliğindedir. Bu evrim içerisinde kadınların yukarıda belirtilen amaçlara sahip erkek yandaşlara da sahip olmaları kazanımların erkekler tarafından "bağışlandığı" anlamına gelemez; zira yasal dönüşümlere yol açan ve dünyada da Türkiye'dekinden çok küçük tarihsel farklılıklarla ortaya çıkan birinci dalga kadın hareketi kendisine, örneğin Avrupa'da da Condorcet, J. S. Mill, H. Ibsen gibi önemli müttefikler bulmuştur. Zira kadınlık durumunda, retrospektif olarak bakıldığında kontrollü ve sınırlı değişmeyi hedefleyen bu taleplerin temel amacı gelenekseli yıkıp moderni inşa etmektir. Modern insan Sanayi Devrimi'nin çıkarları uyarınca bireysel olarak emeğini satma imkânına sahip olmalıdır. Böyle doğar insan hakları. Bireyin sanayide çalışabilmesi için okulda nitelikli eğitim alması gerekir. Böyle doğar okul ve okulun her iki cinsiyete de kapılarını açması. Bu bağlamda egemen söylemin çarpıttığı gerçekler açısından değerlendirildiğinde Türkiye ve Orta Doğu ülkelerine

mahsus bir "erkek feminizmi"nden söz edebilmek, bence, salt bu nedenle dahi anlamsızdır. Modern bireyin inşası altyapının gereğidir ve bu bağlamda kadının da birey ve yurttaşa dönüşmesi modernleşmeden yana erkeklerin de desteğini kazanmıştır. Gözden kaçmaması gereken, bu süreçte de erkek egemenliğinin devamıdır. Ne erkeğe eşitlenmek istenen birinci dalga kadın hareketi militanları ne de erkek modernistler erkeğin pratikteki, değerlerdeki üstünlüğünü tartışmamışlardır. Model/hedef "modern" erkek gibi kadın veya erkek için kadındır. Dolayısıyla modernitenin ayrıcalıklı cinsiyeti bizatihi erkektir.

Öte yandan seçme ve seçilme hakkı, seçecek ve seçilebilecek siyasal organların varlığını zorunlu kılan kavramlardır; dolayısıyla bu anlamıyla Türkiye gündemine girişi 1876 Kanun-u Esasi'nin kabulünden sonra gerçekleşmiş; daha sonra parlamentolu yaşam kesintiye uğradığı için 1908'e kadar askıya alınmıştır. Ancak II. Meşrutiyet'ten itibaren siyasal partiler seçimlere katılabilmiştir. Ama "sınırlı oy" uygulaması ancak Cumhuriyet yönetimiyle ve tedricen ortadan kaldırılmıştır. Oy hakkı 1877'de yalnız emlak sahibi erkeklere, 1908'de belli bir miktarın üzerinde vergi veren erkeklere tanınırken; 1923'te ekonomik sınırlamalar kaldırılmış ancak seçme ve seçilme hakkına yönelik cinsiyet ayrımının yasalardan çıkarılabilmesi için 1934 yılına dek beklemek gerekmiştir. Görüldüğü gibi erkek ve kadınları yaş dışında bir ayrım yapılmaksızın siyasal haklara ulaşma açısından karşılaştırdığımızda aradaki fark yalnızca on bir yıl, diğer bir deyişle üç genel seçim (1924, 1927, 1931) dönemidir. Dolayısıyla Türkiye'de kadınları siyasal haklar için mücadele vermemekle suçlayanların, servet temeline dayanan ayrımcılığa karşı erkekler de belli bir mücadele sergilemediğine göre, onlara 1924'te tanınan hakları da bir bağış olarak nitelemeleri gerekmektedir. Ancak, zaten kadınların siyasal talepleri olmuştur; ayrıca yalnız siyasal değil tüm hakların, mücadele kadar o hakkı elde etmeye layık bir dönüşüm geçiren gruplara tanınması da evrensel bir olgudur. Nitekim konumuz bağlamında değerlendirildiğinde Fransız kadınları bu iddiaya iyi bir örnek oluşturmaktadırlar. 1789 Fransız Devrimi'nden itibaren sürdürdükleri oy hakkı mücadelesine rağmen ancak II. Dünya Savaşı'nda gösterdikleri işgale karşı direnişler sonrasında (1944) siyasal haklarını kazanmışlardır. Ancak kadınların siyasal haklarının yasalaşması ve pratiği açısından toplumsal dönüşüm ve kadın mücadelesini vurgularken, ekonomik ve siyasal konjonktürün elverişliliğinin gerekliliğini reddetmek de mümkün değildir.

Osmanlı İmparatorluğu'nun son döneminde eğitim, çalışma ve medeni haklarda geçirdikleri dönüşümlerle kadınların özellikle örgütleri aracılığıyla kamusal yaşama açılmaları[5] karşılıklı bir etkileşim içerisinde gerçekleşmiştir. 1900'lerin ilk yıllarında yayın ve toplantılarında siyasal haklarını talep etmekten çok, "iyi eş, iyi anne, iyi Müslüman" olabilmek için eğitim olanağı isteyen Osmanlı kadınlarının bu açıdan da Batı'daki benzerleriyle, örneğin Mary Wollstonecraft[6] ile fazla farklılaşmadığı

5. Ayrıntılı bilgi için bkz. A. Yaraman (Başbuğu), "Türk Kadınının Toplumsal ve Yasal Statüsünün Dönüşmesi Sürecindeki Önemli Değişkenlerden Biri Olarak Kadın Örgütleri", *MÜİBF Dergisi*, 1991, Cilt: 8, Sayı: 1-2, s. 283-291.

6. Mary Wollstonecraft'ın (1759-1797), kadın eğitiminin önemini savunduğu *Kadın Haklarının Savunulması (A Vindication of the Rights of Woman)* kitabı 1792'de yayımlanmış ve daha sonra feminist düşüncenin öncülerinden kabul edilmiştir.

Toplumsal hayatın birçok alanında olduğu gibi siyasette de kadınlar yer almaya başlıyor. (İBB Kültür AŞ Faik Şenol Arşivi)

görülmektedir.[7] Ancak bu taleplerle paralel giden eğitim olanaklarının gelişmesinin ve birbiri ardı sıra gelen savaşların etkisiyle, özellikle İstanbul'da kurulan İstihlak-ı Millî Kadınlar Cemiyeti ve Kadınları Çalıştırma Cemiyet-i İslamiyesi gibi dernekler aracılığıyla kadınlar çalışma yaşamına katılmışlar ve erkekler arasında da yeni yeni yükselmeye başlayan yurttaşlık bilincine ulaşmanın yansımalarından örnekler sergilemişlerdir.

II. Meşrutiyet döneminde Cevdet Paşa'nın kızı Emine Semiye Hanım ODF'de ve İTC'de; Şerif Paşa'nın eşi Prenses Emine ise İEOF'de aktif siyaset yapan tekil örneklerdir. Ancak bu dönemde kadın-siyaset ilişkisi bağlamında anlamlı gelişmeler de olmuştur: İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin il nizamnamesinde, Cemiyet'in kadın-erkek bilcümle Osmanlılardan oluşacağı; bir başka maddede ise kadınların da Cemiyet'e üye olabilecekleri yer almaktadır. 1908 yılına gelindiğinde İttihat ve Terakki Cemiyeti Kadınlar Şubesi'ne kırk kadın üye olmuştur.[8] Özellikle Balkan ve Kurtuluş Savaşı yıllarında çeşitli örgütler içerisinde oluşturulan siyasal taleplerde kadınların bir yurttaş olarak etkin konumlarda bulundukları gözlemlenmektedir. Balkan Savaşları sırasında Müdafaa-i Milliye Cemiyeti

7. Dönemin talepleriyle ilgili bir karşılaştırma için bkz. A. Yaraman (Başbuğu), "Kadın Tarihinin Evrenselliği Açısından Ş. Sami'nin 'Kadınlar' Risalesi", *Toplumsal Tarih Dergisi*, Mart 1997, No: 39, s. 61-64.

8. S. Ok, *İttihat ve Terakki'nin "Yemin"siz Kadınları*; Destek Yayınları, İstanbul, 2012, s. 25-26.

Hanımlar Heyeti, 3 ve 13 Şubat 1913'te, İstanbul'da Darülfünun konferans salonunda kadınların konuşmacı olarak yer aldıkları, beş bin kadının katıldığı iki toplantı düzenlemiş; Türk kadınları ikinci Edirne seferinin masraflarına katkıda bulunmuşlardır. Bu toplantılarda, Halide Edib'in tanımıyla, "Ulusun tarihinde ilk kez erkekler ve kadınlar ulusal konularda birlikte yer aldılar."[9]

Yine 1913 yılında İstanbul'daki bir başka toplantıda Halide Edib Türkiye'de kadının siyasallaşmasını şöyle yansıtmaktadır:

> Eskiden böyle millî felaketlerde kadınlar büyük işlere karışmaz, (...) bigâne kalırlarmış. (...) (şimdi) Milletin kadınları ilk defa milletin hakiki anası ve efradı gibi bu felakete müşterek, felaketle mütehassıs oluyor, onu konuşmak ona çare bulmak için bir araya toplanıyor."[10] Fatma Aliye ise yaptığı konuşmada, "(...) müdafaa-i milliye gayreti kadınlarımızda da tezahür etmiştir. O ecdat, kadınların da ecdadıdır; bu vatan kadınların da vatanıdır, milletin istikbaline kadının istikbali de dâhildir. Zira bu milletin yarısını da kadınlar teşkil ediyor."[11] derken; Nakiye Hanım, "Mevcut parası olmayan (...) hanımlarımız sağlık müesseselerinde ilaç hazırlamalı, sargı yapmalı, Hilal-i Ahmer'de dikiş dikmeli, hastalara bakmalı ve benzer işlere koşmalıdır.[12]

Bu sonuçla bağladığı konuşmasında İstanbul kadınlarını kamusal alanda vatan için mücadeleye davet etmektedir. Bu konuşmalar içinde Halide Edib'inki, kadınlar arasında millî bilinç olarak Türklüğün yüceltilmeye başlandığını ve ulus-devlete giden sürecin bu toplantılar aracılığıyla kadın cephesinden de desteklendiğini gösteren önemli bir siyasal toplumsallaşma verisidir:

> (...) dindar, haysiyetli, çalışkan olmakla beraber başka bir şey daha lazımdır. O da her şeyden evvel şiddetle Türk olmaktır. Bir millete, o milleti yegâne ileri götürecek his olan milliyetperverlik aşılayabilmesi evvela kadınlarının milliyetperver olmalarına bağlıdır.[13]

Kadınları da içine alan toplumsal seferberlik yine İstanbul'da Osmanlı Donanma Cemiyeti ve Türk Ocağı gibi derneklerde de çeşitli vatanperver toplantılara neden olmuştur. Daha sonra Kuva-yı Milliye'ye destek vermek için bir araya gelip 1918'de Millî Kongre'yi oluşturan elli bir örgütün on altısı çeşitli amaçlarla kurulmuş kadın derneklerinden oluşmuştur. 15 Mayıs 1919'da İzmir'in işgalini izleyen günlerde İstanbul'da düzenlenen protesto mitinglerinde gerek konuşmacıların gerek dinleyicilerin çoğunluğu ulusal çıkarlarının bilincindeki kadınlardan meydana gelmiştir. İstanbul'un çeşitli bölgelerinde düzenlenen çok sayıdaki toplantıda, konuşmacı kadınlar padişahtan genellikle hiç söz etmezlerken, Türklük vurgusu yapmışlardır. Fatih'tekine yetmiş beş bin, Üsküdar'dakine otuz bin, Kadıköy'dekine otuz bin kişi

9. "The Awakening of Turkish Woman", *The American Review of Reviews*, Cilt: 49, Haziran 1914, s. 744.

10. H. Edib, "Felaketlerden Sonra Milletler"; *Türk Yurdu*, 16 Mayıs 1329 (1913-14), s. 521.

11. Ş. Kurnaz, *Balkan Harbinde Kadınlarımızın Konuşmaları*, MEB Yayınları, Ankara, 1993, s. 24-25.

12. Ibid., s. 34.

13. Ibid., s. 41, 43.

Halihazırda dünya parlamentolarındaki kadın oranı %24,9'dur. Türkiye'de bu oran %17,4'tür. (İBB Kültür AŞ Faik Şenol Arşivi)

katılmıştır.[14] Bu mitinglerin en ünlü hatibi olan Halide Edib, 23 Mayıs 1919 günü Sultanahmet Meydanı'nda, Sabiha Sertel'in aktardığına göre,[15] çoğunluğunu her katmandan kadınların oluşturduğu iki yüz bin kişilik bir kalabalığa seslenerek onlara bağımsızlık yemini ettirmiştir.[16]

Kadınların böyle *de facto* siyasal katılımı soyut siyasal hak taleplerinden daha etkili olmuş; bir anlamda kendiliğindenliğin doğurduğu doğal bir süreç içerisinde geliştiği için, İngiltere ve Fransa başta olmak üzere diğer bazı ülkelerde görünen muhalefetle karşılaşmamıştır. Kadın artık kamuoyunun bir parçasıdır; kamuoyunun gündeminin oluşmasında payı vardır, dolayısıyla bu gündeme çözüm üretecek siyasal karar mekanizmalarında yer alabilmesi için yasal engellerin aşılması gerekmektedir; toplumsal meşruiyet yasal dönüşümü mecburi kılmaktadır.

Sabiha Sertel'in 1919'daki bir yazısı bu durumu belgeler niteliktedir:

14. C. Bayar, *Ben de Yazdım*, Cilt: 6, Baha Matbaası, İstanbul, 1968, s. 1870, 1872.

15. S. Sertel, *Roman Gibi (1919-1950)*, Cem Yayınevi, İstanbul, 1978, s. 27.

16. K. Arıburnu, *Millî Mücadelede İstanbul Mitingleri*, Yeni Matbaa, Ankara, 1951, s. 43, 44.

> Dört harp senesinde erkeksiz kalan tarlaları kim sürdü, bize ve orduya erzakını kim hazırladı? Ticarethanelerde ve fabrikalarda ve dairelerde boş kalan yerleri kadınlar doldurmadı mı?[17]

Nitekim aynı yıl içindeki seçimlerde, kadınların yasal seçme ve seçilme hakkı olmamasına rağmen erkek seçmenlerin bir kadına oy verdikleri görülmektedir: İstanbullu Halide Edib aday olmamasına ve yasal engele rağmen Beyşehir'de on, Beypazarı'nda yirmi, Giresun'da sekiz, Erzurum'da üç, İstanbul'da bir oy almıştır. Niceliksel değil, niteliksel bir anlam taşıyan bu oyları sayısal açıdan küçümsememek için o dönemde seçimlerin genel oy biçiminde olmadığını ve "ikinci seçmenlerin" seçim sonucunu belirlediğini, dolayısıyla seçmen sayısının zaten az olduğunu anımsamakta yarar bulunmaktadır. Bir örnek vermek gerekirse yukarıda yirmi oyun Halide Edib'e verildiği belirtilen Beypazarı'nda toplam oy sayısı zaten yirmi ikidir. Toplumsal beklenti ve onayı yansıtması açısından Halide Edib'in o dönem yazarı bulunduğu *Vakit* gazetesinin yorumu da anlamlı bir veridir:

> Muhterem Edibemizi (...) bu muvaffakiyetinden dolayı tebrik eder ve kendisini bundan sonraki intihabın mebusları arasında görmek temennisini izhar ederiz.[18]

Zaten seçim öncesinde de aynı gazetede kadınların oy hakkıyla ilgili bir araştırma yapılmış ve bu amaçla Halide Edib ve Nakiye (Elgün) ile görüşülmüştür. Halide Edib, yirmi yaşındaki tüm kadınların seçmen ve otuz yaşındaki kadınların milletvekili adayı olabileceğini, Millet Meclisi'nin bu amaçla bir sonraki seçimden önce yasal değişikliği gerçekleştirmesi gerektiğini ve buna Türk erkeklerinin, örneğin İngiltere'deki gibi karşı çıkmayacağını belirtmiştir.[19] Nitekim Halide Edib'in öngördüğü gibi bir sonraki seçim döneminden önce kadınlar lehine yasal değişiklik Ankara'da Meclis gündemine gelmiş, ancak kadınlar bu arada başta Anadolu Kadınları Müdafaa-i Vatan Cemiyeti aracılığıyla olmak üzere yaygın bir coğrafyada vatan savunmasına yönelik cephe gerisi faaliyetler yürüttükleri ve hatta bilfiil Kurtuluş Savaşı'na katıldıkları halde, sonuç onun iyimserliği doğrultusunda gerçekleşmemiştir. Nisan 1923'te Bolu Milletvekili Tunalı Hilmi Bey kadınlara en azından seçme hakkının verilmesini talep etmiş ancak büyük bir tepkiyle susturulmuştur. 1924'te anayasa tartışmaları sırasında konu bir kez daha gündeme gelmiş ama tekrar reddedilmiştir. Ancak bu tartışmaları izleyen seçimlerde yine kadınlara oy verilmiş; Halide Edib ve Lâtife Hanım İzmir'de birer, Halide Edib Konya'da otuz yedi oy almıştır.

Öte yandan *Vakit* gazetesinde yayımlanan yukarıda sözü edilen görüşme için de Halide Edib kadınların adaylıklarını mevcut partiler aracılığıyla koyabilecekleri gibi, "bir halk fırkası da teşkil edebileceklerini" öngörmüştür. Nitekim 1923 yılı Haziran ayında Nezihe Muhiddin başkanlığında Kadınlar Halk Fırkası kurulmuştur. Mamafih yukarıda

17. S. Zekeriya, "Kadınlık Sahifesi: Kadınlar ve İntihab", *Büyük Mecmua*, No: 14, 30 Teşrinievvel (Ekim), 1919, s. 218'den aktaran B. Ertuna Biçer, "Sabiha Sertel'de Kadın Sorunu ve İdeolojik Duruş"; A. Yaraman, *Biyografya 9, Sabiha Sertel*, Bağlam Yayınları, İstanbul, 2010, s. 58.

18. *Vakit*, 1 Kanunuevvel 1335 (Aralık 1919).

19. "Kadınlara İntihab Hakkı Verilmeli Mi?", *Vakit*, 25 Teşrinievvel 1335 (Ekim 1919).

Halide Edib Adıvar. (İBB Atatürk Kitaplığı)

aktarılan *Vakit* gazetesinde yayımlanan görüşmede Halide Edib kadınların yalnız başlarına parti kurmalarına taraftar olmadığını da belirtmiştir. Ona göre kadınların "kulübleri ayrı olabilir ama erkek kadın fırkası bir olmalıdır." Nitekim "toplumsal ve siyasal yaşamda kadının hak ettiği yeri almasını" amaçlayan, "kamu yaşamına katılımın hareket noktası olarak kadınlara oy ve seçilme hakkı" talep eden Kadınlar Halk Fırkası da Mustafa Kemal ve arkadaşlarının kuracağı partiyle aynı adı taşıdığı için kısa bir süre sonra kapanmıştır. Bu gelişme üzerine kurulan ve Kadınlar Halk Fırkası'nın devamı olan Kadın Birliği tüzüğünde ise siyasal amaç ve taleplere yer verilmediği gibi Nizamname'nin üçüncü maddesinde, "Birliğin siyasetle alâkası yoktur" içerikli özel bir madde bulunması dikkat çekicidir. Ancak 1925'te yayımlanmaya başlayan birliğin dergisi *Türk Kadın Yolu*'nun ilk sayısından itibaren siyasal haklar tekrar gündeme girmiştir. 1926'dan itibaren kadınların siyasal haklarıyla ilgili olarak İstanbul'la sınırlı kalmayan bir kampanya yürütülmüş, 1927 Mart'ında yapılan Kadın Birliği'nin İstanbul'daki kongresinin ana gündem maddesini de bu konu oluşturmuştur. Buna bağlı olarak birliğin tüzük değiştirme talebi ise İstanbul Valiliği tarafından reddedilmiş ancak hükûmet, valinin bu değişikliği onaylamasını istemiştir.

Haziran 1927'de kadınların siyasal hakları konusu yeniden gündeme gelmiş, yapılan konuşmalarda bu hakların tanınmasından yana tutum sergilenmiş, ancak zamanın uygun olup olmadığı ve Kadın Birliği'nin bu amaçla uyguladığı yöntemler nedeniyle sonuç alınamamıştır. Bunun üzerine yaptığı açıklamada Nezihe Muhiddin, "Biz seçim haklarımızı elde etmeye dayalı olan idealimizden vazgeçmiş değiliz. Zira bundan vazgeçersek derneğimizin hiçbir varoluş nedeni kalmaz."[20] diyerek, Kadınlar Halk Fırkası olarak kurulduğunda temel aldığı siyasal amaçları derneğe dönüştüğünde reddeden Kadın Birliği'nin o dönemde belli zorunluluklardan dolayı böylesi bir karar aldığını sezdirmiştir. Bu tavır alıştan itibaren derneğin siyasal iktidarla

Nezihe Muhiddin'in imzalı fotoğrafı. (Gökhan Büyükengez Arşivi, Kadın Eserleri Kütüphanesi ve Bilgi Merkezi Vakfı)

20. A. Demiröz, "Kadınların Siyasal Haklarının 50. Yıldönümünde Bin Bir Çilenin, Acının, Engelin İçinden", *Saçak*, Sayı: 11, Aralık 1984, s. 11.

Kadınlar Birliği Sultanahmet Mitingi'nden bir kare.
(Kadın Eserleri Kütüphanesi ve Bilgi Merkezi Vakfı Görsel Arşivi)

arasında belirgin bir anlaşmazlık su üstüne çıkmıştır. Nitekim Meclis tartışmaları sırasında Kadın Birliği'nin konuyla ilgili tutum ve davranışlarına onay verilmemiş; basında da derneğe, siyasal talepleri kastedilerek ılımlılaşması önerilmiştir. Siyasal iktidar ve basının bu tutumunun bir uzantısı olarak Eylül 1927'de Nezihe Muhiddin ve yönetim kurulu üyeleri yönetimden uzaklaştırılmış; polis, dernek merkezinde arama yaparak idari usulsüzlük gerekçesiyle kayıtları mühürlemiş, bir süre sonra talepleri ve iktidarla ilişkileri açısından ılımlı Latife Bekir, birliğin başkanlığına getirilmiştir. Yine 1927'de İstanbul Belediye başkanı, Kadın Birliği'nde yaptığı konuşmada kadınların askerlik yapmayıp savaşa gitmedikleri için erkeklerle eşit olamayacağını söyleme cüretinde bulunmuştur. Kadın dünyasını ilgilendiren her konuyla meşgul olmak üzere yayına geçen *Hay Gin* (Ermeni Kadını 1919-1933) dergisinin editörü Hayganuş Mark'ın söz konusu gazetedeki cevabı ise önemlidir:

> Eğitimli ve aydın bir insan olan belediye reisi, bizden öğrenecek değil elbet; ancak unutmuş olmalıdır ki kadınlar da savaşmaktalar... Belki erkekler gibi 50-60 yılda bir tesadüfen çıkmış olan bir muharebede değil; fakat, insanlık soyunu

kendi fedakârane[21] görevleriyle çoğaltmak için her daim savaşmaktadırlar. (...) Hamilelikte veya doğum sırasında ölen kadın sayısı az mı? Bu bir savaş değil mi? Benzerlerini katletmenin vahşiliğini değil, kendini feda etmenin tanrısal eylemini barındıran nazik bir savaş. Ayrıca kanlı savaş meydanlarında kadınlar da hastabakıcılık ve hemşirelik yaptılar, yapıyorlar. Bu da gerçek askerliktir!

3 Nisan 1930'a kadar Kadın Birliği'nin herhangi bir eylemine rastlanmamış ve âdeta bu sessizliğin mükâfatı olarak o tarihte yürürlüğe giren kadınlara belediye meclislerine seçme ve seçilme hakkını tanıyan yeni Belediye Kanunu'nun kabulünden sonra dernek 11 Nisan'da Sultanahmet Meydanı'nda bir teşekkür mitingi düzenlemiştir. Bu seçimlerin bir başka özelliği Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın da varlığıdır. Kadınlar bu dönemde hem CHF hem de SCF için propaganda faaliyetlerine katılmışlardır. Nezihe Muhiddin ve Suat Derviş SCF lehine konuşmalar yapmışlar ancak söz konusu partinin kendini feshetmesiyle seçilmeleri mümkün olmamıştır. CHF'den seçilerek İstanbul Belediye Meclisi'ne giren kadınlar, Beyoğlu'ndan Nakiye Hanım, Eminönü'nden Refika Hulusi Behçet Hanım, Fatih'ten Latife Bekir Hanım ve Eminönü'nden Rana Sani Hanım'dır.[22] Yine bu dönemde Sabiha Zekeriya (Sertel) da İstanbul Şehir Meclis'i üyeliğine adaylığını koymuştur. *Resimli Ay* dergisinin başyazarı olan Sabiha Zekeriya, "amele, çiftçi ve fakir halk namına namzet" olduğunu açıklamış ama seçilememiştir.[23]

Kadınlar Birliği'nin başına iktidarın müdahalesiyle getirilen Latife Bekir'in "Belediyecilik her şeyden evvel büyütülmüş bir ev idaresi demektir."[24] diye açıklamada bulunması, böylesine önemli bir kazanımı kadının geleneksel rollerinin uzantısı gibi yorumlayarak ataerkil iktidarı ürkütmeyip yeniden üreten bir söylemin doğuşunu hazırlanuştır.

Yerel yönetimlere seçilme hakkı; yasal, objektif, genel geçer bir nitelik taşıması gerektiği halde siyasal yaşamı ev içi rollerin uzantısı bağlamında değerlendiren edilgen ve siyasal iktidara bağımlı kadınlara seçilme olanağı sağlamıştır. Bunun tamamlayıcısı olarak Osmanlı'nın son döneminden itibaren kadın mücadelesinden gelen öncü kadınların çoğunu belediye meclisleri dışında bırakmıştır. Bu gelişmeler bağlamında bir değerlendirme yapıldığında, dönemin iktidarının kadınların siyasal hakları için mücadele geleneklerinin önünü kestiği iddia edilebilir. Atanmışlık, uyumluluk ve hatta güdümlülük ödüllendirilmiştir. Ötesi, resmî tarihe kadınlara seçme ve seçilme hakkı bağışladığı biçiminde geçen algıyı, dönemin siyasal yöneticilerinin Cumhuriyet sonrasında Kadın Birliği'nde vücut bulan siyasal mücadeleyi merkeziyetçi kontrole alarak başlattıklarını da iddia etmek mümkündür. Kadınların siyasal haklarına yönelik taleplerin keskinleştiği bir dönemde dernek içi hizipler oluşturulmuş ve hatta polis marifetiyle kadın mücadelesinden gelen dernek yöneticileri "devrilmiştir". Diğer bir deyişle, kadınların siyasal eşitlik talepleri çerçevesinde oluşturdukları muhalefet o

21. "İlk Feminist Ermeni Hayganuş Mark'ın (1885-1966) Hayatı, Düşünceleri ve Etkinlikleri" *HyeTert*, 23.12.2003. https://hyetert.org/2003/12/24/yog-ilk-feminist-ermeni-hayganus-markin-1885-1966-hayati-dusunceleri-ve-etkinlikleri/ (Erişim tarihi: 21.06.2020)

22. *Cumhuriyet*, 19 Ekim 1930.

23. "Baş Muharririmiz Diyor ki:" *Resimli Ay*, Ekim 1930.

24. *Milliyet*, 27 Mart 1930.

Kadınlar Halk Fırkası'nın devamı olan Kadın Birliği'nin dergisi *Türk Kadın Yolu*.
(Kadın Eserleri Kütüphanesi ve Bilgi Merkezi Vakfı Görsel Arşivi)

dönemde yükselen "tek örgüt parti" söylemine paralel olarak edilgen bir konuma itilmiştir. Oysa kadınların talepleri iktidarın 1930'ların ilk yarısındaki çıkarlarıyla örtüşen çözümlere (kadınların siyasal haklarının yasallaşması) yöneliktir. Öncelikle Ş. Tekeli'nin ileri sürdüğü üzere[25] kadınların siyasal haklarını yasalaştırmak dünyada aynı yıllarda ivme kazanan diktatörlüklerden farklılığını kanıtlamak için o günkü siyasal yöneticilerin kullandıkları bir araç olmuştur. Ancak yine de kadın muhalefeti kontrollü bir hale getirilmiş, daha sonra da bizzat bu icazetli yönetici kadınlar tarafından kapatılmıştır. Dolayısıyla muhalefeti bastırmak amacıyla radikal bir çözüm olarak da kadınların seçme ve seçilme haklarının yasallaştığı düşünülebilir; zira bu üstyapısal değişiklik tüm dünyada olduğu gibi Türkiye'de de eşitlikçi kadın hareketinin varlık nedenini ortadan kaldırmıştır; dolayısıyla bir muhalefet odağını etkisizleştirmiştir. Zaten bu değişiklik iktidara ulusal ve uluslararası planda çıkar sağlamakta ve uygulamalar sırasında içeriği boşaltılabileceği için kontrol edilemeyen bir tehlike oluşturmamaktadır. İçeriğinin boşaltılması seçimlerin bir anlamda atamayla gerçekleşmesine bağlı olarak istenmeyen adayların zaten seçilmemesi (doğaldır ki bu durum erkekler için de geçerlidir) ve zaman içerisinde kadın adayların sayısının azalması biçiminde gerçekleşmiş ve kadınların siyasal temsilciliğinin işlevsel boyutlarıyla yaşama geçirilememesinin önemli nedenlerinden birini oluşturmuştur.

Tüm bu gelişmelerin bir devamı olarak 26 Ekim 1933'te kadınların Köy Muhtar Heyetleri'ne katılma hakkı yasallaşmıştır ki, Halide Edib'le 1919 yılında *Vakit* gazetesinde gerçekleştirilen yukarıda değindiğim görüşmede, daha o tarihlerde köylerde kadın muhtarların varlığı bildirilmektedir. 5 Aralık 1934 ise her şeyden önce Türkiye'de genel oy ilkesi açısından bir sürecin tamamlanması anlamını taşıdığı için önemlidir. Bu tarihte Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nun 10 ve 11. maddeleri şu biçimde yeniden düzenlenmiştir: "22 yaşını bitiren kadın, erkek her Türk mebus seçmek hakkını haizdir."; "30 yaşını bitiren kadın, erkek her Türk mebus seçilebilir."

Genel oy hakkının son aşaması olarak da tanımlanabilecek olan bu yasal dönüşüm Meclis'teki 317 milletvekilinden 258'inin olumlu, 53'ünün çekimser, 6'sının boş oyuyla kabul edilmiştir. Ancak hiç olumsuz oyun bulunmaması, değişikliğe muhalefet edenlerin olmadığı anlamında değerlendirilmemelidir. Bu yasal eşitliği gerek rejimin vitrini gerek kadın muhalefetini bastırmak anlamında kullanmak ve genel modernleşme projesi bağlamında Batılılaşmanın mütemmim cüzü olarak kabul etmek Meclis'te Makyavelist ve belki itaatkâr bir *consensus* oluşturabilmiştir. Kadının yerel yönetimler için seçme ve seçilme hakkını kutlamak amacıyla 11 Nisan'da Sultanahmet Meydanı'nda düzenlenen miting öncesinde eski ve yeni Kadın Birliği yöneticilerinin tartışmaları neticesinde mitinge daha çok erkekler katılmıştır. Atanmışlarla görevden alınmış yöneticiler arasındaki tartışma dönemin eril zihniyetini gösterir biçimde basında eleştirilmiştir:

> Kadınlar Birliği âzâsının, bir miting meselesinden çıkan münakaşada bu kadar asabiyet göstermeleri şayan-ı hayrettir. Kadınlara intihab hakkı verilmesi üzerine yarın herhangi bir meselenin müzakeresinde de Kadınlar Birliği âzâsının sinirlerine

25. Ş. Tekeli, *Kadınlar ve Siyasal Toplumsal Hayat*, Birikim Yayınları, İstanbul, 1982, s. 296.

Halkta seçim alâkasını son dereceye çıkardı, herkes cumayı bekliyor

Muallim İhsan Şerifle Nezihe Muhittin de namzedliklerini koydular - İlk defa saylav olacak kadınlarımız kimlerdir?

Yeni saylav namzedleri malûm olduktan, saylavlığa müstakillen namzedliklerini koyanlar da anlaşıldıktan sonra bütün iş cuma günü yapılacak intihabın heyecanlarına kalmış gibidir. C. H. F. namzedlerinin cuma günü yapılacak intihabda ikinci seçicilerin ittifak reyile intihab edilecekleri muhakkak olmakla beraber bu defa memleketin 16 müstakil saylav seçilmesi ümidi alâkayı celbetmiş bulunmaktadır. Bu müstakil namzedlerden bir kısmı, kendilerini tanıtmak için, bir beyanname neşretmişlerdir. Bu beyannameler, bir kısım seçicilerin, hattâ bazı gazetelerin, bu namzedlerin kadın olduklarını zannetmelerine sebep olmuştur. Bu namzedlerden biri de Muallim İhsan Şerif'tir. Bu zat, bir kadın olduğu zannedilerek, bir kısım seçiciler tarafından ziyaret edilmiş, bu ziyaretçilerden biri de, bir gazetenin muharriri imiş. Bu muharrir, İhsan Şerif'in bir kadın olduğunu zannetmiş ve bu zannını gazetesinde yazmıştır. Bu yanlışlık, İhsan Şerif'in bir kadın olduğu zannedilerek, bir kısım seçiciler tarafından ziyaret edilmesine sebep olmuştur.

İstanbul Şehir Meclisi'ne üye olarak seçilmiştir. Kadın Birliği'nin sabık başkanı İstanbullu Nezihe Muhiddin, Erzurum milletvekili olarak üç dönem milletvekilliği yapmıştır. İstanbul'un tek kadın milletvekili ise İşkodra doğumlu, Bursa Kız Muallim Mektebi öğretmenliği ve Bursa Kız Lisesi müdürlüğü yapan Fakihe Öymen'dir. Arka arkaya üç dönem İstanbul milletvekilliğinin ardından bir dönem de Ankara milletvekilliği yapmıştır. On sekiz kadın milletvekili Anadolu'nun belli başlı şehirlerine birer tane olarak yerleştirilmiş ve seçilmişlerdir.

Zaten kadınları yasal olarak içermeyen 1923, 1927, 1931 ve siyasal hakların kadınları da içerdiği 1935, 1939 seçimleri, uygulanan seçim yasası uyarınca iki derecelidir. Buna göre halk milletvekilini seçecek kişileri seçmiş, ikinci seçmenler de tek parti tarafından belirlenmiş adaylara oy vermişlerdir. Böyle bir seçim sisteminde yalnızca kadınların değil, erkeklerin de atandığını hesaba katmak, dolayısıyla kontrol altında tutulmak istenenin tüm adaylar olduğunu kabul etmek gerekmektedir. Ancak ataerkil düzenin söz konusu seçim sistemi üzerindeki belirleyiciliği yalnızca kadınları bağlamaktadır. Mamafih seçim sisteminin iki dereceli olmasından doğan "atama" olgusu, on sekiz kadın milletvekilinin mecliste yer alması sonucunu küçümsemek anlamına asla gelmemelidir. Bu statüyü niteliksel olarak hak eden kadınların seçilmesi önlenmiştir ama böyle bir yasal dönüşüm ve sayısal olarak anlamlı temsilde, söz konusu kadınların verdikleri mücadelenin payı büyüktür. Ayrıca nedeni, süreci ve amaçları ne olursa olsun, 1919'da beklendiğini dönemin gazeteleri vasıtasıyla belgelediğimiz kadınların seçme ve seçilme hakkı gecikse dahi, yasalarla güvence altına alınmıştır.

Genel seçim dönemleri bağlamında yapacağım bir değerlendirme, Türkiye'de kadınların siyasetle ilişkilerini toplumsal dönüşüm ve tarihsel süreç bağlamında irdelemeye elverişli bir zemin oluşturacaktır.

Temsil ve Ötesinde Siyasette Kadın

1. Örtük Kota Uygulaması

18 Aralık 1934 tarihli *Zaman* gazetesinin haberine göre, "... seçilecek umum mebus adedinin yüzde beşi kadın âzâdan mürekkeb olacaktır. Bu takdirde mecliste on sekiz tane kadın saylav [milletvekili] bulunacak demektir." Görüldüğü gibi kadın milletvekili sayısı, seçimlerden aşağı yukarı bir buçuk ay önce belirlenmiştir; diğer bir deyişle adı konmamış, örtük bir kota söz konusudur. Bu ilk ve gayriresmî kota olumlu ayrımcılıktan çok, belki çoğu olumlu ayrımcılık için iddia edilebileceği gibi, ezilenin özgürlüğünü sağlamaktan ziyade onun egemenin sayısal ve ideolojik sınırlarında tutabilmesini de amaçlamış olma ihtimali taşımaktadır. Belki sayıca daha çok ve kontrol dışı/egemenlik dışı kalabilecek kadınların Meclis'e girmelerini engellemiş olabilir.[27] 1935 seçimlerinde 383 erkek, 18 kadın meclise girmiş, ancak siyasal iktidar bunu bir yandan kendi bağışı olarak tarihe geçirtmek gibi bir propaganda olanağına

27. Bu "kota"nın ne derece olumlu ayrımcılık göstergesi olduğunu tartışmak günümüzde savunulan kotanın olası ve pratikteki sakıncalarını öngörebilmek ve yorumlayabilmek açısından önemlidir. Sayıya takılmak, zihniyetin ayrımcılığını engellememektedir. Üstelik bu bir simgesel şiddet örneğine dönüşmektedir. Kota vasıtasıyla "korunan" kadın, aslında ikinci cinsiyetliğini kendi kabul etmektedir.

kavuşurken; diğer taraftan da "atamada" kullanılan mücadelecilik değil, uyumluluk kriteriyle birlikte "atayanlara" karşı duyulan "şükran" kadın milletvekili grubunun erkeklerden farklı bir kimlik ortaya koyamamasına neden olmuştur. Diğer bir deyişle seçme ve seçilme hakkı, seçim sistemi ve iktidarın eril zihniyetinin barajına takılmıştır.

19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Batılılaşma/modernleşme ekseninde gündeme giren, kimi zaman dünyadaki karşılığı birinci dalga feminist hareketle buluşan mücadele ve kazanımların özellikle Erken Cumhuriyet Dönemi'nde yasalarla güvenceye alınması ve siyasal alanda da kazanılan hak ve pratikler sosyopolitik manada erkek egemenliğini değiştirememiştir. Gerek dünyadaki birinci dalga kadın hareketine paralel bir suskunluk/bekleme dönemi gerekse Türkiye'nin özgün iç dinamiklerinin etkisiyle edilgen ve müteşekkir "asri" kadın bu durumun ana nedenlerindendir. Böylece, Türkiye'de kadın mücadelesi ve statüsünün dönüşümüyle yasal değişikliklerin karşılıklı ilişkisi, kadınların siyasal haklarının yürürlüğe girmesiyle birlikte bir kopma sürecine girmiş; üstelik bu durum o güne kadar olan ilişkinin de yadsınması için kullanılmıştır. "İcazetli" başkan Latife Bekir'in Nisan 1935'te İstanbul'da toplanan Kadınların Medeni ve Siyasal Hareketi ve Oy Hakkı Uluslararası İttifakı 12. Kongresi'nde ve Kadın Birliği'ni kapatırken (10 Mayıs 1935) yaptığı konuşmalar bu açıdan çok anlamlıdır; kadın mücadelesini yok sayan ve toplumsal, yasal kazanımları "iyi niyetli yöneticilerin" bağışına indirgeyen resmî tarihin çıkış noktası bir kadının söyleminde yatmaktadır:

> Son zamanlara kadar yalnız erkeklere mahsus olan medenî ve siyasî bütün haklardan büyük şefimiz Atatürk'ün sayesinde müstefid bulunan Türk kadınlığının mümessili sıfatıyla önünüzde söz söylemek vazifesinin bana isabet etmiş bulunmasından dolayı fevkalâde bahtiyar ve mütehassısım. (...) Bundan böyle Türkiye'de bir kadınlık meselesi yoktur ve burada her erkek gibi kadın da bir tek şefin idaresi altında memleketin iyiliği için çalışmaktadır. Teşkilat-ı Esasiye Kanunumuz artık bu yolda çalışacak Birliğin devamına lüzum bırakmamış ve kadınlarımızın ayrıca bir teşekkül halinde çalışmasına sebep kalmamıştır. Bunun için Birliğin kapanmasını teklif ederim. İsteyen arkadaşlar diğer hayır cemiyetlerinde çalışabilirler.[28-29]

Örgütlü kadın mücadelesi resmen sona erdirilirken; geçmiş mücadelenin içeriği boşaltılmış, kadınlara ya "tek örgüt-parti" ya da kamusal alanda dahi geleneksel rollerden biri olarak "yardımcılık" uygun görülmüştür.

Bu zihniyete halel getirmeyen, onu tehdit etmeyen bir yöntem olarak örtük kota uygulamasıyla 1939 seçimlerinde 15, 1943 seçimlerinde biri İstanbul'dan olmak üzere 16 kadın milletvekili parlamentoda yer almıştır.

İstanbul yerel seçimleri bağlamında kadın katılımını değerlendirirsek; 1934 yılı seçim kampanyası

28. *Cumhuriyet*, 19 Nisan 1935 ve Z. Toprak; "1935 İstanbul Uluslararası 'Feminizm Kongresi' ve Barış", *Düşün*, Sayı: 24, Mart 1986, s. 29.

29. Türk Kadınlar Birliği tekrar açıldığında, yayın organında yer alan şu görüş maalesef istisnai kalacak, resmî tarih söylemi devam edecektir: "Bizlere artık Kadınlar Birliği'ne ne lüzum var, işte Halk Evleri kurulmuştur, orada kadın erkek milletin yetişmesi bahis mevzuudur diyenlerin başında Kemal Atatürk vardı. (...) Bir kadın teşekkülüne artık lüzum yoktur fikrini çok savunduk. (...) kadınlığı teşkilatsız bırakmanın artık caiz olmayacağı da besbellidir." İ. H. Oruz, "Kadınların Seçimi", *Kadın Gazetesi*, 6 Mayıs 1954.

sırasında Nakiye Hanım'ın belediyecilik ve kadın ilişkisi bağlamında verdiği vaat dikkat çekicidir:

> Öyle zannediyorum ki memedeki çocuklu kadınlar için vapurda, trende ve hatta tramvaylarda birer beşik (...) [için] yer ayrılması sağlanacaktır.[30]

Söz konusu seçimlerde ve ardından 1938'de dörder, 1942'de dokuz kadın İstanbul Belediye Meclisi'ne seçilmiştir.

2. Serbest Rekabetin Siyasal Temsil Süreçlerine Girişi

İkinci Dünya Savaşı ertesinde, bir yandan birinci dalga kadın hareketinin dünya genelinde medeni ve siyasal hakların elde edilmesi amacına ulaşmaktan gelen suskunluk ve/veya pratiklerin otomatikman değişeceği yanılsamasıyla bekleme dönemine girmesi; bir diğer yandan siyasal iktidarın demokrasi adına kadınları vitrine koymak yerine rejimle ilgili başka göstergeler aramak durumunda kalarak çok partili rejim ve tek dereceli seçimlere geçmesi Türkiye'de kadın meselesinin gündemden ve hatta gözden düşmesiyle sonuçlanır.

Nitekim tek partili dönemin muhalifi tüm katmanlar yanında özgürlükçü, sosyalist kesimlerin de desteğini alan Demokrat Parti'nin 1946 seçimleri için İstanbul aday listesinde hiç kadın bulunmamaktadır;[31] bu geçiş döneminde dokuz kadın parlamentoya girebilmiştir ve İstanbul'dan kadın milletvekili hiç seçilememiştir.

Türk kadınlığı sevinç ve heyecan içinde

Kadınlara intihab hakkı verilmesi memlekette büyük memnuniyet uyandırdı, bugün Ankarada bir içtima yapılacak, Meclise telgraflar yağıyor

Kadın Birliğinin eski kongrelerine iştirak etmiş İstanbul kadınlığından bir kısım

Ankara 5 (Telefonla) — Kadınlara intihab hakkının mazhar edilmesi Ankarada ve bütün memlekette kadınlık âlemînde büyük tesirler icra etmiştir. Büyük Meclise mütemadiyen telgraflar gelmektedir. Yarın öğleden sonra bütün Ankara teşkilatının bir içtima yapacağını ilâve edeceklerdir.

Ankara 5 (Telefonla) — Yarınki «bugünkü» Ulus gazetesinde Ankara kadınlarının şu beyannamesi çıkacaktır.

(Mabadi üçüncü sahifede)

6 Aralık 1934 tarihli *Cumhuriyet* gazetesi kupürü. (*Cumhuriyet* Gazetesi Arşivi)

1950 seçimlerinde iktidara gelen Demokrat Parti kadınlara hiç teveccüh göstermemiştir. O dönem biri İstanbul'dan olmak üzere üç, 1954'te biri İstanbul'dan olmak üzere dört kadın milletvekili seçilebilmiştir. İktidarın antidemokratik uygulamalarına karşı muhalefetin güçlenmeye başladığı 1957 seçimlerinde ise parlamentodaki kadın sayısı bir önceki dönemin iki misline, sekize ulaşmıştır; İstanbul'un kadın milletvekili sayısı ise üçtür.

Öte yandan il kadın belediye başkanı bu dönemde, 1950'de Mersin'de seçilen Müfide İlhan olmuştur.

30. *Anayurt Gazetesi*, 01.11.1934, aktaran R. B. Üste, "Yerel Seçimlerin Cinsiyeti: Seçimler ve Kadın Temsili" *Dokuz Eylül Üniversitesi İşletme Fakültesi Dergisi*, 18/1, 2017. https://atif.sobiad.com/index.jsp?modul=makale-goruntule&id=AWWFjsJZHDbCZb_mQrMU (erişim tarihi: 03.06.2020)

31. *Akşam*, 18 Temmuz 1946.

Ancak Parlamento'daki bu nicel yoksunluk özellikle bir kadın gazetesi tarafından ciddi olarak telafi edilmiştir. 1947'de çıkmaya başlayan "haftalık içtimai ve siyasi" *Kadın Gazetesi*, 1953 yılından itibaren, 1949'da yeniden açılan Türk Kadınlar Birliği'nin İstanbul merkezinin yayını olduğunu duyurmuştur. Kuruluşu sırasında Başbakan Recep Peker'den destek isteyen başyazarı İffet Halim Oruz'a *Ulus* gazetesinde yazması teklif edildiğinde verdiği ama sonradan aktardığı yanıt kadın muhalefeti bağlamında anlamlıdır:

> Beyefendi ben *Ulus*'a yazı yazarım, istenilen makale girer, istenilmeyen girmez. Halbuki davamızın günden güne zayıfladığını ve sunileştiğini görüyorum. Bırakın kendi kendimizi savunalım. Türk kadını ordular kadar geniş aydın unsuru ile 1946 seçimlerinde dokuz milletvekili çıkarmamalı idi. (...) *Kadın Gazetesi*'nin yolu ve ülküsü kendi inisiyatifini eline almasıdır.[32]

Partilerin daha seçim öncelerinde kadın aday konusundaki kifayetsizliği, Atatürk dönemine gönderme yapılarak eleştirilmiş ve kadınlığın mücadeleyle bu sayıyı artırması istenirken, aslında sorunun kadın-erkek birlikte davaya el koyulmasını gerektirdiği yazılmıştır. Partiler üstü bir tutum gösteren gazete, kadın çıkarı ötesinde bir kaygı taşımadığını seçim öncelerinde tüm kadın adayları ayrıntılı tanıtarak göstermiştir. Kadın seçmenin siyasal beklentileri yönünde de kanaat önderliği yapmış, kadın seçmenin seçtiği milletvekilinden hesap sormasının da bir siyasal hak olduğunu öğretmeye çalışmıştır. Kadın dayanışması da sıklıkla öğütlenen bir konudur:

> Evet sahiden neden hâlâ yarı yarıya değiliz, diyorum. (...) kabahat bizde. (...) birbirimizi desteklemeyişimizde.[33] Ve dahası: İnsan kendi hakkını aramazsa, başkalarından medet umnamalıdır.[34]

Sayısı az kadın milletvekillerinden beklentiler ise ikinci dalga kadın hareketinin söylemini çağrıştıracak biçimde anakroniktir:

> ...kadın milletvekilimizden sıkı bir tesanüt [dayanışma] havası bekliyoruz. Muhalif, muvafık [uygun], kadınlığa taalluk eden mevzuları partiler üstü tutarak iş çıkarmaları mümkündür. (...) Mesela sosyali (...) neden onu bir kadın eline bırakmayız. Neden kadından bir Çalışma Vekili yapmayız? Bir Maarif Vekili kadın bulunamaz mı?[35]

Siyasal temsil konusundaki beklentiler ve çözüm önerileri de radikal feminist taleplere yaklaşmaktadır:

> Siyasal alanda eşitlik haklarımızdan biri de Meclis'e yarı yarıya kadın milletvekili seçilmesidir. (...) Bunun için yapacağımız tek şey bir kadın partisi kurarak teşkilatlanmaktır. Kadın partisine yalnız kadın seçmenlerin oy vermeleriyle Meclis'te yüzlerce sandalye elde edebiliriz.[36]

32. *Kadın Gazetesi*, 6 Mart 1954.

33. Kınalı, "Kadınlar Arasında", *Kadın Gazetesi*, 20 Mart 1950.

34. İ. H. Oruz, "Seçimler ve Kadınlar Birliği Çalışmaları", *Kadın Gazetesi*, 5 Ekim 1957.

35. İ. H. Oruz, "Beklemek Doğru Olur mu?" *Kadın Gazetesi*, 23 Kasım 1957; İ. H. Oruz, "Neden Bir Kadın Vekil Yok?", *Kadın Gazetesi*, 30 Kasım 1957.

36. "Kadın Partisi", *Kadın Gazetesi*, 14 Mayıs 1952.

Kadın Gazetesi

Yardımseverler kongresinde ileri sürülen dilekler

Bugünkü Londra ve kadınlar

Kadın Gazetesinin kopyası İngiltere Kraliçesine sunuldu

YÜCE KADIN DEĞERLERİMİZ

Van Dyck'a ait bir resim bulundu

1946 - 47 Avrupasından Hatıralar

Atina - Roma - Bern - Paris - Brüksel - Londra

Yardımseverler derneğinin yirminci yıldönümü münasebetile

Kadın Gazetesi 1953 yılından itibaren, 1949'da yeniden açılan Türk Kadınlar Birliği'nin İstanbul merkezinin yayını olduğunu duyurdu. (Kadın Eserleri Kütüphanesi ve Bilgi Merkezi Vakfı Görsel Arşivi)

Siyasal temsil bağlamında kadın sayısı çok kısıtlı olduğu halde, 1950'ler, İstanbul menşeli *Kadın Gazetesi* sayesinde siyaset bağlamında kadınlar açısından dönemine göre cüretkâr ve dolayısıyla oldukça erken taleplerin kamuoyuyla paylaşılmasına tanıklık etmiştir.

Önemli bir kadın örgütünün yayın organı olması ise siyasal anlamını feminist teori açısından yükseltmektedir. Milletvekili kadın sayısındaki bariz düşüşe rağmen *Kadın Gazetesi* gibi siyasal iktidardaki erkek egemenliğine karşı muhalif bir yayın organının ortaya çıkması özellikle kadın bilincinin vardığı aşamayı göstermesi açısından önem taşımaktadır. Birinci dalga kadın hareketinin ilk eleştirileri burada yapılmış, kadınların seçme ve seçilme hakkının hayata geçirilmesi için bir çıkar/baskı grubu olarak mücadelesi burada tartışılmış, milletvekillerinin %50'sinin kadınlardan oluşması, kabinede kadın bakan gibi fikirler burada gündeme girmiştir. Gazete varlığını uzun yıllar sürdürecek ancak 1960'larda siyasal konuları büyük ölçüde dışlayacaktır.[37] Tıpkı yukarıda 1919'da basın üzerinden yansımalarını değerlendirdiğim kadın-siyaset ilişkisinin pratikten çok ileri bir kamuoyunun varlığını göstermesi gibi, *Kadın Gazetesi* de 1950'lerin kadın-siyaset ilişkisinin çok fevkinde tartışmaları yansıtmaktadır. Bu tartışmaların yeniden ideolojik gündeme girmesi ancak 1980'lerden sonra ikinci dalga kadın hareketiyle gerçekleşecek ve etkisi o zaman siyasal temsil açısından da pratiğe dökülebilecektir.

3. Holistik İdeolojilerin Tahakkümünde Kadın Mücadelesi

1961'de bir darbe sonrasında seçimlerin gerçekleşmesi başlı başına bir demokrasi ve özgürlüğe delalet eder; başka bir göstergeye gerek yoktur, dolayısıyla seçilen kadın sayısı sadece üçtür ve bunlardan bir tanesi İstanbul milletvekilidir.

Modernitenin eleştirisi bağlamında gündeme gelen kimlik hareketlerinin ve bunlardan biri olarak ikinci dalga kadın hareketinin ortaya çıkışı dünyada

37. Bkz. A. Yaraman, "Durgunluk Döneminde Cüretkâr Talepler: Kadın Gazetesi", *Toplumsal Tarih Dergisi*, Mart 2001, Sayı: 87, s. 36-41.

Nakiye Elgün, Cumhuriyet öncesindeki kadın örgütlenmelerinde ve kadın statüsünün dönüşümünde önemli görevler yüklenmiş bir isim. (Kadın Eserleri Kütüphanesi ve Bilgi Merkezi Vakfı Görsel Arşivi)

ve özellikle Batı'da 1960'lara rastlar. Türkiye'de ise aynı dönem, 1960 darbesi ertesinde kabul edilen anayasanın görece özgürlükçü niteliğiyle, henüz hegemonikleşememiş kapitalizmin yeni palazlanan sınıflarının sisteme yönelik hareketlerine tanıklık eder. Kategorik olarak ezilen/yok sayılan tüm kültürel kimliklerden biri olarak kadınlar da bu sorunun çözümünü tümel ideolojilerde ararlar. Toplumun kurtuluşu kadınların kurtuluşu olarak telakki edilir. Aşırı sağdan aşırı sola uzanan tüm ideolojik hareketlerdeki kadınlar gerek kadın bakış açısından gerek kadınsılıktan uzaktırlar. 1980'lere dek birçok sınıf ve katmandan kadını içeren bu hareketlerde kadınlar, birinci dalga kadın hareketinin erkek değerlerinde eşitlik olarak özetlenebilecek niteliğini, sözde cinsiyetler üstü tümel ideolojilerde yeniden üretmişlerdir. Gerek dış görünüşlerinde gerek sosyopolitik konularda kadınlıklarını aşılabilir bir eksiklik ya da örtük bir suçluluk gibi "taşıyan" bu kadınlar; ya nadiren geldikleri/atandıkları siyasal kadrolarda erkek değerleriyle özdeşleşmiş/erkeksileşmişler ya da tıpkı düzen partilerinin kadın kollarında yer alan hemcinsleri gibi geleneksel ataerkil rolleri (grevlerde kadınların kısır yapmak, erkeklerin propagandası için kapı kapı dolaşmak) üstlendikleri görülmüştür. Modern bir hareketten ziyade geleneksel bir cemaat gibi işleyen bu örgütler, mevcut partilerin de ötesinde bir pratikle, özel hayat ilişkilerini dahi kontrol etmişlerdir.

Öte yandan parlamentoda da kadınların katıldığı/kazandığı ilk seçimlerden 1980'e kadar kadın konusuna kadınların "ilgisizliği" süreklilik arz etmektedir: Ş. Tekeli'nin 1935-1977 döneminde Türkiye'de parlamento yaşamında yüz on altı temsilcilik kazanan altmış dokuz kadından kırkıyla gerçekleştirdiği araştırmaya göre yalnızca iki kadın, kadın sorunlarına öncelikle eğildiklerini bildirmişlerdir. İkinci sırada bu sorunu işlediğini belirtenlerin sayısı ise dörttür.[38] Bu bulguyu doğrulayan bir tekil örnek de Türkiye İşçi Partisi senatörü Fatma Hikmet İşmen'in anılarıdır. F. H. İşmen, dokuz yıllık görevi boyunca Senato ya da TBMM birleşik toplantısında kadınlarla ilgili olarak hiç konuşma yapmamış, bu konudaki tek etkinliği kadın tutuklulara uygulanan işkence ve

38. Ibid., s. 315.

baskılar üzerine verdiği soru önergesi olmuştur.[39] TİP Genel Başkanı ve Milletvekili Behice Boran'ın 1960'larda Meclis'te ele aldığı konular arasında kadın konusu, o da sadece emekçi kadınlar hakkındadır, son derece kısıtlıdır.

1970'lerin ikinci yarısında kurulan İstanbul merkezli Devrimci Kadınlar Derneği ve İlerici Kadınlar Derneği üst düzey yöneticilerinin ezici çoğunluğu erkek olan kimisi yasadışı örgüt ya da partilerin yasal cephelerindekilerdendir. Daha ileride İslami partilerin etkin ve yaygın olarak kullanacakları enformel propaganda yöntemi olarak kadınların özel alana daha kolay girebilme imkânı bu örgütlerin temel işlevi olmuştur. Ayrıca bu dernekler ilişkili bulundukları örgütlerdeki erkeklerin yakınlarını eğitme ve onları da bu vesileyle ikna edip örgütleme faaliyeti yürütmüşlerdir. İşçi sınıfının kurtuluşunun kadınların kurtuluşu olacağı temel Marksist argümanın gölgesinde çocuklara bedava süt dağıtılmasından kreşe, "evlat acısına son" mitinglerine kadar özellikle İKD geleneksel ataerkil rollere üretim ilişkileri bağlamında aranan çözümleri anne-kadın cinsiyetçi takıntısı üzerinden talep etmiştir. Bu arada eşit işe eşit ücret, ev işinde çalışan kadınların sigortalanması gibi talepler de işlenmiştir.[40] Kadınların özellikle siyasal partilerce vitrin olarak kullanılmasının bir göstergesi olarak da İKD'nin 1979'da Sıkıyönetim Komutanlığı tarafından kapatılmasının tepkisini de devşirmek üzere (ki dernek o tarihte yurt çapında 33 şube ve 35 temsilcilik aracılığıyla 15 bine yakın üyeye sahipti); o dönem yasadışı olan TKP, derneğin başkanı Bakiye Beria Onger'i 1979 ara seçimlerinde İstanbul'dan "bağımsız" senatör adayı olarak göstermiş ve kadın aday üzerinden nice mahallede etkin propagandasını gerçekleştirmiştir. Yaklaşık 30.000 basılan İKD'nin yayın organı *Kadınların Sesi* dergisi ise tüm bu faaliyetlerin kitleselleşmesinde önemli bir rol oynamıştır. Bu Marksist kadın derneklerinde kararları alan, "demokratik merkeziyetçilik" adına partinin erkekleri yahut derneklerin erkeksileşmiş kadın yöneticileri olmuştur.

Gerek resmî/yasal gerek gayriresmî/illegal bağlamda cinsiyetler üstü ideolojilerin siyasal söylem ve pratikteki egemenliği altında geçen bu dönemde 1965-1966-1968 seçimlerinde toplam biri İstanbul'dan sekiz, 1969'da biri İstanbul'dan beş, 1973-1975'te üçü İstanbul'dan altı, 1977-1979'da üçü İstanbul'dan dört kadın parlamentoya girmiştir.

4. Türkiye'de İkinci Dalga Kadın Hareketi

Özellikle 1970'lerde yükselen sendikal ve siyasal hareketler iki kutuplu bir dünya konjonktüründe kapitalizmin kırılganlığını artırırken, 12 Eylül 1980 darbesi sınıf mücadelesinin kırılma noktasını oluşturmuştur. Sınıf mücadelesine alternatif ama onu gölgeleyen bir biçimde palazlanan kimlik hareketlerinin ilk yükselenlerinden biri kadın hareketidir. 1982'de İstanbul'da *Yazko*'nun düzenlediği feminizmin kitlesel tartışma olarak ilk kez gündeme geldiği toplantı, 1983'te yine İstanbul'da *Somut* dergisinde yayımlanan feminist sayfa, 1984'te İstanbul'da kurulan Kadın Çevresi Kitap Kulübü ve feminist klasiklerin Türkçeye kazandırılması,1986'da Türkiye'nin de onayladığı Kadınlara

39. F. H. İşmen, *Parlamentoda Dokuz Yıl, TİP Senatörü Olarak 1966-1975 Dönemi Parlamento Çalışmaları*, Çark Matbaası, Ankara, 1976, s. 484-491.

40. M. Pervan (der.), *İlerici Kadınlar Derneği (1975-1980)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2013.

Kadın Eserleri Kütüphanesi ve Bilgi Merkezi Vakfı'nın açılışında Jale Baysal (kürsüde) ve Şirin Tekeli (solda). (Kadın Eserleri Kütüphanesi ve Bilgi Merkezi Vakfı Görsel Arşivi)

Karşı Her Türlü Ayrımcılığa Karşı Uluslararası Sözleşme'nin uygulanması için dilekçe kampanyası, 1989'da İstanbul Balat'ta kurulan Kadın Eserleri Kütüphanesi ve Bilgi Merkezi Vakfı, 1987'de kadına şiddeti meşrulaştıran bir mahkeme kararının ardından başlayan ve büyük bir kitlesellik kazanan protesto eylemlerinin sonucu 1990'da yine İstanbul'da kurulan Mor Çatı Kadın Sığınağı Vakfı, ilki İstanbul Üniversitesi'nde açılan kadın araştırmaları merkezlerinin diğer üniversitelere de yayılması, 1997'de kurulan merkezi İstanbul'da bulunan kadın politikacıları destekleme platformu olarak Ka-Der[41] ikinci dalga kadın hareketinin Türkiye'deki somut eylemleridir. Yine 1980'lerde *Kadınca* dergisinin ve onun genel yayın yönetmeni Duygu Asena'nın başta *Kadının Adı Yok* olmak üzere yazınsal üretimi gerek dili gerek içeriğiyle bu hareketi akademik ve seçkin bir tartışma boyutundan çıkararak kitleselleştirmiştir. Özel olanın politik olduğu feminist mottodan çıkarak tüm bu gelişmelerin ve kitleselleşmenin siyasal bir bilinçlenme olduğu aşikârdır.

Modernleşme sürecinin erkekle eşitlenme zihniyeti siyasal iktidarın cinsiyeti bağlamında bu dönemden itibaren bilimsel bağlamda ve pratikte gündeme girmiştir. Dünya genelinde 1975'ten itibaren tartışılan pozitif ayrımcılık ve bunlardan biri olarak kota, Türkiye'nin gündemine bu yıllarda taşınmış, 1990'da SHP kadınlara %25'lik kotayı kabul ederek parti meclisinde bunun uygulamasını gerçekleştirmiştir. Ancak bu karar milletvekili seçimlerine yansımamıştır.

1990'da kurulan Kadının Statüsü ve Sorunları Genel Müdürlüğü 1993'te devlet bakanlığına dönüşmüştür.

Söz konusu dönemde parlamentoda kadın milletvekili sayısının artışı söz konusudur ama kamuoyundaki yükselişin yansıması niceliğinde değildir. 1983'te beşi İstanbul'dan on iki, 1987'de ikisi İstanbul'dan altı, 1991'de dördü İstanbul'dan sekiz, 1995'te ikisi İstanbul'dan on üç, 1999'da sekizi İstanbul'dan yirmi dört kadın milletvekili seçilmiştir.

41. Tümü meslek sahibi on dokuz kadının kurduğu derneğin amacı mecliste kadın milletvekili oranını ilk etapta %10'a yükseltmekti. Çalışmalarda partiler üstü bir tavırla kadınların siyasal temsilciliği özendirilmiştir.

İlerici Kadınlar Derneği mitinginden bir kare. (Kadın Eserleri Kütüphanesi ve Bilgi Merkezi Vakfı Görsel Arşivi)

Ancak kadınlar bakanlar kurullarında, o dönemde özellikle Batı ülkelerinde pek rastlanmayan biçimde, ekonomi, içişleri, dışişleri gibi kritik kadrolarda yer almışlar; 1993'te Doğru Yol Partisi Genel Başkanı olan İstanbul Milletvekili Tansu Çiller, aynı yıl ilk kadın başbakan seçilmiştir. 1991'de Lale Aytaman ilk kadın vali olarak atanmış; 1992'de üç kadın ilk kez kaymakamlığa getirilmiştir.

Ancak 1980 sonrası beş yasama dönemine bakıldığında kadın milletvekillerinin kadınlarla ilgili konuları 8 Mart Dünya Emekçi Kadınlar Günü[42], 5 Aralık (1934'te kadınların seçme ve seçilme hakkının yasalaşması) gibi bu cinsiyete atfedilmiş günlerde ve hatta o zaman dahi süreleri kısıtlanarak gündeme getirdikleri görülmektedir.[43]

1980 darbesinden itibaren kimlik hareketlerinden bir diğeri olarak gündeme giren İslami hareket, başörtüsü problemi üzerinden görünürlük kazanarak kadın mücadelesiyle iç içe geçmiş ve söz konusu hareket, modernitenin eleştirisi bağlamında kadın özgürlüğünün bir parçası olarak da değerlendirilmiştir. Ancak 1999'da İstanbul Milletvekili Merve Safa Kavakçı'nın başörtülü olarak seçilip parlamentoda yemin etmeye çalışması büyük protestolarla karşılaşmış; kendisinin milletvekilliği ABD vatandaşı olması gerekçesiyle düşürülmüştür.

42. Türkiye'de 8 Mart TKP içindeki kadınlar tarafından ilk kez 1921 yılında kutlanmış, 1970'lerin ikinci yarısında yine sol örgütler içinde kimi zaman illegal koşullarda 8 Mart toplantıları düzenlenmiştir. Kitleselleşmesi ise tüketim toplumuna endekslenip içeriğinin boşaltılmasıyla birlikte 21. yüzyıla denk gelir.

43. Ç. Kovanlıkaya, *Türkiye'de Politik Alanda Kadınlar ve Kadın Politikası*, Basılmamış Doktora Tezi, Mimar Sinan Üniversitesi, İstanbul, 1999.

1997 ve 2000 yıllarından 8 Mart afişleri. (Kadın Eserleri Kütüphanesi ve Bilgi Merkezi Vakfı, Afiş Koleksiyonu)

5. Eşitlikçi Söylem-Ayrımcı Pratik: Dişiliksiz Siyaset

İkinci dalga kadın hareketi ve onunla karşılıklı ilişki halindeki kurumsal ve söylemsel değişikliklerin iki temel sonucu vardır.

1) Eşitlikçi hamasetin hegemonikleşmesi
2) Pratikte cinsiyetçiliğin yeniden üretimi.

Diğer bir deyişle sonuna eklenen "ama"larla çoğunlukla hükümsüz kılınsa da kadın hakları, eşitliği, mücadelesi, cinsiyetçiliğin lanetlenmesi norm bağlamında söylemde geniş yer bulsa ve olmazsa olmaz bir görünürlük kazansa dahi; siyaset, çalışma yaşamı, eğitim, ekonomik paylaşım, ev içi ve dışı iş bölümü ataerkil niteliğini korumaktadır. Çok daha yaygınlaştırarak kavramlaştırdığım gibi cinsiyetçi ikiyüzlülük bu dönemin, sözde muhalifini de belirleyen tarzıdır.

Cinsiyet problematiği yaygınlıkla laikçilik-İslamcılık parametreleri üzerinden yorumlanır olmuş; ancak laikçiler ve İslamcılar cinsiyetçi ikiyüzlülük ortak paydasında buluşmuşlardır.

2004'te "kadınlar ve erkekler eşit haklara sahiptir. Devlet bu eşitliğin yaşama geçmesini sağlamak-

la hükümlüdür." maddesi Anayasa'ya eklenmiş; 2009'da TBMM'de "Kadın-Erkek Fırsat Eşitliği Komisyonu" kurulmuştur.

Ancak 1990'ların sonundan itibaren kadın bakanların Bakanlar Kurulu'nda yer almadığı görülmektedir ki bu yokluk 18 senelik AKP iktidarının öncesindeki Ecevit hükûmetlerinde uzun bir aradan sonra ilk kez ortaya çıkmıştır.[44]

Aynı dönemde cinsiyet kotasını programına alan örneğin CHP, tüzükte kadın ya da erkek zikredilmediğinden (zira kadınların çoğunluk olduğu bir durumda bu kota erkekleri de "koruyabilecekti") parti meclisine bir erkeği bu kota bağlamında yerleştirdi.

Başörtüsü üzerinden kadın mağduriyeti söylemi ve aynı kadınların seçilemedikleri halde seçtirmek için yaptıkları etkili yüz yüze propaganda sayesinde önemli sayıda oy ve meşruiyet elde eden AKP, ancak on iki yıllık iktidarından sonra söz konusu kadınların kamuda çalışmaları önündeki yasal engeli kaldırmıştır. 2013'te ilk kez dört AKP milletvekili başörtülü olarak Meclis Genel Kurulu'na katılabilmişlerdir.

Öte yandan, 2011'de, kadın örgütlerinin tepkilerine ve AB müktesebatına aykırılığına rağmen, muhafazakâr bir parti olarak ailenin kendileri için önemli olduğunu belirten o zamanın başbakanı Recep Tayyip Erdoğan, Kadın ve Aileden Sorumlu Devlet Bakanlığı'nın yerine Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı'nın kurulduğunu açıkladı. AKP hükûmetlerinde kadın bakan sayısı genellikle bu bakanlıkla sınırlı ve tek olarak kaldı. Alanlarının uzmanı parlamento dışı kişilerden oluşan 2018 yılındaki cumhurbaşkanlığı kabinesinde ise iki kadın bakan bulunmaktadır.

2002 seçimlerinde 11'i İstanbul'dan 24, 2007 seçimlerinde 16'sı İstanbul'dan 50 (ilk kez 1935'teki %4,6'lık kadın oranı aşılmış ve bu oran %9,1'e erişmiştir.), 2011'de 79, 2015'te 18'i İstanbul'dan 81, 2018'de 21'i İstanbul'dan 103 kadın parlamentoya girmiştir. 2017 yılı itibarıyla iki büyük şehir belediye başkanı kadındır. İl, ilçe, belde belediye başkanlarının %2,7'si (eş başkanlarla birlikte bu oran %7,7'dir), il genel meclisi üyelerinin %4,8'i, belediye meclisi üyelerinin %10,7'si kadındır.

Nicel yükselişin sınırlılığı bir yana kadınların siyasette kadınları ve dolayısıyla cinsiyet sorunlarını temsiliyeti sorunlu olmaya devam etmektedir. HDP ve onu önceleyen siyasi hareketin özellikle eş başkanlık uygulamasıyla görüntüyü değiştirdiği söylenebilir. Ayrıca yine aynı siyasal çizgi mensubu kadın temsilcilerin başta kadınlık durumu olmak üzere aktif sözcüler oldukları da aşikârdır. Ancak bu kadınlar da örgüt içindeki erkek egemenliğini aktarmaktadırlar.[45]

Kadınlar 2013'teki İstanbul merkezli Gezi olayları boyunca genellikle cinsiyet kimliğinin ötesinde bir varlık gösterdiler ama cinsiyetçi sokak yazılarını temizlemek ve başörtülü bir kadının taciz edildiği haberi üzerine "ellerini bedenimden, başörtümden, kimliğimden çek" ve "geceleri de sokakları da meydanları da camileri de" istiyoruz sloganlarıyla laikçi-İslamcı kurgusunu kadın ortak paydasında eritecek bir politika sergilediler. Ancak annelere seslenen mülki ve idari yöneticilere, anneliği tartışmayıp

44. 1999'da kurulan Ecevit hükûmetinde, partisi DSP'de 12 kadın milletvekili bulunmasına rağmen, 1983 yılından beri ilk kez 35 bakan arasında hiçbir kadın bulunmamıştır.

45. G. Kışanak, *Kürt Siyasetinin Mor Rengi*, Dipnot Yayınları, İstanbul, 2018.

1997'de kadın politikacıları destekleme platformu olarak kurulan İstanbul merkezli KA-DER'in 2007 yılı afişlerinden. (Kadın Eserleri Kütüphanesi ve Bilgi Merkezi Vakfı, Afiş Koleksiyonu)

polis anneleriyle bir dayanışma kurmaya çalışarak tepki verdiler. Feminist kimlikli ya da değil çok sayıda kadın gerek parkta gerek sağlık ekibi olarak gerekse evlerine, kapılarına sığınan biber gazı mağdurlarına destek sağlayarak sınıflar ve ideolojiler üstü bir direniş/dayanışma gösterdiler. Ancak aynı süreç ikinci dalga kadın hareketinin iki kutuplu bakışının fiiliyattaki sonunu da netleştirmiştir. Kadın-erkek dikotomisi söylemde de eylemde aşılarak, çoğulcu bir cinsiyetçilik mücadelesi bu vesileyle daha görünür hale gelmiştir. Patriarka heteroseksizme mündemiçtir. Bu bağlamda kadın değerlerinin erkek değerlerine eşitlenmesi mücadelesi cinsiyetçi heteroseksist kurgunun yeniden üretilmesi gibi bir konumda kalmaktadır. Zaten ataerkil sistem içinde ve onun için oluşturulmuş cinsiyet kimliklerini birbirine eşitlemek yerine çoğulluğun farkındalığıyla verilen LGBTİ mücadelesi, Gezi eylemlerinde görünürlük kazanmış ve kadın mücadelesini de içine alan iki kutuplu (kadın-erkek) mağduriyet ve çözüm söyleminin de aslında cinsiyetçiliğini deşifre etmiştir.

Bir başka açıdan ise Gezi mücadelesi tüm kimlik hareketlerinin ortak mağduriyet paydası altında buluşup ortak sorun bağlamındaki farklılıklar içinde birlikte mücadele verebileceklerini gösteren ad hoc bir örgütlenmedir. Radikal demokrasi için önemli bir harekettir. Ancak engellendiği/bastırıldığı andan itibaren her kimlik hareketinin içine dönüp kendini sorguladığı ve dönüştüğü bir sonuç da doğurmuştur. Kadın hareketi bağlamında değerlendirdiğimde ise ikinci dalga kadın hareketinin varlık sebebinin egemen sistem tarafından ele geçirilerek hegemonikleştiği bir konjonktürü netleştirmiştir.

"Siyaset ve Kadın: Cinsiyetçi İkiyüzlülük" Yerine "Özel Olan Politiktir"

Bu bölümün asıl amacı yukarıda başlıklandırılan ve açıklanan sürecin somutlanarak altının çizilmesidir.

Artık ister eşit ister denk ister adil temsil kavramlaştırması başlığında toplansın kadın mücadelesinin hegemonikleştirdiği bu söylemin bir ataerkil yeniden üretim biçimi olduğu pratikler üzerinden kanıtlanmıştır. Diğer bir deyişle siyasal alan ve aslında ondan ayrılamayan tüm alanlardaki feminist mücadele tüm kimlik hareketleri gibi egemenlik ilişkilerinin hegemonyasını daha yaşanılır kılmaktan öteye gidebilecek vizyonu artık içermemektedir. Bu yüzden de tüm muhalif (aslında modernleşmenin tektipliğine muhalif) kimlik hareketlerinden biri olarak kadın hareketi söylemsel bir hegemonya yaratsa da pratiği radikal manada dönüştürememekte; bu bağlamda bir ikiyüzlülüğe (tutum-davranış çelişkisine), toplumsal cinsiyet açısından somutlarsak cinsiyetçi ikiyüzlülüğe hem neden olmakta hem de ondan öte bir çözüm üretememektedir.

Kuşkusuz söylemdeki cinsiyetçiliği (çoğunlukla siyaseten doğru olmak adına olsa dahi) aşındırmak kadın mücadelesinin büyük başarısıdır. Ayrıca Gezi hareketinden itibaren kadın mücadelesinin heteroseksist mücadeleyle buluşması da önemli bir ufuk ve eylem genişlemesidir. Ama söz konusu hareket de büyük reformlara gebe olmasına rağmen, kimlik hareketidir ve radikal bir altüst oluştan ziyade nihayetinde cinsiyetçi ikiyüzlülüğü pekiştirmeye adaydır.

Halihazırda dünya parlamentolarındaki kadın

oranı %24,9'dur. Türkiye'de bu oran %17,4'tür ve dünyada 132. sıradadır. Yerel yönetimlerde kadın temsili oranı ise Türkiye'de %10,7'dir. İstanbul'un tek kadın belediye başkanı ise Sancaktepe'dedir. 2019'da uzun yıllar sonra AKP'den CHP'ye geçen İstanbul Belediye Başkanlığı seçiminde CHP'nin İstanbul İl Başkanı Canan Kaftancıoğlu'nun propaganda, seçimler, seçimlerin iptali sürecindeki etkin mücadelesi ve görünürlüğü yerel siyasetin tüm Türkiye'yi etkilediği bir şehirde cereyan ettiği için kadın-siyaset bağlamında önemli bir örnek oluşturmuştur. Türkiye cinsiyet eşitsizliği indeksinin 69. sırasındadır. Kadına karşı şiddet oranı ise %38'dir. Bir karşılaştırma açısından parlamenter temsilde kadın sayısının toplamın yarısını aştığı Ruanda'da kadına yönelik şiddet %37'dir ve Ruanda cinsiyet eşitsizliği endeksinin 84. sırasında bulunmaktadır. Cinsiyet eşitliği açısından dünyada birinci sırada bulunan, parlamentosunun %41'i kadın olan ve cinsiyet kotası uygulayan, başbakanı kadın olan Norveç'te kadına yönelik şiddet %27 oranındadır.

Bu veriler doğrultusunda değerlendirildiğinde siyasal temsilin pratikteki cinsiyetçiliği çözmek için yeterli olmadığı ortadır.

Ayrıca iki kutuplu cinsiyet kurgusunun, amaç eşitlemek dahi olsa ayrımı zımnen kabul ettiği de pratikte vurgulanmaktadır. Yukarıda benim de kullandığım gibi kadın milletvekilliğinden kadın teröriste kadar uzanan politik dilde, erkek milletvekili ve erkek terörist diye bir nitelleme yapılmadığına göre istisnailik ortadır. Dişiliksiz siyasetin kadın sayısını artırarak değil, içeriğin/günlük yaşam pratiklerinin ayrımcılığından her türlü cinsiyeti özgürleştirerek ortadan kaldırılmasıyla mümkün olabilir.

Özel olan politiktir ve cinsiyetçidir. Bu durum söylemle veya sayıya kilitlenerek değil; öncelikle (cinsel tercihleri ne olursa olsun) kadın ve erkeklerin pratikleriyle dönüşmeye adaydır.

Kaynakça

Akşam, 18.07.1946.

Arıburnu, K., *Millî Mücadelede İstanbul Mitingleri*, Yeni Matbaa, Ankara, 1951.

"Baş Muharririmiz Diyor ki:" *Resimli Ay*, Ekim 1930.

Bayar, C., *Ben de Yazdım*, Cilt: 6, Baha Matbaası, İstanbul, 1968.

Baykal, B. S., *Millî Mücadele'de Anadolu Kadınları Müdafaa-i Vatan Cemiyeti*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 1986.

Cumhuriyet, 17 Nisan 1930.

Cumhuriyet, 19 Nisan 1935.

Cumhuriyet, 19 Ekim1930.

Demiröz, A., "Kadınların Siyasal Haklarının 50. Yıldönümünde Bin Bir Çilenin, Acının, Engelin İçinden", *Saçak*, Sayı: 11, Aralık 1984.

Edib, H., "Felaketlerden Sonra Milletler", *Türk Yurdu*, 16 Mayıs 1329 (1914), s. 520-529.

Ertuna Biçer, B., "Sabiha Sertel'de Kadın Sorunu ve İdeolojik Duruş" Yaraman, A., *Biyografya 9, Sabiha Sertel*, Bağlam Yayınları, İstanbul, 2010, s. 23-151.

Hassan, Ümit, *Eski Türk Toplumu Üzerine İncelemeler*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1985.

"İlk Feminist Ermeni Hayganuş Mark'ın (1885-1966) Hayatı, Düşünceleri ve Etkinlikleri" *HyeTert*, 23.12.2003.

İşmen, F. H., *Parlamentoda Dokuz Yıl, TİP Se-*

natörü Olarak 1966-1975 Dönemi Parlamento Çalışmaları, Çark Matbaası, Ankara, 1976.

Kadın Gazetesi, 6 Mart 1954.

"Kadınlara İntihab Hakkı Verilmeli mi?", *Vakit*, 25 Teşrinievvel, 1335 (Ekim 1919).

"Kadın Partisi", *Kadın Gazetesi*, 14 Mayıs 1952.

Kınalı, "Kadınlar Arasında", *Kadın Gazetesi*, 20 Mart 1950.

Kışanak, G., *Kürt Siyasetinin Mor Rengi*, Dipnot Yayınları, İstanbul, 2018.

Kovanlıkaya, Ç., *Türkiye'de Politik Alanda Kadınlar ve Kadın Politikası*, Basılmamış Doktora Tezi, Mimar Sinan Üniversitesi, İstanbul, 1999.

Kurnaz, Ş., *Balkan Harbinde Kadınlarımızın Konuşmaları*, MEB Yayınları, Ankara, 1993.

Milliyet, 27 Mart 1930.

Ok, S., *İttihat ve Terakki'nin "Yeminsiz" Kadınları*, Destek Yayınları, İstanbul, 2012.

Oruz, İ. H., "Beklemek Doğru Olur mu?" *Kadın Gazetesi*, 23 Kasım 1957.

Oruz, İ. H., "Neden Bir Kadın Vekil Yok?", *Kadın Gazetesi*, 30 Kasım 1957.

Oruz, İ. H., "Kadınların Seçimi", *Kadın Gazetesi*, 6 Mayıs 1954.

Oruz, İ. H., "Seçimler ve Kadınlar Birliği Çalışmaları", *Kadın Gazetesi*, 5 Ekim 1957.

Pervan, M. (der.), *İlerici Kadınlar Derneği (1975-1980)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2013.

Sertel, S., *Roman Gibi (1919-1950)*, Cem Yayınevi, İstanbul, 1978.

Tekeli, Ş., *Kadınlar ve Siyasal Toplumsal Hayat*, Birikim Yayınları, İstanbul, 1982.

"The Awakening Of Turkish Woman", *The American Review Of Reviews*, Cilt: 49, Haziran 1914.

Toprak, Z., "1935 İstanbul Uluslararası 'Feminizm Kongresi' ve Barış," *Düşün*, Sayı: 24, Mart 1986.

Türköne, M., *Eski Türk Toplumunun Cinsiyet Kültürü*, Ark Yayınları, Ankara, 1995.

Üçok, B., *İslam Devletlerinde Türk Naibeler ve Kadın Hükümdarlar*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1993.

Üste, R. B., "Yerel Seçimlerin Cinsiyeti: Seçimler ve Kadın Temsili", *Dokuz Eylül Üniversitesi İşletme Fakültesi Dergisi*, 18/1, 2017.

Vakit, 1 Kanunuevvel 1335 (Aralık 1919).

Yaraman, A., *Türkiye'de Kadınların Siyasal Temsili*, Bağlam, İstanbul, 2015 (ilk baskısı 1999).

Yaraman, A., "Durgunluk Döneminde Cüretkâr Talepler: Kadın Gazetesi", *Toplumsal Tarih Dergisi*, Sayı: 87, Mart 2001.

Yaraman (Başbuğu), A., "Kadın Tarihinin Evrenselliği Açısından Ş. Sami'nin 'Kadınlar' Risalesi", *Toplumsal Tarih Dergisi*, No: 39, Mart 1997.

Yaraman, A., *Resmî Tarihten Kadın Tarihine/Elinin Hamuruyla Özgürlük*, Bağlam Yayınları, İstanbul, 2001 (ilk baskısı Milliyet, İstanbul, 1992).

Yaraman (Başbuğu), A., "Türk Kadınının Toplumsal ve Yasal Statüsünün Dönüşmesi Sürecindeki Önemli Değişkenlerden Biri Olarak Kadın Örgütleri", *MÜİBF Dergisi*, Cilt: 8, Sayı: 1-2, 1991.

1930'lar, İstanbul.
(İBB Kültür AŞ Faik
Şenol Arşivi)

PELİN BATU

1978'de doğdu. Marymount Lisesi'nden mezun olduktan sonra New York Üniversitesi'nde edebiyat ve drama okudu. Boğaziçi Üniversitesi Tarih lisansını bitirdikten sonra yine aynı okulda Batı Dilleri ve Edebiyatı Bölümü'nde master ve doktorasını tamamladı. Sinema kariyerine Ferzan Özpetek'le başladıktan sonra pek çok filmde rol aldı. İlk kitabı *Glass/Cam* 2003 yılında Yapı Kredi Yayınları'ndan çıktı. Bunu 2009'da şiir kitabı *The Book of Winds (Rüzgârlar Kitabı)* takip etti. 2013 yılında üçüncü şiir ve eskiz kitabı *Resim Defteri* yayımlandı. Ardından *Kayıp Şeyler Divanı, Her Şey bir Hikâye ile Başladı ve Labirentin* adlı kitapları yayımlandı. *Hayatın Seyrini Değiştiren Kadınlar* adında biyografik eseri 2019 yılında İnkılâp Kitabevi tarafından yayımlandı. Belgesellerde görev aldı ve çeşitli televizyon programları yaptı; Habertürk kanalında "Kısa Devre", "Tarihin Arka Odası", "Rengahenk", IMC TV'de "Koyu" gibi çeşitli televizyon programları yaptı. "Yakın Tarihimizle Yüzleşme" adlı programı hazırlayıp sundu. *Milliyet* gazetesinde köşe yazdı. *Atlas Tarih*'te makaleleri yayımlanmaktadır. Pek çok sivil toplum örgütüyle çalışıp Anadolu'da projeler yapmaktadır.

KADIN HAKLARI

Dünya halen kadınların haklarını elde etmek, elde ettikleri hakları savunmak ve korumak için mücadele vermek zorunda oldukları bir yer. Türkiye Cumhuriyeti'nde kadınlar bazı temel haklarını her ne kadar görece daha erken elde etmiş olsalar da çalışma hayatından sosyal hayata, kadının eşitlik ve hak arayışı bugün bile her alanda sürüyor. Kazanılmış hakları korumak içinse geçmişte verilen büyük mücadeleyi bilmek önemli.

Türkiye'de Kadın Haklarının Tarihçesi

Pelin Batu

TÜRKİYE'DE kadın hakları denilince ilk akla gelen şeylerden biri Mustafa Kemal Atatürk ve kurmaylarının Türk kadınına Fransa, İsviçre, İtalya ve daha nice ülkeden önce seçme ve seçilme hakkını getirmiş olmasıdır. Unuttuğumuz ise bu sürecin ne kadar zorlu olduğu, nasıl bir direnişle karşı karşıya kalındığı ve kadın haklarına giden yolun ne sarp ve engebeli bir yol olduğudur. Üstelik mücadele henüz bitmiş değildir. Kadın meselesinde kazanılan hakların çiğnenmesine, bu hakları çiğneyenlerin ödüllendirilmesine günbegün tanıklık ediyoruz. O yüzden tarihimizi bilmenin önemi büyük. Bu hakların kan, ter ve gözyaşı dökülerek verildiğini anımsarsak belki kazanılmış haklarımızı korumak için daha büyük bir çaba gösteririz. Geçmişi bilmek geleceğin daha sağlıklı bir şekilde inşa edilmesini de sağlayacaktır.

Erken Dönem Osmanlı Hareket-i Nisvanı

Her ne kadar Türk kadınının şanlı tarihi hep Orta Asya'daki göçebe kabilelerin eşitlikçi yapısına işaret edilerek başlatılsa, Hun Devleti'ndeki hakanın ve hatunun ortak hükümleri örnek gösterilip 8. yüzyıl Orhun kitabelerindeki Oğuz prenseslerine gösterilen saygıdan bahsedilse de biz tarihçemizi çok daha modern bir çağda başlatacağız. Romantik mitoslar ve hikâyeler hepimizin hoşuna gider ama tarihi belgeler ve somut vakalar konuşturur. Kadınların hak mücadelesi Cumhuriyet tarihinden evvel

Osmanlı'da kadın hareketinin öncü isimlerinden Şair Nigâr Hanım. (Kadın Eserleri Kütüphanesi ve Bilgi Merkezi Vakfı Görsel Arşivi)

başlamış ama asıl meyvelerini Cumhuriyet'in ilk yıllarında vermiştir. O yüzden tarihçemizi Osmanlı İmparatorluğu'nun son yüzyılından başlatmamız, Osmanlı'da yeşeren feminizm hareketi ya da Mehmed Cavid'in Osmanlı Türkçesine uyarlamasıyla "mesele-i isti'naiyye" hareketinden başlatmak doğru olur. Kadın mücadelesi Tanzimat (1839-1876) ile gelen değişim rüzgârından nasibini almış, yenilikle kadınlar haklarını yavaş yavaş kazanmaya başlamışlardı. Bu döneme "Erken Dönem Osmanlı hareket-i nisvanı" (1868-1908) da diyebiliriz. Tanzimat döneminde zayıf düşmüş imparatorluğun ancak Batı'ya yüzünü dönerse kurtulabileceğini öne süren kişiler, adli, askerî ve eğitimde bir seri reform gerçekleştirmiştir. Dönemin gazeteleri ve eserlerini karıştırınca kadının toplumdaki rolünün tartışıldığı, kadının sosyo-ekonomik durumu düzeltilmedikçe Batılılaşmanın imkânsız olduğu yazılmıştır.[1] Kadın haklarının önemini Fatma Aliye, Zafer Hanım ve Şair Nigar Hanım gibi yazarlar edebi eserlerine işlemişlerdir. İlk kadın mektubu basında 1868 yılında yayımlanır.[2] Özellikle 1860'lardan itibaren ataerkil toplumda kadının rolü, kamusal hayata katılımı, kıyafeti, legal statüsü ve evlilik müessesesi metropol şehirlerde tartışmaya başlanmıştı. Bırakın ikinci sınıf vatandaş olmayı, vatandaş bile sayılmayan kadınlar toplumda eşit ve özgür birey olmak adına mücadele etmeye Tanzimat döneminde başlamışlardı.

Kanaatimce kadınlar açısından ilk ve en önemli değişim eğitim alanında gelmiştir. Kadının tarih boyunca mahrum edildiği en temel haktır eğitim. Kadın eşitliğinin eğitimle geldiği de aşikârdır. O yüzden de insanlık tarihi boyunca kadınlar tüm kadim toplumlar tarafından eğitimden menedilmiştir; çünkü bilgi güç demektir, güç de tehlikelidir. Tarihin ilk medeniyetlerinde başlamıştır bu kısıtlama. Mezopotamya'nın en eski devletleri, Greko-Romen ya da Çin toplumları kadına eğitim hakkı tanımamış,

1. Bu konuda pek çok risale ve makale olmakla birlikte Servet-i Fünun'un kurucusu ve yayımcısı Ahmet İhsan'ın *Matbuat Hatıralarım* iyi bir örnektir. S. 27.

2. Yaprak Zihnioğlu (2003): *Kadınsız İnkılap: Nezihe Muhiddin, Kadınlar Halk Fırkası, Kadın Birliği*, İstanbul: Metis Yayınları, s. 21.

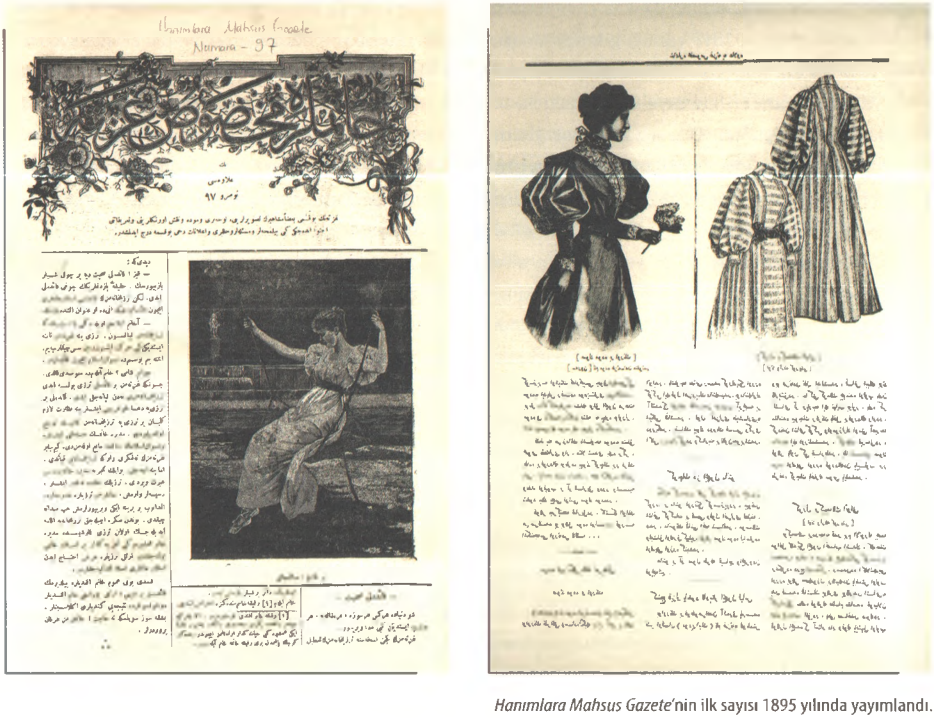

Hanımlara Mahsus Gazete'nin ilk sayısı 1895 yılında yayımlandı.
(Kadın Eserleri Kütüphanesi ve Bilgi Merkezi Vakfı, Süreli Yayınlar Koleksiyonu)

buna paralel olarak da kadının sesi olmamıştır. Kadının tarihte görünmez kılınması tarihi yazamamasıyla başlar, okuyamamasıyla biter. Osmanlı İmparatorluğu'nda haremdeki kadınlar iyi eğitim almış, kimi dönemlerde siyasette önemli rol oynamış olsalar da kafesin arkasında yaşayan gölgeler olarak asılı kalmış, bu yüzden de çeşitli rivayetlere ve fantastik hikâyelere sebebiyet vermişlerdir, özellikle de Lady Montagu ya da Miss Pardoe gibi haremleri bizzat görmemiş Batılı kronikler tarafından. Sonuçta eğitim almış küçük azınlık bile sadece doğurganlığıyla saraydaki konumunu değiştirebiliyordu: "Ancak statüsü üretimi ile orantılı değil, çocuk sayısına ve yaşlılığına göre yükselir."[3] Reayaya gelecek olursak, halkın büyük bir çoğunluğunun zaten eğitim almadığı bir coğrafyada kadının adı hiç yoktu. İşte tüm bunlar 19. yüzyılda değişmeye

3. İlber Ortaylı (1988): "Osmanlı Toplumunda Aile," *Türkiye'de Ailenin Değişimi ve Toplum-Bilimsel İncelemeler*, Ankara: T.C. Başbakanlık Aile ve Araştırma Kurumu Yayını, s. 80.

başladı. Osmanlı'da kadınlar ilk kez tıbbiye okulunda ebelik eğitimini 1843 yılında görmeye başladılar. 1859'da Kız Rüştiyeleri (Ortaokullar) açıldı. 1869 yılında Maarif-i Umumiye Nizamnamesi ile kız çocuklarının eğitimine yasal zorunluluk getirildi. Aynı yıl kadınlar için yayımlanan ilk yayın olan *Terakki-i Muhadderat* çıktı. 1870 yılında Kız Sanayi Mektebi (Sanat okulu) ve Dârülmuallimât okulları (Öğretmen okulları) açıldı ve ilk kadın okul müdürü atandı. Kadınların ilk yükseköğretim kurumu olan "İnas Darülfünun" ise 1914 yılında açıldı. 1922'de tıp fakültesine ilk kez yedi kız öğrenci kaydoldu. Bu eğitimler sayesinde Cumhuriyet'in kurulduğu ilk yıllarda çoğu İstanbul'daki yabancı okullarda eğitim almış Halide Edib gibi pek çok kadın daha köklü bir değişim, her alanda eşitlik talep etmeye başladı.

Osmanlı kadınları ve diğer kadın hakları savunucuları hak taleplerini Fransa ve İngiltere'deki kadınlar gibi sokaklardan çok yazılı basın aracılığıyla yapıyordu. Bu anlamda hem Tanzimat döneminde kadınlara yönelik ilk gazete olan *Terakki-i Muhadderât*'ın (1869) hem de II. Meşrutiyet döneminde çıkan onlarca kadın dergisi ve gazetenin önemi büyüktü. *Aile* (1880), *İnsaniyet* (1883), *Hanımlar* (1883), *Şükûfezar* (1886), *Mürüvvet* (1888), *Hanımlara Mahsus Gazete* (1895), *Hanımlara Mahsus Malumat* (1895), *Alem-i Nisvan* (1906) gibi dergi ve gazeteler Abdülhamid döneminde yayımlanmaya başlamış, kadınları bilgilendiren ve şikâyetlerini dillendirmeleri için zemin hazırlayan yayımlardı.[4] Bu dergilerin sürekliliği de feminist düşüncenin altyapısını oluşturmak açısından önemliydi. Mesela *Hanımlara Mahsus Gazete* 1868-1908 yılları arasında kesintisiz 609 sayı yayımlandı. II. Meşrutiyet'in getirdiği özgürlük ile kadın dergilerinin sayısı katlandı ve daha cesur makaleler yayımlanmaya başlandı. Kadın hakları mücadelesinde seslerini kitlelere duyurmak, kadınları bilgilendirmek açısından büyük bir rol oynadı. Kimi yazar ayrıca geçmişi irdeleyip nereden nereye gelindiğini araştırmaya başladı. Mesela ilk kadın romancımız, meşhur tarihçi ve ilk Türk ansiklopedisinin yazarı Ahmed Cevdet Paşa'nın kızı Fatma Aliye, Osmanlı İmparatorluğu'nda ilk kez kadın haklarını *Nisvan-ı İslam* adlı eserinde savunmuştur. Bunun ardından 1896 yılında *Ünlü İslam Kadınları* diye *Tercüman-ı Hakikat* gazetesinde tefrika edilen makaleler yazmıştır. Burada 13. yüzyılda erkeklere ders veren yüze yakın kadın olduğunu keşfedince ne kadar şaşırdığını itiraf etmişti.[5] Ve bir nevi nereden nereye gelmişiz meselesini sorgulamıştır (Ne ironiktir ki geçmişin ilham verici kadınlarını araştıran Fatma Aliye, evliliğinin ilk on yılında eşinden gizli gizli kitap okumuş, ancak eşinin bakış açısı değiştikten sonra yazmaya başlamıştır). Kadınların bırakın öğretim görevlisi olmak, okuma yazma bilmedikleri bir yerde yazan Fatma Aliye ve kardeşi Emine Semiye, kadınların seslerinin duyulması için dişli bir mücadele vermişlerdir. Eğitim elzemdir. George Sand (Amantine Lucile Aurore Dupin) veya Willy (Colette) gibi erkek isimleri kullanarak kitap yayımlayan kadınların aksine Fatma Aliye kendi ismini kullandı.

4. Nur Banu Kuzu, *Kadın ve Kadınlar Dünyası Dergileri Işığında II. Meşrutiyet Döneminde Kadın Algısı*, s. 2.

5. Serpil Çakır (1996): *Osmanlı Kadın Hareketi*, İstanbul: Metis Yayınları.

Tabii eğitimde bu reformlar temel zihniyetin sarsılmasıyla başlayıp hukuk sisteminde çıkarılan yasaların aracılığıyla gerçekleştirildi. İslam hukukuna göre kız çocukları önce babanın sonra kocasının himayesindeydi. Şeriat kadının hiçbir zaman bağımsız olmamasını garanti altına alıyordu. Kadın, çocuklarının vasiliğini dahi üzerine alamıyordu. Boşanmalar tek taraflıydı. Kadın köle veya cariye ticareti kazançlı bir işti. Hem saraya (ki esir pazarından alınanlar arasında Hürrem, Safiye, Nurbanu, Kösem gibi namlı sultanlar vardı) hem de halk için kaçırılıp satılan kadınlar hem iş görüyor, çocuk verebiliyor hem de vergi olarak devlete kazanç getiriyordu. Tanzimat döneminin önemli bir gazetesi olan *Ceride-i Havadis*'ten bir ilandan da görüldüğü üzere cariye ticaretiyle kadınlar metalaştırılmıştı:

> Kabayamak [ebelik] bilen ve yeni dahi doğurmuş sütü gür olarak tâyelik [dadılık, sütninelik] için satılık bir Arap cariye olmağla üç bin kuruşa doğru verileceği sahibi tarafından haber verildiğinden isteklisi olur ise yerini gelip *Ceride-i Havadis* gazetesinden öğrenmesi derc olundu (1841).[6]

İmparatorluğun her noktasında zimmetli mal gibi alınıp satılan kadınların kaderi çıkartılan bir yasayla değişti: Osmanlı'da köle ticareti 1856 yılında yasaklandı ve köle pazarları kapatıldı (Buna mukabil Amerika'da kölelik ancak 1865 yılında yasadışı ilan edildi ama pratikte kölelik pek çok yerde devam etti). Bu dönemde Şinasi (1826-1871) *Şair Evlenmesi* adlı eserinde görücü usulü evlenmenin zararlarından bahsetmiş, Ahmet Mithat (1844-1912) çok eşliliği eleştirmiş, Namık Kemal (1840-1888) ise *İbret* ve *Tasvir-i Efkâr* gibi gazetelerde yazdığı yazılarda kadın haklarını savunmuştur. Hüseyin Rahmi Gürpınar (1864-1944) pek çok romanında kadın-erkek eşitliğini işlemiştir.[7] Şerif Mardin (1927-2017), *Türk Modernleşmesi* adlı eserinde kadına bakışın değişmesi açısından bu yazarların öneminin altını çizer. Ahmet Mithat'ın büyük katkısından bahsederken *Felâtun Bey ve Râkım Efendi (1876)* romanında cariyelikten Fransızca ve piyano eğitimi alan kadın kahramanı vasıtasıyla modern kadın ülküsünü inşa ettiğini ve kendinden sonra gelen romanlara bir model oluşturduğunu söyler.[8] Osmanlı entelektüellerinin gerek gazetelerde yazdıkları makalelerinde gerek edebi eserlerinde kadınlara destek vermesi hukuki düzenlemelerin gerçekleşmesinde rol oynamıştır. Çok geçmeden evlilik sözleşmesinde yapılan değişikliklerle kadınların korunması sağlandı. Kanunda getirilen yeniliklerden biri kadınların çocuk yaşta imamlar tarafından evlendirilmesinin de önüne geçilmesini sağladı. 1871'de Hukuk-i Aile Kararnamesi ile evlilik sözleşmesinin resmî memurun eşliğinde yapılması zorunlu kılındı. Evlilik yaşı ise Kanun-i Esasi ile kızlar için 17 erkekler için 18'e sabitlendi (1876).

Kazanılan hakların önemini küçümsememekle birlikte ekonomik bağımsızlık olmadan hak ve hukuk da olamayacağı için kadınların iş gücüne katılması da önemli bir adımdı. Umberto Eco'ya göre Roma hukuku iki kardeşin miras kavgası üzerine

6. Figen Aydıngör (2006): *Tanzimat Döneminde (1839-1876) Kadın Yaşamındaki Modernleşme*, Anadolu Üniversitesi, Yakınçağ Tarihi Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, s. 23.

7. Sevilay Özer, "Kadınlara Seçme ve Seçilme Hakkı Verilmesinin Türk Kamuoyundaki Yankıları," *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, s. 133.

8. Şerif Mardin (1991): *Türk Modernleşmesi*, İstanbul: İletişim Yayınları, s. 34, 35.

kurulmuştur. Ama bu hukuk sadece erkekler içindir. Pek çok alanda olduğu gibi kadınlar mirastan mahrum edilmiştir. İslam hukukunu esas alan Osmanlı'da kadınların miras almaları engellenmiş, tüm miras erkek evlada geçmiştir. 1567 yılında yapılan bir değişiklikle kız çocukları "tapu bedeli" vererek erkek kardeşlerinden mirası devralabilir hale gelmişlerdir. Bu yasa Tanzimat'a kadar devam etmiş 1846 yılında alınan yeni bir kararla kız çocukları miraslarını bedelsiz almaya hak kazanmışlardır. 1847 yılında İrade-i Seniyye ile kız-erkek tüm çocuklara eşit miras hakkı tanındı. Yüzyıllar boyunca hiçbir mülk sahibi olma hakkı olmayan kadınlar için bu yasa bağımsızlıkları kazanmak adına büyük bir adımdır. "Taife-i nisâ üzerinde olan arazi-i miriyyenin dahi babadan olduğu gibi oradan dahi oğluna kızına meccanen intikal etmesi" mümkün kılınmıştır.[9] Kadının kamusal alandaki görünürlüğünü "zorunluluk" halleriyle sınırlayan ve denetleyen anlayış, mimarimize bile yansımıştı. *Mecelle*'ye göre kadınlara ait mutfak, kuyubaşı ve avlu gibi yerlerin haricinde kadınların görünmesi zarar-ı fahiş idi.[10] Hal böyleyken kadınların evlerinin dışına çıkıp çalışma hayatına dahil olması çok büyük bir adımdı. Bundan sonraki en önemli ilerleme kadınların çalışma haklarının yasallaşmasıdır; 1897 yılında ücretli işçi statüsüyle çalışma hayatına adımlarını atarlar. Osmanlı Kadınları Çalıştırma Cemiyeti (1916-1923) kadınların iş bulup yeni iş olanakları sağlanmasını amaçlar. Kuruluş nizamnamesinde, "iş bu cemiyetin maksadı, kadınlara iş bulup kendilerini namuskârâne temin-i maişete alıştırarak himaye etmektir" diye belirtir.[11]

II. Meşrutiyet Dönemi Osmanlı Feminizmi

II. Meşrutiyet dönemi ülkemizdeki kadın hareketinin en aktif olduğu zamanlardan biridir. Bu dönemi II. Meşrutiyet Dönemi Osmanlı Feminizmi (1908-1922) diye adlandırabiliriz. Cumhuriyet'le birlikte gelen kadın hakları kazanımlarının pek çoğu 1908 yılından itibaren mücadele veren kadınlar sayesinde olmuştur desek mübalağa etmiş olmayız. Bu dönemde tıpkı İngiltere ve Fransa'daki düşünce kulüpleri gibi "Beyaz Konferanslar" adı altında toplantılar gerçekleştirilmeye, kadın hakları konusunda ciddi konular tartışılmaya başlandı. Adını, toplantılara katılan kadınların beyaz başörtüsü takması ve salonun beyaz salonlu konağından alan konferans, büyük ihtimalle üst düzey bir bürokrat ya da paşa kızı olan P.B. tarafından gerçekleştirilmiştir. P.B. aynı zamanda *Kadın* dergisinde yazılar yayımlamıştır.[12] Şerif Mardin, "Osmanlı üst sınıfında kadınların özgürlüğü konusunda dikkat çekici bir görüş birliği vardı"[13] derken aslında kadın meselesinin bir sınıfsal mesele olduğuna da işaret eder. Bu kadınların profillerine bakınca genellikle

9. Aydıngör, s. 21.

10. Fatmagül Berktay (2004): "Kadınların İnsan Haklarının Gelişimi ve Türkiye," *Sivil Toplum ve Demokrasi Konferans Yazıları*, No. 7, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Sivil Toplum Kuruluşları Eğitim ve Araştırma Birimi, s. 11.

11. Nilüfer Özcan Demir (1999): "II. Meşrutiyet Dönemi Osmanlı Fenimizmi," *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt 16, Sayı: 2, s. 110.

12. Berna Yürüt (2017): "Tanzimat Sonrası Osmanlı Kadın Hareketi ve Hukuki Talepleri," *TBB Dergisi*, s. 382.

13. Mardin, s. 36.

Nakiye [Elgün] Hanım'ın da aralarında yer aldığı Evkaf Mektebi müdürleri ve öğretmenleri, 1910'ların ilk yarısı. (Kadın Eserleri Kütüphanesi ve Bilgi Merkezi Vakfı Görsel Arşivi)

metropolde yaşayan, Batı eğitimiyle tanışmaya başlamış kadınlar olduğu anlaşılır. İlk Beyaz Konferans 1911 yılında İstanbul'da bir konakta yapılır ve konferansa 250 kadın katılır. Bundan sonra sayı katlanarak ciddi bir kadın hareketine dönüşür. Toplantılarda kadın sorunları ve aşmaları gereken meseleler tartışılır. İkinci toplantıda Fatma Nesibe Hanım, "Evet hanımlar, içtimaiyatta âdetler, huceyreler [hücrecik] gibi fevkalade çabuk çoğalırlar, bir çığ gibi yuvarlandıkça cesamet peyda ederler [büyürler]. Biz bugün vakıa üç yüzle başlıyoruz; yarın, mutlaka üç binle, ertesi gün altı binle... Nihayet bir gün, bütün kitle-i nisviyetle [kadın kitlesi] başlayacağız."[14] Nitekim bu toplantıların uyandırdığı rüzgârla 30'a yakın kadın derneği ve 40'a yakın kadın dergisi kurulur.[15] Bu dernekler arasında pek çok hayır derneği olmakla birlikte feminist hedefleri olan cemiyetler de kurulmuştur. Kadınları eğitip sosyal hayata katılmalarını amaçlayan, onlara mesleki eğitim verip kadın istihdamı yaratmaya çalışan birçok dernek vardır. İttihat ve Terakki Kadınlar

14. "Nevsal-i Nisvan" *Evrensel*, 16 Ağustos 2009.

15. Dilara Gürcü (2015): "Siyasi Hakları İçin Mücadele Eden Osmanlı Kadınları," *T24*, 14.12.2015.

Şubesi, Kadınları Esirgeme Derneği, Teali Nisvan Cemiyeti, Osmanlı Kadınları Terakkiperver Cemiyeti, Osmanlı Cemiyet-i Nisaiyye, Müdafaa-i Hukuk-ı Nisvan Cemiyeti, Asri Kadın Cemiyeti, Kırmızı-Beyaz Kulübü bu derneklerden bazılarıydı.[16]

II. Meşrutiyet aynı zamanda kadınların seçme ve seçilme haklarının arayış dönemidir. İngiltere'deki Süfrajet Hareketi'ni yakinen takip eden Halide Edib Adıvar tam da bu amaca hizmet etmek için *Teali Nisvan Cemiyeti*'ni namıdiğer "Kadınların Durumunu Yükseltme Derneği"ni 1908 yılında kurar.[17] Irk ve mezhep ayrımı yapmayan, kadınlara Türkçe ve İngilizce öğreten ilk feminist topluluklarımızdan olan cemiyet, evlilik ve çok eşlilik üzerine 1917 yılında çıkartılan bir kararnameyle evliliğin yasal çerçeveye bağlanmasına ve kadına boşanma hakkı tanınmasına önayak olmuştur. Aile kararnamesinin çıkarılmasında sadece kadın dernekleri değil, kadınları bu mücadelede yalnız bırakmayan Ziya Gökalp, Ahmet Şuayb, İbrahim Hakkı Mansuri-zâde Saib gibi akademisyen ve düşünürlerin de büyük bir payı olmuştur.[18] Dernek aynı zamanda erkeklere göre çok daha düşük ücret alan kadınlar için siyasi girişimde bulunmuştur. Fatmagül Berktay'a göre Genç Türklerin kadın meselesiyle ilgilenip eserlerinde yer vermelerinin nedeni aslında yine kendileriyle ilgiliydi. Kendileri modernleşme çabasında olan orta ve üst sınıf erkekler eski usul eşlerinden yabancılaşınca hoşnutsuz oluyorlardı. Kadın da modernleşmeliydi ki kendi modernleşmeleri gerçekleşsin.[19] Kadın hareketi hep beraber ilerlese sonuca varılacaktı. Bu zincirleme harekete Halide Edib de değindi.

Halide Edib *Mektep Müzesi* dergisinin 1913'te yayımlanan "Yirminci Asırda Kadınlar" başlıklı yazısında kadın mücadelesinin devamını âdeta bizlere vasiyet etmektedir:

> Her yerde kadınların uyanıp, ilerlemeleri başka hareketler gibi yavaş ve zincirleme bir hareket olmuştur. Bugün bu saat ben size böyle hitap ederken siz beni dinlerken şüphesiz biz de tarih yapıyoruz demektir. Bu tarihçeyi torunlarımız bir konferans dolduracak kadar uzun ve iftiharla yaptıkları zaman bizim aciz fakat hüsn-i niyet [iyi niyet] ve samimiyetle dolu bin müşkülatla elde edilen mücadelemizden de bahsedeceklerdir.[20]

1913 yılı kadınların Telgraf İdaresi'nde işe alınmamasını protesto etmek için Müdafaa-i Hukuk-i Nisvan Cemiyeti'nin ilk eylemini düzenlediği yıldır. Aynı yıl Belkıs Şevket Hanım, erkeklerin yaptığı tüm işleri kadınların da yapabileceğini göstermek için Yeşilköy'de uçak kullanmıştır.[21]

İlk dalga feministler her konuda eşitlik talep ederlerken şöyle ilginç bir şey de yaşanmıştı. Belki de bu talepleri sonlandırmak için ya da eşitlikse tam eşitlik olsun bakış açısıyla mecliste şöyle bir madde teklifi önerilmişti: "Madem hak istiyorsunuz o

16. Demir, s. 110.

17. Zafer Toprak'ın "II. Meşrutiyet Döneminde Devlet, Aile ve Feminizm" makalesinde Teali Nisvan Cemiyeti'nin kuruluşu 1908 yılındadır. Fakat karşılaştırdığım pek çok kaynakta derneğin kuruluşu 28 Nisan, 1913 olarak belirtilir.

18. Şefika Kurnaz (1991): *Cumhuriyet Öncesinde Türk Kadını*, Ankara: T.C. Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Yayını, s. 60.

19. Berktay, s. 13.

20. Halide Edib Adıvar, http://bianet.org/kadin/medya/78404-turkiyede-kadin-tarihi-calismalari (erişim tarihi: 30.11.2020)

21. Emel Armutçu (2019): "1800'lerden Bugüne Türkiye'de Kadın Hareketi," *National Geographic Türkiye*, Kasım, s. 13.

zaman siz de erkek vatandaşlar gibi askerlik yapın." Bu argüman bir nevi kadınları susturmanın yolu olmuştu. *İçtihad* dergisi 1909-1910 yılları arasında yayımlanan "Lali" imzalı "Kadın" adlı makalede kadınların erkeklerle eşit beyin kapasitesine sahip olmasına rağmen eşit eğitim almamasını kadın düşmanlığı olarak yorumluyordu. Kadınların zekâsının erkeklerden aşağı kalır bir tarafı yoktu fakat her konuda eşitliği savunan yazar konu gemicilik ya da askerlik gibi mesleklere gelince bu işlerin kadınlara fiziksel olarak uygun olmadığını savunuyordu.[22] Kadın Halk Fırkası üyeleriyse artık klasikleşen tartışmanın uzamaması için bildirgelerine bir madde ekleyerek şayet harp zamanında "icap ederse" kadınların askerlik yapabileceğini söylüyorlardı. Kısacası, eşitliği koşulsuz şartsız talep ediyorlardı.

Birinci Dünya Savaşı'nda Kadınlar

Birinci Dünya Savaşı sadece Türkiye'de değil tüm dünyada feminizm tarihi için bir milat oldu. Erkeklerin cephedeyken onlardan kalan tüm işleri kadınlar görmeye başlayınca hegemonyada kadına bakış da değişmek zorunda kaldı. Yıllar boyunca seçme ve seçilme hakkı için dişli bir mücadele veren süfrajetlere (kadınlar için oy hakkını savunanlara) karşı argüman çökmüş oldu. Sonuçta kadınlar fabrika ve diğer iş yerlerinde çalışabiliyor, ekonomik çarkı döndürebiliyordu. 1913 yılına gelindiğinde Osmanlı tekstil sanayiinde kadın iş gücü oranının %50'ye ulaştığı söyleniyor.[23] Fakat buna rağmen aldıkları maaş erkeklerin yarısı kadardı. Antropologların neolitik insanlarda bile kadınların erkeklere nazaran beşte bir daha çok çalıştığını söylemesi manidardır.[24] Aslında tarih boyunca kadın hem evde hem dışarıda daha fazla emek sarf etmesine rağmen bu emeği (hor)/görülmüş ya da tamamen görmezden gelinmiştir.

Büyük Savaş'la birlikte büyük bir demografik değişim gerçekleşmiş, savaş ve İspanyol gribinden ölen erkeklerin yerine kadınlar geçmiştir. Mesela Türkiye'de bu tarihe kadar kadınlar ancak öğretmen olarak devlet memurluğu yapmıştı. 1914'te bu da değişti; Bedrâ Osman Hanım ilk kez devlet memuru olarak çalışmaya başladı. Müslüman kadınların tiyatro sahnesine çıkması yine bu tarihe kadar yasaktı. Afife Hanım "Jale" takma adını kullanarak bu yasağı kırdı, ardından Şaziye (Moral), Münire (Neyire Neyir), Bedia (Muvahhid) gibi aktrisler sahnede yerlerini aldılar.[25] Alman modelini örnek alan Enver Paşa ve eşi Naciye Sultan'ın himayesinde kurulan *Kadın İşçi Taburu* büyük ekonomik sıkıntı içine girmiş ülkeyi ferahlatıp yeni iş gücü kazandırmak için 1917 yılında kuruldu. Himayesinde bulunan altı erkek subay haricinde tamamen kadın memurlardan mürekkep taburun hayatı uzun sürmeyip 1919'da lağvedildi ama bu, kadınların iş hayatına katılması açısından önemli bir teşebbüstü.[26]

22. Fatma Bilgen Şengil (2010): *II. Meşrutiyet Dönemi Fikir Akımlarının Kadın Algısı*, İstanbul: Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Tarih Bölümü, s. 187.

23. Bernard Caporal (1988): *Kemalizmde ve Kemalizm Sonrasında Türk Kadını*, Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, s. 135-7.

24. Rosalind Miles (1988): *Who Cooked Last Supper: The Women's History of the World*, New York: Three Rivers Press, s. 20

25. Demir, s. 112.

26. Sadık Sarısaman (1997): "Birinci Ordu Birinci Kadın İşçi Taburu," *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt: XIII, Kasım 1997, Sayı 39, s. 695-723, s. 669.

Bedia Muvahhid, *Deli Sarayı* oyununda. (İBB Şehir Tiyatroları Arşivi)

1917 aynı zamanda dört eşliliği kısıtlayıp kadınlara da boşanma hakkı verildiği yıldır.

Kadınların hem savaşta hem fabrikada, kısacası kamusal hayatın her sahnesine çıkması Balkan Savaşları ve Birinci Dünya Savaşı'na tekabül eder. Fakat kadınlar pek çok alanda erkeklerle eşit olduklarını kanıtlasalar da hâlâ çok büyük eşitliksizlikler vardır. Bu yıllarda İttihat ve Terakki Komitesi kadınlar için açılan tüm ilerici eğitimleri durdurmuştur. Bir taraftan kadınlar ileriye giderken bir taraftan en basit özgürlükleri sorgulanır olmuştur. 1917'de hükümetin teşkil ettiği bir komite kadınların etek boyu üzerine ciddi bir tartışmaya girmiştir mesela.[27] Anlayacağınız kadının ne giyip giymediğinin siyasete alet edilişi eski bir hikâyedir. İşte tam da bu sıralarda dünyanın dört bir tarafındaki kadınlar hapsi ve öldürülmeyi göze alarak haklarını talep etmiş, sonunda da kazanmışlardır. Hiçbir hak bedavaya verilmemiştir.

Kurtuluş Savaşı boyunca gerek cephede, gerek tarlada, gerek evde, ülkenin emperyalist devletlere karşı verdiği zorlu mücadeleye canlarıyla başlarıyla katılıp siperlerde de savaştı, süpürge otlarının içindeki tohumlardan ekmek de yaptı, hasta da baktılar. Bağımsızlığa giden süreçte kadınlar işgal kuvvetlerine karşı protesto mitingleri düzenlemiş, dünyanın dört bir ülkesine mektuplar gönderip işgalci güçlerin zorbalıkları ve insan hakkı ihlallerini dillendirmişlerdir. 93 Harbi'nde efsaneleşmiş Nene Hatun'dan sonra Kurtuluş Savaşı boyunca, Nezahat Onbaşı, Şerife Bacı, Halime Çavuş, Hafız Selman İzbeli, Çete Emir Ayşe, Gördesli Makbule ve cephede savaşmış nice "Kara Fatma'dan" biri olan Fatma Seher Erden (Erzurumlu Kara Fatma) gibi kadınlar ülkemizin bağımsızlığına kavuşup işgal kuvvetlerinden kurtulmamızda önemli rol oynadılar. Ayrıca Kurtuluş Savaşı boyunca Anadolu'daki ilk büyük kadın teşkilatı olan "Anadolu Kadınları Müdafaa-i Vatan Cemiyeti"ni kurup Millî Mücadele'ye destek vermişlerdir. Katkıları bunlarla sınırlı değildir. Bu kadınlar diğer kadınlara ilham verip pek çok cephede boy gösterilebileceğini de kanıtlamış oldular. Halide Edib ve Münevver Saime gibi hitabeti güçlü kadınlar Sultanahmet Meydanı'nda ateşli konuşmalar yaparak halkı coşturup Kurtuluş Savaşı ruhunu diri tuttular. Bu kahraman kadınların pek çoğunun isimlerini bilip, onlar için heykel dikip, sokaklara isimlerini vermekle birlikte onları çok az araştırıyor, nadiren yazıyor ve dolayısıyla yüzeysel bir bilginin dışında tanımıyoruz, hatta romantik anlatıların ötesine geçemiyoruz. "Kahramanlarımız" kadın olunca onlara sahip çıkmadık, çıkamıyoruz. Halide Edib gibi kendi eserleri vasıtasıyla konuşmuş kimi istisnai figür dışında çoğu savaş dönemi kahramanıyla ilgili az sayıda eser ve makalenin ötesine gitmemişiz. Mevcut belgelerin çoğu da birbiriyle çelişen, ikinci ve üçüncü derece kaynaklardan beslenmiş. Dolayısıyla bugün II. Meşrutiyet dönemi feminizmine dair bilgimiz sınırlı.

Birinci Dalga Cumhuriyetçi Feminizm ve Kadınların Siyasal Temsiliyet Mücadelesi

Kahraman ilan ettiğimiz kadınlar bile bu denli sahipsiz kalmışken, Meşrutiyet döneminde filizlenip Birinci Dalga Cumhuriyetçi Feminizm akımını (1923-1935) inşa eden kadınları neredeyse unutuyor

27. Falih Rıfkı Atay (1963): *Batış Yılları*, İstanbul: Dünya Yayınları, s. 100.

Erenköy Kız Lisesi, 1940'lı yıllar.

ve hiç tanımaz hale geliyoruz. Bu cesur kadınlar, erkek egemen sistemi sorgulayıp eşit hak için mücadele verdi, eğitim hakkı için çalıştı. "Şunu giyebilirsiniz, bunu giyemezsiniz" diyenlere karşı bu seçimin kadının kendi hakkı olduğunu savundu. Evlilik düzenini değiştirmek için didinip başarılı oldular. Onların mücadelesi Aynur Demirdirek'in dediği gibi bir "hayat hakkı arayışıydı." Bir iki somut örnek üzerinden gitmekte yarar var. Mustafa Kemal'in çocukluk arkadaşı Aziz Haydar Omur (1881-1956) ülkemizin gördüğü en zorlu zamanlardan biri olan Balkan Savaşları sırasında seyyar hastanede gönüllü olarak çalışıp sonrasında tanıklıklarını *Kadın* gazetesi için kaleme aldı. Osmanlı Müdafaa-i Nisvan ve Hilal-ı Ahmer Hanımlar Cemiyeti gibi yerlerde aktif görev aldı. Kurtuluş, Sakarya ve Çanakkale Savaşlarında faaldir. 1911'de ailesinden ona kalan kıymetli eşyaları satıp bir bina kiralayıp "Ana" adını verdiği bir okul açtı. Okulu yandıktan sonra şair Faruk Nafiz Çamlıbel'in halası Saibe Hanım'ın davetiyle okulunu Erenköy'e taşıdı, böylece ülkemizin ilk kız liselerinden biri olan Erenköy Kız Lisesi'nin temeli atılır. Türkiye'nin ilk kadın doktorları, avukatları bu okuldan çıkmıştır.

Bir diğer önemli isim Nezihe Muhiddin (Tepedelengil) (1889-1958) belki de Birinci Dalga Cumhuriyetçi Feminizmin en önemli ismidir. Nezihe Muhiddin kaleme aldığı yirmi roman, 300 öykü, senaryo, operet ve piyeste kadın sorunlarını işledi, erkek egemen tutuma karşı eleştirel bir bakış açısı sergiledi. Aktivist, yazar, gazeteci, kadın

hakları savunucusu Nezihe Muhiddin, Meşrutiyet yıllarından itibaren kadınları örgütlemiş, Cumhuriyet'in ilanından sonra parti kurmak için hazırlık yapmaya başlamıştı. Nezihe Hanım 1923 yılında 13 kadın arkadaşıyla birlikte "Kadın Halk Fırkası"nı kurdu. Kadın Fırkası'nın Cumhuriyet Halk Fırkası'ndan önce kurulduğunu, Cumhuriyet tarihimizin ilk siyasi partisi olduğunu belirtmek lazım. Amacı mecliste kadın haklarını savunup siyasi ve sosyal haklarını kazanmalarını sağlamaktı. Ve fakat, partinin kuruluşundan sonra valilik tarafından reddedildi zira 1909'dan kalma seçim kanununa göre kadınların siyasi temsili yasaktı. Bunun üzerine ilk siyasi partimiz "Türk Kadınlar Birliği" adı altında bir derneğe dönüştü. TKB çatısı altında organize edilen bir toplantıda, "Maksadımız kadını yalnız hayırkâr bir kadın bırakmak değildir. Ona bir vatandaşa ait bütün vazife ve hakları da vermektir" demiştir.[28] Derneğin çatısı altında 1925 yılından itibaren *Türk Kadın Yolu* adlı dergiyi yayımlamaya başladı Nezihe Muhiddin. Aynı yıl kadınların seçilme hakkı olmamasına rağmen dernek tarafından Halide Edib'le birlikte milletvekilliği için aday gösterildi. Nezihe Muhiddin ve arkadaşlarının bu hareketleri karar verici mercileri etkileyip kadına temsil hakkı tanınmasının önünü açmak içindi. Çok geçmeden Nezihe Hanım'la ilgili yolsuzluk iddiaları ortaya atılıp siyasi kariyerini başlamadan bitirmek için kollar sıvandı. İddialar asılsız çıksa da Nezihe Muhiddin'in ismi yıpratılmış, çok geçmeden 1927 yılında Türk Kadınlar Birliği'nden ihraç edilmişti. İtibarı zedelenip yalnızlaştırılan Nezihe Hanım, 1929 yılında aklansa da siyasi sahneden inip kitaplarına kapandı, evinde dostlarını ağırlayıp toplantılar düzenlemekle yetindi. 1934 yılında kadınlara seçme ve seçilme hakkı tanınmasıyla TKB kapatıldı, zira kadınlar sonunda eşit haklara sahip oldukları için TKB'nin etkinliğine devam etmesine gerek kalmadığına hükmedildi. Nezihe Muhiddin ve Şaziye Berrin 6 Şubat 1935 seçimlerinde uygulanan örtük bir kotadan dolayı meclise giremediler. %5'e tekabül eden kotaya göre 18 kadın vekil olabiliyordu ve Nezihe Hanım gibi kadınlar iktidarlar için "tehlikeli" olabilirdi: "1935 seçimlerinde tabiri caizse 'görevlendirilen' on sekiz kadının içerisinde, Osmanlı İmparatorluğu'nun son döneminden beri kadın hareketi saflarında etkin olan kadınlardan yalnızca Nakiye Hanım'ın (Elgün) adına rastlanmaktadır... Bu ilk ve resmî olmayan kota, Nezihe Muhiddin'in seçilmemesinden de görüldüğü üzere, belki sayıca daha çok ve iktidarın kontrolü dışında kalabilecek kadınların Meclis'e girmesini engellemiş olma olasılığına sahiptir."[29] Nezihe Muhiddin'in bu dönemden sonraki günleri tam anlamıyla trajedidir. Hayatı 1958 yılında yapayalnız bir şekilde akıl hastanesinde sonlanır.

Birinci Dalga Cumhuriyetçi Feministler arasında pek çok isim sayılabilir ama ben bahsi geçen iki önemli kadından yola çıkarak genç Cumhuriyet'in kadın hakları serüveninin hiç de kolay olmadığının altını çizmek isterim. Her ne kadar kadınlara hak verilmesine karşı çıkan bir zihniyet homurdanıp kadın konusunda atılan adımları yerse de hem mecliste Mustafa Kemal ve Tunalı

28. Gürcü, *T24*, 14 Aralık 2015 (erişim tarihi: 01.12.2020).

29. Filiz Karakuş (2020): "6 Şubat 1935: Nezihe Muhiddin ve Şaziye Berrin Bağımsız Milletvekili Adayı Oldular," *Çatlakzemin*, 6 Şubat 2020 (erişim tarihi: 01.12.2020).

Pek yakında

arzui umumî üzerine

Nezihe Muhiddin

HANIM TARAFINDAN

HAFTALIK

"Kadınlar Mecmuası,,

neşrine başlanacaktır

Memleketimizde büyük bir boşluğu doldurmaya, kadınlarımızın ve genç kızlarımızın ilmi, edebî, felsefi ve içtimai ihtiyaçlarını tatmine davet olunan bu haftalık kadın mecmuasına memleketimizin en mümtaz kadınları, güzide kalem sahibi sevilmiş şair ve muharrir hanımlarımız, kadınlarımızın hayatile yakından alâkadar olan pek muhterem tanınmış simalar çalışacaklardır. Her aile için şayanı tavsiyedir.

Naşiri: NÜMUNE MATBAASI

şimdiden abone kaydına başlamıştır.

Kadın Halk Fırkası'nın kurucularından Nezihe Muhiddin'in *Türk Kadını* (1931) isimli kitabında yer alan bir duyuru. (Kadın Eserleri Kütüphanesi ve Bilgi Merkezi Vakfı, Kitap Koleksiyonu)

Hilmi gibi şahsiyetlerin bu konudaki kararlılığı hem dışarıda kadınlara verilen destekle büyük adımlar atılmaya başlanmıştır. Bu ikili mücadelenin en somut örneklerinden biri 1923 yılında yaşanır: Seçmenlerin, kadınlar seçme ve seçilme hakkı elde etmeden evvel onlara oy vermiş olduklarını görüyoruz. İkinci meclisin kurulması için yapılan seçimlerde Ankara, Antalya, Burdur, Düzce, Elazığ, Gaziantep, İzmir, Kastamonu, Kilis, Konya, Malatya, Tarsus ve Yozgat seçmenleri kendi girişimleriyle oy vermişlerdir: Latife Hanım, Mevhibe İnönü, Galibe Okyar, Müfide Ferit Tek ve Kara Fatma.[30] Bu müstesna kadınlar her ne kadar vekil olamamışlarsa da 1923 girişimi bizlere bir şeylerin radikal bir şekilde değişmeye başladığını gösteriyor.

İlk meclislerimizdeki vekillerimizin atışmaları bizlere kadın konusunun ne kadar tartışmalı olduğunu, bu yasaların hiç de kolay geçmediğini gözler önüne seriyor. 1921 yılında gerçekleşen bir kongrede kadın ve erkek öğretmenleri bir araya getiren dönemin Millî Eğitim Bakanı Hamdullah Suphi Tanrıöver'le ilgili bir gensoru önergesi verilip istifaya zorlanmıştır.[31] 1924 yılında anayasanın onuncu ve on birinci maddelerinde yer alan bir ifade üzerinden kadın hakları konusunda iki bakış açısı çarpışmıştır. Anayasadaki "18 yaşını bitiren her Türk'ün milletvekili seçimlerine katılabileceği" ve "30 yaşını bitiren her Türk'ün milletvekili seçilebileceği" ibarelerinde erkek/kadın ayrımının belirtilmemesi, yani kadınlara seçme ve seçilme hakkının önünün açılması kimi vekilleri rahatsız etmiştir. Karesi (Balıkesir) Milletvekili Ahmet Süreyya Bey, Türk kelimesinin içinde kadın olamayacağını savunmuştur. Buna cevap olarak Kütahya Milletvekili Recep Peker, "Biz diyoruz ki Türkiye bir halk devletidir, bir halk Cumhuriyetidir. Efendiler, Türk kadını bu Türk halkının hiç olmazsa yarısı değil midir? Bendeniz bu nokta-i nazardan Süreyya Beyefendi'nin ifadelerine muhalif olarak 'Her Türk' kelimesi içinde otuz

30. Özer, s. 135-6.

31. Semra Gökçimen (2008): "Ülkemizde Kadınların Siyasal Hayata Katılım Mücadelesi," *Yasama Dergisi*, 2008/01/01, Vol: 10, s. 21.

yaşını ikmal etmiş kadınları da dahil addederek el kaldırdım" diye görüşünü belirtmiştir. Urfa Milletvekili Yahya Kemal daha ileriye giderek ibarenin önüne "her kadın ve erkek Türk mebus" ifadesinin kullanılmasını önermiş olsa da "feminist" vekiller azınlıkta kalmış, Gelibolu Milletvekili Celal Nuri Bey'in önergesi kabul edilmiş ve 1924 Anayasası'nda "her erkek Türk" ibaresi yerleştirilmiştir.[32] Mecliste yaşanan bu tartışmaları basın yakinen takip etmiş, dönemin gazeteleri kadınların seçimlerle ilgili görüşlerini almak için anketler düzenlemiştir.[33]

TBMM'deki tartışmalar sadece anayasa maddelerinin üzerine değildi. Yine bu tarihlerde Erzurum Vekili Hoca Salih Efendi meclise dört kadınla evlenebilme olanağı tanıyan bir kanun teklifi sunmuştu. Bursa Vekili Operatör Emin (Erkul) Bey ise frengi hastalığının önüne geçebilmek için kadınlar üzerinden bir önerge sunmuştu. Emin Bey tüm kadınların evlenmeden önce muayene edilmesi gerektiğini söyleyince mecliste büyük bir kavga kopmuş, Emin Bey kendisini dövmeye çalışanlardan zor kurtulmuştu. Seçmen tespiti için yapılacak sayıma kadınların da dahil edilmesini teklif eden Tunalı Hilmi Bey'e karşı mebuslar çok sert tepki vermişlerdi. Tunalı Hilmi Bey'in Emin Bey'le olan tartışması, mecliste nasıl bir (kadın karşıtı) zemin olduğunu net bir şekilde gösteriyor:

- "Tunalı Hilmi Bey: (...) *Arkadaşlar, mübarek cihadımızın bu millete bıraktığı analar bu gün erkeklerden fazladır. (Gürültüler ayak patırtıları) Ayaklarınızı vurmayınız beyefendiler, benim mukaddes analarımın, benim mukaddes bacılarımın başına vuruyorsunuz ayaklarınızı. İstirham ederim, benim anam babamdan yüksektir. (Ayak sesleri) tekrar ediyorum, analar cennetten bile yüksektirler (patırtılar ve gürültüler) müsaade buyurun arkadaşlar, analar bacılar (şiddetli patırtılar) kadınlara intihap [seçme] hakkı verin demiyorum. Fakat arkadaşlar analarımı bacılarım (gürültüler) hakikate tahammül edemeyen kulaklar?*
- Emin Bey (Eskişehir): *(Oturduğu yerden) Hilmi Bey, milletin hissiyatı ile oynama, milletin hissiyatıyla oynama (Şeriata hürmet ediniz sadaları).*
- Tunalı Hilmi Bey – *(Devamla) İntihap hakkı verin demiyorum (gürültüler). Analara intihap hakkı veriniz demiyorum. Şeriata hürmet ederim. Müsaade edin arkadaşlar, kanaatimi söyleyeyim.*
- Emin Bey (Eskişehir)– *(Oturduğu yerden) Öyle kanaat olmaz!*
- Tunalı Hilmi Bey – *(Devamla) Ne olduğunu anlamayan arkadaşlar, susunuz. Sözün anlaşılsın. Analara, bacılara... (şiddetli gürültüler, patırtılar) Analara, bacılara hakikate tahammül edemeyen kulaklar..."*[34]

Mecliste tüm bu tartışmalar yaşanırken Mustafa Kemal ülkenin dört bir meydanında kadın ve erkek eşitliği konusunda konuşmalar yapıyor, röportajlar veriyordur. Bu demeçler kadınlara eşit hak vermekte

32. age., 137.

33. Âfet İnan, *Atatürkçü Düşünce*, s. 915.

34. Cengiz Çetintaş (der)., *TBMM Tutanakları Birinci Dönem Kütahya Milletvekilleri*, s. 702.

direnen vekillere, kadın haklarını tehdit olarak algılayan halka yeni bir vizyon getirmek ve zemin hazırlamak için yapılıyordu. Mustafa Kemal, 16 Ocak 1923 gecesinde basın temsilcileriyle yaptığı görüşmede öngördüğü reformların başında kadın haklarının geldiğini söylemiştir. Gazeteci Ahmet Emin (Yalman) Bey'in "Halide Edib Hanım'ı mebus olarak görecek miyiz?" sorusuna, "Şimdi alelıtlak [genel olarak] elli binde bir mebus dersek o zaman bu kayd ile erkeklerle beraber kadınlar da mevzuu bahis olur. Kadınlara bu alelıtlak tabiri ile bir intihab hakkı verilmiş olur" diyerek, kadınlara seçme ve seçilme hakkının verilmesi gerektiğini açık bir şekilde ifade etmiştir.

1923'te *Söylev ve Demeçleri*'inde, "Şuna inanmak gerekir ki, yeryüzünde gördüğümüz her şey kadınlarca yapılmıştır... Bir topluluk onu oluşturanlardan yalnız birinin çağdaş gereksinmelerinin kazanılması ile yetinirse, o topluluk yarıdan çok güçsüzlük içinde kalır... Kadınlarımız da bilgin olacaklar ve erkeklerin geçtikleri bütün öğretim derecelerinden geçeceklerdir. Sonra kadınlar toplumsal yaşamda erkeklerle birlikte yürüyerek birbirinin yardımcısı ve destekçisi olacaktır..."[35] diye yazarak ileriki yıllarda kadın haklarıyla ilgili yapacakları inkılapların ipucunu vermiştir.

Mustafa Kemal'in 31 Ocak 1923'te İzmir'de yaptığı konuşma da kadınlara eşit hak sağlanması açısından önemlidir:

> Bir toplum, cinsinden yalnız birinin zamanın gereklerini kazanmasıyla yetinirse o toplum yarıdan fazla eksiklik içinde kalır. Bir millet gelişmek ve medenileşmek isterse özellikle bu noktayı temel olarak kabul etmek mecburiyetindedir. Bizim toplumumuzun başarısızlığının nedeni, kadınlarımıza karşı gösterdiğimiz ilgisizlik ve kusurdan doğmaktadır... Bundan dolayı bizim toplumumuz için ilim ve fen gerekli ise bunları aynı derecede hem erkek ve hem de kadınlarımızın kazanmaları gerekir... Milletimiz kuvvetli bir millet olmaya karar vermiştir. Bugünün gereklerinden biri de kadınlarımızın her konuda yükselmelerini sağlamaktır. Bundan dolayı kadınlarımız da bilgin ve ilme açık olacaklar ve erkeklerin geçtikleri bütün öğrenim derecelerinden geçeceklerdir. Sonra kadınlar sosyal hayatta erkeklerle beraber yürüyerek birbirinin yardımcısı ve destekçisi olacaklardır.[36]

Bu konuşmanın ardından kadın ve erkeklere eşit öğrenim imkânı tanınması için 3 Mart 1924 yılında, "Tevhid-i Tedrisat Kanunu (Öğretim Birliği Yasası) çıkartılmıştır.[37] Tevhid-i Tedrisat Kanunu kadınların eğitim ve eşitliğine büyük bir önem verilmeye başlanmasının göstergesidir. Bu kanun aynı zamanda dinî eğitimi bir tarafa koyup çağdaş, laik bir eğitim sistemine geçişin de işaretini veriyordur. Aynı yıl "Köy Yasası"nın 20, 25 ve 30. maddelerinin değiştirilmesi, birkaç yıl sonra (1933) kadınların Köy Muhtarlığı ve İhtiyar Heyeti'ne katılmalarını sağlamıştır.

35. Nermin Abadan Unat (der)., *Türk Toplumunda Kadın*, Ankara: Türk Sosyal Bilimler Derneği Yayınları, s. 3.

36. Atatürk, *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, s. 452.

37. Salhadin Gök (2019): "Türk Kadınının Siyasete Giriş Süreci ve İlk Kadın Saylav Mihri İffet Pektaş," *Mecmua*, Güz 2019, Yıl: 4, Sayı: 8, s. 51.

Gazi Orman Çiftliği açılış töreni, 7 Haziran 1925.

Medeni Kanun'dan Şapka Kanunu'na...

Genç Cumhuriyetimizde kadın hakları konusunda en mühim adımlardan bir diğeri de 17 Şubat 1926 yılında atılır. 1925 yılının İsviçre Medeni Kanunu'ndan uyarlanan yasalarla Türk kadını hukuk nezdinde erkeklerle eşitlenmiştir. Medeni Kanun'la erkeklerin çok eşliliği ve tek taraflı boşanmasına dair düzenlemeler kaldırılır; kadınlara boşanma, velayet ve mallar üzerinde tasarruf hakkı tanınır. Medeni Kanun'un kabulü pek tabii ki önemlidir önemli olmasına ama dili ve içeriği itibarıyla eksikleri vardır. Aile reisliği ve aileye bakım yükümlülüğü, soyadı, konut ve ikametgâh seçimi, evlilik birliğinin temsili, hukuki işlemler, mal rejimi, velayet, boşanma ve mirasla ilgili konularda eşitliği bozan maddeler mevcuttu.[38] Şunu da belirtmeli, Medeni Kanun aynı zamanda eğitimde eşitliği sağlamıştı. Kız öğrenciler, Harp Okulları dışındaki diğer tüm okullarda okuyabilirdi artık. Yasanın geçirilmesini alkışlamakla birlikte ataerkil bakışın egemenliğinde yazılan kanunlar ister istemez mükemmel eşitliği getirmiyordu. Şunu da belirtmek lazım, Medeni Kanun lütfedilir gibi çıkmadı; kabulünde kadınların rolü büyüktü. TKB haricinde 1913'te Nuriye Ulviye Hanım tarafından kurulan Müdafaa-i Hukuk-u Nisvan Cemiyeti ve 1923'te Mustafa Kemal'in kız kardeşi Makbule Hanım'ın da üye olduğu Halk Partisi

38. Eşit olmayan maddelerde değişiklik ancak 1980'li yıllardaki kadın hareketinin baskısıyla değişecektir. Berktay, s. 17.

Kadın Kolları önemli katkılar sağlamıştır. Kadın hakları mücadelesi 1920'li yıllarda dünyada olduğu gibi ülkemizde de en çok gündemde olan konuların başında gelmektedir. İngiltere'de Bertrand Russell gibi felsefeciler kadınların eşit haklara kavuşması için fiilen ve fikren zemini hazırlarken, ülkemizde de benzer düşünceler dillendirilir olmuştur. Mustafa Kemal'in tarihî 30 Ağustos 1925 Kastamonu konuşmasında zamanın ruhunu yakalamak bir tarafa, ne kadar ileri götürdüğünü görüyoruz:

> Bir toplum, bir millet erkek ve kadın denilen iki cins insandan oluşmaktadır. Olabilir mi ki, bir kitlenin bir parçasını ilerletelim. Diğerini gözardı edelim de kitlenin tamamı ilerlemiş olabilsin? Mümkün müdür ki bir toplumun yarısı topraklara zincirlerle bağlı kaldıkça diğer kısmı göklere yükselebilsin? Şüphe yok, ilerleme adımları, dediğim gibi iki cins tarafından beraber, arkadaşça atılmak ve gelişme sahalarında ve yenilikle birlikte mesafe almak gereklidir. Böyle olunca inkilâp başarılı olur... Her halde daha cesur olma gereği çok açıktır.

Mustafa Kemal'in kadın konusunda öngördüğü inkılaplar sadece fikren değil şeklen de vücut bulacaktı. Fakat bu şekilsel değişim aslında şapkanın altında yatan düşünceyle örtüşüyordu. Orhan Koloğlu'nun dediği gibi şapka inkılabı kafanın dışına değil içine yönelikti.[39] Aslında bu değişim daha önce başlamıştı. "Millî moda" akımı daha Cumhuriyet ilan edilmeden önce değişmiş, Batı'nın etkileri arttıkça peçeler önce şeffaflaşmış, çok geçmeden şehirli kadınlar tarafından atılmıştı. Peçelerini atan Osmanlı feministleri yüzlerini kısmen şemsiyeleriyle gizlemeyi seçtiler. Cumhuriyet öncesi *İnci* ve *Yeni İnci* gibi dergilerde çıkan kadın modelleri, millî modanın vücut bulmasında önemli bir rol oynadı.[40] Keza 1917 Devrimi'nden kaçan Ruslar da İstanbul modasına ilham verdiler. Beyaz Rusların yokluk içinde icat ettiği başlıkları çok geçmeden tüm kadınlar takmaya başlamıştı. Mütarekeyle birlikte Batı'nın ektisi daha da yayıldı, giyim özgürleşti. 1925 yılında İstanbul'da açılan Kızılay Özel Hemşire Okulu'nda çalışan hemşire Esma Deniz'in seferberliğiyle hemşireler peçe yerine şapka takmaya başlamışlardı. Fakat bu sadece metropoller için geçerliydi, ülkenin genelinde böyle bir modernleşmeden bahsetmek mümkün değil. Çok geçmeden Şapka Kanunu geçti.

24 Ağustos'un sıcağında kendisi de şapka takarak örnek olan Mustafa Kemal "şapka devrimiyle" birlikte sadece görsel değil içsel bir değişim, "tümden bir değişimi" başlatmak istiyordu.

Atatürk şapka devriminin fikrini çok önceleri, Erzurum Kongresi zamanında telaffuz etmiş ama doğru zamanı beklemiştir. Her zamanki gibi kanunu geçirmeden önce şapka takıp meydanlarda yaptığı konuşmalarıyla halkı değişime alıştırmayı seçmişti. Önce bir traktörün üstüne çıkıp beyaz bir panama şapkasıyla bir fotoğraf çektirdi. 1925 yılında İnebolu ve Kastamonu'ya gidip tarihî "Şapka Nutku'nu" yaptı. Yine 1925'te Atatürk İzmir'de ilk balo davetini verdiğinde hem kadınları hem erkekleri davet eder. Şapka devriminin izleri yavaş yavaş günlük hayata

39. Orhan Koloğlu (2000): "Şapka Devrimi Kafanın Dışına Değil İçine Yönelikti," *Toplumsal Tarih Dergisi*, Cilt: 14, Sayı: 83, Kasım 2000.

40. Toprak, s. 259.

yansır. 24 Ağustos'un sıcağında kendisi de şapka takarak örnek olan Mustafa Kemal "şapka devrimiyle" birlikte sadece görsel değil içsel bir değişim, "tümden bir değişimi" başlatmak istiyordu. 4 Mart 1925 yılında Takrir-i Sükûn (Huzurun Sağlanması Yasası) çıkartılır. Ardından Şapka Kanunu çıkarıldı. 25 Kasım 1925 tarihinde 671 numaralı Şapka İktisası Hakkında Kanun ile TBMM üyeleri ve memurlarına şapka giyme zorunluluğu getirildi. Fakat Türk halkı buna alışkın olmadığı için bu zorunluluk onlara uygulanmadı. Beş gün sonra 30 Kasım 1925'te Tekke ve Zaviyelerin Seddi (Kapatılması) Kanunu çıktı. Bu yasalar hep beraber anıldı zira şapkanın "dinsizliği" sembolize ettiğini savunanlar, şapka takmanın İslamdan uzaklaşmak olduğunu iddia edenler yeni kurulan devlet tarafından tehdit olarak algılandı, çok sert önlemler alındı. Amasya, Erzurum, Giresun, Kırşehir, Kayseri, Rize, Samsun, Trabzon ve Tokat gibi illerde protestolar gerçekleşti. Mustafa Kemal, şapka takmanın din veya dinsizlikle ilişkisi olmadığının altını çizse de şapkayı bahane edip Cumhuriyet'in laisizm ideali yeriliyor, yaşam biçimlerini ihanet olarak değerlendiriyordu. Kimi tarihçi ise şapka devrimini modern ve laik bir topluma giden önemli bir yol olarak değerlendirir:

> 1925 yılında yapılan şapka ve kıyafet devrimi ile toplum, çağdaş giyim şekline kavuşmuş ve yaşam tarzı bakımından uygar milletlerle birlik ve beraberlik içinde olduğunu göstermiştir. Bu bakımdan şapka ve kıyafet devrimleri şekilden öze geçen ve çağdaş düşünce ile bütünleşen büyük bir devrimdir.[41]

41. Utkan Kocatürk (1999): *Atatürk'ün Fikir ve Düşünceleri,* Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, s. 97.

Kadınların Eşitlik Talebi ve İlk Kadın Siyasetçiler

Mustafa Kemal ve kurmaylarının aldığı kararlar ve kadın meselesindeki dirayetleri tüm muhalefet ve protestolara rağmen sürmüş, kadın dernek ve kuruluşlarının desteğiyle büyümeye devam etmiş, çok geçmeden bir devrime dönüşmüştür. Türk Kadınlar Birliği 1927 seçimlerinden evvel, 21 Haziran 1927 yılında kongre düzenleyip TBMM'de kadınların siyasal temsil hakkını tartışmaya açmış ve tüzüklerine kadınların siyasal hak kazanması namına bir madde eklemiştir. Kongrede bir yıl önce çıkartılan 1926 Medeni Kanunu'nda kadın eşitsizliğine istinaden kimi maddelerin eleştirisini yaparak kadın aleyhindeki bu maddelerin değiştirilmesini talep etmişlerdi. Birlik aynı yıl kadınların eşit iş ve eşit ücret alması için propaganda yürütmüştü.[42] Kampanyalarında "feminist" tanımını sık sık kullanmalarıyla dikkatleri üzerlerine çekiyorlardı. Faaliyetleri basın tarafından çokça eleştirilip yerilir. *Vakit* gazetesinin yazarlarından Fuat Bey kadının binlerce sene evvel erkekten "tereddi" edip (yozlaşıp) kadın olduğunu yazmıştır. Tokadizade Şekip Bey "Bence kadın daha olmamış erkektir" beyanında bulunmuştur.[43] Haziran 1927'de *Akbaba*'da çıkan yazı, özellikle Kadınlar Birliği'ni hedef almış, Nezihe Muhiddin'in derneklerinin hayır kurumuna indirgeme eleştirisini yermişti:

42. Zihnioğlu, s. 189.

43. Ahmet Yılmaz (2011): "1930 Belediye Seçimleri Sürecinde, *"Kadın"*a, Yönelik Söylemler," *ÇTTAD,* X/22, (2011/Bahar), s. 143.

Maşallah son aylarda bir kısım hanımlarımız öyle aşıp taştılar, öyle coşup koştular ki arkalarından yetişebilene aşk olsun! Saç kestirmekle başlayan bu erkekleşme merakı, balolara smokinle gelmek suretiyle bir adım daha ilerledikten sonra nihayet haber aldık ki mebusluğa kadar dayanmış. Gazetelerin ilk sayfaları artık makam validemiz Nezihe Muhiddin Hanım efendinin laakal on sene evvelki tasvirleri ve kadınlığın hukuki siyasiye, hukuki içtimaiye ve hukuk-i umumiyesine ait temcid pilavlarıyla dolu. Daha birkaç sene evveline kadar ispinoz gibi kafes içinde düşünüp oturan hanımlarımızın böyle birden şahin kesilip Millet Meclisine kadar havalanmak istemelerini ben onların hesabında, fakat bilhassa bizim hesabımıza, biraz tehlikeli görüyorum... KB genç kızlara hukuk-i siyasiye dersi yerine, ev işleri, çocuk bakımı hakkında konferanslar verse, bayramda-bilmem ne hakla sıfatla- erkeklerin yakasına zorla rozet takarak müstakbel intihabat propagandaları için iane toplayacağına, halkın hamiyetinden istifade hakkını Hilal-i Ahmer, Himaye-i Etfal, Tayyare Cemiyeti gibi hayır müesseselerine bıraksa daha iyi, daha güzel, daha hanım hanımcık bir iş yapmış olurdu. Uzun lafın kısası: Henüz hanımlarımızı tırnaklarının manikürüyle-tam manasıyla erler meclisi olan- Millet Meclisine sokmaya niyetimiz yok.[44]

Kadın hareketine karşı gelişen refleks özellikle de yukarıda bahsi geçen Kadınlar Fırkası etrafında birleşiyordu. Kadın haklarına sıcak bakan isimler bile "fırka" kelimesini yadırgıyorlardı. Yazar Hüseyin Cavid (1882-1941) "fırka" seçimini eleştirenlerden biriydi:

> Kadınların fikri ve içtimaî teâlisini temin için cemiyet hâlinde çalışmak isteyen bu hanımlar siyasi bir isim intihâb etmeselerdi belki maksatlarını daha iyi ifade etmiş olurlardı.[45]

Nitekim Kadınlar Fırkası'nın Nezihe Muhiddin'den sonraki ikinci başkanı Nimet Remide ve genel sekreteri Şükûfe Nihal açıklamalarında partilerinin asıl amacının kadının öncelikle içtimaî ve iktisadi haklarını savunmak olduğunu, siyasi hedeflerinin sonra geldiğini söylemek zorunda kalmışlardı. Hatta daha da ileriye gidip bazı maddeleri yumuşatmışlardır. Kadınlar Fırkası'nın Kadınlar Birliği derneğine evrilmesinde kuruluş tüzüğünde değişiklik yapılmış, ikinci maddede belirtilen siyasal hakları elde etme amacı yerine daha genel bir ibare olan, "Kadınlığı düşünsel ve toplumsal alanlarda yükselterek çağdaş ve gelişmiş bir yere eriştirmek" maddesiyle değiştirilmiş, bir sonraki maddeye açık bir şekilde, "Birliğin siyasetle alâkası yoktur" ibaresi eklenmiştir.[46]

Tüm bu karışıklık ve karşıtlıklara rağmen kadınların ve onların haklarını savunanların emekleri 1930 yılından itibaren karşılık gördü. Dönemin İçişleri Bakanı Mehmet Şükrü Kaya (1883-1959) Büyük Gazi'den aldıkları ilhamla kadınların yakında mebus seçileceğinin sinyalini verdi:

44. Feride Eralp (2020): "11 Nisan 1930: Türk Kadınlar Birliği'nin ilk mitingi, bir tartışmalar tarihi," *Çatlakzemin*, 11 Nisan 2020. (erişim tarihi: 01.12.2020)

45. Zafer Toprak (2015): *Türkiye'de Kadın Özgürlüğü ve Feminizm (1908-1935)*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, s. 464.

46. Zihnioğlu, s. 150.

Kadınlar Birliği, 11 Nisan 1930'da Sultanahmet Meydanı'nda ilk mitingini düzenledi.
(Kadın Eserleri Kütüphanesi ve Bilgi Merkezi Vakfı Görsel Arşivi)

> Türk tarihinin her sahasında ve her safhasında erkeği ile yan yana her fedakârlığı yapan, millet ve vatan işlerinde büyük feragatle her mahrumiyete ve her cefaya ve her acıya katlanan, milletinin ve vatanının felaket ve saadetlerine aynı hisle iştirak eden büyük kalpli ve yüksek faziletli Türk kadını müşterek eseri olan bu cumhuriyette elbette ve elbette kendi evinin işlerinde olduğu gibi belediye işlerinde de temiz ve ciddi mevkiini alacaktır.[47]

Böylece 18 yaşını dolduran Türk kadınları 3 Nisan 1930'da ilk kez belediye seçimlerinde seçme ve seçilme haklarını kullanırlar, ki bu kadın hakları konusunda yüzyıllar boyunca mücadele etmiş pek çok Batı ülkesinden önce gerçekleşmiştir. 1930 belediye seçimleri sadece kadınlara değil, köylülere ve işçilere oy hakkı verirken gayrimüslimlerde Serbest Cumhuriyet Fırkası'ndan aday olmuştur. Dönemin gazetelerini tarayınca kadınlarımızın yeni kazandıkları hakla ilgili düşüncelerinde, verdikleri mücadelenin sonucunu almanın hususunu görürüz.

1930 belediye seçimi kampanyalarında kadınlar sabah akşam görev almıştır. Seçime giren iki partiden, yani Serbest Cumhuriyet Fırkası ve Cumhuriyet Halk Fırkası'ndan aday olan kadınlar semt semt gezip propaganda yapmış, konferanslar vermişlerdir. Özellikle İstanbul'daki seçim kampanyalarını kadınlar üstlenmiştir. Seçimlere SCF'den giren Nezihe Muhiddin ve Suat Derviş gibi kadınlar çok etkin kampanyalar yürütmüş ancak Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın kapatılmasıyla seçim

47. Yılmaz, s. 143.

dışında kalmışlardır.[48] CHF İstanbul listelerinden seçilerek Belediye Meclisi'ne giren kadınlar Nakiye Hanım, Safiye Hüseyin Hanım, Latife Bekir Hanım ve Rana Hanım'dır. İzmir'den girenler; Nebiye Necmettin Hanım ve Ayşe Hanım'dır. Kadınlar diğer illerde seçilmemiştir. Bu seçimlerde Aydın Çine'de Ayşe Hanım Cumhuriyet tarihinin ilk kadın muhtarı olmuş, Çine'de kahvehanelerde kumar oynamayı yasaklayan ilk muhtar olarak tarihe geçmiştir.[49]

Belediyelerde seçme ve seçilme hakkını kazandıktan hemen sonra bu "büyük medeni zaferi" kutlamak için 11 Nisan 1930'da Kadınlar Birliği, Sultanahmet Meydanı'nda ilk mitingini düzenlemiş ve "siyasette biz de varız" sloganları atılmıştır.[50] Mitingde kadınlardan çok erkek izleyiciler çoğunluktadır. Konuşmacılar ise kadındı: Lâtife Bekir, Saime Faik ve Aliye Esad Hanımlar söz aldılar. Ardından Taksim'de Türk Ocağı'nın önünde Efzayiş Suad Hanım konuşma yapmıştı.[51] Bu coşkulu güne az sayıda kadının katılması basında ağır bir şekilde eleştirilmiş, bu durumdan KB sorumlu tutulmuştu. Buna mukabil KB üyeleri ve Latife Hanım az sayıda katılım haberinin gerçekleri yansıtmadığını, başarılı olduklarını vurgulamışlardı.[52] Sultanahmet Mitingi'ni birinci sayfadan haber yapan *Cumhuriyet*'in sahibi Yunus Nadi, Türk Kadınlar Birliği'nin aktivitelerini "fazla" bulmuştur.[53] (Nadi, âdeta kadın meselesiyle bizzat ilgilenen bakan konumunda hükümetin sözcülüğünü yapmış, kadınlar ne zaman Atatürk'ü ziyaret etse hep hazırda bulunmuştur). Görüldüğü üzere kadın hakları cephesinde sular dinmemiş, orantısız eleştiri bitmemiştir. Mesele kadın meselesi olunca konular mübalağa edilmiştir. Sonuçta basit bir kutlama mitingi üzerinden bile Kadınlar Birliği yerden yere vurulmuştur. Katedilecek uzun bir yol, bakış açısını değiştirmek için yapılması gereken daha çok şey vardır.

1917 Devrimi, I. Dünya Savaşı, Gürleyen Yirmiler hepsi kadın hareketi açısından sarsıcı yenilikler doğurmuş, feminist kadının saçı ve etekleri kısalmış, peçesi atılmış, kadınlar pantolon giyip yüksekokullarda okumaya başlamıştı. 1930'lu yıllara girildiğinde kadın hareketinde tüm dünyada bir gerileme oldu. 1929'daki Büyük Buhran'la birlikte ülkeler içlerine kapanıp içlerindeki "ötekilerde" suçu bulmaya başlamışlardı. Ebedi "Öteki" olan kadınlar da bu değişimden nasiplerini aldılar. İşsizlik oranları tırmandıkça erkeklere yer açmak için kadınların işinden feragat edip yer açması bekleniyordu. Almanya gibi ülkelerde filizlenmeye başlayan Nasyonal Sosyalizm akımı feminizme en büyük darbelerden birini vurdu. Nasyonal Sosyalist felsefe güçlü, savaşçı erkek imgesini parlatırken kadınları yine görünmez kılıyor, onu evde çocuk bakmaya gönderiyordu. Nasyonal Sosyalistlere göre ideal kadın bol bol (Aryan) çocuk üreten, ailesine sahip çıkan, illa çalışacak ise de

48. SCF'nin feshedilmesi başlıca bir konu olup burada işlenmeyecektir. Olan yine SCF'nin çok değerli kadın adaylarına olmuştur. Yukarıda da belirtildiği gibi Nezihe Muhiddin siyaset sahnesinden silinmiş, Suat Derviş marjinalize edilmiştir.

49. Songül Cantemur (2018): "Türk Kadınının İntihap Devrimi 1930 Yerel Seçimlerinde Kadın Faktörü," Yayımlanmış Dokuz Eylül Üniversitesi Tarih Bölümü Yüksek Lisans Tezi, s. 9.

50. Cantemur, s. 8.

51. Toprak, s. 467.

52. Cemile Burcu Kartal, "Türkiye'de Kadınların İlk Defa Oy Kullandığı 1930 Belediye Seçimlerinde Türk Kadınlar Birliği'nin Faaliyetleri", *Üsküdar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: 0, Sayı: 3. s. 179.

53. Feride Eralp, agm.

yemek yapmak gibi "kadına uygun" işler yapan kadınlardı. 1918 yılında kadınlara seçme ve seçilme hakkı vermiş olan Almanya, Nazilerin iktidara gelmesiyle birlikte kadınların seçilme hakkını kaldırdı. 20'lerin kazanımları tek tek kaldırılıyordu. Kazanımların olduğu yerde bile kadınlar ikinci sınıf işlerde aşağılanıp, "hakkınızı verdik, daha ne istiyorsunuz?" gibi bir mantalite ile karşı karşıya kalıyordu. 1928 yılında kadınlara oy hakkı tanıyan muhafazakâr İngiliz hükümetinin Başbakanı Stanley Baldwin, muktedir bir dille, "Egemen devleti bir daha asla eşitsizlik yapmakla suçlayamayacaksınız. Eski ajitasyonlarınızın yerini ve gerekçelerini ortadan kaldırdık"[54] diyerek kadınlara "susun" demiş oluyordu. Kadınlar oy hakkı kazanmış olabilirlerdi ama maaşları hâlâ erkeklerinkinden çok daha düşüktü. Evlenmemiş kadınlara pejoratif bir şekilde bakılıyordu. Şayet evlenmeye karar verdilerse memurluk, eğitim ve hemşirelik gibi pek çok işi yapmaları yasaktı. Kısacası kadınlar 100-150 yıllık kazanımlarını kâğıt üzerinde kaybetmeseler de pratikte, "domestik kültüne" hapsedilerek kaybediyorlardı.

Tüm dünyada böyle bir eğilim varken bizde kadın hakları konusunda ters doğrultuda bir ilerleme vardı. Kadınlar üniversitelere kaydolmaya, hemen her iş kolunda çalışmaya başlamıştı. İlk kadın avukatlarımız Süreyya Ağaoğlu ve Beyhan Nil 1928 yılında İstanbul Barosu'na kayıtlarını yaptırdılar. Aynı yıl İstanbul Fen Fakültesi ilk kadın kimyacı mezunlarını verir. O yıl çıkartılan muafiyetle kadınların tıp eğitimi alıp doktor olmaları teşvik edilmiş,

İlk kadın avukatlarımızdan Süreyya Ağaoğlu. (Kadın Eserleri Kütüphanesi ve Bilgi Merkezi Vakfı, Özel Arşiv Koleksiyonu, Süreyya Ağaoğlu Arşivi)

nitekim kadınlar 1930'lardan itibaren görev yapmaya başlamışlardır. 1933 yılında kızlara teknik eğitim sağlamak adına Kız Teknik Öğretim Müdürlüğü kuruldu. 5 Aralık 1934'te İsmet İnönü ve 191 vekilin sunduğu anayasa değişikliği teklifiyle kadınlara milletvekili seçme ve seçilme hakkı tanındı. Erkeklere on yıl önce tanınmış hak, anayasanın 10. ve 11. maddelerinde yapılan değişiklikle uygulamaya geçmişti. Böylece 8 Şubat 1935 genel seçiminde ilk

54. Diana Souhami (2018): "The 1930s: "Women had the vote, but the old agitation went on," *The Guardian*, 4 Şubat 2018. (erişim tarihi: 01.12.2020)

wönce 17, bir sonraki sene yapılan revizyonla toplamda 18 kadın milletvekili seçilmişti. 399 vekilden dördü azınlıklardan olmak üzere 18 kadının meclise girmiş olması, pek çok ülkeden evvel gerçekleşmiş,[55] ayrıca o sıralarda dünyadaki kadın vekil sayısı itibarıyla ikinci ülke olmuştuk.

O günlerin gazetelerini tarayınca (*Cumhuriyet*, *Milliyet*, *Kurun (Vakit)*, *Son Posta* ve *Ulus*) kadın vekillerimizle ilgili pek çok gözlem yazısına rastlıyoruz. Bu bilgilere göre kadın vekillerin çok heyecanlı oldukları, mecliste arka sıralarda oturmayı tercih ettikleri ve başları açık, modern ve şık tayyörlerle işbaşı yaptığı yazılmıştır.[56] Türkiye'deki gelişmeler dış basında da işlenmiştir. Yurt dışında yayımlanan pek çok makalede Türk kadınlarının elde ettiği tüm hakların Atatürk tarafından verildiğinin altı çizilmiştir.[57] Kadın vekillerin meclis konuşmaları incelendiğinde özellikle eğitim ve sağlık konularına eğildikleri, bütçe görüşmelerinde sıkça söz aldıkları gözlemlenir. Seçilen kadınların çoğu ilgi alanlarına göre bir komisyonda görev almıştır. Kimileri de kâtip üyelik yapmıştır. Mesela Hatı Çırpan, kendisi bir çiftçi olduğu için Ziraat Komisyonu'nda yer almıştır.[58]

Meclise girdikten sonra kızların eğitime erişimini sağlamak, kadınların çalışma şartlarının iyileştirilmesi mevzuları hep gündemlerinde olmuş, kadın hakları konusunda müteşebbis olmuşlardır. Her ne kadar Şirin Tekeli, *Kadınlar ve Siyasal Toplumsal Hayat* adlı eserinde ilk kadın vekillerimizi, "hiç soru sormayan, sorun çıkarmayan uslu kadınlar" olarak tanımlamış olsa da ben anakronistik davranılmaması gerektiği kanaatindeyim. Kadın hakları konusunda Nezihe Muhiddin ve Suat Derviş gibi feminizmi korkusuzca konuşan sosyalist kadınların mecliste olmaması büyük bir kayıptı fakat seçilen kadınlara da haksızlık etmemek lazım. Yüzyıllar sonra gerçekleşen bir hayalin gerçekliği içinde, gencecik bir Cumhuriyet'in idealist üyeleriydi hepsi. Mesela Mebrure Gönenç vekilliğinin yanı sıra Körler Okulu ve Körler Derneği başkanlığı yapmış, körler alfabesinin getirilip yaygınlaştırılmasında büyük bir rol oynamıştır. Mihri İffet Pektaş, Kızılay ve Himaye-i Etfal gibi yardım kuruluşlarında aktif bir rol oynamıştır. Keza Nakiye Elgün, Çocuk Esirgeme Kurulu üyeliği ve Topkapı Fukaraperver Cemiyeti başkanlığı yapmıştır.

Şunu da belirtmek gerek ki, sistemi dengede tutan bir muhalefetin olmaması, çok sesli bir medyanın eksikliği de zamane vekillerinin "sessizliğinde" pay sahibiydi. İlk mecliste kadınlar tarafından elde edilen sandalye sayısına daha sonraki yıllarda ulaşılamamıştır. Tekeli bunu rejimin ilk yıllarında kadınların simgesel bir önemi olduğu ve bu önemin azalmasıyla açıklıyor.[59] Velhasıl kadınların ilk kez parlamentoya girdiği 1935 yılında

55. Türkiye kadınlarına 1934'te seçme ve seçilme hakkı kazandırdığında dünyada pek çok ülke bu hakkı vermemişti. Bulgaristan 1944, Arnavutluk, Fransa, İtalya, Japonya, Yugoslavya 1945'te, Romanya, Vietnam, Kuzey Kore 1946'da, Arjantin, Hindistan ve Pakistan 1946, Belçika, Güney Kore ve İsrail 1948'de, Suriye ve Şili 1949'da, Yunanistan 1952'de İsviçre ise 1971'de aynı hakkı tanıdı.

56. Ayten Sezer (1998): "Türkiye'deki İlk Kadın Milletvekilleri ve Meclis'teki Çalışmaları," *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt: XIV, Kasım 1998, Sayı: 42.

57. Sibel Duruoğlu (2017): "*Türkiye'de İlk Kadın Milletvekilleri*," Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

58. Şayan Ulusan (2016): *Türk Dünyasında Kadın Algısı* (der. Şayan Ulusan, Shurubu Kayhan), Manisa: Manisa Celal Bayar Üniversitesi Yayınları, s. 276.

59. Şirin Tekeli (1979): "Türkiye'de Kadının Siyasal Hayattaki Yeri," *Türk Toplumunda Kadın* (Der.) Nermin Abadan-Unat, Ankara: Türk Sosyal Bilimler Derneği Yayınları, s. 401.

18 vekille yüzde 4,5'lik oran ile dünyada ikinci sıraya yerleşmişsek de bu oranı bir daha 2007 yılına kadar yakalayamadık. Siyasette kadın temsili 2005 yılından beri Birleşmiş Milletler Kadın Birimi (UN Women) ve Parlamentolar Arası Birlik (IPU) tarafından hazırlanıyor. Bu haritaya göre Türkiye 1935'te ikinci sıradayken 2020'de 122'inci sıraya düşmüş vaziyettedir.

Cumhuriyet ideolojisinin bu yıllarda kadına nasıl baktığını görmek için zamanın gazetelerine bakmak aydınlatıcı oluyor. Meclisteki "erkekler kulübüne" destek veren nice yazardan biri olan Yunus Nadi, "Türk Kadını" başlıklı makalesinde kadınların hayırsever cemiyetler kurmasının kâfi olacağını düşünüyordu.[60] Döneminin en etkin gazetecilerinden, Kurtuluş Savaşı'na *Tanin* ve *Hakimiyet-i Milliye* gazetelerinde yazdığı makalelerle destek verip idamla yargılanmış, 27 yıl kesintisiz milletvekilliği yapmış Falih Rıfkı Atay'ın yazılarına da bakmalı. Atay, 1930'lu yıllarda Cumhuriyet'in kadına verdiği haklara değindiği makalesinde şunları söyler:

> Kadınlık tarihini baştanbaşa okuyanlar, hiçbir zaman, Halk Fırkası cumhuriyetçilerinin Türk kadını için yaptığını yapan hiçbir fırka ve zümre görmeyeceklerdir. Halk Fırkası meclisleri Türk kadınına şeref, hak ve hürriyet verdiler. Halk Fırkası meclislerinden evvel Türk kadınının uzaktan görünüşü, bugün Müslüman memleketlerindeki hazin ve esir kadınların görünüşü gibi idi. Kadının hiçbir hakkı yoktu. Kadının hiçbir hürriyeti yoktu. Türk kadını Halk Fırkası meclislerinden evvel tam bir şarklı harem kadını idi. Halk Fırkası meclislerinden sonra tam Garplı kadın oldu. Halk Fırkası cumhuriyetçileri Türk kadınına daha birçok Lâtin milletleri kadınlarında bile olmayan hakları verdiler. Halk Fırkası cumhuriyetçileri Türk kadını için çalışırken, onların seviyelerinin ve kudretlerinin yüksek olduğunu düşündüler ve onlara bu hakları, vatandaş olarak, istedikleri gibi kullansınlar diye verdiler. Taraftar kazanmak için vermediler. Kadınlar bu hakları kendilerine vermiş olanlara sonuna kadar fikirlerini ve reylerini vakfedecek değildirler. O zaman bir esirlikten başka bir esirliğe düşmüş olacaklarına şüphe yoktur. Kadınlar reylerini Halk Fırkasının lehine, aleyhine kullanırken, Halk Fırkası cumhuriyetçilerinin Türk kadınını bütün zincirlerinden kurtarmış olduğunu unutmayacaklardır. Türk anasının fazileti böyle emreder.[61]

Baskıcı düzenlerin kuluçka kurduğu 1930'larda Atatürk ve arkadaşlarının kadın meselesinde geri adım atmayışı çok mühimdir. Daha önemli konularla uğraşırken kadın meselesini tartışmanın zamanı değil diye söylenen, kanunları böyle bir iklimde geçirmek istemeyen pek çok vekilin olduğu parlamentoda kararlar ötelenebilirdi. Ama kadın meselesi başından beri Cumhuriyet'in modernleşme inkılabının en önemsenen parçasıydı. Kimilerine göre Cumhuriyet idealini Osmanlı'dan ayıran yegâne şeydir. Yanan bir imparatorluk, "Batılılaşıp modernleşmenin" düşüşü erteleyeceği için onu benimsedi. Zamana uymaya mecburdu; bunun için

60. Zihnioğlu, s. 226.

61. Falih Rıfkı Atay (1933): *Eski Saat,* İstanbul: Akşam Matbaası, s. 453, 454.

Tanzimat'la hızlandırılmış bir modernleşme yaşadı. Yeni doğmuş Cumhuriyet ise yepyeni bir yol çizmeliydi. Hem yorgun hem tepkiliydi. Arkada kaynayan savaş ikliminde kendilerini korumalı, temellerini atmalıydılar. Heyecanları ve hayalleri onlara inanç ve güç verdi. Cesur yeni bir dünya kurmanın şevkiyle radikal kararlar alıyorlardı. Kadın, mücadelenin başından beri parçasıydı. Kimi metinlerde, Atatürk'ün kadınlara armağan ettiği hakların Kurtuluş Savaşı'na büyük bir cesaretle katılmış kadınları mükâfatlandırmak için verildiği söylenir. İlk olarak bu söylemde bir eksik vardır, o da kadındır.

Her seçimden önce yoğun kulis faaliyeti yapan kadın aktivistlerin yılmaz mücadelelerini hiçe saymamalıyız. İkincisi, zannımca bu buyurgan mantık çok doğru değildir. Atatürk ve kurmaylarının pek çok konuşmasında Kurtuluş Savaşı boyunca her alanda erkeklerle birlikte mücadele etmiş kadınlar sık sık anılır, hürmet görürler, bu doğru. Fakat kadınları eşitleyen yasalar çıkartmak sadece minnetle açıklanamaz. Genç Cumhuriyet kadroları için kadın meselesi başından beri masadaydı çünkü eşitlik sağlanırsa ülke çağdaşlaşır ve kalkınır felsefesi benimsenmişti. Bu sadece özenti bir şekilde Avrupalılaşmakla da gerçekleşemezdi. Kadın hakları Cumhuriyet'in varoluşunun bir parçasıydı.

Kimi yazarlar Cumhuriyet döneminde çıkarılan haklar için "Kadınlara hizmet etmekten çok devlete hizmet ediyordu" eleştirisini getirir.[62] "Cumhuriyet rejimi, devlet desteğindeki feminizme bir alan açıyor ama aynı zamanda onu tanımlayıp belirli sınırlar içinde tutmaya dikkat ediyordu,"[63] diyor Fatmagül Berktay. Tüm bu söylemlerde doğruluk payı olmakla birlikte meseleye şu şekilde de bakabiliriz; yeni ülküleri kadın konusu vasıtasıyla vücut bulmuştu, dolayısıyla devlet kadınlara hizmet ederek kendine de hizmet etmiş oluyordu. İkisi birbirinin ayrılmaz bir parçasıydı. Eski düzenin ortadan kalkması kadın hakları vasıtasıyla da oluyordu. Cumhuriyet elbette yeni bir rejim inşa ederken belli ilke ve ideallere dayanıyordu. Eskinin üzerine bina edildiği için önce yıkması gerekti ve yıktı. Hilafetin kaldırılması ve Medeni Kanun'un aynı zamanlarda çıkması tesadüf değildir. Zamanın koşullarını göz önünde bulundurarak geçmişi tarafsız bir şekilde okumamız gerek. Yargılamak bizim işimiz değil. Tarihte olanları arka arkaya seyredince geçmişin bize ne söylediğini, nasıl bir ders verebileceğini de tartışmaya açabiliriz ancak.

Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Modernleşme Çabaları ve Kadınlar

Modernleşme maceramız açısından bakacak olursak genç Cumhuriyet'in Osmanlı'ya karşı bir avantajı vardı: Osmanlı'nın modernleşme deneyimini bizzat kendileri yaşamış, hatalarını ve zorluklarını görmüşlerdi. Modernleşmenin topyekûn bir proje olması gerektiğini anlamış, kadın hakları konusunda radikal bir karar alınması gerektiğini benimsemişlerdi. Toplumun büyük çoğunluğuna

62. Şafak Kaypak (2016): "Cumhuriyet Dönemi Türk Moderleşmesinin Kadına Bakışı," *Türk Dünyasında Kadın Algısı*, Isparta: Cilt I, s. 173-188 (der. Şayan Ulusan-Shurubu Kayhan), CBÜ Yayını.

63. Berktay, s. 19.

"yukarıdan inme" ve yabancı gelen modaları ve kararları geçirmek kolay değildi. Peçenin atılıp yerine şapkanın geçirilmesi, şeriatın kaldırılıp İsviçre hukukunun getirilmesi, eğitimde, ekonomide, hukukta değişim... Kısacası toplum sözleşmesinde bireyi ilgilendiren her konuda tutarlılık gerekiyordu. Tüm kararlar bütüncül bir dünya görüşünü yansıtmaktadır. Kadın meselesi halkaların bir tanesidir. Osmanlıda modernleşme önce II. Mahmud döneminde orduda yapılan inkılaplarla başlamış, ardından maliyeye ve yönetime yansımıştır. "Cumhuriyet'te modernleşme, tüm kurumlara aynı anda nüfuz ettirilmeye çalışılmış, kurumlar arasında gelişmişlik farkı oluşması engellenmiştir. Bu sayede modernleşme tek tip ilerleyebilmiş, Batı taklitçiliğine dönüşmemiştir."[64]

Cumhuriyet'in ilanından sonra çıkan yasalar ve alınan kararlarla kadınların hayatı radikal bir şekilde değişmeye başlamıştı. Cumhuriyet'le beraber yeni ideal kadın imgesi yaratıldı. Bu ideale göre kadın savaşçı, eğitimli, çağdaş ve bilimsel olmalıydı. Basında sık sık "yeni kadının" portresi çiziliyor, iyi örnekler veriliyordu. 1930 yılının *Resimli Ay* dergisinde seçilen "Dünyanın en büyük 10 kadını" bize Cumhuriyet'in hangi vasıfları yücelttiğini gösterebilir. Jeanne d'Arc'ın Osmanlı'dan bu yana en sevilen figürlerden biri olmasının nedeni vatanına sahip çıkmış, kahraman bir köylü kızı olmasıydı. Nitekim dergide de en büyük on kadından biri olarak listede yerini aldı. Bir diğeri olan Florence Nightingale başkalarını iyileştirmek için çabalamış, hayatını başkalarına adamış bir kadındı. Kleopatra'nın zekâsı övülürken Teodora'nın kocasını avucunun içine alıp dünyaya hükmetmesi alkışlanıyordu. Kısacası, seçilen kadınların ortak özellikleri akıllı, güçlü ve korkusuz kadınlar olmalarıydı. Fakat derginin sahipleri ve yöneticileri Sabiha ve Zekeriya Serteller bu seçimleri eleştirerek, Madam Curie gibi bir bilim kadını ya da Ellen Key gibi bir feminist varken bu on kadına "büyük" demenin "günah" olduğunu söyleyerek, idealize edilen kadına başka vasıflar ekliyorlardı.[65] Bu tarihî kahramanlar kâğıt üzerinde güzel durabilirdi ama Cumhuriyet aynı zamanda ailesine sahip çıkan hem işini hem evini idare eden kadın modelini benimseyecekti. Çok

Resimli Ay dergisinin kurucularından Sabiha Sertel. (Kadın Eserleri Kütüphanesi ve Bilgi Merkezi Vakfı Görsel Arşivi)

64. Kaypak, s. 4.

65. Toprak, s. 91.

fazla ses çıkaran kadın teoride iyi, pratikte problematikti.

Dolayısıyla Türk Kadınlar Birliği'ni veya Serbest Cumhuriyet Fırkası'nda gördüğümüz "sorunlu" kadınları bir tarafa, genç Cumhuriyet kendine ideal Türk kadını modelini çıkarmaya başladı. Mustafa Kemal Atatürk'ün manevi kızı Afet İnan, Gazi tarafından örnek kadın olarak öne sürüldü. Cumhuriyet'in ilk tarih profesörlerinden, sosyolog ve akademisyen Afet İnan (1908-1985) İstanbul'da Fransızca eğitimi almış, 1930'lu yıllarda Cenevre Üniversitesi'ne gönderilip antropoloji ve sosyoloji okumuş, antropoloji doktorasını Anadolu'da 64 bin iskelet kalıntısı üzerinde inceleme yaparak Türk kafatasını konu eden bir tez yazmış (Zamanın akademik dünyasında kafatası ölçmek bir modaydı), ülkemize yararlı resmî tarih kitapları yazıp ders vermek ve devrim tarihimizi anlatmak için geri gelmişti. 1930 yılında 20 yaşında genç bir kadın olarak tarihine sahip çıkan "örnek kadın" olarak ülkemizde yıllarca okutulacak "Yurt Bilgisi" ya da "Vatandaşlık" kitaplarını hazırlamıştı. Atatürk'ün bu kitaplardaki metinleri kurgulayıp bazı metinleri bizzat kaleme aldığı biliniyor.[66] Çağdaş Türk kadınının haklarını kazanmasına büyük ehemmiyet veren Mustafa Kemal, bu konudaki söylemlerini genç bir kadın üzerinden yapmaya başlamıştı. Afet Hanım, Türk Ocağı'nda gerçekleşecek konferansa hazırlanmak için zamanın en namlı hatiplerinden Hamdullah Suphi Bey'den konuşma dersleri alıp 3 Nisan 1930'da Türk kadınlarının seçim hakları üzerine ilk konferansını vermişti. Atatürk bu mühim konferansta manevi kızının giyeceği kıyafeti kendi çizmiş, kendi pırlanta kol düğmelerini hediye etmişti.[67] Konuşmasında kadının seçme ve seçilme hakkını olmazsa olmaz olarak vurgulayan Afet Hanım, ulusun bir üyesi olarak kadının eşit olduğunu anlatıyordu. Afet İnan ileride Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi'ndeki ilk Türk devrim tarih kürsüsünü kuracak, Türk Tarih Vakfı'nın ve Türk Dil Kurumu'nun kurucu başkanlarından biri olacak, 50'den fazla kitap yazacaktı.

Belki kendisi de on iki yaşındayken babasını kaybettiği için kendini yetim çocuklara yakın hissedip onlara maddi manevi yardımda bulunan, kimi araştırmacılara göre on bir evlatlık çocuğu olan Atatürk'ün evlatlıklarının ortak özelliği aldıkları eğitimdi. Cumhuriyet'in ilim ve bilim tutkusu özellikle de kadınların hayatını tümden değiştirecekti. Diğer manevi kızları Zehra Aylin, Rukiye Erkin, Sabiha Gökçen, Nebile İrdelp ve Ülkü Adatepe Notre Dame de Sion ve Amerikan Kız Koleji gibi okullara yazdırılmış, yükseköğrenim almak için yurt dışına gönderilmişlerdi. Modern Türk kadınının nasıl olması gerektiği bir nevi onlar üzerinden söyleniyordu.

Eğitim vasıtasıyla yeni bir yaşam felsefesi, yaşama biçimi şekilleniyor, kadınların her kolda çalışma hayatına karışmaları, aile yapısını da değiştiriyordu. Atatürk ve arkadaşları her ne kadar devrimci Ruslar gibi aile yapısını temellerinden sarsmadılarsa da çıkardıkları kanunlarla sosyolojik değişime sebebiyet vermişlerdi. Atatürk, "Aile bir hayat arkadaşlığı olduğu kadar bir şeref ortaklığıdır"[68]

66. age., s. 441.

67. Afet İnan, *Prof. Dr. Afet İnan*, s. 106.

68. Utkan Kocatürk (1983): "Atatürk ve Aile," *Atatürkçülük*, Ankara: 2. Kitap, s. 205-7.

Mustafa Kemal Atatürk ve Âfet İnan, Çorlu Çerkezköy yakınlarındaki Trakya manevralarında değerlendirme yapıyorlar, 1937.

diyerek, aile yapısının içinde kadın ve erkeği eşitliyordu. Taha Parla, Mustafa Kemal'in söylev ve demeçlerini inceleyince paternalist bir bakışın hâkim olduğunu, dolayısıyla halkın "büyütülecek bir çocuk" konumunda olduğunu söyler.[69] Bu durumda "Cumhuriyet Kadınları" çocuk kadınlardır. Yeşim Arat'ın ilk kadın milletvekillerini "cumhuriyetin kız çocukları" olarak tanımlaması da bu minvaldedir.[70] İşte bu "kadın çocuklar" gelecek için çok önemliydi: Kemalizm ideolojisine göre kadınların gelecek kuşakları doğru yetiştirip ülkenin geleceğini kurtarmak gibi önemli bir misyonları vardı. Dolayısıyla aile mevhumu Cumhuriyet'in devamını sağlamak için idealize ediliyordu. Kadına en önemli rollerinden biri de biçilmiş oluyordu: Hem evde hem de okulda "öğretmen" rolü onlara verilmişti. Atatürk, tıpkı manevi kızı Âfet İnan misali, genç kadınları hep öğretmen olmaya teşvik ediyordu. İlk 18 kadın vekilimizin 13'ünün öğretmen olması tesadüf değildir. Kadınların okullarda ve üniversitelerde okuyabilmesi, meslek sahibi olabilmesi, siyasete girebilmesi önemli milatlardı elbet ama genel kanı, kadının yerinin yuvası olmasıydı. Tıpkı Serpil Sancar'ın kitabının ismi gibi: *Türk Modernleşmesinin Cinsiyeti: Erkekler Devlet, Kadınlar Aile Kurar.*

Atatürk sadece manevi çocukları üzerinden değil kendi evliliğiyle de bir örnek oluşturmak istemişti. Eşi Latife Hanım, Batılılar ve Levantenlerle

69. Taha Parla (1991): *Türkiye'de Siyasal Kültürün Resmi Kaynakları: Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri I*, İstanbul: İletişim Yayınları, s. 30.

70. Zihnioğlu, s. 228.

yakın ilişkileri olan modern Uşaklıgil ailesine mensup Batı eğitimi almış bir kadındı. Evlilikleri 1923 yılında Batı tarzında gerçekleşmişti. Balayında Anadolu'nun dört bir tarafını gezmişler ve modern kadın timsali olan eşini herkese tanıtmıştır. Lord Kinross, Latife Hanım'ı Atatürk'ün sosyal reformlarının vücut bulmuş hali olarak tarif eder. Atatürk'ün onunla evlenmesi sadece kişisel değil, sosyolojik nedenlerdendir de der Kinross. Kendi evliliğinin başarısız olmasına rağmen toplumun temelinin aile olduğunu çeşitli vesilelerle ifade etmiştir. 1925 yılında Medeni Kanun'a geçmemiş olmamıza rağmen boşanması eski düzendeki gibi "Boş ol" diyerek olmamış, ilk kez dokümanlar göndererek, modern tarzda boşanmayı karşılıklı karar vererek gerçekleştirmiştir.[71]

30'lu Yılların İktisadi, Siyasi Bunalımında Kadınlar

1930'lu yıllar genç Cumhuriyet'in kalkınma ve kendi ayaklarının üzerinde durma teşebbüsleriyle geçti. Bu da kadın hareketlerine yansıdı. Bilindiği gibi ekonomik buhranlarla beraber katılaşan bir dünyada genç Cumhuriyet önlemler almaya çabalamıştı. Halka tasarruf edip yerli malı kullanması teşvik edilirken, kadınlara kalkınma mücadelesinde eski misyonları yeniden yükleniyordu: Fedakârlık. Eğitimci-yazar İsmayıl Hakkı Baltacıoğlu bu dönemdeki ideal Cumhuriyet kadınının 12 meziyetini şöyle sıralıyordu: "Açlığa dayanmak; tuvalet; bilgisini satmamak; turşu, reçel, salata yapmasını bilmek; paragözlü olmamak; zevkiyle moda dışına çıkmak; sevimlilik; tasarruf; sebepsizce kıskanmamak; neşeli olmak; erkeğin kaprislerini anlamak; çocuk nedir bilmek."[72] 30'ların yokluğunda kadınlar tutumlu ve yaratıcı olmalı, çok söylenip problem çıkarmamalıydı. Dünya işsizlikle cebelleşip savaş hazırlıkları yaparken biz içimize dönmüş, genç Cumhuriyet'in temellerini atıyorduk. Kadın modeli, tam da patriyarkinin istediği gibi evine iyi bakan, eli sıkı, çocuklarını eğiten anne modeli üzerine kurulmuştu. Atatürk'ün meşhur "Kadının en önemli vazifesi analıktır" vecizesi duvarlara asılır olmuştu. Kadın haklarıysa bu minvalde kurulmak istenen Batı ekseninde modern, çağdaş ve demokrat ülke hedefine binaen verildi. Yeşim Arat'ın da altını çizdiği gibi, "Kadın haklarının verilmesi kadınların statüsünü düzeltmenin bir parçasıydı... Sadece ülkeyi demokratlaştırmanın değil, Batılılaşmanın da bir yoluydu. Batılılaşma, Atatürk'e göre medeni ülkelerin seviyesine gelme süreciydi, bu da ülkenin laik, millî ve demokratik olmasıyla gerçekleşebilirdi."[73]

Genç Cumhuriyet'in âdeta ince buzun üzerinde yürüdüğü 1930-40'lı yıllar arasında eğitim konusundaki çabalar sürdü. Bu yıllarda teknik okullarda kız öğrenci sayısı 1920'lere göre artmış, kızlarda okur-yazarlık oranı erkeklere kıyasla çok düşük olmakla birlikte önceki istatistiklere nazaran bir iler-

71. Ayça İlker Erkan (2011): "The Formation of Feminist Identity: Feminism in the 1930's Turkey and Britain," *Kastamonu Eğitim Dergisi 1013-1028*, Cilt: 19, No. 3, s. 1023.

72. Filiz Yıldız (2017): "1930'ların Tasarruf Politikalarında İdealize Edilen Kadın İmgesinin Basında Temsili: Genç Cumhuriyetin Modern ve Tutumlu Kadınları," *International Journal of Social Science*, Sayı 54, s. 389-406, İlkbahar 2017, s. 394.

73. Yeşim Arat (1989): *The Patriarchal Paradox: Women Politicians in Turkey*, London & Toronto: Associated Press, çev. Pelin Batu, s. 30.

leme sağlanmıştı. 1935 yılında yapılan DİE'nin nüfus sayımına göre erkeklerin %70,6'sı, kadınların %90,2'si okuma yazma bilmiyordu.[74] 1928 yılından itibaren açılan "Millet Mektepleri" aracılığıyla herkese yeni yazı ve temel bilgiler öğretilir. Bu kurslar 1932 yılına kadar devam etmiş ama sonra etkisini kaybetmiştir.[75] Okuma yazma oranındaki düşüklük biraz da yeni alfabeye alışmanın zaman almasıyla ilgiliydi. 1935-85 yılları arasındaki okuma-yazma bilmeyenlerin grafiğine baktığımızda sürekli bir düşüş yaşandığını görürüz. Eğitimin kadın haklarıyla paralelliği, ikisi de Cumhuriyet'in kuruluş ideolojisinin araçlarıydı. Modern topluma geçiş eğitimle, çağdaş toplumun yaratımı da kadın haklarıyla gerçekleşecekti. Bir de işin milliyetçilik boyutu vardır tabii. Ayşe Durakbaşa'nın da söylediği gibi Türkiye'de kadın hakları Cumhuriyet'in kurucu ideolojisi olan Türk milliyetçiliği çerçevesinde işledi.[76] Velhasıl Türk kadınının eğitimi en az seçme ve seçilme hakkı kazanması kadar elzemdi.

18 Nisan 1935 yılında Atatürk'ün himayesinde ilk Milletlerarası Kadın Kongresi toplanır. Yıldız Sarayı'nda yapılan ilk kongrede Atatürk, "Türk kadınının dünya kadınlığına elini vererek, dünyanın barış ve güveni için çalışacağına emin olabilirsiniz" derken aslında kadın hareketini sadece yurtta değil cihanda da desteklediğini söylüyordu. Uluslararası Kadınlar Birliği (International Alliance of Women) Kongresi'ne ev sahipliği yapma fikri 18 kadın vekilimiz seçildikten sonra çıkar. 39 ülkeden temsilcilerin katıldığı kongreye Türk Kadınlar Birliği ev sahipliği yapar ve kadın özgürlüğü, yasaların önünde eşitlik, eşit maaş gibi konular 26 Nisan 1935 tarihine kadar masa üzerine yatırılıp kararlar alınır. Kararlardan biri seçme ve seçilme hakkı mücadelesinin tüm dünyada sürdürülmesidir. Dünya kadınları iş birliği yapma konusunda fikir birliği oluşturur. Ayrıca kızların çocuk yaşta evlendirilmesinin önüne geçmek için kararlar alınır ve çok eşliliğin engellenmesinin önüne geçmek gibi konular işlenir. İkinci Dünya Savaşı'nın arifesinde faşizmin tamtamları duyulurken kadınların işsizliği ve yoksulluğu da mühim meselelerdir. Bu minvalde kadınların köle gibi çalıştırılmasının sonlandırılması, genelevlerin kapatılıp fahişeliğin yasal olarak

"Kadın için hak beraberliği, insanlık için barış istiyoruz!„

Uluslararası 12 nci kadın kongresi İstanbul Valisinin nutkile açıldı, dünya kadınlarının istekleri, kongrenin neler görüşeceği anlatıldı, murahhaslar birbirlerile tanıştılar, komisyonlar seçildi

Kongre başkanı Madam Aşki Âdnol nutkunu söylerken

Uluslararası 12 inci kadınlar kongresi dün saat 10 da Yıldız sarayında Madam Aşkinin başkanlığı altında merasimle açıldı.

Valinin nutku

İstanbul Valisi ve Belediye başkanı Muhittin Üstündağ kongre üyelerine hitaben aşağıdaki nutku söyledi:

— Uluslararası Kadınlar Birliğinin 12 inci kongresini açmak gibi büyük bir şeref bana tevcih ediyor. Bu zevkli vazifeyi büyük bir memnuniyetle ifa ediyorum. Sizin gibi muhterem ve münevver bir zümre kütlesi huzurunda milletlerin hayatı bütün tezahürlerinde kadına rüçhan olan rolden bahsetmek cesaretinde bulunacak değilim. Muhakkak ki bu rolün takdir edilmesini beşeriyetin tereddüdüne engel olur. Kardeşlerimizin her yerde pek mühim olarak istihsaline çalıştıkları bakiyi temin için nerelerden temas en büyük bir alaka ve en canlı bir

(Arkası üçüncü sahifede)

Yıldız Sarayı'nda gerçekleşen Uluslararası Kadınlar Birliği Kongresi haberi, 19 Nisan 1935 tarihli *Cumhuriyet* gazetesinde manşetten verildi. (*Cumhuriyet* Gazetesi Arşivi)

74. Emel Doğramacı (1997): *Türkiye'de Kadının Dünü ve Bugünü*, Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, s. 97.

75. age., s. 109.

76. Aynur İlyasoğlu, (2015): *Örtülü Kimlik: İslamcı Kadın Kimliğinin Oluşum Öğeleri*, İstanbul: Metis Yayınları.

sınırlandırılması, mülteci veya manda altında yaşayan kadınların yaşam koşullarının düzeltilmesi de konu başlıkları arasındadır. İlki 1902 yılında Amerika'da toplanmış bu uluslararası kongre genç Cumhuriyet'in kendini dünyaya tanıtması ve modern yüzünü göstermesi açısından önemli bir fırsattır. Dönemin gazetelerini tarayınca kongreyi bir "Feminizm Kongresi" olarak adlandırdıklarını görürüz. Kongre anısına çeşitli katılımcıların olduğu bir fotoğraftan pul çıkartılır.[77]

Dünyada ve Türkiye'de ilk komünist parti delegelerinin fotoğraflarına bakıldığında neredeyse hiç kadın üye görememeniz yerleşik ataerkil sisteme bağlıdır. İlk yıllarında sol, kadın-erkek eşitliğini tanıyan, bağımsızlığını savunan bir felsefe olsa da ataerkil bakışın baskısından kurtulamamıştır.

Uluslararası kongre bittikten hemen sonra kongreye ev sahipliği yapan Türk Kadınlar Birliği olağanüstü kongresini toplar ve kendini feshetme kararı alır. Bu kararın "zaten kadınlara seçme ve seçilme hakkı tanındı, yapacağımız bir şey kalmadı" gibi bir mazeretle verildiği söylenir. Ama "Birlik" kamuoyu baskısından yıldığı için kendini kapatma kararı almıştır. Aslında kadın hakları mücadelesinde teoride kazandıkları hakları pratikte uygulanmasını gözetlemek gibi bir misyonları daha vardır ama "hayırsever bir derneğe" indirgenmek istenen birliğin yapacağı pek bir şey kalmamıştır. Ayrıca 1927'den 1935'e kadar "radikal feministlerinden" arınan Kadınlar Birliği'nin verilenlerle yetinmesi şaşırtıcı değildir. Kadınların kazandıkları tüm haklarda büyük bir payı olan, 1920'lerde şeriat isteyenlere karşıt eşit temsil ve iş talepleri o günlerde ütopya gibi algılanan fırkanın, Nezihe Muhiddin ve arkadaşlarının susturulmasıyla sistemi "zorlayan" hali susturulmuştur. Böylece 1935 yılında Kadınlar Birliği'nin Başkanı Latife Bekir kongrede yaptığı konuşmada birliğin görevini tamamladığını belirtecektir:

> 12 seneden beri çalışıyoruz. Bu müddet zarfında kadınlarımızı yükseltecek birçok işler yaptık. Artık Türk kadınlığı bütün haklarına eksiksiz olarak kavuşmuştur. Yeni anayasamız bir birlik yaparak bu uğurda çalışmamıza sebep bırakmıştır. Bu münasebetle Birliğimizin kapatılmasını teklif ediyorum.[78]

1936 yılında kadınların çalışma hayatına düzenleme getiren İş Kanunu yürürlüğe girer. Bu seçme ve seçilme hakkından sonra çıkan yegâne proto-feminist kanundur. 1930'lu yıllar dünya tarihi açısından karanlığa giriş yıllarıdır. Mussolini 1922 yılında iktidara gelmiş, faşist rejimini 1930'larda sağlamlaştırmıştır. Hitler, 1926'da hortlamış, çok geçmeden 1930'da çoğunluk oylarını alarak başa geçmiştir. Ardından İspanya, Portekiz, Bulgaristan ve Yunanistan'da totaliter rejimler kurulmuştur. Tüm bu ülkelerde kadınların anaç rolü öne çıkarılmış, sosyalist, feminist kadınlar susturulmuş hatta öldürülmüşlerdir. Faşist kesimde kadınlara bakış temel olarak değişmez:

77. Feride Eralp (2020): "18 Nisan 1935: Dünya kadınları 12. Uluslararası Kadınlar Kongresi için İstanbul'da," *Çatlakzemin*, (erişim tarihi: 18.4.2020).

78. Gürcan Bozkır (2000): "Türk Kadın Birliği," *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 3/10, Haziran 2000, s. 114.

Onlar ırkın devamını sağlayacak anne, mükemmel nesilleri yetiştirecek, evinde yerini bilecek varlıklardır. Beri tarafta sosyalizm sevdalıları vardır. Osmanlı döneminden bu yana faaliyet gösteren, pek çok fırka kuran, Millî Mücadele'nin anti-emperyalist niteliğini destekleyen ama sonraları Ankara'nın kontrolünden çıktıkları için kapatılan, susturulan veya dağılan sol partileri ve örgütlerinin kadına bakışı önce Marx ve Engels, sonra Lenin'in kadına bakışından etkilenir fakat bunu teoriden pratiğe geçiremez. Dünyada ve Türkiye'de ilk komünist parti delegelerinin fotoğraflarına bakıldığında neredeyse hiç kadın üye görememeniz yerleşik ataerkil sisteme bağlıdır. İlk yıllarında sol, kadın-erkek eşitliğini tanıyan, bağımsızlığını savunan bir felsefe olsa da ataerkil bakışın baskısından kurtulamamıştır. Kısaca iki ayrı eksende yürüyen dünyada kadına pek yer yoktur.

Atatürk'ün Vefatı ve İnönü'lü Yıllar

Dünya böyle çalkalanıp değişirken Atatürk vefat etmiş, yerine yol arkadaşı İsmet İnönü geçmiştir. Kadın meselesinde başından beri Atatürk'le beraber hareket etmiş olan İnönü yaptığı pek çok konuşmada kadın-erkek eşitliğini savunmuş, kadın haklarını modernleşmenin bir parçası olarak gördüğünü söylemiştir. İnönü'ye göre Cumhuriyet'in devrimleri arasında en önemli devrim kadın ve harf devrimidir.[79] İnönü, 1 Şubat 1937 yılında *Financial Times*'a verdiği mülakatta kadının konumunu hiddetli bir ortamda etken bir hale getirmenin zorluğunu anlatmış ve Atatürk'ün tüm karşıtlıklara karşın bu zorlukları aştığını belirtmiştir. İnönü 1952'de harf ve kadın devriminin birbirine bağlı olduğuna işaret etmiştir:

> Ben iki esas üzerinde çok dikkatliyim. Bunlardan biri Türk harfleridir. Bu harflerle okuyup yazma ve bunun verdiği kültür cemiyetimize geniş ufuklar açmıştır. Bu sahada hiçbir gedik açılmaması lazımdır. İkinci esas, kadın haklarıdır. Bu cemiyeti medeni bir cemiyet haline getiren unsur, kadının yeni Türk cemiyetinde işgal ettiği mevkiidir.[80]

İnönü, 1950 yılına kadar süren siyasi kariyeri boyunca her seçimde daha çok kadın vekil olmasını istediğini anlatmış, kendi eşi Mevhibe Hanım da CHP'ye yazılıp yıllar boyunca kadın kollarında görev almıştır. Bu dönemde vekillik yapan kadınların çoğu eğitim, sağlık ve çocuk konularına eğilmiş, Çocuk Esirgeme Kurumu gibi hayır kuruluşlarında çalışmışlardır.

Köy Enstitüleri ve Köylü Kadınlar

Şimdiye kadar işlediğimiz inkılaplar hep şehirli kadın üzerinden ve onların da istikrarlı arzuları ve baskılarıyla geçirilmişti. Fakat Cumhuriyet'in idealize ettiği bir başka kadın profili de vardı: Madalyonun öteki yüzü köy kadınlarıydı. Anadolu kadınının

79. Beral Alacı (2019): "Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'nün Siyasette Kadın Algısı ve Cumhuriyet Halk Partili Kadın Milletvekillerinin Faaliyetleri (1939-1950)", *ÇTTAD, XIX/38, 2019/Bahar*, s. 174.

80. age., s. 175.

ıslah meselesi öncelerde kadın hakları savunucuları tarafından gündeme getirilmişti. Onlara, Neziha Muhiddin'in 1923 yılında kaleme aldığı bildirgede rastlıyoruz. Muhiddin, "Bizler istiyoruz ki; kız mektepleri açılmadan evvel Anadolu'nun en ücra köylerinden en ilerlemiş şehirlerine kadar bütün sosyal özelliğimiz incelenerek, gelecekteki sosyal, ekonomik ve idari durumumuzun icaplarına göre kızlarımızın tahsil ve terbiyesine bir istikamet verilsin."[81] Atatürk'ünse köy kadınının üstüne çok gitmediği söylenir. "Devrimlerinde kendi haline bıraktığı tek şey, belki de budur."[82] Peki neden?

Çünkü köylü kadın kafeste yaşayan şehirli kadına kıyasla hürdür. Tarlada çalışan, erkekler savaştayken onlara cephane ve kum taşıyan, başlarını en fazla bir yaşmakla örten kadınlara şapka taktırarak modernize etmek anlamsızdı. Atatürk söylevlerinde köylü kadınlarımızdan bahsederken onların fedakârlığı ve cefakârlığından dem vurarak dünyada hiçbir millet kadınının Anadolu kadını kadar çalışkan olmadığını hatırlatır. Atatürk, "Esna-yı seyahatimde köylerde değil, bilhassa kasaba ve şehirlerde kadın arkadaşlarımızın yüzlerini ve gözlerini çok keşif ve itina ile kapatmakta olduklarını gördüm. Bilhassa bu sıcak mevsimde bu tarz kendileri için mutlaka mucib-i azap ve ıztırap olduğunu tahmin ediyorum"[83] derken köylü kadınların değil kasabalı ve şehirli kadınların meselesini çözmek gerektiğini hatırlatmış olur. Köylü kadınları "reforme" etmenin yolu basittir: Cumhuriyet köylü emektar kadınlara ekonomik destek ve eğitim verirse kurtulacaklarını düşünüyordu.[84]

Şerif Mardin köylüleri küçümseyen bir toplumdan onlara "efendimiz" diyen bir Cumhuriyet ideolojisine dönüşmemizin görece hızlı bir şekilde gerçekleştiğini söyler. Aslında bu değişim 1860 ve 1920'li yıllar arasında gerçekleşmiş bir dönüşümdür.[85] Hızla toprak kaybetmeye başlamış "yaşlı adamın" topraklarını ve onlara sahip çıkan köylüleri koruma altına alma çabasıdır. Jön Türk ideolojisi Le Play metodunu uygulayarak Türk aydınlarının köylülere ilericilik rehberliği etmesi öngörülür.[86] Cumhuriyet, Jön Türklerin felsefesini pratiğe geçirir. İlk önce fakirin, köylünün hakkını korumaya ehemmiyet verir. Karahisari Şarkî vekili Mesut Bey, "Sahte halkçılık olamazdı... Kanun yapmak hakkını ahaliye vermek yerinde" olduğunu söyler. Balıkesir vekili Vehbi Hoca, "Biz köylünün iradesiyle buraya gelmişizdir" diyordu.[87] İlk yıllarında hızla sanayileşme çabasında olan genç Cumhuriyet, köyün kalkınmasını sağlamak için sanayi, teknik ve kültürel donanım sağlayacak merkezler kurar. Eğitim sistemini inşa ederken önce 1930'da şehir okullarında, 1933'te de köy okullarından zorunlu din eğitimini kaldırır. Tüm bu kararlar ve kanunlarla köylü kadının da za-

81. Feridun Kandemir (1962): *Hatıralar, Vesikalar, Resimlerle Yakın Tarihimiz* (I Cilt), İstanbul: Vatan Gazetecilik, s. 286.

82. Emine Şirin (2007): "Falih Rıfkı Atay'ın Kaleminden Atatürk ve Türk Devrimi," Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, İstanbul, s. 145.

83. Atatürk (1991): *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri* (Der. Taha Parla), İstanbul: İletişim Yayınları, Cilt 2, s. 147-154.

84. Şirin, s. 145.

85. Mardin, s. 210.

86. Metin Ayışığı (2016): *Geç Osmanlı Erken Cumhuriyet Dönemi Entelektüel Tarihi*, (Yayımlanmamış Ders Notları), Van: Yüzüncü Yıl Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, s. 2.

87. age., s. 57.

manla değişeceğine inanılır. Dünyanın büyük bir buhranla cebelleştiği 1930'larda savaş yorgunu, fakir Cumhuriyet'in tarım kooperatifleriyle köylüyü korumaya alma çabasını görürüz. 17 Nisan 1940'ta Köy Enstitüleri kurulur.

Köy Enstitüleri'nin modern Türk kadınının yaratım sürecindeki işlevine değinmeden geçmeyelim. Maalesef ülkemizde yazılan Köy Enstitüleri tarihi kadınsız bir tarihtir. Oysa enstitülerin en önemsenen görevlerinden biri eğitimli kadın öğretmenler aracılığıyla köy kadınlarının eğitilip iş gücünün bir parçası haline getirilmesi ve yetiştirdikleri kuşakların aydın, çok yönlü, Cumhuriyet çocukları olmaları gayesiydi. Enstitülerin, "iş içinde eğitim ilkesi"[88] özellikle kadınlar için geçerliydi. Kadınlar bir taraftan temel eğitim alırlarken bir taraftan da dikiş dikmeyi, ev işlerini "işe" devşirmesini öğreniyordu. Türkiye'de yatılı düzeyde karma eğitim ilk kez Köy Enstitüleri'nde uygulanmıştır. Her ne kadar kız öğrenci sayısı erkek öğrencilere nazaran az da olsa bu çağdaş eğitim açısından çok mühimdir. Kızların okula gönderilmediği yerlerde Köy Enstitüleri'nde "kızlı-erkekli" eğitim verilmesi devrimci bir hamledir. Enstitülerin derslerine bakacak olursak, köylü çocukların hem zirai işlerde (tarla ziraatı, bahçe ziraatı, sanayi bitkileri ziraatı, ziraat sanatları) hem hayvancılıkta (zootekni, kümes hayvancılığı, arıcılık, ipek böcekciliği ve su mahsulleri) bilgilendirilmesi hedefleniyordu. Bu derslere ek olarak kadınların geleneksel işi olan mutfak dersleri (tarhana yapmak gibi) ve el sanatları dersleri de veriliyordu. Enstitülerin yolunu tutan şehirli ve kasabalı öğretmenlerin büyük bir çoğunluğu yanında dikiş makinası götürüyordu.[89]

Köy Enstitüsü kız öğrencileri. (Fotoğraf: İsmail Hakkı Tonguç)

Sonuç itibarıyla Köy Enstitüleri'nin amacı öğretmen kızlarının köy kızlarını Cumhuriyet'in idealize ettiği modernizm ile tanıştırması ve çağdaş bir kırsal yaşam biçimi inşa etmekti. Köy üzerinde yapılmak istenenler kısa kesilir: Köy Enstitüleri Amerika'dan gelen baskılarla 1954 yılında kapatılır. Cumhuriyet Halk Partisi'nin içinde Köylüyü Topraklandırma Yasası'na karşı çıkan vekiller Demokrat Parti'yi kurar. 1950 seçimlerine geldiğimizde köylü saffını seçmiş, merkez hükümetten iyice kopmuştur.

88. Semiha Tuna (2009): "Köy Enstitüleri'nde Kadın Olmak," *Fe Dergi*, Sayı 1, s. 20.

89. Niyazi Itunya (yayına hazırlayan) (2004): *Köy Enstitüleri Programları (1936-1953)*, Ankara: Köy Enstitüleri ve Çağdaş Eğitim Vakfı. s. 233-240.

Koy Enstitulu kadın ogretmenler ve kız öğrenciler.

Çok Partili Döneme Geçiş ve DP Döneminde Kadınlar

Ülkemizdeki kadın hareketinin tarihini yazan kadınlar boşuna "1935'ten 1975'e Türkiye'de kadın hareketi yoktu" dememiştir. 1945-1965 arasında kadın haklarından veya aktivizminden neredeyse hiç bahsedilmez. Muhafazakârlığın ve milliyetçiliğin çıkışta olduğu bu dönemde "ev kadınlığı" idealize edilir ve feminizm mücadelesi rafa kaldırılır. II. Dünya Savaşı sonrasında tüm dünyada kadın hakları ve vekil sayılarında gözle görülür bir iniş yaşanır. Türkiye istisna değildir. 1947 yılında Celâl Bayar tarafından kurulan Demokrat Parti'nin katıldığı ve sonraları "Beyaz İhtilal" olarak adlandırılan ilk çoğulcu genel seçimlerde DP yedi parti arasından oyların çoğunluğunu alarak (%53,3) meclise girer. 1950 yılında gerçekleşen bu seçimde sadece üç kadın vekil seçilir. Keza 1954 seçimlerinde de Demokrat Parti'nin çıkardığı kadın vekil sayısı dört olur. Demokrat Parti'nin son seçimlerinde tekrar seçilen iki vekili çıkardığımızda 10 yıllık siyasi varoluşu sırasında toplamda sadece 12 kadın temsilcinin parlamentoda görev aldığını görürüz. Kadına olan bakışı DP kongrelerindeki konuşmalardan anlarız. Kimi DP milletvekilleri, "Memur kadınlar görevden alınmalı ve evlerine dönmeli, çocuk yetiştirmeli" veyahut "çocuk yapmayan kadınlardan senede 250 lira vergi alınmalı" gibi tekliflerde bulunmuşlardır.[90]

Demokrat Parti'nin kadın vekil profiline bakacak olursak, çoğu İstanbul ya da İzmir doğumlu, yükseköğrenim görmüş, meslek sahibi modern kadınlardır. En dikkat çeken isimlerden biri Halide Edib Adıvar'dır. 14 yıllık sürgün hayatından sonra memlekete dönmüş DP listelerinden aday olarak bağımsız İzmir milletvekili seçilmiştir. Bir diğer isim Hatice Nazlı Tlabar (Son Sadrazam Ahmet Tevfik Paşa'nın ve Dahiliye Nazırı Memduh Paşa'nın torunu) çok tartışmalı kanun teklifleri önerir. Bunlardan biri, çarşafın yasaklanmasına dairdir ve uzun süre gündemi meşgul eder. Diğer kadın vekillerden Nuriye Pınar Erdem (Bordeaux Üniversitesi Kimya ve Tabii İlimler'de okuduktan sonra İTÜ Jeoloji Enstitüsü'nde okumuştur), Edibe Sayar (Notre Dame de Sion'dan sonra Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi'nden mezun olup hakimlik yapmıştır), Emine Piraye (Levent İstanbul Eczacılık Fakültesi mezunudur) gibi vekiller komisyonlarda aktif rol oynamış, kanun teklifinde bulunmuşlardır. Fakat demokrasi kavramını içselleştiremediğimiz için 1950-1960 yılları arasında meclise giren dokuz DP milletvekili kadından yedisi 27 Mayıs 1960 darbesinin ardından yargılanıp hapis cezasına çarptırılmıştır. Böylece zaten az olan kadın temsilinin önü tamamen kesilmiştir.

Demokrat Parti'nin ezici bir çoğunlukla seçildiği 1950'li yılların başında Türkiye'de sivil toplumun önünün açıldığını ve devletçi bir yönetimin ardından bazı özgürlüklere kavuşulduğunu görürüz. Fakat bu gelişmeler kadın haklarına çok yansımamıştır. Kadının evde kalıp çocuk yapıp bakması ön planda olunca kadının çalışması teşvik edilmemiş, kadın ve erkek arasındaki maaş farkı çatallanmıştır. 1950'lerde aynı işi yapan kadın işçiler erkeklerden yarı yarıya daha az maaş alıyor-

90. Abdullah Aydın & Murat Yıldız (2017): "1950-1960 Döneminde Türkiye'de Kadın Hareketlerinin Niteliği Üzerine Bir Değerlendirme" *Yasama Dergisi*, Sayı 33, s. 55.

lardır. Bu fark 1960'ta %67,93'e çıkmıştır. Keza okuma yazma oranları da pek parlak değildir.[91] 1950'de kız çocuklarının okuma-yazma oranı %19,45'tir. Hukukta bazı ilerlemeler kaydedilmiş, ilk kadın avukatlarımızdan Süreyya Ağaoğlu'nun da emeğiyle eşit hak kazanımı konusunda başarı elde edilmiştir ama bu kazanımlar pratiğe dökülememiştir.

1950'li yıllar boyunca Türkiye'de pek çok dernek açıldı, sivil toplum örgütlerinin sayısı CHP dönemine kıyasla gözle görülür şekilde arttı. Cinsiyete dayalı örgütlenmeyi yasaklayan yasaların gevşemesiyle pek çok kadın derneği kuruldu. Fakat ilk dönemde esen özgürlük modası çok uzun sürmedi, hele hele kadın derneklerine çok yansımadı zira DP ancak kendi himayesindeki ve kontrol altına alabileceği kadın derneklerini destekledi, kendi ideolojisiyle zıt olanları bir tehdit olarak algılayıp varoluşuna balta vurdu. Bunlardan ilk önce "kızıl tehlike" olarak adlandırılan sosyalist yapılar nasibini aldı, mesela Enternasyonal Demokratik Kadınlar Federasyonu'nun yayımlarının ve eserlerinin ülkemize sokulması yasaklandı.[92] Buna mukabil "dost Amerika" ile bağlantılı kadın derneklerin açılmasında bir mani görülmedi. Mesela Türk-Amerikan Kadınları Kültür Derneği 1950 yılında açıldı, Amerika'daki muadilleriyle çeşitli faaliyetler gerçekleştirdi. Türkiye 1953 yılında Birleşmiş Milletler'deki Ekonomik ve Sosyal Konsey'in Kadın Hakları Komisyonu'nun hazırladığı "Kadınların Siyasal Haklarına Müteallik Sözleşmesi"ni imzalayarak kadın ve erkeklerin siyasal açıdan eşitliğini sağlamayı hedeflediğini belirtti. Fakat görüldüğü üzere bu sözleşmenin imzalanması pratikte pek bir şeyi değiştirmemiş, meclisteki kadın vekil sayısı belirtildiği gibi gerilemiş, erkeklere nazaran çalışan kadın sayısı düşük kalmış ve kadınlar yarı ücret almışlardır.

Son Sadrazam Ahmet Tevfik Paşa'nın ve Dahiliye Nazırı Memduh Paşa'nın torunu Hatice Nazlı Tlabar, 1950 seçimlerinde Demokrat Parti'den meclise girdi. Nazlı Tlabar, milletvekilliği sırasında Türk Kadınlar Birliği'nin başkanlığını da yapmıştır. (İBB Atatürk Kitaplığı)

91. age., s. 56.

92. age., s. 59.

1950'lerde kadın haklarından bahsedeceksek, belli başlı dernekler üzerinden konuşmamız gerekir çünkü bu derneklerin faaliyetleri dışında çok kayda değer bir faaliyet yoktur. Türk Kadınlar Birliği tekrar aktif bir şekilde kadın haklarıyla ilgili kampanyalar yürütmeye başlar. Yukarıda bahsi geçen Hatice Nazlı Tlabar'ın çarşafı yasaklama teklifini TKB sahiplenmiş ve gündemde sıcak tutmuştur (Yasa teklifi İslami değerlere sahip çıkma politikası güden DP tarafından reddedilmiş olsa da şu açıdan önemlidir: Kadınlar, parti yönetimleriyle ters düşme pahasına aynı gayede birlikte hareket etmiş, partiler üzeri ittifak yapılabileceğini göstermişlerdir). 1950'li yıllardaki TKB'nin siyasi davaları ve kadın hakları mücadelesi ülkemizde sıkça görülen "birbiriyle zıtlaşan sivil toplum ögelerinin" aksine hareket ediyor olmaları takdire şayandır:

> Dikkat edilirse Tlabar ve Türk Kadınlar Birliği üyeleri, Demokrat Parti ile yan yana ve neredeyse iç içe olmalarına rağmen açıkça iktidar destekçilerinin karşısında yer aldıkları politikalarla iştigal ediyorlardı. 1950'lerde kadın hareketi Türkiye'de siyasetle bağımsız bir dil kullanarak bütün kadınların eşitliği için uğraşmayı hedef edinmişti.[93]

TKB'nin ilgilendiği bir diğer konu büyük şehirlere göçle ilgilidir. 1950'lerde patlak veren göç fenomeni özellikle kadınları mağdur etmiş, TKB ise pek çok yerde devletin alakadar olamadığı konulara eğilerek çok önemli sivil toplum işlerine imza atmıştır. Tlabar'ın başkanlığındaki Türk Kadınlar Birliği ayrıca 1955 yılında Millî Eğitim Bakanlığı ve İçişleri Bakanlığı'na dilekçeler sunup Anneler Günü'nün kutlanmasını talep etmiştir. Dilekçeleri kabul edilmiş, ülkemizde Anneler Günü her yıl mayısın ikinci haftasında kutlanmaya başlanmıştır. Demokrat Parti, TKB'nin başkanı kendi partisinden olmasına rağmen daha çok CHP'lilerden oluştuğu için muhalif olarak konumlandırdığı birliği hep kuşkuyla gözetmiş, denetim altında tutmuştur.

1953 yılında kurulan Kadınları Koruma Derneği, kadın hakları konusunda ciddi faaliyet göstermiştir. Bu derneğin tüzüğünde belirttiği öncelikleri arasında Türk inkılaplarının kadınlara getirdiği haklarını gözetmek, her alandaki kadın haklarını koruyup kadın ve erkeklerin sahip olduğu hakları eşitlemek, "kötü yola düşen kadınları" hayata kazandırmak gibi amaçları vardır. Dernek kadınların hayatında önemli rol oynamış, okuma yazma kursları açmış, "fuhuşla iştigal eden kadınlara" meslek edindirmeye uğraşmış, kadınlara iş bulma ve aile kurma konularında yardımcı olmuştur. Kadınları Koruma Derneği de hükümete muhalif bir tavır sergilediği için tabiri caizse diken üstünde olmuştur ancak 1961 yılında Bakanlar Kurulu'nun kararıyla dernek statüsüne yükseltilmiştir. KKD 60'lı yıllar boyunca boykotlar düzenlemiş, sebze ve meyve fiyatlarını ortalama 20 ila 50 kuruş indirmeyi başarmıştır. Derneğin başkanı Mediha Gezgin'in de tıpkı Nezihe Muhiddin ve arkadaşları gibi bir "Kadınlar Partisi" kurma hayali vardır. Bu gayede İstanbul Park Oteli'nde basın toplantısı düzenleyip partinin tüzüğünü hazırlamak için bir komisyon kurmuş ancak partinin kurulması çok zaman almıştır. Medi-

93. Ersel Nail Genç (2018): "Cumhuriyet Dönemi Türkiye Siyasetinde Cinsiyetçilik," Yüksek Lisans Tezi, Maltepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 42.

1953 yılında kurulan Kadınları Koruma Derneği'nin başkanı Mediha Gezgin (sol başta) 1965 yılında kurulan Yeni Türkiye Partisi adayı olarak siyasete girmiştir. (Kadın Eserleri Kütüphanesi ve Bilgi Merkezi Vakfı Görsel Arşivi)

ha Gezgin ancak 1965 yılında kurulan Yeni Türkiye Partisi adayı olarak siyasete girmiştir.[94] Nihayetinde, Türkiye Ulusal Kadınlar Partisi 1972 yılında kurulabilmiş 1981 yılına kadar açık kalsa da varlığını sürdürememiştir.[95]

Demokrat Parti döneminde kurulan bahsini edeceğim son dernek olan Kadınlar Dayanışma Birliği (1959), kadınlara sosyal sahada destek vermeyi amaçlamış, karşı karşıya kaldıkları problemlerde yardımcı olmayı hedeflemiştir. Muazzez Arıoba'nın kurduğu dernek Paris'te kurulmuş Conseil International des Femmes adındaki Uluslararası Kadınlar Konseyi ile iş birliği yapmak üzere hükümetten gerekli izinleri tedarik etmiş, tüzüğündeki başka ülkelerdeki kadın dernekleriyle iş birliği yapma idealini hayata geçirmişti.

1960 darbesinden sonra kadın mücadelesi de sekteye uğramıştır. 1980'li yıllara kadarki süreçte kadının meclisteki temsilinin %1'lerde seyretmesi, kadının toplumdaki temsilinin bir göstergesidir. 1968'le

94. Aydın & Yıldız, s. 64.

95. Tanıl Bora (2017): *Cereyanlar: Türkiye'de Siyasi İdeolojiler,* İstanbul: İletişim Yayınları.

birlikte dünyanın dört bir tarafında açan özgürlük çiçekleri bizi de etkisi altına aldı. Kadınlar Paris'te sütyenlerini yakarken, Amerika'da siyahi hareketin temsilcileriyle birlikte sokaklara dökülürken Türkiye'de de toplumun pek çok katmanında bir hareketlenme başlamıştır. Etek boylarının ve saçların kısaldığı 60'lı yıllarda üniversitelerde büyük bir devrim yaşanmaktadır. Türkiye'deki kadınlarda okuma yazma oranı 1960'larda %25'e yükselmiştir.[96] 1966 yılında İLO Sözleşmesi'nde yer alan "kadın ve erkek işçilerde ücret eşitliği" sağlayan madde onaylanır. Özellikle sol dernekler ve örgütler kadın meselesinde uyanmışlar, kadın haklarını işçi haklarıyla birleştirerek feminizmin meselelerini gündeme getirmişlerdir. Birleşmiş Milletler 1975 yılını "Kadın Yılı" ilan edince Türkiye Komünist Partisi (TKP) kadınları İlerici Kadınlar Derneği'ni kurmaya karar verir. Bu dernek işçi mahalleleri ve yoksul semtlerde kadınların örgütlenmesi için uğraşır. Tüm illerde örgütlenen derneğin 70'li yıllarda 20.000 üyesi vardır. Sloganı "Eşitlik, İlerleme ve Barış" olan İlerici Kadınlar Derneği'nin muhtelif şehirlerde düzenlediği mitinglere 50.000 kadının katıldığı, sol hareketin içerisinde kadınların politize olmasında etken olduğu söylenir.

Türkiye'nin "İlk"lerinde Bir Kadın: Behice Boran

Türkiye'de solun en büyük temsilcilerinden biri olan Türkiye İşçi Partisi'nin müstesna başkanı Behice Boran'ı (1910-1987) tarihe not düşmeden edemeyiz. Behice Boran, kısa ömürlü Kadınlar Fırkası ve yok hükmündeki Ulusal Kadınlar Partisi'ni bir tarafa koyarsak, Türkiye'nin ilk kadın siyasi genel başkanı olmuştu. Uğur Mumcu'nun dediği gibi "siyasal kişiliği doğum tarihiyle başlayan" Boran, 1 Mayıs'ta dünyaya gelmiş, Amerikan Koleji'ni birincilikle bitiren ilk kadın olmuş, İstanbul Üniversitesi'nde Felsefe Bölümü'ne girmiş ama Anadolu'daki yoksul çocuklara öğretmenlik yapmak namına eğitimini yarıda bırakmıştı. Kolejdeki tarih öğretmeni ondan habersiz Amerika'da bir bursa başvurmuş, böylelikle Michigan Üniversitesi'nde Sosyoloji doktorasını yapıp ABD'den doktora alan ilk Türk kadın olmuştu. Köylerdeki araştırmaları Türkiye'deki ilk saha çalışmalarındandır; bu anlamda ilk kadın sosyoloğumuzdur. Bu çalışmalarında kadın meselesine büyük önem vermiş, kadınların emeklerinin sömürüldüğünü ve ikinci sınıf vatandaş olduklarını izah etmiştir. Söyledikleri muktediri rahatsız etmiş olacak ki, Behice Boran'a kadro açılmamış, üniversitede hademe kadrosunda görünüp hocalık yapmak istemiş olsa da "hademe kadrosunda dahi yer yok" denilerek reddedilmiştir. Sonunda zamanın Millî Eğitim Bakanı Hasan Âli Yücel'in izniyle ders verebilmiş fakat Pertev Naili Boratav ve Mediha Berkes'le *Görüşler* adlı dergiye yazı gönderecekleri için haklarında rapor yazılıp "sakıncalı" oldukları söylenmiş, soruşturma açılmıştır. O dönemdeki cadı avından nasiplerini alan, "Moskova ağızıyla konuşuyorlar" diye suçlanan üç hocanın eğitim hayatı sonlandırılmıştır.[97] Behice

96. Genç, s. 47.

97. Komünistlikle suçlanan bu değerli hocalardan Prof. Pertev Naili Boratav, Stanford Üniversitesi ve Centre National du Rechereche Scientifique ile Ecole des Hautes Etudes en Science Sociales'de; Prof. Niyazi Berkes, McGill Üniversitesi'nde; Prof. Muzaffer Şerif Başoğlu ise Princeton Üniversite'sinden davet alıp gittiler ve bir daha da Türkiye'ye dönmediler.

Boran ve Niyazi Berkes "görevlerini kötüye kullanmaktan" ceza almış, Behice Boran 1948 yılında TBMM'den çıkan bir kararla öğretim üyeliğinden ayrılmak zorunda bırakılmıştır.

Ülkemizin ilk kadın Marksist kuramcısı olması bir tehditti. Boran burada da yine bir ilki gerçekleştirmiş oldu, çünkü üniversiteden kovulan ilk kadın öğretim görevlisiydi.

Savaş karşıtı bir kadın olarak Türkiye Barışseverler Cemiyeti'ini kurup Kore Savaşı'na karşı yayımladığı bir bildiriden dolayı 15 ay hapis cezasına çarptırıldı. Yıl 1951'di ve Behice Boran hükümlülüğü devam ederken oğlunu dünyaya getirmiş ancak 1954'te tahliye edilmişti. 1962 yılında Türkiye İşçi Partisi'ne üye oldu ve 1965 genel seçimlerinde Urfa'dan milletvekili seçilerek parlamentoya girdi. Meclisteki konuşmaları cesur ve özgündür. Eşit olmayan ülkeler arasındaki ilişkinin eşit olmayacağını anlatıp ABD ile olan ilişkimizin sömürgeye dayalı olduğunu izah etmeye çalışmıştır.[98] Avrupa Parlamentosu'nda görev yapan ilk sosyalist Türk kadın milletvekiliydi. 1969'da TİP'in genel sekreterlik görevine geldi, bir yıl sonra partinin 4. kongresinde genel başkan seçildi ama 12 Mart darbesinden sonra DİSK ve TİP kapatılmış, Behice Boran da 15 yıl ağır hapse mahkûm edilmişti. Koğuşun en yaşlı mahkûmu mahpuslara kuantum fiziği ve felsefe anlatıyor, Oya Baydar'ın da dediği gibi TİP'e karşı duran DEV GENÇ'li kadınların bile saygısını kazanıyordu.[99] Boran, kadın ve proletarya arasında kadının de facto "erkeklerin işçisi" olduğunu söylerken

Behice Boran. (Tüstav Arşivi / Kadın Eserleri Kütüphanesi ve Bilgi Merkezi Vakfı)

sosyalist argümandan çok feminist bir söylemi dillendirmiştir ve bu anlamda kendi ekürisinde de yalnızlaşmayı göze almıştır.[100] O, hiç yılmayan bir kadındı: Dört yıl sonra serbest bırakılır bırakılmaz 2. TİP'i yeniden kurmuş, 1979 yılında TİP'in başkanı olarak 1 Mayıs'ın yasaklanması ve sokağa çıkma yasağını protesto etmek için Taksim'e yürümüştü. 69 yaşındaydı. İlk polis dipçiğini o yedi, kafasından kanlar akıyordu ama eve dönmeyi reddetti zira işçi sınıfının, emektarların yıllardır verdiği mücadelenin kırılmaması gerekiyordu. Boran bu sefer 26 gün tutuklu kalmıştı. 1980 darbesiyle tüm partiler

98. Burcu Ünalan Altaş (2013): "Siyasette Mücadeleci Bir Kadın Figür Olan Behice Boran," *Sendika.org*, 6 Mart 2013.

99. Gökhan Atılgan (2007): *Behice Boran: Öğretim Üyesi, Siyasetçi, Kuramcı*, İstanbul: Yordam Kitap, s. 212

100. Altaş, *Sendika.org*

kapatılınca evinde gözaltında tutulmuştu. 15 yılını hapishanelerde çürütmüş olarak vücudu yorgun düşmüş, hastalıklarla cebelleşmeye başlamıştı. Tedavi olmak için Belçika'ya gitti, yurda dönmediği için 1981 yılında vatandaşlıktan çıkarıldı ve 1987'de Brüksel'de bir sürgün olarak vefat etti. Mina Urgan, *Bir Dinozorun Anıları*'nda, onun tutkulu yurtseverliğinden bahsederken, "Memleketini sadece soyut bir kavram olarak değil, elle tutulur bir gerçek olarak severdi. Azgelişmişliğiyle, yoksulluğuyla, eşitsizlikleriyle, haksızlıklarıyla, buruk acılarla severdi" demişti.[101]

Behice Boran örneğinden de görüldüğü üzere feminizm ve sol kavramları ilk başlarda barışık değildir. Fakat şunu da belirtmek gerek ki, 1970'lerden itibaren kadınların örgütlenmesinde solun büyük bir rolü olur. Yine de sol görüşte olmasına rağmen erkek egemen bakış devam ediyordu. Bu, 1970'li yıllarda kırılmaya başlar. *Aydınlık* dergisinin kadın sayfasına gelen mektuplarda "Eşim sosyalist ama beni dövüyor" ya da "Kocam sosyalist olduğunu söylüyor ama evde tüm işleri ben yapıyorum" gibi mektuplar yayımlandıkça kadının sosyalist ve aydın bir aileye de mensup olsa "ikinci sınıf" vatandaş olduğu, her türlü şiddete maruz kalabildiği gözüküyordu. 1970 yılında Türkiye Devrimci Kadınlar Derneği kurulur. 1973 yılında ilk kez bir kadın milletvekili, Nermin Neftçi, Türkiye Büyük Millet Meclisi Başkan Vekilliği'ne seçilir. 1975 yılında kurulan İlerici Kadınlar Derneği işçi sınıfının mücadelesini verirken feminizm karşıtı bir bakış sergiler (Karşıtlık ancak 80 Darbesi sonrasında kırılacaktır). 1976'da Kadınlar Derneği'nin Ankara Başkanı Nermin İnanç, bağımsızlık, sosyalizm ve demokrasi mücadelesi için tüm kadınları örgütlü mücadeleye çağırdı. Aynı yıl emekçi kadınların istikrarlı mücadeleleri ve ısrarları sayesinde kadın işçilerin 20 yılda emekli olabilmelerini öngören ve yaş sınırını 55'ten 50'ye indiren yasada değişiklik yapıldı.

1980'li Yıllardan Günümüze...

1980'li yıllarda gelişen "Yeni Kadın Hareketi" ile yepyeni bir rüzgâr esmeye başlar. Dünyadaki feminist hareketin ikinci dalgası Türkiye'ye 10 yıl gecikmeli olarak ama hızlı ve yetkin bir şekilde 80'lerin başında gelir. 80 darbesini sürgünde geçiren pek çok kadın hem solun feminizm karşıtlığı konusunda özeleştiri yapmış hem de Batı'daki kadın hareketlerini yakından takip ettikten sonra bu kuramları ülkemize getirmişlerdir. Böylece 1980'lerde kadın hareketi açısından ülkemizde bir uyanma, bir Rönesans yaşanmış, toplumsal bilinç artmıştır. Türkiye'nin ilk kadın bakanı Prof. Dr. Türkan Akyol ilk kadın rektör olarak Ankara Üniversitesi'nde göreve başlar. Aynı zamanda Sosyalist Enternasyonal Kadın Kolları'nda başkan yardımcılığı ve Dünya Sağlık Örgütü'nün (WHO) şeref üyeliği görevlerini üstlenen Akyol, Türk kadınının siyasi mücadelesinin önemli bir figürü olmuştur. Madalyonun öteki yüzünde sistemin "ötekileştirdiği" kadınlar vardır: Bu dönemde YÖK yasasıyla üniversiteden istifade eden akademisyen kadınların "bilinç yükseltme grupları" partriyarkal toplumu ve "devlet babayı" eleştiren bir yaklaşım geliştirerek "kadının

101. Mina Urgan (2005): *Bir Dinozorun Anıları*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, s. 216.

1980'li yılların sonlarında gerçekleşen kadın eylemlerinden sadece biri...
(Kadın Eserleri Kütüphanesi ve Bilgi Merkezi Vakfı Görsel Arşivi)

bedeni, kimliği ve emeği" üzerine kurulu ataerkil düzene karşı bir mücadele başlatırlar. 1981-1984 yılları arasında YAZKO adlı yazarlar kooperatifinin bünyesinde kurulan *Somut* adlı gazetede kadın meseleleri gündeme getirildi. Aynı grup 1983 yılında "Kadın Çevresi" diye bir şirket kurup feminizm kuramının önemli eserlerini çevirtip kadın hakları konularının duyurulmasında önemli bir adım atar.[102] Kadınların bu dönemde başlattıkları en ısrarcı ve kapsamlı mücadele Medeni Hukuk'un erkek egemen metni ve içeriğini değiştirmek için verilmiştir. Feminist kadınların yılmaz eylemleri hızla meyve vermeye başlar. 27 Mayıs 1983'te kürtaja izin veren yasa değişikliği yapılır. Ancak on haftaya kadar olan gebelikleri sonlandırmak için evli kadınların kocalarından izin alma koşuluyla geçirilir. 1985'ten 90'ların sonuna kadar süren "Medeni Kanun reformu" kadın hareketinin gündeminden hiç düşmedi. En somut kazanımlarından biri ancak 2002 yılında görüldü: Medeni Kanun'un eski metninde "Aile reisi kocadır" gibi ibarelerin bulunduğu metinler on beş yıllık bir kadın mücadelesi sonucunda değiştirilir.[103] Keza evlilik içi tecavüzü normalleştiren, tecavüz edilen kadını tecavüzcüsüyle

102. Armutçu, s. 14.

103. Yasa metni 2002 yılında yenilenmiş, aileyi temsil etme hususu salt erkeklerden alınarak her iki eşe verilmiştir. Genç, s. 51.

Mor İğne Kampanyası, 2 Kasım 1989'da başladı. Kampanya kapsamında bildiriler dağıtıldı, "mor iğne" satışı yapıldı. (Kadın Eserleri Kütüphanesi ve Bilgi Merkezi Vakfı Görsel Arşivi)

evlendirip "aileyi" yücelten hükümler ve yasalar tek tek değişti. Maalesef bu zihniyetin her daim yaşatıldığını, verilen kararlar ve aflarla hâlâ tanıklık ediyoruz.

Kadın erkek eşitliğinin temel belgesi olan ve kadın hakları evrensel beyannamesi niteliğindeki Birleşmiş Milletler Kadınlara Karşı Her Türlü Ayrımcılığın Önlenmesi Sözleşmesi (CEDAW) 1 Mart 1980 tarihinde önerilmiş, Türkiye sözleşmeyi 1985 yılında onaylamış ve 1986 yılında yürürlüğe sokmuştur. Bu sözleşme, kadınların siyasal kararlara katılım hakkını tanımlayan ve eşit katılımı sağlamak adına özel önlemleri alma zorunluluğunu getiren bir sözleşmedir. Feminist dernek sayısında gözle görülür bir çoğalma görüldüğü, pek çok derginin yayın hayatına başladığı 1980'li yıllarda unutulmaz eylemler düzenlenmiştir. Bu protestolara ivme kazandıran şeyler, her zaman olduğu gibi kadın bedeni ve hatta cesedi üzerinde yapılan ve sarf edilen haksız eylem ve söylemlerdir. Ülkemizdeki kadın hareketinin ilk kitlesel eylemi olarak kaydedilen olay tam da böyle gerçekleşmiştir. 1987 yılında kocasından yediği dayaklardan yılan bir kadın mahkemeye başvurup boşanmayı talep edince, Hakim Mustafa Durmuş meşhur, "Kadının sırtından sopayı, karnından sopayı eksik etmemek gerek" cümlesini telaffuz etmiş, bilmeden kadın hareketinin kıvılcımını yangına dönüştürmüştü. Böylece ilk olarak İstanbul'daki Yoğurtçu Parkı bu ve benzeri yaklaşımları protesto eden insanlarla dolmuştu. Aynı yıl Cağaloğlu'nda Geçici Modern Kadın Müzesi'yle birlikte kadın tanıklıklarının yer aldığı *Bağır! Herkes Duysun!* adlı kitap yayımlanır. Başka bir eylem ise açılan toplu boşanma davalarıdır. Mitinglerden bir diğeri 14 Mayıs 1988'de Ankara'daki Seymenler Park'ında gerçekleşmiş, feminist kadınlar hep bir ağızdan, "Ayaklarımın altında cenneti değil, dünyayı istiyorum" sloganını dillendirmişti. 1989 yılında şiddete maruz kalan kadınların hukuki ve diğer konularda destek alabilmeleri için bir telefon ağı oluşturulmuştu.

Bu dönemde gerçekleşen miting ve toplantılardan çıkan somut bir gözlem de kadınların sığınacak bir yerlerinin olmamasıydı. Malum, şiddete

maruz kalan, haksızlığa uğrayan kadınlar yetkililere başvurduklarında yukarıda bahsi geçen Çankırılı hakimimizin söyleminin farklı versiyonlarını işitiyor, korunmuyor, türlü şekillerde ezilmeye ve öldürülmeye devam ediliyordu. Yasalar ise failleri korumaya devam ediyordu. Mor Çatı tam da bu yüzden doğdu. 1989 yılında cinsel tacize karşı "Mor İğne Kampanyası" başlatan kadınlar, 1990'da "Bedenime Dokunma" kampanyasını gerçekleştirdiler. Bu sürecin sonunda Mor Çatı Kadın Sığınağı Vakfı 1990 yılında kuruldu. Burada kadınlara psikolojik ve hukuki destek sağlamanın yanı sıra atölye çalışmaları düzenleyerek onları hayata kazandırmak da hedeflendi. Mor Çatı bugün kendi sitesinde misyonunu şöyle açıklıyor:

> Erkek şiddetinin, toplumda kadınlarla erkekler arasında var olan eşitsizliklerden kaynaklandığı ve kadın dayanışmasını güçlendirerek eşitsizliklere karşı mücadele etmenin gerekli olduğu düşünülür. Bu amaçla dayanışma merkezi ve sığınakta kadınları güçlendirici sosyal çalışma yapılır.

Bu arada devlet yine kadınlardan geç davranmış, "Aileyi Koruma Yasası"nı ancak 1998 yılında kabul ederek şiddete maruz kalan kadınların korunmaya ihtiyacı olduğunu kabul etmiştir. Yürürlüğe giren 4320 sayılı kanunla aile içinde şiddete maruz kalan kadın ve çocuklara şikâyet bildiriminde bulunma imkânı tanınmış ve Cumhuriyet Başsavcılığı tarafından korunma tedbirleri çıkartılmıştır. Yine 1998 yılında hukukçu kadınlar, kadın örgütleri ve vekillerinin lobi çalışmaları sayesinde Ceza Kanunu'nda kadına karşı ayrımcı cezalar içeren zina maddesini iptal ettirmişlerdir.

1980'ler Türkiye'sindeki yoğun kadın hakları faaliyetlerinin sonuçları daha çok 90'lı yıllarda görülmüş, pek çok mevzuat değiştirilip kadın-erkek eşitliğini sağlayan pek çok yasal düzenleme yapılmıştır. 1990'larda ivme kazanan kadın hareketi kadınların karşılaştıkları engelleri, ayrımları ve yasakları tartışmaya açtığı gibi nedenlerini araştırmaya ve bilançosunu çıkarmaya da başladı. Böylece kadın meselesinde dünyanın en problemli ülkelerinden biri olduğumuz ortaya çıktı. Yapılan araştırmalar en büyük problemlerimizden birinin aile içi şiddet olduğunu ortaya koymuştur. Aile içi şiddetin tahmin edilenden çok daha yaygın olduğunu ortaya çıkartmış olsa da bu konu sürekli halı altı edilmiş, yok sayılmıştır.[104]

Kadın eşitsizliğinde bir başka tekerrür eden sorun da kadının siyasi temsili meselesidir. Siyasi eşitliği sağlamak için milletvekilleriyle birlikte mücadele veren sivil toplum kuruluşlarının önemi büyüktür. Bunlardan en önemlisi 1997 yılında kurulmuş olan KA-DER'dir. Kadın ve erkeğin her alanda eşit temsil edilmesi gerektiğini savunan dernek, uzun yıllar boyunca siyasette göstermelik bir şekilde temsil edilen kadınlara ses vermeye çabalamıştır. Sadece büyük şehirlerde değil Anadolu'nun dört bir tarafına kök salmış olan sivil toplum örgütü kadınlarla ilgili pek çok konuda çözüm üretmek için 350'den fazla komisyon, vakıf, araştırma merkezinin bir araya geldiği çatıyı oluşturur. Hem KA-DER hem de diğer sivil toplum örgütleri kadına karşı eşitsizliği yok etmek için uğraştığı sırada Türkiye,

104. Dünya Sağlık Örgütü'ne göre günümüzde Türkiye'deki kadınların %38'i aile içi şiddete maruz kalıyor. Bu oran Avrupa'da %25. İHD'nin verilerine göre Türkiye cinsel istismar konusunda dünyada 3. sırada (2018).

Türkan Saylan.

1999 yılında BM Genel Kurulu'nda imzaya açılıp 2000 yılında yürürlüğe giren "Kadınlara Karşı Her Biçimiyle Ayrımcılığın Ortadan Kaldırılması Sözleşmesinin Seçmeli Protokolü"ne (KKAOKS/SP) taraf olmuştur fakat bu protokol kendi yasalarındaki çelişkileri de ortaya çıkarmıştır. KKAOKS, Türk Medeni Kanunu'nun bazı hükümleriyle bağdaşmadığı için Türkiye çekimser davranmış, feminist gruplar ve kadın örgütlerinin birlikte yürüttükleri başarılı kampanyalar sayesinde Medeni Kanun'da gereken değişiklikler yapılmış ve Türkiye, protokolü iki yıl sonra imzalamıştır.[105] Ayrıca 1998'de yürürlüğe sokulan "Ailenin Korunmasına Dair Kanun" BM'nin 1993 tarihli Kadınlara Karşı Şiddetin Önlenmesi Bildirgesi'nin gereği olarak yasalaştırılmıştır. 1 Ocak 2002 yılında yürürlüğe giren "Yeni Medeni Kanun" ile kadının hem aile içindeki hem de toplumsal yaşamdaki konumu güçlendirilmiştir. Yeni Medeni Kanunu'a göre evlilik yaşı kadın ve erkekler için 18'e çıkartılmıştır (Önceki yasaya göre evlilik yaşı erkekler için 17, kızlar için 15 idi). Yeni kanuna göre kadınlara evlilik sırasında edinilen mal ve mülklerde eşit paylaşım hakkı tanınmış ve evlilik dışı doğan çocukların aynı miras haklarından yararlanmasına karar verilmiştir. Yeni Medeni Kanun'da kadına şiddetin önlenmesi için de yeni düzenlemeler getirilmiştir, çalışan kadınları destekleme bağlamında 192. maddeye açıklık getirilip, "Eşlerden hiçbiri iş veya meslek seçimi konusunda diğerinin iznini almak zorunda değildir" ibaresi eklenmiştir. Son olarak Anayasa'nın 10. maddesi (Kadınlar ve erkekler eşit haklara sahiptir. Devlet, bu eşitliğin yaşama geçmesini sağlamakla yükümlüdür) 2010 yılında değiştirilmiş ve nihayet kâğıt üzerinde eşitlik sağlanmıştır. Türkiye 2011'de cinsiyet eşitliğini sağlama ve kadına karşı şiddetin önüne geçilmesi için İstanbul Sözleşmesi'nin ilk imzacısı oldu. Ayrıca 2012'de "Ailenin korunması ve kadına karşı şiddetin önlenmesine dair kanun" başlığı altında bir kanun çıkarıldı. Fakat kadın hakları savunucularına göre, Türkiye bu kanunun ve İstanbul Sözleşmesi'nin uygulanmasında başarısız oldu. Bunda üst düzey kamu görevlilerinin ve karar verici mekanizmaların başındaki şahısların erkek olmasının payı var. Kanunlar kadınları ne kadar korursa korusun, erkek egemen bakışın hâkim olduğu yerlerde kadına şiddet uygulayan, onu ezenler mazur görülüyor, cezai indirimlerle âdeta "dövmeye/öldürmeye" devam et deniliyor.

105. Seda İrem Çakırca (2010): "Yeni Türk Medeni Kanunu'nun Kadınlara Karşı Her Biçimiyle Ayrımcılığın Ortadan Kaldırılması Sözleşmesi ile Uyumlaştırılması Süreci," İstanbul: *Eğitim Bilim Toplum*, Cilt: 8, Sayı: 32, s. 63.

2000'li yıllarda pek çok kadın örgütünün dirayetli çalışması ve baskısıyla yasalarda kadın lehine değişiklikler yapılmaya devam edilmiştir. 2004 yılında namus cinayetlerinin önlenmesi ve kadın cinayetlerinin önünü kesmek için bir karar tasarısı hazırlanmış, BM Genel Kurulu tarafından onaylanmıştır. Bu bağlamda sivil toplum örgütlerinin çabaları boşa çıkmamış, TBMM'nin aldığı 849. sayılı kararla töre, namus, kadın ve çocuklara yönelik şiddetin araştırılması için "Meclis Araştırma Komisyonu" kurulmasına 2005 yılında karar verilmiştir. Komisyon bir yıl sonra kapsamlı bir rapor yayımlamıştır. Böylece kadın ve çocuklara yönelik kurumların çocuk şiddetine dair Sosyal Hizmetler ve Çocuk Esirgeme Kurumu'na, kadınlara yönelik şiddet meselelerinde ise Kadının Statüsü Genel Müdürlüğü'ne üç ayda bir rapor sunması zorunlu kılınmıştır. 2005 ve 2006 yıllarında Demokrasi Yardım Diyaloğu ve TESEV gibi kuruluşların katkılarıyla hükümetler arası konferanslar düzenlenmiş, "Kadının toplum içindeki rolünün güçlendirilmesi" konuları irdelenmiştir. Aynı yıl, "Toplumsal Cinsiyet Eşitliğinin Yaygınlaştırılması" (Promoting Gendr Equality) için bir teşebbüste bulunulmuştur. Tüm bu gelişmeler, kadın hakları açısından güzel kazanımlar olmakla birlikte eşitsizlikler devam etmiş hatta artmıştır. World Economic Forum'un yaptığı Toplumsal Cinsiyet Eşitsizliği Endeksi'nde Türkiye istikrarlı bir şekilde sonlarda yer almaktadır.[106]

Kadın hakları savunucularının en başından beri en çok önem verdikleri eğitim meselesinde kadın-erkek arasındaki çatal gün geçtikçe kapansa da bu konudaki eşitsizlikler de devam etmektedir. Ne öğrenci ne de işçi olan 15-19 yaşındaki kızların oranı %28,2. Türkiye Nüfus ve Sağlık Araştırması'na göre kadınların %15'i hâlâ 18 yaşından önce evlendiriliyor. 15 yaşından küçük kızlar arasında raporlanmış cinsel taciz oranı ise %9.[107] İşte tüm bu çarpıklıklara karşı mücadele vermiş, kız çocuklarının eğitimi ve topluma entegre edilmesi için uğraşan pek çok sivil toplum kuruluşu var olmuştur. 1989 yılında kurulan Çağdaş Yaşamı Destekleme Derneği özellikle okullara gönderilmeyen kız çocuklarını çağdaş yaşama kazandırmak adına kolları sıvamıştır. ÇYDD'nin kurucusu Türkan Saylan (1935-2009) tıp doktoru olarak önce Cüzzamla Savaş Derneği'ni kurmuş, Türkiye'nin dört bir tarafını gezerek hayat kurtarmıştı. ÇYDD binlerce çocuk okutmuş, modern, idealist, özgür ve demokrat nesiller yetiştirmek için ülkeye büyük hizmetler vermiştir. Türkan Saylan 1990 yılında İstanbul Üniversitesi Kadın Sorunlarını Araştırma ve Uygulama Merkezi'ne emek vermiş, kadın ve toplumsal cinsiyet konularında çalışmalar yapmıştır.[108]

Yukarıda bahsi geçen derneklerin ve sivil toplum kuruluşlarının ehemmiyetinin altını ne kadar çizsek azdır. Gerçek anlamda 1980'lerde güçlenip, birlik olup, kadın haklarını kapsayan çeşitli alanlarda faaliyet gösteren bu kuruluşlar ve onlara destek veren feministler sayesinde daha pek çok yasa yürürlüğe girmiş, hayatımızı değiştirmiştir. Kadın Emeğini

106. 2016 tarihli cinsiyet eşitliği raporunda Türkiye 145 ülke arasında 130., ekonomik katılım ve fırsat eşitliği konusunda 129. sırada, eğitim ve siyasette cinsiyet eşitliği konusunda ise 109. sırada yer almış. Türkiye aynı rapora göre 2019 yılında 149., 2020 raporuna göreyse 153 ülke arasında 130. sırada.

107. Veriler UNICEF'ten alınmıştır.

108. Türkan Saylan (2009): *Çağdaşlaşma Yolunda,* İstanbul: Doğan Kitapçılık, s. 10.

Değerlendirme Vakfı *(KEDV)*, Kadınlarla Dayanışma Vakfı *(KADAV)*, Kadının İnsan Hakları-Yeni Çözümler Derneği bunlardan sadece birkaçı. Hem bu dernekler aracılığıyla hem de bireysel aktivizm sayesinde kadın şiddeti, ayrımcılık, eşitsizlik, eğitim, LGBT, göçmen ve mahpus kadınların maruz kaldıkları haksızlıklara karşı pek çok mücadelede birlikten güç doğmuş, şiddet gibi konularda kötüye giden tabloyu değiştirmek için türlü teşebbüslerde bulunulmuştur. Kadınlar birlik olup örgütlü bir şekilde hareket edince gerek yasalarda gerekse hayatta pek çok tabuyu kırabiliyor. Halihazırda pek çok kazanımda bulunmuş kadınların, bunları teoriden pratiğe döndürmek için ülkenin tümünün demokratik, eşitlikçi, açık-topluma evrilmesi gerekiyor. Bunun yolu da ekonomi ve eğitimle başlıyor, sosyolojik olarak değişimin sağlanması için devletin imzaladığı sözleşmeleri ve yasaları içselleştirmesi gerekiyor. Mesela günümüzde 120 bin civarında olan kadın girişimci sayısının 2025'te 150 bine yükselmesi bekleniyor. Bu her ne kadar iyiye işaret eden bir gösterge gibi görünse de kadınların ekonomik bağımsızlıklarını elde ettikçe daha çok şiddete maruz kaldıklarına dair istatistikler de mevcut. Gücünü kaybettiğini düşünen patriyarki, kadınını öldürerek ve susturarak "erkekliğini" egemen kıldığını sanıyor. Bu yüzden de kadın hakları konusunda "bir ileri iki geri" gibi karamsar bir tablo çıkabiliyor.

Sonuç

Ülkemizin kadın hakları tarihçesi, kahramanların, ısrarcı siyasi figürlerin, güçlü ve cesur kadınların hikâyesidir. Hiçbir hakkın kolayca kazanılmadığının öyküsüdür. Mustafa Kemal gibi bir şansı olmuş ülkeyiz. Ama onun bile erkek egemen söylemin önüne geçemediği görülmüştür. Son 150 yılda pek çok kazanım elde etmiş kadınlar, hangi dine, mezhebe ve ırka mensup olurlarsa olsunlar aslında hiçbir zaman ikinci sınıf vatandaş olmaktan kurtulamamışladır. Ama her zafer başka zaferlere ateş olur. Bizler bugün devleşmiş analarımızın omuzlarına basarak yükseliyoruz. Ve tarihi değiştiriyoruz. Dünyanın dört bir tarafındaki kadın hareketleri belki de bin yıllardır süregelen patriyarkinin hegemonyasını yıkacak. Kadın hakları meselemiz burada bitmiyor; burada başlıyor. Geçmişten aldığımız derslerle birbirimize daha da sıkı sıkıya kenetlenmemiz gerektiğini öğreniyoruz. Kadınlara yıllarca uygulanan Machiavellist "böl ve yönet" stratejisini ancak biz alt edebiliriz, birbirimize sarılarak, kadın-erkek, Türk-Kürt, ak-kara, zengin-fakir, dindar-ateist, hetero-homo ayrımlarını gözetmeksizin, feminizm kelimesinden tiksinmeden, korkmadan. Bugün basit bir Google aramasında feminizmle ilgili ilk sorulan soruların "feministler erkeklerden neden nefret ediyor" veya "feministler neden bu kadar öfkeli" olduğu görülüyor. Oysa feminizm korkulacak bir kavram değil. Eşitliği savunurken senden olmayanı ötelemeyi, militan bir şekilde ayrıştırıp rövanşist davranmayı gerektirmiyor. Tarih boyunca kadınların güçlü olduğu nadir toplumların istisnasız bir şekilde eşitlikçi toplumlar olduğu gözlemlenmiş, Amazon mitosundaki amansız kadınların dahi erkek fantasmasının bir ürünü olduğu kanıtlanmıştır. Sonuç itibarıyla, kadınların hak arayışı devam edecek çünkü haksızlıklar devam ediyor. Geçmişte nice kadının hayatı pahasına verdiği mücadeleyi unutmamamız gerekiyor. Biz onlar sayesinde bugünleri yaşıyorsak ateşlerini sıcak tutmak da görevimiz.

Kaynakça

Alacı, Beral (2019): "Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'nün Siyasette Kadın Algısı ve Cumhuriyet Halk Partili Kadın Milletvekillerinin Faaliyetleri (1939 -1950)", *ÇTTAD, XIX/38, 2019/Bahar.*

Altaş, Burcu Ünalan (2013): "Siyasette Mücadeleci Bir Kadın Figür Olan Behice Boran," *Sendika.org*, 6 Mart 2013.

Altunya, Niyazi (2004) (yayına hazırlayan): *Köy Enstitüleri Programları (1936-1953)*, Ankara: Köy Enstitüleri ve Çağdaş Eğitim Vakfı.

Arat, Yeşim (1989): *The Patriarchal Paradox: Women Politicians in Turkey*, London & Toronto: Associated Press.

Armutçu, Emel (2019): "1800'lerden Bugüne Türkiye'de Kadın Hareketi," *National Geographic Türkiye*, Kasım.

Atatürk, Mustafa Kemal (2006): *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayını.

—— (1991): *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, (Der. Taha Parla), İstanbul: İletişim Yayınları, Cilt 2.

Atay, Falih Rıfkı (1963): *Batış Yılları*, İstanbul: Dünya Yayınları.

—— (1933): *Eski Saat*, İstanbul: Akşam Matbaası.

Atılgan, Gökhan (2007): *Behice Boran: Öğretim Üyesi, Siyasetçi, Kuramcı*, İstanbul: Yordam Kitap.

Aydın, Abdullah & Murat Yıldız (2017): "1950-1960 Döneminde Türkiye'de Kadın Hareketlerinin Niteliği Üzerine Bir Değerlendirme" *Yasama Dergisi*, Sayı 33.

Aydıngör, Figen (2006): *Tanzimat Döneminde (1839-1876) Kadın Yaşamındaki Modernleşme*, Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Ayışığı, Metin (2016): *Geç Osmanlı Erken Cumhuriyet Dönemi Entelektüel Tarihi*, (Yayımlanmamış Ders Notları), Van: Yüzüncü Yıl Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü.

Berktay, Fatmagül (2004): "Kadınların İnsan Haklarının Gelişimi ve Türkiye," *Sivil Toplum ve Demokrasi Konferans Yazıları*, No.7, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Sivil Toplum Kuruluşları Eğitim ve Araştırma Birimi.

Bora, Tanıl (2017): *Cereyanlar: Türkiye'de Siyasi İdeolojiler*, İstanbul: İletişim Yayınları.

Bozkır, Gürcan (2000): "Türk Kadın Birliği," *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi* 3/10, Haziran 2000.

Cantemur, Songül (2018): *Türk Kadınının İntihap Devrimi, 1930 Yerel Seçimlerinde Kadın Faktörü*, Yayımlanmış Dokuz Eylül Üniversitesi Tarih Bölümü Yüksek Lisans Tezi, İzmir.

Caporal, Bernard (1981): *Kemalizmde ve Kemalizm Sonrasında Türk Kadını*, Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Çakır, Serpil (1996): *Osmanlı Kadın Hareketi*, İstanbul: Metis Yayınları.

Çakırca, Seda İrem (2010): "Yeni Türk Medeni Kanunu'nun Kadınlara Karşı Her Biçimiyle Ayrımcılığın Ortadan Kaldırılması Sözleşmesi ile Uyum-

laştırılması Süreci," İstanbul: *Eğitim Bilim Toplum*, Cilt: 8, Sayı: 32.

Çetintaş, Cengiz (der.) (2017): *TBMM Tutanakları Birinci Dönem Kütahya Milletvekilleri, 23 Nisan 1920-21 Nisan 1923.*

Demir, Nilüfer Özcan (1999): "II. Meşrutiyet Dönemi Osmanlı Fenimizmi," *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt 16/ Sayı: 2.

Doğramacı, Emel (1997): *Türkiye'de Kadının Dünü ve Bugünü*, Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Duruoğlu, Sibel (2017): "Türkiye'de İlk Kadın Milletvekilleri," Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

Eralp, Feride (2020): "11 Nisan 1930: Türk Kadınlar Birliği'nin ilk mitingi, bir tartışmalar tarihi," *Çatlakzemin*, 11 Nisan 2020.

------- "18 Nisan 1935: Dünya kadınları 12. Uluslararası Kadınlar Kongresi için İstanbul'da," *Çatlakzemin*, 18 Nisan 2020.

Erkan, Ayça İlker (2011): "The Formation of Feminist Identity: Feminism in the 1930's Turkey and Britain," *Kastamonu Eğitim Dergisi* 1013-1028, Cilt: 19, Sayı 3.

Genç, Ersel Nail (2018): "Cumhuriyet Dönemi Türkiye Siyasetinde Cinsiyetçilik," Yüksek Lisans Tezi, Maltepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Gök, Salhadin (2019): "Türk Kadınının Siyasete Giriş Süreci ve İlk Kadın Saylav Mihri İffet Pektaş," *Mecmua*, Güz 2019, Yıl: 4, Sayı: 8.

Gökçimen, Semra (2008): "Ülkemizde Kadınların Siyasal Hayata Katılım Mücadelesi," *Yasama Dergisi*, 2008/01/01, Vol: 10.

Gürcü, Dilara (2015): "Siyasi Hakları için Mücadele Eden Osmanlı Kadınları," *T24*, 14.12.2015.

İhsan, Ahmet (1931): *Matbuat* Hatıralarım, İstanbul.

İlyasoğlu, Aynur (2015): *Örtülü Kimlik: İslamcı Kadın Kimliğinin Oluşum Öğeleri*, İstanbul: Metis Yayınları.

İnan, Afet (1992): *Atatürkçü Düşünce*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi.

İnan, A. (2005): *Prof. Dr. Afet İnan*, (Yayına Hazırlayan: Arı İnan), İstanbul: Remzi Kitapevi.

Kandemir, Feridun (1962): *Hatıralar, Vesikalar, Resimlerle Yakın Tarihimiz* (I. Cilt), İstanbul: Vatan Gazetecilik.

Karakuş, Filiz (2020): "6 Şubat 1935: Nezihe Muhiddin ve Şaziye Berrin Bağımsız Milletvekili Adayı Oldular," *Çatlakzemin*, 6 Şubat.

Kartal, Cemile Burcu (2016): "Türkiye'de Kadınların İlk Defa Oy Kullandığı 1930 Belediye Seçimlerinde Türk Kadınlar Birliği'nin Faaliyetleri" *Üsküdar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2016, Cilt: 0, Sayı: 3.

Kocatürk, Utkan (1999): *Atatürk'ün Fikir ve Düşünceleri*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları.

Kocatürk Utkan (1983): "Atatürk ve Aile," *Atatürkçülük*, Ankara: 2. Kitap.

Koloğlu, Orhan (2000): "Şapka Devrimi Kafanın Dışına Değil İçine Yönelikti," *Toplumsal Tarih Dergisi*, Cilt: 14, Sayı: 83, Kasım 2000.

Kurnaz, Şefika (1991): Cumhuriyet Öncesinde Türk Kadını, Ankara: T.C. Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Yayını.

Kuzu, Nur Banu, "Kadın ve Kadınlar Dünyası Dergi-

leri Işığında II. Meşrutiyet Döneminde Kadın Algısı", https://www.academia.edu)

Mardin, Şerif (1991): *Türk Modernleşmesi*, İstanbul: İletişim Yayınları.

Miles, Rosalind (1988): *Who Cooked Last Supper: The Women's History of the World*, New York: Three Rivers Press.

"Nevsal-i Nisvan" Evrensel, https://www.evrensel.net/haber/200710/nevsal-i- nisvan, 16 Ağustos 2009

Ortaylı, İlber (1988): "Osmanlı Toplumunda Aile," *Türkiye'de Ailenin Değişimi ve Toplumbilimsel İncelemeler*, Ankara: T.C. Başbakanlık Aile ve Araştırma Kurumu Yayını.

Özer, Sevilay (2013): "Kadınlara Seçme ve Seçilme Hakkı Verilmesinin Türk Kamuoyundaki Yankıları," *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt: XXIX, Mart 2013, Sayı: 85.

Parla, Taha (1991): *Türkiye'de Siyasal Kültürün Resmi Kaynakları: Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri I*, İstanbul: İletişim Yayınları.

Sarısaman, Sadık (1997): "Birinci Ordu Birinci Kadın İşçi Taburu," *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt: XIII, Kasım 1997, Sayı 39.

Saylan, Türkan (2009): *Çağdaşlaşma Yolunda*, İstanbul: Doğan Kitapçılık.

Sezer, Ayten (1998): "Türkiye'deki İlk Kadın Milletvekilleri ve Meclis'teki Çalışmaları," *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt: XIV, Kasım 1998, Sayı: 42.

Souhami, Diana (2018): "The 1930s: "Women had the vote, but the old agitation went on," *The Guardian*, 4 February 2018.

Şengil, Fatma Bilgen (2010): *II. Meşrutiyet Dönemi Fikir Akımlarının Kadın Algısı*, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Tarih Bölümü Tezi.

Şirin, Emine (2007): *"Falih Rıfkı Atay'ın Kaleminden Atatürk ve Türk Devrimi,"* Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkilap Tarihi Enstitüsü, İstanbul.

Tekeli, Şirin (1979): "Türkiye'de Kadının Siyasal Hayattaki Yeri," *Türk Toplumunda Kadın* (Der.) Nermin Abadan-Unat, Ankara: Türk Sosyal Bilimler Derneği Yayınları.

Toprak, Zafer (2015): *Türkiye'de Kadın Özgürlüğü ve Feminizm (1908-1935)*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Tuna, Semiha (2009): "Köy Enstitüleri'nde Kadın Olmak," *Fe Dergi*, Sayı 1.

Ulusan, Şayan (2016): *Türk Dünyasında Kadın Algısı* (der. Şayan Ulusan, Shurubu Kayhan) Manisa: Manisa Celal Bayar Üniversitesi Yayınları.

Urgan, Mina (2005): *Bir Dinozorun Anıları*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Yılmaz, Ahmet (2011): "1930-Belediye Seçimleri Sürecinde, *'Kadın'*a Yönelik Söylemler," *ÇTTAD*, X/22, (2011/Bahar).

Yürüt, Berna (2017): "Tanzimat Sonrası Osmanlı Kadın Hareketi ve Hukuki Talepleri," *TBB* Dergisi, 2017 (Özel Sayı).

Zihnioğlu, Yaprak (2003): *Kadınsız İnkilap: Nezihe Muhiddin, Kadınlar Halk Fırkası, Kadın Birliği*, İstanbul: Metis Yayınları.

AKSU BORA

Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi'nde iktisat okuduktan sonra yüksek lisans ve doktorasını Hacettepe Üniversitesi Antropoloji Bölümü'nde tamamladı. *Amargi Feminist Dergi* ve Ayizi Yayınları'nın kurucularından ve editörlerinden biri.

Kadınların Sınıfı (2005), *Sıcak Aile Ortamı* (2005 ortak çalışma), *Feminizm Kendi Arasında* (2011) isimli üç kitabı; *1990'larda Türkiye'de Feminizm* (2002, ortak çalışma), *İradenin İyimserliği* (2015) ve *Ütopyalar* (2018 ortak çalışma) isimli derlemeleri var. Bir sözlü tarih çalışması olan *Cumhuriyette Çocuktular* (2007) isimli kitabın ve *Yoksulluk Halleri* (2002), *Boşuna mı Okuduk* (2011) kitaplarının ortak yazarları arasında.

Ayrıca çeşitli kitap ve dergilerde yayımlanmış çok sayıda makalesi ve çevirisi bulunuyor. 2007 yılında Hacettepe Üniversitesi İletişim Fakültesi'nde öğretim üyesiyken emekli oldu.

SOL VE FEMİNİZM

Kadın kuşakları arasındaki bağ hem kişisel hem de politik anlamda güçlenme kaynağıdır. Bu sadece hakkını teslim etmek ya da değerini bilmek için önemli değildir, tarihsel bir süreklilik sağlar ve kadınların kendi hikâyelerini yazmalarını mümkün kılar. Bu hikâyeler boşlukta durmazlar, hem aynı dönemin kadınları arasındaki ilişkilerden hem de önceki kuşaklardan beslenmeleri gerekir. Kadınları güçsüzleştirmenin temel araçlarından biri, onların başka kadınlarla ilişkilerini kesmektir. Ancak bu şekilde erkek odaklı düşünmeleri, kendi benliklerini erkeklerinkinin uzantısı olarak kurmaları mümkün olabilir. Feminist hareketin bilinç yükseltmeyi temel biçim olarak öne sürmesinin sebebi de budur.

Kadınlar, Rüyalar, Ejderhalar[1-2-3]

Aksu Bora

Latife Fegan: "Benim anladığım, kadın severse köle oluyor ya da sevmezse bile görev diye içselleştirmişse öyle oluyor. Erkekler severse öldürüyor. Kadınlar köle oluyor. Kadınların bu gönüllü köleliği, ben isteyerek yapıyorum, ben bunu yapmaktan zevk alıyorum meselesi var ya, işte o nasıl halledilecek hiçbir fikrim yok. Evet, partideki mekânlarda, toplantılardaki bedensel işlerde hemen ayrılmıştı kadın erkek rolleri ki her zaman kadınlar azınlıktaydı partide." (Akkaya, 2011)

Sema Yiğit: "Anlatacak ne var ki derken, gelecek nesillere miras bırakma görevimizi es geçmiş, yeni nesilleri öncesiz kılmıştık. Erkek egemen sistemin kadını yok sayan söyleminin devrimci yazında da egemen kılınmasına ortam hazırlamıştık." (Akbaş, 2011)

"Tarihin izini sürmeliyiz. Birbirimizin izini sürmeliyiz. Biz varsak, birlikte varız. Aynı zincirlerle boğuluyoruz. Aynı düşlerin peşindeyiz. Kurtuluşumuzu istiyoruz." (Çakır, 2005)

Siyasal hareketleri on yıllar boyunca devam eden süreklilikler içinde kavramak ama bunu yaparken bu sürekliliklerin kırılma/sıçrama/gevşeme noktalarını da gözden kaçırmamak için, "kuşaklar" yaklaşımı uygun görünüyor:

1. Pek az yazıyı bu kadar zor yazmışımdır. İlk taslağı okuyup bu zorlukla başa çıkmamı kolaylaştıran arkadaşlarıma; Nilgün'e, Simten'e, Elif'e, İlknur'a ve Meral'e çok teşekkür ederim. Ama galiba en çok Can'a. O "tamam" demeseydi cesaret edemezdim.

2. Ursula Le Guin'den çaldım! (Le Guin, 2011 (5. basım)).

3. Bu makale, *Toplum ve Bilim* dergisi, Sayı 127, 2013'te yayımlanmıştır.

Örneğin feminist hareketin "dalgalar" biçiminde kavranması, hareketteki değişim ve sıçramaları anlamamızı kolaylaştırır.[4] Ama bütün kategorileştirmeler gibi istisnaları, "fazlalık"ları, "erken" tartışmaları görmeyi engeller. "1978'liler" üzerine söylenebilecek her şey böyle bir sorunla malul olacaktır. Bu yazıya özgü bir güçlük de 1970'lerdeki kadın mücadelesi üzerine 2013 yılında, bütün o feminist tecrübeden sonra konuşmakla ilgili. Bunun benim kişisel konumumla yakından ilişkisi var: 1970'lerin devrimci kadınlarına (özellikle bazılarına!) çok yakın olmam ama bu yakınlığın feminizmi kavrayışımı nasıl etkilediğine yeni yeni kafa yormaya başlamam. Dolayısıyla, yazıyı hatırlama çerçevesinde kurmayı tercih ettim. Hayatının büyük bölümünü feminist olarak geçirmiş orta yaşlı bir kadının kendi ilk gençliğiyle, yakınındaki kadınların gençlikleriyle, başka, bir tür "mitik" zamanla ilişkilenmesi. Böylece bu mitik zamanı yeniden tarihselleştirmeyi denemesi.

"Eğer yaşarsam, bu özlü yılların rayihasını yitireceğimi, hazinemi sessizce (içime atmak değil) reddetmek zorunda kalacağımı biliyorum." Rene Char'ın Nazi işgaline karşı dört yıl süren direniş sırasında söylediği bu sözü Hannah Arendt aktarır ve şöyle devam eder: "Onlar hazinelerini yitirdiler. Neydi bu hazine? (...) "meydan okuyucu"lar haline gelmeleri, kendi başlarına inisiyatif almaları ve bu yüzden bilmeden, hatta dikkat bile etmeden aralarında özgürlüğün boy verebileceği bir kamu alanı yaratmaya başlamış olmalarıydı. 'Birlikte yediğimiz her yemeğe özgürlük de çağrılıdır. İskemle boş kalır ama o yer her zaman ayrılır'" (Arendt, 1996, s. 14-5). Arendt'in kitabını okuduğumda zihnime kazınan bir bölümdü bu. Bir tür yas duygusunu çağıran sözler. Bahsettiği şeyin ne olduğunu tam olarak bildiğimi hissetmiştim. İlk gençliğimden hatırladığım bir şey miydi, yoksa "o zamanlara" ilişkin sonradan dinlediğim şeyleri mi kendi hatırladıklarım zannediyordum? Tıpkı insanın bebekliğinden hatırladığını sandığı şeylerin ona anlatılanlar olması gibi? Dinlediğim hikâyelerden kalan tortunun içinde pırıldayan bir sözcük vardı: Cevher. Arendt'in hazine dediğinin işte o cevher olduğunu düşündüm; anlatılanların içinde saklı olan, pırıltısını seçebildiğimiz ama dile gelmeyen bir şey. Anlatanların ortaya serivermekten sakındıkları bir şey. Hayatları boyunca saklamayı istedikleri şey. Benim için "o zamanlar"ı mitik hale getiren, muhtemelen böyle bir cevherin varlığına dair sezgiydi. Bir tür ejderha yumurtası.

Şimdi, uçsuz bucaksız bir "şimdi" içinde yaşarken, belki de bu sebeple geçmişi hatırlamak üzerine bu kadar çok konuşurken, mitik zamanların tarihselleştirilmesinin (ya da daha doğru bir ifadeyle, mitik zamanın tarihsel olana eklemlenmesinin) o cevhere saygısızca el atmaktan fazla bir anlamının olabileceğini düşünüyorum. Sanırım, Arendt'in yukarıdakilerin devamı olan şu sözlerini ancak şimdi anlayabildiğimden:

> Çünkü en önemlilerinden biri de olsa düşüncenin yalnızca bir hali olan anımsayış, önceden kurulmuş bir referans çerçevesi olmazsa aciz kalır ve insan çok nadir durumlarda başka şeylerle hiçbir bağlantısı olmayan bir şeyi aklında tutabilir. Dolayısıyla, hazinenin neye benzediğini hatırlamakta güçlük çeken ilk kişiler, ona sahip olup da ne ad vereceklerini bilemeyecek kadar garipse-

4. Bu kavrayışa ilişkin itirazımı daha önce ifade etmiştim: "Projeler, Yeni Bir Bağlam, Eski Sorunlar", (Aksu Bora, 2011 içinde s. 67-81).

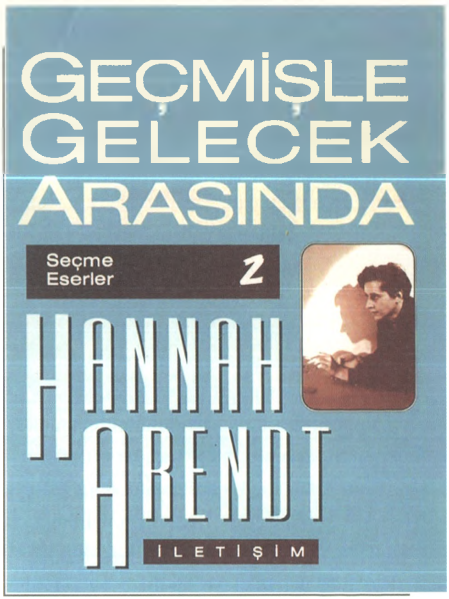

Siyaset bilimci Hannah Arendt'in seçme eserlerinden oluşan dizinin ikinci cildi. İlk baskısı 1996 yılında yayımlanmıştır. (Kapak fotoğrafı: İletişim Yayınları)

> yenler oldu. O zamanlar bu durum canlarını sıkmamıştı; hazineyi bilmeseler bile yaptıklarının anlamını ve bu anlamın zaferin ve yenilginin ötesinde bir şey olduğunu gayet iyi biliyorlardı (Arendt, 1996, s. 16).

Belki de yenilgi öyle bir geldi ki, kendisinin ötesini unutturdu. Tek seferde ve kesin bir yenilgi değil; arka arkaya, giderek güçlenen darbelerle gelen, yenilenin yenilmiş bile olsa kendisi olarak yeniden ayağa kalkmasını imkânsızlaştıracak kadar uzun bir yenilgi.

Hikâyeler, Dinlenmek İçindir

Carolyn G. Heilbrun o güzelim kitabı (Heilbrun, 1992) *Kadının Özyaşamını Yazarken*'de çok hüzünlü bir Penelope imgesi çizer; hikâyesini dinleyecek tek kişinin yirmi yıldır evden uzak kalan Ulysses olduğunu, Penelope'nin hayatında kendisine denk hiçbir kadının bulunmadığını söyler. Böylece, hikâyelerin sadece anlatılan değil, aynı zamanda dinlenen şeyler de olduğunu hatırlatır. "Kendisine denk" bir kadının dinlemesi halinde Penelope'nin hikâyesinin nasıl biçimleneceğini, nasıl gelişeceğini sorarız biz de: Acaba gündüzleri örüp geceleri sökerek geçen o uzun beklemenin bir sabır değil de öfke hikâyesi olması mümkün müydü?

Kadınların kendi hikâyelerini pek az anlattıklarını, daha da az yazdıklarını biliyoruz. Anlattıklarında da öyle parça parça, öyle başkalarının hikâyelerine eklenmiş oluyor ki, oradan ancak sabır çıkıyor. Sabır, metanet, direnç. Kuran, inşa eden, yapan, bozan, yeniden yapan... erkeklerin hikâyelerinin yanı sıra akan bir su gibi. Zaman zaman yer üstünde, çoğu zaman yer altında. Belki de bütün o kurma, yıkma, yeniden kurma anlarının pırıltısı bizim de gözümüzü kamaştırıyor, gölgedekinin gücünü unutuyoruz.

1970'lerde politikleşmiş kadınlar üzerine hep söylenen bir doğru var: Az konuştular. Çok sustular. Konuştuklarında hep bir sarıp sarmalama, koruma, esirgeme kaygısı ağır bastı. Ve kendini fazla öne çıkarıyor olma endişesi. "Biz" dediler en çok. Çokluğun içinde erime deneyiminin hatırası belki. "Hareketin bütününe güvenme ve kendini (bireyi) bu kolektif bütüne tabi kılarak eritme"nin (Erdoğan, 2013, s. 109).

1970'lerin mücadelesi içindeki kadınların kendi hikâyelerinin olduğunu keşfedebilmenin, arkeolojik bir kazıyla bu hikâyeyi gün ışığına çıkarmanın araçlarını edinebilmek için tek yol, feminizmdir.

Bunun kendileriyle ilgili nedenlerini biraz sezebiliriz, bazen onlar da söylüyorlar zaten neyi esirgemeye çalıştıklarını. Hoyratça el atılan, saldırılan, yağmalanan geçmişi korumanın yolunu susmakta buldular belki de.

Bazen suskunluğun nedeni, sonraki başlangıçlar olabildi; yeni bir başlangıç yapabilmek için eskinin eskide kalması gerektiğine ilişkin sezgi belki. Çoğu çok gençti; aşklar, dostluklar, arayışlar, yalpalamalar, tutunmalar, şüpheler ve inançlar, hepsi "dava"ya dahildi ve yenilmenin bir yüzü de belki böyle bir kırılma oldu onlar için: Devam edebilmek için geçmişi unutmuş gibi yapmak.

Şu da var: 1970'lerde konuşmak, hatırlamak değildi, söylemekti. Sol hareketlerin tamamının "söyleyenleri" erkeklerdi. Kadınlar hiç mi söylemedi? Kadınların hareket içindeki varlıklarının "çay yapıp bildirileri daktilo edenler"den ibaret olmadığını biliyoruz; mahalle çalışmalarında da vardılar, silahlı direniş birliklerinde de. Bu varlık kendi sesini aradı mı? Böyle bir arayış için fırsat mı bulamadı? Bugün, örneğin Direniş Komitelerinin tarihini okurken (Erdoğan, 2013) rastladığımız iç tartışma metinlerini yazan "yoldaşlar"ın içinde kadınlar yok muydu?[5] 1970'leri hatırlama konuşmaların tamamı, 1980'lerde başladı. Yenilgi tahlillerinde. Bu iki dönemin dili birbirinden çok farklıydı.[6] 1970'lerin söyleyen dili, 1980'lerin açıklayan diline evrildi. 1970'lerin hikâyesinin kuruluşu da bu dilde oldu. Hikâyeyi anlatanlar arasında kadınlar da vardı. Ama hatırlamak gerekir ki, 1980'lerdeki bu konuşmaya hiçbir biçimde dahil olmayan kadın ve erkek, çok sayıda devrimci oldu; hayatları savrulup gittiği için, yaralarını sağaltmaya çalıştıkları için, konuşacak kimse olmadığı için. Kadınların büyük bölümü için bu böyleydi. 1970'lerde kamusal konuşmaya dahil olmanın yolunu aradılarsa da 1980'lerde bunu anlatacak fırsatları olmadı.

En önemlisi ise şu: 1970'lerin mücadelesi içindeki kadınların kendi hikâyelerinin olduğunu keşfedebilmenin, arkeolojik bir kazıyla bu hikâyeyi gün ışığına çıkarmanın araçlarını edinebilmek için tek yol, feminizmdir. Bunun yapılabildiği bir örnek, İlerici Kadınlar Derneği'nin tarihidir; bu dernek içinde mücadeleye katılmış bir feminist kadın, Emel Akal tarafından yazılmıştır. Bu yazının tartışmaya çalıştığı temel mesele şudur: Sol muhalefetten kadınların feminizmle karşılaşmaları neden bu kadar sancılı ve geç oldu? Bugün 1970'lerin kadın mücadelesi hakkında konuşurken neden söze suskunlukla başlamak zorundayız hâlâ?

Bu suskunluğun bizimle ilgili nedenleri nelerdir? Biz, yani muhtemel dinleyiciler. Dinleyicisiz hikâye, hikâye olur mu hiç?

5. Bunu sorduğumda, bu kadınlardan biri, "o zaman biz 'kadın' falan değildik, 17-20 yaş arasında kızlardık. Kadınlık meselesiyle ne işimiz olurdu ki" diye cevapladı! Sanırım bunu hep aklımızda tutmak lazım: Bu kadınlar hareketin içinde büyümeye fırsat bulabilselerdi, ne olurdu?

6. Bir arkadaşım şöyle yorumladı bu farkı: "Sanki yetmişler hem anlatılmadığı, kendini anlatmakta olmadığı hatta anlatılabileceğini hayal bile etmediği için naifmiş. Hani şu fotoğrafta nasıl çıkacağı konusunda hiçbir fikri olmayan, böyle bir şeyi aklına bile getirmeyen insanların pozlarının olduğu gibi doğalmış. Seksenlerse aslında bunun anlatısıymış..."

17 Mayıs 1987 "Dayağa Karşı Yürüyüş"ten kareler... (Kadın Eserleri Kütüphanesi ve Bilgi Merkezi Vakfı Görsel Arşivi)

Hangi Dünyaya Kulak Kesilmişse, Ötekine Sağır

Amargi'nin[7] "*Özgürlüğü Ararken: Kadın Hareketinde Mücadele Deneyimleri*" toplantılarını yapmasının 2000'lerin başını bulması tesadüf değildi. 1980'lerin ikinci yarısında, feminist hareketin canlandığı, örgütlenmelerin başladığı zamanda temel soru önceki mücadele deneyimleriyle kurulacak ilişki değildi çünkü. Bugünden dönüp bakınca, o yılların eğiliminin kolektif tecrübeden öğrenmekten çok, yeni bir başlangıç yapmak olduğunu hatırlıyorum. Yeni bir başlangıç, yeni bir kolektiflik anlayışı, yeni bir "biz"in inşası. Anlaşılması zor bir şey değil bu. İki nedenle: Ağır bir darbe ve yenilgi sonrası olduğu için; politikanın imkânsız hale getirildiği bir yerde, imkânların zorlanması gerekir. Yeni bir alan, yeni bir dil, yeni bir örgütlülük. İkincisi, yenilmiş bir hareket bile olsa, sol hareketin muhalif iklim üzerindeki hegemonik etkisinin sürmesi sebebiyle. Bu etkiyi artıran şeylerden biri de o dönemin feministleri içinde sol mücadeleden gelen kadınların belirgin varlığıydı.

1987'de İstanbul'da düzenlenen Dayağa Karşı Yürüyüş'ün 1980 sonrası ilk yasal sokak eylemi olduğunu hatırlayalım. Darbe sonrası politik atmosfere ve muhalefetin durumuna ilişkin iyi bir fikir verir bu. Feminizmin birtakım yazarlarca "Eylülist" diye karalanmasının arkasındaki fikir de budur: "Meydanı boş buldunuz!" Sendika ve demokratik kitle örgütlerine göz açtırmayan bir darbe sonrası dönemde kadınların örgütlenebilmesi, bu örgütlenmenin "ciddi" bir politik muhalefet olarak görülmemesinden olabilir; bildik politik biçimlerden ve dilden kopmaya çalışmanın böyle bir tarafı vardı herhalde. İkincisi, bu kopma çabası elbette ki solun hegemonik etkisinin dışına çıkma isteğiyle bağlantılıydı. "Meydanı boş buldunuz" karalamasının içerdiği tehdit tonunu kaçırmamak lazım.

FEMİNİST dergisi 1987-1990 yılları arasında varlık gösterdi. (Kadın Eserleri Kütüphanesi ve Bilgi Merkezi Vakfı, Süreli Yayınlar Koleksiyonu)

7. 2006 yılında yayımlanmaya başlayan feminist teori ve politika dergisi –ed.

Bu dönemin feminist hareketinin kurucu isimlerinden biri olan Stella Ovadia, "Feminist Hareketin İlk Günleri" başlıklı konuşmasında (Çakır 2005:72) diyor ki:

> O zamanlarda kullanılan "Bağımsız Kadın Hareketi" nitelemesi, kendini işçi hareketine, milliyetçi harekete göre konumluyordu. İçinde pozitif bir niteleme yoktu. "Bağımsız ne demek, kimden bağımsız?" sorusu geliyor akla bu noktada. Ben egemenden bağımsız olmak istemiyorum; egemene karşıyım, egemene karşı olarak ve kadınlar için varım.

Bu itiraz, feminist hareketin o dönemki yönelimine ve iç tartışmasına ilişkin önemli bir noktaya işaret ediyor: Sol muhalefetle ilişkinin nasıl kurulması gerektiğine ilişkin tartışmaya. Hem ideolojik hem örgütsel ilişkinin. Bu ilişkinin "sırttaki küfe" olarak değerlendirilmesi ve "egemen"in sol muhalefeti de içeren erkekler olarak tanımlanması, "kadınlar"ın da bu geçmişle bağlantısız, yeni bir politik özne olarak tarif edilmesi, bu tartışmanın bir yanıydı. Handan Koç, *Feminist* dergisi deneyimi üzerine yaptığı konuşmada ideolojik bağımsızlık ısrarını şöyle anlatıyor:

> Bizim anarşizmle ya da liberterlikle bir alakamız yok. Ama anlatamıyoruz; çünkü büyük bilimsel Marksist doğrular ve feminizmi, dünyanın en kötü, en bölücü akımlarından biri olarak gören bir sol gelenek var. Bununla hesaplaşmak lazım. Biz liberter olmak istemiyoruz, anarşist değiliz, saf feministlik yapmak istiyoruz; bunu başka bir şeye bulaştırmayalım diyoruz, çünkü bizi manipüle etmeye çalışırlar... (Çakır 2005: 110).

Diğer yanda ise bağımsızlık vurgusunu yapmakla birlikte, muhalif hareketlerle bu hareketlerin kadınları üzerinden ilişkilenmeyi önemseyen feministler vardı. Gülnur Savran, Sosyalist Feminist Kaktüs deneyimini anlatırken, bunu şöyle açıklıyor:

> *Feminist* dergisiyle aramızdaki en derin farklardan biri, bizim öncelikli olarak sosyalist, solcu kadınlara hitap etmek istememizdi. Feminizmi oradan başlayarak yaygınlaştırmak, bize en doğru geliyordu; çünkü feminizmin politik bir güç haline gelmesi, ancak böyle mümkün olacaktı. Biz, oldukça elit sayılabilecek, entelektüel, kısmen politik, kısmen de akademisyen kökenli kadınlardık. Gerçek bir politik, toplumsal güç haline gelmenin yolu, politikayla haşır neşir olmuş, sokakta eylem yapmayı bilen, buna alışık olan kadınlarla buluşmaktan geçiyordu. Dolayısıyla, çok bilinçli bir şekilde, solcu-sosyalist kadınlarla büyümeyi, gelişmeyi,

Kaktüs dergisi 1988-1990 yılları arasında yayımlandı. (Kadın Eserleri Kütüphanesi ve Bilgi Merkezi Vakfı, Süreli Yayınlar Koleksiyonu)

zenginleşmeyi hedefliyorduk. Zaten sosyalist feminist olduğumuzdan, sola yönelik bir derdimiz vardı; solu dönüştürmeyi, sosyalizmi dönüştürmeyi önemsiyorduk.

1989'da İnsan Hakları Derneği'nin girişimiyle düzenlenen Kadın Kurultayı'nda[8] feministlerin ve feminist sözün her anlamda çiğnenmesi, bu tartışmanın dilini ve tartışmaya hâkim olan duyguyu belirledi diye düşünüyorum; kırgınlık, öfke, hayal kırıklığı. Sosyalist kadınlarla feministlerin bir "kurultay" formatında karşılaşması, ilişki kurmayı sağlamadı, tersine, gerçekten bir "karşılaşma" olarak cereyan etti. Belki de feministlerin 1970'lerin mücadelesi ile ilişkilenme isteğinin ve umudunun zayıflamasındaki en önemli kırılma noktalarından biriydi.

Kişisel Olan Politiktir: "Temsil"in Kişiselliği

Kurultay yahut geleneksel politikanın başka formları içindeki konuşma, asıl olarak bir "temsili konuşma" olduğu için, orada atılan gollerin ve çalınan topların hesaplanacağı bir karşılaşma yaşanması neredeyse kaçınılmazdı. İlk oturum konuşmacılarından bazıları kişisel deneyimlerini (annelik ve militanlık gibi) anlatarak başladılar ama bu sözlerin karşılık bulacağı bir ortam yoktu aslında. Böylece o yarım hikâyeler kulağımıza yeni ulaşmışken, arkasından kadınların kurtuluşunun nerede olduğuna dair sözler uçuşmaya başladı, dinlemeye değer bulduklarımızın ilk konuşmalar olması bir şeyi değiştirmedi, ötekiler baskın çıktı.

Başka türlü olabilir miydi? Aslında feministler bu "başka türlü"nün yolunu yordamını keşfetmeye başlamışlardı çoktan. Feminist örgütlenmenin 1980'lerdeki hâkim biçiminin bilinç yükseltme grupları oluşu, bizim birbirimizle ilişkimizi temsil düzeyinden deneyim paylaşma düzeyine taşımamızı kolaylaştırmıştı. Böyle bir paylaşım içinde bir kadının politik deneyimine de yeni bir ışık altında bakmak mümkün olabiliyordu. Böylece "pozisyondan konuşmak" yerine, bu pozisyonların nasıl inşa edildiğini görebilme şansımız oldu. Bu gruplarda paylaştığımız tecrübelerin biricikliği, bir temsil kategorisine indirgenemezliği, bence feminist politikaya radikal niteliğini veren şeydi: Yeni bir dil, yeni bir bakış ve ilişkilenme biçimi kurma umudunu. Kadınlık durumunun keşfi, ancak böyle bir tecrübe paylaşımı ile mümkün olabilirdi. Bu keşif süreci, feminist kadınların sosyalist örgütlerdeki tecrübelerini ve "sosyalist bir kadın olma" pozisyonunun yükleri ve bedellerini de içeriyordu. Bu türden paylaşımı feminist olmayan sosyalist kadınlarla, "1978 kuşağı" ile gerçekleştiremiş olmamızın onların bu büyük suskunluğunun önemli bir bileşeni olduğu düşüncesindeyim.

Yani, bu "karşılaşma"nın gerçek bir karşılaşma olması için, "feministlerle sosyalistler konuşuyor" formatından çıkıp kişisel tecrübelerin biricikliğini görebileceğimiz, ifade edebileceğimiz bir biçime bürünmesini mümkün kılabilmeliydik. Tıpkı "kendi aramızda" yaptığımız gibi. Bunun için belli ki 1989 çok erken bir zamandı. Feministler açısından manipüle edilme endişesi ve feminist sözün ve örgüt-

8. Kadın Kurultayı ile ilgili "içeriden" bir anlatı için bkz. Banu Paker, "1989 Kadın Kurultayı", Çakır 2005 içinde.

lenmenin henüz çok yeni, çok kırılgan oluşu nedeniyle çok erkendi. Sosyalistler açısından ise belli ki kendini bölünme endişesi olarak duyuran bir hegemonyayı yitirme durumu vardı. Sosyalist erkeklerin etkisini de unutmamak gerek: Saldırı altında ve darbe yemiş bir hareketten kadınları "içerde" ve "kontrol altında" tutma çabasını.

Bu kırılma noktası, kadın kuşaklarının politik mücadele deneyimleri arasındaki bağın zayıflığının berrak bir örneğiydi. "Gerçek konuşmalar"ın yapılamaması, kadınlar arasındaki politik rekabeti derinleştirdi ve kadın muhalif kuşaklarının birbirlerine deneyim aktarmasını güçleştirdi.

Kadın kuşakları arasındaki bağ, hem kişisel hem de politik anlamda güçlenme kaynağıdır. Bu sadece hakkını teslim etmek ya da değerini bilmek için önemli değildir, tarihsel bir süreklilik sağlar ve kadınların kendi hikâyelerini yazmalarını mümkün kılar. Bu hikâyeler boşlukta durmazlar, hem aynı dönemin kadınları arasındaki ilişkilerden hem de önceki kuşaklardan beslenmeleri gerekir. Kadınları güçsüzleştirmenin temel araçlarından biri, onların başka kadınlarla ilişkilerini kesmektir. Ancak bu şekilde erkek odaklı düşünmeleri, kendi benliklerini erkeklerinkinin uzantısı olarak kurmaları mümkün olabilir.[9] Feminist hareketin bilinç yükseltmeyi temel biçim olarak öne sürmesinin sebebi de budur. 1980'lerin sonunda Osmanlı feministlerini keşfetmek, bu sebeple bizi o kadar heyecanlandırmıştı: İşte tarihsel bir süreklilik kurabileceğimiz bir referans noktası bulmuştuk. Şükufe Nihal'lerin, Nezihe Muhiddin'lerin mücadelesiyle bizimki arasında. Yüz yıl önce de feministler vardı, kendilerine adlı adınca feminist diyorlardı ve onların itirazları ile bizimkiler arasında bir dünya ortaklık kurabilirdik.

On yıl önce kendi kararlarını verebilmek için örgütüyle (örgüt diyorsam, öyle böyle bir örgüt değil, yılların TKP'si!) müzakereye girişen Emel Akal'la değil (Akal 2011: 163), karakola düştüğünde az sonra başına geleceklerden değil ama babasının ne diyeceğinden korkan Pamuk Yıldız'la da (Yıldız, 2012) değil ama bu çok uzaklardaki kadınlarla.

Bunu kendimizi suçlamak için değil (yukarıda da tartıştığım gibi, çok anlaşılır sebeplerimiz vardı) ama durumun tuhaflığına dikkat çekmek için

1. Kadın Kurultayı afişi. (Kadın Eserleri Kütüphanesi ve Bilgi Merkezi Vakfı, Afiş Koleksiyonu)

9. Bu meseleyi başka bir yerde tartışmıştım: (Bora, 2010)

söylüyorum. Bu tuhaflıkla ilgili bir soru da herhalde "12 Eylül darbesi feminizmin yolunu açtı" saptamasını sorgulamayı gerektirir: Darbe olmasaydı bu kadınlar oldukları gibi mi kalacaklardı? "Orduya kafa tutmuş" (Akbaş 2011) kadınlar örgütlerinin erkek yöneticilerine kafa tutmayacaklar mıydı bir noktada?

Anlattıkları ve Sustukları

"1978'li" kadınların kendi hikâyelerini konuşmaya başlamalarında feminizmin ne kadar etkisi oldu bilinmez. Ama önce kendi aralarında konuşmaya başladılar. "Bizim kızlar" olarak buluşmalar, hikâyelerinin mayalandığı yerler oldu. Birlikte geçtikleri bütün o yolu hatırlamak, "o hep aklımda" (Yıldız 2011) olsa da, o yolun hikâyesini kurmak için bu buluşmalar önemliydi. Devrimci mücadelenin içinde kadınlar neler yaşadılar? Başlarına ne geldi? Birbirlerinden ne öğrendiler?

Bu soruların yanıtlarını ilk olarak İlerici Kadınlar Derneği'nden (İKD) kadınların anlatılarında bulduk. İKD'li kadınların hikâyesini ilk okuduğumuz metin, bir edebiyat metniydi: *Gece Dersleri* (Tekin, 2012). İlk baskısı 1983 yılında yapılan bu roman, örgüt içindeki genç bir kadının, Gülfidan'ın yaşadıklarını anlatıyordu. Aile, beden, aşk, inanç gibi son derece zorlu meseleler arasında kendine bir yol bulmaya çalışan "Sekreter Rüzgâr", şöyle söylüyordu: "Ah, hayatım hiç benim olmadı". Bu sözün, bu iç çekişin bir kurmaca metinde karşımıza çıkması, şaşırtıcı değil. Romanın yayımlandığında kopardığı gürültü ve örneğin Yalçın Küçük'ün *Gece Dersleri*'ni "Eylülist roman" diye karalaması,

Latife Tekin. (Kadın Eserleri Kütüphanesi ve Bilgi Merkezi Vakfı Görsel Arşivi)

bu sözü söylemenin ne kadar zor olduğuna işaret ediyor. Kurmaca bir metinde bile.

1980 darbesi öncesi sol muhalefet içindeki en büyük kadın örgütü olan İlerici Kadınlar Derneği'nin pek çok üyesi, darbe sonrası süreçte feminist hareket içinde yer almıştı. Elbette ki bu dönüşüm, onların kendi tarihlerini okuma biçimlerini etkilemiş olmalı; hem İKD'nin Partiyle ilişkisi hem de kadın örgütlenmesinin özgüllüğüne yaptıkları güçlü vurgu, bize aradan geçen zamanı ve dönüşümü de gösteriyor. İKD'li kadınlarla yapılan sözlü tarih görüşmelerini içeren *Kızıl Feministler* (Akal, 2011) bize bu kadınların hem kişisel hem politik tecrübe-

lerine ilişkin pek çok şey anlatıyor. Yenilerde yayınlanan *İlerici Kadınlar Derneği* (1975-1980) (Pervan, 2013) isimli çalışma da kadınların anlattıklarını arşiv belgeleriyle destekleyen önemli bir derleme.

Akal'ın kitabı, "büyük ölçüde subay, öğretmen ve memur çocukları" olan kadınların sosyalistleşme serüvenini anlatıyor. Bu kadınlarla ilgili yaptığı başka saptamalar da var:

> Ailelerinde iyi bir eğitim almaları konusunda erkek kardeşlere göre bir ayrımcılığa tabi tutulmadıkları gibi teşvik de görmüşlerdi. (...) ... bu kadınlar, entelektüel kadınlardı, sosyalist düşüncelerden önce Kemalizm, varoluşçuluk, anarşizm veya Taoizm gibi pek çok düşünce akımına aşinaydılar (Akal, 2011, s. 102).

Orta sınıftan gelmek ve aile içinde bir ayrımcılıkla karşılaşmamış olmak, katıldıkları ilk toplantılardan itibaren örgüt içindeki erkek egemenliğini ayırt etmelerini ve bundan rahatsızlık duymalarını kolaylaştırmış olmalı:

> Bir erkek alanında sen hem kadınsın hem de hiyerarşinin altlarındasın. Pek söyleyecek sözümüz de yoktu. Orada oturmaktan bile sıkılırdım o zamanlar. Adamlar bir soru soracaklar, uzatır da uzatırlar, bir saat konuşurlar (Akal, 2011, s. 110).

"Adamlar"ın bu hallerine rağmen, İKD'li kadınların okudukları kitaplardan edindikleri izlenim, sosyalizmin kadınlar için de kurtuluş olacağıdır ve davaya bağlılıklarının nedenlerinden birinin de bu inanç olduğunu vurgularlar yıllar sonra politikleşme deneyimlerini hatırladıklarında:

Emel Akal, Muğla Üniversitesi'ndeki odasında, 2006. (Kadın Eserleri Kütüphanesi ve Bilgi Merkezi Vakfı, Özel Arşivler Koleksiyonu, Emel Akal Arşivi)

> O zamana kadar hep kendimi eksikli bulur, bir türlü doğru davranmayı beceremediğim için acı çektiğimi düşünürdüm. Halbuki Bebel çektiğimiz acıları hak etmediğimizi söylüyordu. Kurtulacaktık sosyalizmde. Öyleyse var gücümüzle sosyalizm için çalışmalıydık. Sosyalist devrim kendimin, dolayısı ile kadınların da kurtuluşunun ilk ve en önemli adımıydı. Bu kurtuluş fikrinin benim ve diğer kadınların inanılmaz bir özveri ve adanmışlık duygusu ile devrimci olmamızda büyük etkisi vardır (Akal, 2011, s. 124).

İlerici Kadınlar Derneği. (Kadın Eserleri Kütüphanesi ve Bilgi Merkezi Vakfı Görsel Arşivi)

Türkiye Komünist Partisi'ne bağlı bir kadın örgütü kurulması partinin kadın meselesine eğilmesinden değil, taban örgütlenmesini yaygınlaştırma ihtiyacındandı. 1975 yılındaki örgütlenme atağının bir parçası olarak İKD kurulmuştu. Ancak derneğin kuruluş çalışmalarından başlayarak, kadınların söz sahibi oldukları anlaşılıyor:

> Partiden gerçek bir yönlendirme, hiçbir yeni fikir gelmiyordu; çünkü hem kadın alanını önemsemiyorlardı hem de bu konuda bir şey üretecek kapasiteleri yoktu (Akal, 2011, s. 130).

Böylece, özel olarak amaçlanmamış olsa da kadınlar kendilerine özerk bir alan açma fırsatı bulabilmişler. Bu alanın özerkliğini koruma, genişletme ve çalışmaları derinleştirme çabasına ilişkin çok sayıda anlatı var. Bütün bunların gösterdiği şey, kurtuluşun sosyalizmde olduğu inancıyla birlikte, politik eylem alanında erkeklerden ayrı davranmak, somut koşulları analiz ederek kararlar vermek eğilimi hep ağır basmış. Erkeklerin fiilen içinde bulunmadıkları bir yapı, feminist bir yaklaşıma sahip olmasa da kadınların kendi kararlarını vermeleri ve özerk örgütlülüklerini mümkün kıldığı için, bir tür "el yordamıyla feminizm" arayışını mümkün kılmış. Muhtemelen İKD'den yetişen kadınların daha sonra hızla feministleşmelerinde bu tecrübenin payı vardır.

THKP-C geleneğinden gelen hareketler içindeki kadınların tecrübeleri ise hem çok daha geç hem

çok daha sınırlı bir şekilde anlatıldı. Bu hareketler içinde çok sayıda kadının olduğunu biliyoruz ama kadınların tanıklıkları devrimci muhalefetin en yüksek zamanlarına, direniş komitelerine, mahalle örgütlenmelerine ilişkin değil, cezaevi deneyimine ilişkin. Biri, Pamuk Yıldız'ın ilk kez 2007 yılında yayımlanan *O Hep Aklımda*'sı. İkincisi, Mukaddes Erdoğdu Çelik'in *Demir Parmaklıklar, Ortak Düşler* kitabı (Çelik, 2005). Üçüncüsü, bu kez "hareketten" olmayan, genç bir feminist kadının, Meral Akbaş'ın bu kadınların hikâyelerinin peşine düşmesiyle ortaya çıkan *Biz Bir Orduya Kafa Tuttuk Arkadaş: Mamak Kitabı* (Akbaş, 2011). Bu kitaplarda kadınların devlet şiddetiyle emniyette ve hapishanedeki karşılaşmaları, bu şiddet karşısındaki ortak direnişleri anlatılıyor. Erkeklerin hapishane hikâyeleriyle bu anlatılar arasındaki en büyük fark, birer kahramanlık anlatısı olmamaları. Tuhaf bir biçimde, ağır işkencelerden, insanlık dışı hapishane koşullarından söz ederken bile kendilerini geride tutmaya çalışan bir dil kullanıyorlar. Bunun en bariz örneği, Meral Akbaş'ın kitabının başlığına giren sözün, "Biz bir orduya kafa tuttuk arkadaş"ın görüşme sırasında Ayfer tarafından sanki o anda fark etmiş gibi söylenmesidir herhalde:

> Görüşmemizde Ayfer'in bana birden ve "azılı kadınlar"ın Mamak Askeri Cezaevi'nde neler yaşadıklarına, nasıl ayakta durduklarına –kendisi sanki anlattığı kadınlardan biri değilmişçesine!– hayret ederek söyleyiverdiği bir cümleydi bu. Hatırlıyorum! Benimle değil de kendi kendisiyle konuşuyor gibiydi Ayfer; kahramanlık hikâyeleri anlatanların o bilindik kelimelerine, sıfatlarına, vurgularına yüz vermeyen bir hikâye dinliyordum (Akbaş, 2011, s. 162).

Bu kadınların suskunluklarının sebeplerinden biri bu olmalı: bu hikâyeyi anlatacak başka bir dilin olmaması ve kahramanlık hikâyesinden azını dinlemeye hevesli dinleyicilerin yokluğu. Bu kadınlardan birinin, Sema Yiğit'in yazının başında yer verdiğim sözü, bu suskunluğu da muhtemel dinleyicileriyle ya da devrimci mücadelenin esas anlatıcıları olan erkeklerle ilgili değil de kendileriyle, kendilerinin üstlerine düşeni yeterince yapamadıklarıyla ilişkilendiren ifadesi, bu tutumun başka bir örneği: Anlatmadık, bizden sonra gelen kuşakları öncesiz kıldık! "Anlatacak ne var ki"nin öylesine doğallaştırılıverişi.

Cezaevi tanıklıkları mücadelenin öncesine, örgütlenme deneyimlerine ilişkin bilgiler içermese de nasıl bir kuşakla, nasıl bir kültürle ve en genel anlamda "dünya görüşü" ile karşı karşıya olduğumuza ilişkin güçlü bir fikir veriyor.

1978'li kadınların mücadele deneyimleriyle ilgili iki kitap ve bir de tez çalışmasından da söz etmek isterim: Biri, 1980 darbesi sonrası dönemi hem içerden hem de yaşanan karmaşayı, sorgulamayı, tereddütleri de saklamadan anlatan bir kurmaca metin: *Kuş Diline Öykünen* (Devecioğlu, 2004). Örgütlü bir kadının örgüt bağlantılarının kopması ya da çok riskli hale gelmesiyle birlikte yaşadığı yalnızlığı anlatıyor. Bunu yaparken, bu kuşağın hayallerine, umutlarına ve kırılmasına tanıklık ediyor. İkincisi, Nebahat Akkoç'un yaşam hikâyesi üzerinden darbe öncesi ve sonrası dönemde Diyarbakır'da devrimci mücadeleye tanıklık etmemizi sağlayan *Ohal'de Feminizm* (Belge, 2012). Devrimci, Kürt ve öğretmen bir kadının öğretmen örgütlenmesinde ve insan hakları mücadelesindeki deneyimini, Diyarbakır Cezaevi'nin önündeki kadınlardan biri olarak yaşadığı sorgulamaları ve feministleşmesini izlediğimiz

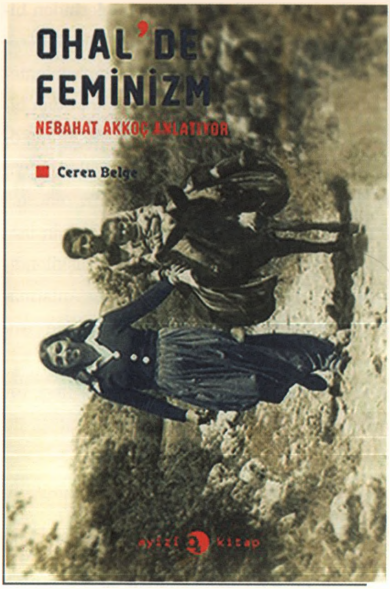

Ceren Belge'den *Ohal'de Feminizm Nebahat Akkoç Anlatıyor*, Ayizi Kitap, 2012.

bir anlatı. Üçüncüsü, yayınlanmamış bir tez çalışması: *Between Belonging and Opposition: Life Story Narratives of Women From the Generation of '78* (Aidiyetle Muhalefet arasında: 78 Kuşağından Kadınların Yaşam Öyküsü Anlatıları) (Ciliv, 2002). Burada dört devrimci kadının yaşam öyküsü anlatıları üzerinden 78 kuşağının deneyimine ilişkin bir değerlendirme var. Bahsettiğim son iki çalışma ve Akbaş'ınki, yazının başında değindiğim "dinleme" konusuna bizi geri götürüyor: "Anlatacak ne var ki" diyerek kendi deneyimlerini anlatmaktan imtina etmiş bir kadın kuşağına sonraki kuşaklardan genç kadınlar merakla, dinleme hevesi ve heyecanıyla soru soruyorlar (üçünün de feminist olduğunu söylememe gerek var mı?!). Böylece, dinleyicisini bulan hikâyeler, hikâye haline gelebiliyor, anlatılabiliyor. Bu üç çalışmada anlatıcılarla dinleyiciler arasındaki etkileşim, ayrı bir yazı konusu olacak kadar ilginç ve önemli görünüyor.

Yine Sema Yiğit'in sözleriyle "... bize çok özel görünenin başkaları için ayrı değeri taşımadığının farkındaydık. Yaşadıklarımızda bize göre bir olağanüstülük de yoktu bu anlamda. Dolayısıyla anlatacak pek bir şey de yoktu" (Akbaş, 2011, s. 11). Anlatacak şey, sorular karşısında beliriyor, canlanıyor, hatırlanıyor.

Mutluluğun Cevheri

1978'li kadınların hikâyelerini neden merak ediyoruz? Bu hikâyelerde ne bulmayı umuyoruz? Yalnızca kadirbilirlik midir bu? Onlardan öğreneceğimiz bir şey var mıdır hâlâ? Erkeklerin egemen olduğu örgütlerde, taban örgütlenmesi yaparak geçirdikleri bütün o yıllardan bizim bilmediğimiz bir şey anlatabilirler mi? Bütün o işkence, hapishane, direniş hikâyelerinin bugün bizimle bir ilgisi olabilir mi?

İnsanlığın, emekçilerin ya da kadınların kurtuluşunun nerede olduğu sorusunun ötesinde, bu anlatılmamış hikâyelerde bir tür cevher var: Ancak o eyleme halinde, ancak o ortaklıkta bulunabilecek türden bir cevher. Sekreter Rüzgâr'ın "Ah, hayatım hiç benim olmadı" serzenişini aklımızın bir köşesinde tutsak da, hayatın hep birlikte dokunan bir dokuma olduğunu hatırlatan türden bir cevher. Sokaklara, mahallelere, fabrikalara çıkmanın, yeni kamusallıklar yaratmanın, açılmanın ve özgürleşmenin sağlayacağı türden.

Şimdi, kadın kuşakları arasındaki bağları yeniden kurmak ve bu ortak hikâyeyi yeniden yazmak için iyi bir zaman gibi görünüyor.

Kaynakça

Akal, E. (2011). *Kızıl Feministler/Bir Sözlü Tarih Çalışması,* İstanbul: İletişim Yayınları.

Akbaş, M. (2011). *Biz Bir Orduya Kafa Tuttuk Arkadaş: Mamak Kitabı,* Ankara: Ayizi Yayıncılık.

Akkaya, G. (2011). *Sanki Eşittik,* İstanbul: Kumbara Sanat Atölyesi ve Toplumsal Dayanışma Derneği.

Aksu Bora, A. G. (2002). *90'larda Türkiye'de Feminizm,* İstanbul: İletişim Yayınları.

Arendt, H. (1996). *Geçmişle Gelecek Arasında 2,* İstanbul: İletişim Yayınları.

Belge, C. (2012). *Ohal'de Feminizm: Nebahat Akkoç Anlatıyor,* Ankara: Ayizi Yayınları.

Bora, A. (2010). "Annesiz Kızlar: Modern Babaların Modern Kızları", *Folklor ve Edebiyat.*

Bora, A. (2011). *Feminizm Kendi Arasında,* Ankara: Ayizi Yayınları.

Çakır, D. (2005). *Özgürlüğü Ararken: Kadın Hareketinde Mücadele Deneyimleri,* İstanbul: Amargi.

Can, C. (2004, Haziran 6). "Robin Hood'lar mı, Bir Toplumun Gençliği mi?" *Radikal2.*

Çelik, M. E. (2005). *Demir Parmaklıklar, Ortak Düşler,* İstanbul: Ceylan Yayınları.

Ciliv, S. (2002). *Between Belonging and Opposition: Life Story Narratives of Women from the Generation of '78.* İstanbul: Sabancı Üniversitesi.

Devecioğlu, A. (2004). *Kuş Diline Öykünen,* İstanbul: Metis Yayınları.

Esen Özdemir, S. B. (2011). *Amargi İstanbul Feminizm Tartışmaları 2011,* İstanbul: Amargi Yayınları.

Hacımirzaoğlu, A. B. (1998). *75 Yılda Kadınlar ve Erkekler,* İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları.

Heilbrun, C. G. (1992). *Kadının Özyaşamını Yazarken,* İstanbul: Yapı ve Kredi Yayınları.

Hülya Durudoğan, F. G. (2010). *Türkiye'de Toplumsal Cinsiyet Çalışmaları: Eşitsizlikler, Mücadeleler, Kazanımlar,* İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları.

Kadın Eserleri Kütüphanesi ve Bilgi Merkezi Vakfı (2006). *Kadın Konulu Kitaplar Bibliyografyası 1729-2002,* İstanbul: İletişim Yayınları.

Pervan, M. (2013). *İlerici Kadınlar Derneği (1975-1980)- Kırmızı Çatkılı Kadınların Tarihi,* İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Tekin, L. (2012). *Gece Dersleri,* İstanbul: İletişim Yayınları.

Yıldız, P. (2012). *O Hep Aklımda: Bir Mamak Cezaevi Tanıklığı,* Ankara: Ayizi Yayınları.

CİHAN AKTAŞ

1960 Refahiye doğumlu. DGSA Mimarlık Yüksek Okulu'nu (1982) bitirdi. Mimar, gazeteci ve okutman olarak çalıştı. 1995'te Türkiye Yazarlar Birliği, 1997'de *Gençlik Dergisi* tarafından "Yılın Hikâyecisi", 2002'de TYB tarafından yılın romancısı olarak ödüllendirildi. 2009'da *Kusursuz Piknik*'le ESKADER Yılın Hikâye Kitabı ödülünü kazandı. 2015'te Bursa 15. Edebiyat Günleri Ahmet Hamdi Tanpınar Ödülü'ne; 2016'da *Kızım Olsan Bilirdin*'le Ömer Seyfettin Hikâye Ödülü'ne ve aynı yıl Necip Fazıl Roman-Hikâye Ödülü'ne, 2017'de Bayburt Üniversitesi tarafından Dede Korkut Edebiyat Ödülü'ne layık bulundu.

Kitaplarından bazıları:

Sömürü Odağında Kadın (1985), *Veda Hutbesi* (1985, 1992), *Kılık Kıyafet ve İktidar* (1989), *Şark'ın Şiiri-İran Sineması* (1998), *Bacı'dan Bayan'a/İslamcı Kadınların Kamusal Alan Tecrübesi* (2001), *Şehir Tutulması* (2015), *Rüzgârla İyi Geçinmek* (2018), *Hatırladığım Filmler/ Piltan Sineması, Parasız Yatılı ve Sonrası* (2020), *Hayallerin Ötesi/Hayat Temsil Sinema* (2020)

Roman: Bana Uzun Mektuplar Yaz (2002), *Seni Dinleyen Biri* (2007), *Sınıra Yakın* (2013), *Şirin'in Düğünü* (2016)

Öykü: *Üç İhtilal Çocuğu* (1991), *Son Büyülü Günler* (1995), *Acı Çekmiş Yüzünde* (1996), *Azizenin Son Günü-Azerbaycan Hikâyeleri* (1997, 2006), *Suya Düşen Dantel* (1999), *Ağzı Var Dili Yok Şehrazat* (2001), *Halama Benzediğim İçin* (2003), *Duvarsız Odalar* (2005), *Kusursuz Piknik* (2009), *Ayak İzlerinde Uğultu* (2013), *Kızım Olsan Bilirdin* (2015), *Fotoğrafta Aynı Duran* (2017), *Unutulmayan* (2018), *Seattle Günlüğü* (2020)

MÜTEDEYYİN KADINLAR

Kuşkusuz başörtüsü yasaklandığı dönemin birçok anlamını taşımıyor artık mütedeyyin kesimlerde. Başörtülü olmanın daha mütevazı, takvalı ve sade olmayı zorunlu kıldığına dair yorumlara da birçok başörtülü genç kadın itibar etmiyor. Esasında burada tarihsel süreçlerde erdemliliğin ve ailenin korunmasının sadece kadın üzerinden konuşulmasının getirdiği bir yorgunluğun sorgulamasından söz edilebilir. Başörtüsü bir kimlik, bir aidiyet gösterdiği için başörtülüden hep ideal davranışlar sergilemesi bekleniyor, ancak aynı yaşlardaki delikanlı, başörtülü akranından beklenen ilkeli duruşu sergilemediğinde onun gibi eleştiri yağmuruna tutulmuyor. Böylelikle mesele "toplumsal cinsiyet" konusuna dönüyor.

Cemaatten Kamuya Mütedeyyin Kadınlar

Cihan Aktaş

TÜRKİYE'DE mütedeyyin kesimler için kullanılan "muhafazakâr" sıfatının gösterdiği alanda özne hâline gelmek suretiyle kamusal alanın yeniden ele alınmasını sağlayan kadınların mücadelesi yazılı veya sözlü kültürde yeterince konu edilmiş değil. Yüz yıl kadar geriye dönüp bakarak anlamaya çalıştığımız tarih, bu nedenle yer yer silikleşiyor ve ne yazık ki tecrübelerini anlatma çabasından vazgeçmemiş kadınlar konusunda bize pek az şey söylüyor. Farklı adlandırmalara konu olduğu için birbirinden koparak dağılıyor bir bütüne has ayrıntılar. Kendilerini tanımlamalarla sınırlayan şartlara teslim olmama çabası içindeki kadınların bir kısmı "milliyetçi-mukaddesatçı" diye adlandırıldı, kimisi "İslamcı" olarak yer aldı bir hareketin içinde, bir kısmı "İslamcı feminist" diye tanındı, birçoğu "muhafazakâr" kimliğini yeterli gördü, kimisi "Müslüman" diye çağrılmayı istedi.

Bu yazıda bütün bu adlandırmaları ve çözüm arayışlarıyla dolu yüz yılı baştan alarak tarihin silikleştiği dönemleri tasvir edecek ve bu dönemlerin sonraki süreçlerde kendini gösteren tereddütlü adımlar veya şaşırtıcı hamleler üzerindeki etkilerini ortaya koymaya çalışacağım.

Muhafazakârlık, Türkiye'de çoktandır belirsiz kalması istenen kimlik ve aidiyetlerin, konumların dâhil edildiği içeriği hayli geniş bir kavram. Açık ki kurulu olanın yıkılmasından ileri gelen büyük bir ıstırabın eseri olarak muhafazakârlık ülkemizde oldum olası tanımlanması zorluk çekilene ve bir de "dindarlık" kavramıyla ilişkilendirilmesinde sakınca görülene ad oluyor. İslamcılar yahut dinî

hassasiyeti önemseyenler arasında tabiatıyla muhafazakâr kitleler var. Muhafazakâr konuma yerleşme veya bu adı benimseme "İslami" olanın görünürlüğüne dönük baskılar yüzünden bir sığınma alanı aramakla ilgili olduğu gibi Osmanlı'nın çöküş sürecinde kaybetme endişesinin yol açtığı bir mevcudu koruma hassasiyetiyle de izah edilebilir.

Esasında muhafazakâr zihin kendinde var olanı korumaya odaklanırken dünyanın bütün dertleri gibi umut sebeplerini de kuşkuyla karşıladığı bir mekânda gezinir. İslamcılık, mütedeyyin kesimleri muhafazakârlığa yerleştiren süreçte böylelikle hâsıl olan boşlukta birikmiş bütün soru ve taleplerle bir dalga hâlinde oluşur. İslamcılık, dinî kaynaklardan hareketle bir taraftan dinî anlayış ve yaşantıları, diğer taraftan da modern hayat tarzlarını sorgulayarak yol alan güçlü tarihî bir dalgadır. İslamiyet dindir, İslamcılık ise İslami bir endişe ve bakış açısıyla gelişen konjonktürel bir anlama ve eyleme çabasına işaret eder. İslamcılığı, Müslümanların tarihsel hareketi içinde dönem dönem yükselerek İslam'ın anlaşılma biçimlerini teoride ve uygulamada yeni okumalarla tartışmaya açan bir yenilenme hareketi şeklinde de tanımlayabiliriz.[1]

İslamcılık düşüncesi dönemsel yorum olduğu için, çeşitli devirlere ait hatta aynı tarihsel kesitte birbiriyle uyuşmayan İslamcılıklardan söz edilebilir; demokrat, erkek egemen, otoriter, feminist, seçkinci, halkçı, yerel, evrensel, Doğucu, Batıcı İslamcılıklar yahut da değişen şartların öne sürdüğü daha başka ve yeni adlandırmalar bahis konusu olabilir.

1. Daha detaylı değerlendirmeler için bkz. Cihan Aktaş, *Eksik Olan Artık Başka Bir Şey, İslamcılık*, İz Yayıncılık, İstanbul, 2016.

Meşrutiyet Dönemi İslamcılığı

İslamcılık birikmiş soruların oluşturduğu gelimli gidimli bir dalga, bu nedenle çöküş ve bunalım dönemlerinin çözüm arayışlarında özellikle belirginlik kazanıyor.[2] Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküşü sürecinde Müslüman düşünürlerin gündeminde yer alan tartışmalar incelendiğinde, içtihadı savunan kesimin kavramsal tekliflerinin, meselelere dair tespit ve eleştirilerinin yer yer 1980'li yılların İslamcılığının bile ilerisinde olduğu fark edilir.[3] Tecdid yanlısı bu kesim hurafeleri, uyuşukluğu ve durağanlığı reddederken Kur'an'a ve onun temelindeki Tevhid ilkesine dönüşü savundular. Kaderciliği reddederken cehdi, içtihadı ve irade anlayışını öne çıkardılar. Bununla birlikte –Mehmet Akif'in şiir dili bir yana– birçoğunun kadın meseleleri konusunda çekimser ve korunaklı bir yaklaşım sergiledikleri fark ediliyor.

Çöküş sürecinde kadın meseleleri hem mevcut hâl hem de gelecek ufku açısından İslamcıların gündeminde yer alan ilk başlıklardan biriydi. Ancak bugün olduğu gibi o dönemde de bu meselenin içerdiği çeşitli mevzulara dair yekpare bir bakıştan söz edilemezdi. Batı modernizmi karşısında bir yenilgi hissi içinde bulunan kimi İslami kesimler için kadınlara ait meseleler ihmal edilebilir bir yerde duruyordu. Üstelik kadın hakkında konuşmak aynı

2. Ümit Aktaş, *Bir Kriz Sürecinde Strateji Arayışları*, Okur Kitaplığı Yayınları, İstanbul, 2013.

3. Daha detaylı okumalar için bkz: Tarık Zafer Tunaya, *İslamcılık Cereyanı*, Baha Matbaası, İstanbul, 1962. İsmail Kara, *Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2014.

zamanda aile, çok eşlilik, iş hayatı ve giderek oy hakkı, çocukların yetiştirilmesi, yeni kıyafet tarzları, toplumsal cinsiyet gibi konularda yıkıcılıkla özdeş görülen feminist hareketlerle irtibatlandırıldığı için kuşkuyla karşılanıyordu. Bu hayat tarzları arasındaki büyük fark nedeniyle Müslüman kadınların yaşadığı sorunlara, Batılı feministlerin eleştiri ve hedefleri çerçevesinde çözüm bulunamazdı.

Daha acil ve büyük sorunlar vardı, Osmanlı İmparatorluğu arka arkaya yaşanan savaşlarla parçalanıyordu, erkekler cephelere sevk olunurken, kadınlar aileyi ayakta tutacak bir sebatla hareket edebilmeliydi. İmparatorluğun çöküşü ile aktivist kadınların yozlaşması arasında bağ kuran İslamcılar da vardı, kadınların meselelerini eğitim görmemeye ve İslam'ı doğru anlamaktan uzaklığa yoran İslamcılar da. Dolayısıyla, aile ve toplumun sürekliliği yahut korunması için kadın meselelerine muhafazakâr bir hissiyatla yaklaşmak, İslamcılar arasında yerleşiklik kazanan bir eğilim olagelmiştir. Kadın meselelerine alan açmakla ailenin zarar göreceği, feminizm akımının etkisi altına girileceği gibi kaygılar yüzyılın başından sonuna kadar etkisini büyük ölçüde korumuştur İslami kesimlerde. Mustafa Sabri Efendi, Musa Kâzım Efendi gibi gelenekçi İslamcılar kadınların yükseköğrenim görmesine karşı çıkmışlardır. Musa Kâzım Efendi bu görüşünü "kadınların asıl görevlerinin çocuk doğurmak ve terbiye etmek olduğu" görüşüyle açıklıyordu. Kadınlarla erkeklerin tamamı yüksek tahsil yapamayacağına göre, evin geçimini üstlenen erkeğe tanınmalıydı üniversitede okuma imkânı.[4]

4. Musa Kâzım, *Dinî ve İçtimaî Makaleler*, Evkaf-ı İslâmiye Matbaası, 1336 (1920), s. 272-273'ten aktaran Sadık Albayrak, *Doğunun İsyanı*, İstanbul: Risale Yayınları, 1987, s. 136-137.

İslamcıları kadın meseleleri üzerine tartışmalarında temkinli olmaya sevk eden bir diğer sebep ise Batıcı ve hürriyetçi yayınlarda tesettürün bir irtica sebebi sayılması hatta Osmanlı'nın kurtuluşunu bazen sadece kadınların tesettürden uzaklaşmasına bağlayan yorumlardır. Gerek İkinci Meşrutiyet ortamında gerekse mütareke İstanbul'unda kadınlarda gözlemlenen Batı modasına uyma ve danslı toplantılara katılma eğilimi, İslamcıların kadınların özgürleşmesi bağlamındaki görüşlere ihtiyatla yaklaşmasına yol açıyordu. Bunun tabii bir sonucu ise konunun tepkisel bir tartışmayla sınırlanmasıydı. Oysa kuşkusuz kadınları zayıf düşüren sebepler ve bunların nasıl ortadan kaldırılacağı sorusu üzerine düşünülmeden kalıcı bir çözümden söz etmek mümkün değildi.

Kadınların kamusal faaliyetleri konusunda kaleme alınan metinlerde bu nedenle sıklıkla ailelerin eski düzenini yitirip Batılı ailelere benzemesi diye özetleyebileceğimiz bir endişeden hareket ediliyordu. Gelgelelim Batı'daki kadın hareketlerinden tamamen habersiz pek çok kimsesiz kadın, savaş şartlarında hayati bir zorunlulukla ister istemez üç kuruş kazanç getirecek bir işin peşine düşüyor ve güvenilir bir ortama sahip bir iş bulurlarsa da kendilerini talihli addediyorlardı. Buna hiç hazır olmadığı hâlde hayat mücadelesi vermeye mecbur kalan kadınların tecrübeleri, sadece hayıflanma diliyle geçiştirilemeyecek vahim sahneler ortaya koyuyordu. Ermenekli Mustafa Saffet Efendi'nin, kadınların her zaman iş hayatı içinde olduğunu, bazı yerlerde ise kadınlar çalışırken erkeklerin tembel tembel gezdiğinin görülebileceğini vurgulayıp hemen ardından, İslam'ın örtünme hükmüne aykırı olmadıktan sonra kadınların fabrikalarda

çalışmalarında bir sakınca olamayacağını belirttiği görülür.[5]

Gerçeğe sadakat her zaman hakikat arayışının bir parçasıdır. Mehmet Akif'in şiirlerinde, arka arkaya çıkan savaşlar yüzünden hamisiz kalan kadınların hayat mücadelesinin yakıcı sahnelerini okuyabilirsiniz. İlk Türk kadın yazarlarından ve Osmanlı kadın hareketinin öncü isimlerinden Emine Semiye[6] "Hatice'tül-Kübra validemiz bir tacire değil miydi?" diye sormaktan geri durmuyor ve "irticaiyyun'u, Cenab-ı Hakkın bahşettiği, Peygamberimizin de yerleştirdiği hukuk-ı nisvanı inkârla" suçluyordu.[7] Ablası, ilk kadın romancımız Fatma Aliye, romancılığının yanı sıra Osmanlı kültür hayatına, Batılılaşma eğilim ve hareketleriyle dahil olan kadın ve kadının toplumsal konumu hakkındaki tartışmalarla da tanınıyor. Fatma Aliye 1899'da fıkıh âlimi Mahmut Esat ile taaddüt-i zevcat konusunda hararetli bir tartışma yürüttü ve İslamiyet'in çok eşliliği teşvik etmediğini savundu.[8] Çok eşlilik konusundaki ilk önemli tartışmalardan birini teşkil eden bu tartışmaya Türk modernleşme tarihi ve kadın konulu araştırmaların hemen hepsinde değinilmesi sebepsiz değildir. Ahmed Cevdet Paşa ile *Mecelle* üzerine çalışmasının da etkisiyle kadınların hak ve hukuku konularında bir hayli birikime sahip olan Fatma Aliye, daha sonra da dönemin Şeyhülislamı Mustafa Sabri Efendi ile tesettür bahsini tartıştı. Yazar, bu tartışma sürecinde kadınların karşı karşıya kaldıkları çeşitli sorunların temelinde onların ev içinde, erkeklerin ise dışında çalışmalarının bulunduğunu gösterdi. Buna karşılık Mustafa Sabri Efendi kadınların savaşa katıldığı, hayat mücadelesine erkekler ölçüsünde dayanıklı olduğu, erkeklerin de çocukları kadınlar kadar iyi büyüttüğü, hatta kadınlar kadar sevdiği ve onlar kadar da iyi doğurduğu bir zaman geldiğinde dünya yüzünde iki cinsin eşit bir konum işgal edeceğini öne sürdü.[9]

Osmanlı Devleti'nin çöküş döneminde imparatorluğun nasıl kurtarılacağı sorusunun içinde silikleşiyordu kadın meseleleri. Endişeler korumacı hissiyatı öne çıkarıyor ve koruyucu rolü de öncelikle aile ve kadından bekleniyordu. Oysa birbiri ardına çıkan savaşların sonucunda Anadolu'da olsun İstanbul'da olsun babasız ve eşsiz kalan çok sayıda kadın çalışma hayatına atılmaya mecbur kalmıştı.

Önde gelen İslamcı yazarlardan biri olan Said Halim Paşa da Osmanlı kadın hareketlerini feminizm etkisi üzerinden eleştirirken benzer içerikte gerekçeler ileri sürmüştür. "Alınmasına ihtiyaç duyulan hürriyetin" verilen mücadeleyle kendi kendini meydana getirdiğini savunan *Buhranlarımız*'ın yazarı, kadın hareketlerine bu bağlamda kuşkuyla yaklaşır. Osmanlı kadın hareketlerinin taleplerini

5. *Beyan-ül Hak*, c. 3, 74, 1437-1440'tan aktaran Sadık Albayrak, *Şeriat Yolunda Yürüyenler ve Sürünenler*, Medrese Yayınevi, İstanbul, 1979, s. 63.

6. Kadriye Kaymaz, *Gölgedeki Kalem Emine Semiye*, Küre Yayınları, İstanbul, 2009.

7. Zafer Toprak, *Türkiye'de Kadın Özgürlüğü ve Feminizm (1908-1935)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2016 s. 521.

8. Fatma Aliye&Mahmud Esad, *Çok Eşlilik*, Hece Yayınları, Ankara, 2007. Bernard Caporal, *Kemalizmde ve Kemalizm Sonrasında Türk Kadını*, çev. Ercan Eyüboğlu, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1982, s. 74.

9. Şeyhülislam Mustafa Sabri, *Dini Müceddidler*, Sebil Yayınevi, İstanbul, 1977, s. 382-385.

"kadın serbestisi" ifadesi üzerinden açarken, bu hareket içinde bulunan bütün kadınları feminizm etkisi altında, Batı'ya özenen kişilikler olarak değerlendirir. Beri taraftan kendisi de bir dönem, Avrupa'daki özgürlükçü siyasal akımlardan etkilenen Jön Türkler'le faaliyet içinde bulunmuştur. Serbesti ve özgürlük peşinde bir örgüte katılmakta tereddüt etmemiş olan düşünürümüz, Türk kadınlarının benzeri bir katılımını kuşkucu bir dille sorgulamaktadır. Uzun yıllar birlikte çalıştığı, şiarları arasında "hürriyet ve müsavat"ta bulunan İttihat ve Terakki Partisi ise aksine, kadınların kamusal taleplerini destekleyen bir program yürütmüştür. Bir aristokrat olan Said Halim Paşa'nın toplumsal olayları uzak bir mesafeden izlediği hissi uyandırır "Kadın Hürriyeti" başlıklı metni.[10]

Said Halim Paşa'nın bir diğer tespiti ise kadın ve erkek arasındaki vazife farkının kadınların tamamen işsiz kaldığı yüksek tabakalarda en yüksek derecesine ulaştığı şeklindedir. Akla Veblen'in kocalarının kazandığı parayı çeşitli yollarla sergileme rolü yüklenen kadınlar için kullandığı "gösterişçi tüketim" ifadesi geliyor. Ancak düşünürümüz ne yazık ki kadın meseleleri alanında çözümler arayan kadın kesimlerindeki çeşitliliği fark edememiş görünüyor, bu eksiklik ise analizlerini teoriye yoğunlaştırırken dilinin de sertleşmesi gibi bir sonuç koyuyor ortaya.

Osmanlı Devleti'nin son yüzyılı askerî, siyasi, sosyal, ekonomik ve kültürel açılardan hızla değişip dönüşen bir zaman dilimiydi. Genel hatlarıyla meseleye bakıldığında çöküş döneminde imparatorluğun nasıl kurtarılacağı sorusunun içinde sillekleşiyordu kadın meseleleri. Endişeler korumacı hissiyatı öne çıkarıyor ve koruyucu rolü de öncelikle aile ve kadından bekleniyordu. Oysa birbiri ardına çıkan savaşların sonucunda Anadolu'da olsun İstanbul'da olsun babasız ve eşsiz kalan çok sayıda kadın çalışma hayatına atılmaya mecbur kalmıştı. Alıştıkları aile çatısının himayesinden yoksunlaşan kadınlar, dağılan aileyi toparlayıp ayakta tutmak için büyük bir çaba harcıyorlardı. Bu süreçte yaşanan çeşitli sorunlar ve acı olaylar, çalışan birçok kadını harekete geçmeye ve dergiler çıkarmaya sevk etmiştir. İkinci Meşrutiyet'i takiben yayın hayatına başlayan çok sayıda kadın dergisi ve kadınlar tarafından kurulan dernekler, kadınların çöküş endişesini oluşturan olay ve olgularla yakından ilgilendiklerini ortaya koymaktadır.

İlk kadın derneği olarak gösterilen Cemiyet-i İmdadiye 1908'de Fatma Aliye tarafından kuruldu. Bu dernek Rumeli'de savaşan askerlere kışlık giyecek sağlayıp toplanan bu giyecekleri cephelere sevk ediyordu. Savaşın oluşturduğu toplumcu sorumluluk hissi hiç olmadığı kadar güçlüydü, Anadolu ve Balkanlar'dan İstanbul'a ve çevresine büyük göç kafileleri geliyordu. Savaş ortamında Harbiye Nazırı ve Başkumandan Vekili Enver Paşa'nın eşi Naciye Sultan'ın himayesi altında kurulan Osmanlı Kadınları Çalıştırma Cemiyeti-i İslamiyyesi, kadınlara istihdam alanı açmaya çalışan dönemin en faal derneğiydi. Savaş ertesinde, 1914'te kurulan Müdafaa-i Hukuk-ı Nisvân Cemiyeti hayatlarını kazanmak zorunda olan kadınları fabrikalarda ve kamu sektöründe uygun işlere yerleştiriyordu.[11]

10. Said Halim Paşa, *Buhranlarımız ve Son Eserleri*, Yayına hazırlayan: M. Ertuğrul Düzdağ, İz Yayıncılık, İstanbul, 2012, s. 125-137.

11. Zafer Toprak, age., s. 19-26.

Cumhuriyet'in ilk yıllarında
bir kız okulu.

Satır Aralarına Düşen Kadın Varlığı

Hep birlikte verilen Millî Mücadele'yi takiben Cumhuriyet ilan edildi ve süreç içinde İslamcılar Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkılması ve yeni kurulan siyasi düzende taleplerinin karşılık bulmamasının meydana getirdiği bir yabancılaşma yaşadılar. Kamusal alanda oldukları gibi görünemiyor, fikirlerini dile getiremiyorlardı. Bu sindirilme sürecinin Türkiye'de dinî hayatı ne yönde etkilediği ve ortaya çıkan sonuçların tipik bir dindarın maneviyatını nasıl biçimlendirdiğini incelemek için Takrir-i Sükûn dönemindeki uygulamalara, İstiklal Mahkemeleri'nin hükümlerine bakılabilir.[12] Hak ve hukukların ifadesi konusunda geri çekilmeyi kabul etmeyenler şiddetle cezalandırılmayı göze almalıydı. Güçsüzlük ve çaresizlik içinde özel alanlarına çekildi mütedeyyin kesimler. Çanakkale'de kültürlü bir kuşak yitirilmişti. Sarıkamış'ta halka gelecek için imkân sunabilecek bütün kelimeler tüketilmişti. Hayatiyetini korumanın ilk hamlesiydi geriye kalana tutunma, aile sığınılacak başlıca liman olarak görülüyordu ve bu limanın düzenini koruma başarısı da büyük ölçüde kadınların uhdesinde görülüyordu. "Tek Cumhuriyet pek çok Müslümanlık"[13] şeklinde kavramlaştırılan bu dönemde, farklı tutumları olmakla birlikte erkeklerin çoğunluğu maişet endişesi yüzünden zamanla yeni sistemle uzlaştı. Kadınlar ille de aile geçindirme kaygıları olmadığı ölçüde babalarına, erkek kardeşlerine yahut kocalarına nazaran uzak durdular kamusal sorumluluklardan, kaldı ki başörtüsüyle sonraki yıllarda daha ziyade kamusal kavramıyla tanımlanacak olan alanda bir meslek edinmeleri mümkün değildi. Yıllar akıp giderken kuşaklar eğitim ve kamusal katılımı, hayatiyetini korumanın temel hakları çerçevesinde talep etmeye başladılar. Ancak Cumhuriyet'in özellikle ilk yıllarında pek çok aile kız çocuklarını ya okula hiç göndermedi ya da mecburi olan ilkokuldan sonra okutmadı. Temel eğitim dışında resmî eğitim kurumlarından uzak kalan kızlar için tek seçenek evlenmekti.[14] Evlense de evlenmese de eğitim göremeyen kız çocukları için fabrikalarda, resmî veya gayriresmî bürolarda çaycı yahut hademe vasfıyla çalışmak yüzyılın başlarında olduğu gibi hâlâ yaygın bir hayata tutunma yoluydu.

Geriye dönüp bakıldığında mütedeyyin kadınların Cumhuriyet'in ilanından sonra yaşadığı kamusal zorluklar üzerine çok fazla bir bilgi çıkmıyor karşımıza. Yeni rejimden önce yaşanan toplumsal hareketlilik içinde de mütedeyyin kadınların hayatlarından kesitlerin hatırat gibi kaynaklarda nadiren yer bulduğunu fark ediyoruz. Kendini ifade edememenin boşluğunda her zaman burada yaşamış ve bir kültürü, hayat tarzını taşımış kadınlar dürüst bir bakışla tanınmadan yapılan tanımlamalarla bir yabancılaştırmaya maruz kaldılar.[15]

12. Necdet Subaşı, *Ara Dönem Din Politikaları,* Küre Yayınları, İstanbul, 2005.

13. İsmail Kara, *Cumhuriyet Türkiye'sinde Bir Mesele Olarak İslâm*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2008, s. 181-216.

14. Bu konudaki farklı tutum ve tavırlar için bkz. Fatma Barbarosoğlu, *Cumhuriyet'in Dindar Kadınları*, İstanbul, Profil Yayınları, 2009, s. 19.

15. Bu konuda geriye tarihsel bir değerlendirme için bkz. Yıldız Ramazanoğlu, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Kadının Tarihi Dönüşümü*, Pınar Yayınları, İstanbul, 2000.

Mütedeyyin kadınların yazılı kaynaklarda nadiren yer alışının akla gelen birkaç sebebi var:

1. Dönemin dinî sembollere dönük dışlayıcı yaklaşımı karşısında koruma/korunma ihtiyacının yol açtığı yalıtılmışlık.
2. Harf Devrimi nedeniyle yaşanan yabancılaşma.
3. Mütedeyyin ailelerin özel hayatlarını, özellikle de bu hayatı taşıma ve temsilde birinci rolü üstlenen kadınları konu etmekten çekinmesi.
4. Topluma resmî tarihin ve oluşturulan Batıcı paradigmanın söylemleri zaviyesinden yönelen yazar ve gazetecilerin mütedeyyin kesimleri anmamayı tercihi.
5. Mütedeyyin kadınların görünmezliğinin veya zor ulaşılırlığının metin tercihlerini de belirlemesi.

Yanlış Anlaşılma Korkusu

Pek çok mütedeyyin kadın kamusal alanda rol almak bir yana görünmelerinin bile güçlükle gerçekleştiği dönemlerde aile ve mahalle mekânlarında sürdürdü hayatını. Birçoğu kamusal alanda faaliyet göstermenin bir kadın için dinen sakıncalı olduğunu belleten bir terbiye almışlardı. Osmanlı döneminde de yaygın bir terbiyeydi ama Cumhuriyet'ten sonra kamusal hayatın tesettürden vazgeçme şartına bağlanması, bu katılımı hesaba katmayan bir hayat tarzını her şeye rağmen zorunlu hâle getiriyordu. Oysa artık başka dengeler, dinamikler ve etkileşimlerle oluşuyordu toplumsallık ve kişiliklerin bu değişimlerden büsbütün yalıtılması mümkün değildi.

Fatima Mernissi *Kadınların İsyanı ve İslami Hafıza* (2003) kitabında iktidarların kendi sözlerini zayıf düşürecek kadınların eserlerini bilinçli bir şekilde kayıttan düşürmesinden söz eder. Her şeye rağmen okumuş yazmış olmalı birçok kadın, sandıklarda küflenmeye terk edilmiş eserler hakkında pek az fikrimiz var.

Üstelik öne sürülen başörtüsüz giyim şartıyla devlet dairelerinde, okul önleri ve hastanelerde, kışlalarda hatta alışveriş mekânlarında alenileşen dışlama öylesine somuttu ki güya din adına kadınlara fitne sebebi olmamak için sokaklara çıkmamayı yükleyen eski telkinler ikinci plana düşmeye başladı. Konumlandırma karşılıklı bir şekilde oluşmaya devam ediyordu: Devlet dışlayıcı bir dille başörtüsünü aile ve mahalle hayatı sınırlarına iterken başörtülü kadınlar ve yakınları da bu itekleme nedeniyle devlete yabancılaşıyordu. Aslında namevcut bir kanuna dayanarak çeşitli kesimler başörtülü kadınlara buyurgan bir sesle yönelme hakkını buluyorlardı. Kamusal başvuru ve beslenmeden yoksunlukta büyük bir kadın nüfusu değişen ve yenilenen dilin de dışında tutulmuş oluyordu. Bu da kuşkusuz sürüp giden hayatın dilinin yorumlanması konusunda bir güçsüzlük içinde olmak demekti.

Böyleyken kendi kendini yetiştirmiş kişilikler elbette mevcuttu, olmalıydı ama hem dönemin bakış açısında varla yok arasında bir yerde duruyorlardı hem de muhtemelen kendileri bu görünmezliği yeğlemişlerdi. Fatima Mernissi *Kadınların İsyanı ve İslami Hafıza* (2003) kitabında iktidarların kendi sözlerini zayıf düşürecek kadınların eserlerini bilinçli bir şekilde kayıttan düşürmesinden söz eder.

Her şeye rağmen okumuş yazmış olmalı birçok kadın, sandıklarda küflenmeye terk edilmiş eserler hakkında pek az fikrimiz var.

İnsan eser vermeden yapamaz, kadın olsun erkek olsun ve eserin kapsamı da elbette anlaşıldığından çok geniştir. Edebî kurguyla anlatma ihtiyacı yapısaldır, öyleyse engellenen eser, toplumsal bünyede sakatlık sebebi oluşturur. Rabia'tül Adeviyye gibi şaşırtıcı şekilde özgün ve bağımsız tutumlar sergileyen bir kadın örneği yüzyıllar akıp giderken istisnai bir örnek şeklinde kalmadı kuşkusuz.[16] Onların var olduğunu biliyoruz, fakat faaliyetleri kamusal bir onayla vurgulanmadığında mevcudiyetleri sadece bir söylenti hâlinde kalıyor.

Avrupa daha farklı değildi, İngiliz ve Fransız kadın yazarlar 18. yüzyıldan itibaren erkek ismiyle romanlar yazdılar. Fransız yazar Amantine Lucile Aurore Dupin (1804-1876) George Sand adıyla romanlar yazdı, Brontë Kardeşler, Bell Biraderler mahlasını kullandı. Yanlış anlaşılmak, bir yorumla mahcup düşürülmek, henüz tanımlanamayan bir sebeple hissedilen vebal yüklenme korkusu... Atkaracalarlı şair Cevriye Banu (1864-1916) ölümünden iki sene önce, 1915'te "İnsanlar yanlış anlar" diyerek divanını yaktı. Aradan yüz yıl geçtiğinde de çok değişmedi bu yaklaşım.[17]

Dönemler yekpare veya monoton ilerlemiyor. 1864 doğumlu Cevriye Banu 19. yüzyılın ikinci yarısında babası, Kadiri tarikatına mensup Mustafa Gazibey tarafından Atkaracalar nahiyesinde bulunan aile konağında düzenlenen Âşıklar Meclisi'nde şiirlerini okumaya teşvik edildi. Şiirlerinde "Banu" ismini kullanan Cevriye Hanım, gençliğinden itibaren ülkenin dört yöresinden gelen âşıklara bir kafesle ayrılan bölümden şiirlerini okudu, ancak ileriki yıllarda arada kafes olmadan da "ocakbaşı" diye tabir edilen toplantı odasında köyün önde gelenleriyle şiir, tarikat konuları, dünya ve ülke meseleleri, köyün sorunları üzerine arada kafes olmadan konuştu. Babasının vefatından itibaren konağın idaresini kendisinden birkaç yaş küçük kız kardeşi Ayaş'la birlikte devralıp vefat ettiği 1916 yılına kadar sürdürdü. Atkaracalar'a yakın Yerkuyu köyünde yaşayan ve kendisinden yaşça epey küçük olan şeyhi Mehmet Nuri Efendi ile karşılıklı şiirler okudular.

Yazdığım bir roman için 2017'den bu yana Atkaracalar'a gidip kardeşinin torunlarıyla Cevriye Banu ve yaşadığı ortam üzerine konuşuyorum. Aile fertleri şairin internette dolaşan biyografilerinde "serbest yaradılışlıydı" şeklinde bir ifade bulunmasından duyduğu rahatsızlığı dile getiriyorlar hep.[18] Evlenmemesi, şiirle uzun yıllar iştigali ve üç değirmenle köyün ekonomisinde büyük rolü olan bir konağı yönetmesi, dönemin Atkaracalar'ında büsbütün yadırganmadığını gösteriyor. Neşeli ve yardımsever bir kişiliğe sahip olduğu anlatılan Cevriye Banu, sadece köyünde değil bütün yörede ve ülke âşıkları arasında saygı gören bir kadındı. Şiirinde de babasının dostu ve konağın ocakbaşı toplantılarının müdavimi Geredeli saz şairi Âşık Figa-

16. Mine Alpay Gün, "İsmail Ağa Cemaatinin Bir Başka Yüzü: Sufi Kadınlar", *Milli Gazete*, 16 Mart 2017.

17. 2018'deki Kiev seyahatim sırasında şehri gezerken bana arkadaşlık eden Türk Dili ve Edebiyatı Fakültesi öğrencisi Asya İlçenko ise yazmayı çok sevdiği halde niye sürdürmediğini şöyle anlattı: "Yazmak içimi açmak gibiydi, yanlış anlaşılabilirdim."

18. http://www.cansaati.org/topluluk/forum_posts.asp?TID=1473&title=belgelerle-ankr-banu-cevriye-hanım (Erişim tarihi: 26.11.2020)

ni'nin etkisi altında olduğu dile getirilir. "Serbest yaradılışlıydı" şeklindeki yargının ölümünden sonraki dönemlerde belirtilmediği açık, aksi takdirde şair divanını yakmayı düşünmezdi. Şeyhiyle karşılıklı tasavvuf kültürünün imgelerini taşıyan şiirler okudular fakat divanını yakmayı düşünen Cevriye Banu oldu.

Aslında dönem bir taraftan bir kadın şaire var olma imkânı tanıyor, ancak günümüzde bile ortadan kalktığı söylenemeyecek yargıların baskısı bir taraftan onu –baba/ağabey/eş himayesinden yoksunlaştığında– vazgeçmeye zorluyor. Cevriye Banu evlenmediği için şiir yazmayı sürdürdü ancak şiirle ilişkisi yüzünden kınamalara maruz kaldı. İnsan değişir, vazgeçer, başka bir açıdan baktığında işlerini eskisi gibi benimsemekten uzaklaşmaya başlar... Bu vazgeçmenin daha farklı kişisel duyuş ve tecrübelerle ilgisi kurulabilirdi, "İnsanlar yanlış anlar" sözünün yanı sıra hakkında dile getirilen "Serbest yaradılışlıydı" şeklindeki yargı da olmasaydı. Kuşkusuz kimse şeyhi –saygın bir âlim olduğu tanıyanlarca dile getirilen Mehmet Nuri Efendi– için benzeri bir söz sarf etmedi.

Büyük şehrin sağladığı bir özgürlük olduğunu düşünürüz. Osmanlı İmparatorluğu'nun başından itibaren şiirlerini yayımlatabilen kadınların büyük çoğunluğu payitahtta yaşamıştır. Fatma Aliye, Ahmed Cevdet Paşa'nın kızı olmasaydı ve İstanbul'da yaşamasaydı, İkinci Meşrutiyet'ten sonra şeyhülislamlığa atanan Musa Kâzım Efendi ile taaddüt-i zevcat yahut Damat Ferit Paşa Hükûmeti yıllarında Şeyhülislamlık makamında bulunan Mustafa Sabri Efendi'yle de tesettür/kamusal hayat üzerine bir tartışmaya katılabilir miydi? Benzer bir soruyu Emine Semiye için de sorabiliriz.

Yaşar Nezihe. (Taha Toros Arşivi)

Esnek Bir Kamu Arayışı

Osmanlı çağının son yıllarında kadın hareketleri, dernek ve dergiler, mevcut kalıplara sığmayan bir kadın kimliğini tanımlama ve böylelikle yeni bir kamu oluşturmanın çabasını ortaya koyarlar.[19] Kuşkusuz bu hiç tanımlanmamış bir kimlik değildir, ancak yükselişe geçen bir sistem kendi düzeninde kökleşirken güçlenmek ve ayakta kalmak adına seçimler yaparken aynı zamanda unutmanın gerekçelerini de üretir. Hz. Muhammed (s.) "Gün gelecek Hîre'den Hadramût'a kadar bir kadın tek başına yolculuk yapacak ve vahşi hayvanlardan

19. Serpil Çakır, *Osmanlı Kadın Hareketi*, Metis Yayınları, İstanbul, 2016.

başka kimseden korkmayacak" demişti. Hz. Ömer, Şifa binti Abdullah'ı pazar yerlerine müfettiş tayin etmişti. Bu vaat ve örnekleri unutmayanlar elbette vardı. Fatma Aliye, kız kardeşi Emine Semiye, sesini duyurma şansına sahip mütedeyyin kadınlar; beri taraftan birçok kadın, içinde bulundukları duvar ve perdeleri aşarak düşüncelerini dile getirmenin şartlarından yoksundu. Yakın tarihimiz, mütedeyyin kesimlerde kadınların kayıt dışı tutulmasının getirdiği boşluğu göz önünde tutmadan doğru anlaşılmaz. İçine doğdukları şartların etkisiyle mütedeyyin kadınlar kendilerini anlatmakta çekimser davrandılar, hatıratlarda da bu kadınlar genellikle dolaylı ifadelerle yer buldular. Yüzyılın ilk otuz yılında kendini öğretici örnekler ortaya koyarak anlatmak alışılmış dindar kadın kişiliğinden uzaklaşarak gerçekleşebilirdi zaten. Çalkantılı dönem, mütedeyyin kadınları da içinde bulundukları düzlemden koparıp bir mücadele ortamına atıyordu. Aileyi dağıtan, mensuplarını birbirinden uzaklara sürükleyen bir dağılma içinde ev bir kez daha muhafazası olarak tanımlansa da birçok kadın için ev dışı çalışması keyfi değil zaruriydi. Dere kenarlarında papatya, ebegümeci tohumları toplayarak aktarlara satan ve böylece kazandığı parayla mahalle mektebine devam edebilen Yaşar Nezihe Bükülmez'in hayat hikâyesi, hiçbir desteğe sahip olmayan bir kadının onuruyla ayakta kalmasının nasıl bir inanç ve irade gerektirdiği üzerine düşündüren ibretli ayrıntılarla dolu.

Halide Edib'in Osmanlı'nın çöküş döneminin sahnelerinde geçen romanlarının kahramanları, Rabia ve Kaya, dönemin tarih sayfalarında veya hatıratlarında derinlikli şekilde ele alınmamış dindar kadınları anlamak açısından dikkate değer kişiliklerdir. Rabia bir mahallede yetişmiştir ve kişisel gayretiyle kendini eğitmeyi başarır; Kaya ise eğitimli, seçkin bir kadındır. Osmanlı Devleti'nin çöküş sürecinin yoğun biçimde hissedilebildiği bir kriz ortamında kaleme alınan *Yeni Turan*'ın kahramanı Kaya, Yeni Turan Fırkası'nın başkanı olan ve aynı idealleri paylaştığı kuzeni Oğuz'u idama kadar götürecek bir tutuklamadan kurtarmak için Yeni Osmanlılar Fırkası'nın Genel Başkanı Hamdi Paşa'yla evlenmeyi kabul eder. Oğuz'la paylaştığı duyguların baskısını kaldıramayan Kaya sonunda hastalanır, Hamdi Paşa tedavi için onu Avrupa'ya götürür. Kaya ne tanıdığı Osmanlı kadınları gibi olmayı ister ne de etrafında örneklerini gördüğü Avrupa hayranı kadınlar gibi. Saf, faydalı, ahlaklı, dürüst bir başkalığın arayışı içindedir. Kocasıyla Avrupa şehirlerinde dolaşırken birçok Osmanlı kadınının yaptığı gibi Avrupai tarzda giyinmez, aradığı başkalığı yansıtan kendi tasarımı sade giysilerle dolaşır. Yaşadığı dünyadaki değişimleri sorgular, bu değişim karşısında un ufak olmamak için neler yapmak gerektiğine kafa yorar. Kadınların saygı göreceği toplumsal faaliyetler ve kamusallık üzerine düşünür.[20]

Halide Edib, *Yeni Turan*'ı 1912'de, ilk eşi Salih Zeki'den ayrıldıktan sonra gittiği İngiltere'de yazdı. *Sinekli Bakkal* romanı da aynı ülkede kaleme alındı ancak bu kez yazarımız ülkesinden ayrılmaya mecbur kalmıştı. *Sinekli Bakkal*'ın ilk baskısı *The Clownand His Daughter* adıyla 1935'te Londra'da yapıldı. *Yeni Turan*'ın basımından yirmi üç yıl sonra basılan *Sinekli Bakkal* II. Abdülhamid dönemi İstanbul'unun mahalle ve sokaklarının canlı bir şe-

20. Halide Edib Adıvar, *Yeni Turan*, Can Yayınları, İstanbul, 2019.

kilde tasvir edildiği bir roman.[21] Stefanos Yerasimos'un "labirent" özelliğinin altını çizdiği sokaklar, iktidarın öfkesine karşı sığınmanın yanı sıra alternatif bir dilin gelişmesine de imkân sağlardı.[22] Bu arka sokakların kadınlar için tanıdığı mahdut yerin sınırlarını yeteneği, çalışkanlığı ve iradesiyle zorlayan Rabia, Kaya'nın farklı bir toplumsal kesitte vücut bulmuş hâli gibidir. Hem Kaya hem de Rabia karakterleri açısından karşı çıkılması gereken asli kelimenin tahakküm olduğunu, aşk ve rıza ilişkilerine dönük bir çabayı düşündürür kurguların akışı. Kadınların zayıflığını onları baskı altında tutmak için bir sebep gösteren kültürlerin aynı zamanda iffetin korunması ve ailenin saygınlığı, çocukların yetiştirilmesi gibi önemli konularda onları sorumlu ve fail olarak göstermesindeki tutarsızlığın altını çizer yönelim ve seçimleri. Aslında roman karakterlerinin kişilikleri ve görüşleri 1980'lerin kamusal hak mücadelesi veren İslamcı kadınlarını haber veriyor gibidir.

Reina Lewis'e göre Halide Edib daha önce içinde bulunduğu seçkin kadınların sahip olduğu çeşitli kıymetli nitelikleri savunmakla "cinselleştirilmiş ve kapatılmış Osmanlı kadını" şeklindeki Batılı basmakalıp yargılara karşı koyarken, kendini bu kadınlık tarzıyla özdeşleştirmenin karşısına "yeni gelişmekte olan milliyetçi ülkünün gereksiz süslerden arınmış kadınlığını çıkartır."[23] *Yeni Turan*'ın 1912'de yazıldığı dikkate alındığında Halide Edib'in bakış açısının çok daha erken değişmeye başladığı söylenebilir.

Halide Edib Adıvar. (İBB Atatürk Kitaplığı)

Mithat Cemal Kuntay'ın ilk baskısı 1938'de yapılan, 20. yüzyılın ilk yirmi beş yılında geçen romanı *Üç İstanbul*'da, Süheyla karakteri İslami endişelerle birlikte şekillenen bir modernlik kavrayışını, Kaya ve Rabia'ya göre daha bir belirgin olarak yansıtır. Romanın kahramanları, hukuk öğrenimi görmüş bir yazar olan Adnan'la yoksulluk günlerinde edebiyat dersleri verdiği maliye bakanının kızı

21. Halide Edib Adıvar, *Sinekli Bakkal*, Can Yayınları, İstanbul, 2019.

22. Önay Sözer-Ferda Keskin (haz.) *Jacques Derrida ile Birlikte Pera Peras Poros*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 1999, s. 92.

23. Reina Lewis, *Oryantalizmi Yeniden Düşünmek: Kadınlar, Seyahat ve Osmanlı Haremi*, çev. Beyhan Uygun ve Şeyda Başlı, Kapı Yayınları, İstanbul, 2006, s. 184.

Süheyla'dır. Hocasına âşık olan Süheyla, babasının gücü ve servetine yaslanmaksızın geliştirdiği kendine has düşünceleri, dürüstlüğü ve zekâsıyla Adnan'ı etkilemiştir. Ne var ki Adnan'ın gönlü bir diğer öğrencisi, Erkânı Harp müşirinin Avrupai bir eğitim almış evli kızı Belkıs'tadır. Meşrutiyet'ten sonra İttihat ve Terakki Hükûmeti döneminin zenginleri arasına katılan Adnan bu süreçte kocasından ayrılan Belkıs'la evlenmeyi başarır. Genç romancı Adnan için Süheyla, mahrumiyet ve yoksunluk günlerini hatırlatan, değerlerini her şart altında yaşatan ahlakiliğiyle ne yazık ki çekici olmaktan uzaktır. Süheyla süssüz ve sadedir, meşrutiyet taraftarıdır, Hilal-i Ahmer hastabakıcıları arasına katılmıştır, İstanbul'un bir hastanesinde Çanakkale yaralılarını tedavi eder. Ondan ders aldığı dönemde, ders gördüğü odanın önünde annesinin talimatı gereği dolaşan bir görevliyi fark ettiğinde şunları söylemiştir Adnan'a: "Benim namusumu bekliyorlar! Irzının yanına nöbetçi konacak kadar ben çürük kafalı, soysuz, duygusuz bir kız mıyım?"[24]

Süheyla taktığı nişanlardan utanan bir bakanın kızıdır ve Adnan'ı bir zamanlar "bir çocuk kadar, bir köylü kadar güzel yüzü ve tertemiz bir alnı" olduğu için sevmiştir. Müstear adla yolladığı bir mektupta Adnan'a onu ve arkadaşlarını çıkarları için "inkılap"a ihanetle, hudutlarda süren savaşlarda el ele ölen Türk gençlerinin kanları temelinde zenginleşmekle suçlar. Genç kız varlığını annesinin zoruyla taktığı elmas broş gibi gizlemeye çalışan Süheyla'yı Adnan âdeta, "vücutsuz biri olarak" sevmiştir...

"Vücutsuz biri olarak" değilse de âdeta erkeksi bir ifadeyle faaliyet, Cumhuriyet'ten sonra kamusal alanın aktörleri olan Kemalist kadınların da oluşturduğu bir izlenimdir. Taşıdıkları misyonu yerine getirirken bir evlat, bir eş, bir anne olarak zan altında bırakılmamak için erkeksi ifadeler takınmışlardır. Kamusal alana mazeret bildirir gibi bir ifadeyle çıkma hâlini 1980'li yıllardan itibaren İslamcı kadınlar da sergileyeceklerdir. Kendilerine iki türlü yasaklı kamusal alanda varlıklarını görünmez kılarak bir mevcudiyet aramanın yolu Süheyla gibi vücutsuz bir ifadeye bürünmek olabilirdi. Dindarlık adına sokaklardaki varlıklarına itiraz edip şayialarla hayatlarını zorlaştıran kesimleri de ancak bu şekilde amaçlarının sahih olduğuna inandırabilirlerdi sanki.

Eşleri savaş cephelerinde bulunan pek çok mütedeyyin kadın ve genç kız Balkan Harbi ve ardından Cihan Harbi sırasında zorunlulukla çalışma hayatına atıldı. Kasaba kadınları bile maişet kaygısıyla İstanbul'a erzak sevki gibi bir alanda çalışırken tren basamaklarında, vapur güvertelerinde gecelemek zorunda kalıyorlardı. *İnci* dergisinin "savaşın hayata sürüklediği yeni tüccar kadınlar" diye anlattığı bu insanlar İstanbul sokaklarında tezgâh kuruyor, geceleri açık meydanlarda yatıyor ya da pis han köşelerinde sürünüyorlardı. Kimisi kucağında bebeğiyle sürdürüyordu bu hayat kavgasını.[25] Savaş bitince terhis edilen memurlar geri geldiğinde eski hayatlarına geri dönen kadınlar elbette olmuştur, beri taraftan hâlâ çalışmak zorunda olanlara, işlerine geri dönen memurlar gerekçe gösterilerek yol veriliyordu. Hayat mücadeleleri anmaya değer gö-

24. Mithat Cemal Kuntay, *Üç İstanbul*, Sander Yayınları, 1975, s. 130.

25. Zafer Toprak, *Türkiye'de Yeni Hayat: İnkılap ve Travma (1918-1928)*, Doğan Kitap, İstanbul, 2019, s. 60.

rülmeyen ve birçoğu muhtemelen böyle bir mücadele için yetiştirilmeyen bu kadınlar daha sonra geçimlerini nasıl sağladı, çocuklarını nasıl büyüttü...

Osmanlı döneminde dindarlık seçkin çevrelerde ayırıcı, istisnai, hayatı zorlaştıran bir nitelik değildi. Süheyla ve Belkıs karakterleri, bu alanda mevcut hayat tarzı farklarının da altını çiziyor. Genellikle iyi bir eğitim gören seçkin kadınların büyük kısmının Cumhuriyet döneminin kamusal sembollerden arındırılmış din telakkisine uyum sağladıkları söylenebilir. Bir mahallenin koruyucu kucağına sığınma şansları olmadığı için helal kazanç zemininde yaşayan aileler hayat mücadelesinin yorgunluğuyla aktılar bir sistemden diğerine.

Asla dışa vurulmayan, kayıtlara geçmeyen, sofa toplantılarında kalan ve sözlü kültürün imbiğinden geçebilmişse de bir tecrübe, telakki ve yorum hâlinde günümüze ulaşan tecrübeler üzerine yeterince konuştuğumuz söylenemez. İsimlerini dile getirmekten hicap duymayı öğrenmiş, fotoğraf çektirmekten uzak duran, hayır faaliyetleriyle topluma uzanan, hislerini şiirle ve türküyle, ninniyle ve ağıtla dışa vuran, kilim ve halı dokuyan, yaylalarda şifalı bitki toplayarak hastalıkları sağaltan kadınların birçoğunun neleri başardığının veya hangi sebeplerle engellendiğinin hikâyelerini ne tarih kitaplarında okuyoruz ne de hak ettikleri ölçüde edebi metinlerde. Bir türlü sevemediği adamdan ayrılarak bir atın sırtında yüksek dağların ardında bulunan baba evine geri dönüp konu komşu sözüne hayal gücü yoluyla direnen, böylelikle bir postmodern yazarı imrendirecek ustalıkta birbirine bağlı hikâyeler anlatarak belleklerde yer tutan kadınların kültüre kattığı bir nitelik birikimi elbette var.

Geri Göç ya da Mesleğine Tutunma

Osmanlı döneminin faal kadın aktörleri Nezihe Muhiddin ve Yaşar Nezihe Bükülmez gibi Fatma Aliye de Cumhuriyet'ten sonra faaliyetlerini sürdürmeye çaba gösterseler de "görünür görünmez" bir şekilde işleyen unutturma sistemi nedeniyle eskisi gibi etkin olamadılar.[26] Hiçbirinin Cumhuriyet dönemine sunacağı teklif ve eleştiriler tükenmiş değildi. Ne var ki yeni dönem eleştiri değil sadakat talep ediyordu. Çeşitli yayınlarda ve Ankara'nın kamusal mekânlarında kendi temsilcilerini doğurmaya başlamıştı yeni rejim. Seküler ulusalcı kamu Osmanlı'dan akıp gelen dini hayat tarzının belirleyici unsurlarının yanı sıra o dönemin eleştirileri öngörülemeyecek aktörlerinin de eşiklerinden geçişine izin vermiyordu. Tesettür, Osmanlı kadınlarının çok büyük bölümünün hayat tarzının bir parçası olduğu için yeni kamuda istenmiyor, dinî anlamı olan herhangi bir unsur gibi "çağdışı" diye yaftalanabiliyordu. Falih Rıfkı Atay'a, "Hem efendim, bizim peçelerimize, perdelerimize ne karışıyorsunuz?"[27] diye soran Halide Edib sonunda eşiyle birlikte ülkeden ayrılmak zorunda hissedecekti kendini.

Cumhuriyet'ten sonra karma eğitim bütün okullara yayıldığı için dindar ailelerin önemli bir kısmı kızlarını okullara göndermekten kaçındılar. Gelgelelim bu ailelerin çoğu oğullarını aynı okullara göndermekten geri durmadı. Başörtüsü kamusal

26. Yaprak Zihnioğlu, *Kadınsız İnkılap-Nezihe Muhiddin, Kadınlar Halk Fırkası, Kadın Birliği*, Metis Yayınları, 2003.

27. Falih Rıfkı Atay, *Çankaya*, Sena Matbaası, İstanbul, 1980, s. 418.

Cumhuriyet'ten sonra karma eğitim bütün okullara yayıldığı için dindar ailelerin önemli bir kısmı kızlarını okullara göndermekten kaçındılar.

alanda kabul görmediği için âdeta yazısız bir kanunla yasaklanmış gibiydi. Kamusal hayat içinde olmanın getirdiği gelişme çabasından yoksunluk, hayat tarzlarını bir şekilde koruma çabası içinde ve bu çabayı besleyecek imkânlardan da yoksun kesimleri yeni sistemin varoşlarına itmekteydi.[28] Tesettürün dışarıda tutulması Mustafa Kemal'in Cumhuriyet kurulmadan önce arkadaşlarına aktardığı bir tasarısıydı ancak bu konuda doğrudan bir tavır almaktansa ihtiyatlı bir tutum izlediği dile getiriliyor. Afgan Kralı Emanullah Han'ın bir ayaklanma sonucu iktidardan uzaklaşmasını, "Ben ona bu konu [kadınların açılması] ile fazla uğraşma demiştim" diye yorumladığı aktarılır.[29]

Hızlıca dönüştüren uygulamalara birlikte bakacak olursak, 1925'te rüştiye öğrencilerinin okula başörtülü gidemeyeceği duyuldu İstanbul'da. Bu karar öğrenciler ve ailelerinde üç şekilde yankı

28. Fatma Barbarosoğlu-Nazife Şişman, *Kamusal Alanda Başörtülüler*, Profil Yayınları, İstanbul, 2015.

29. Baskın Oran, *Atatürk Milliyetçiliği*, Dost Kitapevi, Ankara, 1988, s. 187.

buldu: Kimi aileler kızlarını alıp Anadolu şehirlerine göç ettiler, Enver Paşa'nın babası Hacı Ahmet Paşa'nın bahçıvanı Tahir Yıldırım gibi. Kimi aileler kızlarını okuldan alıp içe kapalı bir hayat yaşamaya başladılar. Kimileri de bu karara, rahatsız olsalar bile uyum sağladılar.

Cumhuriyet'ten sonra karma eğitim bütün okullara yayıldığı için dindar ailelerin önemli bir kısmı kızlarını okullara göndermekten kaçındılar. Gelgelelim bu ailelerin çoğu oğullarını aynı okullara göndermekten geri durmadı. Başörtüsü kamusal alanda kabul görmediği için âdeta yazısız bir kanunla yasaklanmış gibiydi.

Cumhuriyet'ten sonra Anadolu'ya doğru gerçekleşen bir geri göç olgusunda hayat tarzı endişeleri ne ölçüde yer tutmuştur, bu soru ayrı bir çalışmayı hak ediyor. Benzeri bir sorudan hareketle bir makale üzerine çalışırken Nevin Meriç, Kambay Ailesi'nin 1941'de gerçekleştirdiği geri göçten söz etti. Böylelikle ulaştığım Pakize Kambay'dan, 1885 doğumlu, etrafında "Ağababa" diye bilinen büyükbabası Şaban Kambay'ın kararıyla gerçekleşen bir geri göçün hikâyesini dinledim. Geri göçten önce Şaban Kambay, Salacak'ta kayıkçılık yaparak ailesinin geçimini sağlıyordu. Eşi Emine Hanım'la Rize'ye bir yolculuğu sırasında tanışıp evlenmişti. Aile bölgede 1916'da yaşanan Rus saldırıları üzerine akrabalarıyla birlikte İstanbul'a döndü. Çiftin ilk çocukları Rize'de, diğer ikisi ise Salacak'ta dünyaya geldi. Pakize Kambay'ın dedesi Saim, ailenin ikinci, kahramanımız Fehmiye Kambay ise üçüncü çocuğu.

İlk gençlik yıllarının geçtiği Osmanlı döneminde o kadar da dindar değilken, muhtemelen imparatorluğun parçalanma sürecinin sarsıntılarından etkilenerek dinî ölçülere uygun bir hayat sürdürmeye yöneldi Ağababa. İslami hayat tarzını koruma konusunda zorluklarla yüz yüze gelmeye başlasa da iki oğlu ve en küçük çocuğu olan biricik kızına evinde gizli gizli dinî eğitim vermeyi hiç bırakmadı.

İstanbul'da İslami hayat tarzı itibarıyla yaşadıkları zorluklardan, baskılardan dolayı 1941'de Kambaylar, dedelerine ait bir arazinin bulunduğu Pazar ilçesine bağlı (eski adıyla "Zelek" diye bilinen) Balıkçı köyüne göç ettiler. Gençler köy ortamına uymakta zorluk çekiyor ama babalarının baskın kişiliği karşısında seslerini çıkartmıyorlardı. Aile köyde geçimini kayıkçılık ve balıkçılıkla sağladı. Erkekler yunus balığı avcılığı nedeniyle kış aylarını İstanbul'da geçirmeye devam etti. 1960'ların başlarında ise kayıklarını satıp köyde bakkal açtı, ayrıca çay ekimine yöneldi gençler. Saim Bey balıkçılık yapmayı sürdürüyordu.

Peki Fehmiye nasıl geçirdi bu dönemi? Üç çocuk içinde göçün en fazla onun hayatını etkilediği söylenebilir. Ağababa ölmeden malını mülkünü çocukları arasında paylaştırmıştı. 1923 doğumlu Fehmiye hiç evlenmedi, anne ve babasıyla, onların vefatından sonra da büyük ağabeyinin evinde yaşadı. Kendisine "Fehmiye Abla" diye hitap eden gençlerle çay topladı, bahçe işleri yaptı. Ancak köyün diğer kadınları gibi ağır işler beklenmedi ondan hiç. Narin yapılı olduğu için korunup gözetildi; vefat ettiği 2010 yılına kadar yaşadığı ağabeyinin evinde kendisine ayrılan odada Kur'an tilavet ederek, roman okuyarak, dantel işleyerek ve radyo dinleyerek geçirdi zamanını. Yazılar yazıyordu çeşitli konularda, bu yazıları ne yazık ki kayıp. Hayatıyla ilgili ayrıntılı bilgi yok, neler okuyup yazdığını

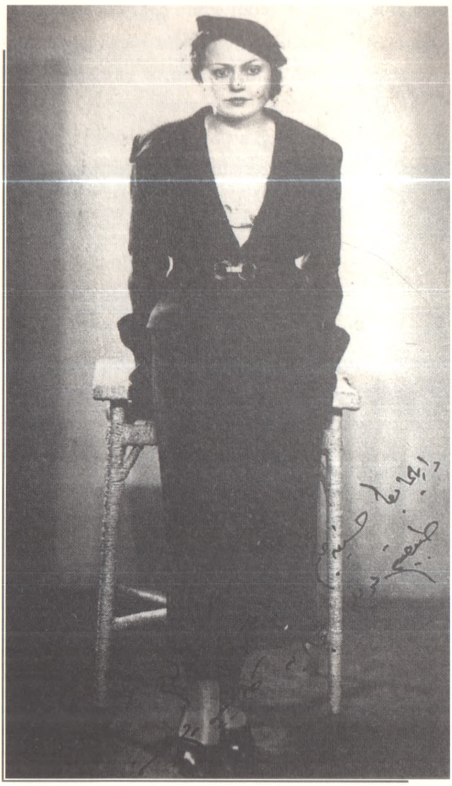

Mediha Kayra'nın *Hoşça Kal Trabzon Merhaba İstanbul* kitabında yer alan bir fotoğrafı.

bilmiyoruz. İlk gençliğinin geçtiği İstanbul'dan, oradaki hayatından özlemle söz edermiş hep.

İstanbul'da yaşarken kuzenlerinin ders kitaplarına bakarak yeni Türkçe dedikleri alfabe üzerinden okuma yazmayı öğrenmişti Fehmiye. Mutfaktaki marifetiyle övgüler alıyordu. Dinî kitapların yanı sıra romanlar okuyordu, sinemaya meraklıydı. Dayısının eşi ve çocukları sinemaya gittiğinde onlara katılmak istiyor, ancak "Bu kıyafetle gelemezsin, modern giyinmen gerekir" diye bir gerekçeyle geri çevriliyordu talebi. Özellikle yengesi tesettüre uygun kılık kıyafeti nedeniyle Fehmiye'yi hor görürken, köylü gibi giyindiği gerekçesini öne sürüyordu. Ailece davetli oldukları bir otel düğününe dayısı onu da götürmek istediğinde de "Bu köylü hâliyle gelemez!" diye karşı çıkmıştı. Genç Fehmiye de bu gibi söz ve muameleleri sineye çekmeyip kendi ilkelerini savunuyordu. Doğrusu 1960'larda çekilen modern-köylü zıtlığı üzerine kurgulanmış ve bu zıtlıkların da kadın kahraman üzerinden ele alındığı Türk filmleri sarsıcı bir toplumsal gerçekliğe karşılık geliyor. Yengesinin hor görmesine rağmen Fehmiye'yle dayısının oğlu birbirlerine âşık oluyorlar; bu da bir film gerçeği gibi geliyor kulağa. Genç adam deniz subayı olacağı sırada vereme yakalanarak vefat ediyor. Fehmiye ise bu kaybın ardından evliliği siliyor zihninden.[30]

Mediha Kayra, ilginç bir şekilde Fehmiye Kambay'ın zorunlulukla takip ettiği yolun tersini izliyor: Trabzonlu bir ailenin kızı olarak 1902'de dünyaya gelen Mediha Kayra, Rus ordularının hücumu üzerine geniş ailesiyle birlikte yelkenli takalara binerek Trabzon'dan ayrılır. Kayralar, Merzifon gibi şehirlerde verilen uzun molalarla neredeyse bir yılı bulan bir yolculuğun ardından 1916 Ekim'inde İstanbul'a ulaşırlar.

Günlüğünü yayına hazırlayan kardeşi Cahit Kayra'nın önsözde belirttiği gibi Mediha İstanbul'a geldiği tarihte çarşaf giyen, beş vakit namaz kılan, so-

30. Cihan Aktaş, "Geçiş Dönemi Kadınları", *Umran*, 2019, sayı: 303.

kakta gördüğü yüzleri açık kadınları ayıplayan bir genç kızdır. "Lakin hayret!" diye yazar. "Kadınların yüzleri apaçık. Biletçiden hiç kaçmadıkları gibi, gençler çarşaflarının bağlarını içeriden bağlayacaklarına dışarıdan bağlıyorlardı. Biz şaşkınlıkla bunlara bakıyor ve içimizden ayıplıyorduk." Başka bir yerde de şu cümleler yer alıyor: "... yolda, trende gördüğümüz yüzleri, göğüsleri, kulakları, saçları açık kadınları ayıplıyor, 'Nasıl erkekten utanmıyorlar?' diye şaşırıyorduk."[31]

Trabzon'da, beş yaşında gönderildiği sıbyan mektebinde hafize olarak yetiştirilen Mediha çalışkan, gayretli bir öğrencidir. İstanbul'da ise dayısı, Trabzon Milletvekili Naci Bey onu Darülmuallimat'a (Öğretmen Okulu'na) yatılı kaydettirir. Mediha bu okulu birincilikle bitirir. Kitaptaki 1920 tarihli bir okul fotoğrafına baktığımızda, Mediha'nın artık başörtülü olmadığını görüyoruz. Cumhuriyet'ten sonra Feyziati Liseleri kızlar kısmının müdiresi olarak çalışma hayatına başlayınca da çarşafı andıran giysisini çıkarır. Cahit Kayra, ablasının geçirdiği hayat tarzı değişimini şöyle anlatıyor:

> "Önce günün bütün zamanını dolduran dinsel âdet ve yükümlülüklerden vazgeçti. Okulun ve okulda yaşayanların gösterdikleri normlar içinde yaşamayı; her akşam açılan ve sabahları toplanan döşekler yerine karyolada yatıp kalkmayı, sinilerde değil sofralarda çatal bıçakla yemek yemeyi, okuldaki öğrencilerin giydikleri elbiseyi (giymeyi), okulun bahçesinde jimnastik yapmayı ve ders alarak piyano çalmayı öğrendi."

31. Mediha Kayra, *Hoşça Kal Trabzon Merhaba İstanbul,* Tarihçi Kitabevi, İstanbul, 2013.

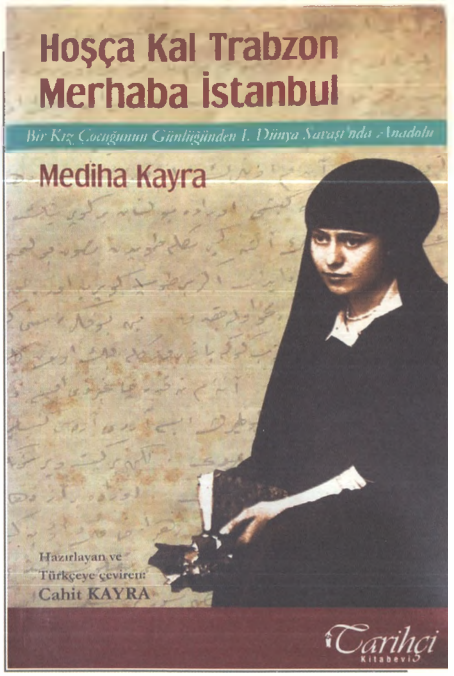

Hoşça Kal Trabzon, Merhaba İstanbul. (Tarihçi Kitabevi, 2013)

Ailenin bütün erkekleri öldüğü için 1929 büyük ekonomik buhranı sırasında kalabalık bir aileyi geçindirme sorumluluğunu üstlenen Mediha evlenmeye fırsat bulamadı. Öğretmenlik yaptığı Boğaziçi Liseleri kapandıktan sonra azınlık okullarında çalıştı. 1969'da emekli olup 2003 yılında vefat etti.

Dönemler değişirken yeni kamusal kuralların ölçülerine uymaya mecbur kalıyor mütedeyyin ailenin sorumluluk yüklenen kadınları. Kayralar varlıklı ve üyeleri tahsilli bir aile, 1916'da yaşadıkları göçten sonra İstanbul'da, Cumhuriyet'ten sonra

Makbule Yalkılday (1914-2018) Türkiye'de cami restorasyonu yapan ilk kadın mimar.

ise yeni kamuda tutunmaya çalışıyorlar. Gelgelelim bu zorlu dönemdeki tutunma çabası genç kız Mediha açısından bir tür adanmışlıkla gerçekleşebildi. Mediha tahsilini ve çalışma hayatını savaş travmalarıyla ağırlaşan siyasi ve toplumsal şartlar altında sürdürdü.

Osmanlı'dan Cumhuriyet'e geçiş sırasında Mediha gibi pek çok kadının yeni kamu düzenine uyumu özel hayatlarında büyük fedakârlık göstermeyi gerektiriyordu. Yeni kamuya uyum göstermeye çabası birçok kadını evlilik hayatından uzak tutuyor veya bu çaba sırasındaki çevre değişimi, uygun bir eş adayıyla karşılaşmayı zorlaştırıyordu.

Türkiye'de cami restorasyonu yapan ilk kadın mimar olan Makbule Yalkılday'ın (1914-2018) hayatı da benzeri bir tutunma başarısı için adanma tavrı sergiliyor. Fatih'te yaşayan mütedeyyin bir ailenin kızı Yalkılday. Kırım göçmeni ailesinin 450 yıllık bir tarihleri var İstanbul'da. Bir dedeleri sarayda tuğracıbaşı olarak görev yapmış. Yalkılday, Devlet Güzel Sanatlar Akademisi (DGSA) Mimarlık Fakültesi'ndeki eğitimini babası ve Nakşibendi tarikatına mensup ağabeyinin muhalefetinden endişe ettiği için, annesinin desteğiyle gizli saklı tamamlamak zorunda kaldı. Maruf Önal, 6 Kasım 2003 günü Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Oditoryum'undaki "Mimarlıkta Geçen 60 Yılın Ardından" başlıklı konuşmasında ondan şöyle söz ediyor:

> Vestiyerin arkasında Orta Asya kökenli, dini bütün, sofu kız arkadaşımız Makbule Yalkılday'ın namaz seccadesi bulunurdu. İslam henüz siyasallaşmamıştı. O burada namazını kılardı. Dışarıda ve derste hep başı açık gezerdi. Kışın siyah bere giyerdi. Şimdi nerelerdedir kim bilir?[32]

Türkiye'de yükseköğretimin yaygınlaşmadığı yıllarda kız enstitülerini bitiren öğrencilerin devam edecekleri üst eğitim kurumunun olmaması, kızların mesleki becerilerini tecrübe edecekleri yeni bir üst öğretim kurumunun açılmasını gündeme getirmişti.

32. Maruf Önal'ın anlatımındaki İslamcılık ve dini hayat tarzına dair ifadelerin Cumhuriyet Türkiye'sinin Batıcı anlayışını yansıtan tipik örneklere yakın durduğunu ayrıca belirtmek gerekmektedir.

Makbule Yalkılday bu süreçte Beyoğlu'nda açılan ve daha sonra Olgunlaşma Enstitülerine[33] evrilecek olan kurumun şapka dersinin ilk kız öğrencisidir. Babası genç yaşta vefat ettiği için büyük kız evlat olarak erken yaşta aileyi koruyucu bir rol üstlendiğini, yemek yapma fırsatını pek bulamadığı bir iş temposuna sahip olduğunu anlatmıştı bana kaldığı huzurevine bir ziyaretimde. 23 erkek öğrencinin arasında altı sene mimarlık okudu. Kendi döneminde diğer üniversitelerde de kız öğrenci sayısının pek az olduğunu hatırlıyor. İstanbul Teknik Üniversitesi Mimarlık'ta iki kız öğrenci tahsil görüyormuş aynı yıllarda. 1930'larda kızlar için sıra dışı sayılan bir tercih, mimarlık. İstanbul Defterdarlığı Emlak Müdürlüğü'nün ilk kadın mimarı olur Yalkılday. Özel bir şirkette çalışmayı düşünürken bu kararından vazgeçme sebebini "müteahhitlerin sekizlik demir yerine altılık demir koymaya çalışmalarına" katlanamamasıyla açıklıyordu. Bu yüzden mukavelelerı feshedip İstanbul Defterdarlığı'nda çalışmaya başlamıştı.

Üsküdar Sultantepe'de, temelden restore ettiği sarı minareli, yanında bir de türbe bulunan şirin bir camiden söz ediyor Yalkılday. Güzelim Boğaz manzaralı tepede bulunan beş eski cami içinde baştan aşağı restorasyona tabi tutulanı, Servilik Caddesi üzerinde yer alan, halihazırda yine restorasyon görmekte olan –"Çukur Cami" diye de bilinen– Halep Mollası ve Müderris Abdülbaki Camii. Tariflerine bakılırsa Yalkılday bu camiyi 1965'te baştan aşağı restore eder. İsmini hatırlayamadığı bu caminin yanı sıra Fatih Çarşamba'daki İsmail Ağa Camii'nin restorasyonu, Bahçelievler Huzurevi, Reşit Paşa Köşkü ve Baltalimanı Kemik Hastanesi'nin rölövesi, Sultanahmet'te bir apartman, altında imzası bulunan eserler. Kadın olmasının projelerine nasıl yansıdığını kendisine sorduğumda, "Kadın eli inşaatta değil projede fark eder. Bu mutfak olsun, helası burada olsun der, projede baş başa verilirse; böyle olur. Erkek ev içindeki ihtiyaçları fark etmez. Onları kadın daha doğru görüyor" diye cevap vermişti.

"Fuzuli, Akif, Sadi... Hepsinin şiirlerini kâfi şekilde okurum, ama hiçbirine tabi değilim" diye anlatıyordu edebiyatla ilgili beğenisini. Yeğeni İhsan Bey'in ifadesine göre sürekli okuduğu bir eser, Elmalılı Muhammed Hamdi'nin oğlu tarafından hediye edilen tefsiriydi. Namazını hiç bırakmadı, hacca gitti. İzzet Baysal Huzurevi'nde 17 Aralık 2018'de vefat etti.

Hiç evlenmeyişini farklı sebeplerle izah ederdi Yalkılday. Gizli saklı yaptığı tahsilin ardından gelen çalışma yıllarında saygı görmek ve tutunmak, iki kat çaba sarf etmeyi gerektirirdi. Sadece çalıştı, çok çalıştı. Kamusal alanda göze batmadan var olmanın yolunu yordamını geliştirdi kendince. Neşeli, fedakâr ve yardımseverdi. Beri taraftan araştırmacıların ulaşabileceği bir konumda durmuyordu, sessiz ve faal bir yaşantısı vardı. Kız kardeşinin genç yaşta âşık olup evlenmesinin ardından annesi, "Bu kızım benimle yaşayacak, onu evlendirmeyeceğim" demişti. "Ben de doğrusu kimseyi sevemedim" diye vurgulamıştı. Akrabaları ise geniş ailesinin darlık günlerinde yeğenlerinin tahsil hayatlarına destek olmak için evlenmekten uzak durduğunu söylediler. Kadınların nadiren yer aldığı bir meslek alanında iddialı tavrı kuşaktaşı erkekler açısından sorun teşkil etmiş, çok da gizlemediği dindarlığı da iş çevresinde

33. Daha detaylı bilgiler için bkz. Semra Kır Şimşek, *Türk İğnesinin Mucizesi-Olgunlaşma Enstitüleri*, Millî Eğitim Bakanlığı, İstanbul, 2019.

Makbule Yalkılday.

yalnızlaşmasına yol açmış olabilir. Kamusal mücadele veren bir kadına eş desteğinin henüz olağan hâle gelmediği bir dönemde, Fatih'te doğup büyüyen bir genç kız üstelik âşık olmayı da bekliyordu. Bekâr bir kadın olmak bir tür yalıtılmışlığı korumayı gerektirirdi onun ilk gençliğinin geçtiği çağlarda, "sosyal hayat"a nadiren dâhil olabilirdi.[34] İdeolojik bir şablona göre hareket etmeyen bir Cumhuriyet kadınıydı. Geçiş döneminde militan bir sesiniz yoksa duyulmazdı sözleriniz zaten, kaldı ki o dönemde farklı görüşlere sahip kadın hareketi mensuplarının bile kamusal eylemlerinde ihtiyatlı olduğunu dile getiriyor Lewis.[35]

Camilere eli değen ilk kadın mimardı, hakkında ilk oylumlu röportaj *Cumhuriyet* gazetesinde yayımlandı.[36] Ben de o röportajı okuduktan sonra kendisine ulaşmaya çalıştım. Yeterince tanınmayışı, durduğu yerin siyasi veya toplumsal bir kesinliği olmamasından ileri geliyor muhtemelen.

Pek çok kadının kamusal alanda tesettürlü olmayı kalben istiyor iken ille de bir kanuna yaslanmayan yasaktan etkilenmemek için bir seçim yapmak zorunda kaldığı tahmin edilebilir. Cumhuriyet sonrasının ilk tıbbiye mezunlarından biri olan Ayşe Hümeyra Ökten (1925), Cumhuriyet tarihinin de ilk başörtülü doktoru. Gizli saklı ibadetlerini yerine getirerek ve kapüşonlu giysilerle mezun olmayı başarıyor Ökten, ancak daha sonra okul birinciliğinin verdiği güvene rağmen ihtisas yapmayı sürdüremeyeceğine emin oluyor. Hocasının hac sonrası ziyaretinde onu tesettürlü görünce, "Ne o öyle hacı hanımlar gibi?" diye karşılaması, başörtülü olarak üniversitede barınamayacağını düşündürüyor. Fakültede kalma planından vazgeçip muayenehane açıyor.

Ayşe Hümeyra Ökten, hayatını nehir söyleşi şeklinde anlatan Nevin Meriç'in tespit ettiği üzere, Cumhuriyet'ten sonra üniversiteli ve kamusal alanda çalışan ilk nesle mensup sayılı kadından biridir.[37] Makbule Yalkılday gibi Hümeyra Hanım'ın

34. Cihan Aktaş, "Geçiş Dönemi Kadınları", *Umran*, 2019, Sayı: 303.

35. Reina Lewis, age., s.180.

36. Ali Deniz Uslu, "Camilere Eli Değen İlk Kadın", *Cumhuriyet*, 21 Ağustos 2011.

37. Nevin Meriç, *Ayşe Hümeyra Ökten: Dindar Bir Doktor Hanım*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2011, age., s. 8.

da üniversiteye giderken başını modern bir usulle örttüğü fark ediliyor. O da sonraki yıllarda başka örneklerini göreceğimiz gibi geleneksel başörtüsü yerine modern bir ifadesi olan biçimleri seçmiştir.

Beri taraftan Meriç'in altını çizdiği, Hümeyra Hanım'ı evlenmekten uzak durmaya sevk eden saiklerin bu dönemdeki birçok dindar kadın açısından da açıklayıcı olduğu söylenebilir: "Ben annearınemin hayatını yaşamayacaktım" derken birey olarak başka türlü bir inşayı başlattığını anlatır ki böyle bir inşanın henüz dindar kesim erkekleri nezdinde olumlu bir karşılığı yoktur. Direncini nereden alıyordu Ökten? Yılda iki kez Cidde'ye gidip gelerek kendi bakış açısını geliştiriyordu. Bu ziyaretlerine ilişkin izlenimlerini okurken, Medine'yi hayatının merkezi kılmak için evlenmeyip benzeri şekilde seyyal bir ömür süren birçok kadınla tanıştığını da öğreniyoruz; bunun değişen kamu/özel dengesinin getirdiği uyum sorunlarıyla bir ilgisi olmalı.

Ayşe Hümeyra Ökten, Osmanlı dönemi ulema sınıfından müderris ve felsefe hocası, imam hatip mekteplerinin kurulmasında öncü Mahmud Celaleddin Ökten'in kızıdır. Baba tarafından "hoca" bir aileye mensuptur, babasının anne tarafı ise babaannesi de dâhil olmak üzere hafızdır. Celaleddin Ökten on yedi yaşındayken okumak için Trabzon'dan İstanbul'a göçüyor. Kendisi yedi yaşındayken vereme yakalanıp vefat eden annesine duyduğu acıma nedeniyle ve "hayatın ne getireceği belli olmaz, kızlarım okusun, kendi ayakları üzerinde dursun" düşüncesiyle kızlarını okutmak istiyor.[38] Hümeyra Hanım'ın annesi Mahmude Hanım ise Ahıska göçmeni Hafız Süleyman Sururi Efendi'nin ve Filibe göçmeni bir aileye mensup Sıdıka Hanım'ın kızıdır.

Ayşe Hümeyra Ökten'in hatıralarında yıllar akıp giderken mütedeyyin ailelerin kadınlarının hayat tarzında meydana gelen değişimle ilgili pek çok ayrıntı var. Öğretim üyesi ve yazar kardeşi Sadettin Ökten de kitaplarında benzeri bilgilere yer veriyor.[39] 1959'da Hamdullah Suphi'nin yeğeni ve Mısır'da kaybedilmiş büyük emlaki olan bir bey Öktenler'in çeşitli sebeplerle kırk yaşına kadar evlenmeyen teyzesi Masume Hanım'a talip oluyor. Dindar bir ailenin örtülü kızına talip olan bu bey evlendikten sonra ona "Neden başını örtüyorsun?" diye serzenişte bulunuyor. Gerçi Masume Hanım'ın iyi huyuyla ilkelerine sahip çıktığını hatta eşinin namaza başlamasına da vesile olduğunu dile getiriyor Hümeyra Ökten.

Kadın Giyimi Üzerinden Çekişme

Modernizasyon yöntemi olarak kamusal alanı türdeşlere has kılacak şekilde geçişsiz kılan ayrımcılığın mütedeyyin erkeklerle kadınlar üzerinde benzer ve farklı etkileri oldu. Kamusal alanla aralarında mahremiyet anlayışı duvarı yükselen kadınlar, aile ocağında meşguliyet yolları aradılar, ancak

38. Hüseyin Yorulmaz, *Bir Neslin Öncüsü Celâl Hoca (Celâleddin Ökten)*, Hat Yayınları, İstanbul, 2011.

39. Sadettin Ökten kitaplarında beş kişiden oluşan ailesini, annesini, babasının ablalarını İstanbul Kız Lisesi'nde okutmak için yaptıklarını, ablalarının ev işlerinde annelerine yardım etmelerini anlatır. Sadettin Ökten, *Örselenmiş Osmanlı'dan Medeniyet Umuduna*, Hayy Kitap Yayınları, İstanbul, 2013, s. 7-31. Sadettin Ökten, *Hayatımdan Portreler*, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. Yayınları, İstanbul, 2016, 99-131.

evler daralmış, geniş aile dağılmıştı, hayat akıyor ve yeni dinamikler oluşturuyordu. Dönemin kamusal aktörleri öne çıkarken mütedeyyin kadınlar evlerinde faaliyet ortamları oluşturmaya çalıştılar. Osmanlı döneminin Nezihe Muhiddin ve Yaşar Nezihe Bükülmez gibi aktörleri, Fatma Aliye ve Halide Edib gibi yazarlar sistemin dışına itilerek unutturuldular. Aslında Cumhuriyet rejimi kendi kadın anlayışı doğrultusunda bir ideal kadın modeli oluşturmaya çalışıyordu.[40] Dönemin dergilerinin bu doğrultuda sürekli ideal kadın tarifi yapmaya çalıştığı görülüyor. *Resimli Ay* dergisinin 1924'teki ilk sayısında yer alan "Bugünkü Türk Kadınları" başlıklı yazıda kadınlar için örnek olarak seçilen dört isim şu şekilde sıralanıyordu: "Sahnede kadın: Bedia Hanım", "Sinemada kadın: Münire Hanım", "İşte kadın: Nimet Hanım" ve "Mektepte kadın: Şehime Hanım"dı.[41]

Ev kadınlığı önemsiz bir kimliğe indirgenirken ev merkezli bir hayat sürdüren tesettürlü kadınlar nelerle meşgul oldukları dikkate alınmadan bu değersizleştirme sürecinin başlıca işaret edilenleri oldular. Mütedeyyin memur erkekler yeni kamusal düzende olduklarından farklı görünmeyi olağan karşılamaya başlarken, bunun aynı zamanda maişet meselesiyle ilgili büyük bir özveri olduğu fikrinden hareketle kamusal sorumlulukları bulunmayan eşleri temsilinde bütün dindar kadınlardan değişmeme, aileyi ve ilişkileri olduğu hâliyle koruma görevini beklediler. Kuşkusuz istisnalar var. Ayşe Hümeyra Ökten'in anlattığına göre Babanzade Ahmed Naim rektörü olduğu Darülfunun'a bağlı Darülmuallimat (Kız Yüksek Öğretmen Okulu) müdür ve muavinlerine Ankara'dan gelen emir gereği "Başınızı açın" dememek için istifa etmişti.[42]

Kamusal hayatın dışında tutulan veya kendileri değerlerini korumak için bunu tercih eden kadın kuşaklarının ev ve aile sorumlulukları alanında faal olmakla birlikte kamusal alanda bir çocuk kadar çekingen oldukları anlaşılabilir. Çalışmaya mecbur kalan mütedeyyin kadınlar ancak resmî alanın dışında kalan, emeğin istismarına açık alanlarda kabul görebilirlerdi. Erkeğin günde hepitopu bir lira kazanabildiği "yüzlerce, binlerce fakir ve mustarip" ailenin kadını hane dışı bir işe çoktan girmişti. Rejide tütün işleyen, büyük ticarethanelerde, mensucat fabrikalarında, örme işlerde, yazmacılıkta, mağazaların küçük memurluklarında çalışan binlerce kadın günde olsa olsa 50-70 kuruş arası bir para kazanıyordu.[43]

Neredeyse 1970'lere kadar tesettürlü olup da kamusal bir işte çalışmış bir kadın örneği yok. Hümeyra Ökten çalışma hayatını özel muayenehanesinde sürdürebildi, sonraki kuşaktan Gülsen Ataseven (1940) 1964 yılında İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi'ni birincilikle bitirdiği hâlde başörtüsü nedeniyle mezuniyet töreninde ödülünü alamadı. Ercümend Özkan'la yapılan nehir söyleşide, eşi Mukaddes Özkan'ın Ankara Hukuk Fakültesi ikinci sınıf öğrencisiyken başını örttüğü için üniversiteden ayrılmak zorunda kaldığını öğreniyoruz. Özkan aynı söyleşide 1965-67'de başını örterek fakülteye giden Mukaddes Özkan'ın, üniversite tahsilini başörtülü olarak sürdürmek isteyen ve bu nedenle

40. Zafer Toprak, age., s. 127.

41. Zafer Toprak, age., s. 120.

42. Zafer Toprak, age., s. 57.

43. Zafer Toprak, age., s. 135.

Cumhuriyet'in ilk yıllarında bir kız okulu.

de tahsil hayatına son vermek zorunda kalan ilk öğrenci olduğunu belirtir.[44]

Şirin Tekeli'nin anlattığı gibi, Cumhuriyet'in devletçe yüklenen bir kimliğe sahip birinci kuşak kadınları, tutkulu bir şekilde modernleşme düşüncesine sahipti. Modern kadın olma şansı bir taraftan kamusal görünürlükleri "mükemmel" ve modern eşler ya da anneler olmak arasında bir yerde duran kadınlara tanınıyordu. Kendilerinin seçmediği ancak yüklenilmiş hedeflerin, temsil ettikleri varsayılan ulusun kadınlarının çoğunluğu tarafından erişilebilir deneyim ve fırsatlarla bir ilgisi olmadığını fark etmeyen seçkin kesimin kadınlarıydı hemen hepsi.[45] Ayşe Durakbaşa bir sonraki aşamada temsil görevini üstlenen kadınların benzeri hayat tarzı ve amaçlara sahip olmayan kadınlara yaklaşımındaki buyurgan ve sert üslubu "eli sopalı" deyimiyle ifade eder.[46]

İslami sembollerin kamusal görünürlüğünü kaldırmaya dönük sert tedbirlerin en sıradan sonuçlarından biriydi, tesettürlü kadınların kamusal kayıplığı. Çarşaf kanunla yasaklanmadığı hâlde basında kullanılan çarşaf aleyhtarı dil ve bazı belediyelerin çarşafa yönetmelikle yasak getirmesi, bir yasak

44. Abdullah Burak Bircan&Mehmed Kürşad Atalar, *Ercümend Özkan ile İslâmî Hareket Üzerine Söyleşi*, Anlam Yayıncılık, Ankara, 2017.

45. Reina Lewis, age., s. 185.

46. Ayşe Durakbaşa, *Halide Edib Türk Modernleşmesi ve Feminizm*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2000.

olduğu algısı oluşturuyordu. Mesela Mersin'de çarşaf bir belediye kararıyla yasaklanmış, Trabzon'da da vali başkanlığında toplanan İl Genel Meclisi kadınların çarşaflı olarak sokağa çıkmasına dönük yasağı oy birliğiyle kararlaştırıp halka duyurmuştu. Polis, çarşaflı gördüğü herkesi en yakın karakola götürme konusunda emir almıştı. Rize İl Genel Meclisi ise Trabzon'da alınan bu kararı aynen alıp uygulamaya sokmuştu.[47] Fes ve benzeri serpuşlara yönelik müdahaleler daha yaygındı. Bütün bu sindirmeye yönelik uygulamalar zaten ev merkezli bir hayat sürdüren çarşaflı veya çarşafa denk bir dış giyim tarzını benimseyen kadınların daha fazla kabuğuna çekilmesinde etkili olmuştur. Kamusal görünürlüğe mecbur olan aileler kılık kıyafet ve hayat tarzında gerçekleşen bu sert değişim dönemini bir hayli hırpalanarak yaşadılar. Halkta oluşan kendini koruma altına alma ihtiyacını bir ölçüde gözlemlemiş olan Melahat Derefındığı, hapis cezası endişesinden söz ediyor. Bir subay eşi olan annesi çarşafı çıkardıktan sonra başını siyah bir örtüyle önden hafif bir düğüm yaparak örtmeye, üzerine de bir pelerin almaya başlamıştı. Öteki subay eşlerinin çoğu ise başlarını açmışlardı. Derefındığı, annesinin yaşlandıktan sonra gerdanı görünmesin diye başörtüsünün uçlarını öne doğru sarkıtarak bağladığını da belirtiyor.[48]

Hümeyra Ökten ise çalışan ve eğitim gören kadınların başlarını açma mecburiyetiyle birlikte sokakta başı açık kadınların artış gösterdiğini ancak memur olmayanların başlarını açmadığının gözlemini aktarmıştı.[49] Halka yeni bir muaşeret öğretme misyonu yüklenen, görünüşe odaklanmadan fikirleri ve idealleriyle var olmayı amaçlayan kadınlar için özgürce eğitim görüp meslek edinebilmek, seçme ve seçilme hakkı, üstlerinde taaddud-i zevcat baskısı olmayışı gibi konular hep bir borç ödeme sebebiydi. Bu kadınlardan biri, Fatma Memik, Tıbbiye'yi II. Abdülhamid zamanında okumuştu. "Padişahlık zamanında talebeler mektebe peçeyle gider, mektepte açarlardı" diye anlatmıştı. Ökten onun çok dindar bir kadın olduğunun altını çiziyor. Memik daha sonra Halk Partisi'nden Edirne mebusu seçildi. Neden Halk Partisi'nden aday olduğunu soran Celaleddin Ökten'e, "Minnet borcum var" demişti.[50] "Alafranga" diye tabir edilen hayata kendini uydurmak da kadınların birçoğu için kolay olmamıştır. Şevket Süreyya, Türk Ocağı'nda verilen ilk baloyu "herkesin sus pus oturduğu, sessiz, hareketsiz, hatta kadınsız, sanki bir mevlit toplantısı" diye tasvir eder. Hatta Yakup Kadri Karaosmanoğlu'nun eşi Leman Hanım Atatürk'e, "Paşam, bu inkılâbın kurbanları yalnız biz miyiz? Hani yaver beylerin, mebus beylerin, vekil beylerin hanımları?" diye sormuştur.[51]

Gülü ve dikeni ile Batılılaşma sloganıyla teşvik edilen gösterişçi modernleşmeyi Yakup Kadri Karaosmanoğlu *Ankara* romanında şöyle tasvir eder:

> Bir Avrupalı gibi giyinip süslenmek, bir Avrupalı gibi dans etmek, bir Avrupalı gibi yaşayıp eğlenmek ve hele bu iddiada Avrupalılar nezdinde, Avrupalılar arasında muvaffak olmak bunlara büyük bir zafer kazanmak kadar ehemmiyetli görü-

47. Bernard Caporal, age., s. 648.

48. Meral Akkent&GabyFranger, *Başörtü*, Dağyeli Verlag, 1987, s. 189.

49. Nevin Meriç, age., s. 64.

50. Nevin Meriç, age., s. 103.

51. Şevket Süreyya Aydemir, *Tek Adam*, Remzi Kitapevi, İstanbul, s. 259, 260.

nüyordu. (...) Lakin, bazen bu muvaffakiyetlerin gene Türkler arasında bir nevî kıskançlık hisleri uyandırdığı oluyordu. O vakit, bütün aileler arasında bir giyim-kuşam yarışıdır başlıyordu.[52]

Cumhuriyet kurulmadan önce İstanbul'da alafranga tarzda yaşayan bir kesim elbette vardı. Halide Edib'in "şapka ve balo özlemi içinde" olarak tanımladığı kadınlar Cumhuriyet'in modernlik vizyonunu sergileyen vitrinde tezlikle yer kaptılar. Kadın dergileri manto modelleri öneriyor, biçki-dikiş kurslarında öğrencilere manto dikimi öğretiliyordu. Bu değişimin sadece özentiyle izah edilemeyeceği açıktır. İlk yıllarda pek çok kadın çalışma şartları yüzünden çarşafını veya çarşafa benzeyen giysisini çıkarmışsa da bütünüyle Avrupalı kadınlar gibi giyinenler çok azdı. İrfan Orga, varlıklı bir aileye mensup babası Hüsnü Bey'in Çanakkale'de şehit düşmesini takiben günden güne yoksullaşan ailenin geçimi için biçki atölyelerinde çalışmaya başlayan annesi Şevkiye Hanım'ın giyim tarzının bu süreçte nasıl değiştiğini anlatır.[53] Modern veya asrî giyinmek isteyenler kışın yünlü, yazın ipekli kumaştan yapılmış tayyör üzerine rengine uygun ve aynı kumaştan pelerin veya uzun ceket, başa da arkadan sıkma tül örtü alıyorlardı. İlk bakışta çarşafı andıran bir giyimdi bu, ancak etekleri yerden bir karış yukarıdaydı.[54]

Büyük veya küçük, hiçbir yerleşimde insanlar modernliği tek bir yaklaşımla karşılamadı. Mütedeyyin kesimleri rahatsız eden çarşaftan pardösü veya döpiyese geçmek değil çevre hassasiyetlerinin gözetilmediği alafrangalıktı.

Birçok kadın için tesettür kalben muhafaza edilen bir değerdi. İstiklal Mahkemeleri, Takrir-i Sükûn Kanunu, jandarma müdahaleleri, tanınmanın yol açacağı tehditler... Değerlerini korumak için evlerine çekilen aile ve kişiler, özellikle de içlerinde başörtülü veya çarşaflı kadınlar varsa, değişimin içinde olan kesimlerce "kapalı" diye adlandırılmaya başlandılar. Osmanlı döneminde tesettürlü kadınlarla ilgili böyle bir nitelemeye rastlanmıyor; kadınların başörtülü veya çarşaflı görünümü olağandı ne de olsa. Esasında kamusal alan mütedeyyin kadınları ve erkekleri dışlayacak şekilde kurgulanmasaydı, öğrenciler, meslek sahibi veya hayır işleri için koşuşturan kadınlar giyim kuşamlarında daha pratik olmayı sağlayan değişikliklere gideceklerdi. Kopma ve içe kapanmalar elinde olana sıkı sıkıya tutunmayı getirirken kamusal etkileşimlerden yoksunluğun zevklerin gelişimine ket vurduğu muhakkak. Kılık kıyafeti nedeniyle mürteci diye işaretlenmenin ve mizah dergilerinde giyim sembolleri üzerinden aşağılanmanın tecrübeleri birkaç kuşağın benliğinde derin izler bırakmıştır. Pek çok dindar insan açısından "asriliğin" tahakkümü ve kibri, özentinin asli olanı tehdit ettiğine dair izlenimler modernizasyonla karışan modernliğe mesafe koyma sebebi olmuştur. Beri taraftan kamusal ifade ve imkânlardan yoksunluğun mütedeyyin kadınlarla erkekler arasına kadınların aleyhine bir fark koyduğunu da belirtmek gerekir. Şu var ki

52. Yakup Kadri Karaosmanoğlu, *Ankara,* Remzi Kitapevi, 1972, s. 99-102.

53. İrfan Orga, *Bir Türk Ailesinin Öyküsü,* çev. Arın Bayraktoroğlu, Everest Yayınları, İstanbul, 2018.

54. Muhadere Taşçıoğlu, *Türk Osmanlı Cemiyetinde Kadının Sosyal Durumu ve Kadın Kıyafetleri*, Kadının Sosyal Hayatını Tetkik Kurumu, Ankara, 1958, s. 81-82.

1980'lerde mecbur kalınan kamusal mücadele bu farkı silerek kadınların lehine bir dil ve eylem sıçramasının önünü açacaktır.

En az elli yıl süren "içe kapanma" ve edilgenleştirilme döneminin tesettürlü kadınlar üzerindeki etkisinin bir diğer örneğini 1970'lerin ortalarında eğitim gördüğüm yatılı okuldan eve döndüğümde fark etmiştim. Babamın arkadaşı bir Erzincan milletvekili Ankara'da Bülent Ecevit çifti ile görüşmeye giderken eşini başörtüsünü çıkarmaya zorlamıştı. Birlikte çektirilmiş fotoğraf elimizdeydi ve o yıllarda dindar olduğu söylenemeyecek bir öğretmen olan babam bu zorlamayı ne kadar yakışıksız bulduğunu anlatıyordu.

Büyük veya küçük, hiçbir yerleşimde insanlar modernliği tek bir yaklaşımla karşılamadı. Mütedeyyin kesimleri rahatsız eden çarşaftan pardösü veya döpiyese geçmek değil çevre hassasiyetlerinin gözetilmediği alafrangalıktı. Başörtüsünden veya çarşaftan vazgeçmeyenleri mürtecilikle suçlamak, eğitimi standart bir giyim şartına bağlamak birkaç kuşağı mesleksiz bırakmıştı. Bir yandan kadınları ekonomik açıdan bağımlı vaziyete terk etmek ve diğer yandan da yüzlerce yıldır biriken âdet ve alışkanlıkları da barındıran bir hayat tarzını "irtica" tehdidiyle suçlu konumuna yerleştirmek, oluşturduğu yaralarla mağdur kuşaklarda derin sarsıntılara yol açmıştır. Direnişçi mağdurlar muhtemelen çok kolay hedef gösterilebilecekleri için de yazıya dökmediler hikâyelerini. Kadınlar zaten yasakların çıkışsız hâle getirdiği iki yönlü bir baskı altında, ailelerine tutundular. İki yönlü baskı: Bir taraftan eğitim görme ve meslek edinmelerini tesettürlerinden vazgeçme şartına bağlayan sistem, diğer taraftan akıp giderken bambaşka ufuklar açan hayatın imkânlarını kadınlar için "fitne-fesat sebebi olmama" gibi gerekçelerle kısıtlayan aile ve cemaat otoriteleri. Aile çevresinde "koruma" pek çok örnekte bir hayatın temellükünün gerekçesine dönüşebilirdi. Sistemin yol açtığı baskıların pratik sonuçları öylesine vahim görünüyordu ki kadınlar ve bazen de erkekler için kendini görünmez kılacak bir hayat sürdürmek tek seçenek olabilirdi.

Belli Belirsiz Zamanların Hüznü ve Öfkesi

Yasaklar belli bir kadın modelini öne çıkarırken kılık kıyafet konusunda saplantılı bir çekişmeyi de sürekli kılıyordu. Büyük şehirlerde veya taşrada olsun İslami hayat tarzını benimseyen kadınlar ev merkezli hayatlarına kamusallığın birikimlerini taşıma çabası gösterseler bile genellikle kamusal alanın sergilediği yeni olay ve olguları yabancı gözlerle izledi veya sadece çekince ortaya koyan yorumlarla öğrendiler. Geriye çekilen kadın, toparlayıcı bir güç olmaya sevk ediyordu faaliyetlerini. Kamusal alandan uzaklığın kendini giderek daha fazla hissettiren sorunlarının etkisiyle olmalı, 1940'lı ve 50'li yıllardaki dinî neşriyatta kadın ve aileye bir başlık olarak geniş yer verilmeye başlandığı fark ediliyor. Tesettürüyle kadını kabullenmeyen kamusal alan tuzaklarla dolu bir cangıl gibi tanımlanıyor bu yayınlarda. Bu durumda mümin bir kadın için ev yaşantısı verili kamunun sergilediği olumsuzlukların altı çizilerek zorunluluktan öte ideal şeklinde gösteriliyordu. Ayet ve hadisler bu tasviri güçlendirecek şekilde yorumlanarak dâhil ediliyordu metinlere.

Esasında Türk sinemasında da bu sinemayı mo-

dernizasyonun bir enstrümanı gibi yorumlaması beklenen Muhsin Ertuğrul'un filmleri dahil, 1960'lara kadar çekilmiş birçok filmde sokak/kamusal alan herhangi iyi niyetli bir kadın için karanlık, korkutucu, namusunu tehdit eden kötülüklerle dolu hikâyelerle tasvir edilir. Necip Fazıl Kısakürek bile *Büyük Doğu*'da sıklıkla, "Kadını kurtarınız, onu evine döndürünüz" şeklinde manşetler atmıştır. Ancak *Büyük Doğu*'da aynı zamanda birçoğu Paris dergilerinden uyarlama modern tesettür modelleri verilir, Neslihan Kısakürek imzasıyla yayımlanan yazılarda yeni bir kamusal muaşeret mütedeyyin kadınlar açısından da düşünülür ve böylelikle bu kadınların kamusal hayat yoksunluğu vurgulanır.

Sinema elbette Müslüman kadının kamusal alandaki varlığının uç bir şekilde yorumlandığı bir alan. Türk sinemasının ilk otuz yılındaki yapımlarında kadın oyuncuların beden dilleri, canlandırma konusundaki sıkıntılarını yansıtacak bir tutukluk sergiler. Tabii olarak gelişmeyen, üstenci bir dil ve sert tedbirlerle şekillendirilen, karşıt görüşleri bir araya getiren herhangi bir ortak platformdan yoksun bir kamusallık, böylece ortaya çıkması kaçınılmaz olan sorunları öngörememiştir, bütün bilimsellik söylemlerine karşılık.

Dindar aileler hem tesettür meselesi hem de yozlaşacakları endişesiyle kız çocuklarını okula göndermekten uzak duruyorlardı. Gelgelelim pek çok aile de böylelikle oluşan eğitim boşluğunu doldurma gücüne sahip değildi.

1930'lar ve 1940'larda dünyaya gelmiş birçok kadın, eğitimsizlik ve meslek sahibi olamamanın sebep olduğu üzüntüyü dile getirir. Aile ortamı ile kamusal hayat arasındaki çelişki kuşkusuz mütedeyyin ailelerin erkek çocukları üzerinde de "öz yurdunda parya olma" hissiyatını oluşturuyordu. Bu gençlerin hüzün vurgulu kabuğuna sığamama hâli, Necip Fazıl Kısakürek'in 1950'lerde Anadolu şehir ve kasabalarına yaptığı yolculuklarda heyecanla karşılanmasının sahnelerinde dile gelir. Kendilerini anlayan, hissiyatlarını paylaşan, yanlarına giderek değer verdiğini gösteren güçlü bir şair ve yazarın gösterdiği alaka coşkuyla karşılık bulur ve vefa duygusuyla katlanarak sürer. Ne var ki bu toplantılarda kadınlar yoktur. Benzeri toplantı ve örgütlenmelerde de kadınlara rastlanmaz. Dindar aileler hem tesettür meselesi hem de yozlaşacakları endişesiyle kız çocuklarını okula göndermekten uzak duruyorlardı ne de olsa. Gelgelelim pek çok aile de böylelikle oluşan eğitim boşluğunu doldurma gücüne sahip değildi. Bu dönemde mütedeyyin kadınların öne çıktığı kamusal yönü olan bir hikâyeye rastlamak son derece güçtür. Kuşkusuz toplumsal faaliyet çok geniş bir başlık, etrafını hayırlı işleriyle etkileyen mütedeyyin kadınlar bu sessizlik yıllarında da elbette namevcut değildi. Ancak anılmamaları sanki bu faaliyetlerini de koruma altına alan bir gereklilik ortaya koyuyordu. İslami içerikli sorgulayıcı metinlerde de mütedeyyin kadınlar aile vurgulu genel ifadelere yerleştiriliyorlardı.

Büyük bir kadın kesimini atıl bir konuma iterek güçsüzleştiren/sindiren yasakçı tutumun mütedeyyin ve muhafazakâr kesimlerde oluşturduğu rahatsızlık İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra daha bir belirginlik kazandı. 1932'de başlayıp süren "Türkçe ezan" ısrarı ve buna bağlı cezalar örneğinde kendini gösteren dayatmalar mütedeyyin halkta kabul edilemez bir tahkir olarak karşılanıp giderek

yükselecek bir sahici katılım ve temsil arayışını körüklemiştir.

Bir yandan da savaşın etkilerinin ülke ekonomisine bindirdiği yük özellikle dar gelirlilerin ve köylülerin hayatına yansıyarak şikâyet konusu oluyordu. Benzeri şikâyetler seçimler konusunda da yaygındı. Ali Fuat Başgil bunu "...mebuslukta ömür boyunca devam eden bir meslek hâli vardı. Nitekim mebuslardan bir kısmı, bu rejimin devam ettiği 27 sene boyunca mebusluk makam ve sıfatlarını muhafaza etmiştir" diye anlatır.[55]

Sistem 1940'larda yükselen muhalefetin siyasal taleplerini geri çeviremeyeceği bir tıkanma yaşıyordu. Batı ittifaklarının güçlü dayanağı olan komünizm tehdidi, sağ muhafazakâr duyarlığı belli bir çerçevede tutmanın güçlü bir gerekçesi şeklinde yerleşmişti siyasetin gündemine.

Çarşaflı Kadınların Açmazı

İkinci Dünya Savaşı'nı takip eden yıllarda ülkede yükselen dinî eğitim ve ifade ihtiyacına dönük talepler ve böylelikle oluşan bir muhalif dil siyasi partilerin göz ardı edemeyeceği bir hareketlilik ortaya koyuyordu. Camilere gidenlerin sayısı bir hayli artmıştı. Hz. Muhammed'in (S.) ve diğer dinî şahsiyetlerin hayatını anlatan eserler, İslam tarihini, Kur'an-ı Kerim'i ve hadisleri konu alan kitaplar büyük ilgi görüyordu. Bernard Lewis (muhtemelen "takke"yi kastederek), sarığın yerini tutmak üzere kullanılan berenin yeniden yaygınlaşması üzerinden şöyle tasvir ediyor dönemi: "Açıkça bu niteliği alması dolayısıyla Türkiye'de bere de bir süre yasaklandı; fakat çok geçmeden sakallı ve bereli yaşlı adamların birçok yerlerde gittikçe artan bir şiddetle görüşlerini ve isteklerini dile getirdikleri görülecekti. Ulemanın artakalanı daha tutkulu olmuştu." Kimi ulemanın dinî eğitimin denetimini açıkça talep ettiğini, kiminin deneme kabilinden politikaya karıştığını aktaran Lewis, vakıfların tekrar Diyanet İşleri Başkanlığı'na iadesi isteği gibi gelişmelere verilecek olumlu cevabın ulemanın gücünü artıracağını da belirtir.[56] Yeni kurulan irili ufaklı birçok partinin programında dinî hak ve özgürlüklerin ağırlık kazandığı görülüyordu.[57] Seçime katılacak iki ana parti olan Cumhuriyet Halk Partisi ile Demokrat Parti dinî destek avantajını bir diğerine kaptırmama veya diğeriyle paylaşmama endişesini gözeten bir hoşgörüyle izlemeye çalışıyorlardı gelişmeleri. İkinci Dünya Savaşı'nı takiben kurulan Demokrat Parti dindar kitlelere yakın olduğu, onların sözcülüğünü üstleneceği izlenimi vermeye gayret ediyordu.[58] CHP 1950 seçimlerine girerken, mütedeyyin kesimlerdeki bu hareketliliği dikkate alan adımlar attı. Şemsettin Günaltay'ın başbakanlığı, halktan gelen talep karşısında 1949'da on aylık İmam ve Hatip Kursu açılması, din adamlarının idaresinin Diyanet İşleri Reisliği'ne verilmesi, 1925 tarihli tekke, zaviye ve türbelerin kapatılmasına dair kanunun birinci maddesi değiştirilmek suretiyle açılan 19 türbe bu bağlamda önemli birkaç örnek şeklinde zikredilebilir.[59] Ayrıca CHP 1947 Ku-

55. Ali Fuat Başgil, *27 Mayıs İhtilali ve Sebepleri*, Yağmur Yayınevi, İstanbul, 1966, s. 42.

56. Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, çev. Metin Kıratlı, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1984, s. 414-415.

57. Tarık Zafer Tunaya, age., s. 190-193.

58. Gotthard Jaschke, *Yeni Türkiye'de İslamcılık*, çev. Hayrullah Örs, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1972, s. 98.

59. Tarık Zafer Tunaya, age., s. 190-193.

rultayı'nda programının laiklik maddesini Demokrat Parti'ninkine benzer bir yorum kazandırarak şöyle değiştirdi:

> Din anlayışı bir vicdan meselesi olduğu için her türlü hücum ve müdahaleye karşı korunmalıdır. Hiçbir yurttaş kanunun yasaklamadığı ibadet ve ayinler yüzünden rahatsız edilmemelidir.[60]

Ancak aynı kurultayda Hamdullah Suphi Tanrıöver halkın İslami taleplerini Demokrat Parti'nin söylemlerini hatırlatan bir içerikle gündeme getirdiğinde tepki gördü ve kurultayın ardından partisinden istifa etti.[61] CHP politik görüşlerini yumuşatırken CHP'li siyasetçiler ve gazete yazarları "kolera, veba ve Bolşeviklikten daha kötü olan irtica" temalı söylemlerini öne sürmeye devam ediyorlardı. 1948 yazında Ahmet Hamdi Akseki'nin gayretleriyle Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından ilkokul 4. ve 5. sınıf öğrencileri için hazırlatılan din dersleri programı Millî Eğitim Bakanlığı tarafından kabul edildi. Beri taraftan Sadi Irmak, Birinci Dil Kongresi'nin 24 Eylül 1948'de kutlanan 16. yıldönümünde "Biz İslam Doğu'dan layik Batı medeniyetine geçtik yahut daha doğrusu kendi öz varlığımıza döndük" diye konuştu. 15 Ocak 1949'da başvekil atanması "Medreseden yetişmiş bir İslam bilgini" diye takdim edildiği için kimi İslami kesimleri umutlandıran Şemsettin Günaltay'ın, "Vicdan hürriyeti maskesi altındaki her irtica hemen ezilecektir" şeklindeki ifadeleri ise hayal kırıklığına yol açtı ve Demokrat Parti'ye dönük beklentileri güçlendirdi.[62] "Vicdan hürriyeti" söylemi, insanın dindarlığını herhangi bir şekilde belli etmemesinin gerekliliği diye hissettiriliyor, dindarlar "en bulaşıcı bir hastalıktan daha tehlikeli mikrop yayıcı varlıklar" şeklinde gösteriliyorlardı.[63] CHP din istismarcılarından şikâyet ediyordu hep, oysa hükûmetin "irtica" üzerinden yaptığı tehditkâr konuşmalar dinî meseleler alanında bir sığınma arayan insanların kendilerine bir hayat hakkı tanıdığı izlenimi veren söylem ve kurumlara ümitle tutunması sonucunu koyuyordu ortaya.

Bu sorun kadınların "kapalı" hayatı için de geçerliydi. Gazetelerde sıklıkla hükûmeti kadınların çarşaflı dolaşmamaları yönünde yaptırımlar uygulamaya çağıran yazılara yer veriliyordu. Hükûmet "dinsel eğitim" konusunda ödün verdiği için kara çarşaflıların sayısının arttığı öne sürülüyordu.[64] Çarşaflı kadınlar ise, "O kara çarşafların altında neler neler yapmıyorlar ki..." şeklinde bir yargıyla hedef gösterildikleri için daha fazla özel alanlarına kapanıyorlardı. Aşağılayıcı sözlerle ve saldırılarla karşılaştıkları kamusal alanın bir köşesinden beliriyorlardı en fazla, bir imza, bir mühür peşinde. Şehirleşmenin tabii akışında alanları kısıtlandığı için de yeni bir tesettür tarzına açık olamıyorlardı.

Beri taraftan asrileşmeyle dinî hayat tarzını sürdürme arasındaki çatışmanın çeşitli halk kesimlerinde bir karşılığı oluşmaya başlamıştı. Çağdaş uygarlık ve aydınlanma (veya bilim) övgüsünün karşısında bir konuma yerleştiriliyordu, kara çarşaflı

60. Gotthard Jaschke, age., s. 98.

61. Gotthard Jaschke, age., s. 100.

62. Gotthard Jaschke, age., s. 101.

63. Bernard Caporal, age., s. 24.

64. Bernard Caporal, age., s. 217.

kadınlar ve sakallı erkekler. Aşağılama aşırılığa zorluyor, hoyratlık öfke oluşturuyordu. Çarşafın derslerde bir çirkinlik ve cehalet sembolü diye pejoratif şekilde gösterilmesi annesi çarşaflı çocukların benliklerinde derin yaralar açıyordu kuşkusuz. Karşı söylem oluşturma ortamı ise son derece kısıtlıydı.

Mütedeyyin kesimlerin Necip Fazıl Kısakürek'e beslediği sevgiyi bu açıdan da fark etmek gerekir: Seçkin bir kesimden geliyordu ve birçok imtiyazını yitirme pahasına sistemin karşısına aldığı kesimlerin sorun ve hassasiyetlerini etki uyandıran manşetlerle gündeme taşıyordu.

Muhafazakâr Dilin Sınırları

Türkiye'nin çok partili hayata geçme denemeleri yaptığı 1950'ye doğru dinî içerikli yayınlarda gözle görülür bir canlanma başlamıştı. *Fetih*, *Selamet*, *Sebilürreşad*, *Hür Adam*, *İslâm Dünyası*, *Hareket*, *Ehli Sünnet* ve *Büyük Doğu* gibi dergilerde CHP'nin laiklik anlayışının tenkidi öne çıkıyordu. İkinci Meşrutiyet'in ilanından itibaren İslamcılık cereyanının yayın organı şeklinde görülen *Sebilürreşad* dergisi, "Din hürriyetinin sembolü" olarak 1948'den sonra tekrar yayın hayatına atıldı. Dergide din-siyaset, din-devlet bağlamında tahlillere, ayrıca siyaset, demokrasi ve laiklikle ilgili gelişmelerin ele alındığı yorumlara yer veriliyordu.[65] Bunun yanında diğer dergilerde tek parti eleştirisi, laikliğin dinsizlik olmadığı, öz Türkçecilik akımı, din eğitimindeki boşlukların yol açacağı muhtemel felaketler, masonlar ve dinsizlerin ülkeye komünizmi yerleştirme gayretleri, İslam dininin gerçek terakkiye mâni olmadığı, İslamiyet'te din ve dünya işlerinin birbirinden ayrılmazlığı gibi konuların işlendiği görülür.[66]

Büyük Doğu bir kenara bırakılırsa, kadın bir yazarın imzasına nadiren rastlanan bu yayınlarda İslam tarihinin saygın kadınlarını tanıtan, İslam'da kadının konumunun ele alındığı sayfalara yer verilse de tesettürlü kadınların eğitim ve kamusal planda yaşadıkları zorluklar veya büsbütün eğitimsiz kalmaları pek konu edilmiyordu. Mevcut kamusal hayat özellikle kadınların vitrinde yer tuttuğuna dair kanaati pekiştiren tespitlerle eleştiriliyordu. Böyle bir kamu, Müslüman aile kızları ve kadınlarının yer almayı isteyebileceği bir faaliyet alanı sunamazdı.

Bu kamusal alan ümitsizliğiyle birlikte kadınların kamusal varlığı da bir mesele olarak yer bulmuyordu gündemde. *Ehli Sünnet* dergisinde yayımlanan bir beyannamede Ekonomi Okulu öğrencisi Nevzat Yalçıntaş ve Ankara kitapçılarından A. Razı Özer, "Bir genç kız için yegâne övünç vasıtasının iyi huy ve meziyetlerinden ziyade vücudunun şu veya bu şekilde olması gerektiğini ima ederek ahlâka en büyük darbeyi indiren" gazetelerin zihniyetini kınıyor.[67] *İslam Dünyası*'nda Fatma Ogan, Peygamberimize (sav) yakın hanımların hayatlarından kesitler sunuyor.[68] 1956'da yayına başlayan ve kalabalık bir kadrosu bulunan *İslam* mecmuası ise ilk sayısında "İslam'da Kadının Mevkii" başlıklı bir yazıya yer veriyor. Bu yazıda kadının aslî görevinin

65. Fahrettin Gün, *Sebilürreşad Dergisi Ekseninde Çok Partili Hayata Geçerken İslâmcılara Göre Din, Siyaset ve Laiklik (1948-1954)*, Beyan Yayınları, İstanbul, 2001.

66. Şaban Sitembölükbaşı, *Türkiye'de İslâm'ın Yeniden İnkişafı*, İSAM Yayınları, İstanbul, 1995.

67. *Ehli Sünnet*, Sayı: 106, 1952.

68. *İslam Dünyası*, Sayı: 2, 1952.

evin iç idaresi, kocasının bakım ve saadeti, çocuk yetiştirme ve terbiyesi olduğu ve bunlar yerine getirilmediğinde cemiyetin iç dengesinin bozulacağı şeklinde görüşler dile getiriliyor.[69] Benzeri yazılara başka yayınlarda giderek daha fazla yer açıldığı görülecekti. Söylem ve projeleri, siyasallığı ve kültürü kamu yönlendirirken başörtülü kadınların kamusal namevcudiyeti, kadın meselesini sınırlı başlıklara indirgeme sonucunu veriyordu. Bu bağlamda ideal Müslüman kadını veya İslam kadınlarını konu etmenin, gerçekliğin ağır soruları karşısında bir kaçış olduğu söylenebilir.

Kamusal hiçbir şansın bulunmadığı dönemlerde mütedeyyin kadınlar bazen "tavşan kulak" tarzı başörtüsüyle çalışma şartlarına ayak uydurdular, bazen türban ve tayyörlü bir giyimle "çağdaşlıktan" yana bir fark ortaya koyup söz söyleme hakkı edindiler. Osmanlı çağında yetişmiş iyi eğitimli kimi seçkin kadınlar Cumhuriyet'ten sonra yerleştirilmek istenen sistemin çeşitli kural ve uygulamalarından rahatsız olsalar da geniş bağlantılarla bir hareket alanı oluşturan kapalı çevrelerinde kamusal alandan dışlanmaya mecbur kalmadan hayatlarını idame ettirdiler. Bu alanda akla gelen isimler arasında Sâmiha Ayverdi (1905-1993) ve Münevver Ayaşlı (1906-1999) sayılabilir.

Sâmiha Ayverdi İstanbul'da dünyaya geldi, seçkin bir çevrede yetişti, iyi bir eğitim aldı. Başörtüsü veya dönemin tabiri ile türban kullanmadı, ancak karanlıkta bırakılan dönemlere ışık tutan metinleri başörtülü kadınlar üzerinde ufuk açıcı bir etki oluşturdu. Toplumsal bir aktör olarak da mütedeyyin kadınların kamusal mücadelesinde yürekle-

Sâmiha Ayverdi (1905-1993).

ndirici bir rol üstlendi. Osmanlı kültürünü kendi ailesinin hikâyeleri üzerinden anlattı. Kendisini yakından tanıyan Belkıs İbrahimhakkı Ayverdi'yi, "Çok idealistti, dava sahibi, teşkilatçıydı, eylem insanıydı" diye anlatıyor. Ayverdi'nin Türkiye'nin her yöresinden aralarında mahkûmların da bulunduğu 3 bin 500 kişiye mektup yazdığı kaydedilir. Fatih'te Fevzipaşa Caddesi'nde refüj boyunca uzanan ağaçlar da 1976'da imar faaliyetleri nedeniyle ağaçları kesilen caddenin çorak hâlinden rahatsız olan

69. *İslam*, Sayı: 1, 1956.

Ayverdi'nin girişimiyle diktirilmişti. Fideleri almış, işçileri bulmuş ve diktirtmişti. Her sabah erkenden cadde boyunca uzayan dükkân ve mağazaları dolaşıp, "Siz buradan ekmek yiyorsunuz, bunları sulayın" diyordu. Yine İbrahimhakkı'dan öğrendiğime göre vefat edinceye kadar yatak odasını kendi silip süpürdü Ayverdi.

Tasavvuf kültürü merkezinde yazan ve yaşayan kadın yazarlar varlıklarıyla ilim ve irfan bağlamında bir imkânı gösteriyordu kuşkusuz mütedeyyin kadınlara.

Bir "Osmanlı aristokratı" diye tanınan Münevver Ayaşlı, miralay babasının görevi nedeniyle bulunduğu Selanik'te doğdu. Louis Massignon'un öğrencisiydi, onun teşvikiyle tasavvufa yöneldiği kaydedilir. Cumhuriyet döneminin de seçkinleri arasında yer aldı. Diplomat olan eşinin 1944'te vefatından sonra tasavvufa yöneldi. Osmanlı dönemine ilişkin bilgi edinmenin bir hayli zor olduğu yıllarda onun Batı emperyalizminin sebep olduğu acıları irdelediği, Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküşü ve Cumhuriyet'in kuruluş yılları arasındaki geçişin çeşitli problemlerini konu alan romanları mütedeyyin kesimlerde güvenilir bir kaynak telakki edildiği için ilgiyle okundu. Eserlerinde Rumeli ve Balkanlar'ın kaybının kederi ve "Boğaziçi medeniyeti" diye ifade edilen hayat tarzı inceliklerinin övgüsü dikkat çeker. Bir bakıma reddedilmiş bir kültürün inceliklerini hatırlarken oluşan boşluğa da işaret ediyordu. Yalısında elli yılı aşkın bir süre boyunca tasavvuf musikisi, ebru, tezhib ve *Mesnevî* dersleri verildi, zikirler yapıldı. 1940'ların başlarında benzeri faaliyetler elbette bir cesaret gerektirirdi, ancak Ayaşlı hep geniş, itibarlı bir çevreye sahip oldu. *İşittiklerim Gördüklerim Bildiklerim* adlı hatıratında Halide Edib'in Cemal Paşa'nın davetiyle Lübnan, Şam ve Beyrut'ta kurduğu okullarda sergilediği idareciliği, bu okuldaki kısa süren öğrenciliğine dayanarak ağır bir dille eleştirdi. Ayrıca Halide Edib'in Millî Mücadele sırasında bütün olumsuz ihtimalleri göze alarak Anadolu'ya gitmesini ve dışlanmaya yol açacağı hâlde fikirlerini dile getirmekteki ısrarını bir gösteri diye yorumladı hatıratında.[70]

Ayverdi ve Ayaşlı seküler Türk kamuoyuna Osmanlı döneminin hayat tarzı güzelliklerinin ayrıntılarını muhafazakâr bir duyarlıkla taşıdılar. Tasavvufi terbiyenin bireye kazandıracağı erdemlerle ahlaklı bir toplum oluşacağı fikriyle eserler kaleme aldılar. Aynı yaşlarda olan iki yazarın akranı pek çok mütedeyyin kadın 1920'lerde ya başörtüsünü terk etmiş ya da evlerine kapanmıştı. İlk gençlikleri Osmanlı döneminde geçen iki yazar da Osmanlı kültürünü içselleştirdikleri bir çevrede yetişmişlerdi. İçine doğup alıştıkları güzellikleri tutmak, korumak ve gelecek kuşaklara aktarmak, yeni dönemin kültür ve eğitim ikliminin göz ardı ettiği muaşeret inceliklerini ayakta tutmak istiyorlardı. Yeni sistemle görece bir serbesti kazanan tasavvuf kültürü ekseninde belli bir uzlaşı gerçekleştirerek değerlerini ayakta tutma ve izah etme çabası içine girdikleri söylenebilir.

Tasavvuf kültürü merkezinde yazan ve yaşayan kadın yazarlar varlıklarıyla ilim ve irfan bağlamında bir imkânı gösteriyordu kuşkusuz mütedeyyin

70. Münevver Ayaşlı, *İşittiklerim Gördüklerim Bildiklerim*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2014.

kadınlara. Beri taraftan endüstrileşmeye bağlı olarak 1950'lerde yaşanan göçlerle birlikte Türkiye bambaşka sorunlarla kuşatılmış durumdaydı. Dindar veya değil, sistemin adaletsizliklerini tanımlamadan gençlerle bir bağ kurmanın kolayca gerçekleşmeyeceği bir dalgalanma yaşıyordu toplum. Sâmiha Ayverdi ve Münevver Ayaşlı ise tesettürlü kadınların kamusal alan mücadelesini yorumlamaktan uzak durdular. Ancak Ayaşlı, Şule Yüksel konferanslar vermeye başladığında bu konferanslardan birine katılıp destek verdi. Ayrıca İlim Yayma Derneği'nin kurucuları arasındaydı.

Esasında toplumu okuma konusunda dinamik bir zihni olduğu söylenebilir Münevver Ayaşlı'nın. *Şadırvan* dergisinde yayımlanan bir yazısında milliyetçi-mukaddesatçı ve İslamcıların özeleştiri yapması gerektiğinin altını çizer. Ayaşlı'ya göre örgütlenmede başarılı dolayısıyla etkili olan solcular kitlelere ulaşabilirken İslamcılar bu konuda yetersiz kalıyordu. Örgütlenmede başarıları solculara tecrübe, metot ve destekçi kazandırırken bu konudaki yetersizlikleri İslamcılar için bir zaaf teşkil ediyordu. Kuşkusuz göçlerle şehre akan taşraya yönelik örgütleme çabalarını henüz kapsamayan bir yorum bu. Göç alabildiğine serbest bırakıldığı hâlde göçmenler şehirlerde rastgele bir karşılama görüyor ve büyük sıkıntılarla yüz yüze geldikleri gibi şehri yozlaştırmakla suçlanıyorlardı. İslamcı dernek ve partilerin bu göçmenlerle yakından ilgilenip sorunlarını çözmeye çalışması, İslami söylemi öne çıkan partilerin 1990'lardan itibaren yerel ve genel seçimlerde başarı göstermesinin en önemli sebeplerinden biridir.

Sâmiha Ayverdi kadınların başörtüsü gerekçesiyle kendilerini yetiştirme çabasından geri kalmaması gerektiğini her zaman savundu. Gelgelelim geniş bir kadın nüfusunun tesettür anlayışları nedeniyle kamusal ayrımcılığa maruz kaldığı da göz ardı edilemeyecek bir sorundu. Müslüman kadının tarih içinde evinden uzaklaşarak kaybettiği değerlerini geri kazanmasının önceliğini tartışıyordu Ayverdi hep, ancak bu değerleri kazanma ortamlarının öne sürdüğü şartların inançlı kadınların birçoğu tarafından kabul edilemez olmasını bir mesele olarak gündemine almıyordu. Üstelik ne evler eski evlerdi ne şehirler eski şehirler. Muhafazakârlığın kendisini bir süreklilik içinde tutan çevrenin dışındaki toplumu değerlendirmede geciktiği için de yasaklara karşı direnirken kamusal alanı dönüştüren başörtülü öğrencilerle bir bağ kurmakta zorlandığı söylenebilir.

Kamusal Alanda Başörtüsü, İlk Defa

Türkiye'de de bütün dünyada olduğu gibi 1960'lar, öğrenci ve işçi eylemlerinin yükseldiği yıllar. Ancak 1960'lar ülkemizde aynı zamanda, tam da eşiğinde gerçekleştirilen bir askerî darbenin damgasını taşıyan yıllar olarak yaşandı. Amerikalı gözlemci Walter F. Weiker bu darbenin İslami gelişmelere karşı yapıldığını öne sürer. Ezanın Arapça okunmaya başlanması, dini yayınlardaki canlanma, yeni camilerin inşası, "irticanın tırmanması" şeklinde anlaşılıyordu.[71] "Çarşaf giyimindeki artış" darbenin gerekçeleri arasında sıklıkla vurgulanıyordu. Mustafa Kemal Derneği'nin 24

71. Walter F. Weiker, *1960 Türk İhtilali*, çev. Mete Ergin, Cem Yayınevi, İstanbul, 1967, s. 16.

Ağustos 1960 tarihli bir toplantısında "Kara çarşafla mücadele için" yeni bir program hazırladığı görülüyor. Bir gazetede darbenin ardından "yobazın sindiği" ancak çarşaflı kadınların hâlâ şehirde "penguen sürüleri gibi" dolaştığı belirtiliyordu.[72] Dönemin milliyetçi mukaddesatçı hissiyatıyla şekillenen dinî basınında ise sıklıkla çarşaf ve mini etek arasında kıyaslama yapılarak mütedeyyinlerin gördüğü hayat tarzı baskısının sorgulandığı görülür. Siyasetle etkileşim içinde olan hayat tarzı kutuplaşması "çağdaş uygarlık" ve "irtica tehdidi" kalıpları üzerinden sürdürülüyordu.

1960'lar ideolojiler cephesinde olduğu gibi kimliklerin tartışılması alanında da bir patlama zamanı. Türk edebiyatında ve sinemasında bunun tezahürlerini fark ediyoruz. Batı'da 68 Hareketi'ni belirleyen sebeplerin payı elbette vardı bu tartışmaların yükselişinde ancak aynı zamanda Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküşünün ardından kurulan Cumhuriyet rejiminin geldiği noktada kitlelerin varlıklarını sınırlayan adlandırmaları kabullenememe ve vatandaş olarak tanınmak için öne sürülen şartları da haysiyetlerine yedirememesinin getirdiği bir çare, bir çıkış yolu arayışıydı yaşanan.

Genç kuşakların, hayatlarını rehine alan çok yönlü sebepleri sorgulaması ise birçok sebeple olağanlık kazanmaktaydı: Tercüme faaliyetleri, dinî neşriyatta izlenebilecek yeni ve şaşırtıcı baskılar, büyük şehre göçlerle gelen yeni öğrenme ve bağlantılar kurma imkânı, çağdaşlık nitelemesiyle yürütülen hayat tarzı propagandaları sürerken ithal ikameci politikalarda değişen bir şey olmayışının tecrübe ve gözlemleri... Başörtülülere yönelik baskılar ve sınırlamalar da sürüyor ve artık başörtülü öğrenciler bizzat kendileri bu baskı ve sınırlamaların hak ve hukukunu sorguluyorlardı.

1960'lara has devinimden sinema da payını alıyordu. Kültürel çelişkileri ise sinema afişleri kadar pek az araç sergileyebilirdi. Kemal Tahir haklı olarak sinemanın yayılma alanıyla toplumu tanımada büyük bir imkân ve öğrenme/öğretme alanı olduğunu vurguladı bu dönemde. Ayşe Şasa ise seyircinin beğeni veya reddiyle sinemacıların istikametini düzelttiğini dile getirdi. Mütedeyyin kesimler fotoğraf makinesinin keyfi kullanımı konusundaki 19. yüzyılın başlarında şeyhülislamların dile getirdiği endişeleri daha ileri bir noktaya taşıdığı kanaati bir yana, varlıklarının karikatürize edildiği filmler nedeniyle de uzak duruyorlardı sinemadan. Ancak Yücel Çakmaklı'nın 1969 yapımı *Kâbe Yollarında* filmi Anadolu'nun irili ufaklı yerleşimlerinde büyük bir rağbet gördü. Etraf *İslamiyet'in Kahraman Kızı*, *Hz. Ayşe*, *Rabia* gibi 60'larda kahramanı mütedeyyin kadınlar olan film afişleriyle kaplanmıştı sinema salonları.

Askerî darbe sonrası şartları, yeni hayal kırıklıkları ve ithal ikameye dayalı ekonominin krizleriyle toplumsal gerçekliğe sevk eden bir ortam oluşturuyor. "Film çekebilecek beş altı yönetmen vardı ama senaryo yazacak Vedat Türkali misali yazar yoktu" diye anlatıyor Ertem Göreç. Metin Erksan'ın Âşık Veysel'in hayatını konu aldığı 1952 yapımı *Karanlık Dünya* filmi başaklar çok cılız, çocuklar sokakta yalın ayak yürüyor hâlde gösterildiği için ve benzeri birçok sebeple ağır bir sansüre maruz kalışı hafızalardaydı. Oysa şartlar sanatı ve edebiyatı işte bu olguları görerek yeniden şekillenmeye zorluyordu. Masa başında metinler

72. *Cumhuriyet*, 28 Ağustos 1960.

kaleme almaya hakkımız var mıydı, sloganların öne sürdüğünden farklı sorularla çekilmiş filmleri hangi seyirci izleyecekti... Devlet memuru zihniyetine sahip yönetmenlerin zaman ve mekândan kopuk sineması yerine sanat ve edebiyattan beslenen toplumcu bir sinemaya yönlendiriyordu toplumsal hareketlilik. Toplumsal gerçekçi duyarlık bir yere kadar götürülebildi ve sansürle birlikte eski sinema kalıplarına geri dönüldü 60'ların ikinci yarısı tükenirken.

1970'lerde yerli bir sinema alanında gösterilen başarı örtük bir darbeye maruz kalmış gibi kesintiye uğradı ansızın. Sinema salonlarını kaplayan porno film afişlerinin duyurduğu büyük rahatsızlık, o yıllarda kimi genç kız ve kadınların tesettürü benimsemesindeki etkenlerden biri olabilir.

Başörtüsü çalışanlar içinde ancak hizmetli kesimden kadınların alametifarikasıydı medyada, beyaz tülbent ise apolitik anneler ve ninelerin masum kıldığı bir örtünmeyi gösterirdi. Başörtüsünün geleneksel biçiminde kamusal baskılar yüzünden meydana gelen bir donuklaşmadan söz edilemez miydi yer yer? Bu tür tanımlamaların sebep olduğu sorunların edebiyattaki ilk yansımalarından biri Afet Ilgaz'ın 1964'te yayımlanan "Başörtülüler" başlıklı öykü kitabı olabilir.

Kuşkusuz her kesimden insan görünüşte modernliğin dayatılmasından giderek daha fazla rahatsız oluyordu. Beri taraftan örgün eğitimde vazedilen ideal Türk kadınına ilişkin ifadeler aynı zamanda olumsuzladığı bir karşı kimlik inşası yüzünden gençlik kesimlerinde rahatsızlık uyandırmaktaydı. Sadece annesi başörtülü olan gençleri rahatsız etmiyordu geniş bir nüfusun hassasiyetlerini gözetmekten uzak bu inşa elbette, kimlik kurgusu dayatmasına karşı olan gençler açısından da kabul edilemezdi Türk kadınının gündeminin âdeta varlık-yokluk mesabesinde kılık kıyafet tartışmalarına indirgenmesi. Bir hususta başlayan şekilcilik zihniyet halinde toplumu kuşatırken ciddi sorunları konuşmanın da engeline dönüşüyordu. İlhan Selçuk "Gardrop Atatürkçülüğü" olarak eleştirecekti görünüşte modernliğin vardığı bu noktayı.[73]

"Gerici" diye damgalanmadan duyulan rahatsızlık ve bunun yol açtığı endişeler 1960'larda mütedeyyinlerin antikomünist sağ parti ve derneklerin çatıları altında toplanmaları gibi bir sonuç verdi. Aslında antikomünizmin tepkisi sadece komünizmle ilişkilendirilen sözlere ve fiillere yönelmiyor, Batılılaşma ile birlikte gelen modernizm odaklı kaygıları da içeriyordu. Batılılaşmanın haşarı çocuğu sayılan komünizmle özdeş görülen hususlar aynı zamanda mütedeyyin kitlelerin kendi kimliklerini koruma stratejisinin bir parçası olmuştu. Tek parti devriyle şekillenen laikliği alımlama şekli ve yerleştirme sistemi nedeniyle milliyetçi-mukaddesatçı, Müslüman, İslami, mütedeyyin vb. sıfatlar, kullanan kesimlere bağlı olarak yeni ifadeler kazanıyordu. Temiz kalpli Müslüman, aşırı veya bağnaz dindar, ilerici din adamı, yobaz, aydın din adamı, mürteci gibi sıfat ve terkiplerle tanımlanan mütedeyyin kesimler böylelikle maruz kaldıkları sınırlamaları sağ siyasi partilere destek vererek aşmaya çalıştılar. Büyük ölçüde kamusal mahrumiyetlerin zorunlu kıldığı bir

73. *Cumhuriyet*, 7 Aralık 1988.

yönelimdi bu. Gelgelelim bazen de dinî hassasiyetlerle başvurulmuş birçok korunma kabulünün geçen kırk yıl içinde yerleşik hâle geldiği görülüyordu. Osmanlı döneminde tabii bir şekilde gazetelerde ve dergilerde kadın meseleleri hakkında yazan, çeşitli konularda şeyhülislamlarla tartışmalara giren kadınlar, kırk yıl sonra yayımlanan dergilerde sadece kadın ve aile köşelerinde yazıyor, bazen de kılık kıyafet ve moda eleştirileri yapıyorlardı. Açık ki kılık kıyafet tartışmaları kitlesel bir bölünme oluşturacak bir dille sürdürülüyordu. Başörtüsü çalışanlar içinde ancak hizmetli kesimden kadınların alametifarikasıydı medyada, beyaz tülbent ise apolitik anneler ve ninelerin masum kıldığı bir örtünmeyi gösterirdi. Başörtüsünün geleneksel biçiminde kamusal baskılar yüzünden meydana gelen bir donuklaşmadan söz edilemez miydi yer yer? Bu tür tanımlamaların sebep olduğu sorunların edebiyattaki ilk yansımalarından biri Afet Ilgaz'ın 1964'te yayımlanan *Başörtülüler* başlıklı öykü kitabı olabilir. Bu kitap genç kuşağın bir çıkış yolu arayışında dinî hakikatleri yeniden düşünme çabası üzerinden okunmamıştır pek. Ilgaz bu öyküyle sürdürdüğü eleştiriyi ileride daha mantıki bir bağlama taşıyarak "anne kuşağının din anlayışındaki donukluğu" oluşturan sebepleri açacaktır. *Başörtülüler*'e adını veren öyküde ise Ilgaz, Kocamustafapaşa'da oturan "muhafazakâr" ve orta halli bir aileye mensup, belli bir dindarlık kalıbıyla yaşayan annesiyle çeşitli konularda anlaşmazlık içinde olan bir genç kızın dindarlığını tasvir eder bize. Bu genç kıza göre din, annesi için olduğu gibi belirli zaman ve mekânlarda yaşanmakla sınırlı değil, her yerdedir: "Aşkla karışıktı, başarıyla karışıktı, gençliğin kendine güveniyle, başarı tutkusuyla karışıktı. Kalıplaşmış, eskimiş, gülünç olmuş kurallara, eylemlere, davranışlara başkaldırış, onları sevmeyişle karışıktı."[74]

Kılık kıyafet ve hayat tarzları nedeniyle gururu incitilen ancak artık sığındıkları dar mekânlardan taşan mütedeyyin kesimler hayatiyetlerini geliştirmeyi mümkün kılacak alternatif bir kamu arayışı içindeydi. Yasağın savunucuları ise annelerinden farklı bir örtünme tarzı seçen genç kızların yönelimini karanlık odaklarla ilişkilendirmek suretiyle kuşkulu bir zemine çekmeye çalışıyorlardı.

Adnan Menderes'in idamına kadar uzanan süreç sağ çatılar altında toplanan İslami kesimde protest eğilimleri artırırken kimi kesimler için de ancak sağ çatıların himayesinde varlıklarını koruyabilecekleri kanısını derinleştiren bir etkiye sahip olmuştur. 1960'ların sonlarında yaşanan bazı olaylar ise kimi gençlik gruplarının sağcılık ve muhafazakârlıkla bir yol ayrımına girmesine yol açmıştır. Antikomünist söylemlerin etkisi altındaki milliyetçi mukaddesatçı gençlerin 1969'da İstanbul'a gelen Amerikan 6. Filo'sunu protesto eden solcu öğrencilere saldırısı bir zihniyet farkını ortaya koyuyordu. Bu dönemde Şule Yüksel Şenler ve Hatice Babacan'ın kamusal yasak ve görünmezliği aşarak medya ve üniversitede başörtüleriyle sürdürdükleri direnişi de kimi muhafazakâr gruplar desteklerken kimileri de eleştirdi. Esasında vesayetçi muhafazakârlarla aynı tutuma sahip sekülerler, başörtülü kadınların ev hayatıyla sınırlanması konusunda farkına varmadıkları bir ittifak içindeydi. Gerek Şenler'in gerekse Babacan'ın mütedeyyin kadınları

74. Afet Ilgaz, *Başörtülüler*, Yeditepe Yayınları, 1964, s. 2.

kısıtlı bir alanda tutarak hayatlarını zorlaştıran yasakların aşılmasında büyük payı var. Başörtüsüyle kamusal alanda var olunabileceğini göstermeleri, hem jakoben laik çevrelerin bu konudaki zihin konforunu sarsmış hem de konjonktürel içe kapanmayı geniş zamanda mümkün tek çare gibi vazederek kadınların kamusal alana dâhil olmaları bir yana sokağa çıkmalarını bile fitne ile ilişkilendiren kimi grupların hayat tarzı alanındaki katı yargılarını tartışmaya açık hâle getirmişti.

Kamu ve Cemaat Arasında Şule Yüksel Şenler

Şule Yüksel Şenler (1938-2019), Cumhuriyet dönemi basınının ilk başörtülü köşe yazarı ve kamusal aktörüdür. Daha önce *Babıali'de Sabah* gazetesi için İslam'da kadın ve çocuk üzerine yazılar kaleme alıyorken 1967'de Mehmet Şevki Eygi'nin yönettiği *Bugün* gazetesinde çalışmaya başladı Şenler. Yazılarında sıklıkla başörtüsü yasağını oluşturan sebepleri ve kılık kıyafet modernliğini sorguluyordu.[75] Kendisi, "Şulebaş" diye isimlendirilen bir tarzda örtüyordu başını ve bir röportajında Audrey Hepburn'un bir filmindeki başörtüsü tarzından esinlendiğini belirtmişti. Anadolu'nun çeşitli şehirlerinde verdiği konferanslarıyla genç kızlar için bir öncü oldu ve bir imkânın yolunu gösterdi. Bu konferanslara genç kızların gösterdiği ilgi, Necip Fazıl Kısakürek konferanslarına genç erkeklerin gösterdiği ilgiyi hatırlatıyor. Yazılarında başörtüsü yasağının mesnetlerini irdeliyor, sürgüne gönderilen başörtülü öğretmenleri anlatıyor, başörtüsü aleyhine açıklamalar yapan kadın derneklerinin açıklamalarını tartışıyor, bir öğrencinin başörtüsü nedeniyle üniversiteden kovulmasını sorguluyor, örtülü kadın ve genç kızları örtü aleyhtarlığına karşı açılan kampanyalara davet ediyordu. Başörtülü bir kadının sesinin kamusal alanda bu denli güçlü bir şekilde yükselmesi Cumhuriyet dönemi için bir ilkti.

Şule Yüksel Şenler. (1938-2019) (Depo Photos)

1970'lerin başlarında Şule Yüksel Şenler hak-

75. Şule Yüksel Şenler'in hayatına ilişkin daha detaylı bir çalışma için bakınız. Demet Tezcan, *Şule Yüksel Şenler,* Profil Yayınları, İstanbul, 2017.

kında dönemin Cumhurbaşkanı Cevdet Sunay'a hitaben yazdığı dahası reisicumhurun yanı sıra hükûmet ricalinin de Türkiye'ye gayriresmî bir ziyarette bulunan Papa 6. Paul'ün ayağına gitmesini eleştirdiği yazısı nedeniyle dava açıldı ve Şenler bu dava sonucu 13 ay 10 günlük bir hapse mahkûm oldu. Sekiz ay cezaevinde kaldı, çıktıktan sonra konferanslar vermeye devam etti.

Şule Yüksel Şenler'i kitlelerle buluşturan en önemli eseri 1969-1970'de *Bugün* gazetesinde tefrika edilen ve âşık olduğu Bilal isimli dindar gencin iyi ahlakından etkilenerek başını örten Feyza isimli bir genç kızın daha sonra Bilal'den bağımsız olarak verdiği hayat tarzını değiştirme mücadelesini konu alan *Huzur Sokağı* romanıdır.[76] Eser 1971'de Yücel Çakmaklı tarafından *Birleşen Yollar* adıyla sinemaya uyarlandı. Feyza'yı ise Türkan Şoray canlandırdı.

Şule Yüksel Şenler'in süreç içinde hem konferans vermek için şehir şehir dolaşması hem de farklı tesettürü nedeniyle grupların eleştirileri yüzünden zaman zaman tedirgin olup üzüldüğü tahmin edilebilir. Büyük bir varlık gösterirken üzerine gelen hurafe içerikli tariflere dayalı "İslam'da kadın" sorgulamalarından yılmış olması da çok muhtemel. Bunu söylerken elbette Bekir Topaloğlu'nun *İslâm'da Kadın* eseri gibi bir hayli özenli bir dille yazılmış nitelikte az sayıda kitabın sağladığı olumlu bir rehberliğin altı çizilmelidir. Hem medreseli hem de Yüksek İslam Enstitülü Topaloğlu'nun eseri vesayetçi bir dile sahip olmadığı gibi aynı konulu kitaplarda sıklıkla rastlanan hurafe ağırlıklı klişelerden de sakınılarak hazırlanmasıyla da farklı bir yerde durmaktadır. Alanında tek olmayan bu eser, sonraki yıllarda ilahiyatçı pek çok ismin kaleme aldığı eserlerle bir arada değerlendirilebilir. Seyyid Kutup, Mevdudi, Muhammed Hamidullah, Ali Şeriati, Murtaza Mutahhari, Muhammed Gazali, Meryem Cemile, Fazlurrahman gibi isimlerin gerek temel eserlerinde gerekse kadınlara ilişkin müstakil eserlerinde ortaya koydukları perspektif mütedeyyin kadınların bilinçlerini şekillendirmiştir. Aysel Zeynep Tozduman'ın İslam'da kadın haklarını ele aldığı kitabı, 1980'lerde kadın konulu tartışmalarda "hak ve ödevler" bağlamında ortaya çıkan çeşitli soruların dikkate alındığı bir içerik ortaya koyuyordu. Tozduman'ın eseri, benzeri bütün kitaplar arasında ilahiyat eğitimi almış kadın bir yazarın bakış açısıyla yazılmanın ayrıcalığına sahip.[77]

Bu kitaplardan birinin kapağında tesettürün açıklaması, bir su kabağı üzerine geçirilen süslü bir örtüyle temsiliyle yapılmaya çalışılmıştı. Açık zarf-kapalı zarf klişesi, örtülü veya örtüsüz masa örtüsü... Bu dil zaafı bazı "İslam'da Kadın" kitaplarının hayatta bulduğu karşılığı işte şu şekilde etkilemeye devam ediyor: Genç kız okuyor, ikna olmasa da teslimiyetini koruyor ama yaşamayı erteliyor. Genç kadın varlığını bastırırken hastalıklara duçar oluyor. İslami gerçekliğin dört bir taraftan bastırılmasıyla yer bulan hurafe dili kadınlara sokakta/kamuda atılan her adımda fitneye yol açma suçlaması nedeniyle içe kapanmayı tek çare hatta başarı olarak gösteriyor.[78] İlahiyatçı Hidayet Şefkatli

76. Şule Yüksel Şenler, *Huzur Sokağı*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2019.

77. Aysel Zeynep Tozduman, *İslam'da Kadının Hakları*, Seha Neşriyat, 1991.

78. Cihan Aktaş, "Bekir Topaloğlu'nun İslam'da Kadın Farkı", *Gerçek Hayat*, 11 Nisan 2016.

Tuksal, 2000'lerde bu hurafelerin gerçek varlığı bastırması, dolayısıyla değerlerin de üstünü örtmesinin süreç, kaynak ve olgularını *Kadın Karşıtı Söylemin İslam Geleneğindeki İzdüşümleri* (2000) başlıklı kitabında irdeleyecekti. Kuşkusuz bu alanda gerçekleşen çeşitli sorgulamalar erken dönem yenilikçi düşünürlerinden Musa Carullah'un *Hatun* adlı eserinin ortaya koyduğu bakış açısıyla bir şekilde ilişkilidir.

Şule Yüksel'in yazı ve konferanslarıyla gösterdiği kamusal varlık büyük şehirlerden Anadolu kasabalarına kadar pek çok dindar kadını etkiledi. Buna karşılık Yüksel birkaç yıl sonra bu kamusal varlığı Feyza gibi mesafe koyarak eleştirmeye başladı. Gerçi *Huzur Sokağı*'nda bunun göstergelerini de okumuştuk. Feyza başını örttükten bir süre sonra iş hayatını evine taşıyor ve bu taşınmayı biricik kurtuluş yolu şeklinde izah ediyordu. Ne var ki göçlerin, şehirleşmenin, emek mekânlarındaki değişimin, artan nüfusun, kız çocuklarının eğitiminin oransal artışının çağında genç bir kadının kamusal alanı terk edip eve dönüşü imkânsızlıklarla kuşatılan geniş kalabalıklar için pratik değeri olan bir açıklama sunmazdı.

Tarihin bazı dönemlerinde zaman birden hızlanır gibi olur. 1960'ların tercümeler ve toplumsal olaylarla beslenen devinimi 1970'lerin darbe sonrasındaki devrimci şiddetten sokak çatışmalarına uzanan terör tarafından bunaltılmış ortamında içe dönmeye zorladı grupları. Sistemin yasak koymalarıyla özel alanlara kapanmış yapılara hâkim "İslam'da kadın" ezberlerinin bu dönemde ailevi sorunlarla uğraşan genç bir kadın olan Şule Yüksel'in kamusal alana koyduğu mesafeyi dolaylı da olsa belirlediği geliyor akla.

Yoğun bir okuma ve faaliyet sürecinde örtünmeyi benimseyen genç kızlar "mahalle" içine dâhil oldukça, "fitne sebebi olma" endişesiyle sokağa ve kamuya mesafe koyma gereğini bildiren yargılar birbirini takip etmeye başladı. Farklı siyasal ve sosyal görüşlere sahip kesimlerin elli yıl içinde kendine has sebeplerle başını örten kadının evde oturması gerektiği görüşünde buluştuğu görülüyor. Fevziye Nuroğlu (1945) 1960'ların ikinci yarısında tesettürlü bir genç kız olarak Fatih sokaklarına çıktığında, duvar kenarlarında oturan delikanlılar salavat getirerek onunla dalga geçermiş. "Ben hiç önemsemez, yürürdüm" diye anlatır kendisi başından geçenleri sohbet ortamlarında. Sokakların tesettürlü öğrencilere iki yönlü olarak yasak sayıldığı dönemlerde Nuroğlu bir taraftan resmî kamusal alan yasaklarıyla, diğer taraftan ise din adına takvalı kadını sokaklardan çekilmeyi telkin eden telakkilere karşı çalıştı, konuştu, kız öğrencilerin eğitimine destek olan kurumların açılması için önayak oldu.

Hatice Babacan'a Destek Eylemleri

Şule Yüksel Şenler'in yazılarında değindiği başörtüsü nedeniyle üniversiteden kovulan öğrenci, 1968 yılı başlarında başörtüsüyle derse girmekte ısrar ettiği için Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi idaresi ve kimi hocaların "tarikatlar tarafından yönlendirildiği ve başka amaçlar için örtündüğü" şeklinde suçlamalar yöneltiği Hatice Babacan'dı. Babacan ve ona destek veren Mustafa Demirsöz adlı öğrenci fakülteden uzaklaştırıldı-

Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi öğrencileri Hatice Babacan ve Mustafa Demirsöz'ün fakülteden uzaklaştırılmaları protestolara neden olmuştu, 1968. (Depo Photos)

ğında elli kadar öğrenci de protesto için 15 Nisan'dan itibaren derse girmemeye başladı. Öğrenciler, "Biz kararın durdurulması için Danıştay'a dava açacağız. Dava sonuna kadar fakülteden çıkmayacağız. Burada yatıp kalkacak ve fakültedeki temizleme, sulama gibi sosyal hizmetleri kendimiz göreceğiz" diye açıklama yaptılar. Fakülte yönetimi "bazı gerici gazetelere demeç veren" bu öğrencilerin dışarıdan idare edildiğini öne sürdü. Demirsöz fakülteden atılışını protesto için açlık grevi yapmaya başladı, günler sonra fenalaşınca hastaneye kaldırıldı. Dindar bir öğrencinin yaptığı ilk açlık grevi olabilir bu eylem. Beri taraftan çeşitli öğrenci dernekleri yayınladıkları ortak bildiride "İlahiyat Fakültesi boykotunu icap ederse devrimcilerin kendi metotları ile sona erdireceklerini" duyurdular. 24 Nisan'da öğrenciler boykotu durdurup derslere girmeye başladı. 22 Mayıs'ta toplanan Ankara Üniversitesi Senatosu, Babacan ve Demirsöz hakkındaki atılma kararını onayladı. Bu haber üzerine öğrenciler Dil Tarih Coğrafya Fakültesi (DTCF) önünde toplanarak kararı pro-

testo etti. Aynı gün elli kadar ilahiyat öğrencisi ise fakültelerini işgal ederek çeşitli taleplerde bulundular. Taleplerden biri kız öğrencilerin başörtüsüne karışılmamasıydı.

İslami düşünceye sahip öğrenciler tarafından ilk kez gerçekleştirilen bu boykot, ilahiyat fakültesi öğrencileri hakkındaki izlenimi bir hayli değiştirdi. İlahiyatlı öğrenciler gibi imam hatipli öğrencilerin de protesto ve hak talebi konusunda bu boykotu getiren süreçten bir hayli etkilendiği muhakkak. Kimi müftüler "İslam'da boykot yoktur" şeklinde açıklamalar yaptılar. MTTB ve TMTF bildiri yayınlayarak boykotçu öğrencileri destekledi.[79]

Hatice Babacan fakülteden ayrıldı ve iki yıl önce başvurduğu Danıştay'ın bir karar vermesini bekledi, sonra yeniden sınava girerek DTCF'de Arap Dili ve Edebiyatı okudu. Genel af çıkınca İlahiyat Fakültesi'ne yine devam etmek istese de evlenince imam hatip fark derslerini vererek Kur'an Kursu öğretmenliği yapmayı tercih etti. Fakülte arkadaşları Babacan olayıyla birlikte birçok kız öğrencinin örtünme ayetlerini incelediğini ve kimisinin o dönemde başını örttüğünü anlatır.[80]

Dönemin basınında Hatice Babacan, alışılmış tasvirlerin dışında bir başörtülü öğrenci olarak şaşkınlık ve kuşkuyla karşılandı, arkasında "karanlık odaklar" arayan yazarlar oldu. *Akşam*'da ise İlhami Soysal, Babacan'ı Romanyalı komünist militan Anna Pauker'a benzetti.[81] Sezai Karakoç *Sütun* kitabında yer verdiği "İlahiyat Fakültesi'ne Mersiye" başlıklı yazısında Hatice Babacan'ın fakülteye alınmamasını şöyle eleştirdi:

> (İlahiyat Fakültesi) Bir kız öğrenci derse başını örterek girmesin diye bir ay ilime paydos dedi. Yüzlerce öğrencinin bir ay okumaması, birçok profesörün ders vermemesi daha kötü gelmedi ona, bir kızın İslam geleneklerine göre başını örtmesinden. (...) Hâlbuki başka fakültelerde başını örten kızların bulunduğu bir gerçektir. Batıda da böyle bir şey gayet olağan karşılanır, hatta birçok profesörün dikkatini bile çekmezdi.

Yasağı ayakta tutmaya dönük söylemler medya ve kamu kurumlarına mütedeyyin kesimlere dönük bir aşağılama ve tehdit dili şeklinde yansıyordu. Her yaşta kadın ve erkek ulusal bayramlardaki geçit törenlerinde "çarşafını atarak medeni olmuş" Türk kadınını canlandıran kendi kızlarını izlerken yaşadıklarına benzer bir infial ve öfkeyle izliyorlardı bu haberleri. Biçimcilik, eğitimin göz ardı edilmesi sonucunu getirdiğine göre kadınlar nasıl kendi gelecekleri konusunda karar verebilecek bir özne olmayı başarabilirlerdi? Muhakkak ki soğukkanlı bir şekilde konuşulmayan, söylemlerin birbirini bastırmasıyla da tartışılmaz kılınan bir kamusal alan sorunumuz vardı. Başörtülü kadınlar bu kamusal alanda tanınmıyor ve bir taraftan evle sınırlı bir hayat sürdürmeye mecbur edilirken aynı zamanda cahil ve gelişmemiş olmakla suçlanıyorlardı. Bu şartlar altında oluşan bir okul sistemi de sorunlarla maluldü ama sonuçta kamusal olana uzanmanın ilk şartıydı o sistemin onayını almak. Modernlik konusundaki biçimcilik sadece kadınlar konusunda değil bütün alanlarda Türkiye'yi

79. Hatice Babacan'ın başörtüsü ve İlahiyat Fakültesi boykotu için bakınız, Cihan Aktaş, *Tanzimattan Günümüze Kılık Kıyafet ve İktidar*, İz Yayıncılık, İstanbul, c. I içinde, s. 303-306.

80. *Zaman*, 20 Aralık 1988.

81. *Akşam*, 27 Mayıs 1968.

Batı'nın taşrası konumuna yerleştiriyordu. Beri taraftan başörtülülerin kamusal alanda karşılaştığı ayrımcılık seküler yönetimleri olan halkı Müslüman ülkelerde olduğu gibi kolonyalist Avrupa ülkelerinde de yol açtığı bütün sonuçlarla gündemlerde yer tutmaya başlamıştı.

Alternatif Kamu Arayışları

Mütedeyyin kadınların 1970'lerde dernekler etrafında bir araya gelmesi bir rastlantı değil. 1960'lı yıllar başörtülü bir kadının eğitim ve meslek hayatında ne tür zorluklarla karşılaşacağını ortaya koymuştu. Üniversite öğrenimi gören bir genç kız başını örttükten sonra şanslıysa ancak özel bir iş yerinde mesleğini sürdürebilirdi. Oysa evler üretim alanı değildi eskisi gibi ve bu eğitimli kadınlar başörtülerinin bir meslek, kamusal bir rol edinmelerine engel teşkil etmesini kabullenemiyorlardı. Bir tür mekânsızlık algısı 1970'lere bir dayanışma gerçekleştirmek üzere dernekleşme eğilimi hâlinde yansıdı.

Başörtülü öğrencilerin kamusal katılımları, Müslüman kadınların toplumsal hayatı üzerine tartışmaları da beraberinde getirdi. İslami kesimlerde ağırlıklı görüş kadının ev hanımlığı ve annelik sorumluluklarını aksatmadan toplumsal faaliyetlere katılabileceğiydi. Mütedeyyin kadınların bir meslek edinme çabasına itiraz edenler ise görüşlerini, ailenin zarar görmemesi, uygun iş ortamı bulunmaması ve kadınların çalışma hayatına atılmasının işsizliği artırdığı gibi gerekçelere dayandırıyorlardı.

Hukuk alanında bilgili olmak başörtülü bir kadının kendini savunabilmesine yardım etmiyordu. Emine Aykenar 1972'de Ankara Barosu'na bağlı serbest avukat olarak çalışırken başını örtmüş, ancak duruşmalara başörtülü girmesini istemeyen baro, "Modern ortamda teokratik giysi olmaz" diyerek genç avukatı barodan ihraç etmişti. Aykenar davası 1974'ün Şubat ayında Danıştay'daydı. Medyada geniş yer bulan dava halk kesimleri tarafından da dikkatle takip edildi. Ancak Türkiye Barolar Birliği, Adalet Bakanlığı ve Danıştay nezdinde yaptığı bütün müracaatlar olumsuz sonuç veren genç avukat bir daha mesleğini icra edemedi. Aykenar 1974 yılı başında *Millî Gazete*'de "Hanımların Kaleminden" köşesinde yazılar yazmaya başladı. İlk yazılarından birinde anlattığına göre daha önce Ankara'nın Çankaya ilçesine bağlı bir köyde öğretmen olarak çalışırken de "çocuklara kötü örnek olduğunu" öne süren müdürün şikâyeti üzerine hakkında soruşturma açılmıştı.

1970'ler, İslami kesimlerde "Müslüman kadının toplumdaki yeri ne olmalı?" sorusuna cevap aradığı ancak hayatın hep bu cevaplardan hızlı bir şekilde aktığı yıllar. Başörtüsü yasağının oluşturduğu boşlukta aileler bir cemaat bağının güvenini sunan veya eşin dostun tavsiye ettiği Kur'an kurslarına dört elle sarıldılar. Sosyal ve fen bilimleri alanında da dersler verilen, birçoğu pedagojik açıdan hiç de yeterli olmayan bu kurslara devam eden öğrenciler daha sonra dışarıdan sınava girerek liseyi bitirebilirdi. Yatılı bölümleri de olan bu kurslardan bazıları düzenledikleri konferanslar, sergiler, yarışmalar ve kermeslerle "kapalı" diye nitelendirilen ailelerin kızlarına toplumsallaşma yönünde katkı sağladılar. İmam hatip liselerine kız öğrenci

alınmasına ilişkin hükûmet kararıyla birlikte 1975'ten sonra dindar aileler kızlarını imam hatip liselerine göndermeye başladı.[82] Bu yeni gelişme Kur'an kurslarını müfredatlarını yeniden ele alıp zenginleştirmeye sevk etti.

Başörtülü öğrencilerin kamusal katılımları, Müslüman kadınların toplumsal hayatı üzerine tartışmaları da beraberinde getirdi. İslami kesimlerde ağırlıklı görüş kadının ev hanımlığı ve annelik sorumluluklarını aksatmadan toplumsal faaliyetlere katılabileceğiydi. Mütedeyyin kadınların bir meslek edinme çabasına itiraz edenler ise görüşlerini, ailenin zarar görmemesi, uygun iş ortamı bulunmaması ve kadınların çalışma hayatına atılmasının işsizliği artırdığı gibi gerekçelere dayandırıyorlardı. Bütün kadınları kişisel hikâyelerini, ihtiyaçlarını, eğilimlerini, imkân ve sorunlarını hesaba katmadan aynı kefeye koyarak yapılan bu genelleme Cumhuriyet'ten sonra kurgulanan kamuda mütedeyyin kadının namevcudiyetinin oluşturduğu kişisel ve ailevi zaafları dikkate almıyordu bile. Hiç değişmemesi gerektiği düşünüldüğü için aynı kalacağı varsayılan kadın, toplumsal dönüşüm sürecinde ister istemez geçirdiği değişimler öne sürülerek aile kurumunun karşı karşıya kaldığı yepyeni sorunlardan sorumlu tutuluyordu. Kadın eğer özne olarak muhatap alınabilseydi, ev ve kamu arasında nasıl bir hayatı olacağına da karar verebilecek bir konumda görülürdü elbette. Erkeklerin bir araya geldiği daha geniş bir örgütlenmeye sahip yapıların dışındaki dernekler kişisel hikâyelerin dile geldiği ortamlardı ve sayıları artarken, kadınlara da kendilerini ifade etme ortamı sağladı.

Gülsen Ataseven ve arkadaşları tarafından 1973'te kurulan Hanımlar İlim ve Kültür Derneği (HİKDE) 1976'da *Şadırvan* dergisini çıkarmaya başladı. Derginin yazarları arasında Münevver Ayaşlı, Av. Meliha Yalçıntaş, Mukaddes Çıtlak, Av. Hicran Göze, Fatma Çalıkavak gibi isimler de var. Başörtülü bir kadının dernek kurucusu olabilmesi kendi camiası içinde bile bir cesaret gerektirirdi. Bir röportajında HİKDE kurulurken eşi Prof. Asaf Ataseven'in o dönem kadın derneklerinin negatif imajı nedeniyle kendisinin bu derneğe üye olmasını istemediğini belirtir.[83]

Başörtülü kadınların istikrarlı ilk yayını olan *Şadırvan*, üç ayda bir çıkıyordu ve 1980 darbesiyle birlikte faaliyeti son buluncaya kadar 18 sayı yayımlandı. HİKDE mütedeyyin kadınlar ve genç kızların kurslar, konferanslar ve çeşitli yardım faaliyetleri aracılığıyla toplumsallaşmasına bir zemin sunmasıyla öncü bir role sahip. 1970'lerin ikinci yarısında Şule Yüksel Şenler'in arkadaş çevresiyle kurduğu İdealist Hanımlar Derneği ve Fevziye Nuroğlu'yla özdeş hâle gelen Mukaddesatçı Hanımlar Derneği, benzer bir gündemle hareket eden derneklerdi. İstanbul'daki faaliyetlerin haberleri, Anadolu'da da kadınların bir araya gelerek dernekler kurmaya sevk etmişti. Şule Yüksel Şenler *Millî Gazete*'deki bir yazısında 1975'te kurulan Malatya Kadınlararası İlim, Fazilet ve Kültürle Kalkındırma Derneği'nden söz ediyor. Bu derneğin gündeminde tesettürün yaygınlaşması için eşarp üretimine

82. Kız imam hatiplerin ilki olan İzmit Kız İHL ise 1977'de, 2. Milliyetçi Cephe Hükûmeti döneminde öğrenime açıldı. Olaylı bir açılış gerçekleşti, okul idaresi derslere başörtülü girdikleri gerekçesiyle 215 kız öğrenci hakkında soruşturma açtı.

83. "Bugünün Yöneticilerini Bu Anneler Yetiştirdi", *Yeni Şafak Pazar*, 15 Eylül 2013.

destek olmak, Kur'an eğitimi sağlamak, sosyal ve kültürel etkinlikler düzenlemek, bunların yanı sıra hanımlara annelik ve ev işleri konularında kendilerini geliştirmeleri için alan açmak gibi maddeler yer alıyordu.[84]

Kötü Tesettür Tartışmaları

1970'lerin ikinci yarısında İslam'ın siyasal yönünü açmaya çalışan ve kadınlara bu siyasallığın kamusal ifadesi alanında roller biçen birçok dergi yayımlandı. Bu dergilerde pek çok kez vurgulanan bir husus da tesettür tarzı alanında bir yozlaşma yaşandığı görüşüdür.[85] Esasında özel alandan kamusal alana bir taşma sırasında yaşanan uyum sorunu kadın ve erkek yazarlar tarafından ve özellikle kadınlarda suçluluk oluşturacak şekilde dile getiriliyordu. Tesettürlü kadınlar zevklerini geliştirebilecekleri bir ortam ve kaynaklardan yoksundu oysa. Korunmak başlıca amaçtı ve modeller tesettürlülere dönük üretim yapan birkaç firma tarafından belirleniyordu. Haddizatında nasıl örtünmek gerektiği de hep bir tartışma konusu olduğu için bu firmaların düz ve uzun modelleri rağbet görüyordu. Dönemin devrimci dilinin etkisinin birebir takip edilebildiği *Şûra* dergisinin 1978'in ortalarında kadınlara ayırdığı *Rayet*[86] sayfalarında okunacağı gibi metinlerde öne çıkan bir tema mütedeyyin kadınların vakit ve enerjisini süs püs yerine aileyi güçlendirecek bir bilinç edinmek üzere ilim irfana, okuma yazmaya ayırmakla mükellef olduğuydu. *Rayet* sayfaları Müslüman genç kızları okuyup yazmaya teşvik etmeyi ve onların evlerinde "yalnızca çeyiz işlemekle meşgul olmalarını" önlemeyi hedefliyordu.

Kamusal alanla bu sert karşılaşma, beden dilinde bir tereddüde olduğu kadar dilde de radikalleşmeye götürüyordu. Girilmemesi elzem ifsad yuvası mekânlar, yanından yöresinden geçilmemesi gereken semtler vardı. Esasında kolaylaştırıcı pek az unsurdan söz edilebilirdi. Daha önce de değindim: Laisist kesimler resmî olmayan bir yasak kabulü üzerinden aşağılama ve hedef gösterme yoluyla başörtülü kadınların kamusal alandan uzak durmalarını sağlamaya çalışırken, kimi muhafazakâr çevreler de kadınların kamusal bir rol üstlenme talebine kendileri ve aileleri adına yozlaştırıcı bir etki oluşturacağı iddiasıyla karşı çıkıyorlardı. Yasaktan yana olan yazar ve yorumcular başörtülü kadınların "çirkin görüntüleriyle Türkiye'yi medenî/uygar dünya karşısında küçük düşürdüğünü", hurafelerden beslenen kimi muhafazakârlar ise başörtülü kadınların "sokaklarda yürürken dahi fitne sebebi olduklarını" öne sürüyorlardı. Hayatı doğru okuyamayan dinî de okuyamıyor veya tam tersi. Dindar kesimler özgüvenlerini korumayı kadınların aile ve sıla bağlamında değişmeye zorlanan bir hayat tarzı ve muaşereti ayakta tutma yeteneğine bağlıyordu, bu konuda yapılması gereken sorgulamalar ve ihtiyaç duyulan tedbirler topyekûn bir çaba istiyor oysa. Beri taraftan yasakçı kesimlerde kamusal alanda başörtüsünü çağdaş uygarlığa ulaşmayı engelleyen

84. Şule Yüksel Şenler, "Kadınlararası Cemiyetleşme", *Millî Gazete*, 27 Haziran-2 Temmuz 1976.

85. Tesettürde yozlaşma sonraki kırk yıl boyunca da basında ve diğer medya organlarında sıklıkla yer alacaktı, aynı konu 19. yüzyılın başlarında da Osmanlı basınında geniş yer bulmuştu.

86. Rayet, Bedir Savaşı'nda İslam ordusunun önünde dalgalanan siyah tevhid sancağının adıydı. Rivayetlere göre Peygamberimiz (s.) Hz. Ayşe'ye ait siyah ehramı bir mızrağın ucuna geçirerek ordusuna sancak yapmıştı.

bir gericilik alameti olarak tanımlarken, başörtülü kadınların eşlerinin işte o kamuda pekâlâ konumlar edinebildiği gerçeğini göz ardı ediyorlardı.

Kendini Yenileme Çabaları

1970'ler siyasi kutuplaşmaya bağlı olarak şiddet ve terörün bir hayli tırmandığı yıllar. Bu yıllarda çeşitli sol fraksiyonlar ve ülkücü gruplar arasındaki çatışmalar sonucu binlerce genç öldü. İşçi eylemleri, grevler, bulunamayan gıda ve malzemeler için sabahın erken saatlerinden itibaren başlayıp uzayan kuyruklar, belediye hizmetinden yoksun gecekondu bölgelerinin içine terk edildiği sefalet, verili siyasette tıkanmanın göstergeleriydi. Mütedeyyin kesimler sağ-sol çatışmalarına nispeten mesafeli durdular. İşçi hakları, yolsuzluklar, sosyal adalet, bankacılık sisteminin sorunları gibi konular ise bir örneği Millî Görüş Hareketi çevresinde 1982'den sonra Refah Partisi'nin dillendireceği "Adil Düzen" şiarıyla özetlenecek olan bir siyasallığın tasavvurları hâlinde konuşuluyordu. "İslam gelecek, dertler bitecek" sloganı, mevcut birçok sorunun halihazırda çözülemezliği sonucu koyuyordu ortaya. Siyasal parti, demokrasi, roman, betonlaşma, kadınların çalışma hayatı, şehirlere göç, eleştirilen ancak âdeta maruz kalınan olgulardı.

Gerçekte Müslümanları güçsüz düşüren sebepler neydi, öğrenmeye nereden, nasıl başlamak gerekirdi? Bir eğilim kendi içinde derinleşiyor ve bunu da ağırlıklı olarak okuryazarlık üzerinden gerçekleştiriyordu.

Kamusal bir varoluş mücadelesi veren kadınlar ise tezlikle cevap bulması gereken soruları ve aşmaları gereken somut engeller nedeniyle daha hareketli ve pratikti. Uğradıkları eleştiriler karşısında mesnet arayışı İslam tarihini ve Hz. Muhammed'in (s.) hayatını ayrıntılarıyla öğrenmeye sevk ediyordu. Asrı Saadet'e ve İslam tarihine atıfta bulunma ve Peygamberimizin yakınındaki kadınların hayatlarına dair ayrıntılara vâkıf olmanın güveniyle konuşuyor, faaliyette bulunuyorlardı. Böylelikle gelişen söylemlerin radikal tonunun birkaç sebebi vardı: Birçoğu İslam'ın temel meselelerini ve kavramlarını ailelerinde veya okullarda değil kitaplarda öğreniyorlardı. Daha evvel de belirtildiği üzere İslam dünyasından ve Batı'dan seçilen yazarların kitapları mütedeyyin yayınevleri tarafından basılıyor ve büyük rağbet görüyordu. Başörtüsüyle yeni tanışanlar sorularına cevap ararken kitabevi, dernek, öğrenci evi ortamlarında bir araya geliyorlardı. Yasağa bağlı olarak yaşanan olayların öfkesi ve bezginliği, başka türlü bir siyasallık üzerine düşündürüyordu. Necip Fazıl Kısakürek'in "Sakarya" şiirinin "Öz yurdunda garipsin öz vatanında parya" şeklindeki mısrası dillerdeydi. Türkiye'nin iç sorunlarının arttığı bir dönemde 1979'da meydana gelen İran Devrimi, mütedeyyin kesimlerde çeşitli kavramları yeniden gözden geçirmeye götüren büyük bir etki oluşturmuştu. Her zaman sol kesime mal edilen ve bir özne fikrini gösteren inkılap/devrim olgusunu artık mütedeyyin gençler de kullanıyordu. Mitinglerde bulunan çarşaflı kadın kalabalıkları, tesettürlü kadınlara yüklenen ideolojik edilgenlikle ilgili her türlü yargıyı altüst eden bir etki uyandırıyordu. Gerçekte Müslümanları güçsüz düşüren

sebepler neydi, öğrenmeye nereden, nasıl başlamak gerekirdi? Bir eğilim kendi içinde derinleşiyor ve bunu da ağırlıklı olarak okuryazarlık üzerinden gerçekleştiriyordu. Grup toplantılarında İslam ümmetinin nasıl kurtulacağı, demokrasi, sanat, fotoğraf, kadın meseleleri, haremlik-selamlık, başörtüsü yasağı, modernizm, aydın olmak, eğitim meselesi, aile kurumunun sarsıntı geçirmesi, Afganistan'ın işgali, tüketim kültürü karşısında ne yapılması gerektiği, gecekondulaşma gibi başlıklar konuşuluyordu. Kavramlara dönük ilginin gündeme getirdiği "ümmet" ideali ve bununla bağlı yayınlar, sağcı yapıların sınırlarına dâhil edilemeyen bir eğilimin altını çiziyordu. Fatih Akıncılar Derneği'nin kurucularından ve başkanı olan Metin Yüksel 1979'da, genç İslamcıların cami önlerinde sattıkları dergilerden biri olan *İslâmî Hareket*'i çıkaran Sedat Yenigün 1980'de öldürüldü.

Eğitimini sürdüremeyen veya bir okuldan diploma alsa da iş bulamayan başörtülü kadınların büyük çoğunluğu İslam'ı öğrenme ve öğrendiklerini de anlatmaya adamışlardı mesailerini.

Aynı tarihlerde Küçükyalı'da, Mevhibe Kor evini haftada bir gün İslami kavramları öğrenmeyi sağlayan okumalar için öğrencilere açmaya başlamıştı. Bu öğrencilerin kimisi tahsilini sürdürme konusunda kararsızdı. Başörtülü iş bulamazlarsa nasıl bir hayatları olacaktı? Bir kısmı ailelerinin rızası hilafına başını örtmüştü, akraba ve çevreleriyle bir çatışma içindeydi. Öğrendikleri her yeni bilginin heyecanı içinde dini yanlış anladıklarını öne sürerek sorguluyordu ailelerini gençler. Mevhibe Kor iyi bir Müslüman olma çabasını öğrenmenin zemininde sürdüren kadınların bir meslekte ilerlemesinin aile hayatının güçlenmesine yardımcı olduğunu düşünmekteydi.

12 Eylül 1980 Darbesi'nin ardından bütün darbelerde yapıldığı gibi mütedeyyin çevreler bir kez daha evlerinde bulunan kitaplar ve yaptıkları toplantılar öne sürülerek "irtica" tehdidinin baskısıyla yüz yüze geldiler. İslami kesimler için bir toplanma ve gelişme ortamı anlamına gelen birçok dergi, kitabevi, dernek faaliyetine son vermek zorunda kaldı. Oysa özellikle genç nüfus için okuryazarlık faaliyetleri öğrenme ve kendini ifade etmenin en güvenilir mekânlarını sunuyordu. Böylelikle darbeyi takip eden yıllarda yayıncılık faaliyetleri yeniden canlandı.

Gazetelerdeki az sayıda kadın yazarın yerleri, söyleyecekleri çok şey olduğu hâlde "Kadın ve Aile" köşeleriyle sınırlıydı. 1983'ten itibaren köşe yazıları yazdığım *Yeni Devir*, İslami kesimin entelektüel birikimini bir araya getiren bir gazeteydi ve ne yazık ki Mine Alpay Gün dışında sürekli yazan bir başka kadın yazarı yoktu. 1978-1988 yılları arasında yayımlanan *Aylık Dergi*, İslamcı kadınların edebî metinlerine geniş yer ayıran ilk dergiydi. Yasakların yol açtığı özel bir duyarlık ve birikime sahip yazarların bir köşede kendine has bir üslupla anlatacağı ne kadar çok şey biriktiğini ortaya koyuyor 1990'lar. Medyada haber veya söyleşi bağlamında başörtülü kadın fotoğrafları da 1990'ların ortalarında kullanılmaya başlandı. Başörtülü kadınların panel, forum, sempozyum gibi toplantılarda karma bir topluluğa konuşmasının ortamı ise ancak on beş yıl kadar sonra oluşacaktı. Yasak karşıtı eylemlerin belirlediği bir inisiyatifiyle gerçekleşen bu değişimin bir sonucu, Refah

Partili belediyelerin başörtülü çalışanlara pek göz önünde bulunmayacakları bir düzeyde yer açmaları oldu.

80'li yıllarda kadınlara dönük yayımlanan ilk kadın dergisi 1985'te İskenderpaşa Cemaati tarafından çıkarılan ve 1996'ya kadar yayın hayatını sürdüren *Kadın ve Aile*'dir. Yine 1985'te Emine Şenlikoğlu yönetiminde yayımlanmaya başlayan ve yirmi yıl yayın hayatını sürdüren *Mektup* dergisi ise yazarları sadece kadınlardan oluşan bir mecraydı. Derginin genel yayın yönetmeni Emine Şenlikoğlu ise 1984'te, *Gençliğin İmanını Sorularla Çaldılar* başlıklı kitabı gerekçesiyle Türk Ceza Kanunu'nun 163. maddesi kapsamında mahkûm edilerek iki buçuk yıl hapis cezasına çarptırılmıştı.

Eğitimini sürdüremeyen veya bir okuldan diploma alsa da iş bulamayan başörtülü kadınların büyük çoğunluğu İslam'ı öğrenme ve öğrendiklerini de anlatmaya adamışlardı mesailerini. Bazen yakın çevrelerine bazen de sadece din adına üniversiteye gitmekten uzak durmalarını öne süren bir yazara yozlaşmadan, taviz vermeden eğitim görüp çalışabileceklerini anlatmaya çalıştılar. Gerginlik, dışlanma, gelecek endişesi gibi nedenlerle pek çok başörtülü kadın diğer başörtülü kadınlarla beraber bir hâl çaresi aramanın peşine düşerken, kimileri için yaşananların öfkesi bir içe kapanma sonucu doğurdu. Çoğu başörtülü kadın açısından ise tecrübeleri toplumun diğer dışlanan kesimlerine dönük bir duygudaşlık geliştirmeyi sağladı.

1980'lerin ilk yarısı, İslam'ı kendi çabalarıyla öğrenmenin, yasaklara itirazın, aileleri sorgulamanın coşkusunu ve güvenini yansıtır. Tesettür tarzları görece çeşitlilik gösterir. 1980'lerin ikinci yarısında ise YÖK'ün "türbanı" yeniden icadına

Mevhibe Kor.

bağlı olarak genişleyen yasağa karşı protestoların mütedeyyin genç kızları eylemci bir kişiliğe dönüştürdüğü fark ediliyor.[87] Beyazıt Meydanı başörtülü öğrencilerin kamusal alanı dönüştüren direnişlerinin akılda kalıcı bir mekânı oldu zamanla. Bu eylemlere halktan insanlar da katıldı. Aynı davayı savunan erkek öğrenciler eğitimlerini sürdürürken genç kızlar üniversite önlerinde bekliyordu. Kimi erkek öğrenciler başörtüsü direnişini

87. Cihan Aktaş, *Türbanın Yeniden İcadı-Ayrımcı Bir Kamusallık Tasarımı*, İz Yayıncılık, İstanbul, 2018.

destekliyor kimisi ise İslam'a aykırı buluyordu, kimi cemaatler de aynı şekilde eylemlere destek verirken kimileri Müslüman bir kızın üniversitelerde namahrem erkeklerle aynı sınıfta ders görmesinin temelden yanlış olduğunu öne sürüyordu. Bunların yanında yasağa karşı eylem yapmanın İslam'a aykırı olduğunu öne süren gruplar da vardı. Fethullahçı çevreye mensup başörtülü öğrenciler eylemlere katılmaktan daima uzak durdu ve daha sonra bir kısmı İstanbul'un merkezi camilerinde vaaz veren Fethullah Gülen'in başörtülü öğrencileri töhmet altında bırakan açıklamalarına uyarak başını açtı. Birçok öğrenci kalacak yeri olmadığı için İstanbul'dan ayrılmak zorunda kaldı ve birçoğu da kendilerine fırsatlar sunan bu şehirde kalmak için olumsuz şartlarda ucuz işçi olarak çalıştı. Ailelerinin tepkisinden çekinen kimi öğrenciler İstanbul'da kalmayı tek çaresi sayarak kendilerini mutsuz edecek evlilikler yaptılar. Asiye Dilipak'ın başkanı olduğu, 1987'de kurulan Öğrenci Aileleri Dayanışma Derneği bu dönemde okula alınmadığı için çeşitli sorunlar yaşayan öğrencilere bir araya gelip istişarede bulunma ortamı sundu.

Türban, damgalı bir kumaş parçasıydı yeniden icat edilirken; en başından. Hiç de bildik türbana benzemeyen başörtüsü "türban" olarak adlandırılırken her türlü şaibeye de açık sayılıyordu.

Siyah çarşaf temsilinde süren bastırılanın geri dönüşü ve cehaletle suçlanma sebebinin tahsil hakkı için meydanlara dökülüşü nadiren dürüst bir dille izah ediliyordu. Eyleme katılan öğrenciler ve destekçisi kadınların kıyafet ve başörtülerinin çeşitliliğine karşılık medyada siyah çarşaflı destekçilerin fotoğrafları "Kara tehlike, Kara Cuma, Siyah Başkaldırı Kırılıyor, Türbanın Arkası Kara Çarşaf, Çirkin Kılık" gibi manşetlerle verilmekteydi.[88] Oysa kimi katılımcılar iki yanlı namevcut sayıldıkları bir alanda bir meşruiyet arayışı sürdürürken kadınlıklarını silikleştirme ihtiyacı duydukları için de siyah tonu yeğliyorlardı. Siyah ton katılımcıları kişisellikten uzaklaştırarak aynı bedene dönüştürüyordu.

Türban, damgalı bir kumaş parçasıydı yeniden icat edilirken; en başından. Hiç de bildik türbana benzemeyen başörtüsü "türban" olarak adlandırılırken her türlü şaibeye de açık sayılıyordu. Aileler kızlarının yasa dışı bir örgüte üye olmasından endişe ediyor, ev sahipleri farklı bir şekilde başını örten öğrencinin karanlık ilişkileri olduğundan şüphe duymaya başlıyordu. Modern dünyada her şey değişirken başörtülü öğrencilerin anneanneleri gibi sıkmabaş bir tarzı seçmesini bekleyenler, muhafazakâr kesimde mevcut "değişmemesi gereken başörtülü kadın" algısını düşündürüyor. Oysa bu düzeyde bir yasağın bir öncülü yoktu ki başörtüsünün tarzının da olsun; dikenli bir zeminde el yordamıyla ve can havliyle gerçekleştirilen bir başlangıç vardı.

"Türban" diye isimlendirilen başörtüsü, kızlarını örtülü isteyen ailelerin istediği örtü değildi her zaman. Dolayısıyla okumak için evlerinden ayrılıp umulmadık istikametlere yolculuk etti başörtülü öğrenciler. Şükran Hekimoğlu Taşdelen, Diyarbakır Kız Meslek Lisesi'ne giderken başını örttüğünde kendi ailesinin sergilediği itirazları şöyle hatırlıyor:

88. Cihan Aktaş, *Tesettür ve Toplum*, Nehir Yayınları, 1992, s. 166.

> Hâlbuki o zamana kadar babam kendisi örtünmemi isterdi. Şimdiyse örtünmeme, anlamlandıramadığım bir karşı çıkışları vardı. Benim örtüm farklıymış. Benim örtüm siyasiymiş, dışarıdaki mührakların etkisi varmış da varmış.[89]

"Farklı başörtüsü" aynı zamanda son derece muğlak olabilen ve bu nedenle kişilik çarpılmalarına yol açan kural ve taleplere karşı bir sorgulamanın tepkisini de içeriyordu. Taşdelen çocukluğunda mahalle kızlarının gündüz saatlerinde ve akşam babalarının eve döneceği saatlerde değişik tarzlarda giyindiklerini de gözlemlemişti:

> Gündüz daha açık saçık, nasıl desem modern, akşam saatlerinde daha mazbut... Neden kıyafetlerini böyle değiştirirlerdi yine anlamazdım.[90]

Çeşitli ev toplantılarında kadınlar, İslami kesimde kadınların büyük şehirlerin karmaşasında işçi veya öğrenci olarak farklı tecrübeler yaşasalar bile sadece aile kurumu içinde bir rolle tanımlanması eğilimini ve geçinmek veya toplumsal bir fayda için çalışma fikrinin "modernizm tarafından zihinlerin bulandırılması" gibi ifadelerle özetlenmesini müzakere ediyorlardı. Bunların yanı sıra taaddüd-i zevcatı, feminizmi, bir edebî eserle veya sanatla anlatmada mahremiyet ölçülerini, kamusal ve özel alanı, sokak çocuklarını, ev kadınının emeğini, ev işçilerinin görünmezliğini, neşeli bir üretkenlik fikrini, gecekondulaşmayı, geniş aileden çekirdek aileye geçişin sorunlarını, sade hayat idealini, kozmetik sömürüsünü, tebliğ dilinin inceliklerini tartışıyorlardı. Gelgelelim bulundukları çevrede veya sınırlı bir imkân olsa bile bir dergi veya gazetede kadınların hak ve sorumlulukları bağlamında süregelen adaletten yoksun beklenti ve yorumları eleştiren bir kadın sıklıkla "feminist" diye suçlanıyordu. Böyle bir nitelemeyle eleştiren yabancılaştırılırken eleştiri de hükümsüz kılınırdı sanki. Ali Bulaç'ın, farklı bir çevre tarafından çıkarıldığı dönemde *Zaman* gazetesinin 17 Mart 1987 tarihli sayısında yayımlanan "Feminist Bayanların Kısa Aklı" başlıklı yazısında, modern dünyada pek çok kadının özel ve kamusal alan arasında yaşadığı bölünmenin zorluklarını benzeri bir eleştiriyle yargılaması bu nedenle başörtülü veya başörtüsüz, kadın meseleleri üzerine düşünen birçok yazar tarafından eleştirildi. Mualla Gülnaz, Halime Toros, Yıldız Ramazanoğlu ve Tuba Tuncer'in aynı gazetede yayımlanan yazılarıyla tartışma genişledi.

Kadınların Suffa'sı

1980'lerin ikinci yarısında Beyazıt Meydanı'ndaki başörtüsü yasağı protestolarını konu alan haberlerin fotoğraflarında sıklıkla görülen Muazzez Akıncı (1953-2019), Fatih'te her kesimden kadının uğradığı Suffa'nın müdavimlerinden biriydi. Zeyrek'te doğan Akıncı, geniş aile çevresiyle çatışma pahasına İslami bir hayat tarzına yönelmiş ve bu doğrultuda bir evlilik yapmıştı. Kendini çıkmazda hissettiği bir dönemde bir süre Suffa'da kalan spiker ve tiyatro oyuncusu Serpil Ulfaz, "Muazzez benim için o güne kadar görmediğim,

89. Şükran Hekimoğlu Taşdelen, *Bir Yürüyüşün Öyküsü-Yağmurdan İzler*, Çıra Yayınları, İstanbul, 2019, s. 53-99.

90. Şükran Hekimoğlu Taşdelen, age., s. 53.

Süreyya Yüksel (1955- 2005).

daha sonra da rastlamadığım bir Müslüman kadın tipiydi" diye anlatıyor. "Müslüman bir kadın, el âlem ne der, diye yaşayan, gösterişe düşkün yakın çevresine değerleri için bütün çıkarlarını feda etmeye hazır bir dille kafa tutuyordu." İslami kesimlerde kadınlardan oluşan, Akıncı'nın da içinde bulunduğu ilk tiyatro grubu Suffa bünyesinde oluşmuştu. Benim kuşağımın başörtüsü yasağına karşı eylemlere katılmış kadınları, Suffa'dan söz edildiğinde, Süreyya Yüksel (1955- 2005) ve Sabiha Ünlü'nün (1955) çabalarını hatırlarlar. Suffa ne dernekti ne vakıf, kurs da değildi, gelenler orada mütedeyyin kesimde alışılagelmiş kadın örgütlenmelerinden farklı olarak hiyerarşinin bulunmadığı, katılımcılara aidiyetin sorulmadığı, her türlü sorunun tartışılabildiği bir ortamla karşılaşıyorlardı. Mekân zamanla Medine'de Mescidi Nebevi'nin hemen bitişiğinde yer alan, evsiz ilim ehli sahabenin yaşadığı Suffa'nın adıyla anılmaya başlandı. 1980'lerin ikinci yarısından 2000'li yıllara kadar, herhangi bir kadın kendini bir gece sokakta bulmuşsa, o evin kapısını çalabilirdi. Öğrenme ortamı şeklinde tasarlanmış, tefsir çalışılan, medya kritikleri yapılan, yeni çıkan kitapların tahlil edildiği ev, başörtüsü yasaklarının şiddet kazandığı bir aralıkta ortalıkta kalan başörtüsü mağdurlarına da geçici sığınak olmuştu. 1970'lerdeki dernekleşme faaliyetlerinin aktörlerinden, İdealist Hanımlar Derneği'nin de kurucu başkanı olan Türkan Kumru "Suffa ilk olarak 1986-87'de Kocamustafapaşa'da açıldı. Belli bir kıyafet tarzına sahipti evin müdavimleri o dönemde ama benim gittiğim tarihlerde bu tarz konusunda bir kırılma yaşanmıştı. Öngörülüydü Suffa, çok net ve şeffaftı, o yüzden güven vericiydi. Bir ucunda tekfirin yer aldığı dışlayıcı bir tutuma sahip değillerdi, biz İslam'ı böyle anlıyoruz deyip ona uygun yaşamaya gayret ediyorlardı. Herkesin korkup çekindiği bir dönemde eşleri hapiste bulunan hanımları ziyaret ediyor, başörtüsü yasağı protestolarına katılıyorlardı. Fikri takip mekânıydı Suffa, tartışmalara açıktı. Her kesimden insan gelirdi ve çeşitli başlıklar üzerine tartışmalar gerçekleşirdi" diye anlattı bana.

Süreyya Yüksel 1968-75 seneleri arasında İstanbul Merkez Vaizliği görevinde bulunan âlim Sadrettin Yüksel'in kızı, Metin Yüksel'in kız kardeşidir. Etrafındakileri her zaman kullandıkları terim ve kavramlar üzerine yeniden düşünmeye sevk eden

eleştirel diliyle hatırlıyor onu dostları. Panel ve konferanslarda Süreyya Yüksel salondaysa, hiçbir mesnetsiz söz bırakıldığı gibi kalmaz, sorgulanırdı. Yüksel, hurafelere ve Müslüman kitlelere telkin edilmek istenen "pansuman pamuğu" mesabesindeki mistik söylemlere karşı da sorgulayıcı bir yaklaşım içindeydi.

Suffa ne dernekti ne vakıf, kurs da değildi, gelenler orada mütedeyyin kesimde alışılagelmiş kadın örgütlenmelerinden farklı olarak hiyerarşinin bulunmadığı, katılımcılara aidiyetin sorulmadığı, her türlü sorunun tartışılabildiği bir ortamla karşılaşıyorlardı.

Sabiha Ünlü, Suffa'nın ilk kurulduğu yıllarda *Dilek Taşları* adlı gerçekliğin yerini alan hurafelere aldanma eğilimini irdelediği bir kitap yazdı. Birlikte –hiç de planlı hareket etmeden– kurdukları Suffa, İslamcı kadınların tarihinde özel bir yere sahip. İki yetişkin hanım ilmi çalışmalarını bağımsız bir şekilde sürdürmek üzere açtıkları evi bir okula dönüştürmüşlerdi. Müfredatları 10. yüzyılda Kuzey Afrika'da faaliyet gösteren Ribat-ül Bağdadiyeler'i hatırlatıyor. İşler imece usulü yapılsa da asıl yük kurucuların üzerindeydi. Suffa katılımcılarının Bağlarbaşı'nda gerçekleştirdiği "Türkiyem Türkiyem" şenliği, Suffa çevresi örneğinde İslamcı kadınların dikkatini ümmete dair okumalardan Türkiye'ye, yakın ilişkilerin ve gündelik hayatın ironilerine çevirdiği ilk faaliyetlerden biri. Ulfaz, Suffa tiyatrosunun oyunlarında genellikle başrolde oynuyordu. Sabiha Ünlü sergilenen oyunları yazıyor, Süreyya Yüksel yönetiyordu. Türkiye'de İslami ilk gelinlik defilesini yine Suffa'nın müdavimlerinden Hatice Öztürk'ün tasarımlarıyla Suffa tiyatro grubu sahneledi.

Muazzez oyun ve defilelerde perde arkasında ve önünde hep vardı, öylesine renkliydi kişiliği. Defilelerde mankenlerin hazırlanmasına yardım eder, tiyatro oyunları sırasında kulistekilere destek olurdu. Oyunlarda oyuncu olarak da yer aldı birçok kez. Kışın soğuk günlerinde provalarımızı bazen onun evine taşırdık. Çok güzel şarkı söyler, Muazzez Abacı taklidi yapardı.

Muazzez Akıncı, Suffa'ya gelen yasak mağduru kızlar için Sarıyer kıyılarında piknik düzenlerdi. Çok iyi bir aşçıydı. Cerrahpaşa'da oturma eylemi yapan başörtülü öğrencilere mücver ve dolma götürüp sofra kurar, bu sofraya her görüşten öğrenciyi davet ederken öğrenci eylemleri için orada olan polisleri de ayırmazdı. Yavrum, kardeşim, evladım, sen görevini yapıyorsun, diye seslenirdi polislere. Bazen bir eyleme katılmadığında polisler, "O tonton ablamız niye gelmedi?" diye sorarlarmış.

Joker Yerine Konulmanın Soruları

1980'lerin ikinci yarısında başörtülü kadınlar gündemlerindeki meseleleri Fatih ve Bağlarbaşı'nda gerçekleştirilen panellerde konuşmaya başladılar. Bazen bir düğün bazen de sinema salonunda gerçekleştirilen bu panellerde İslam'da kadın, başörtüsü zulmü, Afganistan, Filistin, modern dünyada Müslüman olmak gibi konular irdelenirdi. Birçoğu Yusuf Kara ve Nadire Kara'nın yönettiği Akın

Organizasyon tarafından düzenlenen bu panellerde konuşmacılar düşünce özgürlüğü, kamusal alan-özel alan gerilimi, insan hakları, hukuk devleti, çoğulculuk, bilginin İslamileştirilmesi gibi konuları irdeliyorlardı. Kadınlar karma panellerde ancak 1990'ların ortalarında konuşmaya başladı. Bu panellerde de öncelikli konulardan biri kadının çalışmasının mümkün olup olmadığıydı. Kamusal yasaklarla geçen yıllarda mütedeyyin kesimler, dokusuna özgürce bir katkı sağlayamadıkları verili kamusal alanın herkes, ancak özellikle de kadınlar için yozlaştırıcı olduğuna dair güçlü bir kanaate sahip olmuşlardı. Bununla birlikte erkekler geçim gailesi nedeniyle mecburen yer alıyorlardı orada. Teorik açıdan her kadının geçiminden mükellef bir erkeğin sorumlu olduğu kabulüyle çalışmak zorunda kalan kadınların durumu bir mesele olarak gündemlere nadiren dâhil ediliyordu. Hayal ettiği bir alanda eğitim görüp faaliyette bulunmanın geliştirici, yetenekleri açığa çıkaran, benliği onaran yönleri üzerine düşünmek de aynı şekilde, yasağın yol açtığı somut zorlukların ortasında pek önemli gelmiyordu. Kadınların da faaliyette bulunabileceği bir kamusal alan üzerine konuşmak, aile üzerine de yeniden konuşmayı gerektirirdi. Aile, kadının başat sorumluluğuyla birlikte "kale" gibi görülüyordu çünkü. Bununla birlikte başörtüsü yasaklarını sorgulamak kimi İslamcı aktörlere göre ille de kadınlara kamusal alanda bir yer aramak için değil sistemin temel bir zaafını hayattan yükselen güçlü bir taleple açığa vurmayı mümkün kıldığı için sürdürülmeliydi.

Bir kadın aile hayatını ihmal etmeden nasıl bir işte çalışabilir, bir çalışma ortamında bulunabilirdi? Refah Partisi'nin başta İstanbul ve Ankara olmak üzere 28 ilde kazandığı 1994 yerel seçimleriyle, İslami kesimlerde kadınların çalışmasıyla ilgili tartışmalar farklı bir mecraya yöneldi. Alternatif kamu arayışı, belediyelerin sunduğu imkânlarla yeni bir ifade kazandı. Birçok belediye hâlâ vitrinde başörtülü çalışan bulundurmak istemiyordu. Arka planda bile olsa belediye çalışanı olmak başörtülüler için daha önce hiç yaşanmamış bir tecrübe demekti.

Cemaatten kamuya bu somut adımın ardından başörtülü kadınlar çalışma ortamında yadırganmanın ön yargılarıyla karşı karşıya geldiler. Kuşkusuz bu sadece belediyelerle sınırlı olmayan bir sorundu. Başörtülü bir çalışan ne kadar liyakat sahibi olursa olsun bulabildiği işte ancak karşılaştığı ayrımcı muameleyi sineye çekerek tutunabilirdi. İlahiyat çevrelerinde de yaygın olarak tecrübe edilen bir tutunma çabasıydı bu. O dönemde eğitim görmüş birçok öğrenciden sınıfa adım attıkları ilk günden itibaren arka sıralarda oturmaları ve derslerde fazla faal olmamaları konusunda aldıkları uyarılara ilişkin pek çok hatıra dinleyebilirsiniz. Benzeri bir bakış açısının medyadaki yansımaları konusunda Nevin Meriç'in maruz kaldığı şu yaklaşım bir fikir verebilir: İlahiyat fakültesi mezunu Meriç 2000'de İstanbul Müftülüğü Alo-Fetva biriminde çalışmaya başladı. Mütedeyyin gençler tarafından çıkarılan haftalık bir derginin muhabiri kendisiyle röportaj yapmak istediğinde, muhabir hanımı tanımadığı hâlde güvenebileceğini düşünerek kabul etti. Birkaç gün sonra gazeteyi açtığında allak bullak oldu. Editör "Artık Avrat'tan mı Fetva alacağız?" başlığını uygun görmüştü söyleşiye. İlâhiyat eğitiminin yanı sıra sosyoloji alanında yüksek lisans eğitimi *gören* Meriç'in sonraki yıllarda *Fetva*

Sorularında Değişen Kadın Yaşamı (2004) ve *Değişen Kentte Dinî Hayat* (2005) gibi birçok kitabı yayımlandı.

28 Şubat 1997'deki postmodern darbeye götüren süreçte başörtülü kadın çalıştıran iş yerleriyle özel okullar kapatılma endişesiyle personelini ya tasfiye ettiler ya da geri plana çektiler. Müfettiş kontrolleri sırasında depo ve ardiye gibi yerlere gizlenme telaşını o dönemde çalışma hayatına atılan birçok başörtülü kadından dinlemek olası. Özel kurumlar dikkat çekmekten kaçındıkları için başörtülü personeli arka planda bulundurmaya özen gösteriyorlardı. Vakıf ve derneklerde gönüllü çalışan başörtülü kadınlar ise 1990'ların son yıllarında dava arkadaşlarının, "çağdaş" görünümlü profesyonelleri kendilerine tercih ettiği gerçeğiyle yüz yüze geldi.

Çeşitli çıkarlar için başını örtmüş, zayıf iradeli, kandırılmaya yatkın bir başörtülü imajı oluşturan Fadime Şahin imgeleri, öğrencilerin üzerinde büyük bir baskı oluşturdu, "Postmodern Darbe" diye isimlendirilen süreçte. Özellikle öğrenci evlerinde ve yurtlarda kalan başörtülü öğrenciler ev sahibi, işveren ve komşular tarafından potansiyel bir Fadime Şahin muamelesi görmeye başladılar. 1996'da Aczmendilerin lideri Müslüm Gündüz'le Kadıköy'de bir evde basılmasıyla tanınan Fadime Şahin'in bir mizansen figürü olduğu bugün yaygın bir kanaat. Başörtülü öğrencilerin toplumsal saygınlığını yok etmeye dönük bu operasyonların ilkinde ise gerçek bir kişilik, başörtüsü yasağı mağduru Sevgi Engin 1994'te İzmir'de eşi ile birlikte bulunduğu evden örgüt üyesi olduğu gerekçesiyle alındı, işkence gördü ve neticede Almanya'ya yerleşmek zorunda kaldı. O dönem medyasında yer bulduğu kadarıyla Engin'in eşi ile birlikte maruz kaldığı suçlamalar 28 Şubat postmodern darbesine zemin hazırlamaya dönük bir plana bağlı olmakla yorumlandı geçen yıllar içinde. Engin yaşadıklarını yıllar sonra *Bir Nehir Gibi* adlı bir romanla anlattı.[91]

Medya kanalıyla dolaşıma sokulan, kolaylıkla kandırılmaya açık başörtülü kadın imgelerinin perdelediği direniş hikâyeleri, "önemli" başarıların arka planındaki mütevazı çabalar olmayı sürdürdüler. Alternatif kamular artık genel kamuyla bütünleşmekteydi. 1980'lerden beri Allah rızası için çalışan kimi kadınlar 2000'lere doğru gelişmesine büyük emek verdikleri alternatif kamuların yeniden yapılanma süreçlerinde dışarıda tutulurken, mahallenin bacısı olarak "joker yerine konuldukları"nı duydular. Konumları bacı olarak farklıydı, cemaat hissini var ediyordu, onlar ise profesyoneller arıyorlardı. Aslında istenilen, bir risk almayı gerektirmeyecek ancak tasviri hiç de kolay yapılamayacak tarafsız bir "bayan" ifadesiydi. "Joker yerine konulma" yaralarına karşılık bu direnişçiler, "beyaz masa" örneğinde somutlaşan halk hizmetlerinin ilk uygulamasını Refah Partisi'nin kazandığı Bahçelievler Belediyesi'nde 1993'te gerçekleştirdiler.

Anlatmadan Yapılamayan Birçok Şey

Yasakları protesto eylemlerinden fotoğraflar mütedeyyin kesimleri suskunlaştırmaya matuf "irtica" haberleri için kullanılırken öğrenciler karanlık

91. Sevgi Engin, *Bir Nehir Gibi*, Ekin Yayınları, İstanbul, 2004.

odaklarla ilişkilendiriliyor, yabancı güçlerden dolarla maaş almakla suçlanıyorlardı. Böyle bir dilin beslediği güvensizlik ve gerginlik siyasette yeni arayışları gösteren bir hareketlilik ortaya koymaya başladı. *İktibas*, *Yeryüzü*, *Yeni Zemin*, *Kitap Dergisi*, *Bilgi ve Hikmet*, *Bu Meydan* gibi pek çok dergi Türkiye kültür, siyaset ve toplumsallığının insan hakları, ayrımcılık, kamusal alan tıkanması gibi konuların yoğun olarak irdelendiği açık oturumlar düzenliyor ve makalelere yer veriyorlardı.

Mütedeyyin sağlıkçıların faaliyet gösterdiği sivil çalışma, Yeryüzü Doktorları. Kurucularından olan, yönetiminde ve saha çalışmalarında faaliyet gösteren Dr. Havva Sula bu alanda faaliyet gösteren birkaç kadından biri. Sula'nın izlenimlerine göre STK'larda sadece insani yardım toplama veya yardım faaliyetlerine maddi destek sağlama yönünde katkıda bulunmakla sınırlı kalan kadınlar artık fiilî olarak da sahada yer almaya başladı.

Temel eğitim ve çalışma hakkı engeller koyarken sanat ve edebiyat, elbette güçlü bir çaba ve ısrar gerektiren bir ifade alanıydı. Mine Alpay Gün, Halime Toros, Fatma Barbarosoğlu, Yıldız Ramazanoğlu, Hülya Aktaş, Sibel Eraslan... 1990'lar mütedeyyin kadın yazarlarının öykü ve roman türünde yayımlatmaya başladığı yıllar. Nazife Şişman bu kuşak içinde edebiyat dışı kitaplarıyla üretkenliğini koruyan birkaç kalemden biri. Şişman, modern dünyada İslami bir hayat sürdürmenin imkân ve sorunlarını ele alan, dijital teknoloji, gündelik hayat, başörtülü kadınlar, kadın bedeninin araçsallaştırılması gibi konuları irdelediği pek çok kitap yayımlattı. Gazetelerde ve dergilerde bu konularda çeşitli yazılar yazdı. Akademisyen Alev Erkilet ise Orta Doğu'da modernleşme süreçleri ile İslami hareketleri incelediği doktora tezinin ardından 28 Şubat döneminde üniversiteden uzaklaştırıldı. Erkilet sonraki yıllarda kent ve toplum arasındaki etkileşimleri irdelediği, hızlı kentleşme ve çarpık yapılaşmanın getirdiği kentsel dönüşüm projelerini ve bu projelerin ortaya koyduğu sorunları şehir yoksulları açısından tartışan kitaplar ve makaleler yazdı.

Yukarıda söz ettiğim edebiyatçılar aynı zamanda köşe yazarı olarak gündemi yorumladıkları metinler kaleme aldılar. Mine Alpay Gün köşe yazarlığını kırk yıl boyunca kesintisiz bir şekilde sürdürürken bu süreçte edebî alanda pek çok eser verdi. Sosyoloji alanında doktora yapan Fatma Barbarosoğlu, öykü ve romanlar yayımlamaya devam ederken aynı zamanda toplumsallaşma yollarını ve insan ilişkilerini gündelik hayat ve mekânlar üzerinden irdelediği kitaplar yazmayı sürdürdü. Yıldız Ramazanoğlu bir yandan eczacılık mesleği alanında faaliyet gösterirken, öykü alanında eserler verdi, aynı zamanda sinema, kadın meseleleri ve insan hakları ihlallerine dönük irdelemeleri içeren kitaplar da kaleme almayı sürdürdü. Bir yandan öğretmenlik yaparken *Yeni Devir*'de kadın sayfası hazırlayan Hülya Aktaş, öğretmenlik mesleğinden uzaklaştırıldıktan sonraki yıllarda öykü ve çocuk edebiyatı alanında eserler verdi. Hukuk eğitimi alan ve erken yaşlardan itibaren faaliyet gösterdiği siyasi partilerde "Kadın Kolları Başkanlığı" gibi konumlarda bulunan Sibel Eraslan, aynı süreçte pek çok öykü ve roman yazdı. Öykücü Melek Paşalı akademik çalışmalarını

Viyana'da sürdürdü. Mustafa Kutlu ve *Dergâh* dergisinin benim de dâhil olduğum başörtülü yazarlara verdiği desteğin payının altı çizilmeli. Benzeri bir desteği başörtüsü direnişinin aktörlerinden biri olan öykücü ve ressam Selvigül Şahin *Yedi İklim* dergisini çıkaran Ali Haydar Haksal için dile getirir.

Yazarlığın sunduğu bağımsız çalışabilme imkânı resim ve müzik gibi alanlarda nadiren mümkün olabilirdi. Yazıcı 1980'de girdiği DGSA Resim Bölümü'ndeki eğitimini başörtüsü yasakları nedeniyle tamamlayamasa da resim çalışmalarını aralıksız sürdürdü. 1990'lardan itibaren atölyesinde birçok öğrenci yetiştiren Yazıcı, 2016'da faaliyetlerini kuruculuğu için çaba gösterdiği Cağaloğlu'nda bulunan Bağımsız Sanat Vakfı'nın çatısı altına taşıdı. Yazıcı 2010'lu yıllarda İstanbul'da düzenlenen üç önemli uluslararası trienalin küratörlüğünü yaptı: 2010'da Avrupa kültür başkenti projesi kapsamında Karaköy Sanat Limanı 5 no.lu antrepoda "Şehrin Gizli Dili/O Onları Tanıdı Ama Onlar Onu Tanı(ya)madı" teması ile gerçekleşen 1. Uluslararası İstanbul Trienali; 2013'te Taksim Cumhuriyet Sanat Galerisi'nde "yol'" kavramının işlendiği 2. Uluslararası İstanbul Trienali; 2016'da Taksim Cumhuriyet Sanat Galerisi'nde çoğunluğu mülteci sanatçılardan oluşan kırk sanatçıyla birlikte "'YURT-SUZ-LAŞ-MAK" temasının işlendiği 3. İstanbul Trienali.

İstisnalar olsa bile televizyon ve sinema görünürlüğe ilişkin çok yönlü endişeler nedeniyle başörtülü kadınların daha çok mutfağında yer aldığı alanlar oldu. Kanal 7'nin 1993'te başlayan yayın hayatının altıncı ayından itibaren Ayşe Böhürler belgeseller yaptı, programlar hazırladı ve sundu. Birçok başörtülü yönetmen ve yapımcı için yüreklendirici bir örnek olan Böhürler aynı zamanda AK Parti'nin kurucu üyelerinden biri. Böhürler'in Aksaray civarındaki evi 90'larda başörtülü kadınların "Ne yapmalı?" sorusuna cevap aradığı mekânlardan biriydi.

"Sokak çocukları" üzerine neler yapılabileceği sorusu 1998'de ilahiyatçı Fatma Taşçı tarafından Hayat Vakfı'nın gündemine taşındı. Daha sonra sokak çocuğu olmalarını engellemek amacıyla sokakta çalışan çocuklar ve ailelerinin desteklenmesi yönünde geliştirilen proje hâlen Dr. Saadet Avcı yönetiminde sürdürülüyor. *Çocuklar Sokakta Solmasın Projesi* bu alanda sosyal hizmet amacıyla sivil bir kurumda kadınlar tarafından yürütülen en uzun çalışma olma özelliğine sahip. Sağlık alanında mesleki dayanışma ve iş birliği amacıyla kurulan Hayat Vakfı'nda 1990'lardan bu yana Dr. Nurgül Elbaşı, Dr. Ayşe Sula Akbal, Dr. Havva Sula, Dr. Halime Kibar gibi birçok kadın yönetimde, sağlık ve sosyal içerikli çalışmalarda yer aldı.

Mütedeyyin sağlıkçıların faaliyet gösterdiği bir diğer sivil çalışma, Yeryüzü Doktorları. Kurucularından olan, yönetiminde ve saha çalışmalarında faaliyet gösteren Dr. Havva Sula bu alanda faaliyet gösteren birkaç kadından biri. Sula'nın izlenimlerine göre STK'larda sadece insani yardım toplama veya yardım faaliyetlerine maddi destek sağlama yönünde katkıda bulunmakla sınırlı kalan kadınlar artık fiilî olarak da sahada yer almaya başladı.

Kadınların çalışma hayatına atılması ve kamusal roller üstlenmesiyle birlikte çocuk eğitimi ciddi bir mesele olarak mütedeyyin kesimlerin gündemine yerleşti. "Kadın ve Aile" medyada yerleşik bir başlıktı ancak değişen şartlar altında dışarıda

çalışmasa bile anneler, kendi annelerinden öğrendiklerinin yetersiz kaldığını görüyorlardı, çekirdek ailenin sınırları içinde. Bakiye Marangoz, çocuk eğitiminin şimdiki dönemde hangi hususları dikkate alması gerektiğine dair ilk kitaplardan birini kaleme aldı.[92] İlahiyatçı Mürşide Uysal *İzahlı Kadın İlmihali*'nin yanı sıra dinî içerikli çocuk edebiyatı alanında pek çok eser verdi. Bir kadın ilahiyatçının kaleme aldığı ilk kadın ilmihali onun imzasını taşıyor. Malatya ekolünden Semra Çekmegil, 13 ciltten oluşan *Okuyucu Tefsiri* ile Türkiye'nin ilk kadın müfessiri oldu.

1980'lerin sonlarından itibaren Necla Koytak ile Seyhan Büyükcoşkun'un çocuk eğitimi alanında verdiği seminerler çocuklarını yalnız başına yetiştiren birçok anne için yol gösterici oldu. Ziraat mühendisi olan Koytak, yüksek lisansını uygulamalı psikoloji alanında yaptı. 1988'de bir grup arkadaşıyla "Kadından Topluma Eğitim Grubu" adlı girişim grubunu kurdu ve bu grupla birlikte "Her Anne Bir Okul" başlığını taşıyan eğitim programları düzenledi. Koytak bu programları 2008'den itibaren İnsani Gelişim ve Toplumsal Eğitim Vakfı'nın (İGETEV) çatısı altına taşıdı.

Yazar Seyhan Büyükcoşkun, "Her Anne Bir Okul" eğitim programında ilgili birçok başlığın yanı sıra "ev kadınının itibarsızlaştırılması" gibi büyük bir kadın nüfusunu ilgilendiren bir konuyu da irdeledi. Büyükcoşkun'un doktora tezi "Kadın İstihdamının Doğurduğu Sosyal Politika Sorunları: Anne-dışı Bakım Sorunu ve Türkiye'nin Kadın İstihdamı Politikası" başlığını taşıyor.

92. Bakiye Marangoz, *Çocuğumuzu Nasıl Eğitelim?*, Mektup Yayınları, 1990.

Daralan Benliklerin Göçü

Halama Benzediğim İçin (2003) isimli kitabımda yer alan "Beni Kaybeden Sokaklar" başlıklı öyküde, başörtü yasağı yüzünden yurt dışına gidip gitmeme kararsızlığı yaşayan bir doktoru konu almıştım. Hasta annesini geride bırakma endişesi kararsızlığının ilk sebeplerinden biridir. Pasaport işlemleri için fotoğraf çektirmeye giderken benzeri endişelerle şehrin sokaklarında kaybolmaya bırakır kendini:

> Kaç haftadır planlıyorum kuaföre gitmeyi ve kaç haftadır erteliyorum. Kararsızlığım nedeniyle... Vesikalık fotoğraflar gerekli bana, başörtülü, peruklu fotoğraflar. Kirli beyaz peruklu fotoğraflarımla yaşımdan büyük gösteriyorum, farklı bir peruk almak için ise henüz durumum belirsiz. Kanada'ya gidebilirmişim gibi bir hazırlık içindeyim ama biliyorum ki gitmeyeceğim, yani gidemeyeceğim. Rüyamda saçkıran oluyorum, kel oluyorum. Çocukluğumdan bu yana saçlarımın kıvır kıvır gürlüğü yüzünden sıkıntı çekmişimdir. Annemin bir zamanlar keçeleşmesin diye sabah akşam tararken gürlüğünü, parlaklığını öve öve bitiremediği saçlarımı, avuç avuç dökülmeye başladıklarında kısacık kestirdiydim ama tamamen kazıtmak ilk kez bu sene aklıma geldi.
>
> (...)
>
> İnadından dökülüyor saçları, diye anlatıyordu annem. Benim kızım her zaman inatçıydı Ayten Teyze'si, şu elbiseyi giymeyeceğim dedi miydi bir kere, ne yapsan etsen giydiremezdin, bir kere süt içmeyeceğim demişse, içiremezdin. Ama anne bu

farklı, inatçılık değil ki bu... Hayır, kızım, annen haklı, dedi Ayten Hanım, burada inatçılık ediyorsun, bir defacık açsan ne olur ki... Sadece bir defacık açıp kapatacaksın. Açar mı hiç, dedi annem, oldum olası keçi inadı vardır onda. İyi ama dedim, olduğum gibi bilsinler beni, niye olduğumdan farklı görüneyim insanlara...

28 Şubat 1997'yi takiben Milli Güvenlik Kurulu'nun "irticayla mücadele" gerekçesiyle kamu kurumlarında başörtüsünü yasakladığı duyuruldu. 28 Şubat süreciyle eş anlamlı hâle gelen yasak birçok başörtülü öğrencinin yanı sıra başörtülü çalışanın ve ailelerinin hayatını etkilemekte gecikmedi. Yoğun bir medya baskısıyla birlikte başörtülü kadınlar yeni bir tasfiyenin içe kapanışını yaşadı. Ayrımcılığa Karşı Kadın Derneği'nin (AKDER) verileri 1998-2002 arasında 5 bin başörtülü kadının işten çıkarıldığını, 10 bine yakınının da istifa etmeye zorlandığını gösteriyor. Yasaklara rağmen oluşturulmuş özel okullarda çalışan başörtülü kadınlar bu dönemde ya işten ayrıldılar ya da teftişler sırasında bir köşeye saklanarak göz önünden uzaklaştılar. Birçok öğrenci veya memur peruk kullanma yolunu tuttu. Çeşitli işlemler için talep edilen vesikalık fotoğraf çektirilirken başörtüsünü fotoşapla saç montaj ettirerek belirsizleştirme gibi çözümlere başvuruluyordu. Özgür-Der'in kurucularından, 2003 yılında bir trafik kazası sonucu vefat edecek olan Macide Gök Türkmen bu dönemde şiddete maruz kalan ve hak ihlali yaşayan öğrencilere hukuki platformda destek olan avukatlardan biri olarak hatırlanıyor. 1999'da kurulan ve başörtüsü protestolarında en faal STK'lardan biri olan Özgür-Der ilk on yılında faaliyetlerini sosyoloji eğitimi alan Hülya Şekerci'nin yönetiminde sürdürdü.

Militer bir dille oluşturulan medya baskısının en sıradan sonucuydu üniversite öğrencilerinin eğitim hakkının engellenmesi. İstanbul Üniversitesi önündeki protestolar aylarca sürdü.[93] "Özgürlük İçin El Ele" zincirleri 11 Ekim 1998'de İstanbul ve Ankara'da örgütlenerek on binlerce kişinin katılımıyla bütün Türkiye'ye yayıldı. Polis İstanbul'da eylemcilere tazyikli su sıktı, 267 kişi gözaltına alındı. Terörle mücadele ekipleri eylemi organize ettikleri gerekçesiyle Cerrahpaşa Tıp Fakültesi'nden bir grup başörtülü öğrenciyi üç gün boyunca sorguya çektiler.

Bu zor yıllarda liberal yazarlar başta olmak üzere çeşitli kamusal aktörler başörtülü öğrencilere destek oldular. Başörtülü öğrencileri destekleyen öğretim üyeleri görevinden uzaklaştırıldı, kimisi kendisi istifa etti. Sevgi Kurtulmuş profesör olmasına çok az bir süre kala İstanbul Üniversitesi'nden ayrılmak zorunda bırakıldı.

İstanbul Üniversitesi'nde başörtülü öğrencilerin İkna Odaları'na sokulmasıyla ortaya çıkan mahremiyet ihlalleri ve baskı, öğrencileri yeni bir arayışa itti. Kendisi de bu odalarda sorgulanan *İkna Odaları* kitabının yazarı Gülşen Demirkol Özer, çeşitli protestolar sonucu birçok fakülte yasağı geri çekmişken başörtülü öğrencilerin kamera altında sorgulanmasının yasak eğilimine güç kazandırdığını dile getirir.[94] Böylelikle pek çok öğrenci eğitimlerini sürdürmek için Viyana, Bakü, Tahran, Şam,

93. Dönemin tasviri bakımından temsil kabiliyeti yüksek bir örnek için bakınız: Gülşen Özer, *Direniş Güncesi*, Pınar Yayınları, 2018.

94. Gülşen Demirkol Özer, *İkna Odaları*, Beyan Yayınları, İstanbul, 2004.

Amman gibi şehirlere yöneldi. Muhafazakâr ailelerin "kapalı" diye adlandırılan kızları, yasaklardan ve hakaretlerden yılmış, uzak ülkelerde arıyorlardı çalışma ortamını veya bir meslek edinmeyi sağlayacak ilmi.

Yukarıda atıfta bulunduğum öyküme ilham veren genç doktor bir istisna değildi, Münire Gündoğan da başörtüsü gerekçe gösterilerek işten atıldıktan sonra yeni bir iş ararken karşılaştığı muameleler yüzünden almıştı yurt dışına gitme kararını aynı yıllarda. Doktorluk mesleğini yirmi yıl boyunca yurt dışında sürdüren Gündoğan, kendisini yurt dışına gitmeye zorlayan şartları şöyle hatırlıyor bugün:

> Çalıştığım yerden hiçbir gerekçe gösterilmeden atıldım ve yerime başörtülü olmayan bir doktor aldılar. İş ararken 29 yaşında olduğumu öğrenince bana "Bak kaç yaşına gelmişsin, bekârsın. İş arayacağına koca arasana" diyen veya "Sen şimdi erkek hasta da bakmazsın" gibi bir ön yargıyla söze başlayan başhekimler yüzünden de iyice bunalmıştım.

Evlerinden Çıkan Başörtülü Kadınlar

Yasak ve baskılardan yılan veya sadece bu yasak ve baskıların gözettiği sistemin ülkeyi bir tıkanma noktasına getirdiğini düşünen kesimler 2000'lerin başlarında Recep Tayyip Erdoğan ve Abdullah Gül'ün öncülüğünde Fazilet Partisi'nden kopan bir grupla liberallerin yaptığı siyasal ittifaka destek verdi. Böylelikle yeni kurulan Adalet ve Kalkınma Partisi'nin 74 kişilik kurucu üye listesinde başörtülü veya başörtüsüz 13 kadın üye yer alıyordu. AK Parti iktidarının ilk iki dönemi boyunca tabanın çözümü yönünde beklentisini yansıttığı iki konudan biri başörtüsü yasağı, diğeri ise Kürt meselesiydi. AK Parti hükûmetleri 2000'li yılların ilk on yılında pek çok çözüm arayan başlığı gündemlerinde tutmakla birlikte başörtüsü yasağını çözme yönünde somut bir adım atmadılar. Yasağın sürmesi parti tabanında "hâlâ iktidar olamama" gibi bir gerekçenin buruk hisleriyle izah buldu hep. Parti için fedakârca çalışan kadınlar ilk iki dönemde milletvekili olarak aday gösterilmek bir yana, başörtülü bir şekilde kamusal alandaki resmî kurumlarda çalışamadılar.

AK Parti'yi iktidara taşıyan sürecin önemli bir parçası, varoşlarda ev ev dolaşarak partilerinin fikir ve programlarını dar gelirli kesimlere aktaran, birçoğu zaten dar gelirli kesimlerden gelen, büyük çoğunluğu başörtülü kadınlardı. Genellikle Millî Görüş geleneğine mensup ve daha önce Refah Partisi çatısı altında çeşitli toplumsal faaliyetlerde bulunmuş olan bu kadınlar, siyasette tıkanmanın aşılacağı ve AK Parti'nin başörtüsü gibi kısıtlayıcı, toplumda hegemonyalar oluşturan yasakları kaldıracağı beklentisiyle "fisebilillah" faaliyet gösteriyorlardı. Birçoğu varoşlarda su, elektrik ve kanalizasyon gibi hizmetler konusunda yaşanan zorlukların büyük ölçüde ortadan kaldırıldığı 1994'teki yerel seçimlerinden itibaren, hayat tarzı, hitabeti ve verdiği sözlerle ailelerinin bir ferdi gibi hissettiren Recep Tayyip Erdoğan'a sempati duyuyorlardı. AK Parti kurucularının daha önce dâhil olduğu partilerin de dile getirdiği seçkincilik karşıtı ve adalet vurgulu söylemleri,

vatandaşları eşitleyen diliyle de bu kadınlar ve aileleri için kıymetliydi. Kendilerine hizmet yoluyla gösterilen saygı ve böylelikle muhatap alınışın bir neticesi olarak varoşlarda veya merkeze yakın ilçelerde pek çok kadın AK Parti'nin oluşturduğu kanalların sağladığı güvenle evlerinden ve mahallelerinden çıkarak kamusal alana dâhil oldu. Göç sonucu köyünden herhangi bir varoş mahallesine intikal eden ve bu mahallede geniş aile apartmanında, yıllar boyu denizi bir kez olsun görmeden kapalı bir hayat yaşayan kadınlar bir komşu veya akraba vasıtasıyla AK Parti'nin kadın teşkilatlarına dâhil olmak istediğinde, aile büyüklerinin kolaylıkla onayını alıyorlardı.

Başbakanlığı döneminde Recep Tayyip Erdoğan bir konuşmasında "Bizim kadınlarımız otel kadınları olmayacak" şeklinde bir açıklama yapmıştı. Ancak tabandan gelip parti için fisebilillah çalışan kadınların büyük çoğunluğu 2000'li yılların ilk on yılında ya geri çekildi ya da artık otellerde yapılmaya başlanan faaliyetlere ayak uydurdular. Merkezî sayılan medyada başörtüsü hâlâ bir irtica sembolü olarak gösterildiğinden, siyasette nadiren ön planda oldular. Özel televizyonların yayın hayatına başladığı 1993'ten itibaren yirmi yıl boyunca mütedeyyin kesimlerin bağışlarıyla kurulan televizyonlarda bile başörtülü çalışan, büyük panoda yer verilen bir konuma sahip değildi. TRT'de de nadiren başörtülü bir sunucu veya konuğa rastlanabilirdi.

1990'larda bile başörtülü kadınlar için problemli olan kamusal görünürlük 2000'lerde hâlâ "İslamcı" olarak tanımlanan hükûmete karşı elverişli bir niyet sorgulaması sebebi olmaktaydı. Bu nedenle de siyasal mahfillerde başörtüsü olabildiğince geri tutuluyordu. Abdullah Gül cumhurbaşkanı konumuna geldiğinde, Hayrünnisa Gül'ün başörtüsü konusunda "yeni anayasa kabul edilinceye kadar hiçbir resepsiyona katılmaması" şeklinde bir çözüm ileri sürüldü.[95] Üstelik böyle bir "görünmeme hakkı" konusunda da hiçbir resepsiyona eşi ile katılmayan Deniz Baykal'ın eşi Olcay Baykal referans gösterildi. Başörtülü siyasetçi eşleri doğrudan veya dolaylı bir hayat tarzı sınavı baskısı tarafından sınırlandırılarak gerçekleştiriyorlardı katılımlarını. Akla Ercümend Özkan'ın şu tespitindeki kemikleşmiş halk görüşünü getiren bir görünür görünmezlik olgusuydu sergilenen:

> (Başörtüsü) Geriliğin, cahilliğin, gelenekselliğin, halktan olmanın (simgesiydi)... Kim mesela Çankaya'da oturur, başını bağlar? Şöyle ki, yağmur veya kar yağarken bir tül filan bağlayabilir. Ancak o zaman bir başörtüsü alınır. Yahut o zaman sosyetede İngiliz kültürü hâkim olduğu için Hindistan kökenli türban giyilirdi. Mesela İsmet İnönü'nün hanımı, Mevhibe İnönü de türban takardı bazen; ama baş örtmek için değil.[96]

"Şimdi kim temizlikçi, hizmetçi kadın gibi görünmek ister?" diye soruyordu aynı röportajda Özkan, hayat tarzı ve semboller bağlamında gerçekleşen değişimi sorgularken. "Türban" denilse de sınıf belirten bir türbandan farklı başörtüsü gibi nineleri n başındaki beyaz tülbendi de Çankaya'ya yakıştırmayan dilin yaslandığı sınıf habitusunun bakışında, başörtülü kadınların zevkli olabilme hâli

95. *Hürriyet*, 28 Ağustos 2007.

96. Abdullah Burak Bircan&Mehmed Kürşad Atalar, age., s. 281.

şaşkınlık oluştururdu. Sosyoloji alanında dersler vermiş olan Ertuğrul Özkök'ün 2003'te yayımlanan bir yazısında katıldığı Davos Zirvesi'nde Emine Erdoğan'ı gözlemleyerek, "Taktığı türbanın altında farklı bir insanın bulunduğunu gösteren mesajlar verdiğini" yazması bu açıdan düşündürücü bir örnek.[97]

Beden Dilindeki Değişim

Hamam böceğine veya ninjaya benzetilme, cahil muamelesi görme, teyze sen orada bekle diye kenara itilme, dahası salondan çıkarılma... Başörtülü bir kadının kamusal bir mekânda kendini rahat hissetmesi nadiren mümkün olabilirdi. 1980'ler ve 1990'larda üniversite öğrenimi gören birçok başörtülü öğrenciden, bir tören veya etkinlik için gittiği salondan bazen itile kakıla kovuluşunun hikâyesini dinleyebilirsiniz. 1987-88 öğrenim dönemi sonunda, Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Biyoloji Bölümü birincisi Kıymet Akal'a, düzenlenen mezuniyet törenine alınamayacağı dekan yardımcısı tarafından bildirilmişti. Akal'ın SSK emeklisi babası, "Yıllardır yemedim içmedim, dört kızımı okuttum." diyerek kızıyla birlikte üniversiteye gitti. Baba-kız içeri alınmadılar. Dereceler okunurken Kıymet Akal, önündeki kalabalığı yararak salona girdi, ancak, "Senin gibi bir tane daha var mı burada? Lütfen dışarı!" diye önünü kesen rektör sekreteri tarafından dışarı atıldı.[98]

Bu tür olaylar pek çok öğrenciyi yurt dışında eğitim görme arayışına sevk etti, ancak tahsilini yarıda bırakıp hiç de hayal etmediği bir hayata ayak uydurmaya çalışan öğrencilerin sayısı çok daha fazladır. Mezun olmayı başaranlar için ise iş bulmak bir mucize olurdu. Mütedeyyin firmalar bile başörtülü elemanı, gözlerden ırak bir yerde çalıştıramayacaksa eğer, tercih etmiyordu.

Önyargılar hantallaşmış bir sistemin taşıyıcısı olduğunda hiç kolay terk etmiyor bilinçleri. Seçilmiş bir kadının, Merve Kavakçı'nın dönemin başbakanı Bülent Ecevit tarafından ağır sözler sarf edilerek meclisten kovulmasının hatırası henüz çok tazeydi. 2001 ekonomik krizi sırasında işsiz kalan gazeteci Gülcan Tezcan, işsiz gazetecilerle dayanışmak için kurulan bir platforma başvurduğunda, başörtülü olduğu için geri çevrildi. İnternet üzerinden örgütlenen bu platform, işten atılan gazetecilere yeni iş alanı açmak üzere web tasarım eğitimleri başlatmıştı. Katılımcılar kurayla belirlenecekti ve çevrim içi başvurusu sonucunda Tezcan bu eğitimlere katılmaya hak kazandı. Eğitimler İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi'ne ait sosyal etkinlikler için ayrılan bir binada yapılacaktı. Eğitimin ilk günü binaya gittiğinde kapıdaki görevli onu içeri alamayacağını söyledi Tezcan'a. Üniversitenin öğrencisi olmadığını, özel bir inisiyatifin bir çalışmasına katılacağını söylediğinde de "kuralları" hatırlattı. Tezcan bu eğitim programını düzenleyen kişilerle görüşmek istediğini belirtti. Genç bir meslektaşı geldi az sonra elinde listelerle. Durumu anlattı, "Listenizi bir kontrol eder misiniz? Beni siz kabul etmediniz mi?" diye sordu. Meslektaşı onu bir kenara çekip üniversitenin kendilerine bu mekânı tahsis ettiğini ve onların kurallarına uymaları gerektiğini söyledi. Is-

97. Ertuğrul Özkök, "Emine Hanım'ın 'Pozu', Tayyip'in Gözlüğü", *Hürriyet*, 28 Ocak 2003.

98. "Ya Türbanını Ya Diplomanı", *Nokta* dergisi, 17 Temmuz 1988, s. 18.

rarla "Siz gazetecilerden oluşan sivil bir grup değil misiniz, sadece dört duvarı kullandığınız için neden bu dayatmaya izin veriyorsunuz?" diye sordu, ancak programa dâhil edilemeyeceği kati bir dille ifade edildiği için oradan ayrılmak zorunda kaldı.

Tesettürlü kadınlar bir mekâna veya faaliyete dâhil olabildiklerinde ise hiç de zihinlerde yer ettiği gibi olmadıklarını kanıtlamalıydılar. Haddizatında bu kanıtlama gereğini hem İslami kesimlere hem de yasakçı çevrelere yönelik olarak gerçekleştirmeleri gerekiyordu. Bu kendinden vazgeçme talebine karşı direnmek sadece işsizliği getirmiyor, boşanmalara da yol açıyordu. Pek çok başörtülü kadın konumunu korumak isteyen eşinin baskısı nedeniyle, boşanmamak için başını açmak veya kılık kıyafetini eşinin kamusal fotoğraflarında sırıtmayacak şekilde değiştirmek zorunda kaldı. 2006'da Danıştay İkinci Dairesi'nin, okul içinde değil ama okula gelip giderken başını örten Hanife Akın'ın anaokulu müdürlüğü yapmasını sakıncalı, görevden alınmasını ise haklı bulması, yasağın kapsadığı alanın sokaklara da taşırılmasını talep eden bir karar şeklinde yorumlanabilir.[99] Sokakların da kamusal alan sayıldığı bir düzenlemenin ardından okul kapıları önünde meslektaşlarının ihbarı sonucu müfettişlere yakalanan birçok öğretmen istifaya mecbur bırakıldı. Üniversitelerin diploma törenlerinde derece alan öğrenciler son derece saygısız müdahalelerle, konuşamasınlar diye ağızları kapatılarak tören platformlarından uzaklaşmaya mecbur edildiler. Kamusal alana her çıkış bir tehdidi ve tehlikeyi barındırırdı ve bununla ilgili endişelerin beden diline yansımaması güçlü bir irade ve destekleyen bir çevre gerektirirdi.

2000'ler ülkede küresel markaların ulaşılabilirlik kazandığı yıllar. Bu markaların tasarımlarında geniş bir tüketici kitlesi anlamına gelen başörtülü kadınları dikkate alması, yerli firmaları da harekete geçirdi. Sonuçta başörtülü kadınlar hiç olmadığı kadar ölçülerine uygun giysi seçenekleri bulmaya başladılar girdikleri mağazalarda.

Başörtülüler kamusal alanda hep bir dolayımlılık içinde yer alırken, bu tür bir temsilin yetmezliğinin ağır bedellerini de ödemeye mecbur kalıyorlardı. Annelerin ister istemez içselleştirdiği hiyerarşiyi kızları içlerine sindiremiyorlardı. AK Parti hükûmetlerinin ilk iki dönemi boyunca kamuda başörtüsü hep toplumsal uzlaşma süreçlerine bırakılan bir arka plan konusu oldu. Yasağın hâlâ sürmesini sorgulayanlar provokatif olmakla suçlandılar.

Bununla birlikte en azından başörtüsünü hedef göstermeyen bir hükûmetin varlığının başörtülü kadınların kamusal alanda kendilerini daha rahat hissetmelerine bir yardımı olduğu söylenebilir. Bu rahatlama normalleşmeye doğru güçlü bir talebin hareketliliğiyle birlikte, kişisel zevk ve eğilimlerin de belirginleşmesi gibi bir sonuç ortaya koyuyordu. Başörtülü kadınlar bir yandan kendi çevrelerinden kadın ve erkeklerin görünüş üzerinden yaptığı değerlendirmelerde "yozlaşmakla" suçlanırken aynı zamanda muhalefetin hükûmetin icraatlarına dönük eleştirilerinde de sık sık "bir türlü olamama" kıstası gibi öne sürüldüler. Esasında

99. BİA Haber Merkezi, 20 Şubat 2016.

mütedeyyin kesimlerle yasağı savunan kesimlerin toplumsal bozulmayla ilgili yorumlarını başörtülü kadınlar üzerinden gerçekleştirmekte ittifak ettikleri söylenebilir. 2000'lerin ilk on yılı boyunca jakoben seküler modernist söylemlerin ağırlıklı olduğu medyada AK Parti iktidarının çeşitli icraatları başörtülü kadınların görünürlüğü üzerinden sorgu sual altına alınacak şekilde konuşuldu.

2000'ler ülkede küresel markaların ulaşılabilirlik kazandığı yıllar. Bu markaların tasarımlarında geniş bir tüketici kitlesi anlamına gelen başörtülü kadınları dikkate alması, yerli firmaları da harekete geçirdi. Sonuçta başörtülü kadınlar hiç olmadığı kadar ölçülerine uygun giysi seçenekleri bulmaya başladılar girdikleri mağazalarda. 1980'lerden itibaren tesettürü benimseyen kadınlar için Unkapanı İMÇ Bloklarında bulunan tesettür mağazalarından aldıkları çoğunlukla sağlıksız kumaşlardan yapılmış ve apar topar tasarlanmış giysiler tek seçenekti, istisnai olarak kendi tesettür giyimini kendisi tasarlayan kadınlar da elbette hep vardı. Ancak kadınlar tesettür tarzlarını değiştirirken de sıklıkla "yozlaşma" suçlamasına maruz kalıyorlardı. Formayı andıran Unkapanı pardösüleri giydikleri yıllarda ise başörtülü kadınlar yasakçılar tarafından çirkinlikle, mütedeyyin kesimlerde ise genellikle takvaları nedeniyle övülseler de bazen "bakımsız" olmakla suçlandılar.

Başörtüsü mercek altına alındıkça başörtülü kadınlar yeteneklerini icra edebilecekleri alanlarda arka plana itildiler. Kamusal alanda başörtüsü serbestisi konusunda seçmeninin taleplerinin baskısını hisseden iktidar ilk başörtülü adaylarını göstermek için 2015 seçimlerini bekleyecekti. Öyle ki 12 Haziran 2011 seçimlerinden aylar önce "Başörtülü Milletvekili İstiyoruz İnisiyatifi" adı altında bir araya gelen Yıldız Ramazanoğlu, Cihan Aktaş, Hasibe Turan, Hidayet Şefkatli Tuksal, Nihal Bengisu Karaca, Hilal Kaplan, Neslihan Akbulut, Emine Uçak, Cemile Bayraktar 20 Mart 2011'de yayımladıkları bildiriyi "Başörtülü milletvekili yoksa oy da yok..." diye bitirmişlerdi.

Eşi başörtülü pek çok erkek milletvekili varken başörtülü kadınların meclise giremeyişi ne adildi ne de mantıklı. Ancak Haziran seçimlerinde yine de başörtülü aday gösterilmedi. Ne var ki yasakla bağlı tepkiler hükûmetin göz ardı edemeyeceği ölçüde yoğunluk kazanmıştı. 2014 Eylül'ünde Millî Eğitim Bakanlığı'na Bağlı "Okul Öğrencilerinin Kılık ve Kıyafetlerine Dair Yönetmelik"te yapılan değişiklikle beşinci sınıftan itibaren başörtüsü serbest bırakıldı. Haziran 2015 seçimlerinden sonra AK Parti Ankara Milletvekili Lütfiye Selva Çam, TBMM'de yemin eden ilk başörtülü vekil oldu. Mecliste yemin eden ikinci başörtülü vekil ise AK Parti'nin Antalya Milletvekili Sena Nur Çelik'ti.

Yasağın kalkması mütedeyyin kesimlerde büyük bir ferahlamaya yol açtığı ölçüde, yasağı savunan kesimlerde bir "modernlik farkı" boşluğunu beraberinde getirdi. Bir alt sınıf oluşumu üzerinden tasarlanmış modernliği mümkün kılan kamu kabulünü ve bunun fotoğraflarını bir kenara bırakıyordu serbesti. Kamusal alana ilişkin imkânların paylaşımı kadın sorunlarının çözümüne büyük katkısı olacak nispi bir adaletin önünü açıyordu, ancak yasağın savunucuları bu paylaşımı laik Cumhuriyet'in kazanımlarının ortadan kaldırılmasının nihai adımlarından biri olarak yorumladı.

Serbestiyi Takiben Öne Çıkan Söylem Boşluğu

Sadece Anadolu şehir ve kasabalarında değil İstanbul'un her semtinde de kamusal alana değmeden yaşayan kadınlar, başörtüsü serbestisini takiben yasaklı yıllarda yarıda bırakılan veya başlanması hiç mümkün olmayan amaç ve çalışmaların peşine düştüler.

Yarıda bırakılmış bir amaç hiçbir zaman tamamlanmıyor, şartlar artık farklılaştığı, öznenin kendisi de değiştiği için. Birçok kadın serbestiyi takiben yarım kalan üniversite tahsilini tamamlayıp bir diğer alanda tahsil yapmaya başladı. Başörtüleri gerekçe gösterilerek eğitim ve çalışma hayatından dışlanan kadınlar tarafından 15 Şubat 1999 tarihinde kurulan Ayrımcılığa Karşı Kadın Derneği'nin (AKDER) Başkan Yardımcısı Fatma Benli, 90'ların ikinci yarısında yasaklar yüzünden yarıda bıraktığı hukuk eğitimini 2015'te tamamladı. Evli barklı kadınlar tahsillerini sürdürmek için üniversitelere koşarken her yaşta sayısız kadın öğretmenlik mesleğine dönüş yaptı.

Şartlar nedeniyle üniversiteye devam edemeyecek durumda olan pek çok kadın İstanbul Büyükşehir Belediyesi Hayat Boyu Öğrenme Merkezi (İSMEK) kurslarına yönelmişlerdi zaten. Kuruluşundan itibaren İSMEK okuma yazma, resim, grafik ve fotoğraf, yabancı dil ve spor türleri alanında kurslarıyla maddi durumu elverişli olmayan çok sayıda kadının kapalı bir ortamdan çıkarak kendini geliştirmesi yönünde teşvik edici bir merkez oldu.

Yasaklar yüzünden başörtüsüne yüklenen sembolik anlam öylesine yoğundu ki, serbestiden sonra bir anlam boşluğuna düşüldüğü söylenebilir. Bu anlam boşluğunun mesuliyetine dönük tartışma ise yine kadınlar, başörtülü kadınlar üzerinden sürdürülüyordu. "Cipli başörtülü" yirmi yıl boyunca başörtüsünün gösterdiği halkçı ve mazlumdan yana konumu sarsan bir figür şeklinde gündemde kalmıştı. Gelgelelim kamusal yasaklar gibi muhafazakâr kabuller de o başörtülü kadının faaliyet alanı kısıtlanacak şekilde babası veya kocasının sağladığı alanla sınırlı bir hayat sürdürmesinde bir sorun görmemişti.

İçselleştirilmiş ve âdeta tabii karşılanır hâle gelmiş yasağın oluşturduğu hiyerarşinin ve buna bağlı ayrımcılığın benliklerde meydana getirdiği tahribatın ortadan kalkması zaman alacaktı. Beden dilleri değişiyor, söz içerikleri farklılaşıyor, ideal ve hedefler serbesti şartlarında yeniden ele alınıyordu. Artık bütün partiler başörtülü kadınlar konusunda özgürlükçü bir dil kullanmaya başlamıştı. Farklı ülkelerde eğitim gören kadınlar geri dönüş yapmaya başladı. Bir kamu kurumunda çalışan Ayşe Lamia'nın tecrübeleri bu açıdan dinlenmeye değer: Otuzlarının sonunda bir makine mühendisi olan Ayşe Lamia, Marmara Üniversitesi'nde eğitim görürken başörtüsü yüzünden atılmış, 2000'de afla geri döndükten sonra ise eğitimini eşarbını kalpak tarzı bir başlıkla kapatarak tamamlayabilmişti. Ancak aynı başlıkla yüksek lisans yapma şansı olmadığı gerçeğiyle yüz yüze geldi. İş bulmaya çalıştı, kuşağından meslektaşlarına verilenin üçte biri kadar maaş alabileceğini gördü. "Başörtülüsün, daha ne istiyorsun be!"

şeklinde bir muameleyle de karşılaşınca, "Burada böcek muamelesi görmektense ABD'ye gidip tuvalet temizlerim" diye düşündü. Bir bürokratın çocuğuydu, ancak bu süreci kolay yaşamadı. San Francisco Üniversitesi'nde eğitim görürken dışarıda bürolarda çalıştı. Üniversiteden kazandığı bursla tahsilini tamamlayabildi. Türkiye'de başörtüsünün kamuda serbest bırakılması üzerine ertesi yıl Türkiye'ye döndü. Amaçlarını gerçekleştirmiş, yüksek lisans yapmış, dilini geliştirmiş, ABD'yi gezerek öğrenmişti.

Eğitimini sürdüremediği üniversiteye adımını attığında gözleri doldu. Yasağı hesaba katarak devam etmesi gerekmiyordu. Kampüste ağladı. Her şey değişmişti, kapılarda da başörtüsünü denetlemiyordu kimse. Ancak iş bulmakta zorlandı. ABD'den, kendisi gibi San Francisco Üniversitesi'nden mezun üç kız arkadaşıyla dönmüştü. Başörtülü olmayan o üç arkadaşı iş buldu, kendisi bulamadı. Bir yıl kadar geçti, başvurduğu bir mühendislik firmasından geri dönüş yaptılar. Mütedeyyin kişiliklerin kurduğu özel bir şirketti ve müdürü de başörtülü bir mühendisti. Ayşe Lamia sahip olduğu nitelikler nedeniyle bu müdürün engellemelerine maruz kaldı. İşe dâhil edilmiyor, yönetime ise çalışmadığı söyleniyordu. Onu işe alan üst düzey yönetici de bir gün bağıra çağıra çalışmamakla suçladı onu. "Bana böyle bağıramaz, benimle böyle konuşamazsınız, köleniz değilim, siz nasıl Müslümansınız?" diye sorguladığında şaşırdı yönetici, gözlerinden yaş geldi, özür diledi. "Başörtüsü sorunuyla hayatını sürdürmeye çalışırken başka bir sorunu göremiyorsun, o çözüme kavuşunca eskiden görülmeyen sorunlar görülür hâle geliyor. Adam kayırıcılık, istismar, ahlak normlarını paranteze alma, belirgin bir şekilde fark ediliyordu çalıştığım ortamlarda" diye anlatıyor Ayşe Lamia. Verimli olmasına izin vermeyen, mesleki gelişmesini de ketleyen bu şartlara dayanamayacağını hissederek çalışmak için ABD'ye gitmeye karar verdiğinde, bu kararını açtığı bir yakını onu işte şöyle eleştirecekti: "Sen ne biçim Müslümansın? Madem ortamdaki bozulmadan söz ediyorsun, gir düzelt, sen düzeltmezsen kim düzeltecek?"

Yasak kalktıktan sonra geçen yıllar içinde başörtüsü mazlumiyetinde oluşan dayanışmanın bütünlüğünde bir dağılma yaşandığı söylenebilir. Belki de rövanşist bir siyaset geleneğinin güdümünde olan Türkiye için sürpriz olmaması gereken bir sonuçtu bu: Herkes Allah rızası için örtündüğünü söylese de söz konusu hayatın yorumlanması, çevre ilişkileri, cemiyet ve camia bağlılıkları ve emeğin değerlendirilme usulü olduğunda değişme gösteriyordu yorumlar. Dönemin özelliği görünürlüktü, görünmüyorsanız var sayılmayacağınıza inandırıyordu tüketim ideolojisinin kanalları. Tüketim tarz ve imkânları arasında açılan uçurum ve bunun sosyal medyaya yansıyan fotoğrafları "Biz bu mücadeleyi bunun için mi vermiştik?" sorusuyla tartışılıyordu mütedeyyin kesimlerin çeşitli programlarında. Başörtülü kadınların tüketim tercihlerinin ve ilgi gösterdikleri mekânların altını çizen, kapağında "şık türbanlı" fotoğrafları bulunan hayat tarzı dergileri çeşitli yayınlarda "Onlar da bizim gibi aslında..." şeklinde bir vurguyla konuşuluyordu. Başörtüsünün ortaya koyduğu farkın silikleşmesi, ortak hissiyatı diri tutacak başka bir kaygının eksikliğini düşündürüyordu.

Yasaklar yüzünden başörtüsüne yüklenen sembolik anlam öylesine yoğundu ki, serbestiden son-

ra bir anlam boşluğuna düşüldüğü söylenebilir. Bu anlam boşluğunun mesuliyetine dönük tartışma ise yine kadınlar, başörtülü kadınlar üzerinden sürdürülüyordu. "Cipli başörtülü" yirmi yıl boyunca başörtüsünün gösterdiği halkçı ve mazlumdan yana konumu sarsan bir figür şeklinde gündemde kalmıştı. Gelgelelim kamusal yasaklar gibi muhafazakâr kabuller de o başörtülü kadının faaliyet alanı kısıtlanacak şekilde babası veya kocasının sağladığı alanla sınırlı bir hayat sürdürmesinde bir sorun görmemişti.

Kendi Kurumlarını Oluşturanlar

Diğer taraftan birçok kadının başörtüsü de türdeşlerle birlikte sürdürülen site hayatı iktidarın sağladığı refahla ilgili görüldüğünden, mütedeyyin kesimlerde olduğu gibi yasaktan yana olan kesimlerde de bir "masumiyet yitimi" göstergesi olarak yorumlanabiliyordu. Oysa serbestinin getirmesi gereken sonuçlardan biri normalleşmeydi ve bu normalleşme, bütün başörtülü kadınları aynı kadına indirgeyen oryantalist bakıştan kurtulmayı gerektirirdi.

Yasaklı yıllar nitelikli bir kadın kesiminin potansiyelinin heba olması sonucunu verirken birçok kadın da kendi kamusunu kurmanın peşine düştü. Yasağın etkileriyle diğer ezilenlerin sorunlarına zihnini açan başörtülü kadınlar, yasak kalktıktan sonra da faaliyetlerine devam etti. Böyleyken birçok genç kadın kısıtlı şartları zorlayarak tüketici bir konumda kalmamanın mücadelesini verdi. İlke İlim Kültür Dayanışma Derneği (İLKDER) Başkanı Özden Zehra Sönmez, başörtüsü yasağının kalkmasında büyük payı olan bir isim. İLKDER 1994 yılında Ankara'da Özden Zehra Sönmez'in önderliğinde kadın sorunlarına kafa yoran bir grup kadın tarafından kuruldu. Gana'da, Arakan'da, Afrika'nın çeşitli bölgelerinde, Pakistan ve Gazze'de su kuyuları açtı, Filistin-Gazze'de kadınlara yönelik pek çok projeyi hayata geçirdi.

Bölge ülkelerindeki savaş ve kuşatmalar mütedeyyin kadınların gündemlerinde her zaman bir yere sahip oldu. Avukat Gülden Sönmez, Filistin'den Tacikistan'a, insan haklarının ihlal edildiği geniş bir coğrafyada faaliyet gösteren bir aktivist. AK Parti kurucu üyelerinden Fatma Bostan Ünsal, 2003'te Irak'a saldırı düzenleme hazırlığı içinde olan Amerikan güçlerine karşı canlı kalkan olmak üzere Bağdat'a giden savaş karşıtları arasında yer almıştı.

Filistin meselesi, Türkiye'de mütedeyyin kadınların cemaatten kamuya uzanan faaliyet alanında ilk sıralarda yer almaya devam ediyor. Paneller, kermesler, sergilerle canlı tutulan duyarlığın bir sonucu 2017'de oluşan Kudüs Platformu oldu. Platformun kurucu başkanı Belkıs İbrahimhakkı, Filistin duyarlığını tanımayı güçlendiren ilmi araştırmalarla, çeşitli faaliyet ve eserlerle somutlaştırma ihtiyacının altını çiziyor.[100] Peren Birsaygılı Mut yıllardır sürdürdüğü belgesel çekimi ve metin çalışmalarıyla Filistin mücadelesinin edebi alana nasıl yansıdığını ve bu alandan ne şekilde beslendiğini ortaya koymaya devam ediyor.[101]

100. Belkıs İbrahimhakkı, "Kudüs'e Kör Kalmayın", *Yeni Şafak*, 24 Aralık 2017.

101. Peren Birsaygılı Mut, *Zeytin Ağaçlarının Arasında-Filistin Edebiyatından Portreler*, Usta Kitap, İstanbul, 2018.

İstanbul Sözleşmesi veya "Kadınlara Yönelik Şiddet ve Ev İçi Şiddetin Önlenmesi ve Bunlarla Mücadele Hakkındaki Avrupa Konseyi Sözleşmesi" 1 Mayıs 2011'de İstanbul'da imzaya açılmıştı. TBMM tarafından 14 Mart 2012'de kabul edilen bu uluslararası sözleşme Türkiye'de 1 Ağustos 2014 tarihinde yürürlüğe girdi.

90'larda kurulan birçok kadın derneği, gündemlerini başörtüsü yasağıyla sınırlamamak için büyük bir gayret sarf etmeliydi. Hazar Eğitim Kültür ve Dayanışma Derneği Kasım 1993 tarihinden bu yana Ayla Kerimoğlu'nun öncülüğünde faaliyet gösteriyor. Zeynep Yörük ve Ziynet Kır gibi bir grup kadının katkısıyla kurulan dernek geçen yıllar içinde eğitim sorunları, ailevi meseleler, nafaka, kadına şiddet, toplumsal cinsiyet gibi konularda sayısız seminer, konferans ve atölye çalışmaları düzenledi, raporlar hazırladı.

1995 yılında Dr. Gülsen Ataseven'in girişimiyle kurulan Gökkuşağı İstanbul Kadın Kuruluşları Platformu (GİKAP) gönüllü kadın kuruluşlarının oluşturduğu bir platform. Birçok STK'nin kurulmasında öncü bir isim olan Ataseven, ilk sivil toplum çalışmalarına 1960'lı yıllarda başladı. Birkaç arkadaşıyla belirli aralıklarla bir araya geliyor ve toplumsal konuları konuşuyorlardı. Her biri mahallelerinde komşuları araştırarak yoksulları belirliyor ve ortak bir çalışmayla ihtiyaçları gideriyorlardı. Bu birliktelik önce Hanımlar İlim ve Kültür Derneği (HİKDE), arkasından da farklı sivil toplum kuruluşlarının kurulmasına öncülük etti.

2000'lerin başlarından itibaren kadın meseleleri bağlamında çeşitli sorunların dernekler arası etkileşime açık platformlarda konuşulduğu fark ediliyor. Başkent Kadın Platformu, başta başörtüsü yasakları olmak üzere kadınları güçsüz düşüren ve baskı altında tutan çeşitli sorunları çözüme kavuşturmaya dönük bir faaliyet gösteren, daha geniş bir ifadeyle de "kadının bireysel ve toplumsal gelişiminin önündeki engellerle mücadele amaçlı ilmi ve fikri bir platform" olarak tanıtıldı 1996'da kurulurken. Dinî duyarlığa sahip sekiz derneğin, çoğunlukla ilahiyat eğitimi almış ve kendini "muhafazakâr" olarak tanımlamayan kadın temsilcileri bu platformda bir araya geldiler. Mütedeyyin kesimlerde etkili olan kadın karşıtı söylemleri tartışmayı ve Müslüman kadının kendi adına konuştuğu bir zemin oluşturmayı amaçlıyorlardı. Söz gelimi 1996'da Manisa'da "İslam'a Göre İmam Nikâhı" başlıklı bir panel düzenleyerek kadınların zor duruma düşürüldüğü mevcut "imam nikâhı evlenmeleri"ni tartışmaya açtılar. Nikâhın içinde bulunulan toplumda yürürlükte olan kanunlara tabi olmadığı örneklerde kadınlar açık ki zor duruma düşüyorlardı. Platformun kuruluşu sırasında başörtülü kadınlar henüz yasaktan ağır bir şekilde etkilenmediği için başörtüsü ana gündem maddesi olarak belirlenmemişti. Başörtülüler işlerinden ve okullarından atılmaya başladığında yasak meselesine yoğunlaşan platform, 2000'de Hidayet Şefkatli Tuksal'ın başkanlığında yeni bir başlangıç yaptı. Kurucuları arasında ilahiyatçı yazar Fatma Akdokur Aktaş, ilahiyatçı akademisyen Nuriye Özsoy, Dr. Hatice Güler gibi isimler var. Platformun kurucularından Akdokur Aktaş'a göre yasak başörtülü öğrencileri aktivist faaliyetlere yöneltti. Yasağın diğer fakültelerde şiddet kazanmasının yanı sıra İslami referans

ihtiyacının da öğrencileri ilahiyat fakültelerinde eğitim görmeye sevk ettiğini de belirtiyor Akdokur Aktaş. Gözlemlerine göre eğitim gördüğü Ankara İlahiyat Fakültesi çoğu öğrencinin ikinci veya üçüncü tercihiydi.

Türkiye 1988'den bu yana Birleşmiş Milletler Kadına Karşı Her Türlü Ayrımcılığın Önlenmesi Sözleşmesi'ne (CEDAW) taraf ülke. Taraf ülkelerin resmî veya gölge raporları iki yılda bir komite tarafından değerlendiriliyor. Türkiye'de ilk kez yapılacak olan bu gölge raporu hazırlama projesini 2003'te Uçan Süpürge Derneği üstlenmişti. Derneğin Ankara'da düzenlediği CEDAW Sivil Toplum Örgütleri toplantısı çeşitli derneklerden beş yüz kadının katılımıyla gerçekleşti. Sekiz atölyede kadınların eğitimi, kadına dönük şiddet, kadın sağlığı, istihdam sorunları gibi konular ele alındı. Çeşitli kadın derneklerine mensup elli kadar başörtülü kadın da bu atölyelere katılarak katkı sundular, ancak bu süreçte başörtüsü yasağından kaynaklanan sorunlarını konu etme talepleri "Bu konunun yeri değil, ayrımcılık olur" şeklinde gerekçelerle geri çevrildi. BM sözleşmesinin üst başlığında vurgulanan ayrımcılığı hayatlarının her anında yaşayan başörtülü kadınlar bazen birikmiş sorunlarını konuşma gereği duyarak kaldıkları oteldeki bir odada bir araya geliyor ancak zaman ve mekânın sorunlarını konuşmaya yeterli gelmediğini görüyorlardı. Toplantı bitip de otelden ayrılırken Hidayet Şefkatli Tuksal'ın dile getirdiği, bundan böyle sorunlarını konuşmak için sistemli bir şekilde bir araya gelme teklifi geniş kabul gördü. Buluşan Kadınlar grubu böylelikle oluştu.

Buluşan Kadınlar 2003-2013 yılları arasında çeşitli şehirlerde 11 kadın buluşması düzenledi-ler.[102] Ev sahipliğini Başkent Kadın Platformu, Turkuaz Girişim Grubu ve İlk-Der'in yaptığı 31 Mayıs-2 Haziran 2003 tarihli Ankara buluşmasına bireysel veya bir sivil toplum kuruluşunu temsilen 118 kişi katıldı. CEDAW toplantısının da değerlendirildiği buluşma daha çok tanışma ve dertleşme üzerine gerçekleştirildi. Aralık 2003'te Antalya'da düzenlenen üçüncü buluşmada başlık, "Diyanet'te Kadına Bakış ve Kadın Sorunu"ydu. Ali Bardakoğlu'nun başkanlığı dönemiydi; bu buluşmada dile getirilen Kadın Müftü Yardımcısı Atanması ve Kadına Şiddetin Gündeme Alınması gibi birçok teklif hayata geçirildi. Batman'da düzenlenen 1-3 Ekim 2004 tarihli beşinci buluşmanın başlığı "Uzaklar Yakın Olsun" şeklinde belirlenmişti. O dönemde Batman, medyada sıklıkla kadın intiharları haberleriyle yer alıyordu. Şehrin kadınlarına "Sizi sizden dinlemeye geldik!" dedi katılımcılar. 19 Mayıs 2007'de İstanbul'da düzenlenen "Küresel Tehdide Karşı Bölgesel Kadın Dayanışması" toplantısı, medyada "Garip Bir Toplantı" gibi başlıklarla yer bulurken haberlerde de başörtülü katılımcılardan "kulaklık takmayı bilemediler" şeklinde ifadelerle söz edildi. 25 Mayıs 2013'te Diyarbakır'da gerçekleşmesi planlanan Kürt Sorunu'nun konuşulduğu toplantıda, bir zamanlar dışlanmış olanları bir araya getirme amacıyla Leyla Zana ve Merve Kavakçı'nın konuşması kararlaştırılmıştı. Toplantıya Kavakçı geldi ancak BDP, Diyarbakır'da gerçekleşen bu faaliyet için kendilerine danışılmadığı gerekçesiyle Zana'nın

102. Bu buluşmalar sırayla Ankara (31 Mayıs-1 Haziran 2003), Çorum (17-19 Ekim 2003), Antalya (19 Aralık 2003), İstanbul (7, 8, 9 Mayıs 2004), Batman (Ekim 2004), Afyon (Mayıs 2005), Bursa (28-30 Nisan 2006), İstanbul (19 Mayıs), Konya (10,11, 12 Mayıs 2008), Gaziantep (29, 30, 31 Ekim 2009), Diyarbakır (25 Mayıs 2003) şehirlerinde gerçekleşti.

KADEM yönetim kurulu başkanı Dr. Saliha Okur Gümrükçüoğlu, 5. Toplumsal Cinsiyet Adaleti Kongresi'nde, 7 Mart 2019, İstanbul. (Fotoğraf: KADEM)

katılmasına izin vermediği için buluşma gerçekleşemedi.

Zaman içinde faaliyetleri genişleyen bazı sivil toplum kuruluşları kadın çalışmalarını ayrı bir birim altında toplamayı tercih ediyorlar. Anadolu Platformu'nun alt birimi olan Anadolu Kadın ve Aile Derneği (AKADDER) 2013'te Rabia Aldemir, Nesrin Karataş, Fadime Eminoğlu, Saime Kırma, Mürvet Pak, Kamer Çamurluoğlu, Ayşegül Kılıçparlar ve Feyza Yaşar gibi isimlerin girişimiyle kuruldu. 43 il ve ilçede temsilciliği bulunan dernek aile sorunları, kadın meseleleri, mülteci hakları ve çocuk eğitimi gibi alanlarda sempozyum ve çalıştaylar düzenliyor. Derneğin arka planında ise Gaziantep'te 1994'ten beri faaliyet gösteren Bülbülzade Vakfı var. AKADDER, Katar merkezli Eid-Charity yardım kuruluşu ve Dünya İslam Konseyi'nin iş birliğiyle 1 ve 2 Nisan 2017'de İstanbul'da düzenlediği "1. Uluslararası Kadın Kongresi"nin temasını "İnsani yardım çalışmalarında kadının aktör ve kurban olma hâlleri" olarak belirlemişti.

Kadın ve Demokrasi Derneği (KADEM) 2013'te kuruldu. Dernek kuruluş amacını "Kadın çalışmaları alanında yerleşik toplumsal kabullerin ve modern Doğu-Batı düşünce yapısının sorunlu kısımlarının dışına çıkarak yeni bir söylem üretmek üzere akademik çalışmalar yürütmek, ulusal ve uluslararası lobi faaliyetleri yapmak, kadın ve er-

kek arasındaki rol paylaşımının ancak hak ve sorumluluk dengesi gözetilerek gerçekleşeceğine dair toplumsal bilinç oluşturmak" şeklinde izah ediyor. Yönetim kurulunda Sümeyye Erdoğan'ın da bulunması hasebiyle KADEM, icraatları sıklıkla hükûmet politikalarıyla bütünlüklü olarak gösterilen bir dernek. Bu nedenle de 2019 sonrasında başlayan ve hâlen devam eden İstanbul Sözleşmesi eksenli tartışmalarda bu sözleşmenin taraftarı olmakla suçlandı.

İstanbul Sözleşmesi veya "Kadınlara Yönelik Şiddet ve Ev İçi Şiddetin Önlenmesi ve Bunlarla Mücadele Hakkındaki Avrupa Konseyi Sözleşmesi" 1 Mayıs 2011'de İstanbul'da imzaya açılmıştı. TBMM tarafından 14 Mart 2012'de kabul edilen bu uluslararası sözleşme Türkiye'de 1 Ağustos 2014 tarihinde yürürlüğe girdi. İstanbul Sözleşmesi, 2010'ların sonlarında kimi muhafazakâr yazarlar tarafından aile içi şiddeti kışkırttığı, boşanmaların artmasına yol açtığı, kadın cinayetlerine ortam hazırladığı ve eşcinselliği teşvik ettiği gibi gerekçelerle şiddetle eleştirilmeye başlandı. Sözleşme 2012'de imzalandığından bu yana hiç olmadığı kadar konuşuldu ve bütün dünyada eş zamanlı bir şekilde tırmanan toplumsal problemlerin sorumlusu şeklinde gösterildi. Aile içi şiddet ve taciz gibi sorunlar İslami sivil toplum kuruluşlarının gündemine belirgin olarak 2000'li yıllarda girdi. İstanbul Sözleşmesi'nin amacı ve etkileri üzerine tartışmalarla ise muhafazakâr kesimlerde başta kadın cinayetleri olmak üzere yeterince konuşulmamış veya hiç konuşulmamış çeşitli toplumsal sorun ve olguların sebepleri konusundaki görüş farklılıklarıyla birlikte gündeme taşındığı söylenebilir.

KADEM'in Başkanı Saliha Okur Gümrükçüoğlu, kadın haklarının korunması ve bilhassa kadına yönelik şiddetin engellenmesi amacıyla atılan adımlardan biri olan 6284 sayılı Ailenin Korunması ve Kadına Karşı Şiddetin Önlenmesine Dair Kanun'un İstanbul Sözleşmesi'nden yola çıkılarak oluşturulduğunu, ülkemizin dinamiklerine ve örfümüze uygun olacak şekilde kaleme alındığını dile getiriyor. Ayrıca 6284 sayılı kanunda şiddeti engellemeye yönelik önleyici ve koruyucu tedbirlerin yer aldığını, sözkonusu tedbirlerin de mağdurun "Eşim bana şiddet uyguluyor!" demesiyle, yani tek bir beyanla hapis gibi cezai müeyyide doğurmadığını, failin hapisle cezalandırılabilmesi için delilin şart olduğunu vurguluyor.[103]

Toplumsal Cinsiyeti Tartışmak

Kuşkusuz başörtüsü yasaklandığı dönemin birçok anlamını taşımıyor artık mütedeyyin kesimlerde. Başörtülü olmanın daha mütevazı, takvalı ve sade olmayı zorunlu kıldığına dair yorumlara da birçok başörtülü genç kadın itibar etmiyor. Esasında burada tarihsel süreçlerde erdemliliğin ve ailenin korunmasının sadece kadın üzerinden konuşulmasının getirdiği bir yorgunluğun sorgulamasından söz edilebilir. Başörtüsü bir kimlik, bir aidiyet gösterdiği için başörtülüden hep ideal davranışlar sergilemesi bekleniyor, ancak aynı yaşlardaki delikanlı, başörtülü akranından beklenen ilkeli duruşu sergilemediğinde onun gibi eleştiri yağmuruna

103. Saliha Okur Gümrükçüoğlu, "Kadına Yönelik Şiddetle İlgili Mücadelede Seferberlik Gerekiyor", *Lacivert*, 2019.

tutulmuyor. Böylelikle mesele "toplumsal cinsiyet" konusuna dönüyor.

Biz hep önceki kuşakların tecrübe ve gözlemlerinden süzülen cevaplarla idare etmek istiyoruz ama her kuşak kendine has sorularla geçiyor tarihin imtihanından. Evler eski evler gibi çeşitli üretimlerin mekânı değil, şehirler, mahalleler değişti, kadınlar da değişiyor. Kadınların değişimi bir yandan aileyi etkiliyor ve aynı zamanda ailenin mecbur kaldığı değişimler de anneleri yeni kararlar almaya zorluyor.

Muhafazakâr dindarlar "toplumsal cinsiyet" terkibiyle boşanmaların ve kadın cinayetlerinin hızla arttığı 2010'lu yıllarda sıklıkla karşı karşıya geldiler. Sosyal medyada dile getirilen ve medyada da rastlanan bir görüşe göre "toplumsal cinsiyet" terkibi tabii ve hakça olanı ihlal eden bir tuzakla ilgili olduğu için aileler sarsılıyor, erkekler de çeşitli hırslara kapılan kadınlar tarafından gururları örselendiği için cinayet işliyorlar.

Göçler, iletişim, dijital teknoloji, çekirdek ailenin yalıtımı ve daha birçok nedenle zaman ve mekânda değişmeler yaşanırken kadınların bireysel ve toplumsal alanlardaki mevcudiyetinin değişmezliği konusundaki ısrar eden kesimler, gelişmelere müdahil olamadığı oranda olup bitenleri komplo teorilerine bağlama eğilimi sergiliyor. Sorunları bütün boyutlarıyla fark etmeye çalışmadığınızda kavramlar geliştiremiyor ve farklı çevreler (özellikle de Batı) tarafından icat edilen kavramlarla yapılan tartışmalara yakalanıyorsunuz. Yeni olgular karşısında söylenecek yeni söz, farklı kavramsallaştırmalara ihtiyaç duyuyor oysa. Başka tecrübelerin kavramlarını kullanıyor, sonra da bu kavramlarda kendimize, varlığımıza dönük bir tehdit olduğunu öne sürüyoruz. Yakından tanımadıkça başvurulan her türlü tanımlama bir sınırlama içerir. Öyleyse niye kendi kavramlarımızı oluşturmuyor veya kullanmıyoruz? Olaydaki farkın adını koymanın hazırlığından uzak durdukça, aslında ortada bir sorun olduğunu fark etmeyi önemsemediğimiz oranda ödünç kavramlara mecbur kalıyoruz.

Feministler toplumsal cinsiyet olgusunu konuşmaya başladığında Müslüman dünya ve İslami kesimler Batı modernizmi karşısında birikmiş sorularını dağınık bir şekilde ele alıyor, ancak kadın meselelerini konuşmayı önemli bulmuyorlardı. Kadın hem zayıftı hem yüce, bu nedenle hem aileyi dirayetiyle ayakta tutabilir hem de zayıf iradesi yüzünden heveslere kapılıp kandırılmak suretiyle aileyi dağıtabilirdi. Dilin muhatabı olmaktan daha da uzaklaşıyordu Müslüman kadın böyle bir bakışla, aynı zamanda seküler tahayyülün kamusal alanında da tanınmadığı için. Modern dünyada her şey değişirken kadının konumu nasıl değişmeyebilirdi?

Bu açıdan bakılacak olursa da "imtihan" meselesi yeni bir anlam kazanıyor. Biz hep önceki kuşakların tecrübe ve gözlemlerinden süzülen cevaplarla idare etmek istiyoruz ama her kuşak kendine has sorularla geçiyor tarihin imtihanından. Evler eski evler gibi çeşitli üretimlerin mekânı değil, şehirler, mahalleler değişti, kadınlar da değişiyor. Kadınların değişimi bir yandan aileyi etkiliyor ve aynı zamanda ailenin mecbur kaldığı değişimler de anneleri yeni kararlar almaya zorluyor. Tesettürlü kadınlar çocuklarını daha iyi şartlarda okutmak için pazarlarda tezgâh açıyor ancak bu yeni bir olgu değil; Hz. Ömer pazarların denetimi için Şifa Hatun

isimli yetkin bir kadını tayin etmişti. Sosyal medyanın etkisiyle kadınlar kendilerini daha çok ifade ediyorlar. Çok sesli gürültülü bir agorada yeni bir dil oluşuyor. Ahlaki erdemlerin kadın veya erkek her iki cins için de aynı ölçüde önem taşıdığına dair kanaat daha güçlü bir vurguyla dile geliyor çeşitli yayınlarda. Her türlü kamusal katılım tecrübesi kamusal alanın dilini değiştirirken, sürecin toplumsal gerçekliğe hitap eden yeni bir muaşereti biçimlendirmekte olduğu söylenebilir.

Eksik Olan Artık Başka Bir Şey

Mütedeyyin kadınların yüz yıllık kamusal alan mücadelesini ele aldığım bu yazıda kamuda başörtüsü yasağına değindim sıkıkla, çünkü bu yüz yıllık tarihin geniş bir bölümünü kapsayan yasağın değmediği bir hayat nadiren bulunabilir İslami bir hayat tarzına sahip kesimlerde. Bütün sonuçlarıyla birlikte başörtüsü yasağının toplumsal kesimleri daha önemli meselelerden uzak tutan bir gündem oluşturduğu açık. Keşke başka türlü olabilseydi ve kimse hazır bir hayat tecrübesini ya da ideali beğenilmesi zorunlu bir giysi gibi benimsemeye mecbur edilmeseydi.

Yasağa direnen başörtülü kızları için başörtüsü aynı zamanda ideolojik bir gösterendi. Sisteme ve ailelerine, onların ideal olarak tanımladığı kadın modelini benimsemediğini bildiriyordu bu kızlar. Birçoğu İslami kavramları yeniden öğrenmenin soru ve itirazlarıyla yöneliyordu seküler kesimlere olduğu gibi mütedeyyin kesimlere de. 12 Eylül Darbesi'nin suskunlaşmaya zorlayan şartlarında kamusal alanda şaşırtıcı bir direniş sergilerken, sistemin temel hatalarını tartışmanın yeni bir aşamasını inşa ettikleri söylenebilir. Sisteme yanlışlıklarını gösterirken aynı zamanda mütedeyyin kesimleri de kadın meseleleri konusunda yeniden düşünmeye sevk ederek devrimci bir rol üstlendiler. Başörtüsü yasaklarının sorgulanmasına bağlı olarak alternatif kamular oluşturma yönünde çaba 1990'larda gerçekleşecek önemli tartışma platformlarının da önünü açtı.

Kamusal yasaklı kadınlar siyasette temsil edilemezliğin boşluğu yüzünden de dışarıdan tanımlamaların sınırlılığını fark ederek kuruyorlardı cümlelerini. Burada başka bir şey oluşmaya devam ediyordu, ancak ifade alanları son derece yetersizdi. Kamusal temsillerini dava arkadaşı erkeklerin yanı sıra seküler kadınlar üstlenmişti. Kendini ifade etme güçlükleri üzerine düşünmenin ve acı çekse de sesini duyuramamanın en tabii sonucu, edebi eserlerde kendini gösteren bir anlatma coşkusu. Başörtülü yazarların 1990'larda edebiyat yoluyla hatırlattığı eksiklik, günümüzde kuşkusuz genç yazarlar tarafından başka türlü bir ifade buluyor.[104]

Yasaklı geçmişin ortak acıları herkes için taze olsa da kamusal serbestiden sonra başörtüsü ortak bir platformda bir araya gelmenin sebebi olmaktan çıktı. Başörtülü olmak kamuda iş bulmayı hiç olmadığı kadar kolaylaştırıyor ancak kamuda başörtüsü serbestisini güvenceye alan yasal bir

104. Bu kısıtlı metinde ne yazık ki 2010'larda edebiyat alanında kendini gösteren ve apayrı bir incelemeyi gerektiren canlılığa yer veremedim. Kuşkusuz öyle, yazmayınca, bizzat yazmayınca silikleşiyor tecrübelerin dersleri ve üzerine düşünülmesi için de yeniden kurgulanması gerekiyor gerçekliğin.

düzenleme de henüz yapılmış değil. Başörtüsü serbestisiyle birlikte bir mücadelenin öğrettiği sorumluluk farklı toplumsal meselelere çözüm aramaya yöneltti pek çok başörtülü kadını.

Bazen de yarım bırakılanı tamamlama telaşı şimdiki zamanda beliren adaletsizliklere perde oluyor. Mazlumun aynadaki yüzü sürekli değişiyor. Küreselleşmenin üç şiarı, tüketim, güvenlik, yenilik şeklinde karşımıza çıkıyor. Yalancı bir bolluk dönemi yaşadı Türkiye son yirmi yıl içinde. Varsılların hangi aidiyete sahip olurlarsa olsunlar daha belirgin bir şekilde benzerleriyle birlikte yüksek duvarların arkasına çekildiği bir dönem bu. 2008 sonrası süreç adım adım ekonomik bir dar boğaza girilen ve çeşitli krizlerle alım gücünün sürekli düştüğü, işten çıkarmaların arttığı yıllar. Yirmi yıla yaklaşan AK Parti iktidarı mütedeyyin kesimlerde görece bir refah düzeyi artışına yol açtı. Bununla birlikte hayat tarzlarına ilişkin yerleşik kalıp ve klişelerde bir silikleşme ve karışma ortaya çıktı. Her alanda olduğu gibi kamuda da başörtülü çalışanlar sayısal olarak artarken "tipik başörtülü kadın" kabulünde bir dağılma oluştuğu görülüyor. Esasında ünlü küresel markalar gibi dijital platformlar da bütün toplumsal kesimlerde aynı ölçüde "aşındırıcı" bir etki uyandırmakta, kimisine göre ise normalleşmedir bu.

Geçmişin ağır yükünün hesaplaşması hiçbir zaman adalet ve liyakat ölçülerine göre gerçekleşmediği için kamusal alanda başörtülü olmak 2020'li yıllarda hâlâ olumsuz bir gösterge şeklinde kodlanıyor. Hâkimler ve Savcılar Kurulu 1. Dairesi'nin, 2020 adli ve idari yargı ana kararnamesiyle birlikte atadığı Türkiye'nin ilk başörtülü başsavcısı Tuba Özden, liyakati üzerinden değil başörtülü olduğu için konuşuldu sosyal medyada. Birçokları Özden'in atanma sebebinin liyakat değil de hükûmete bağlılık olduğundan emin görünüyordu. Ancak atanan başsavcı bir erkek veya başörtülü olmayan bir kadın olsaydı, bu konu muhtemelen aynı ölçüde konu edilmeyecekti.

Mütedeyyin kesimlerde kadınların ev dışında çalışma hayatı Said Halim Paşa'dan bu yana hemen her zaman ailenin düzenini sarstığı zannıyla olumsuzlanmıştır. Bu eleştiri nedeniyle de kadınların çoğunun ekonomik bir zorunlulukla girdiği çalışma hayatının sorunlarına çözüm aranacak şekilde yaklaşılmasının örnekleri nadirdir. Başarılı örnekler, olağanüstü çabaların eseri şeklinde ortaya çıkıyor. Benzeri bir mesafenin aynı gerekçeyle kadın sığınma evleri konusuna da konulduğu söylenebilir. Toplumsal duyarlık sahibi İslamcı erkekler ise kadın sorunları karşısında suskun değiller. Değişen dinamikler içinde kadını değişmez bir konumda görme/tutma eğilimini hayatın reddettiğini fark ediyor yeni kuşaklar. Kamusal serbestinin birbirini tanıma ve anlama ortamlarını çoğaltmasının rolünden söz edilebilir burada.

Kaldı ki dijital teknoloji sayesinde ev dışı çalışma olgusunda bir değişme yaşanıyor. Evde çalışmak bir kadın için yüz elli sene önce olduğu gibi konforlu bir konuma sahip olmakla aynı şey. Yasaklı yıllarda iş yerlerinde arka planda tutularak sigortasız çalıştırılan başörtülü kadınlar özensiz muamelelere rağmen kul hakkı bağlamında itiraz edebilecekleri bir söylem ve zemine sahiplerdi. Bugün iş ortamları çok daha acımasız, belirsiz ve kıyıcı bir nitelik arz ediyor.

Hizmet sektöründe başörtüsü istisnai uygulamalar dışında yasaklı değildi, siyasi ve talepkâr

sayılmıyordu, çoğul sebeplere yaslanıyordu ve model olarak da esnekti, yasaklı başörtüsünün de serbestiden sonra benzeri bir çeşitlenme gösterdiği söylenebilir. Belki de normalleşme böyle gerçekleşiyor, büsbütün aynı sayılan içindeki farklar belirginleşmeye gidiyor, aynı kefeye konulmanın unutulmasını yaşayanlar tek tek görme gereğinin zemininde temayüz ediyor.

Anneleri başörtüsü yasağına maruz kalmış kuşaklar için başörtüsü şimdilerde içine doğdukları aile çevresinin tabii bir unsuru. Genç başörtülü kadınlar asla alışveriş merkezlerinden ayrı ele alınmayan tüketim, jip ve sosyal medya sarmalından ibaret olmadı, ancak serbestinin kavuşmalarına kendini bırakan başörtüsü de gençler için yasaklı dönemin gençleri için ifade ettiği eylemci, toplumcu anlamı karşılamaya yetmiyor. Başörtüsü mücadelesi içinde birçok meselenin yer aldığı büyük bir hikâye, gençler için annelerinin veya etraflarındaki kadınların verdiği bu mücadele hem bir minnet sebebi hem de yerine ne koyabileceklerinden emin olamadıkları bir mihenk taşı.

Gençler iyiliğin inkâr edildiği bir dünyaya katlanamazlar, ani bir kararla kalabalık bir grup oluşturup yola düşüyorlar. Gazeteci Hale Kaplan Öz, Tarlabaşı'nda 2011'den beri gerçekleşen sokak iftarına çocuklarıyla birlikte gidiyor. Hiç kesilmeyen sokak sesleri arasına yerleşebilir iftar sofrası duaları, diye düşünmüş Kadir Bal ve arkadaşları. Urfalı Mehmet Bey'le eşi Fatma Hanım birlikte insanlığın ölmediğini göstermeye kendilerini adamışlar sanki. İftar bittiğinde bir Afrikalının arkasında namaza durmaya özen gösteriyor topluluk, sinsi veya açık hiyerarşi kabullerini kırmak adına. Gelenlere, zor durumda olanların bilgileri verilip bir yardımlaşma ağı oluşturuluyor. Ruhsuz bağışların yerini kardeşliği hissettiren dayanışma alsın; amaçlanan bu. Yüz yüze gelme, dokunma, Afrikalılardaki dışlanma hissinin yaralarına iyi geliyor. İslamcı, anarşist, solcu çevrelerden katılımcıları olsa da sürekliliği sağlayanlar İslamcı. Tanışılan evsizleri Şefkat-Der'den Hayrettin Ağabey'e yolluyorlar, dernek de onlara madde bağımlısı gençleri yolluyor. Tanımlanmış bir siyasi hedef gütmüyorlar bu sofralarla, kimliksiz, vatansız, dışlanmış insanlara yardım kanalları açmak ve dertleşme ortamı hazırlamak asıl hedef. "Bu sofraların politik olarak sivrilmesini hiçbir zaman istemedik. Bunun altını hassasiyetle çizdik" diye vurguluyor Kadir Bal.[105]

Gökçe Değirmen Facebook üzerinden mülteci ve dar gelirliler için Ramazan yardımları örgütlüyor. Rami'de oturuyor olsanız da Ümraniye'nin kenarındaki bir mahallede yaşayan Halepli bir aileye komşuluk ediyorsunuz.[106] Tekstil atölyelerinde zor şartlar altında çalışan kadınlar, mülteci ve göçmen işçiler, iş cinayetleri, Emek ve Adalet Grubu'ndan gençlerin gündeminden düşmüyor. Şimdi haksız yere damgalanan kim, kim yepyeni linçlerle olmadığı biri gibi gösterilerek günah keçisi kılınıyor? Romanların koronavirüs salgını sırasında maruz kaldığı maişet zorluğu, kadın cinayetleri, boşanma sonrası yaşanan mağduriyetler, ev işçileri, ev içi emeği... Bugün yaşanan zaaf hâllerinin sebebi geçmişin kötülüklerinde aranabilir, gelgelelim şimdilerde yapıp ettiklerimiz de geleceğin tarihi için kaynaklık teşkil edecek.

105. Cihan Aktaş, "Ucu Afrika'ya Açık Sofra", *Gerçek Hayat*, 11 Haziran 2018.

106. Cihan Aktaş, "Koronavirüs Komşuluğu", *Şehir ve Düşünce*, 2020, sayı: 16.

PELİN BATU

1978'de doğdu. Marymount Lisesi'nden mezun olduktan sonra New York Üniversitesi'nde edebiyat ve drama okudu. Boğaziçi Üniversitesi Tarih lisansını bitirdikten sonra yine aynı okulda Batı Dilleri ve Edebiyatı Bölümü'nde master ve doktorasını tamamladı. Sinema kariyerine Ferzan Özpetek'le başladıktan sonra pek çok filmde rol aldı. İlk kitabı *Glass/Cam* 2003 yılında Yapı Kredi Yayınları'ndan çıktı. Bunu 2009'da şiir kitabı *The Book of Winds (Rüzgârlar Kitabı)* takip etti. 2013 yılında üçüncü şiir ve eskiz kitabı *Resim Defteri* yayımlandı. Ardından *Kayıp Şeyler Divanı, Her Şey bir Hikâye ile Başladı ve Labirentin* adlı kitapları yayımlandı. *Hayatın Seyrini Değiştiren Kadınlar* adında biyografik eseri 2019 yılında İnkılâp Kitabevi tarafından yayımlandı. Belgesellerde görev aldı ve çeşitli televizyon programları yaptı; Habertürk kanalında "Kısa Devre", "Tarihin Arka Odası", "Rengahenk", IMC TV'de "Koyu" gibi çeşitli televizyon programları yaptı. "Yakın Tarihimizle Yüzleşme" adlı programı hazırlayıp sundu. *Milliyet* gazetesinde köşe yazdı. *Atlas Tarih*'te makaleleri yayımlanmaktadır. Pek çok sivil toplum örgütüyle çalışıp Anadolu'da projeler yapmaktadır.

TANIKLIK

Mesleğe popüler bir gazeteci olan eşi Hikmet Feridun Es'in desteğiyle adım atmış olsa da Semiha Es, kendini geliştirmekten asla geri durmadı. Kendi deyişiyle, yarım yüzyıl fotoğraf makinesini elinden düşürmedi; maceraperest ve korkusuzdu. "Türkiye'nin ilk kadın savaş fotoğrafçısı" unvanının hakkını sonuna kadar verdi.

Bir Asırlık Tanıklık Semiha Es

İkinci Dünya Savaşı'ndan önce çok az sayıda kadın cephelerde savaş haberciliği ya da fotoğraf muhabirliği yapmıştır. Semiha Es dünyanın pek çok ülkesindeki hemcinslerinden evvel savaş muhabirliğine ve profesyonel gezi fotoğrafçılığına soyundu.

Semiha Es ve Hikmet Feridun Es. (Depo Photos)

İKİNCİ DÜNYA Savaşı'ndan önce çok az sayıda kadın cephelerde savaş haberciliği ya da fotoğraf muhabirliği yapmıştır. Zaten gazetecilik mesleğiyle geç tanışan az sayıda kadına genellikle "hafif" konular uygun görülürdü: Moda, mutfak, aşk meşk gibi. Klişeleri altüst eden, ön yargıları kıran cesur kadınlar sayesinde bu ezber bozulur. Bu, dünyada da Türkiye'de de benzer şekilde gerçekleşir. Semiha Es dünyanın pek çok ülkesindeki hemcinslerinden evvel savaş muhabirliğine ve profesyonel gezi fotoğrafçılığına soyundu. Ülkemizin ilk kadın savaş foto muhabiri oldu. Hayatı hep uçlarından seyretti: Bir taraftan Kore, Vietnam ve Kongo'daki korkunç katliamlar ve savaşların içinde bulundu ve bunları belgeledi, bir taraftan da dünyanın en ünlü yıldızlarının fotoğraflarını çekti. 1950'lerden '70'lere ülke ülke gezip dünyanın önemli olaylarına tanıklık etti. Hayatı bir roman olsa Hemingway'in maceralı hikâyeleriyle yarışırdı.

Semiha Es, İstanbul'daki Vefa semtinde 1912 yılında dünyaya geldi. Babası Fransız Şirketine ait bir vapur işletmesinde gişe memuru olarak çalışıyordu. Mütevazı bir hayatları vardı. Çocuklarına az bildiği Fransızcayı öğretmeye çabalıyor, maaşının çoğunu çocuklarının eğitimine harcıyordu. Zor geçinmelerine rağmen kızı Semiha'ya keman dersi aldırıyor, ona fotoğraf makinası verip dünyaya farklı gözlerle bakmasını sağlıyor, çok yönlü, kültürlü bir birey olması için çabalıyordu. Baba-kız çok küçük yaştan itibaren fotoğraf çektiler. Semiha'nın hayatı dondurup resimleme sevdası çok erken başlamıştı.

Bir Güzellik Yarışması ve Aşkın Gözü...

Semiha 15 yaşındayken ailesine katkı sağlamak için Fransızların işlettiği telefon idaresinin santralinde çalışmaya başladı. O dönemde *Cumhuriyet* gazetesi güzellik yarışmaları düzenliyordu. Babasının arkadaşı olan gazeteci Abidin Daver, Semiha'nın ailesine Semiha'nın yarışmaya katılması önerisinde bulundu ve onları bu konuda ikna etti. Semiha'nın yaşı çok küçük olduğu için kabul edilmemesine rağmen bu yarışma sayesinde hayatı değişti; yarışmaya katılmak için *Cumhuriyet* gazetesinin Pembe Köşkü'ne mülakat için gidip gelirken âşık oldu. Mülakat salonundan çıktığında hayatının 70 yılını birlikte geçireceği, hayatının aşkı, ilham kaynağı, maceralarını paylaştığı, dünyayı birlikte gezdiği partneriyle yolu kesişecekti. Semiha Hanım yıllar sonra bu anı "yıldırım aşkı" olarak anlatacak, ikisinin de ilk görüşte birbirlerine tutulduklarını söyleyecekti. Âşık olduğu adam kendinden üç yaş büyük, genç ve maceraperest gazeteci Hikmet Feridun Es'ti.[1] Semiha Hanım tanışma anını şöyle anlatmıştır:

> Hiç unutmam şair-i Azam Abdülhak Hâmid ve bir hanım gelmişlerdi, bana "Sen çok güzelsin ama daha çok küçüksün imkânı yok katılmanın, biz seni Paris'e yollarız" diyerek teselliye çalıştılar.

1. Zeynep Avcı (2013): "Cumhuriyet'te Başlayan Aşk" *Cumhuriyet*, 2 Aralık 2013.

O sırada da ortamda Hikmet Abidin Daver diye bir gazeteci vardı, eşim de onunla mülakata gelmişti, orada tanıştık. Çok yakışıklıydı Hikmet, yani o devrin en yakışıklı insanlarından biriydi. Bütün kadınlar bayılırdı ona, bilhassa sinema, tiyatro artistleri... Cahide Sonku vardı mesela o zaman, Bedia Muvahhit vardı, onlarla ahbaplık ederdi. İşte tam o anda oldu ne olduysa, bir şey, bir elektriklenme, onda da bende de. İlk görüşte aşk diyebiliriz...

Semiha ile Hikmet Feridun Es gizli gizli görüşmeye başladılar. Belki de bu gizli kapaklı maceraları çok daha uzun sürecekti fakat bir gün Semiha'nın annesi ona klasik Türk filmlerini andıran bir sahne yaşattı: Zengin bir fabrikatörün oğlunun ona talip olduğunu, onunla evlenirse hayatını kurtaracağını söyledi. Semiha o anda evden kaçtı, Hikmet Feridun Es'in yanında soluğu aldı ve durumu anlattı. Bunun üzerine ikili o anda iki şahit bulup evlendiler. Akşam eve döndüğünde artık evli bir kadındı. Ailesi hiçbir şey söyleyemedi. Gazeteci eşiyle maddi sıkıntılar içinde yaşar ama hayatının son gününe kadar sevdiği işini ve hayatını paylaştığı bir insanı seçtiği için mutluluğu yakalamıştır.

Semiha Es Foto Muhabiri

Hikmet Feridun Es, Orman Fakültesi'ni bırakıp 1926 yılında gazeteciliğe atılmış, hayat dolu bir adamdı. O yıl *Vakit* gazetesinde işe başlamış, *Akşam* ve *Hürriyet* gazeteler ile *Yedigün* ve *Hayat* dergilerinde çalışmış popüler bir gazeteciydi. 1946-1948 yılları arasında *Yedigün*'ün sahibi Sedat Simavi tarafından Amerika'ya gönderildi, orada hem gazetecilik yaptı hem de öğrenim gördü. 1950'lere gelindiğinde Hikmet Feridun Es artık tanınmaya başlamıştı. *Yıldız* dergisi için Hollywood'daki film yıldızlarıyla röportajlar yapınca üne kavuşmuştu. Hollywood'da Geraldine Bennett, Myrna Loy, Henry Fonda, James Stewart gibi meşhur oyuncularla mülakatlar yapan Es, izlenimlerini 1943 yılında *Holivutta 300 Gün* adlı eserinde topladı. Türkiye'ye televizyonun gelmediği yıllarda dünyayı gezip röportajlar yapan, izlenimlerini masal gibi anlatan çok sevilen bir muhabirdi. Gezi yazıları, Fikret Otyam'dan Coşkun Aral'a sayısız gezgin gazeteciyi etkilemiştir.[2] Geçim sıkıntıları bir tarafa çifti en zorlayan şey Hikmet Feridun Es'in işleri dolayısıyla uzun süre ayrı kalmalarıdır. Sonunda çareyi bulurlar. Zaten fotoğrafa yatkın ve meraklı olan Semiha'ya fotoğraf sanatının ve gazeteciliğin püf noktalarını anlatan Hikmet Feridun Bey çalıştığı gazeteyi ikna eder. Bundan böyle fotoğraf muhabiri olarak eşi çekimlerinde ona eşlik edecektir. Böylelikle 50 yıl sürecek maceralı hayatları başlamış olur.

Kore Savaşı'na BM'nin emrinde Türk askeri birliklerinin katılmasına karar verildiğinde Türkiye'den hem savaşı bildirmek hem de oradaki askerlerimizden haber vermek için Es çifti Kore'ye gönderilmiştir. Türkler ve Çinliler arasında üç gün süren Kunu-ri Savaşı'nı tefrika eden Hikmet Feridun ve fotoğraflayan Semiha, harbin tüm vahşetini belgelerler.

2. Ümit Uzmay, "Hikmet Feridun Es'in Bizi Götürdüğü Alemler," *Kebikeç*, s. 184.

Hollywood'dan Kore'ye, Vietnam'dan Afrika'ya...

Semiha ve Hikmet Feridun Es'in birlikte ilk yurt dışı gezisi onları Hollywood'a götürür. 1938 yılında Ronald Reagan ile arkadaşlık kurarlar ve birlikte sık sık yemek yerler. Türkiye'deki okuyucular Semiha Es'i ilk profesyonel fotoğrafı vasıtasıyla 8 Kasım 1950'de *Hürriyet*'teki bir mülakatta yayımlanan karesiyle tanıdılar. Hikmet Feridun Es Amerika'da o yılların namlı oyuncuları, siyasetçileri ve Amerika'da yaşayan ilginç Türklerle röportajlar yaparken Semiha Hanım bu yıldızların portre fotoğraflarını çekmektedir. Bu arada foto muhabirliğinde çömez olduğu için başından ilginç olaylar geçmiştir. Mesela izin almadan ABD Başkanı Roosevelt'in fotoğrafını çekince korumaları üstüne yürümüş, güvenlik nedeniyle Semiha'yı kıstırmışlardır.[3] Fakat bu ihtişamlı ve eğlenceli günler kısa sürer zira Kore Savaşı başlamıştır. *Hürriyet* gazetesi âdeta bir devlet organı gibi savaşı günbegün takip edip oradan izlenim ve fotoğraf göndermeleri için Semiha ve Feridun Es'i görevlendirir ve bunu birinci sayfadan duyurur.[4] 1950 yılında Celâl Bayar'ın başkanlığında alınan kararla Kore Savaşı'na BM'nin emrinde Türk askerî birliklerinin katılmasına karar verildiğinde Türkiye'den hem savaşı bildirmek hem de oradaki askerlerimizden haber vermek için Es çifti Kore'ye gönderilmiştir. Türkler ve Çinliler arasında üç gün süren Kunu-ri Savaşı'nı tefrika eden Hikmet Feridun ve fotoğraflayan Semiha, harbin tüm vahşetini belgelerler. 1950-1953 yılları arasında Kore'de bulunup savaşı cepheden takip ederler. 3 milyon kişinin hayatına mal olan bu kanlı savaşa tanıklık eden Semiha Es, "Cephelerde, her zaman ölümle burun buruna yaşadık. Fakat bir keresinde, bir Çinli asker, beni öldürmek için bayağı uğraştı. Sonra bize esir düştü. Zavallıcık yaralanmıştı. Onun hastaneye gönderilmesini sağladım, yaralarıyla ilgilendim..." diye anlatmıştı. Haftanın beş günü şöyle geçiyordu: Es'ler gündüzleri askerî kıyafet içinde savaş muhabirliği yapıyordu, Semiha Es geceleri karargâh ya da çadırlarda kadın gazetecilere ayrılan barakada kalıyordu. Hafta sonları ise askerî uçakla Tokyo'ya gidiyorlardı. Arada da Uzak Doğu'nun önemli figürleriyle röportajlar yapıyorlardı. Bunlardan bir tanesi Endonezya'nın ilk Cumhurbaşkanı Sukarno idi. Semiha Es, Sukarno'nun "Atatürk yalnız sizin değil, tüm ezilen ve mazlum milletlerin Atatürk'üdür. Çünkü diğer ülkelerin gözünü açtı" cümlesini hatırlamıştı, yıllar sonra verdiği bir röportajda.[5]

Semiha Es, etrafında mermiler uçuşup uçaklar düşürülürken ölümden bir an için korkmadığını söyler. Savaş bölgelerinde kadın olmanın zorluğu bir başkadır. Savaştan sonraki yıllarda verdiği mülakatlarda savaşta hep üniforma giydiğini, hatta savaş sırasında verilen özel davetlerde kadınlar allanıp pullanmasına karşın kendisinin hep askerî kıyafetlerle katıldığını aktarır. Kimi geceler sığınak-

3. Zeynep Avcı (2013): "Cumhuriyet'te Başlayan Aşk", *Cumhuriyet*, 2 Aralık 2013.

4. Haberde, "Hikmet Feridun Es ve çektiği harikulâde fotoğrafları yalnız Türkiye'de değil, dünya matbuatında bile yer bulan Semiha Feridun Es beraberlerinde zamanımızın en modern üç fotoğraf makinesi, iki sinema makinesi alarak Kore'ye gitmektedirler" yazılmıştır.

5. Tuğrul Tunagil, "Kadın olduğum anlaşılmasın diye ellerimi saklardım," *Vatan*, 6 Nisan 2008.

Semiha Es, Kore Savaşı'nın ardından Vietnam'a gitti ve orada beş yıl boyunca savaş muhabirliği yaptı. (Depo Photos)

larda botlarını çıkarmadan, üniformasıyla yatar. Savaş alanında kadın olduğu anlaşılmasın diye ellerini dahi gizlediğini, Koreli kadınların tecavüze uğramaktan korktukları için kendisiyle yürüdüğünü anlatmıştır. 95 yaşında verdiği bir röportajda gazetecilik yaşamında nelere tanık olduğu sorulduğunda, "Gazetecilikte benim gördüklerimi kimseler görsün istemem. Çünkü ben harp muhabiriydim. Harpte ölüler, yaralılar, kaçaklar, ne ararsanız gördüm" diye anlatmıştı.

Semiha Es, Kore Savaşı'nın ardından başka bir cepheye, Vietnam'a gider ve orada beş yıl boyunca savaş muhabirliği yapar. O günleri, "Sonra Vietnam Savaşı'na gittim. Vietnam, Kore'den de korkunç bir savaştı. Tam bir cehennemdi" diye tarif edecektir. Semiha Es'e burada fotoğraf çekmesi için izin verilmesi görülmemiş bir şeydi. Bu durumu, "Ancak Albay Gamby müsaade ederse cepheye giderdiniz. Benim dışımda hiçbir kadına da izin vermedi" diye anlatmıştı.[6] Tanıklık ettiği bu korkunç sahneler onu tam bir savaş karşıtı yapmıştır. Savaştaki deneyimlerini şöyle izah etmişti:

6. agy.

> Savaşta yaşadıklarım ve gördüklerim, özellikle insani açıdan çok derinden etkiledi beni. Siyasilerin çıkar çatışmaları arasındaki o savaşta, sivillerin düştüğü durumu ve zulmü görmek çok zor ve acı bir tecrübeydi benim için. Yarım yüzyıl fotoğraf makinesini elimden hiç düşürmedim.

Kore ve Vietnam'da çektiği fotoğrafları *Hürriyet*'te yayımlanmak üzere gönderen Semiha Es'in imzası pek çok karede yer almaz. Basın dünyasında çok az sayıda kadın çalışırken, savaşlarda foto muhabirliği yapan hiç yoktur. O yüzden de imzası yok görülür, ismi eşinin gölgesinde kalır. Ayrıca Semiha Es'in ülkemizdeki çeşitli yayın organlarında yayımlanan fotoğrafları âdeta TSK'nin gözünden "düşmana karşı" propaganda fotoğrafı kıvamındadır. Gazetenin isteği doğrultusunda hâkim ideolojiyi desteklemek amacıyla *Hürriyet* gazetesinde yayımlanmıştır, bu karelerde sivil hayattan kesitler yoktur. Fakat Semiha Es'in Kore'de çekip hiç yayımlanmayan fotoğraflarına bakınca "insanı" görürüz; annesine veda eden askerleri, yıkık evinin kalıntıları arasında eşya toplamaya çalışan çaresizleri, ölü çocukları, savaşa ve acılara rağmen hayata devam etmeye çabalayan kadınların fotoğrafları vardır.[7] Semiha Es, ölümünden sonra arşivini gazeteci Özgün Levent'e bırakınca gün yüzüne çıkar. O zaman onun kendi gözüne, ruhuna ve sesine kavuşmuş oluruz.

Vietnam'ın ardından başka bir korkunç savaşı, Kongo iç savaşını takip etmek için Afrika'ya gider Es çifti. Burada iki yıl çalışacak, savaşın çirkin yüzünü kayıt altına alacaklardır. Afrika'da sadece savaş değil ayrıca hayata dair çok renkli gezi yazıları ve fotoğrafları da yayımlarlar. Bir keresinde Afrika'daki hayatının içinden bir kesiti fotoğraflamak isteyen Semiha Es büyük bir tehlike atlatır. Gittiği her yerde yerel pazarlara bayılan Semiha Hanım, Afrika'da fotoğraf makinalı bir turist rolüne bürünmenin ne denli tehlikeli olduğunu ileriki yıllarda şöyle anlatmıştır:

> Afrika'da bir pazar yeri çok hoşuma gitmişti. Çıplak dolaşan yerli halkın pazar alışverişini enteresan bulmuştum. Fotoğraf makinemi hazırlayıp çekmeye başlayınca ortalık karıştı. Yerlilerin üzerime geldiklerini gördüm. Hikmet'in yüzü sapsarı kesilmişti. "Canına mı susadın Semiha!" diye bağırdı. Beni o çılgın kalabalığın arasından ite kaka uzaklaştırdılar. Canımı zor kurtarmıştım.[8]

Aşk Tamtamları adlı eserinin önsözünde, Hikmet Feridun Es gazetecilik tutkusunun altında yatan heyecanı izah etmiştir:

> Yeryüzünü adım adım dolaştım. Afrika, Asya, Avrupa, Okyanusya, Amerika, Japonya'dan Patagonya'ya, Pampa'lardan Tibet sınırlarına, Pasifik Adaları'ndan Hong Kong batakhanelerine kadar... Bütün bu seyahatlerimde gazetecilikten başka hiçbir işim gücüm yoktu. Derdim mevzu avcılığı, garip şeyler peşinde koşmaktan ibaretti.[9]

7. Şehlem Sebik, "Fotoğrafçı Semiha Es'in bilinmeyen yüzü, hakim bakışı sorguluyor," *Agos*, 09.12.2013.

8. Seral Cumalı, "Gölgede kalan cesur kadın" http://www.tempomag.com.tr/detail/golgede-kalan-cesur-kadin (erişim tarihi: 12.01.2020)

9. Uzmay, s. 185.

HİKMET FERİDUN ES

Dünyanın Öbür Ucunda

FOTOĞRAFLAR: SEMİHA ES

Sultan İbrahim, Güney Çin Denizi sisi ile Siam arasındaki Kelantan müstakil saltanatının hükümdarıdır ve arkadaşımız Hikmet Feridun seyyahı kabul etmiştir. Sultan İbrahim ile arkadaşımız resimde, ay - yıldızlı süslü minicanın tahtın önünde görülüyorlar (Üstte). Kelantan Sultanı Birinci İbrahim Seyhülislâma elyle selâm takıyor (Altta). Sultan İbrahim meraklısı elbiseleriyle yine arkadaşımızla görülüyor. (Yanda).

İstanbuldan sular kararırken havalandık. İki gece müteakiben uçuktan sonra bir akşam üstü Singapor meydanına indik. Vakit tayyarede yatağım rahattı. Akşam üzerleri havyarlı kokteyl partileri. Etrafımızda fır dönen, gece yastığımızı düzelten, battaniyemizi üzerimize çeken evci evci hostesler... Lâkin iki gün, iki gece durmadan uçuktan sonra insan bitap da aynı karada olduğu halde dinlenmek istiyor.

Fakat nereden bilirdim ki Singapor hava meydanında bizi bir süprizle bekliyorlardı?..

Çıkışımızın kapısı açılır açılmaz içeriye bir İngiliz ve bir Çinli polis ile memurlar girdi. İngiliz polisi elindeki kâğıdı okuyup imzamı söyledi, bir kere daha

Semiha Es'in fotoğrafları eşliğinde Hikmet Feridun Es'in haberi. (Depo Photos)

Bu bilinmeyen diyarlarda, çoğu insanın ayak basmadığı egzotik memleketlerde elli yıl boyunca sayısız kare çekip ölümü ve yaşamı, savaşı ve barışı kamerasıyla okuyan ve zamanı donduran Semiha Es, 1980'ler itibarıyla kocasının sağlığı yüzünden kamerasını bırakmış, çok sevdiği eşine bebek gibi bakmıştır. İç organlarının iflas edip üç aylık ömrü kaldığı söylenen Hikmet Feridun'u beş yıl yaşatmış olan Semiha Hanım o günleri şöyle anlatmıştır:

> Evde kendim baktım eşime, hem de gece gündüz başında durarak. Ayakları acımasın diye ona çoraplar ördüm.[10]

Fotoğrafın ve Hayatın Gözünden Bir Tanıklık

1992 yılında hayatını, işini ve maceralarını paylaştığı biricik eşini kaybeden Semiha Hanım bundan sonra sahip oldukları tek evlerinde, Balmumcu'daki dairelerinde yaşamış. 99 yaşındayken Türkiye Fotoğraf Sanatçısı Ödülleri'nde "Onur Ödülü" aldığında bu ödülün onu çok mutlu ettiğini ve eşini çok özlediğini belirtmiştir. Bir yıl sonra, 14 Aralık 2012'de – eşinden 20 yıl sonra– vefat etmiş, eşinin yanına Zincirlikuyu Mezarlığı'na defnedilmiştir. Son yıllarında verdiği bazı röportajlar dışında sessizliğini korumuş, fotoğrafı bırakmıştır. Evini, kendisine 21 yıl boyunca kendi annesi gibi bakan kapıcısı Doğan Doğangüneş'e bırakmıştır.

Türkiye'de fotoğrafla ilgilenen, ilk gazeteleri kuranlar genellikle Ermeni, Rum ya da Musevi vatandaşlarımız olmuştur. Nitekim ilk profesyonel fotoğrafçımız Ermeni Maryam Şahinyan (1911-1996) ve Rum fotoğrafçı Eleni Küreman'dır (1921-2001). Arada da Semiha Es vardır. O, ilk profesyonel kadın foto muhabiri olarak dünyayı bize getirmiş, savaşların ve zulümlerin kaydını tarihe geçirmiştir. 100

10. Seral Cumalı, "Gölgede kalan cesur kadın" http://www.tempomag.com.tr/detail/golgede-kalan-cesur-kadin (erişim tarihi: 01.12.2020)

yaşında vefat ettiğinde hayatına sayısız hikâye ve macera sığdırmış, en önemsediği fotoğraflarını küçük kırmızı bir valizin içinde biriktirmiştir. İşte bu fotoğraflarıyla bizlerle hâlâ konuşup bizim için kendine özgü bakışıyla geçmişi tekrar uyandırmaya devam edecektir.

Yaşadığı dönemlerde onun kadar gezip hayatı ve savaşı fotoğraflayan kadın çok azdır. Peki ilk savaş muhabirimiz Semiha Es ile ilgili bu kadar az belge olmasının nedeni ne? Kadın olmasaydı ona daha fazla sahip çıkar mıydık? Semiha Es'in pek çok karesi imzasız yayımlanmıştır. Onun özgün bakışıyla çekilmiş karelerin pek çoğu da yayımlanamamıştır zaten. 2012 yılında düzenlenen Semiha Es sergisi esnasında küratör Ahu Antmen'in de dediği gibi, bunun nedeni kadının "ötekileştirilmesidir."[11] Gazeteci Zeynep Avcı, Semiha Es'in geri planda kalmasını şöyle ifade etmiştir:

> Ama gelin görün ki ben Semiha Es adını son yıllarda duydum. Kocası tepemizde parlak bir yıldız gibi süzülürken bu hanımın esamesi bile okunmazdı. Ve son günlerde Semiha Es fotoğraflarından bir derleme gördüm, şaşakaldım. Yalnızca foto muhabiri değil, iyi fotoğrafçı, iyi gözlemci, zevkli bir göz. Bazı kareleri çarpıcı mükemmeliyette.[12]

Valizindeki tozlu fotoğrafları, çeşitli dergi ve gazetelerde yayımlanan fotoğrafları, kendisinin cephelerde çekilmiş kareleri, eski günleri yâd eden parlak gözleri... Tüm bunlar bize bir kadının hayatından kalan kesitler. Biz onu bu belgelerden okuyor, tanıyor ve anlatıyoruz.

11. Müge Akgün, "Fotoğrafta erkek egemenliği henüz yıkılmadı," *Radikal*, 01.12.2013.

12. Zeynep Avcı (2013): "Cumhuriyet'te Başlayan Aşk", *Cumhuriyet*, 2 Aralık 2013.

Kaynakça

Akgün, Müge (2013): "Fotoğrafta erkek egemenliği henüz yıkılmadı", *Radikal*, 1.12.2013.

Avcı, Zeynep (2013): "Cumhuriyet'te Başlayan Aşk", *Cumhuriyet*, 2 Aralık 2013.

Cumalı, Seral. "Gölgede kalan cesur kadın" http://www.tempomag.com.tr/detail/golgede-kalan-cesur-kadin (erişim tarihi: 01.12.2020)

Sebik, Şehlem (2013): "Fotoğrafçı Semiha Es'in bilinmeyen yüzü, hâkim bakışı sorguluyor," *Agos*, 09.12.2013.

Tunagil, Tuğrul, "Kadın olduğum anlaşılmasın diye ellerimi saklardım", *Vatan*, 6 Nisan 2008.

Uzmay, Ümit (2010): "Hikmet Feridun Es'in Bizi Götürdüğü Âlemler", *Kebikeç*, 29, 2010.

İNCİ ENGİNÜN

6 Ağustos 1940'ta İstanbul'da doğdu. İlkokulu değişik şehirlerde ve okullarda okuduktan sonra 1951-1959 arası orta ve lise eğitimini TED Ankara Kız Koleji'nde tamamladı. İÜ Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü'nü bitirdikten (1963) sonra aynı yerde Yeni Türk Edebiyatı kürsüsünde "Tanzimat Devrinde Shakespeare" (1968) adlı teziyle doktorasını verdi. "Halide Edib Adıvar'ın Eserlerinde Batı ve Doğu Meselesi" adlı teziyle doçent oldu. 1984'te Marmara Üniversitesi'ne geçti ve yeni kurulan Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü ile Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü'nün kuruluşu ve çeşitli kademelerde idareciliğinde bulundu, Atatürk Eğitim Fakültesi dekanlığını yürüttü. Mimar Sinan Üniversitesi, Devlet Konservatuarı, Erciyes ve Boğaziçi Üniversitelerinde ders verdi. Columbia Üniversitesi'nde misafir öğretim üyesi olarak çalıştı (1979-80), 1997 yılında emekli oldu.

Abdülhak Hâmid Tarhan 14 c., Halide Edib Adıvar, Ahmet Mithat, Ömer Bedrettin Uşaklı, Tahsin Nahit'in bütün eserleri veya bazı eserlerini yeni harflere çevirdi. Mehmet Kaplan'ın başkanlığındaki heyetle *Yeni Türk Edebiyatı Antolojisi I-V*, *Devrin Yazarlarının Kalemiyle Millî Mücadele ve Gazi Mustafa Kemal*, *Atatürk Devri Fikir Hayatı ve Atatürk Devri Edebiyatı*, Cenap Şahabettin'in *Bütün Şiirleri*; Zeynep Kerman ile birlikte *Yeni Türk Edebiyatı Metinleri* 1-4, *Ahmet Haşim Bütün Eserleri* 1-4, *Mehmet Kaplan'dan Seçmeler* ile *Ali'ye Mektuplar: Mehmet Kaplan, Kurtuluş Savaşı ve Edebiyatımız* (Selim İleri'nin de katılımıyla) adlı kitapların hazırlanmasına katkıda bulundu. TDK'nin neşrettiği *Güzel Yazılar 1-8* başlıklı seçmeleri hazırlayanlar arasındaydı. Çok sayıda makalesini ve belgeleri *Yeni Türk Edebiyatı Araştırmaları*'nda (4 cilt) neşretti. *Yeni Türk Edebiyatı, Tanzimat'tan Cumhuriyet'e (1839-1923)* ve *Cumhuriyet Dönemi Türk Edebiyatı* adlı edebiyat tarihi eserlerini yazdı.

MİLLÎ MÜCADELE

Yediden yetmişe kadın-erkek-çocuk herkesin yurdu için seferber olduğu, olağanüstü şartların sıradan kabul edildiği Millî Mücadele yılları, bu dönemi bizzat tecrübe edenlerin anlattığı hikâyelerle belgelenerek günümüze dek ulaşmıştır. Halide Edib, bu yıllarda cephede de varlık göstermiş, İstanbul kadar Anadolu'da da sürece şahitlik etmiştir. Dolayısıyla Millî Mücadele'nin günümüze nakledilmesinde önemli rol oynayan isimlerin başında gelir.

Millî Mücadele Dönemi Edebiyatında Türk Kadını

İnci Enginün

Giriş

19. yüzyılda Osmanlı Devleti'nde Tanzimat Fermanı ile devlet-halk ilişkisinde yeni düzenlemelere gidilirken kadınlar için özel bir madde zikredilmemiştir. Ancak Avrupa'daki gelişmelere ve eşitlik kavramına aşina olan yazarlar, kadınların eğitimi konusunu eserlerinde geniş ölçüde işlemişlerdir. Dönem yazarlarının bu konudaki tasavvurlarının, konuşulabilecek aydın bir eş ve çocuğunu yetiştirecek bir kadın özleminden öteye gittiğini söylemek pek mümkün değildir. Kadın, bir anne olarak çocuğunu yetiştirecek bilgiyle donatılmış olmalıdır fikri geçerlidir. İlk dönem yazarları gerçekten eşlerinin, özellikle kızlarının yetiştirilmesi, eğitilmesi konusunu ciddiye almışlardır. Öyle ki bir süre sonra okuma yazmayı öğrenen, Batı kültürünü takip edecek kadar Fransızca bilen bir kadın kitlesi oluşmuştur. Bunlar *Hanımlara Mahsus Gazete*'yi de çıkarmışlardır. Ancak süreli yayınların kadınlara ayrılan sütunları sadece ev idaresi bilgisi vermekten ibarettir. Tanzimat yazarları arasında sadece Ahmet Mithat (belki de yetişmesiyle özel olarak ilgilendiği Fatma Aliye dolayısıyla) eğitimli kadınların gelecekleriyle ilgili olarak, "Bir gün sizin kızınızla benim oğlum aynı işyerinde çalışacaklardır" demekten çekinmemiştir.[1] O, geleceği

1. Ahmet Mithat'ın *Diplomalı Kız* adlı eseri, devletlerinin istihdam politikalarına göndermede de bulunmakla birlikte eğitilmiş kızın hayatta karşısına çıkan fırsatları aldığı eğitime göre değerlendirebildiğini gösteren önemli bir kitaptır. Bkz. İnci Enginün, "Ahmet Mithat'ın Bugün de Geçerli Bir Öğüdü: Kızlarınızı Okutun", *Merhaba Ey Muharrir! Ahmet Mithat Üzerine Eleştirel Yazılar*, İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, 2006, s. 192-200.

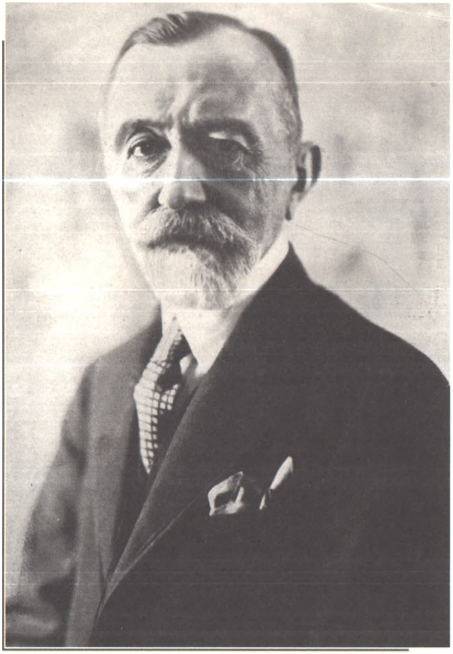

Abdülhak Hâmid, kadın konusundaki düşünceleriyle dikkat çeken bir yazardı. (Taha Toros Arşivi)

sezen ilk yazarlarımızdandır. Abdülhak Hâmid de kadın konusundaki düşünceleriyle dikkati çeken bir yazardır. Öyle ki Hâmid'in eserlerindeki bazı ifadeler karşısında Namık Kemal, bu kadarını kendisinin de anlayamadığını söylemekten geri durmamıştır. Hâmid, *Tarık ibn Ziyad* oyununda "Bir milletin nisvanı derece-i terakkisinin mizanıdır" demiş, eğer kadınlar yeterince eğitilmiş olsalar üst makamlarda onların bulunacağını yazmıştır. Namık Kemal buna itiraz etmiş, kadınları yetiştirenlerin erkekler olduğunu ve gelişme ölçüsünü erkekte aramak gerektiğini ileri sürmüş, bu nedenle aralarında bir tartışma çıkmıştır.[2]

19. yüzyıl sonu ve 20. yüzyıl başında da kadınlar için kurulan okullardan yetişenler, yeni öğretmen olmuşlardır. Bu asırda ülkede henüz sosyoloji çalışmaları yapılmadığı için dönemin edebî eserleri bir anlamda sosyolojik veriler durumundadır.[3]

İkinci Meşrutiyet'ten itibaren Halide Edib'in *Tanin*'deki ilk yazıları feminist diye nitelenecek türdendir. "Beşiği Sallayan El Dünyaya Hükmeder" adlı makalesinin adından da anlaşılabileceği gibi onun yazıları birer başkaldırı örnekleridir ve bu metinlerin arkası gelir. Eğitimde erkeklerle eşitlik isteyen yazar şöyle der:

> Öyle mektepler açınız, bizi âdeta bir inzibat-ı askeri altında çalıştırsınlar, senelerce çalıştırsınlar, lisanımızdaki uyuşukluğu, asabımızdaki gevşekliği, sıhhatimizdeki inhilali gidersinler. (...) Artık kadınlara idadi tahsili çoktur, cebir öğretmek neye yarar, teşrih okuyup doktor mu olacaklar, şöyle sathi bir malumatla dikiş diksinler, yemek pişirsinler denilecek zaman geçti. Filvaki bu ulum ve fünun ayrı ayrı alınırsa hiçbir işe yaramaz, hususuyla idadi tahsili görmüş bir insanın okuduğu cebir, fizyoloji, hikmet... ilh. onları ne âlim eder ne mütebahhir, fakat onların heyet-i umumisinden kazanacağı mümarese-i zihniye, dimağlarını muhakemeye, tahayyüle, hakikate, güzelliğe alıştırır

2. Hâmit'in *Tarık*'taki kadın görüşü, *Bir Sefilenin Hasbıhali* ile *Sardanapal*'de Yudes'in sözleri bu bakımdan dikkati çeker. *Abdülhak Hâmid'in Hatıraları,* hzl. İnci Enginün, Dergâh Yayınları, 2. Baskı, 2013, s. 75.

3. Sema Uğurcan (1983): "Türk Romanında Çalışan Kadın Tipleri'" İÜ Edebiyat Fakültesi, Danışman: Mehmet Kaplan, basılmamış doktora tezi.

ve bütün hayatlarında verecekleri kararda evlerinde kocalarına tesirlerinde, çocuklarına verecekleri terbiyede görünür ve görünüyor.

Halide Edib yazısını şöyle bitirir:

> Erkekler bu milleti adam edecek, fakat erkekleri de kadınlar adam edecek. Bize mektep! Mektep! Mektep![4]

Halide Edib bir yandan da kadınlar için hiçbir çıkış bulamadığı "Eller" gibi çok karamsar bir yazıyı da kaleme almıştır.[5] Bunlar zamanla Türk toplumunun maruz kaldığı felaket yıllarında ferdî bakıştan ayrılarak her kadının toplumda yararlı olacağı örneklere dönüşmüştür. Halide Edib bu gelişmede tek örnek değil fakat etkili en önemli örnektir ve bunda yaptıkları kadar anlatmayı bilmesinin de rolü bulunmaktadır.

Vatan şairi olan Namık Kemal'in nesiller üzerinde etkisi olmuştur. Onun daha 93 Harbi'nin sonunda (1878 Osmanlı-Rus Savaşı) savaştan Midilli'ye kendisini ziyarete gelen Deli Hikmet Bey'le birlikte söylediği şiir ve 11 Eylül 1298/23 Eylül 1882 tarihli mektubunda Midilli'den Kaz Dağları'na bakarak, geleceğin kurtuluşunu bu dağların arkasındaki Türklerden beklediğini dile getirmesi hem umut hem de kehanet gibidir.[6]

Namık Kemal vatan şairidir ve geleceğin vatanını kuranlarda da etkisi büyüktür. Toprağı vatan yapan değerler konusunda gönüllere ektiği tohumlar ve vatan kavramı hakkındaki yazılarıyla etkisi Büyük Millet Meclisi kürsüsüne kadar taşınmış, *Vatan yahut Silistre* oyununda sevgilisi İslam Bey'i savaş alanına kadar takip eden Zekiye karakteri de vatan savunmasına koşan kadınların ilk örneğini teşkil etmiştir.[7]

93 Harbi'nden itibaren arka arkaya gelen savaşlar, eriyen ordu, Balkan Savaşı yenilgisi ve Balkanlar'dan, Kafkaslar'dan Anadolu'ya akan muhacirler uzun yıllar ülkenin tek gerçeği olmuştur.[8]

1908'den sonra kadınların sosyal hayata katılması ve artan faaliyetleri 1912'de Balkan Savaşı sırasında çok farklı bir şekil alır. Aydınları uyandıran ilk büyük facia Balkan Savaşı'dır. Kadınlar hastanelerde çalışırlar, yardım dernekleri kurarlar. Erkeğin savaşa gitmesi dolayısıyla onun boş bıraktığı yerleri doldurur, çeşitli resmî kurumlarda görev alırlar.[9] İlk

4. "Beşiği Sallayan El Dünyaya Hükmeder", *Tanin*, Sayı: 6, 24 Temmuz 1324/5 Ağustos 1908.

5. "Eller", *Şehbal*, 15 Eylül 1336/15 Eylül 1920, s. 471-472. Bu kötümserliğin bir benzeri Ömer Seyfettin'in "Bahar ve Kelebekler" adlı hikâyesinde de görülür. *Bütün Hikâyeleri*, hzl. Hülya Argunşah, Dergâh Yayınları, 2. Baskı, 2013, s. 165-176.

6. "Halkın bu hallere gösterdiği hamiyete bakıyorum da hamiyyetle hamakatı elfaz-ı müşterekeden addedeceğim geliyor. Yalnız Anadolu'da sırf Türk olanlardan başka istinat edeceğimiz mahluk kalmamağa başladı." Ali Akyıldız-Azmi Özcan (2013) *Namık Kemal'den Mektup Var*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, s. 141.

7. Masallarda değişik amaçlarla kıyafet değiştirenler olduğu gibi, destanlarımızda da kadın ve erkeğin her alanda birbiriyle eşit olduğu görülmektedir (Dede Korkut'ta Selcan Hatun'un hikâyesi, Zeki Velidi Togan'ın *Hatıraları*'nda geleneğin onun hatırladığı günlere kadar ulaştığını gösteren bir sahne vardır), ancak yerleşik medeniyete geçildikten sonra bu örf unutulmuş, vatan tehlikeye düştüğünde yeniden canlanmıştır.
II. Mahmud'un yeni ordu düzenlemeleri sırasında bir subay eşinin trampetçi olarak erkek kılığında kışlaya katıldığını Abdülhak Molla *Tarih-i Liva*'da anlatmaktadır [Tanpınar (2012)]: *19. Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, hzl. Abdullah Uçman, Dergâh Yayınları, s. 126.

8. Bu konudaki ayrıntılı belge neşirleri için bkz. Bilâl Şimşir, *Rumeli'den Türk Göçleri* I-III, TTK. Bilge Ercilasun, *Tarih Konulu Romanlarda Sarıkamış Harbi*, Dergâh Yayınları, 2016.

9. Tezer Taşkıran, *Cumhuriyetin 50. Yılında Türk Kadın Hakları* (Başbakanlık Basımevi 1973), adlı eserinde bu konuyu derinlemesine incelemiştir.

Cemiyet-i İmdadiye kurucusu Fatma Aliye, Osmanlı'nın ilk kadın romancılarından. (İBB Atatürk Kitaplığı)

önce 1908'de Fatma Aliye'nin öncülüğünde, bir yardım derneği olan Cemiyet-i İmdadiye kurulur. Onu kadınları yükseltme amacıyla kurulan ve başlangıçta kadınlara yönelik konferanslar gerçekleştiren Teali-i Nisvan Cemiyeti (1909) takip eder. Bu cemiyet, ihtiyaç karşısında, sadece erlere bakmak için bir hastane açar ve Halide Edib'in de aralarında bulunduğu gönüllü kadınlar burada çalışırlar. Halide Edib hatıralarında bunlara geniş yer verir. Anadolu insanını ilk defa bu yıllarda yakından tanımış, yaralı Mehmetçik'in evine mektup yazarken onun ardında bıraktıklarını fark etmiştir. Bu etkileri özellikle *Mev'ud Hüküm* adlı romanında görmek mümkündür.[10] Hatıralarında kısa tuttuğu bu olayları edebî eserlerinde çok daha canlı nakletmiştir. Bu savaş günleri ve sonrasında aydın kadınların faaliyetleri arasında dünya kadınlarına Balkanlar'daki faciayı anlatmak amacıyla farklı ülkelerin kraliçelerine telgraflar çekmek ve yeni kurulan *Türk Yurdu*'nun düzenlediği toplantılarda konferanslar vermek de vardır. Bu faaliyetlerin dışında kalan kadınlarsa her gün biraz daha güçleşen geçim şartları içinde ailelerini ayakta tutmaya çabalar. Herkes bir iş peşindedir. Bu kadınların bir sembolü *Mev'ud Hüküm*'ün Ayşe Kadın'ıdır. Ayşe Kadın'la tanışma, Almanya'da eğitim almış Dr. Kasım'ın, muayenehanesinde çalışmakla kalmayıp haftanın bir gününü fakir hastalara evlerinde bakmaya ayırması sayesindedir. Dr. Kasım, çamaşırcı Ayşe Kadın'ın evine de giderek hasta kocasını tedavi eder ve küçük oğlunu Galatasaray'a yazdırarak onu yetiştirme görevini üstlenir. Halide Edib, doktorun ziyaretleri üzerinden bazı fakir evlerin kapılarını açmakla kalmaz, onun şahsında yeni

10. *Mor Salkımlı Ev*, Atlas Kitabevi, 1963, s. 154-157.

bir "vatanperver"i de tanıtır. Bu nutuk ve gösterişten uzak, yaptıklarıyla vatanına yararlı olmasını ve gerektiği zaman da cephedeki göreve koşmasını bilen bir vatanperverdir.[11]

Birinci Dünya Savaşı günlerinde yaşanan yoksulluk, siyasi çatışmalar, umutsuzluk Çanakkale Zaferi'yle birdenbire bir canlanma, iyimserlik getirse de Birinci Dünya Savaşı Anadolu'nun dört bir tarafındadır. Bu ateş çemberi içinde bütün ülkede kadınların da içinde bulunduğu bir hareketlilik söz konusudur. Halide Edib 1916'da Cemal Paşa'nın davetiyle Suriye'ye gittiğinde ilk defa İzmit'in ötesine çıkmıştır. Bu onun için unutulmaz bir tecrübe olur. İstanbul'da tanıdığı kadınlar ve çocukları ("Tanıdığım Çocuklardan", "Kabak Çekirdekçisi") Anadolu ve Suriye'de de görür. Mütarekeden sonraki kötümserlik hali arka arkaya gelen olaylarla hareketlenir. Halk tepki gösterir.

Şu noktayı belirtmek isterim: Bu yazıda Millî Mücadele içindeki kadınlarla ilgili faaliyetleri bir kadın gözüyle anlatmak istedim. Halide Edib üzerinde geniş olarak duruşumun sebebi onun mütarekeden kısa bir süre sonra İstanbul'dan ayrılıp Anadolu'ya geçmesi ve hem cephede bulunup hem de cephe gerisinde, evlerindeki kadınlarla görüşerek, cephedeki insanları tanıyarak onları yazması dolayısıyladır. Onun kadınlara olan ilgisi bir kadının hemcinslerini ne kadar iyi anladığını göstermekle kalmaz, kadın dolayısıyla cephedeki askerin, biçare çocukların da meselelerini ortaya koyar. Bu yüzdendir ki Halide Edib özellikle Millî Mücadele ile ilgili kitaplarıyla günümüzde de sadece Türkiye'de değil Türkiye dışında da hâlâ ilgi ile takip edilmektedir.[12]

Halide Edib başta olmak üzere kadınların bu süredeki durumları ve faaliyetleri birkaç başlıkta toplanabilir.

Aydın Kadınların Dernek ve Yazı Faaliyetleri

Çoğunlukla dernekler vasıtasıyla veya yazı faaliyetiyle seslerini duyuran kadınlar söz konusudur. Bunlar içinde en meşhuru Halide Edib'dir (1882-1964). Ayrıca Nakiye Elgün (1880-1954), Müfide

11. "İnkılabın akabinde gelen millî nümayişlerden o kadar uzak görünüyordu ki onun insaniyetperverliğinde etrafına beynelmileliyet hissi veren bir şey vardır. Halbuki haykırmadan, yazmadan, gürültü etmeden, Türk mahallere Türk hasta ve fukarasına hayatını sarf etmek, en derin ve samimi bir milliyetperverlik değil miydi? Bunu Kasım söylemediği için, her şeyin hatta his ve kanaatlerin fiil değil, davul zurna ile ilanına alışan muhit, Kasım'da milliyet üzerine müesses bir insaniyetperverlik tasavvur edemedi." (*Mev'ud Hüküm*, İstanbul: Ay Yıldız Matbaası, 1918, s. 234, 235).

12. Halide Edib'in *Memoirs, Turkish Ordeal, Turkey Faces West, Conflict of East and West* adlı kitapları yeni baskılarını yaptıkları gibi, son yıllarda yazılan romanlarda, tiyatro eserlerinde Halide Edib, eser kişileri arasında yer alır. Bunların çoğu Halide Edib'in hatıraları veya kendi yaşantılarından yararlanarak yazdığı *Ateşten Gömlek*'te anlatılanlardan oluşur: Ayla Kutlu, *Bir Göçmen Kuştu O*, 1985; Kemal Tahir, *Esir Şehrin İnsanları*, 1956; Attilâ İlhan, *Dersaadet'te Sabah Ezanı*, 1981, *Sırtlan Payı*, 1974; Hasan İzzet Dinamo, *Kutsal İsyan*, 1966-1967; Emine Işınsu, *Cumhuriyet Türküsü*, 1993; Güngör Dilmen, *Hakimiyet-i Milliye Aşevi*, 1998; Turan Oflazoğlu, *Mütareke*, 1994. Dikkati çeken her şahsın seveni de sevmeyeni de vardır. Aynı durum bu kitaplarda da göze çarpar, bazı kahramanların hayranlıkları yanında, ona şüpheyle ve alayla yaklaşanlar da görülür. Bu arada Halide Edib'in hayatı da çeşitli romanlara ve oyunlara konu olmuştur. Güngör Dilmen, *Hakimiyet-i Milliye Aşevi*, 1992; Nezihe Araz, *Kuvayı Milliye Kadınları*, 1999; Bilgesu Eranus, *Halide*, 2000. Romancı Frances Kazan Amerika'da *Halide's Gift* (2001) adlı bir roman yazdığı gibi (Türkçeye çevirisi *Halide*, çev. Gül Çağalı Güven, 2010), onun hakkındaki Amerikan neşriyatı üzerine de bir lisansüstü tezi hazırlamıştır (*Halide Edib ve Amerika*, çev. Bernar Kutluğ, 1995). İpek Çalışlar, *Halide Edib -Biyografisine Sığmayan Kadın* (Everest Yayınları, 2010), Yeşim Demir ve Fatih Özcan'ın *Cesur Bir Yürek Halide* (Destek Yayınları, 2018).

Ferit Tek (1892-1971) de bu devrin faaliyette bulunan, millî ruhu uyandırıcı yazılar yazan kalemlerindendir.

Bunların dışında bu faaliyete biraz moda diye bakan ve o yüzden katılan İstanbul sosyete hanımları ile bu faaliyetin dışında kalanlar da vardır. Onlar, bu kutsal mücadelenin ateşini ve anlamını anlayamamış kişilerdir. Bu yüzden de milliyetçi kalemlerin romanlarında züppe, yabancı hayranı, kendi insanı ve kültürüne uzak düşmüş kadınlar çoğu zaman olumsuz tipler olarak işlenmişlerdir.

İzmir'in İşgali

İzmir'in işgali mütareke hükümlerinin nasıl çiğnenebileceğinin somut örneğiydi. Mustafa Kemal Paşa'nın Samsun'a çıkışından dört gün önce 15 Mayıs'ta Yunan kuvvetleri İzmir'e girdi. Atatürk telgraflarla mitingler yapılmasını istemiş ve İstanbul'da birbiri ardı sıra toplantılar ve mitingler düzenlenmişti.[13] Müdafaa-i Vatan Cemiyeti ülkenin pek çok yerinde kurulmuştu, onlara bağlı kadın kolları da faaliyete geçti ve ülkenin her yerinden kadınlar namusun ve vatanın korunması için hayatlarını fedaya hazır olduklarını bildiren telgraflar çektiler. Sivas Anadolu Kadınları Müdafaa-i Vatan Cemiyeti adına da İstanbul'a, Matbuat-ı Osmaniye Cemiyeti'ne bir telgraf çekerek, hâlâ gazetelerin parti propagandalarıyla Anadolu'da başlayan Millî Mücadele'ye zarar veren yayınlarını protesto etmiş ve mücadele dışında kalan kadınları kınamışlardır.[14]

Mitingler söz konusu olduğunda daha önce kürsüde konuşma tecrübesi olan kadınlar bu faaliyette de yer alırlar. Konferanslarda konuşan kadınlar, o güne kadar ad yapmış olan şair Nigâr Hanım, romancı Fatma Aliye Hanım başta olmak üzere Halide Edib, Nakiye Elgün ve İnas Üniversitesi (Kadın Üniversitesi) ve öğretmen okullarının –Şükûfe Nihal de bunlardan biridir– genç elemanlarıdır. Halide Edib'in Balkan Savaşı sırasındaki en çarpıcı konuşması "Felaketlerden Sonra Milletler"dir ve Halide Edib'de nadiren görülen büyük bir nefreti yansıtır. Halide Edib, İzmir'in işgali üzerine verilen konferanslarda da konuşmuştur.[15] İstanbul'daki mitingler sırasıyla Fatih, Üsküdar, Kadıköy ve Sultanahmet mitingleridir. Halide Edib'i bütün diğer kadınlar arasında hatip olarak en üst mevkiye taşıyan konuşmaları 15 Mayıs 1919'da İzmir'in İngilizlerin himayesinde Yunanlar tarafından işgali üzerine İstanbul'da yaptığı konuşmalar, özellikle Sultanahmet Mitingi'ndeki hitabesidir. Halide Edib bütün bu mitinglerde konuşur ancak en çok akılda kalan Sultanahmet'teki konuşmasıdır. Yahya Kemal

13. Yunanların İzmir'in işgali üzerine ilk mitingin Müftü Ahmet Hulusi Efendi önderliğinde Denizliler tarafından düzenlendiği Pamukkale Üniversitesi öğretim üyeleri Prof. Dr. Ercan Haytoğlu, Prof. Dr. Mithat Aydın ve Prof. Dr. Turgut Tok tarafından belirtilmiştir. https://www.denizli.bel.tr/ (erişim tarihi: 2 Mayıs 2020)

14. *Devrin Yazarlarının Kalemiyle Millî Mücadele ve Gazi Mustafa Kemal,* s. 217-219. Bu telgrafta itham edilen bir kısım İstanbullu hanımın durumları ve yaşayışlarından akisler, Halide Edib'in *Ateşten Gömlek* (1922), Yakup Kadri'nin *Sodom ve Gomore* (1928) ve *Kiralık Konak* (1920) romanlarında tasvir edilmiştir. Halide Edib'in "Cennet Dağı Cehennem Dağı" adlı hikâyesi de âdeta, kocaları savaşırken, kendi keyif ve eğlencelerine düşen kadınların duçar oldukları cehennem azabının tasviridir. Yazar bu kadınların azaplarının hiç bitmeyeceği yorumunu yaparak, bu tür kadınlara karşı duygularını da açıklar (*Vakit*, Sayı: 1158, 28 Şubat 1921).

15. Taha Toros, *Türk Hatipleri,* Kültür Basım ve Yayım Kooperatifi, Ankara: 1950, s. 70, 71.

Millî Mücadele mitinglerinde kadınlar güçlü hitaplarıyla öne çıkmıştır. O isimlerden biri de şüphesiz Halide Edib'tir. (İBB Atatürk Kitaplığı)

"İzmir Günü" diye andığı Sultanahmet Mitingi'nden[16] söz ederken şöyle der:

> O günlerde, İstanbullular Halide Edib'i altı minareden kopan tekbir sesleri ortasında, bir ıstırap timsali gibi siyahlar giyinmiş gördüler. O meydanda, o topluluk, o siyah bayraklar, o siyahlar giyinmiş ıstırap timsali ve onun canlı sesi İstanbulluların kalbinde son hatıra gibi hakkedilmiş duruyordu.[17]

Yahya Kemal, sadece Sultanahmet Mitingi'ndeki Halide Edib'i değil cephedeki Halide Edib'i de Yunan ordusunun İzmir'e çıkışının yıldönümü dolayısıyla yazdığı "Bu Gündü" makalesinde şöyle anar:

> İstanbul'un benzi yalnız bir defa, birkaç gün, uğradığımız felaketle mütenasip [orantılı] bir heybette göründü; İzmir'e Yunanların çıktığı günlerde, o ne ani elem ne derunî yeis [içten üzüntü] ne vefalı bir ıstıraptı. İslam tevekkülünün derin sükûtuyla sokaklardan akan o halk, eski şan ve şeref meydanlarında o muazzam topluluk, o matem hatipleri, o siyah bayrak, o ulvi ıstırabın timsali gibi tecelli eden Halide Edib. O tekbirler, o dualar, o gözyaşları...[18]

Ziya Gökalp da "İzmir Bayramı" adlı şiirde Halide Edib'den şöyle söz eder:

> Anınca görüyor hâlâ vicdanım:
> Hatipler kürsüye çıkıp çağladı;
> Mitingin reisi Halide Hanım
> Söylerken halk hüngür hüngür ağlardı[19]

"İstanbul Sanayi Mektebi mezunu İmalat-ı Harbiye'de Tornacı Hilmi Celâlettin" *Vurun Kahpeye*'nin tefrikasını okurken yazdığı 1 Şubat 1924 tarihli mektubunda mitingden sonra Halide Edib'in arkasından nasıl yürüdüklerini şöyle anlatır:

> Büyük Türk edibesine, Türk gençliğinin anasına,
>
> Ben de o çocuklardan biriyim. On beş yaşında iken, çoktan hayat-ı ebediyete karışan fakat yaşayan Namık Kemal ve o vakit mevcut olan Tevfik Fikret'i, bu iki büyük adamı ayırt edemeyerek, birbirine karıştırdığım bir zamanda sizin de isminizi ilk evvel işitmiştim. Fakat hangi yazının altında bilmiyorum. Bir konferansın notunda olacak. İstiklal Mücadelesi'nde biz o felaket senelerinde İstanbul'da mektepte bulunurken *Turan* adlı bir eserinizi okuyordum. Orada bir Kaya Hanım vardı. Kitabı bitirip de kapadığım vakit kitabı okumak için veren arkadaşıma demiştim ki: "Bu Kaya Ha-

16. Taha Toros, Halide Edib'i şu cümlelerle değerlendirmiştir: "Halide Edib, bu mitinglerdeki protestolarıyla, yüz bin kişiyi ağlatan, yemin ettiren siyahlara bürünmüş yaslı Türk anası olarak millî matemi dile getiren yegâne millî hatip olmuştur.
O kara günlerin kahramanı büyük hatip –romanları olmasa– yalnız bu nutuklarıyla Türk cemiyetinin şöhretli bir siması olurdu.
O hitabeleriyle, kalemiyle yaptığı millî hizmetleri Anadolu'daki millî savaşa katılmak suretiyle devam ettirmiştir." *age.*, s. 70.

17. Yahya Kemal, "Onun Sesi", *İleri*, 12 Mart 1337/1921; *Eğil Dağlar, İstiklal Harbi Yazıları*, İstanbul, 1966, s. 34. Mustafa Kemal Paşa'nın Meclis'teki nutkundan bahsederken, bir yıl öncesinin İzmir Mitingi'ni de hatırlamıştır.

18. Yahya Kemal, *Eğil Dağlar*, s. 122. Cephedeki Halide Edib'in güç hayatını da zaman zaman düşündüğünü yazılarına yansıtır, s. 225-245.

19. *Ziya Gökalp Külliyatı-1 Şiirler ve Halk Masalları*, hzl. Fevziye Abdullah Tansel, Ankara: TTK, 1952, s. 320.

nım biraz değişmiş şekliyle müellifenin [yazarın] kendisi, Anadolu'daki anamız değil mi?" Ve sonra gözümün önüne geldi, Sultanahmet Meydanı'nda, o ilahî günde Türklüğe ve Türk gençliğine verdiğiniz vaazı müteakip keyifsiz olduğunuz için iki kardeşimizin koltuğunda parkın etrafını dolaşarak evinize giderken, biz de mektebimizin kapısına kadar sizi takip etmiştik.

Asr-ı Saadet'te Peygamber'in arkasından yürüseydim ancak bu kadar müteheyyic [heyecanlı] olurdum. Son zamanlarda *Akşam*'daki tefrikayı okuyorum. Bu aynı fecaatı son istilada ben görmemişsem de Balkan Harbi'nde aynı canavarın tırnakları altında duydum ve o vakit ancak kendimi bilecek bir sindeydim [yaştaydım].

Mukayese ediyorum ve ağlıyorum. Hatıralarım uyanıyor. Aynı felaket seneleri gözümün önünde. Şimdiye kadar böyle kitap yazılmamış. Kimse bu ince noktaları bulup göstermedi, müteaddit [birçok] felaketler gördüğümüz hâlde. Aman Yarab, o Damyanos benim Periklis'i hatırlatıyor, kahraman Aliye'nin mevcudiyetinden şüphe etmiyorsam da, Hacı Fettah ve Hüseyin namındaki edâninin [alçakların] mevcudiyetinden... Ah bu fecaat (bilhassa bu bizim canavarların işkenceleri) reyü'l-ayn [kendi gözüyle] müşahede edilmiş kadar istimaat-ı kavî midir? Ne kadar anlamak istiyordum. Ağlıyorum. Büyük Aliye'nin akıbetine ağlıyorum, ne olurdu o canavarların elinde parçalatmasaydınız, Tosun Bey ile bir saadet yuvası tesis ettirseydiniz. Bâki ihtiramat-ı fâikamın kabulünü istirham eylerim, sevgili anamız."[20]

Halide Edib bu mitinglerde çok heyecanlıdır. Halk da coşkundur. Ağlayanlar, dua edenler vardır. Gazeteler sansürün delik deşik ettiği metni neşrederler.

Kardeşlerim, evlatlarım,[21]

Ruhu gönüllerde olan bu minarelerden yedi yüz yıllık şanları Osmanlı tarihinin bugünkü faciasını seyrediyor. Bu tarihî, bu muazzam meydanda zafer alayları yapan kahraman ecdadımızın ruhları karşısında, dünyanın bir başından öbür başına at süren o nâ-mağlub erlerin gazapları önünde ben başımı kaldırıyor ve diyorum ki: Ben bir Türk ve Müslüman ulu tarihinin bedbaht bir kızıyım. Dünkü kadar kahraman, fakat tâli'siz Türk kızının anasıyım. Bu yeni millet namına ulu ecdadımızın ruhları önünde başımı eğip yemin ediyorum. Yemin ediyorum ki bugün kolları kesilmiş Türk milletinin geçmiş günlerdeki kadar cesur bir ruhu var. Yemin ediyorum ki göğsünü adaletten ve insaniyetten alan Osmanlı tarihine, ecdadının ilahi namusuna hıyanet etmeyeceğiz. Hakka ve Allah'a dayanan Türk milletinin son yolunu, davasını size ve dünyaya ilan ediyorum... Beni dinleyiniz! Kardeşlerim, evlatlarım, [Sansür bir kısmını çıkarmıştır... ...] Türk'e zalim ve günahkâr diyenler, milletlerin günahı ve cürmü önünde mahkeme kuran bu hükûmetler o kadar büyük, o kadar çirkin bir günah işliyorlar ki lekesini engin denizin nihayetsiz suları yıkayamayacaktır. Avrupa'nın bu günahı karşısında sizin için bugün yegâne yükselen ses Müslüman dünyasının sesidir.

20. Prof. Dr. Bedi Şehsuvaroğlu'nun İÜ Tıp Tarihi Enstitüsü'ndeki bu mektubunu neşretmiştim. İnci Enginün, *Halide Edib Adıvar,* Dergâh Yayınları, 1919, s. 231, 232.

21. Mitingler hakkında bkz. Kemal Arıburnu, *Milli Mücadelede İstanbul Mitingleri,* 2. Baskı, Ankara, Yeni Desen Matbaası, 1975.

Esaret boyunduruğunun zincirleri ta canlarına geçmiş olan Müslüman kardeşleriniz sizin için bugün en gür sesleriyle haykırıyorlar.

Ben kardeş Müslüman dünyalarına da sizin namınıza hitap ediyorum: Türklerin davası Türkiye'nin zaten mevcut olan hak ve istiklalinin elinden alınmamasıdır.

Türkiye ve Türkler, ecdatlarına ve bayraklarına ve milletlerin ebedî ve ilahi hakkına hıyanet etmeyeceklerdir. Ta ki yarın Dörtler Meclisi'nin vereceği mukasseme [bölünmüş] kararları karşısında isyan edecek olan milletler mahkemesinde bu mücrimler [suçlular] de boyun eğdiği zaman bizim istiklalimiz için bağıranlar karşısında alnımızda namus ve istiklal âlemleri olsun! O günkü milletler mahşerini bugün (Sansür bir kısmını çıkarmıştır ...) bizim hakkımızı, toprağımızı gasp etmek isteyen Dörtler Meclisi'ne en evvel kendi milletleri hüküm giydirecektir. İşte o güne kadar davalarınız önünden kaçınmayınız ve bekleyiniz, sizin iki büyük dostunuz var: Bugünkü Müslüman âlemi, yarınki hak için bağıracak medeni milletler. Birini kazandınız, ötekini bugünkü açtığınız davanın hak ve ulviyeti kazanacaktır. Kardeşlerim, hükûmetler düşmanınız, milletler dostunuz, kalbinizdeki isyanlar kuvvetinizdir. Böyle muazzam bir günü Osmanlı toprağında belki bir daha idrak etmeyeceğiz. Bugün size haber verdiğim milletlerin hakkı günü çok uzak değildir. O gün gelirse ve o gün, bugün burada bulunanlardan bazısı hayatta olmaz, öyle bir gün olur da toplanamazsa, onların mezarları üzerine istiklal bayrağınızla gelin ve o günü müjdeleyin. Yalnız benimle beraber yemin ediniz:

Yemin edin: Milletlerin ilahi hakkı ilan olunacağı güne kadar heyecanımızı muhafaza edeceğiz. Yemin ediniz!

– Yedi yüz senenin en asîl ve en büyük mirası olan vakarımızı, adalet ve terbiyemizi unutmayacağız. Yemin ediniz!

Türkiye'nin istiklal ve hakk-ı hayatını alacağı güne kadar hiçbir korku, hiçbir meşakkat önünden kaçmayacaksınız, en cesur, en kahraman heyecanı yaşayacaksınız. Yemin ediniz, yedi yüz senenin tarihini ağlayan minareler altında yemin ediniz:

Bayrağımıza, ecdadımızın namusuna hıyanet etmeyeceğiz.[22]

Bu nutuk iki yıl önceki "Felaketlerden Sonra Milletler" konferansına benzemez. Burada hiçbir millete karşı nefret ve intikam alma arzusu dile getirilmez. Bilakis milletler hükûmetlerden ayrı tutulur. Sadece bu cümle bile Halide Edib'deki olgunlaşmanın bir göstergesidir. "Hükûmetler düşmanınız, milletler dostunuz" ifadesinde kendisini sadece duygularına bırakmamıştır. Miting öylesine büyük bir heyecan uyandırır ki, Halide Edib *Ateşten Gömlek*'te, birkaç gün sonra Anadolu mücadelesine katılacak gençlerin miting dönüşünü şu cümleyle verir: "Kendi memleketimizde imişiz hülyasını bir an için rüya gibi hissederek Şişli'ye geldik."[23]

22. *Vakit*, Sayı 565, 24 Mayıs 1335/1919.

23. *Ateşten Gömlek*, İstanbul, Teşebbüs Mat. 1923, s. 43. Yakup Kadri de mitinge gelmiş olan birkaç Fransız ve İngiliz zabitinin benizlerinin attığını, kaçacak yer aradıklarına şahit olmuş ve mitingdeki coşkunluktan, "Bütün Galata ve Beyoğlu öylesine paniklemiş ki, âdeta sokaklarda 'Türkler geliyor' diye meçhul semtlere doğru kaçışan kaçışana imiş," diye nakleder (*Vatan Yolunda Millî Mücadele Hatıraları*, İstanbul: Selek Yayınları, 1958, s. 44-5).

Halide Edib'in mitingdeki konuşması çok farklı yorumlara yol açmıştır. *Türkün Ateşle İmtihanı*'nda, Amerikan Koleji'ndeki öğretmenlerinden Miss Dodd'un kendisi arayıp bütün Hristiyanların öldürülmesi için yemin ettirmesine şaşırdığını, üzüldüğünü söylediğini nakleder. Halide Edib de hatırında kalanları yazarak ona gönderir ve böyle bir şeyin ağzından çıkmadığını söyler.

Mütareke Sonrası Günlerde Arayışlar

1918 Aralık ayında Vakit Matbaasında Wilson Prensipleri Cemiyeti'ni kuranlar arasında Halide Edib de vardır. Derneğin amacı, Wilson Prensiplerine dayanarak Amerika'nın yapacağı mali ve ekonomik yardımlarla Türkiye'nin kalkınmasını sağlamaktır. Halide Edib aldığı eğitim dolayısıyla Amerikalılara güvense de İngiliz himayesinden çok korkar.

Milliyetçi bir dergi olan *Büyük Mecmua*, naşiri (yayımcısı) Mehmet Zekeriya'nın (Sertel) tutuklanmasıyla zor duruma düşünce, Halide Edib büyük bir medeni cesaret göstererek Mehmet Zekeriya'nın henüz çok genç ve tecrübesiz olan eşini ziyaret eder, derginin sorumluluğunu yüklenecceğini söyler ve sözünü yerine getirir. *Büyük Mecmua*'nın başmakalelerini yazar, hikâye ve eleştirilerini neşreder. Sansür edilen satırlar ve bölümler dolayısıyla bazen bütün bir sayfanın bile bembeyaz çıktığı görülür. Halide Edib bu yazıların hepsinde Türk'ün yaşama hakkını savunur. Ağustos 1919'da Mustafa Kemal'in mektubuna verdiği cevaptaki görüşler bu dergide çıkan makalelerinin özeti gibidir.

İkinci hikâye kitabına adını veren "Dağa Çıkan Kurt" bu dergide çıkar ve Halide Edib'in Wilson Prensiplerinden de umutlu olmadığını hissettirir.[24] Anadolu'ya geçen Mustafa Kemal Paşa'nın dönemin aydınlarına yazdığı mektubunu Halide Edib'den başka kimin cevaplandırdığını bilmiyorum, fakat Halide Edib'in cevabı 10 Ağustos 1919 tarihini taşır. Başmakalelerinde dile getirdiği, vatanın kurtuluşu için düşündüğü çareleri Mustafa Kemal Paşa'ya yazar. İngiliz himayesini düşünmez bile, Amerikan mandasını daha uygun bulur, bağımsız olarak savaşmayı zor görür fakat Mustafa Kemal Paşa'nın vereceği karar ne olursa olsun, "Millî davada canıyla ve başıyla çalışanlar arasında sade bir Türk askeri tevazuu ile sizinle beraber olduğumu beyan ederim" diyerek mektubuna son verir.[25] Ve gerçekten de verdiği söze sadık kalır. Bu mektup sonraki yıllarda bütünüyle yorumlanmaz, Atatürk'ün *Nutuk*'ta aydınlar arasında Amerikan mandasını çare olarak düşünenlerin örneği olarak zikrettiği bu mektup, Halide Edib'le ilgili olarak zaman zaman nükseden aleyhtarlık sırasında onun Amerikan mandacılığı ile suçlanmasına yol açar.

Halide Edib, Atatürk'ü ilk beyanlarından itibaren okuyan ve yorumlayan kalemdir. Onun "Yarınki Türkiye-Mustafa Kemal Paşa'nın beyanatı münasebetiyle"[26] adlı yazısı, Mustafa Kemal Paşa'nın Ankara'da kendisini ziyaret edenlere verdiği 28

24. "Dağa Çıkan Kurt" –Yahya Kemal Bey'e–, *Büyük Mecmua*, 13, 16 Ekim 1919.

25. *Nutuk*, 1989, s. 66.

26. *Vakit*, Sayı: 785, 12 Ocak 1920. Metnin bütünü için bkz. *Yeni Türk Edebiyatı Metinleri 3 Nesir/2*, (hzl. İnci Enginün-Zeynep Kerman, Dergâh Yayınları, 2011, s. 825-827. Atatürk'ün beyanatı da aynı ciltte dir, s. 1207-1213). *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri I-III*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Atatürk Araştırmaları Merkezi, 1989, c. II, s. 15.

داغه چيقان قورد

— يدى كال يكه —

— ١ —

برقورق شاعرى برگون بكا بيلدم «اتكى قرائسمنكار» مجموعه‌سنده يازديغى «اكلاندى». بونى تورككه برشعر اولارق يازه جغمى. هركون قورد ماصالنك فكرينى دوشونم . چيقاماده . اكلاندى شاعر بم كبى آكلاميور سونجه‌ملرى اكلاندى ، فلينلدى چيقارميور . بر داها اوقودم . كوزلرك پارلامميور. فقط چاوره‌ماريق. آچيلرى ، آغاجلرى ، قورقولرى ، قورد ايله اوقدر شعر و حيات چيقيوه‌مدم ايديكه بوقورده‌ى طاغيور وسويور كبى ايدم . نهايت باشم يوش وايچم حدوه‌ـز بر صيقنى ايچنده ، ذكر التون بر ايديله دوم دوز ايكن قورد خيلمانه دالدم .

برجوجه استه‌دمكه فرجه اجمد منارلغلرى قارشى‌سنده حراله‌دنه بر كوچك اولق كوچك برجوجق اولايم . سرويلر ايكلركن ، طاشلر قراكدده فيلدركن ، بكجى اوز قده‌طاغى طاغى سوياسى اوروپ ريتيك‌ياشنده بالكز برقادين سسى ، ترقه‌ايدلمى ، اوغو دولمش بريكلك‌له برى تكرار ايدركن ، بتاب بر اختيار بوز سنه‌لك برقصه منارلغلرده ايلرم‌يرسين اولوقورك آنسزم‌كا و قورد ماصالنى سوه‌بسون . وبن بوقصه‌نين كى اورلو اجمده اوچوپوب كيدم .

اسكدارده پاشا تاپه‌سنك براز اوته‌سنده منارلغلرك قارشى‌سنده‌كى پاسيو بوسيو عرصه اوزونده تك ، فيريق تخته اوده اوطوروروز . تاپيك ونده چوملم ، سياه سرويلرك آرقه‌سنده آقشام كولكه‌لرى آرامسنده جالغلايان طاشلره طقارق آتشه‌مى يكلورم . اوم آچ ام آناغم دوغس كبى ! آتشم چاشيرديقدوقجه كن برشيق چالغشق آلتنده كيديه‌سكى آكسق قيله چالغيه‌رك اونك كوكسنى سوكن ، كوزلرينك اطرافنى سم سياه بانلى اوكوروركى اميديه‌يوردم طلن ايديوردم. فقط اسكى برمنارلغلرى چيقارن برقوجه‌لكين روزكارك تأثيرى پيقيليور. غريب برسسى پيقيليور كوكدده سياه‌طوپراق بولوطلرى اوچيور ، اوزاقلى بر شمشك سياه سروى خطى اوزرمدن كوكى آبيوب قاپيور . بلكه درين بركوچك حادثاسامى وار، آيه‌كليور، آتشم كل وور. اسكدار، منارلغى وه‌بالاوسلنه‌دا وبك بريكلك، اوبك بركيسه‌سزلك واركه ياغمى دالغالاتيوردى . اولا اوزرل اوزون تنتره‌دم، دينم طوزلدى . قلاسى اوقدر قوجانلى اوزكى نديك ، كوزلرى اوقدر درين واقدر آقيق ايديكه وجودى اوقدر وتون قورد‌لرك باسى قدر بوبك وقورقونجدبكه اوبك دوروب باقارکن بيله تن كندى كندنه اوتكه‌لرمدى، سه‌سنه كيه‌جكم، بر آديم اولايجم ظن ايده‌ردم فقط بو عظم وقورقونج قوردك كوزلرى چيقسى ، اوسلندن آقان قانلرى اوتك بوبك بك بوبك برعاره‌دن جيقديغى كوستريوردى . بالكز آياغلرندن ايديغم حقيقت اوقوردك ايچنه كوروب چيقمش كى مجيب ، آتشا حس ايرلرى اوبلدى . اوايرلر به اجدى بيله بيوردم فقط بوزلرچه مسافه‌لك اموجايچون اوصلى الصاحه‌دوغرى اوزاقوب كيديوردى . وصوقوق قورقو وكاوس ايچنده طيرانلرم پچه‌لميور، كوزلرم آنه‌ميور ، بكم اوزاليور اوزاليور ، وجودم ميچيقلى بوشاق بركوركاوتيليور . قلبم غريب‌غريبه‌پاييوردى. اوايرلرك پاشامه‌كى سرمل بوله وجودمه برابر راصل اولدم ، قوجانلى ، پارلى وآكلى بوز قوردى اكلامعى قاما اوسكم بر اولدم . به زمانمدى بيله‌ميوردم فقط بن اون چاغريديغى خاطرلاوردم ، بكلر آيه قارشى اوزاقدم كوزلرمدن اريان قيلسارى سياقلى دوبوردم، بوظارمدن ايچمده‌كى بيكى حسى طيمه‌دك ايلك سسيه ترتيده‌مك برسس بيقامه‌پاييوردى. نظم كوردنن قورد باشى‌ده بم كوبك باشه دوغرى كلدى ، قفارلرينى برلشدى و ايكيسيده بربرلرى طانيدى وآيك صارى يوزينه صارى كوزلرى چورديك ، چكمجه‌لى قادينلر سسز ، ايچمدن فقط بيكارچه سه‌دن برى اوزاقوب كان برآتى وصيه‌لك درين وبوقوق اولوسى، اولوردى. نه زمانى هيچ‌ايى سسله باشى دوكن برقادينله برابر « بابا ، بابا » ديه اولوشمه‌مدى. ايچنه شيدى بوصوقوق كيمه‌لرى سرپرلرك ساري آيدن جوانى كندمسى كلش كيرمه‌مدى. قانلرى هنوز صيحانى اولان والدينى ، بارانى وجوده صقولارق بوبوه‌ـزلك هرذره‌سنده‌حيى فلاكت وعنى آجى ايله ايلميور. قورد‌لرك خيانت هرحركه قرشى بيقى‌سوپليوردى . بابام چاغريدى بابام آوازه‌سمدى . بابه‌ده ، ايچمده تاطوپراغدن ، دائمدن ، اورمانمدن ، قيامت ، وستمدن ، كوكدن ، يه‌ذوذن كان طيمه سيله قورد لسانك آغزى ، قورد‌لسانك‌فلاكت مأساليى ، وبله‌يوردى. اوچيان چكارلرى ايپردى منارلغه دوغرى اوزاقوب كيدن سلره پارانى ، باغيق ، ولوغمى صيحانى ، وسلك‌اتمده‌ياباغمدن كلن حيات قدرلى قاوروز، دالغالنيور ، يوزون كيمسه كوريمك مانعى بم وجوده « دلمارقره » ، آغه قانه سوبه‌ورمدى .

... جنكلكاتده بركون هوفا هوسى چالدى ، ده‌اولودى قيلرك حورطوملرى دم دمك ، بيلانلر كوليه‌لرندن اوق كبى فرلايوردى ، اوبلانلر كوركه‌بدرك ، قيلانلر ايچمك ايچون كوزلر اتيلمك حاضر پچه‌لر ، اجمرلر درين هضب مخالفى سياه جبه‌لى اختيار جنازه‌لر، سياه‌صاچلى بياض كفنلى كنج قادينلر الرينى صالاديرلى ، چيرپيه‌رق كوكه « امداد ، امداد » ديه عاطفه‌يى اشدم سويله‌يوردى. اينه برحوه‌ه برحيوانى ، اوزاقى برصلاح سسى ، شمشك كوكى وصولرانى آيوب قاپيور .

آتشم بيات طالوپ‌لرنى سوروبه‌رك كليور ، اكلاميورمكه قولوغمك اشده آكلهوق اوزن طاش ايتديكيز عسكر بابامى دوشونيور اغلاتق ايسته‌ورم ، اوراغلدن كوكمكه سياه پراكنك پارچه‌سى اله صيقديروپور ، بى يطاله قولاديور ، كيرلى بوغانى باشه چكه‌رك اوطوروپ دوكيور . بن بوغازمده‌كى يومروغك آكمكى آتمه‌مك سسى‌ى اوقه‌يى يله‌ه‌ورم .

آتشم باشى دوكيور وايكه‌ور .

— والريكز بوزولدى ، اوروزيكز داغلدى ، يوره‌يزده يأس و زهرواز ، آوسى اينلريكزى ساردى . نه ديه‌يى ، نه ياپدى ، نه‌ايش تاكه‌ده آلتى قالدى . اينى آويجاز ياسمش‌قورد باوروليق كى چوقلرك داغلدى .

وغريب قرديلرك آرقه‌سنده‌مك سس بكا بابامى چاغيران برقاچ كليور . ايچر دكيور . الرم چه‌لميور ، چكمه‌اوزاليور ، كوزلرم پاييور . بكجا يلك اراسنده‌عالمان داغلره دكرمنى روايلا منارلغه دوغرى اوزاقوب كيدمور ، يانمده آتشمدن شكلسز ، بوداغى سياه‌مركوب اله‌برابر دوكيوره اجمزدن اوله وحشى ، اوبله غريب ، برآتش ايله اولوبورك ...

كجه يطاغلى اوستنده ايكى صارى آتمدن كوزلرينى ، بقارق اوباغدم . روز كارى دوشدى . قيريق چيرمدن آى اينتى دوندرلى برصوقلقه اوداغ آقيور . منارلغك سروى اوچلرى سم سياه ديزيلورلرى قلم بوغارمده آتارق كوزلرينى آچدم . آتشم يانمده يارى تحميه يارى قيريق برمنده قيوراغمدى . يطاغلق اوستنده آغر فقط بوشاق برشى قلمادى . اياغلرم واغرلى‌اشده قالشدى باشمى قالديردم . اواغر اوقوجانلى شى به قلمادى . چيرمدن كيرلى‌يدك اورته‌سنده پارلادى . ايچه‌قارشدى. قسم كسيلدى . فقط كوزلرم ايكى آتمدن كى باغلى صارى كوزلره صمصيق باغلاندى قالدى .

بارانلى ، قوجانلى برقوز قورد ارقه‌ايانلرى اوسلنده اوطوروپ مدهش ، اوزون بلى آتمدن كوزلرينه كوزلرينك ايچنه باقيوردى . اوسوزمدن بوزولوپ‌لرى اوزرينه آقانلى غريب ، صولغى انكلره صارى آيك صارى ايچمده ...

"Dağa Çıkan Kurt." (İBB Atatürk Kitaplığı)

Aralık 1919 tarihli beyanatının yazarda uyandırdığı izlenimleri de taşır:

> Hiçbir millet Türk milleti kadar birdenbire kendini bir dönüm yerinde tamamiyle bir ufuk ve geçit karşısında bulmamıştır. Bu geçit ve bu ufuk bizim belki lâkaydî ile baktığımız, fakat, zihnen karşılamadığımız bir geçit ve ufuktur. Ve bu geçit, bu ufuk asr-ı hâzırın geçit ve ufkudur. İster yeni şarkın yeni nazariyatı ve gayeleri, ister eski garbın asrî gayeleri ve usulü arkasından gidelim, her halde yeni yol yirminci asır yoludur ve arkamızda bıraktığımız mazimizde kurun-ı vusta [Orta Çağ] ve kurun-ı vustanın inhidamıyla [Orta Çağ'ın yıkılmasıyla] yer ve kurulacak bina hakkında yarım asırdan ziyadedir zamanımızı sarf ettiğimiz münakaşa ve musahabe [konuşma, görüşme] teşkil eder.

"Hayatımızın kurun-ı vusta kısmı en yüksek ve en bedii bir medeniyet ve sanayi-i nefise numunesidir." Fakat bu muhteşem dönem bittikten sonra sonu gelmez konuşma ve hesaplaşmalarla geçirilen günlerin insanları eski ve mükemmel, "güzel medeniyet" bütününü yaratanlara hiç benzememektedir. "Ecdadımız yaratıcı yapılmış adamlardan, biz söyleyici ve sade onların yaptıklarını şifahen tekrar etmekle vazifemizi yapmış adamlar gibi görünen simalarız." Kendi dönemini de içine alan bu şiddetli eleştiriyi takiben yazar şöyle devam eder:

> İşte onun için Türk milleti yarınki hayatında, yeni geçit ve ufuk karşısında nasıl adamlar ve nasıl zihniyetlere muhtaçtır diye düşünmek en tabiî bir şey oluyor. Nazır, mebus, asker, muallim, tüccar ve umum düşünen ve çalışan sınıflar başındaki simalardan neler istiyoruz.
>
> Bu yeni geçit ve yeni hayata dönen köşeyi muvaffakiyetle geçiren ve o yeni yolda kendini yadırgayacak millete bunu şaşırtmayacak, geriye kaçırmayacak hilkatte yeni düşünceli ve yeni kabiliyetli adamlar istiyoruz.

İşte bu açıdan "Türkün hayatında bir âmil olmuş her düşünen ve yaşayan sima" incelenmeye değer. Mustafa Kemal Paşa'nın beyanatı "millet sesinin taazzuv etmiş [gelişmiş] bir aksi olması itibariyle" önemlidir.

Bize gelince biz de bugünkü ve yarınki hayatımızla millî kuvvetlerin nasıl alâkadar olduğunu bildiğimizden, açık bir samimiyetle onu tetkik etmek mecburiyetindeyiz.

"Mustafa Kemal Paşa'nın beyanatının" genelinde yüksek ve vakur bir hava var dedikten sonra bazı "yabancıların ve diplomatların bu tarihî köşe başını ve Türk milletinin geçmesi lâzım gelen karanlık ve feci geçidi görmeyen" bir bakış uyandırdığını söyleyebilirler.

"İstanbul'un siyasiyat buhranı ve entrika, korku, marazî bir diplomasi mücadelatından uzak ve açık ve temiz ufuklarda, henüz hür ve geniş dağlarda bulunan bir ruhun" konuşmasıdır ve başka türlü olmaz. Bu girişten sonra tarihten söz eden Mustafa Kemal Paşa'nın "mefahirimizi, idarî kabiliyetimizin tarihî numunesini ve misallerini imanla" verdiğini ve "Türk milletinin Avrupa'da uğradığı sû-i telakkiyi hatta ağır ithamları" reddettiğini belirtir. Mustafa Kemal Paşa "ideal bir devir olarak da vatandaşlar arasındaki mütekabil felaketli zamanları değil, herkese hürriyet, masuniyet ve refah veren eski Türk

vatanını yâd ediyor" ve "haysiyetli, kabiliyetli ve adaleti seven bir millet sıfatıyla Türkü vazifeye davet ediyor" diyen Halide Edib, Mustafa Kemal Paşa'dan alıntılar da yapar:

"Bir millet mevcudiyeti ve hukuku için bütün kuvvetiyle ve bütün kuvâ-yı fikriye [fikir gücüyle] ve maddiyesiyle alakadar olmazsa, bir millet kendi kuvvetine istinaden istiklalini temin etmezse şunun bunun bâziçesi [oyuncağı] olmaktan kurtulamaz. Hayat-ı milliyemiz, tarihimiz, son devrede usul-i idaremiz buna pek güzel delildir" diyor ve bağımsızlığı korumak için temelden başlamak gerektiğini söylüyor.

Halide Edib Gebze İstasyonu'nda Mustafa Kemal ile. (İBB Atatürk Kitaplığı)

"İşe köyden, mahalleden, köy ve mahalle halkından yani fertten başlıyoruz. Fertler mütefekkir olmadıkça, hukukunu müdrik [idrak eden] bulunmadıkça herkes tarafından iyi veya fena istikametlere sevk edilebilir. Kendisini tahlîs edebilmek [kurtarabilmek] için her ferdin mukadderatıyla bizzat alakadar olması lâzımdır. Aşağıdan yukarıya, temelden çatıya doğru yükselen böyle bir müessese elbette rasîn [sağlam] olur!" diyor. Ve diğer bir yerde de "ahval-i dâhiliyemizi ıslah ile milel-i mütemeddine miyanında [uygar milletler arasında] faal bir uzuv olabileceğimizi fiilen ispat etmek elzemdir. Ziyade içtimaî mesaiye ihtiyaç vardır" diyor.

Halide Edib bu beyanattan edindiği izlenimleri de şöyle özetliyor:

> "O halde Anadolu'dakilerin yarınki yeni geçitte ne izler, ne gayeler takip etmek istediklerini ben şu sözlerle hulasa ediyorum. Anadolu diyor ki:
>
> –Ben yeni ve mesut bir Türkiye istiyorum. Bu yeni Türkiye'yi ben bina edeceğim ve bu yeni vatanı bina ettikten sonra dünyaya gösterip diyeceğim ki: İşte efendiler, herhangi bir milletin mağrur olacağı yeni ve mesut bir vatan! Her fert ruhuna, fikrine ve medeni bir vatandaş gaye ve vazifelerine hâkim ve sahip olacak kadar tahsil-i umumi, her fert malına, canına, ırzına tamamen sahip ve halkı bütün taarruzdan masun [korunmuş] olan bir adalet ve idare makinası; her unsurun ve ferdin her suretle inkişafına [gelişmesine] ve mesaisine yardım

edebilecek vesait! Memleketim hür ve çalışkan adamlar memleketi! Memleketim refah ve hayat seviyesini müthiş bir tenakusa [eksikliğe] sevk eden maddî sefaleti kaldırdı, manevî sefaleti, cehaleti, dar ve hasis cidali [bayağı savaşı] hiç olmazsa harice alet, dâhile felaket ve kan olamayacak bir şekle soktu. Bunun için medeni ve insanî vesaitini ve yardımını hür ve âlicenap insanlardan istedi.

Efendiler, ben size tarihten bahsediyorsam, ecdadım yol yaptı diyorsam, iktisadî teşkilâtı, içtimaî seviyesi ve âbidatıyla büyük ve tarihî bir devir yaşandı diye kendim ellerimi yanıma bırakıp oturmak ve eski asırları bir şey gibi söyleyip kendimi uyutmak için değil! Ben ecdadımla iftihar ederken kendim sefil ve bedbaht bir memleketi idame edersem, memleketimle mağrur olmak değil, halimden utanırım. Ben bütün gururumu, mesaimi bu yeni memleketi bina için saklayıp ve bu yeni memleketi bina edebilmek için dünyadan, fazla zalim olmayan bir sulh ve siyasî iştihalarla beni yemek için değil namuskâr ve mütekabil [karşılıklı] menfaatlerle bana uzatılacak muavenet istiyorum. İşte idealim, işte yarınki geçidin programı!

Allah yardımcım olsun".

Atatürk'ün daha sonraki beyanatlarını Yakup Kadri de yorumlamıştır.[27] Bunlar yazarların kendi tercihleriyle mi yapılmıştır yahut sansür dolayısıyla Anadolu haberlerinin kesilip anlaşılmaz hâle sokulmasına karşı alınmış bir tedbir midir? sorusunun cevabını henüz bilmiyorum. Ancak milliyetçi yazarların Anadolu'nun sesini daima İstanbul'da duyurmaya çalıştıklarını söyleyebilirim.

Sansür

Mütareke günlerinin ilk göze çarpan özelliği hemen işgal kuvvetlerinin hizmetine girmiş olanların şımarıklığıdır. Bu örnekleri bizzat görmüş olan yazarlarımız eserlerinde bunları dile getirmişler ve ölmez sahneler yaratmışlardır.

Sansür kuvvetle uygulanmakta ve bunda da Ermeniler ve Rumlar ön planda görev yapmaktadırlar. Sansürde Ermenilerin etkisini göstermek amacıyla, Yakup Kadri Ermeni mütercimin "aynen basılacak" sözünü çağırttığı mürettibe (dizgiciye) naklederken virgülünü bile değiştirmeyin talimatını vermiş olduğunu, böylece imlada Ermeni şivesini yansıtan yanlışların Türk okuyucular tarafından anlaşılmasını sağlamak istediğini nakletmektedir.[28] O günlerdeki gazetelerin ve dergilerin bazen bütün bir sayfası boş çıkmaktadır. Yazarlar yıllar sonra onları kitaplaştırırken aradaki boşlukları tamamlamamışlar –zaten el yazısıyla tek nüsha olan bu yazıları sonradan tamamlamak mümkün değildir– ve geleceğin okuyucusuna bir anlamda, geçmişin zorluklarını hatırlatmışlardır.[29] Bu durum bütün işgal döneminde geçerlidir.

27. Yakup Kadri, "Başka Bir Nutku Dolayısıyla", *İkdam*, 8969, 4 Mart 1922; "Son Nutku Münasebetiyle", *İkdam*, 9212, 9 Kasım 1922.

28. Yakup Kadri'nin bizzat kendisinin hangi vesilelerle sorgulandığını gösteren örneklerden biri için bkz. *Vatan Yolunda*, s. 53-62.

29. İsa Kocakaplan Taksim Atatürk Kütüphanesi'ndeki Falih Rıfkı evrakı arasında Halide Edib'in *Büyük Mecmua* için yazdığı "Ateş ve Güneş" adlı yazıda sansürün çıkardığı parçayı bulmuş ve neşretmiştir ("Mütareke Döneminde Bir Sansür Örneği", *Türk Edebiyatı*, sayı: 557, 2020, Mart, s. 8-13). Bu örnek bile sansürün ne kadar ufak noktalara takıldığını gösterir.

İtilaf Kuvvetlerinin Zulümleri

Bu manzaralar hemen hemen bütün yazarlarımız tarafından dile getirilmektedir. Halide Edib vapurda, tramvayda özellikle kadınlara karşı yapılan uygunsuz davranışları kadınlarımızın bazen vakarla görmezden geldiğini bazen de öfkelenip tepki verdiğini söyler ve bir kadının şemsiyesini münasebetsizliği yapanın kafasında kırdığı bir olayı nakleder.[30] Ancak halk arasında öyle bir duygu akımı vardır ki, böyle bir durumda kadın ve ona yardım eden anında kaybolur. Bunlar herkesi olduğu gibi Halide Edib'i de çok rahatsız eder. Bir gün de tramvayda giderken Ziya Gökalp'ın tevkif edilip bir otomobilde götürüldüğünü görür:

> Bir gün tramvayda idim, her adımda felaketimizin delillerini gösteren sokaklara, insanlara dalgın dalgın bakarken zihnimdeki o umumî uzak yeis rüyeti ortasında bir araba belirdi. Karşısında iki süngülüyle Ziya Bey arabada gidiyordu. Yine elleri her vakitki gibi dizlerinin üstünde, yine başı bir tarafa eğilmiş, fakat donuk olan gözleri canlıydı. Birbirimizi bir an gördük, tanıdık, tramvay süratle geçti, fakat ben gözümde toplanan yaşları içime yedirmek için hayli zaman sarf ettim.[31]

Nihayet korkulan işgal de gerçekleşir. İstanbul'da bir askerî hareketten müphem bir şekilde söz edilen bir telgraftan bunu tahmin eden Halide Edib, derhal Anadolu'ya geçmeye karar verir ve bazı arkadaşlarına da haber verir. Ancak onlar bunu değerlendiremedikleri için ya Malta'ya sürülürler ya da işgal İstanbul'undaki dehşet havasını yaşarlar. Halide Edib karar vermiştir fakat kocası buna karşı çıkar. Parlamenter rejime inanan Adnan Bey, arkadaşı Rauf Bey'le Meclis-i Mebusan'a gidip İngilizlerin ne yapacaklarını beklemekten yanadır. Pratik görüşlü Halide Edib buna izin vermez, kılık değiştirerek Anadolu'ya geçerler. İngilizlerin yataklarındaki Türk askerlerini süngüleyip öldürdükleri, halkın İngilizlere lanet ettiği bu işgal günlerinde Anadolu'ya geçecek olanlara yardım edişi, milletin akıl almaz olaylar karşısındaki uyanışını ve direnme bilincini gösterir. Yazar bunları *Ateşten Gömlek* romanına yansıtmış, *Türkün Ateşle İmtihanı*'nda ise ayrıntılarıyla anlatmıştır.

Ankara Yolunda

Bu meşakkatli yolculuk sırasında Halide Edib hiç şikâyet etmez. Yorgun olduğu için kendisine verilen yatağa uzandığında, yatağın kokusundan çok rahatsız olduğu halde, bakımsız, fakir ve çaresiz

30. Bu olayı ve benzerini Ahmet Hamdi Tanpınar, *Sahnenin Dışındakiler*'de anlatır (Dergâh, 2003, s. 142, 143. "Kadıköy iskelesi başında Senegalli iki nefer ile bir çavuş, genç bir bahriyelimizi hırpalayarak götürmektedirler: 'Ona zaferinin maddî üstünlükleri yetmiyordu. Ayrıca bu zaferin manevî istismarını da yapacak, hayatına hâkim olduğu şehri ve insanlarını da küçültecekti.' Onun için genci tokatlar, yüzünü gözünü kan içinde bırakırlar. Dövenin ise gözlerinde 'zalim ve haşin bir parıltı' vardır. 'Tam, efendi tokatıydı bu. Onları atanın bir gün insanlığı kendisinde yeniden bulabileceğinden şüphe edilebilirdi.' Bu sahneye şahit olan zayıf, uzun boylu bir kadın, 'Seni domuz herif' diye ileriye atılır ve 'elindeki kalın topuzlu şemsiye'yi 'dövenin tam yüzünün ortasına iki defa' indirir. Şemsiye Senegalli neferin yüzünde kırılır. 'Asabiyet ve çaresizlik içinde' o ana kadar çırpınan halk, birden harekete gelir. Bahriyeli de ihtiyar kadın da ortadan kaybolmuşlardır." (s. 142, 143)

31. *Vakit*, 27 Ekim 1924. İnci Enginün, "Halide Edib Adıvar ve Ziya Gökalp", *Halide Edib Adıvar*, Dergâh Yayınevi, 2019, s. 41-53.

Halide Edib ve eşi Adnan Bey. (İBB Atatürk Kitaplığı)

Anadolu'yu tanımaya başladığını düşünür. Bu kokuyu duymamış olanların asla Anadolu'dan bahsetmemesini diler.[32] Her şeyi görür, insanları daha yakından tanır. Yolda rastladıkları Yunus Nadi ile bir millî ajans kurmak, gazete çıkarmak, Ankara'nın sesini duyurmak amaçlı çalışmalar hakkında konuşurlar.[33] Bunların hepsinde yer alır. Ankara'da kendilerini Mustafa Kemal Paşa'nın karşılaması da zihninde yer eder.

Ankara'daki faaliyetleri, çeviri yapmak, İngilizce ve Fransızca gazeteleri takip edip rapor vermek, yazı yazmaktır. Misyoner dostlarıyla temastadır. Yabancılarla konuşur ve bıkıp usanmadan Türk tezini anlatır. Ankara'ya gelenler onu ziyaret eder ve görüşürler. Bunlardan Franklin Bouillon'un Ankara'nın Avrupa merkezlerine uzaklığının millî amaçlarımız için siyasi mahzur olacağını söylediğinde, Halide Edib'in "Biz kuvvetimizi asıl bu uzaklıkta ve bu tecerrütte [uzaklaşmada] buluyoruz"[34] demesi Yakup

32. "O zaman bazı genç yazarların, halkın hayatı diye halk psikolojisine dair yazdıkları yazıları düşünerek gülümsedim. İnsan o günün o tabakasını anlamak için mutlaka bu kokuyu koklamış olması lazımdı. Evet bu, zulmün ve zulme karşı duyulan büyük öfkenin kokusuydu." *Türkün Ateşle İmtihanı*, 1962, s. 94.

33. Yunus Nadi, "Yenigün'den Cumhuriyet'e Kadar", *Cumhuriyet*, Sayı: 215, 12 Aralık 1924. Yunus Nadi, *Ankara'nın İlk Günleri*, Sel Yayınları, İstanbul 1955, s. 7, 8.

34. *Vatan Yolunda*, s. 107.

Kadri'yi derinden etkilemiştir. Bazı belgelerden ve araştırmalardan anlaşıldığına göre Anadolu haberlerinin yurt dışı organlarda neşriyle uğraşır. Bu konuda Hintli dostları ve dış bağlantıları güçlü olan Cavit Bey de kendisine yardımcı olmaktadır.[35]

İşgal bölgesinde maruz kaldıkları tecavüz ve taarruzlar dolayısıyla erkekleri göreve çağıranlar, mazlum kadınlardır. Bunlar sadece mevcudiyetleriyle değil, hazin akıbetleriyle de ebedileşen ruhlardır. Tedkîk-i mezalim raporları ve raporları hazırlayanlar arasında bulunan Halide Edib ve Yakup Kadri'nin "röportajları-hikâyeleri" bunları detaylıca anlatmaktadır.

Cephe ve Savaş Alanı

Bizzat eline silah alarak savaşa katılan kadınlardan bazılarının adları bize ulaşmıştır. Gazeteler bu kadınlardan söz eder.[36] Bunların en çok tanınanı Kara Fatma diye anılan ve şehit bir binbaşının eşi olan Fatma Seher Hanım'dır. Onunla bir söyleşi yapılmıştır. Gazeteci onu şöyle tasvir eder: "Pür silah, omuzundan aşağı fişeklere sarılı, belinde uzun kaması ve tabancasıyla dağlı bir yiğit kıyafetinde bir Anadolu" kadınıdır. Erzurumlu olan Kara Fatma'nın adı bütün İzmit dağlarında yankılanır. Keskin bakışlı, kahraman tavırlı, konuşurken bir "ana kadar yakın"dır.[37] Ali Sedat şöyle anlatmaktadır:

> Hepimizin kalbinde intikam sesi kudretini arttırmağa başladı. Bu sesin galebesinde kadınlarımızın da pek büyük muaveneti [yardımı] olmuştur.
>
> İsimlerini hürmet ve şükranla kaydedeceğim Halide Edib ve Erzurumlu Gül Hanım'lar geldiler. Askerle beraber ağladılar. Eğer vatanı kurtarmadan gelirseniz, kadın olarak size lanet edeceğiz, dediler. Bütün asker ağlayarak yemin etti. Gül Hanım taarruzdan bir gün evvel bütün fırkaları gezdi. Askere birer birer yemin ettirdi.[38]

Gül Hanım'dan Halide Edib de söz etmektedir:

> Erzincan'dan[39] garip bir rüya tesiriyle gelmişti. Hazreti Ali'yi rüyasında görmüş, orduya katılmasını söylemiş. Evini barkını, kocasını bırakarak on beş yaşında oğlu ile orada kumandana gitmiş, o da Gül Hanım'ı Garp Cephesine yollamıştı. Yunanlarla savaşmak istiyordu.
>
> Tatlı bir sesi vardı.... Kalbindeki iman ve memleketi kurtarma isteği bizimkinin aynıydı.

Hemen cepheye gitmek isteyen Gül Hanım'ı İsmet Paşa cepheye göndermekten çekinmektedir.[40]

35. Heath W. Lowry, "Halide Edib Hanım in Ankara: April 2, 1920-August 16, 1921", *I. Uluslararası Atatürk Sempozyumu*, Ankara, 1987, pp.691–710; Nicole A.N.M.Van Os "Halide Edib'in Florence Billings'e Yazdığı İngilizce Mektuplar Bu da Ghejer'" (makale editörü: Yavuz Selim Karakışla) *Tarih ve Toplum*, 234, Haziran 2003, s. 324-332.

36. "Anadolu Kadınları Erkeklerle Müsabaka Edercesine Çalışmaktadır" (*Vakit*, 1309, 31 Temmuz 1337/1921) türünden haberlere sık sık bütün gazetelerde rastlanır. Halide Edib, *Türkün Ateşle İmtihanı* (Çan Yayınları, 1962) adlı hatıralarında bu kadınlardan söz eder.

37. H.M. "Kahraman Fatma", *Tevhid-i Efkâr*, 367-8395, 17 Haziran 1338/1922; *Devrin Yazarlarının Kalemiyle Millî Mücadele ve Gazi Mustafa Kemal*, s. 863-865.

38. *Devrin Yazarlarının Kalemiyle Millî Mücadele ve Gazi Mustafa Kemal*, s. 1086.

39. Halide Edib'in Erzincanlı dediği Gül Hanım'ı Ali Sedat Erzurumlu diye anmaktadır.

40. Halide Edib, *Türkün Ateşle İmtihanı*, s. 258-259.

Bizzat eline silah alarak savaşa katılan kadınlardan Erzurumlu Kara Fatma (soldan üçüncü sırada oturan).

Cepheye gelen silahları da kadınlar taşır:

> Öküz arabaları kırılıp çamurlara saplandığı zamanlar, onlar cephaneleri sırtlarında taşırlardı. Aynı zamanda, yine kadınlar ekiyor, biçiyor ve savaşan erkekleri besleyen mahsulü onlar yetiştiriyorlardı.
>
> Yalnız geri hizmetlerinde değil, bizzat savaşta döğüşmüş kadınlar olduğunu da söylemeği vazife sayarım. Bir tanesi Osmaniye'de Raziler köyünden Rahime adlı bir kadındı.

Kilikya'da Miralay Arif'in emrinde döğüşmüş, 1920'de gönüllü olarak başıbozuklara katılmış, Fransızlardan seksen tüfek, iki makineli tüfek almışlar ve "... harpte ölen iki kişiyi de bu kadın sırtında getirmişti. Çevikliğinden dolayı ona ordu Tayyar adını vermişti. 1920 Haziran'ında Osmaniye'de, Fransız istihkâmlarına hücuma o önderlik etmiş ve bu karargâhın önünde vurularak ölmüştü" diye Rahime Hanım'ın hikâyesini anlatır.[41]

41. *Türkün Ateşle İmtihanı*, s. 185.

Halide Edib'in sözünü ettiği cephede çalışan fakat elini silaha sürmekten çekinen bir kadın da vardır. Bu kadın "nakliyatın başındaki Fatma Çavuş'tur". "Yetmiş yaşlarında, uzun boylu, kır saçlı, fakat güçlü kuvvetli bir kadındı. Arkası dimdik. Yüzündeki çizgiler yaştan çok, acı çekmiş olmasından ileri geliyordu." Kumandan, sabahleyin oradan geçen iki gazeteciye Fatma Çavuş'un omzunda tüfekle resmini aldırdığını söyler. Halide Edib'in de onun hakkında yazmasını istemektedir. Fatma Nine yalnız kaldıklarında, "Ah, evladım, tüfekten ödüm patlar. Elimi dokunsam yüreğim titrer. Askerleri seviyorum. Onlara hizmet edeceğim. Aman benim tüfekli resmimi niçin alıyorlar? Kumandan konuşurken dizlerim titriyor," demiştir.[42]

Halide Edib Ankara'daki İstanbullu hanımlarla Ankaralı hanımlar arasındaki anlaşmazlığı pratik davranışlarıyla halleder, zira hepsi Hilâl-i Ahmer'de beraberdirler. Hilâl-i Ahmer için para toplamak amacıyla yapılan toplantıda konuşan Halide Edib, Türkiye'nin durumundan bahisle "Yunanlar Türkiye'yi işgal ederlerse bütün Anadolu Türklerinin ortadan kalkacağını" söyler. Konuşma sonunda bir kadın gelip boynuna sarılır ve onun ne demek istediğini anladığını söyler. Oğlu Çanakkale'den dönmemiştir, kızı Darülmuallimat'ta okumaktadır. Onu okutmak için çalışmaktadır. "O da bir gün hoca olacak. Senin konuştuğun gibi konuşacak" demiş ve bir lira bağışta bulunmuştur:

> O ana kadar Türkiye'nin geleceğine bu kadar kuvvetle iman ettiğimi hatırlamıyorum. Böyle bir unsur mevcut oldukça, memleketimiz için her türlü cefa ve fedakârlık azdır bile.[43]

> Ne kadar zaman kül olmuş köy evlerinin harabeleri üzerinde oturarak itiraflar dinledim. Hiçbir Katolik papazı, insanın içindeki ebedî ve vahşi hayvan hakkında bu kadar içten itiraflar dinlememiştir.[44]

Bu kahramanların maceraları henüz yazarlarımız tarafından işlenmemiş ham bir malzeme yığını halindedir.

Savaşa nakliye hizmetinde çalışarak, Hilâl-i Ahmer'de ve seyyar hastanelerde görev yaparak katılanlar da pek çoktur. Kendisi de bizzat Eskişehir'de hastanede çalışan Halide oradaki izlenimlerini kısa ve unutulmaz çizgilerle verir.[45] Ayrıca ordunun ihtiyacı olan malzemeyi hazırlayan ve istihsali durdurmayanlar arasında adlarını bilmediğimiz nice nineler ve çocuklar da bulunur. Kimisi oturduğu köşesinde ördüğü eldivenler, çoraplarla katkıda bulunmuştur.

Ben burada bilhassa Millî Mücadele'yi gözleriyle görüp dehşetiyle ürperirken, milletin kutsal değerlerini bir kere daha ruhunda duyan ve "röportaj-hikâye"lerle bunları geniş bir kamuoyuna ve sonraki nesillere duyuran Halide Edib ve Yakup Kadri'nin tespitlerinden bahsetmek istiyorum. Bu iki yazar, İstiklal Mücadelesi'nin en güzel eserlerini yazmış, görmesini ve göstermesini bilen gerçek sanatkârlardır. Yazdıkları aynı kişiler,

42. *Türkün Ateşle İmtihanı*, s. 244.

43. *Türkün Ateşle İmtihanı*, s. 186.

44. *Türkün Ateşle İmtihanı*, s. 232.

45. *Türkün Ateşle İmtihanı*, s. 199-206.

Kadınlar Millî Mücadele'de de, Kurtuluş Savaşı'nda da pek çok alanda etkindiler.
(Kadın Eserleri Kütüphanesi ve Bilgi Merkezi Vakfı Görsel Arşivi)

aynı olaylar olsa da ikisinin bakışında farklılıklar vardır.[46] Bu yazarlar arasında bir başka kadın adı da dikkati çeker. Müfide Ferit, eşi Ahmet Ferit Tek ile birlikte Ankara'ya gelir ve *Hakimiyet-i Milliye* gazetesinde yazılar neşreder.[47] Balkan Savaşı'ndan itibaren Fransız basınında Türklerden yana tavır almış olan Pierre Loti'ye BMM'nin gönderdiği hediyeyi eşiyle birlikte Paris'te iken Ankara Hükûmeti adına Müfide Ferit takdim etmiştir. Halide Edib, Sakarya Savaşı'nda orduya katılır. Hastanede çalışır, sonra Tedkik-i Mezalim Komisyonu kurulur. Oradaki çalışmaları da son derece önemlidir. Kaynağı bizzat kendi gözlemleri olan hikâye ve yazılarında kadınlarla ilgili durumlar ön plandadır. Halide Edib kadın yönünden anlattığı olaylarda çocukları ve erkekleri de unutmamıştır.

46. İnci Enginün, "Millî Mücadele Edebiyatında Yakup Kadri Karaosmanoğlu", *Erdem*, 1/2, Mayıs 1985, s. 447-492; Yakup Kadri ve Halide Edib", *Doğumunun 100. Yılında Yakup Kadri Karaosmanoğlu*, Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yay., 1989, s. 61-82.

47. "Türk Askeri" ve "Gaziantep" adlı yazıları için bkz. *Devrin Yazarlarının Kalemiyle Millî Mücadele ve Gazi Mustafa Kemal*, hzl. Mehmet Kaplan, İnci Enginün, Birol Emil, Necat Birinci, Abdullah Uçman, Ankara: 1992 s. 435-437; 460-462.

Sakarya Savaşı'na katılan Halide Edib, yazılarında ve hikâyelerinde kendi gözlemlerini anlattı. Kadın yönünden anlattığı olaylarda çocukları ve erkekleri de ihmal etmedi. (Kadın Eserleri Kütüphanesi ve Bilgi Merkezi Vakfı Görsel Arşivi)

Savaş Mağduru Kadınlar

Halide Edib sadece kadınların nelere maruz kaldığını anlatmaz. Bütünü anlatır fakat kadınlar hakkında yazdıkları, üzerinde hiç düşünülmemiş olan kadınların çektiklerini dile getiren en önemli belgeler arasına girer. Yazdıkları, cephe ve cephe gerisini anlatan bir bakıma belgesel-hikâyelerdir. Bunları okurken bugün bile insanın tüyleri diken diken olmaktadır. O ve Yakup Kadri bu manzaraları en iyi anlatan yazarlardır. Onlar olmasa biz çekilen bütün o çileleri tasavvur bile edemezdik.

Sakarya Zaferi sonrasında her yeri yakıp yıkan ve ellerinden gelen zulmü yapan Yunan ordusunun çekilmesinin ardından, bu ordunun tasavvur bile edilemeyecek vahşetinin tespitine karar verilir ve Halide Edib'in başkanlığında Tedkik-i Mezalim Komisyonu kurulur. Bu komisyonda Yakup Kadri, Yusuf Akçura, Teğmen Tahir Karauğuz ve bir fotoğrafçı bulunur. Komisyon, çalışması sırasında gördüklerine inanamaz. Halide Edib ile anlaşmazlık yaşayan Yusuf Akçura bir süre sonra ayrılır. Yakup Kadri'nin ise sağlığı zaten bu işi yapmaya uygun değildir. O da ayrıldıktan sonra Halide Edib hemen hemen tek başına bu işi yürütür. Bu raporlar Genelkurmay'a teslim edilir ve kısmen basılır da. Ancak bunların geniş halk kitlesine ulaşması Halide Edib ve Yakup Kadri gibi görmesini ve yorumlama-

sını bilen kalemler tarafından yazılan hikâyeler sayesinde olur. Kadın, erkek, çocuk hepsi bu korkunç felaketten payını almıştır. Özellikle Halide Edib rahatlıkla evlere girebilmekte ve kadınların nelere maruz kaldıklarını bizzat öğrenmektedir. Halide Edib'in gazetelerde yayımlanan hikâyeleri başka süreli yayınlar tarafından alıntılanır. Bu hikâyeler üzerinde yorumlar da yapılır. Sadece bu iki yazarın hikâyelerinin karşılaştırılması bile aynı olayın hangi açılardan işlenmiş olduğunu gösterir. Yakup Kadri'nin trajik bakışına mukabil Halide Edib'inki gerçekçi fakat idealisttir. Halide Edib'in üslubuyla ilgili eleştirileri olan Yakup Kadri artık bu üslubu "telkinî" diye nitelemektedir.[48] Burada Halide Edib'in sadece kadınlar hakkındaki hikâyeleri üzerinde duracağım.

Halide Edib'in Millî Mücadele'nin başında yazdığı ilk hikâyelerden biri "Efenin Hikâyesi"dir. Efeler dağlarda eğlenirken Efe'nin akrabası Kezban başlarına geleni öteki kızlarla birlikte Efe'ye anlatıp başörtüsünü yüzüne fırlatarak, "Alın bunları, örtünün, verin tüfekleri, kamaları bize; kızlarımızın ırzını bundan sonra biz koruyacağız," diyene kadar işgalle pek ilgili değillerdir. İşte o zaman iş değişir ve efeler Aydın'a yaptıkları bir baskınla kızların intikamını alır.[49] Avrupa derhal harekete geçer ve bir tahkikat komisyonu gönderir. Efe'yi komisyona götüren teğmen ona nasıl konuşması gerektiğini anlatmak isterse de yapamaz, zira Efe'nin halinde ne yaptığını bilen bir eda vardır. Efe, yabancı paşaların da bulunduğu komisyonun huzurunda başlarına geleni ve kendilerinin Aydın'ı yağmalayan Yunanlara nasıl baskın verdiklerini anlatır:

> Sokakların üstünde alevden dallar var, altında evlerin pencerelerinden bohçalar, halılar atılıyor, aşağıdan Yunan alıp kaçıyordu. Sokaklar ortasında başörtüsü parçalanmış bir nineyi boynundaki altınlardan yakalamış bir Yunan taştan taşa sürüklüyordu. Göğsü açık genç bir kızın, iki eliyle gırtlağını sıkarken bir Yunan dudaklarını öpüyordu. Anasını boğan askerleri şu kadar bir kız ısırırken, bir nefer sarı saçlı başını dipçikle eziyordu.

Efe, birkaç cümlede yaş farkı da söz konusu olmaksızın kadınların maruz kaldığı felaketi bütün yoğunluğuyla çizmiştir. Paşalar, Efe'nin karşısında susar, teğmen ayrılırken Kezban'ı sorar. Kezban kendisini dereye atmıştır.[50] Halide Edib "Cennet Kızın Cinneti"nde böyle bir olayın hikâyesini çok çarpıcı ve insan ruhunun bin bir tecellisiyle derinleştirerek anlatır. Cennet bir daha eski halini bulamaz.[51]

Düşman işgali aileleri parçalamış, insanları oradan oraya atmıştır. Halide Edib, "Türkiye'nin

48. "Buna, telkinî bir lisan namını vereceğim. Zira, bu bir lisan değil, âdeta bir büyüdür; damarlara bir afyon gibi tesir ediyor, başa tatlı bir sarhoşluk veriyor ve kalbi esbabı meçhul çarpıntılar içinde bırakıyor." "Dağa Çıkan Kurt", *İkdam*, Sayı: 9084, 1 Temmuz 1922.

49. Aydın, kadınların başlarına geleni ve on genç kızın intikamlarını alma çabalarını Mehmet Emin Yurdakul, *Aydın Kızları*'nda anlatmıştır. "Her biri bir kanlı rüya görürken,/ Biz boğduk onları saçlarımızla;/ Dünyayı güneşin nuru bürürken,/ Biz gömdük onları on esir kızla!.." *Mehmed Emin Yurdakul'un Eserleri -I Şiirler*, hzl. Fevziye Abdullah Tansel, Ankara: TTK, 1969, s. 279-290.

50. "Efenin Hikâyesi" *Vakit*, Sayı: 777, 4 Kânunsani 1336/4 Ocak 1920. "Efenin Hikâyesi" İngilizceye de çevrilmiştir: "Three Sketches by Halide Edib: The Story of the Effe, Among the Children I Knew, The Witch of Kalaba," *Tales from Far and Near*, ed. By Ernest Rhys, C.A. Dawson-Scott, D. Apleton and Company, New York 1930, s. 290-301.

51. "Cennet Kızın Cinneti", *Resimli Ay*, Sayı: 12, Kânun-ı sâni 1340, s. 54-55. *Dergâh*, 38, Nisan 1993.

Kadınları: Erzurumlu" adlı yazısında bir çadır önünde çocuğuyla beraber gördüğü renkli kıyafeti, uzun, ince fakat canlı vücuduyla ilgisini çeken kadını anlatır. Sokulgan bir kadındır, konuşur. Hasretini çektiği Erzurum'u tasvir eder. Niçin Erzurum'dan çıktıklarını "hıçkırık gibi" dudaklarından fırlayan kelimelerle şöyle anlatır:

> Düşmandan kaçtık. Tarlamızı, çift, çubuğumuzu bıraktık, gün ortası kaçtık. Top atıldı, ortalık karıştı, her yer mahşer oldu, herkes kaçtı.

Bursa'ya yerleşmişler, düşman oraya da gelince yine kaçmışlardır. Sorar:

> Nereye gittikse, düşman geliyor diye kaçıyoruz. Buraya da gelir mi kadın?[52]

Kadının asıl derdi, Erzurum'da yataklarında bıraktığı üç oğludur. Kendisi tarladan kaçmıştır. Yazarın, çocukları nasıl bıraktığı sorusunu "orasını deşme" diye inleyerek karşılar. Yazar yine anne olmaya hazırlanan bu kadını çok sever, onu "bayrağın taşıdığını ruhunda taşıyan hicranlı bir kadın" olarak görür.[53]

Halide Edib, Büyük Taarruz'dan sonra da Yunan ordusunun çekilirken "bir daha üzerinde ot bitmesin" dercesine yakıp yıktığı Anadolu'nun acılı hikâyelerini yazmıştır. Bunlardan "Zeynebim Zeynebim" yerli Rumlardan birinin efendisinin çiftliğini nasıl Yunanlara sunduğunu ve Zeynep'in de nişanlısını öldüren Yunan subayını eğlence sırasında öldürüşünü hikâye eder.[54]

"Çakır Beyaz Ayşe" ve "Cennet Dağı Cehennem Dağı" ise güzellikleriyle erkekleri etkileyen, hatta onları ölüme sürükleyen ve efsaneleşen kadınların hikâyelerindendir. Halide Edib'in özelliklerinden biri hayatın savaşta da devam ettiğini ve bunun içinde her türlü olayın yer aldığını anlatabilmesidir.

"Fadime Nine ile Kerem Dede" yakılıp yıkılan Oğlakçı'da yaşayan bir halk ozanı Kerem Dede ve karısıdır. Birbirini severek yuvalarını kurmuş olan bu çiftin mutlu dünyaları, Birinci Dünya Savaşı'ndan dönmeyen damatlarıyla kararmaya başlar. Son darbe Yunanların Kerem Dede'yi yakmasıdır:

> Nihayet, nihayet bir gün bir afet gibi, bir belâ gibi Yunanlar gelmiş ve güzel bucak artık simsiyah kararmış: Yangın, kan ve utanç.[55]

"Emine'nin Şehadeti" adlı hikâyesi Kasaba'daki bir olayı anlatır. Güzeller güzeli Emine'yi kocası uzun bir süre koruyabilmiştir. Yunanlar çekilirken onlara patlıcan tarlasında rastlamışlar, Emine elindeki sopa ile hem kendisini hem de kocasını kurtarmaya çalışırken öldürülmüştür. Onun hikâyesini sapsade bir şekilde kocası anlatmıştır.[56]

"Ordu Günlerinden: Afyon'a Karşı" adlı yazısında, cephede dürbünden kendisine Afyon'u göster-

52. Baba ocağının işgaliyle yola düşen ve düşmanın her gelişiyle yer değiştirmenin hüznünü anlatan bir şair de Kemalettin Kamu'dur. Bayburt'tan başlayan Bursa ve İstanbul'da devam eden bu durum genç şairin Ankara'ya geçmesiyle sonuçlanır.

53. "Türkiye'nin Kadınları: Erzurumlu", *Vakit*, Sayı: 1195, 6 Nisan 1921, *Kubbede Kalan Hoş Sada*, hzl. İnci Enginün, Atlas Yayınevi, 1972, s. 152.

54. "Zeynebim Zeynebim", *İzmir'den Bursa'ya*.

55. "Fadime Nine ile Kerem Dede", *Dağa Çıkan Kurt*, 1922, s. 77-82.

56. "Emine'nin Şehadeti", *İzmir'den Bursa'ya*, s. 28-30.

dikleri zaman Halide Edib önce yemyeşil dağları ve gölgeleri gördüğünü anlatır. Bunlardan bir kısmı Yunan cephesidir. Yazar Afyon'a bakar:

Kara kayaların dibine bütün sevgililerini kaybetmiş bir öksüz kız gibi sinmiş, büzülmüş beyaz minarelerin ortasına kadar dürbün deliğinden görülen şeffaf bir duman var. Evleri ve sokakları hep bu beyaz zulmet içinde eriyor.

Biz seni yalnız gözlerimizle değil, kalbimizle görüyoruz aziz memleket! Arkamdaki hâki esvaplı, dik bakışlı yiğitlerin sakin ve yanık alınlarında, derin gözlerinde senden başka hayal kalmadı.

Mutlak senin bu beyaz dumanlarının arasından aynı tahassürle [özlemle] bize bakan âşina gözler, kardeş kalpler var. Yabancı çizmelerin ezdiği sokaklarında siyah yeldirmelerini başlarına çekerek, duvarlara sürünerek muhteriz ve biçare sapacak köşeler arayan kızların bize bakıyorlar. İhtiyar ninelerin kulakları pek topraklarda Sakarya Ordusu'nun nal seslerini dinliyor.

Önündeki nöbetçi de onda şu izlenimi uyandırır:

Bütün Sakarya ordusu gibi, sen de karşıdaki düşmana esir olan sevgili memleketlerde bıraktığın kalpler arkasından yürüyorsun. Biz de oralarda kopup kalan kalplerimizi almak için daim yürüyen heyulalara benziyoruz. Oralarda kalbimizi bağlayan esir memleketlerin zincirlerini koparıncaya kadar yürüyeceğiz. O günü şu etrafımızdaki hâkî arkadaşlardan acaba kaç tanesi görecek? Kaç tanesi hasretine kavuşmadan şu kurşunî gölgelerin uçup kaçtığı yeşil ovalarda, serin rüzgârlı dağlarda kalacak?

Özellikle Halide Edib rahatlıkla evlere girebilmekte ve kadınların nelere maruz kaldıklarını bizzat öğrenmektedir. Halide Edib'in gazetelerde yayımlanan hikâyeleri başka süreli yayınlar tarafından alıntılanır. Bu hikâyeler üzerinde yorumlar da yapılır.

Gece yalnız kaldığında "Afyon'u çamurlu, karanlık kasabaya içimde beraber getirdim" diyerek yedi yıl önce trenle Afyon'dan geçerken kaymak satan "el kadar bir kız çocuk"un mavi gözlerini hatırlamıştır. Babası askerden dönmeyen bu güzel, fakir kızın adı Esma'dır ve anası, "bir tek kömüşlerinden çıkardığı sütün kaymağı, yoğurduyla" üç çocuğunu geçindirmektedir. Yazar "şimdi onun on sekiz yaşında bir genç kız" olduğunu düşünür:

Yunan neferlerinin yabancı ve kirli gözlerinden gözlerinin gençliğini yeldirmesiyle örterek sokaklarda çıplak ayaklarına batan taşlar üstünde avcıdan kaçan keklik gibi kaçıp gitmiyor mu? Artık yemenisinin oyasını sarı kâkülleri üstüne çekmiyor, eminim ve o ciddi gök rengindeki gözler hep bu tarafa bakıyor. Mutlak, mutlak Sakarya ordusu arasında dövüşen Afyonlu delikanlılar arasında ya nişanlısı ya genç kocası vardı. Kim bilir, kim bilir, bugün hani Afyon'a uçmuş gibi can siperde bekleyen esmer ve erkek omuzlu nöbetçi onun nişanlısı olamaz mı?

Artık Afyon'a bir insan gibi ellerimle dokunmuş, gözlerimle gözlerine bakmıştım ve sabaha kadar siyah yeldirmesiyle altın saçlarını, mavi gözlerinin gençliğini örterek kayalar altında sinmiş, büzülmüş Sakarya ordusunu bekleyen Esma'sını görüyordum. Afyon artık zavallı, mustarip Esma olmuştu. Kendi ıstırabımı da onun ıstırabında

uyutmak için nefesimi kısarak yavaş yavaş bir hasta çocuğunu uyutuyormuşum gibi tıpkı bir ninni ahengiyle:

-- Geleceğiz Esma, geleceğiz Esma! Bütün sevgililerinizle beraber geleceğiz, geleceğiz, diyordum.

Yazar gördüğünü ve bildiklerini savaş havasında hiç de yadırganmayan bir sembole çevirirken ne kadar gerçekçidir.[57] Kadınla şehri kurtarma idealini *Ateşten Gömlek*'ten başka bu hikâyesinde de kullanmıştır.

"Üzeyr'in Karısı" savaş sahnelerinden biridir. İhtiyar kadın uğradığı kayıpları, Halide Edib'in boynuna sarılarak anlatır:

Bizim başımıza neler geldi, Yunanlar, her şeyimizi aldı, götürdü. Ne ot, ne ocak, ne bucak var; bak bebelerime, yerde sürünüyor. Bak damlarıma, yepyeni damlar hepsi çöktü. Bak bu leşlere, bunlar bizim davarlarımızı, malımızı, hepsini götürdü. Kalanını süngüledi, yiyecek, giyecek bir şey yok!

Ve sonra daha korkuncunu hatırlar. Kocasını yakmışlardır. Kadın ağlar, ona "daha genç ve yarı çıplak bir kadın" da katılır. Onlara iki kadın daha. Bunlar Anadolu'daki facianın kurbanlarıdır.[58]

Halide Edib, "Anadolu'nun taşından, toprağından fışkıran cinnet feryadı, çocuk, aşk ve yeni hayat için en derin ve acı hasret sesiydi" diye nitelediği savaştaki eşinin özlemiyle yaşayan Şebben'in kocasına duyduğu aşkını "Şebben'in Kara Hüseyin"de anlatır. Bu onun yankı uyandıran hikâyelerindendir.[59] Yahya Kemal, Şebben'i Halide Edib'in sanatçılığında bir dönüm noktası olarak karşılamıştır.[60] Köy odasında toplanan kadınlar cephenin ihtiyaçlarını hazırlamakla görevli başka bir ordudur. İsmet Paşa, Halide Edib'e böyle hikâyeler yazmasını tavsiye eder:

Orduda kumanda ettiğim yüz bin askerin her birinin evinde bir Şebben olduğunu bilmiyordum.[61]

Uzaktan görünüşleriyle duygularını hiç yansıtmayan bu kadınları anlayan, anlatan ve seslerini duyuran sanatçı kalem, herkesi birbirine bağlamayı sağlar.

Bütün gün çalışan, ordunun ihtiyaçlarını hazırlamak için uğraşan bu kadınlar, milletin ortak duygularını yansıtan "türkü"yü de yaparlar. Bu türküleri dinlerken yazar gözünün önünde canlanan manzarayı şöyle anlatır:

57. "Afyon'a Karşı", *İkdam*, Sayı: 9058, 5 Haziran 1338/1922. İ. Enginün, *Halide Edib Adıvar*, Kültür Bakanlığı Yayınları: 680, 2 b. 1989, s. 195-198.

58. "Üzeyir'in Karısı-Harp Tasvirleri, Çekirdeksiz Köyü", *Akşam*, Sayı: 1096, 12 Ekim 1921; *Devrin Yazarlarının Kalemiyle Milli Mücadele ve Gazi Mustafa Kemal*, s. 622-623; *Türkün Ateşle İmtihanı*, 1962, s. 237-233.

59. "Şebben'in Kara Hüseyin", *Dağa Çıkan Kurt*, 1922, s. 96-110. Bu hikâyesinden Halide Edib, *Türkün Ateşle İmtihanı*'nda da bahseder, s. 250, 251, 256.

60. Yahya Kemal, "Birkaç gün evvel Halide Edib'in 'Şebben'in Kara Hüseyin' unvanlı bir hikâyesini okuyordum. Bu hikâyedeki hayatı en değerli hikâye-nüvislerimiz tasvir etselerdi bizi güldürürlerdi. Halide Edib bilakis onu bize sevdiriyor. Çünkü 'yerli rengi'ne bir Rus hikâye-nüvisinin gözüyle bakmış. Nefer Kara Hüseyin'in hasretli ve genç karısı Şebben'i tanıdıktan sonra nice hikâyelerimizdeki kadınlar bana birer kukla gibi göründüler," demektedir. "Yeni Bir Ufuk, *Tevhid-i Efkâr*, 274,-3302, 14 Mart 1338/1922, *Devrin Yazarlarının Kalemiyle Millî Mücadele ve Gazi Mustafa Kemal*, s. 804.

61. *Türkün Ateşle İmtihanı*, s. 251.

Halide Edib Millî Mücadele yıllarında Anadolu'da da görev yaptı.

Kolları bomboş, elleri parça parça, mustarip ve hasretli Anadolu kadınları geldi. Anadolu'nun mehib [heybetli] ve ebedî dağlarının bir an kalkması ve arkasındaki sevgililerin görünmesi için kara toprakların pek kayalarına yalvarıyordu.

Şebben'in ablası Kezban, ailenin bütün yükünü, şikâyetsiz omuzunda taşır. Bu kadınların hepsinin "kimi ölmüş, kimi sağ, kiminden haber gelmeyen"; "sevgili askerler"i vardır. Halide Edib bu kadınlara büyük saygı duyar. Zaferden sonra Başkumandanı görmek için bekleyen kadınlardan şöyle söz eder:

Sokaklar, siyahlı insan çağlayanlarıyla doluydu. Evler ışıklı. Bir kadın grubu kumandanın pencerelerine gözleri dikili duruyor. Aralarında ihtiyar bir hatun beni yakalayarak iki yanağımdan öptü. Ben de onun iki elini öperek başıma koydum. Ondan sonra sıra ile hepsi boynuma sarıldılar. Bu, zaferin temelinin kendileri olduğunu hissetmeyen bir grup.[62]

Çoğu Türk'ün kaderi 93 Harbi'nden beri Balkanlar'dan gelen göçle özetlenebilir. "Bayrağımızın Altında" adlı kısa izlenim notlarında Halide Edib, Üsküp'ten ilk çıkışından itibaren bayrağı takip ederek beş defa muhacir olan, "zafer yolunda unutamayacağı yüzlerden biri"ni, Hatice Nine'yi anlatır. "Bütün Salihli'deki kadınların, kimi sevgili bir vücudu, hepsi yerini yurdunu, hatta karnını doyurabilmek güvenini kaybettikleri için, arada alınlarında uçan siyah endişe gölgesi Hatice Nine"de yoktur. "Artık Tanrı emanetini, istediği dakika alsın, toprağım bizim bayrağın altında olacak" derken en büyük korkusundan, düşman bayrağı altında ölmekten kurtulmuştur.[63]

Bu ıstırap sembolü kadınlardan bazılarına düşman intikam duygusunu öğretmiştir. Dumlupınar kadınları, dağdan inen iki Yunan'ı linç eder. Bunlar kadınlara tecavüz etmişler ve "siyah yeldirmeli, kadından ziyade intikam fırtınasına benzeyen kadınlar" tarafından tanınmışlardır. Yunanlardan biri bu durumu Fatma'nın intikamı sanır ve ölürken, "Vurma Fatma!" diye haykırır. Yazar duyduları üzerinde düşünürken, bu fedakârlıklar sonucu "Yarınki Fadime"nin mutluluğunu da hayal eder:

Yeter Fadime, git yat, bunları unut, bu harbi sen yaptın, Yunanı sen yendin, zalimlere sen vurdun Fadime! Nasırlı ellerinle, patlak tabanlarınla, hasretten şerha şerha [parça parça] olmuş zavallı kalbinle oynayanlar cezalarını buldular. Senin kuvvetli omuzların bu mukaddes harbin yükünü taşıdı, senin küçük ellerin kurtuluş ordusunu doyurdu, kurtarıcılarını emziren mübarek göğsünden sevgililerini kopardın, ateşe attın, kurtuluş günü senindir Fadime! Kurtardığın toprakların üstüne gururla bas ve hür dolaş, sevgili Fadime! Hep senin yurdun, senin namusun, senin kurtuluşun ve senin istikbalin için kanlar aktı, şehitler, seni hür ve mesut görmek hayaliyle gözlerini kapadılar. Ve ancak seni namusun, saadetin ve istiklalin bir alemi görenler, memleketlerine sahip, zalimlere karşı kılıçları keskindir. Yarınki Fadime'nin küçük ayak-

62. *Türkün Ateşle İmtihanı*, s. 268-269.

63. "Bayrağımızın Altında", *İzmir'den Bursa'ya*, s. 31-32. Bu hikâye için ayrıca bkz. *Türkün Ateşle İmtihanı*, 1962, s. 283.

ları sıcak, güzel elleri yumuşak, genç göğsü boş olmayacak! Yarınki Fadime çiçekli şalvarları, altın ziynetli başı, mesut ve dikilmiş yüzüyle genç Türkiye'nin en güzel alemi olacak! Git yat Fadime! Bırak ben Sakarya'dan İzmir'e kadar Yunan alevlerinin aydınlattığı kan ve harabe izlerinde senin kanlı ve işkenceli menkıbeni bir daha zihnimin gözünde tespit edeyim![64]

Halide Edib, zaferden sonra kadınların Atatürk'ün etrafını sararak, ondan intikamlarını almasını istediklerini anlatırken, "Evet, nihayet, garbın gönderdiği ordular, biz Türklere karşı besledikleri kini kendilerine karşı uyandırmışlardı" yorumunu yapar.[65]

Benzer bir intikam hikâyesi de Ahmet Hikmet Müftüoğlu'ndandır. Müftüoğlu, "Mukaddes Kin"de kızına ve gelinine tecavüz eden iki Yunan'ı esirler arasında görünce saldırıp öldüren ufak tefek ihtiyar bir kadını anlatır ve ona bu gücü verenin mukaddes bir kin olduğunu ifade eder.[66]

Bu dehşet verici hikâyeden başka İstanbul'daki zengin muhitlerde antika toplayan İngiliz'i "Asil Ecnebi" sanan bir züppe Batı hayranı kadının hayal kırıklığını da anlatan yine Ahmet Hikmet'tir.[67]

Bütün bu kadınların hikâyeleri tarih kitaplarının kaydetmediği ama toplumu çok derinden sarsmış sahnelerdir ve biz onları bugün yazarlarımız sayesinde tanıyoruz.

Yakup Kadri'nin hikâyelerinde de benzer durumlar yer alır. Şehit oğlunu aramak için yollara düşmüş kadının çaresizliği, bacakları yanmış genç kadının hikâyesini anlatırken dinleyenlerin hıçkırıklara boğulması bu eşsiz gözlemci ve insanların iç dünyasını asla ihmal etmeyen yazarın dikkatinden kaçmaz.

İşgal bölgelerinde yaşayan kadınlar, o bölgelerin bütün halkı gibi düşmanın zulmüne bizzat maruz kalırlar. Uzuvlarını, sevdiklerini kaybeden, tecavüze uğrayan kadınların bir kısmı çıldırır, bir kısmı ise bu felaketten hiç bahsetmemeye çalışır. Yakup Kadri de tıpkı Halide Edib gibi Tedkîk-i Mezalim Komisyonu'nda çalışırken şahit olduğu vak'aları ve İzmir'in kurtarılmasından sonra İzmir'den Bursa'ya kadar yine Halide Edib, Falih Rıfkı ve Mehmet Asım ile birlikte yaptıkları inceleme gezisinde şahit olduklarını, dinlediklerini hikâyeler olarak yazar. *İkdam* gazetesinde ve *İzmir'den Bursa'ya* adlı ortak kitapta yayımladığı bu hikâyeleri daha sonra *Millî Savaş Hikâyeleri: Ergenekon III*'te derlerken şu açıklamayı yapma ihtiyacını duyar:

> Küçük hikâye adı altında neşrettiğim bu yazılar gerçek vak'alara müstenittir [dayalıdır]. Bunlar, açıktan açığa, doğrudan doğruya "Anadolu hatıraları" serlevhasıyla çıkabilirdi. Fakat ben, onların bazılarını kendi arzu ve muhayyileme göre değiştirmek ve canlandırmak zorunda kaldığım için hepsinin birden tamamiyle edebiyata mal olmalarını müreccah buldum [tercih ettim] (s. 155).

64. "Vurma Fatma", *İzmir'den Bursa'ya*, 1974, s. 17-27.

65. *Türkün Ateşle İmtihanı*, s. 272-277.

66. "Mukaddes Kin", *Devrin Yazarlarının Kalemiyle Millî Mücadele ve Gazi Mustafa Kemal*, s. 1131-1134. Yazı ilk önce, *Resimli Gazete* (c. II, Sayı: 53. 6 Eylül 1340/1924, s. 2-3) de çıkmıştır.

67. "Asil Ecnebi", *Atatürk Devri Edebiyatı I*, hzl. Mehmet Kaplan, İnci Enginün, Zeynep Kerman, Necat Birinci, Abdullah Uçman, Kültür Bakanlığı Yay. 2. b. 1992, s. 81-87.

Yakup Kadri'nin bakışı karamsar ve trajiktir, bizzat şahit olduğu felaketler onda derin izler bırakır. O günleri anlatan birçok hikâyesinde, bu felaketleri yaşayan insanlarla aynı felaketleri paylaşmamış olmaktan dolayı, sonsuz bir utanç içinde kıvranır.[68] Yakup Kadri'nin bu tavrı aydınları hayli rahatsız etmiş ve onun anlattıklarını yazarın halkı küçümsemesi, onlara yüksekten bakması şeklinde yorumlamışlardır ki bu, gerçekten çok haksız bir tutumdur.

"Issız Köy ve Dilsiz Kız", "Utanç" ve "On Dört Yaşında Bir Adam" hikâyelerinde, tecavüze uğrayan kadınların hazin dramlarını anlatır.

"Issız Köy ve Dilsiz Kız" yazarın en ürpertici hikâyelerindendir, kalbinde derin bir iz bırakmıştır:

> Benim için her şeyi; iyi ve kötü, şahsî veya umumi bütün gördüklerimi, geçirdiklerimi unutmak kabildir, fakat, o kızı, asla asla unutamam.

Sart Kalesi harabelerinden Alaşehir'e giden yol üzerinde rastladıkları bu kız, başına gelenlerden sonra insandan kaçan bir hayalete dönmüştür. Onu nihayet yakaladıklarında yüzünde "ürkek hayvan ifadesi" görürler. "Bu yüz Ehramları bekleyen Isfenks'in yüzü kadar kilitli"dir. Dokunduklarında "boğuk, karışık ve hayvani sesler" çıkarır. Yazar onun kimliğini ve macerasını hisseder:

> Yavrum, senin gibi kaç tane gördüm; kimi kolunu, kimi bacaklarını, kimi gözlerini, kimi memelerini kaybetmiş; sen de natıkanla idrakini kaybetmişsin. Eğer bu, taşıdığın o müthiş sırrı hiç kimseye faş etmeden kendinle beraber mezara götürmek içinse, nafiledir (s. 38).

"Utanç"ta ise Ödemiş'te geçen vak'ayı kadın bizzat anlatır. Ödemiş işgal edildiğinde, düşman, kocası Ahmet'i bahçedeki fıstık ağacına bağlayarak dövmüş ve gözü önünde karısına tecavüz etmiştir. Kadın kendisine geldiğinde herkesin gittiğini görür. Kucağında çocuğu, kocasını aramaya başlar.

Karısının, nişanlısının başına gelen felaketten dolayı utancından evini terk eden ve sefil bir hale düşenlerin sayısı da çoktur. "On Dört Yaşında Bir Adam"da, gözü önünde nişanlısına "gâvur dokunan" on dört yaşındaki köy delikanlısı karşısında yazar, yine sonsuz bir utanç hisseder. "Hayatın en mühim hadiseleriyle boğuşmuş bu köylü yavrusunun karşısında ben artık hiçbir şey bilmeyen, hiçbir şey anlamayan ve sanki korkunç bir masal dinliyormuş da tüyleri ürpermişçesine bir köşeye sinmiş, otuz dört yaşında toy, ürkek bir küçücük çocuktum" (s. 136). Halide Edib'in "Himmet Çocuk"u da nişanlısını, "gâvur dokunduğu" için terk etmiştir.

Yakup Kadri çocuklarını kaybeden kadınlardan birini, yolda bekleyen ve her geçeni oğlu Vasıf sa-

68. Yakup Kadri, (1945) *Yaban*'ın ikinci baskısının başına önsöz olarak aldığı "Yunan Barbarlarının Yaktığı Köyler Ahalisine" onun bugünlerdeki acısını yansıtan en anlamlı yazılarındandır. Gördükleri karşısında duyduğu azabı çeşitli yazılarının özeti gibi birkaç cümle içinde şöyle anlatmıştır: "Lakin, o demlerde ki, arabamızın etrafını sarıyordunuz. Her biriniz bir başka tavır, bir başka şive ile başınızdan geçen faciayı anlatıyordunuz. Örtündüğünüz paçavralar arasından kuru ve esmer kollarınızı uzatıyordunuz. Biriniz: 'Nah, gâvur şuradan geldi, şuradan çıktı...' diyordu; biriniz 'İşte gâvurun el uzattığı kız budur; ateşe kaktılardı, ayakları kötürümdür' diye ah ediyordu. Bir diğeriniz: 'Eyvah, eyvah neyim var neyim yok hepsini aldılar, mal, davar, tohum, oğul, koca... hepsini...' diye hıçkırıyordu ve bir kadın: 'Dokuz çocukla bir viranenin içinde çırçıplak kaldım; ne yapacağım, ne ideceğim? Aman Allah'ım, aman Allah'ım!' diye dövünüyordu. O vakit, yemin ederim ki, sizden olmadığıma, sizi dinlemeye paçavralar için, yalınayak gelmediğime nedamet ediyordum." (1945, s. 11). İlk neşri *İzmir'den Bursa'ya*'dadır (1922).

nan ihtiyar bir kadını "Garip Bir Benzeyiş" hikâyesinde anlatır:

> Çeteye yazıldığın gün, altı ay sonra gelirim, dememiş miydin, bu kaçıncı altı ay... Eskisi gibi kudretim kalmadı, köyümüz yandı, evimiz barkımız darmadağın oldu; teker teker yetiştirdiğimiz o davarlar hep gitti. Hani geçen yıl doğuran bir boz eşek vardı. Onu şimdi Gecik'te satmadan geliyorum. Beş kâğıda! Beş kâğıt neye yarar oğul!

Kadına para vermek isterlerse de o kabul etmez:

> Paran senin olsun yavrum; ben seni istiyorum. Beni kimlere bırakıp gideceksin? O yanık köyün içinde, o küller ortasında, o viranelerde ben yalnız başıma ne yaparım? Yaşım yetmişi buldu, elim ayağım tutmaz oldu. Ne işe ne aşa bakabiliyorum. Akşam olunca gözlerim görmüyor, hani düşmanı koğup geleceğiz demiştin? Vasıfım, sen oralarda iken, düşman buralara geldi; bize etmediğini bırakmadı... Geçerken köye uğramadın mı, sorup anlamadın mı?" (s. 153-154).

"Köyünü Kaybeden Kadın"da ise nerelere dağıldığını bilemediği çocuklarını kaybeden, oğlu Osman'ı köylerinden kaçarken düşmanın elinde esir görmüş olsa da işgal altındaki Ortaklar'a gitmeye çalışan bir kadından söz eder. Kadın, sürünerek geçirdiği günlerden sonra ordudan kendisini köyüne göndermesini istese de bu mümkün değildir. Köy henüz kurtarılmamıştır.

Yakup Kadri, bu kadının ve onun gibilerin yaşadıkları felaket ve sefaletin ulviliğine inanır ve onu tasvir eder:

Yakup Kadri Karaosmanoğlu.

> Üzerine muhtelif renkte birçok bez ve kumaş parçaları takılmış bir tutam çalıya benziyordu. Vâkıa, onun için, doğrudan doğruya bir bostan korkuluğu gibiydi, demek daha muvafıktır; fakat buna gönlüm razı olmuyor; böyle bir teşbih, ona karşı, belki bir hakaret teşkil eder. Köyünü kaybetmiş bir kadından, vücudu bir diken gibi kurudur ve aynı zamanda üstü başı paçavralara bürülüdür, diye neden hakaretle bahsedeyim? Hususuyla pekâlâ biliyorum ki bütün bir felaket içinde, hiçbir insan

Falih Rıfkı Atay. (Taha Toros Arşivi)

ne korkunç ne iğrenç ne de şayan-ı istihkardır. Bu hakikati diğer birçok hakikatler gibi emsalsiz bir elem diyarı olan Anadolu'da öğrendim; orada, sefalet denilen şey o kadar yüksek bir dereceye varmıştır ki, âdeta ulvîleşmiş, güzelleşmiş, tatlılaşmıştır" (s. 136).

Yakup Kadri'nin unutulmaz hikâyelerinden biri de "Ceviz"dir. Çocukluktan yeni çıkmış bir genç kızın akıbetinden söz eder. Genç kızın "ayaklarını dizlerine kadar saran kirli bezleri" çözdükleri zaman "iyi yanmış odundan hiç fark edilmeyen kötürüm bacakları" görünür. Yazar feci macerayı değil, dinleyenlerin üzerindeki etkisini nakleder:

Gayet tatlı, sakin, heyecansız bir sesle anlatıyordu. Ara sıra ihtiyar, bir huçkırığa benzeyen sedasıyla, ona unuttuğu bazı noktaları hatırlatıyor; şunu da söyle, bunu da söyle diyordu ve çocuk hepimizin ortasında ayakta duruyordu. Lakin nasıl oldu bilmem. İçimizden biri birdenbire bir kadın gibi ağlamağa başladı. Ve hepimizin gözleri sulandı. O zaman ihtiyar adam genç kızın omuzunu dürttü:

– Yeter, gayri yeter! Efendinin yüreğine dokundun, dedi." (s. 126, 127).

Elbette bu, anlatılanların dehşetini okuruna hissettirmek için yazarın kullandığı bir tekniktir, fakat o sırada fakir kulübelerindekileri, misafirleri sayan küçük çocuk, bir köşeden avuçladığı birkaç cevizle gelir, onları misafirlerin önüne koyar. İkram edecekleri başka bir şeyleri yoktur. Yazar için artık ceviz farklı bir anlama bürünür:

O günden beri ceviz namı verdiğimiz, sert ve kuru meyve, bana, ulvî bir şeyin timsali gibi görünüyor.

"Teslim Teslim" hikâyesinde küçük bir kız çocuğunun şehit düşmesini anlatan Yakup Kadri, "Ses Veren Kız"da da nişanlısının şehit olmasından sonra, gaipten sesler duyan ve nihayet savaşa gitmek üzere köyden kaçan Emine'yi anlatır. Emine'nin acıklı macerasında kendi kaderini sezen halk, onu evliyalaştırarak onda bir teselli kaynağı arar:

> Şimdi son muharebe çıktığı zamandan beri, iki yıldır, âdet oldu, kocaları veya nişanlıları harpte bulunan genç kadınlarla genç kızlar, akşamüzerleri karşıki yamaca çıkarlar ve yüzlerini ses duyan kızın türbesine doğru çevirip şöyle haykırırlar: Şehit mi? Gazi mi? Ses duyan kız, derinden derine, uzaktan uzağa onlara cevap verir. Bazen şehit, bazen gazi diye bağırır (s. 11).

Halide Edib ve Yakup Kadri'nin dışında savaş sonrası sahneleri mektup tarzında yazan gazeteci Falih Rıfkı'dan da söz etmek gerekir. Falih Rıfkı, Birinci Dünya Savaşı'nda Filistin Cephesi'ndedir. *Ateş ve Güneş, Zeytindağı* kitaplarının sahibi olan Falih Rıfkı'nın kitapların dışında kalmış, savaşın bin bir ayrıntısını bize ulaştıran çok ilginç yazıları bulunmaktadır.[69] Millî Mücadele döneminde İstanbul'da bulunan ve *Akşam* gazetesini çıkaran Falih Rıfkı'nın bu gazetede yer almış çok önemli makaleleri bulunmaktadır. Ordumuz İzmir'e girdiği zaman halkın haber almak için gazete önünde beklediğini ve onların da en büyük puntoyla "Elhamdülillah İzmir'e Kavuştuk" başlığıyla çıkan gazeteyi binadan bekleyenlerin üzerine atarak dağıttıklarını anlattığı satırlar, o günün ortak mutluluğunu ve heyecanını bugüne de taşımaktadır.[70] İzmir'e arkadaşlarıyla birlikte gelen Falih Rıfkı, İzmir'den Bursa'ya kadar yine arkadaşlarıyla yaptıkları gezinin ürünü olan yazılarını *İzmir'den Bursa'ya* da neşretmiştir. Mektuplarla anlattığı olaylar Yakup Kadri ve Halide Edib'le ortak olsa da onun üslubu farklıdır ve acıları anlatanların doğrudan anlatma (récit direct) yöntemini kullanmalarından yanadır. O kurmacaya kalkışmadan olayı çoğunlukla, onları yaşamış kişilerin ağzından, doğrudan doğruya anlatır. Tecavüze uğrayan kadınlarla ilgili olarak şöyle der:

> Ya ırz faciaları. Bütün şehirler ve köyler bu bahis geldiği vakit susuyor. Zira yaşayan kadınlar ve kızlar için bu facia süngü yarası gibi değildir. Bâkirenin, dulun veya zevcenin hayatında bir leke gibi kalıyor. Yolda on üç, on dört yaşında bir köylü çocuğu ile konuşuyorduk. "Nişanlın var mı" diye sorduk.
>
> – Vardı, ama...
>
> – Şimdi yok mu?
>
> – Nişanlıma gâvur dokundu.
>
> Onun için kadınlar ve kızlar bu ıstıraplarını anlatmaya değil, unutturmaya çalışıyor (s. 62).

Falih Rıfkı faciayı anlatan kadınların ifadelerine hayranlık duyar ve kendi üslubunu âciz bulur: Bu faciaları yazmak için, "Ya Raci Efendi'nin üslubu, ya bu gece geç vakte kadar, çıplak bir sofada, bize

69. Bu yazılardan bir kısmı için bkz. *Yeni Türk Edebiyatı Metinleri 3 Nesir/2*, hzl. İnci Enginün, Zeynep Kerman, Dergâh Yayınları, 2011.

70. Falih Rıfkı'nın bu konudaki "Mezalim Kitaplarında Üslup" (*Akşam*, Sayı: 1515, 11 Aralık 1922.) adlı makalesi çekilenlerin başkaları üzerindeki etkisinin bir üslup meselesi olduğunu ele alır. "Fena edebiyat, ıstırabı kuvvetten düşürmek için mazbata kitabeti kadar zararlıdır. Halide Edib Hanım, neşretmek üzere olduğumuz *İzmir'den Bursa'ya* kitabındaki 'Vurma Fadime!' hikâyesindeki yüksek sanatının ateşiyle garbî Anadolu facialarından birine lâyemut [ölümsüz] bir kıymet verdi, fakat hiçbir memlekette çekilen ıstırapların hepsi, Fadime'nin acısı gibi, yüksek sanatın kalbi tarafından hissedilmek bahtiyarlığına uğramaz." (...) "Bir gece Manisa'da yerli kadınlar bize yangın ve kıtali [savaşı] anlatmışlardı. Ömrümde bu kadınların hikâyesi kadar, bana bir facianın bütün havasını teneffüs ettiren bir lisana tesadüf etmedim. Başka bir gün bir avukat bize başından geçenleri anlattı, fakat ıstırabı kadar hünerini de göstermek istediği için mahkeme mütalaalarındaki edebiyatla konuştu, büyük faciasını kendiliğinden zaafa düşüren bu efendiye acıyordum. Gözünden hâlâ yaşları akıyor, fakat cümleleri gönlünün taze acısını donmuş ve soğumuş bir halde çıkarıyordu." *Akşam*, 1515, 11 Kânun-ı evvel/Aralık 1922.

başlarından geçeni söyleyen Manisa kadınlarının üslubu. Hiçbir lisan, Manisalıların ıstırabını anlatmak için bu kadınların anlatışı kadar kuvvetli olamaz" (s. 61) der.[71]

Falih Rıfkı bir gazeteci olarak tek bir vak'aya odaklanmaz, fakat kişilerin ağızlarından çıkanı arka arkaya sıralamasıyla facialarını yoğunluğunu ortaya serer. İstanbul'un zafer şenlikleri içinde, her yerin bayraklarımızla donatıldığı sevinçli günlerde Falih Rıfkı "İstanbul'u Davet" adlı bir yazı yazar ve İstanbul'u Anadolu'daki son acıları dindirmeye çağırır:

> Ancak ne şenlik ne nümayiş, hiçbir şey bize garbî Anadolu harabelerinde aç, çıplak ve açıkta kışı bekleyen yarım milyon Türkü unutturmamalıdır. Garbi Anadolu Türklerinin ıstırabı, bütün Türk ve insan olanların ıstırabıdır. Hepimizin hissedilecek kalbimiz var, bilmeliyiz ki hissedecek azim bir ıstırabımız var. Daha geçen hafta nice şehir ve köylerin enkazı arasında (boşluk) yalın ayak öksüzleriyle (boşluk) çıplak analarıyla konuştuk. Hepsi bizden şunu istediler: Kışın soğuktan ölmemek için örtünecek ve giyinecek eşya...
>
> Afyonkarahisar'la İzmir arasında yüz bin meskeh yandı. Asgariden daha aşağı bir hesapla üç yüz bin Türk şimdi kovuklarda yatıyor, çiğ buğday yiyor, yanan zahire yığınlarının külü altından siyah arpa taneleri seçiyor. İstanbul'un Hilâl-i Ahmer'e verdiği ianeler geçenlerde bu bedbahtlara dağıtıldı, fakat bu ianelerden adam başına yarım veya bir lira düştü, bu para neye yarar? Şimdiden garbi Anadolu dağlarının kış rüzgârları esiyor, o harabelerde bir yün örtü bir Türk çocuğunu ölümden kurtarabilir, bir yorgan hayattır.
>
> Garbi Anadolu faciası zannettiğimizden büyüktür. Bu facia karşısında bizi hicap ve zilletten kurtarabilecek yegâne teselli, açlar ve çıplaklar için, aç ve çıplak gibi mustarip olmaktır.
>
> Eğer bu kış kayıtsızlığınız yüzünden garbi Anadolu'da bir tek Türk soğuktan ve açlıktan ölürse, zafer neşesi bize haram olur.[72]

Gerçeği ve duyguyu yansıtan edebiyatın eksikliğinden "Kalple Dil" ve "Acıların Tadı" adlı yazılarında "Kalbi olanların dili yok, dili olanların kalbi yok" diyen Yahya Kemal de söz eder.[73]

Yollarda cepheye silah ve mühimmat taşıyan kadınlardan ilk bahseden Mustafa Necati'dir. Millî Eğitim Bakanı olarak Cumhuriyet'in ilk yıllarında büyük hizmetleri geçen ve çok genç yaşında ölen Mustafa Necati'nin anlattıkları daha sonra onun adı unutularak anlatılagelmiş ve efsaneye dönüşmüştür. Mustafa Necati "İstiklal Mücadelesi Hatıraları" adlı yazı serisinde onlardan söz eder: Yağan kar altında, tek yorganını, ıslanmasın diye top mermisine örten yalın ayak kadının hikâyesi de bunlar arasındadır. Yazar "Çocuk donacak, yorganı örtsene!" deyince kadın, "Kar sepeliyor, millet malıdır, nem kapmasın evladım" cevabını verir. Bu asil davranış yazarı gösterdiği merhametten utandırır: "Aman yarabbi fedakârlığını bildirmek bile istemi-

71. Yahya Kemal de ıstırabın anlatılmasındaki üslup üzerinde durmaktadır. Kitabet, resmî yazışma üslubunun çekilenleri anlatmaktaki acizini belirtir. Falih Rıfkı'nın Millî Mücadele yazılarının bir kısmı yüksek lisans tezlerinde derlenmiştir. Kelime Güneş, *Falih Rıfkı Atay'ın Millî Mücadele Yazıları (Akşam-1922)*, MÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü-Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 1995.

72. Falih Rıfkı, "İstanbul'u Davet", *Akşam*, 1466, 22 Ekim 1922.

73. Yahya Kemal, *Edebiyata Dair*, s. 151-159.

yor; bu âlicenaplık karşısında secde etmeyen ruh ve aşk olabilir mi?"[74]

Bu tür hatıralar çoktur. Mehmet Şeref, "Büyük Millet Meclisi Arkasında Türk Köylüsü" adlı yazısında, Ankara-Sivas yolunda önemli bir ulaşım merkezi olan Yahşihan'dan bahsederken kadınların faaliyetine de geniş yer verir. Cepheye ulaşacak bütün erzak çuvallarla gelir ve "Türk köylü kadını kağnısındaki eşyayı yere yığarak bu çuvalları taşır". Yazar, bu kadını şöyle anlatır:

> Bu kadın, bu Türk anası, yere indirdiği eşyayı dekovile yükleterek hiç dinlenmeden geriye koşuyor. Üç gün sonra, yalnız bir gün için evinde, babası cenge gitmiş torununun bir hafta, on beş günlük ihtiyacını hazırlayarak, yavrularını daha ihtiyar komşusuna emanet eyledikten sonra şimdi bu dişi arslan Kızılırmak'ın ötesine geçmiş... Ta cephenin ortasında, fakat bu defa cihan tarihiyle başlayan Türk saflarında gedikler açan topçunun arkasında o hiç kılını oynatmayan, gözünü kırpmayan Türk kadını, bindiği kağnının içinde kudretli mermiler dolu cephane sandıklarını taşırken biraz daha fazla yardım etmiş olmak için de arabasının üzerinde yeri kalmayan bir sandığı da sırtına sararak top mevziinin yanına bırakıyor. İşte Anadolu'daki harbin bütün manası buradadır!

Hasandede de böyle bir köydür. Hasandede ile Yalçınkaya arasındaki tehlikeli dar yolda "cebel mermileri yüklü" otomobiller saplanıp kalmıştır. Ay ışığında çoğu nine, dede, gelin ve kızlardan oluşan köylüler yolu açarlar. Yazar dönüşünde, o dar yolun sabaha kadar "tesviye edilmiş ve Kızılırmak'ın oynak cilveleriyle bozulan yan tarafının da mükemmel granit taş yığınlarıyla döşendiğini" görür. "Kadınlardan mürekkep kafileye" bunun yapılmasını kimse söylememiştir. Cahil denen "Türk köylüsünün öyle ezelî ve fıtrî bir irfanı vardır ki onun yaptığı işlerin önünde zaten ben daima küçüklüğümü hissederek o yorgun ayağında sürüklediği çarığın ipini hürmet ve halavetle [zevkle] öpmek iştiyakıyla [arzusuyla] kavrulurdum."[75]

Anadolu kadınının fedakârlığını İstanbul Darülmuallimat Müdürü Nakiye Elgün de över. Sultanahmet'te 13 Ocak 1920 tarihinde yapılan mitingde konuşurken kadın âleminin kararını mitingdekilere bildirir, erkekleri savaşa çağırır ve onlara şu vaatte bulunur:

> Biz de biz kadınlar da daima sizinle beraberiz. Yanınızdan, önünüzden ayrılmayacağız. Biz de sizinle beraber olacağız."[76]

Bu konuşmadan sonra kürsüye çıkan Hamdullah Suphi konuşmasına "Kadınlarımız, bedbaht kadınlarımız, efendiler, zavallı kardeşlerim!" diye başlamıştır.

Nakiye Elgün 1920'de kendisiyle yapılan bir söyleşide, Türk'ün meziyet ve kıymetinin, medeniyet ve irfanının Avrupa'ya tanıtılması için sürekli

74. Bu konuda daha geniş bir inceleme için bkz. İnci Enginün "Edebiyatımıza Akisleriyle Milli Mücadele'de Türk Kadını", İ. Enginün, Müjgân Cunbur, Cahide Özdemir; *Millî Mücadele'de Türk Kadını*, Cumhuriyetin 60. Yıldönümü Yayınları, Ankara, 1983, s. 80-133.

75. Mehmet Şeref, "Büyük Millet Meclisi Arkasında Türk Köylüsü", *Devrin Yazarlarının Kalemiyle Millî Mücadele ve Gazi Mustafa Kemal*, s. 806-809.

76. "Nakiye Hanım'ın Nutku", *Devrin Yazarlarının Kalemiyle Millî Mücadele ve Gazi Mustafa Kemal*, s. 154-155.

propaganda yapılması gereğinden bahseder. Anadolu kadınının faaliyetini öven ve İstanbul kadınını harp yıllarında yaptıkları fedakârlıklarda bile "biraz süslü" bulan Nakiye Hanım, Anadolu kadını için şunları söyler:

> Bilhassa Anadolu kadınlarının millî meselelerde gösterdikleri vatanperverlik son derece tebcile [yüceltmeye] lâyıktır. Anadolu kadınının fedakârlığını bir düşünelim; bütün harp senelerinde, evladını, kocasını, malını, mülkünü hep vatan için feda etti. Boş kalan tarlalarda kendisi çalıştı. Haydi, bu hareketleri her milletin hamiyetli kadınları için tabiî bir hâl olarak kabul edelim. Fakat muharebede askere erzak, cephane taşımak, hatta bizzat harp etmek yalnız Türk kadınlarında görülen celâdet ve vatanperverlik numuneleridir. Son İzmir hadiselerinde vatan için silaha sarılan zeybek kadınlarıyla bütün Türkiye iftihar etse yeridir.[77]

Kadınların fedakârlıklarını takdir etmeyen yoktur ve bunların en başta geleni Millî Mücadele'nin önderi Mustafa Kemal Paşa'dır. O, kadınlara siyasi hakların verilmesinde büyük rol oynarken kadınların hakları için ayrıca mücadeleye ihtiyaçları olmadığını, zaten fiilen buna hak kazanmış olduklarını bilen şahıstır. Cephede, cephe gerisinde bu faaliyete şahit olan herkes, asker, komutanlar[78] başta Başkomutan Gazi Mustafa Kemal olmak üzere Türk kadınından takdir ve saygıyla söz ederler. Atatürk çeşitli vesilelerle kadının sosyal hayattaki yerini belirttiği gibi yurt kalkınmasında da ona olan güvenini ifade eder.

Sosyal hayatta erkekle eşit sorumluluk taşıyan kadının eşit haklara sahip olması gerektiğini sık sık konuşmalarında dile getirir. İzmir'de halkla yaptığı bir konuşmada (31.1.1923) "Memleketimizde cehil varsa umumidir, yalnız kadınlarımıza değil erkeklerimize de şamildir" diyen Gazi Mustafa Kemal, bizzat şahit olduğu bir tecrübeyi ve ondan çıkardığı anlamı da şöyle anlatmıştır:

> Türk hayat-ı içtimaiyesinde kadınlar ilmen, irfanen ve diğer hususlarda erkeklerden katiyen geri kalmamışlardır. Belki daha ileri gitmişlerdir. Bugün bu memleketi nazar-ı tedkikten geçirelim. Göreceğimiz iki safha vardır. Birisi tarlalarda erkeklerle beraber çalışan, merkeplerine binerek öte beri satmak için kasabalardaki pazar yerine giden, oralarda bizzat yumurta mübayaa eden [satın alan], köyüne dönen ve mesai-i umumiyesinde kocalarına, kardeşlerine yardım eden kadınlar... Ben bu kadınlar arasında kocalarından daha iyi iş anlayanlara ve hesap yapanlara tesadüf ettim.
>
> Bir gün Akşehir civarında bir köye gittim. Çok yağmur yağıyordu ve soğuk vardı. Kendimi belli etmeyerek bir evin önünde duran bir kadına:
>
> – Hemşire yağmur var, soğuk var, beni kabul eder misiniz? dedim.
>
> Iliç tereddüt etmeyerek:
>
> – Buyurun dedi ve beni bir odaya aldı. Odada ateş olmadığı ve yeni bir ateşin yakılması uzun bir zamana mütevakkıf olduğu için:
>
> – İsterseniz bizim odaya gidelim. Orada hazır ateş var, dedi. Gittik, müteakiben komşulardan

77. age., *Devrin Yazarlarının Kalemiyle Millî Mücadele ve Gazi Mustafa Kemal*, s. 161-162; (İlk neşri; *Tasvir-i Efkâr*, Sayı: 2960, 16 Ocak 1920).

78. Kemalettin Paşa'nın konuşması için bkz. *Devrin Yazarlarının Kalemiyle Millî Mücadele ve Gazi Mustafa Kemal*, s. 1086.

birkaç kadın ve birkaç erkek geldi. Beraber konuşmaya başladık. Konuşurken bana en mühim sualleri soran kadınlar oldu. Askerin vaziyetini, düşmanın halini, en mühim düşmanın hangisi olduğunu sordular ve bunları sorarken hiçbir telaş ve takayyüde lüzum görmediler. İnsanca konuştular. Fakat bilahire benim kim olduğumu anlayınca, telaş gösterdiler ve söyledikleri şeylerden kendilerine bir zarar geleceğini zannederek korktular. Çünkü şimdiye kadar resmî bir adamla açıkça konuşmayı büyük bir kabahat telakki etmişlerdi."[79]

Onbaşı Halide Edib binicilik mektebinde.

Atatürk Konya'da kadınlarla yaptığı bir konuşmada (21.3.1923) Millî Mücadele'de kadın ve erkeğin yan yana olduğunu belirtir:

Erkeklerimizin teşkil ettiği ordunun hayat menbalarını kadınlarımız işlemiştir. Memleketin esbab-ı mevcudiyetini hazırlayan kadınlarımız olmuş ve kadınlarımız olmaktadır. Kimse inkâr edemez ki, bu harpte ve ondan evvelki harplerde milletin kabiliyet-i hayatiyesini tutan hep kadınlarımızdır. Çift süren, tarlayı eken, ormandan odunu, keresteyi getiren, mahsulâtı pazara götürerek paraya kalbeden [çeviren], aile ocaklarının dumanını tüttüren, bütün bunlarla beraber, sırtıyla, kağnısıyla, kucağındaki yavrusuyla, yağmur demeyip, kış demeyip, sıcak demeyip cephenin mühimmatını taşıyan hep onlar, hep o ulvi, o fedakâr, o ilahi Anadolu kadınları olmuştur. Binaenaleyh hepimiz bu büyük ruhlu ve büyük duygulu kadınlarımızı şükran ve minnetle ebediyen taziz ve takdis edelim![80]

79. *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri II* (1906-1938) 2. b. Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Yayınları, Ankara 1956, s. 86.

80. *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri II* (1906-1938), 21.3.1923 tarihli nutku.

İşte millet hayatındaki yerini böylesine ateş içinde ispat etmiş olan Türk kadını Türkiye Cumhuriyeti kurulduktan sonra, sosyal haklara kanunlarla kavuşmuştur. Ankara'da dikilen Zafer Abidesi'nde Türk köylü kadınının fedakârlığını ölümsüzleştiren bir heykel yer alırken Anadolu kadını Cumhuriyet dönemi yazarlarının muhayyilelerini tutuşturan sürekli bir kaynak haline gelmiş, edebî eserlerde çeşitli cepheleriyle işlenmiş[81] ve her geçen gün etkisini daha da artırarak sosyal hayattaki yerini almıştır.

Bir kutlama töreninde yaşlı bir kadının Afet İnan'a kendisinin Ulus Meydanı'ndaki heykelde mermi taşıyan kadın olduğunu söylemesi, o devrin Kuva-yı Milliye'ye katılanlarının hepsinin kendisini o heykelde bulması çok anlamlıdır. Afet İnan 1955'te Dumlupınar'ın Çalköy'ündeki kadınlarla konuşurken, bütün kadınların, kendilerini o heykelde gördüklerini şöyle anlatır:

> Bir ihtiyar nine yanıma yanaşmış: Hani Ankara'da Gazi Paşa'nın heykelinin yanında mermi taşıyan kadın var ya işte o benim, diyordu. Bu cümleyi yanındaki diğer yaşlı bir kadın da aynen söyledi.

Kendilerine madalya verilen 12 kadının adını Afet İnan kitabın aynı sayfasında kaydetmiştir.[82]

Amerika'nın Türkiye büyükelçilerinden Charles Sherrill bu heykelle büyülenmiştir. Büyükelçi, Türk kadınlarının savaştaki fedakârlıklarından bazılarını anlattığı gibi heykel hakkında da şunları yazar:

> Ankara'da Gazi'nin at üstündeki tesirli heykelinin çevresinde, gerçek insan büyüklüğünde anlamlı üç heykel vardır. Önde ilerleyen iki er, gözleri ilerlere, yirmi iki gün savaş toplarının endişe içindeki başkentten işitildiği Sakarya savaş alanına dikili. Arkalarında, sırtında top mermisi taşıyan Anadolu köylü kadını üçgeni tamamlar. Görmüş olduğum bütün savaş abidelerinin içinde, sevgili vatanını savunmak için, bütün bir milletin mutlak iş birliğini gösteren en iyi heykel bence budur. Muhteşem bir Önder'i çevreleyen muhteşem bir küme. Anadolu'yu, başkentine kadar işgal eden Yunan müstevlilerinden, Türkiye'yi kurtarmağa hazırlanan erkeğine, milletin kadın nüfusunun yardımı. Bu vatansever kadın savaşçı, duvara sıkıştırılmış bir milletin dehşet verici, ölüm kalım mücadelesinin anlamlı bir sembolüdür. Orada Türk ırkının yaratıcı ruhunu, erkeği ile omuz omuza savaşmağa hazır oluşunu temsil etmektedir.[83]

Sonuç

Millî Mücadele yıllarından bahsederken insanın kadın-erkek-çocuk, hatta yaşlı-genç diye ayırım yapması imkânsızdır. Herhangi bir kişi bile bu yılların sembolü olarak ele alınabilir, zira söz konusu olan, adı üzerinde bu bütün milletin

81. Bu heykelle ilgili bir tahlil bulunmaktadır. Vahid, "Ankara'da Zafer Abidesi", *Atatürk Devri Fikir Hayatı II*, hzl. Mehmet Kaplan, İnci Enginün, Zeynep Kerman, Necat Birinci, Abdullah Uçman, Kültür Bakanlığı, 1992, s. 380-390.

82. A. Afetinan, *Tarih Boyunca Türk Kadınının Hak ve Görevleri*, 3. b. Devlet kitapları, 1975, s. 102.

83. Charles Sherrill, *A Year's Embassy to Mustafa Kemal*, New York C. Scribner's Sons, 1934, s. 15, 97-98.

Kadınlarımız cephane atölyesinde çalışırken.

maruz kaldığı felaket günleridir. İnsanlar o olağanüstü günlerde, yapmaları gerekeni sanki sıradan günlerde yaptıklarını yaparcasına yerine getirirler. Bunlar o günlerde bilinir, anlatılır ama asla büyütülmez, zira o günlerin şartları da olağanüstünü sıradanlaştırmıştır. İşte bu noktada bunları görüp anlatmasını bilen kişilerin onları hatıralarında olduğu gibi, hikâye ve romanlarında kurmaca düzenleri içinde bize ulaştırmaları ayrı bir önem taşır. Bunların vaktiyle yazılmış olmaları, sonraki yılların sanatçılarını da besleyecek malzemelerdir.

Bu yazıda hem faaliyetleri dolayısıyla Halide Edib üzerinde çok durulmuş hem yazdıkları o günlerin belgeleri olarak yorumlanmıştır. Sanırım o yılların en feci günlerinin en umulmaz sahnelerini kalemiyle nakleden büyük ölçüde Halide Edib olmuştur. Eğer o yazılar olmasaydı ne kocasını ve bir çocuk hasretiyle yanan Şebben'i ne de savaş anında top ateşi altında koyunlarını otlatan yaşlı kadının hikâyesini bilecektik.[84] Halide Edib, *Türkün Ateşle İmtihanı* adlı hatıralarında da İzmir'in işgalinden itibaren bugünlerdeki durumunu ifade eden şu cümleyi kullanmıştır:

> Bu andan 1922'de İzmir'e Türk ordusunun muhteşem girişine kadar hiçbir şeyin önemi yoktu. Bir fert olmaktan çıkmıştım. Muhteşem millî cinnetin bir parçası olarak çalıştım, yazdım ve yaşadım.[85]

Yahya Kemal edebiyatımızın üç tepeden mülhem olduğunu anlatan yazısında Millî Mücadele'nin iki unutulmaz yazarından şöyle söz eder:

> Birkaç senedir, Yakup Kadri, edebiyatın yazı denilen cephesini kaldırarak ruh denilen ötesini görmeye çalışıyor, bu yeni meylini ilk gösterdiği satırları birkaç sene evvel çıktığı zaman hemen bütün eski perestişkârları meyus [sevenleri üzgün] oldular, yalnız Halide Edib haber verdi ki bu yeni hareket bizde edebiyatın yakasını açan harekettir. Yazıdan hayata geçti geçeli muharrir Halide Edib'i unuttuk, iki sene evvel Sultanahmet meydanlarında tekbirler çekilirken önümüze düşüp bize meşale çeken bu ulvi mahluk, edebiyatı hayata nakletti. O gün, o meydanda o tekbir sesleri ortasında siyahlarla görünen insan, hafızamıza yeni şahsiyetini o kadar kudretle hakketti ki eski hayalini hatırlayamıyoruz. Ve bize öyle geliyor ki asıl eseri de o günden başlıyor. Yakup Kadri'nin Metris Tepe'yi bundan sonraki Türk edebiyatının mihrakı gibi gösterdiğini işittiyse hemen tasdik etmiştir sanırım.[86]

84. "Kırmızıtepe'nin eteklerinde, yarısı top ateşi altında yıkılmış küçük bir köyün ortasında kırmızı şalvarıyla kadınlar, kimisi kucağında bir çocuk, kimisi eteğinin yanında iki küçük başla genç, ihtiyar, Kemaleddin Bey'e geldiler. Aralarında buruşuk ve kuru yüzlü bir ihtiyar kadın koyunlarının Yunanlar tarafından alındığını söyledi. Kumandan:
– Kadınım, dedi, senin koyunlarını ben saklatıyorum. Şu iki tepe arasında toplar atılırken sen burada koyunlarınla hâlâ ne yapıyordun?
Kadın güldü, sadece:
– Otlatıyordum, dedi. Kumandan koyunlarının kadına verilmesini oradaki noktaya emrettikten sonra otomobilinin sağında ve solundaki tepeleri göstererek:
– Buralarda top atılırken bu kadın burada nasıl dolaşıyordu, dedi. Ve sonra ilave etti. Şuracıkta yaverim yanı başımda idi, biz yanımızdaki sipere atlamış olduğumuz için ancak kurtulduk. Ne tuhaf ihtiyar kadın!

85. *Türkün Ateşle İmtihanı*, İstanbul: Çan Yayınları, 1962, s. 25.

86. Yahya Kemal, "Üç Tepe", *Eğil Dağlar*, İstanbul: 1966.

Daha o yıllarda kuvvetli kalemler izlenimlerini, duygularını romanlaştırmışlardır. Halide Edib, *Ateşten Gömlek* (1922) ve *Vurun Kahpeye* (1923); Aka Gündüz, *Dikmen Yıldızı* (1928); Reşat Nuri, *Yeşil Gece*, (1928) *Eski Hastalık* (1938); Yakup Kadri, *Yaban* (1932), *Ankara* (1934) bunların başında gelir.

Cephe gerisinde kadınların düştükleri durum romancılar tarafından geniş ölçüde işlenmiştir. Yeni kurulan devlet bu kadınları güven altına almak ve korumak için devlet memurlarının eşlerine ve kızlarına dul ve yetim maaşı bağlamış, çocuklarını parasız yatılı olarak okutmuştur. En dikkat çekici nokta yardıma muhtaç kadınlar için evler açılması teklifidir ki dönemin ateşli kalemlerinden Aka Gündüz *Tank-Tango*'da (1928) bu konuyu da işler. Düşman yenildikten sonra toplumu kemiren nice sosyal düşmanla mücadelede doktorlar, tarımcılar ve öğretmenler, mühendisler ve ticaret erbabı topyekûn çalışmaya başlarlar. Bu insanların gayret ve çabalarıdır ki Cumhuriyet'i sağlam temeller üzerinde yükseltmiştir. Önce insan sağlığıyla ve eğitimle uğraşılmıştır. Yaygın olan zührevi hastalıklarla mücadele için ilk çıkarılan kanunlardan biri evlenecek çiftlere getirilen muayene şartı ile Sakarya Savaşı sırasında toplanan Maarif Şûrası'dır. Bu iki etkinlik, Cumhuriyet'i kuranların insana nasıl dayandıklarını göstermeye yeter. O müstesna günlerin inanılmaz şartlarını aşmayı başaranlar, kendilerinden sonrakilere çok sağlam bir zemin bırakmışlardır.

Millî Mücadele'yi gerçekleştiren ve o kutsal beraberliği sağlayanların hepsine hiç bitmeyecek olan saygı ve minneti bir kere daha anarak o kutsal günlerin nice ayrıntısını hayatının her vesilesinde tekrar tekrar anan ve okurlarına da hatırlatan Halide Edib'den bir alıntıyla yazımı bitiriyorum.

"Tazelenen Hayat-Anadolu'da Bahar" adlı yazısında yazar İstanbul-Ankara arasındaki yolculuğu sırasında tren Eskişehir'de durduğunda istasyonu ve insanları, tabiatı seyreder, on yıl öncesinin acılarını hatırlar. Ve yazısını şu hüzün ve geleceğe güven veren satırlarla bitirir:

> Niçin öldüler? Anadolu'da tekrar bahar olsun, hayat tazelensin diye... Yaşamağa yemin etmiş milletlerin hayatla ezelî ahdini kanlarıyla mühürlediler. Onlar bir millet yaşasın diye canlarını vermeseler, bugün Anadolu'da ayaklarını toprağına bu kadar sıkı basan, milyonların sembolü olan çocuk görmeyecektik.

Bu çocuk, bir "haylaz değil", "olduğu yere bacaklarını ayırıp, ayaklarını bir çınar kökü gibi batıran ve bastığı yerden koparılamayan bir milletin sembolüdür."[87] Bugünün büyükleri nasıl ki dünün çocukları idiyseler, yarının büyükleri de bugünün çocukları olacaklardır ve eğer, bugünkü şikâyetlerin yarın da devam etmesi istenmiyorsa, çocukların yetişmesine büyük önem verilmelidir. Türk köylüsü, pratik zihniyeti, sonsuz yaşama gücüyle en tehlikeli günlerde kahramanlar yetiştirmeye devam etmiştir. Çocuklar "tazelenen bahar"lardır.

87. Anadolu'da Bahar: Tazelenen Hayat", *Akşam*, Sayı: 7363, 17 Nisan 1939; *Kubbede Kalan Hoş Sada*, İstanbul, 1974.

Kaynakça

Abdullah Cevdet (1923): "Dağa Çıkan Kurt", *İctihad*, Sayı: 152, 1 Nisan.

Adıvar, Halide Edib (1921): "Türkiye'nin Kadınları: Erzurumlu", *Vakit*, Sayı: 1195, 6 Nisan.

Adıvar, Halide Edib (1908): "Beşiği Sallayan El Dünyaya Hükmeder", *Tanin*, Sayı: 6, 24 Temmuz 1324/ 5 Ağustos 1908.

Adıvar, Halide Edib (1922): "Dağa Çıkan Kurt", İstanbul: *Hakimiyet-i Milliye*.

Adıvar, Halide Edib (1922): *Ateşten Gömlek*, İstanbul: Teşebbüs Matbaası.

Adıvar, Halide Edib (1939): "Anadolu'da Bahar: Tazelenen Hayat", *Akşam*, Sayı: 7363, 17 Nisan 1939.

Adıvar, Halide Edib (1963): *Mor Salkımlı Ev*, İstanbul: Atlas Kitabevi.

Adıvar, Halide Edib (1962): *Türkün Ateşle İmtihanı*, İstanbul: Çan Yayınları.

Adıvar, Halide Edib (1972): *Kubbede Kalan Hoş Sada*, hzl. İnci Enginün, İstanbul: Atlas Yayınevi.

Adıvar, Halide Edib, "Cennet Kızın Cinneti", *Resimli Ay*, Sayı: 12, Kânun-ı sâni 1340, s. 54-55. (*Dergâh*, Sayı: 38, Nisan 1993).

Adıvar, Halide Edib, Karaosmanoğlu, Yakup Kadri, Atay, Falih Rıfkı, Us, Mehmet Asım, *İzmir'den Bursa'ya* (1922), Ankara.

Adıvar, Halide Edib: "Afyon'a Karşı", *İkdam*, Sayı: 9058, 5 Haziran 1338/1922.

Akyıldız, Ali-Azmi Özcan (2013): *Namık Kemal'den Mektup Var*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2013.

Araz, Nezihe (1999): *Kuvayı Milliye Kadınları*, 1999.

Arıburnu, Kemal (1975): *Milli Mücadelede İstanbul Mitingleri*, 2. b. Ankara: Yeni Desen Matbaası.

Atatürk, *Nutuk*, 1989.

Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri II (1906-1938) *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri II* (1906-1938) 2. b. Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Yayınları, Ankara 1956.

Atay, Falih Rıfkı (1922): "Mezalim Kitaplarında Üslup", *Akşam*, Sayı: 1515, 11 Aralık.

Beyatlı, Yahya Kemal (1964): *Aziz İstanbul*, İstanbul: Yahya Kemal Enstitüsü.

Beyatlı, Yahya Kemal (1966): *Eğil Dağlar, İstiklal Harbi Yazıları*, İstanbul: Yahya Kemal Enstitüsü.

Beyatlı, Yahya Kemal (1968): *Eğil Dağlar, İstiklal Harbi Yazıları*, Yahya Kemal Enstitüsü.

Beyatlı, Yahya Kemal (1971): *Edebiyata Dair*, İstanbul: Yahya Kemal Enstitüsü.

Beyatlı, Yahya Kemal (1977): *Mektuplar-Makaleler*, İstanbul: Yahya Kemal Enstitüsü.

Çalışlar, İpek (2010): *Halide Edib-Biyografisine Sığmayan Kadın*, İstanbul: Everest.

Demir, Yeşim-Fatih Özcan (2018): *Cesur Bir Yürek Halide*, İstanbul: Destek Yayınları.

Dilmen, Güngör (1992): *Hakimiyet-i Milliye Aşevi*, İstanbul: YKY.

Oflazoğlu, Turan (1994): *Mütareke*, Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı.

Dinamo, Hasan İzzet (1966-1967): *Kutsal İsyan*, İstanbul: May Yayınları.

Işınsu, Emine (2009): *Cumhuriyet Türküsü*, Ankara: Elips Kitap.

Enginün, İnci-Zeynep Kerman (2011): *Yeni Türk Edebiyatı Metinleri 3 Nesir/2*, İstanbul: Dergâh Yayınları.

Enginün, İnci "Edebiyatımıza Akisleriyle Milli Mücadele'de Türk Kadını" (1983): Müjgân Cunbur, İ. Enginün, Cahide Özdemir; *Millî Mücadele'de Türk Kadını*, Ankara: Cumhuriyetin 60. Yıldönümü Yayınları.

Enginün, İnci (1985): "Millî Mücadele Edebiyatında Yakup Kadri Karaosmanoğlu", *Erdem*, 1/2, Mayıs 1985.

Enginün, İnci (1989): "Yakup Kadri ve Halide Edib", *Doğumunun 100. Yılında Yakup Kadri Karaosmanoğlu*, İstanbul: Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi.

Enginün, İnci (2006): "Ulusal Kurtuluş Savaşı'nın Edebiyattaki İzdüşümü", *Türk Edebiyatı Tarihi*, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı, c. IV.

Enginün, İnci (2006): "Ahmet Mithat'ın Bugün de Geçerli Bir Öğütü: Kızlarınızı Okutun", *Merhaba Ey Muharrir!*

Ahmet Mithat Üzerine Eleştirel Yazılar, İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi.

Enginün, İnci (2019), *Halide Edib Adıvar*, Dergâh Yayınları.

Enginün, İnci (2007): *Halide Edib Adıvar'ın Eserlerinde Doğu ve Batı Meselesi*, İstanbul: Dergâh Yayınları.

Enginün, İnci (1989): *Halide Edib Adıvar*, Ankara: Kültür Bakanlığı.

Ercilasun, Bilge (2016): *Tarih Konulu Romanlarda Sarıkamış Harbi*, Dergâh Yayınları.

Erenus, Bilgesu (2000): *Halide*, İstanbul: Mitos Boyut.

Ernest Rhys, Dawson-Scott (1930): "Three Sketches by Halide Edib: The Story of the Effe, Among the Children I Knew, The Witch of Kalaba," *Tales from Far and Near*, ed. By Ernest Rhys, C.A.Dawson-Scott, New York: D. Appleton and Company.

H.M. (1922): "Kahraman Fatma", *Tevhid-i Efkâr*, 367-8395, 17 Haziran 1338/1922.

Halide Edib (1918): *Mev'ud Hüküm*, İstanbul: Ay Yıldız Matbaası, 1918.

Haytoğlu, Ercan, Prof. Dr. Mithat Aydın ve Prof. Dr. Turgut Tok, Yunanların İzmir'in işgali üzerine Denizli'de ilk miting. https://www.denizli.bel.tr/ (erişim tarihi: 2 Mayıs 2020)

İlhan, Attilâ (1981): *Dersaadet'te Sabah Ezanları*, Ankara: Bilgi Yayınevi.

İlhan, Attilâ (1974): *Sırtlan Payı*, Ankara: Bilgi Yayınevi.

İnan, Afet A. (1975): *Tarih Boyunca Türk Kadınının Hak ve Görevleri*, Ankara: MEB.

Kaplan, Mehmet, İnci Enginün, Birol Emil, Necat Birinci, Abdullah Uçman (1992): *Devrin Yazarlarının Kalemiyle Millî Mücadele ve Gazi Mustafa Kemal*, Ankara, Kültür Bakanlığı.

Kaplan, Mehmet, İ. Enginün, Z. Kerman, N. Birinci, A. Uçman (1981a): *Atatürk Devri Edebiyatı*, Ankara: Kültür Bakanlığı.

Kaplan, Mehmet, İ. Enginün, Z. Kerman, N. Birinci, A. Uçman (1981b): *Atatürk Devri Fikir Hayatı*, Ankara: Kültür Bakanlığı.

Karaosmanoğlu, Yakup Kadri (1958): *Vatan Yolunda Millî Mücadele Hatıraları*, İstanbul: Selek.

Karaosmanoğlu, Yakup Kadri (1922): "Dağa Çıkan Kurt", *İkdam*, Sayı: 9084, 1 Temmuz.

Karaosmanoğlu, Yakup Kadri, *Yaban*, 1945.

Kazan Frances (1995): *Halide Edib ve Amerika*, çev. Bernar Kutluğ, İstanbul: Bağlam.

Kazan, Frances (2001): *Halide's Gift* (*Halide*, çev. Gül Çağalı Güven, 2010.

Kocakaplan, İsa (2020): "Mütareke Döneminde Bir Sansür Örneği", *Türk Edebiyatı*, Sayı: 557, Mart.

Kutlu, Ayla (1985): *Bir Göçmen Kuştu O.*

Lowry, Heath W. (1987) "Halide Edib Hanım in Ankara: April 2, 1920-August 16, 1921", *I. Uluslarası Atatürk Sempozyumu*, Ankara: Atatürk Yüksek Kurumu.

Os, Nicole A.N.M.Van Os (2003): "Halide Edib'in Florence'e Yazdığı İngilizce Mektuplar Bu da Ghejer'" (makale editörü: Yavuz Selim Karakışla) *Tarih ve Toplum*, 234, Haziran 2003.

Ömer Seyfettin (2012): *Bütün Hikâyeleri*, haz. Hülya Argunşah, Dergâh Yayınları.

Sherrill, Charles (1934): *A Year's Embassy to Mustafa Kemal*, New York C. Scribner's Sons.

Şimşir, Bilâl (1968): *Rumeli'den Türk Göçleri* I-III, TTK.

Tahir, Kemal (1956): *Esir Şehrin İnsanları*, İstanbul: Martı Yayınları.

Tanpınar, Ahmet Hamdi (2011): *Yahya Kemal*, Dergâh Yayınları, 3b.

Tanpınar, Ahmet Hamdi (2012): *19. Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, hzl. Abdullah Uçman, İstanbul: Dergâh Yayınları.

Tansel, Fevziye Abdullah (1969): hzl. *Mehmed Emin Yurdakul'un Eserleri -I Şiirler*, Ankara: TTK.

Taşkıran, Tezer (1973): *Cumhuriyetin 50. Yılında Türk Kadın Hakları*, Ankara: Başbakanlık.

Toros, Taha (1950): *Türk Hatipleri*, Ankara: Kültür Basım ve Yayım Kooperatifi.

Uğurcan, Sema (1983): *Türk Romanında Çalışan Kadın Tipleri*, Yayınlanmamış doktora tezi, İÜ Edebiyat Fakültesi, İstanbul.

Ziya Gökalp Külliyatı-1 (1952): *Şiirler ve Halk Masalları*, hzl. Fevziye Abdullah Tansel, Ankara: TTK.

SACİDE BOLCAN

Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü mezunudur (1972). Öğrenciliğinin son iki yılını ve mezuniyeti sonrası akademik anlamda iki yılını Prof. Dr. Afet İnan'la birlikte geçirmiştir. Bu birliktelik, kitap çalışmaları, kültürel geziler ve bir aile ortamında tarihten beslenilen yıllardır. Bu ortamda tanıdığı tarihsel şahsiyetler ayrıca kendisi için bir kazanım ve birikim olmuştur.

Sonrasında katıldığı Türk Emniyet Teşkilatı'nda İçişleri Bakanlığı ve Emniyet Genel Müdürlüğü bünyesinde çeşitli ve önemli görevlerde bulunmuş, erken emekliliği sonrası tüm zamanını Atatürk İlke ve İnkılapları dersi vererek geçirmiştir. 1999-2010 yılları arasında beş üniversitede bu dersle öğrencileri ile buluşmuştur.

Atatürk'le Yakın Tarihimiz ve *Tarih Zevki* adlı yayımlanmış iki mesleki kitabı ve *Tarifi Benden* adlı bir yemek kitabı bulunan yazar, faaliyetlerini çeşitli yayın organlarında tarih yazıları yazarak ve deneyimlerini konferanslarla paylaşarak sürdürmektedir.

Halen Büyükçekmece Belediyesi başkan danışmanıdır.

KÜLTÜR

Âfet İnan, Cumhuriyet ilke ve inkılaplarının dil, tarih, arkeoloji, antropoloji gibi pek çok alanda uygulayıcısı oldu. Eğitmendi, kadın hakları savunucusuydu. Genç Türkiye Cumhuriyeti'nin yurt dışındaki aydınlık yüzüydü. Atatürk'ün manevi kızıydı; Atatürk ona sıklıkla danışırdı. "Cumhuriyet Kadını" denince akla ilk gelen isimlerden biri olması tesadüf değil.

Bir Kültür Kadını
Âfet İnan

Sacide Bolcan

YIL 1938... Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucusu, muzaffer Başkomutan, devrimci devlet adamı Gazi Mustafa Kemal Atatürk hastadır. Geç konulabilen bir teşhisle siroz hastalığını yaşamakta olup günbegün ilerleyen hastalık onu artık neredeyse bir odanın içine hapsedip yatağa bağlamış durumdadır.

Oysa yazın çok sıcak günlerinden 1 Haziran günü hasretle beklediği "Savarona" İstanbul'a gelmiş ve Dolmabahçe karşısına demirlemiştir. Aynı gün doktoru ve yakın çalışma arkadaşlarıyla taşındığı bu yat, artık devlet işlerini de buradan yürüttüğü bir mekâna dönüşmüştür. İlk zamanlar çok keyif almasına ve rahatsızlık hissetmemesine rağmen hastalık ve sıkıntılar kısa süre sonra peşini bırakmayacaktır. Nihayet artan sıcaklık, durumuna pek de uygun olmayan koşullar ve doktor direktifiyle Savarona'ya veda etmek zorunda kalır. Tabii ki umudu, şu sıcak günleri daha rahat bir ortamda atlatıp biraz da olsa iyileşerek tekrar dönmektir denizle özdeş bu mekâna... Ama bir taraftan da yakın çalışma arkadaşına, "Bu tekne yoksa benim mezarım mı olacak?" sözüyle her zamanki gerçekçi tavrını da ortaya koymuştur.

Nihayet 23 Temmuz'da Florya'ya ve Boğaz'a yaptığı fakat onu çok yoran deniz gezisi sonrası, bir gece yarısı âdeta gizlice Dolmabahçe Sarayı'na nakledilir. Daha geniş ve havadar olması sebebiyle saraydaki yatak odasına kavuşmak Atatürk'ü sevindirir ama şikâyetçi olduğu sıcak burada da peşini bırakmaz ve duyduğu rahatsızlığı o nispette artırır. Görevliler çaresizlikle ve biraz da olsa serinlik sağlayabilmek için odanın duvarlarını ve camlarını dışarıdan hortumla ıslatır, kısa süren serinlik yerini yeniden İstanbul'un nemli ve boğucu sıcağına bırakmakta gecikmez.

Oldukça geniş hatta küçük bir salon denilebilecek yatak odasında karşıki duvarı, o günlerin Moskova Büyükelçimiz Zeki Apaydın'ın Rusya'dan hediye gönderdiği bir tablo süslemektedir. İlkbaharın kır çiçekleriyle bezenmiş yemyeşil bir yamaç üzerinde birkaç azametli serviyle biri çiçek açmış diğeri tomurcuklanmış iki meyve ağacını, arka

planda ise bir göl parçasını ve ta uzaklarda heybetli karlı dağları tasvir eden, çok güzel, çok canlı bir tablodur bu...[1]

Hastalıktan bunalan Atatürk, karşısındaki bu tabloyu uzun uzun seyretmekte ve böyle bir yerde olmayı hayal ederek nispeten huzur bulmaktadır. Bir iki defa, yanında bulunan Hasan Rıza Soyak'a (Cumhurbaşkanlığı genel sekreteri), "Böyle bir yer bulabilsek!" diye söylemiş, başucundan ayrılmayan Âfet'e de bu hayalini ifade etmiştir. Çünkü biliyordu ki en az kendisi kadar doğa ve orman seven biridir Âfet...

Huzur bulmak istediği mekânda yanında olmasını istediği bu genç kadın, Atatürk'ün son yıllarında yanında varlığıyla hem çalışmalarında destek hem de sakin kişiliğiyle âdeta güven duyulan bir evlâdın yerini tutmaktadır.

Kimdir bu Âfet Hanım? Şevket Süreyya Aydemir'in onun hakkındaki şu değerlendirmesi dikkat çekicidir:

> Atatürk'ün son yıllarında hayatında Âfet İnan gibi bir huzur iklimi olmasaydı, Atatürk belki yalnızlığını daha çok hissederdi. Hırçın, tedirgin olabilirdi. Çünkü bu gibi şahsiyetlerde, bilinçaltına itilmiş ilkel içgüdüler, onların hasta, yalnız anlarında ön plana çıkarlar. Büyük aksiyon adamlarının depresyon devrelerinde en büyük düşmanları, bu evvelce şuuraltında uyuyan, fakat sahibinin kontrolü zayıflayınca ön plana çıkan kontrolsüz duygulardır. Büyük adamlarda bu devreler, çoğunlukla dengeli bir hal değildir. Bu devir bir iç hesaplaşmayla beraber artan bir nevi küskünlük halidir. Bir tarihi şahsiyet, kendini hayata bağlayan bin bir çeşit bağıntının gevşediğini, birer birer koptuğunu gördüğü bu devrede, eğer ruhuna eş olacak bir yakın insana, kendisinin son yıllarını serinletecek bir huzur iklimine kavuşmamışsa, hırçınlık onu ister istemez, zalim yapabilir...

Atatürk'e gelince? Hayatı boyunca ileri vasıfları olan bu insan, mantık ve akıl gücüyle, hayatla olan son hesaplarını, elbette çok daha dengeli kapatabilirdi. Fakat Âfet İnan, bir taraftan iyi yoğrulmuş bir aile hamuru ve soy vasıflarıyla, bu hesaplaşmayı öyle sanıyorum ki, çok daha kolaylaştırdı. Âfet İnan şöyle söylüyor:

> "Atatürk'ün çevresine güç alıştım. Çok tecrübesizdim. O büyük bir şahsiyetti ve şunu kavradım ki onu anlamam için şahsiyetleşmem lâzımdır."

Sanıyorum ki Âfet İnan'ın ondan sonraki hayat hikâyesi, hep bu şahsiyetleşme, şahsi değerler edinme gayretinin, uzun ve oldukça çetin hikâyesidir.

Âfet İnan'da Atatürk, kendi ruhuna yakın ve kendi yalnızlığına eş olan, iddiasız bir sükûn havası buldu. Ona hiçbir yakınına göstermediği sevgi ve yetiştirici ilgiyi gösterdi.

Evet Âfet İnan'ı evvela, iyi yoğrulmuş bir aile hamurunun ve soy vasıflarının hâsılası olarak almak yerinde olur. Eğer bu temel değerler olmasaydı, Atatürk'ün hayatında işgal ettiği yeri elbette ki olamazdı. Atatürk, yalnız Âfet İnan için bir insanın duyabileceği en yakın benimseme duygusunu duymuş ve onu resmen manevi evlat edinmek istemiştir. Fakat Âfet İnan, hiç şüphe yok ki, öz aile

1. Hasan Rıza Soyak, *Atatürk'ten Hatıralar*, YKY, İstanbul, 2010, s. 707.

Mustafa Kemal Atatürk İstanbul'da Âfet İnan'la Ertuğrul Yatı'nda.

bağlarından ve terbiyesinden gelen bir davranışla, Atatürk'ün bu kararına rağmen ve nazik bir davranışla, kendi babasının kızı kalmak yolunu tercih edebilmiştir.[2]

Oysa Lord Kinross gibi Âfet İnan'ı daha sığ ve değişik bir bakışla değerlendirenler de vardır. Lord Kinross bir İngiliz gazetecidir ve ülkemizde uzun yıllar geçirmiş, sonunda beş yılda yazıp yayınladığı *Atatürk ve Bir Milletin Yeniden Doğuşu* kitabıyla yakın tarihimizle ilgili izlenimlerini belleğimize not düşmüştür. Elbette ki Türk yazarlar ve biyografi ustaları kadar ustaca yapılmış değerlendirmeler olmasa da bir yabancının gözünden oldukça objektif yazıldığı söylenebilir. Lord Kinross, Şevket Süreyya Aydemir'den farklı olarak Âfet İnan'la ilgili değerlendirmesinde onun yaptıklarını, kariyerini ve Atatürk'ün hayatındaki yerini hafife almış görüntüsü verir. Şöyle ki, Âfet İnan'ı Atatürk için bir kültür sembolü olarak değerlendirir.[3]

Şevket Süreyya Aydemir bu duruma itiraz ederek Lord Kinross için şunları yazmıştır:

> Fakat onun Atatürk'e olan yakınlığını, aile durumunu, eğitim ve akademik kariyer gelişmelerini yanlış verir. Atatürk'ün Âfet İnan'ı bir kültür kadını olarak yetiştirmek, onu kültür kuruluşlarında, üniversitelerde, içeride ve dışarıda ilim kürsüsünde, konferanslarda, üstün vasıflarıyla saygı toplayan bir kadın olarak görmek yolundaki ihtiraslı çabaları heyecan vericidir. Âfet İnan da çalışmaları ile bu düşünceyi doğrulamıştır âdeta...
>
> Hülâsa Âfet İnan, Atatürk'ün son yıllarında ve onun hemen bütün gün ve gecelerini verdiği tarih

2. Ş. Süreyya Aydemir, *Tek Adam*, Cilt 3, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2003, s. 463-465.

3. Lord Kinross, *Atatürk, Bir Milletin Yeniden Doğuşu*, Çev. Necdet Sander, Altın Kitaplar, İstanbul, 2005, s. 543, 544.

Mustafa Kemal Atatürk ve Afet Uzmay.

hareketlerinde ve nihayet onun ağır ve mihnetli son hastalık aylarında daima Atatürk'ün yanındadır.

Bu arada Lord Kinross iki hata yapmıştır, düzeltmeliyiz. Kinross eserini yazmadan önce, Âfet İnan'la, en az bir hafta kadar beraber çalışarak bilgiler almıştır. Fakat eserinde Âfet İnan'ı gene de Atatürk'ün çevresinde şöylece ve gelişigüzel katılmış gibi gösterir. Hatanın en önemlisi de Âfet İnan'ın akademik kariyerlerini, Atatürk'ün etkisi ve koruması ile, yani Atatürk'ün hayatında hatır için alınmış gibi göstermesidir. Halbuki Âfet İnan'ın akademik kariyerleri, Atatürk'ün ölümünden sonra, yani onun yardımı olamayacağı bir devrede, hatta Atatürk de hayattan çekildiği için etraftan biraz da engellerle karşılanarak kazanılmış aşamalardır. Bilim yolunda kendi aşamalarını, kendi gayreti ile yapmıştır. Bu hatayı belirtmek bir insanlık borcu olsa gerektir.[4]

Evet, öyle ise Âfet Hanım kimdir? "Cumhuriyet döneminde kadın olmak" başlığında yeri ve önemi nedir, yakın tarihimizin kültür, kadın hakları, tarih, arkeoloji konuları ve yurt dışında ülkemizin tanıtımında nasıl bir rol üstlenmiştir? Sırasıyla incelemek ve hakkını vermek gerekiyor.

Âfet Hakkı Kimdir?

Doyran... Bir Makedonya kasabası ve Selanik'in bir kazası... Farklı bir etnik yapıya sahip kasabada halkın çoğunluğunu Anadolu'dan "evlâd-ı fatihan" olarak getirilen Yörükler, Tatarlar, Türkmenler oluşturmuştur. Halkidiki Yarımadası'nın kıyı kasabalarında yerli Rumlar yaşarken, memur kısmı ise Türklerden meydana geliyordu.

Bu kasabanın müderrisi Emrullah Efendi öldüğünde henüz çarşafa girmiş onlu yaşlarındaki kızı Ayşe ve onun büyüğü oğlu, yalnızlıklarına çareyi Doyran'dan Mayadağ'daki yakınlarının yanına gitmekte bulmuşlardı. Daha doğrusu bu çözüm Ayşe'nin ağabeyine aitti ve Ayşe Doyran'dan ayrılmak istemiyordu. Henüz çarşafa girmediği yaşlarda çeş-

4. Aydemir, Ş. Süreyya, *Tek Adam,* Cilt 3, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2003, s. 465-67.

me başında karşılaşıp birbirlerinden etkilendikleri Sadık da kunduracı Mustafa Ağa'nın oğlu idi. Dükkânda babasıyla çalışan Sadık, Doyran müderrisi Emrullah Efendi'nin ani ölüm haberiyle sarsılarak elinden çekici düşürdüğünde baba Mustafa Ağa bu duruma bir anlam verememişti. Kısa sürede anlaşıldı ki zaten bir yaşında öksüz kalmış ve üvey anne elinde büyümüş Ayşe ile oğul Sadık bu heyecanın ortağı idiler. Mustafa Ağa'nın ricası, oğlunun endişesine çare bulmak gayreti ve komşu ninenin de katkısıyla ağabey razı edilerek Ayşe ile Sadık'ın evlenmeleri sağlanabilmişti. Bu durumda yaşam biçimi oldukça değişen Ayşe, bir müderrisin kızı olarak bir esnafın oğluna gelin gitmişti ama mutluydu.

On yedi yaşındaki Sadık ile ondan daha da küçük olan Ayşe'nin evliliği üç yıl boyunca mutlu bir tempoda sürüp gidiyordu. Ayşe, Şehzane adında bir kız çocuk dünyaya getirmiş, gelinini çok seven kayınvalide Zülfü Molla'yla birlikte büyütmeye başlamışlardı. Sadık ise bu arada askerlik kurasını çekmiş, bu görev için hazırlanıyordu. Her ne kadar annesine ve babasına emanet etse de karısı ve bir yaşındaki kızı Şehzane için gözü arkada kalacaktı.

Aile bu hazırlıklar içindeyken Sadık ani ve kuvvetli bir karın ağrısıyla hastalanmış, bir Musevi doktorun "bağırsak düğümlenmesidir" teşhisiyle yutturduğu kurşun fayda etmemiş ve gencecik Sadık hayata veda etmişti. Buna karşılık Ayşe, başka bir yaşamı reddederek kocasının ailesiyle hayatını devam ettirmişti. Zaman zaman çıkan taliplerini de reddediyordu genç kadın... Fakat İstanbul'dan Doyran'a tayin olan bir noter bu direnci kıracak ve Mustafa Ağa, oğlunun yadigârı gelini Ayşe'yi bu çok sevilen Hüsamettin Bey'le evlendirecekti. Akabinde üç kişilik aile Hüsamettin Bey'in Halkidiki Yarımadası'nın Selanik koyuna hâkim yamaçlarından birinde kurulu Kesendire'ye (Polygoros) atanmasıyla buraya yerleşmişlerdi. Burada da kısa zamanda yerli Rumların bile "Beybaba"sı olmuştu Hüsamettin Bey...[5]

Makedonya'nın en kritik ve hareketli devirlerini yaşadığı o yıllarda II. Abdühamid'in I. Meşrutiyet rafa kalktıktan sonraki istibdat dönemi hüküm sürmekteydi. Birçok Türk aydını gibi Hüsamettin Bey'in de birtakım gizli kuruluşlarda çalışarak hürriyet aşkıyla yaşam sürdürdüğü yazılıdır kayıtlarda... Bunun için Paris'e dahi gitmiş, Şehzane'nin 14-15 yaşlarında olduğu bu dönemde belki başka faaliyetlere de katılabilecekken Hüsamettin Bey, karısı Ayşe ve tam bir öz babalık yaptığı kızını düşünerek daha temkinli hareket etmek zorunluluğunu duymuştu.

O sıralarda Şehzane'ye talipler çıkmaktadır artık... Fakat aile subay, memur gibi bu taliplere tek kızlarını uzaklara göndermemek için sıcak bakmamaktadır. Annesine ev işlerinde yardımcı ve marifetli genç bir kız olan Şehzane artık çarşaflıdır ve çeyiz işleriyle meşguldür. Rum okulunda bir süre eğitim de görmüş, Kur'an okumasını da öğrenmiştir.

1905 yılında Kesendire'ye Halkalı Ziraat Mektebi mezunu genç ve yakışıklı bir delikanlı tayin olur. Ailesi Bulgaristan Şumnu'da bulunan İsmail Hakkı adındaki bu bey burada yalnızdır, başta kaymakam olmak üzere ilçe üst düzey yöneticileri kendisini bir Türk kızı ile evlendirmek için seferber olurlar. İsmail Hakkı Bey de yüzü açık olarak dolaşan Rum kızlarına nazaran yüzünü göremediği bir kızla evlenmeye pek taraftar değildir. Kaymakam ve ailesinin

5. Arı İnan, *Prof. Dr. Âfet İnan*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2006, s. 23.

de girişimi ile Şehzane'nin yüzünü bir bahçede görür ve evliliğe karar verilir.[6] Şumnu'da bulunan baba Ahmet Ağa ve anne Refiye Molla'nın iki oğlu ve bir de kızları vardır. İsmail Hakkı Bey büyük oğuldur ve ailece düğün için Kesendire'ye gelmişlerdir.

İsmail Hakkı Bey Şumnu'da iken öğrenim için seçilen öğrencilerden olup Bursa Ziraat Mektebi'ne gönderilmiş, burada gizlice okudukları Namık Kemal şiirleri sebebiyle takibata uğramıştır. Sonuçta bitirdiği okuluna İstanbul Halkalı Yüksek Ziraat Mektebi'nde devam etmiş, 1905'te mezuniyeti sonrası ilk görev yeri olan Kesendire'de Orman İşletmesi'nde işe başlamıştır.

İsmail Hakkı Bey de aynen kayınpederi Hüsamettin Bey gibi ikinci defa "hürriyet" ilanına hazırlanan Makedonya'nın heyecanlı ortamının bir ferdidir. Şehzane ilk çocuğuna hamiledir ama genç orman memuru bu durumdan ziyade nerede ise ortamın ateşi ile daha ilgilidir. Nihayet 1908 23 Temmuz'unda II. Meşrutiyet'in ilanıyla o da huzur bulur ve bebeğini beklemeye başlar. 30 Ekim 1908'de neredeyse kış koşullarında bir ramazan günü Şehzane kızını dünyaya getirir. İki aile de sevince boğulur.

İsim için düşünürler, nihayet kasabanın hâkimi Ziya Bey ve baba İsmail Hakkı Bey bir kitabı aralayarak bebeğe "Âfet" adını seçerler. Baba, zaten bu isme daha önce bir kitapta daha rastlamıştır. Bu arada İsmail Hakkı Bey'in tayını Doyran'a çıkar ve Âfet, henüz kırk günlükken annesinin kucağında ve at sırtında bir yolculukla hayata başlar. Doyran'da yeni bir hayat beklemektedir onları... Buraya onlarla birlikte gelen Hüsamettin Bey hastalanarak hayata veda eder. Anneanne Ayşe Hanım artık yalnızdır ama eski muhiti Doyran'dadır. Şehzane ikinci çocuğu Ahmet Reşat'ı Vodina'da dünyaya getirecektir.[7]

Balkan Savaşı, Aile Göç Yolunda

Yıl 1912... İsmail Hakkı Bey bir sınır kasabası olan Ropçoz'da görevlidir bu sırada. "Gavur geliyor!" sesleri ve top tüfek gürültüsü arasında Şehzane ve annesi Ayşe Hanım, iki heybeye sığacak kıymetli neleri varsa alıp yollara düşerler. Önce atla iki çocuğunu istasyona getiren, geri dönüp karısı ve kayınvalidesini de alan İsmail Hakkı Bey büyük bir kargaşa içinde trende bulabildiği yerde ailesini İstanbul'a ulaştırmayı başarır. Artık "göçmen" bir ailedir. Anlamını o zaman bilmediği bu kelimeden yıllarca ürkecektir Âfet... Maalesef dede Ahmet Ağa evini bırakmamış, düşmana karşı elinde ne varsa silahla mücadeleyi tercih etmişse de ateşe verilen evde şehit düşmüştür. Aile bundan sonra İsmail Hakkı Bey'in görevi nedeniyle yer değiştirmeyi sürdürecektir.

Âfet, henüz dört yaşını geçmişken Adapazarı'nda okula başlar. Anneannesinin çantasına koyduğu "elifba" kitabıyla başlayan eğitimi ve öğrenme isteği bir bakıma tüm ömrünce sürecektir. Burada sadece başlamakla kaldığı okul yaşamı hep kesintili olacaktır. Bundan sonraki durak, Balkan Savaşı'nın hemen ertesi yılında Ankara'dır. Şehzane Hanım,

6. age., s. 25 (İsmail Hakkı Bey 1881 doğumlu olup 1950 yılında 28 Nisan Kadir Gecesi hayata veda etmiştir).

7. age., s. 29.

sulak ve ormanı olmayan bu şehri hiç sevmemiştir. Tanrı bu isteğini duymuşçasına ailenin yeni yaşam yeri kısa bir süre sonra havası güzel ve suyu bol olan Eskişehir'in sevimli ilçesi Mihalıççık olacaktır. Burada babaanne ve hala da aileye katılır. Yeniden edinilen eşyalar ve yapılan el işleri ile yuva yeniden sıcacık bir sığınağa dönüşmüştür. Yeni açılan resmî kız okulundaki Kayserili iki kız kardeş öğretmenle okumak Âfet için çok sevindiricidir, hesap yapmak ve hatta nakış işlerini de bu okulda öğrenecektir.

Âfet için mutlu çocukluk günleri burada geçmişti denilebilir, annesi yanında getirebildiği gelinliğini bayram sabahları giyer, iki çocuğunu da giydirir ve namazdan dönen kocasını böylece beklerdi. Bu tablo çocukların hafızasında yer etmiş bir gelenektir. Anneanne, babaanne ailenin büyükleri olarak iki çocuğun hayatında çok önemli figürlerdir. Ama ne yazık ki Şehzane'de ince hastalık belirtileri başlar. Doktor tavsiyesiyle aile yaz aylarını onun sağlığı için Sündiken Ormanları'nda geçirir. Âfet'teki doğa ve ağaç sevgisi kuşkusuz babasının mesleği ve yönlendirmesiyle çok yoğundur ve ömrünce sürecektir ama bu ormanda geçirdiği günler anılarında hep önde olacaktır. Yıllar sonra Atatürk'e de hasta yatağında Sündiken Ormanları'nı anlatacak, onu da âdeta oradan bir nefes oksijen getirmişçesine mutlu edecektir. Diğer taraftan da babaannesinden Şumnu, anneannesinden Doyran hikâyeleri dinleyerek de doğa sevgisi sürekli beslenmektedir. Ama Mihalıççık derin bir acının da mekânı olur aile için... Anne Şehzane giderek ilerleyen hastalığa yenik düşecek, bir sabah alelacele okula gönderilen ve çocuklar görmesinler diye kapıları kapalı tutulan odasında henüz yirmi beş yaşında hayata veda edecektir. Belki o gün çok da farkına varmamışlardır "ölüm" denilen gerçeğin ama Âfet de kardeşi Ahmet Reşat da ömür boyu bu eksikliği yaşayacaklardır. Yıllar yıllar sonra Âfet İnan kızı Arı'ya, "Sen annesizliğin ne demek olduğunu bilemezsin!" diyecektir.

Âfet, henüz dört yaşını geçmişken Adapazarı'nda okula başlar. Anneannesinin çantasına koyduğu "elifba" kitabıyla başlayan eğitimi ve öğrenme isteği bir bakıma tüm ömrünce sürecektir. Burada sadece başlamakla kaldığı okul yaşamı hep kesintili olacaktır.

Mihalıççık, Âfet'in hayatında hep özel kalmıştır. Anneanne burada edindiği ayrı evinde yaşamını sürdürecek ve neredeyse tüm kasabanın "anneanne"si olacaktır.[8] Üstelik annesinin mezarı da buradadır.

Bundan sonraki durak babanın orman müfettişliği görevi gereği yeniden Ankara'dır. Soğuk Ankara kışında okul günleri babaanne denetiminde geçer. Babaanne aynı zamanda dul kalan oğlu için kız aramaktadır. Âfet'e okulda ezberletilen şiir neredeyse kadın hakları ve onların dünyadaki yeri üzerinedir. Sanki yıllar sonra bu uğurda yapacaklarına kazanılan bir bilinç ve başlangıçtır. Birinci Dünya Savaşı'nın en kritik günleri yaşanmaktadır aslında o günlerde... İsmail Hakkı Bey, Manastır'dan göç etmiş bir ailenin, Arzuhalci Hasan Basri Bey'in kızıyla ikinci evliliğini yapar. Çocukların "Hanım Abla"sı

8. Prof. Dr. Âfet İnan'la geçirdiğim yıllarda birlikte defalarca Mihalıççık'ı ziyarete gitmiştik. 1955 yılında hayata veda eden anneannesi adına burada bir kütüphane yaptırmıştı muhterem Hocam... Aralıklarla kitaplar götürürdük buraya.

Nikbahat, kısa zamanda onların kalbine girmeyi başarır. Kavaklıdere'de oturan ailesinin bahçesine meyve toplamaya onları da götürmekte, bu da onları eğlendirmeye yetmektedir. Ama yine tayin gereği yollara düşen aileye Hanım Abla katılamaz. Bebeği Refet doğmuştur, Ankara'da ailesiyle kalmaya devam edecek, çocuklar babaanne refakatinde Çanakkale'ye götürülecektir. Tayin yeri Çanakkale'dir ama devam etmekte olan Çanakkale Savaşı nedeniyle Biga'da yaşayacaklardır. Kâh tren kâh atlı yolculukla ve sonunda vapurla Karabiga'ya ulaşırlar. Bir süre sonra ne yazık ki çocuğu Refet'i kaybeden Hanım Abla da Biga'ya gelmiştir. Bir yenilik olarak, sırf şehir yaşamını merak ettiği için evinden kaçan Cemile'yi de kanatları altına alırlar. Cemile evlenene kadar ailenin bir üyesi olacaktır.

Biga günleri huzursuz geçmektedir. Düşman uçaklarının saldırıları, savaş nedeniyle Çanakkale'den ilçeye yaşanan göçlerle diğer yaşadıkları yerlere benzemiyordu... Âfet'in ilkokul diploması alması Biga'ya rastlar. 1920 yılında o zamanlar altı yıl olan ilkokulu bitirir. Burada bir de kız kardeşleri olur. Çocuklar bu kızı, "Nezihe"yi çok sever. Hanım Abla'nın erkek kardeşiyle de tanışmışlardır. Recep Zühtü, esmer ve hiç gülmeyen bir adamdır. Suriye Cephesi'nde düşmanla savaşmış, şimdi de Mustafa Kemal Paşa'nın yanına gidiyordur.

Biga'da Mondros sonrası yaşanan işgaller ve onlara karşı koyan Kuva-yı Milliye güçlerinin çatışması huzur bırakmıyordu. İsmail Hakkı Bey'in de Kuva-yı Milliye'ye verdiği destekle aile de tehlikedeydi. Hatta kendisi de Yunan işgaliyle evden ayrılıp milis güçlere katılmış, aile Biga'da kalmıştı. Bütün sorumluluk ve idare babaannedeydi. Ders yapılabildiği günler sınıfta sadece Âfet ve öğretmeni kalıyordu. Millici ailelerin Atina'ya sürülecekleri haberleri bile dolaşıyordu. Baba İsmail Hakkı asi kabul edilmiş ve söylentilere göre de görevinden azledilmişti. Ama her şey belirsizdi. Sonbaharda babalarının Antalya'dan gönderdiği mektup hepsini sevince boğdu, Biga'yı ve kara günleri arkalarında bırakarak bu defa Antalya yollarına düştüler. Hanım Abla bu defa da ailesiyle Kastamonu'ya gitmeyi tercih etmişti. Sebebini anlayamasalar da bu ayrılık Âfet ve Ahmet Reşat için Nezihe'den ayrılmak demekti. İstanbul'dan bindikleri vapur, işgal altındaki İzmir'i uzaktan görerek Antalya'ya yol alıyordu. Bir kış günü İtalyan gemisiyle yapılan yolculuk zorluklarına rağmen büyük bir değişiklikti onlar için... Üstelik Mihalıççık da işgale uğramış, anneannenin evi de yakıldığı için o da İstanbul'daki yakınlarının yanına sığınmıştı. Ama yine de güzel olan tarafı, oradan torunlarına kitaplar gönderiyordu. Âfet'in en büyük hayali öğretmen olmaktı. Burada Ârif Efendi'den aldığı özel dersler ilerideki hayatında çok yönlendirici olacaktı. Ama bir taraftan da görücü ziyaretleri başlamıştı evlerine... Neyse ki yaşı küçük diye babası sıcak bakmıyordu bu isteklere... Kendince bilgilerini yeterli gören Âfet, bir dilekçeyle kaymakamlığa başvurarak kız okulunda öğretmen olmak istemişti. Cevaben gelen yazı, tatilde açılacak yeterlilik sınavını verdiği takdirde talebinin olumlu karşılanacağı şeklindeydi. Bu da oldu ve 1922 yazında bu belgeyi almayı başardı. Bu başarıda Ârif Hoca'nın büyük rolü vardı. Hayal içinde hayal kuran Âfet, yaşı bu çeşit bir iş için henüz uygun olmasa da atanmayı ve anneannesini yanına almayı planlıyordu. Beş lira maaş alacaktı çünkü bu işe başladığında...

Bu arada vatan mücadelesi tüm hızıyla sürüyor, artık Kuva-yı Milliye yerine "Türk Ordusu" deyimi

kullanılıyordu. TBMM ve hükümeti umutla yol alıyordu zafere doğru. Bu güzel haberi, kurtuluşu yeni geldikleri Antalya ilçesi Elmalı'da aldılar. Türkiye düşman işgalinden kurtulmuştu. Neredeyse her evden havaya açılan ateşler bunun göstergesiydi. İzmir ve Gazi Mustafa Kemal Paşa dillerdeki en gözde kelimelerdi.

Biga günleri huzursuz geçmektedir. Düşman uçaklarının saldırıları, savaş nedeniyle Çanakkale'den ilçeye yaşanan göçlerle diğer yaşadıkları yerlere benzemiyordu... Âfet'in ilkokul diploması alması Biga'ya rastlar. 1920 yılında o zamanlar altı yıl olan ilkokulu bitirir.

İsmail Hakkı Bey'in görev yerleri değişmeye devam ediyor, aile bu defa Aydın yollarına düşüyordu. Söke'de başladı Âfet'in öğretmenlik serüveni... Ege'de savaşın ve işgalin izlerine daha yakından tanıklık ediyorlardı. Harap edilmişti memleketimiz ne yazık ki... Kısa bir süre sonra görev yeri Bursa olunca İzmir yoluyla bu tarihî şehre ulaştılar. İkinci defa İzmir'den geçiyorlardı. Babaannenin deyimiyle "Doğudan gelen bir kurtarıcı, ulusu birliğe kavuşturmuş, bağımsız bir devlet olma yoluna girmiştik." Oysa İzmir artık bizim olsa da yangınla yerle bir edilmişti. Yıllar sonraki İzmir seyahatlerinde bu görüntüleri acıyla hatırlayan Âfet, aynı alanda Cumhuriyet döneminde Vali Kâzım Dirik ve Belediye Başkanı Behçet Uz'un eseri olan Kültür Park için minnet duyacaktı ülkeyi kurtaranlara...[9]

Bursa yolunda edindikleri bilgi şu idi: Mudanya'da Batı Cephesi Komutanı İsmet Paşa tarafından ateşkes imza edilmiş, Türk milleti savaşla yeniden kazandığı vatanının sahibi olmuştu. Lozan'da barış konferansı toplanması bekleniyordu.

Bu arada en önemli gelişmelerden birisi saltanatın kaldırılması ve Sultan Vahidettin'in İstanbul'u terk etmesi idi. Böylece yine babaannenin deyimiyle "Tahta çıktığında kılıç kuşanmamış olan Vahidettin'e sadece 1 Eylül 1918'de bir tören yapılmıştı. Son Padişah böylece gidiyordu."

Âfet İçin Önemli Durak: Bursa

Yol boyunca çok zorluklar yaşamışlar, köprüler yıkıldığı için mesafeleri aktarmalarla güçlükle aşabilmişlerdi. İsmail Hakkı Bey Şumnu'dan gelip okuduğu bu şehirle ilgili anılarını çocuklarına anlatmaya devam ediyordu. Tarih meraklısı Âfet içinse bu an Osmanlı'nın ilk başkenti Bursa'yı göreceği için önemliydi. Bir de zaferin ve kurtuluşun simgesi ateşkes ilaveten Bursa'nın ilçesi Mudanya'da imzalanmıştı.

İşgal görmesine rağmen İzmir gibi harap edilmemişti neyse ki Bursa... Camileri, türbeleri ve inişli, yokuşlu mahalleleriyle değişik bir şehirdi. Anneanne de İstanbul'dan kendilerine katıldığı için Ulu Camii yanından yukarı çıkan sokakta kiralanan evde mutlu bir başlangıç yaptılar. Âfet'in Elmalı'da aldığı öğretmenlik ehliyeti burada öğrenim için işe yaramış, Kız Öğretmen Okulu'nun üçüncü sınıfına bir sınav sonucunda kaydını yaptırabilmişlerdi. Yani öğretmen değil henüz öğrenciydi. Öğrenci sayısı az olsa da Âfet için eğitim bu defa bilmediği bir dünyanın kapılarını açıyordu.

9. Arı İnan, *Prof. Dr. Âfet İnan*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2006, s. 78.

Bir yıl geçip dördüncü sınıfa geldiğinde herkesin ve tüm öğrencilerin konusu Lozan olmuştu. Evde ve okulda bahsedilenlerle, Başdelege İsmet Paşa'nın bu büyük antlaşmayı imzalatmayı başardığından söz ediliyordu. Artık babası başka bölgelere tayin edilse de çocuklar Bursa'da yatılı okumaya devam edecekler, onlar için yerleşik hayat başlamış olacaktı. Nitekim kısa süre sonra İsmail Hakkı Bey İnegöl'e atanmıştı. O ise yurdunu bu yolla iyice tanımaktan ve değişik yerlerde görev yapmaktan memnundu üstelik... Aslında çocuklar da çeşitli yerlerde yaşayarak edindikleri bu dinamizm ve coğrafya bilgisinden mutluydu ama onlar için artık ön planda eğitimleri geliyordu. Bursa'yı da çok sevmişlerdi. Ahmet Reşat da babasının okulu Ziraat Okulu'nda yatılı okuyordu.

"Tabahat" denilen yemek pişirme dersinden tutun da hayata dair birçok konu derse dönüştürülmüştü bu okullarda, çünkü öğretmen mezun edeceklerdi.

Cumhuriyet bir yaşını doldurmuş, hilafet de kaldırılmıştı. 3 Mart 1924 tarihi bu önemli olaya başlangıç olurken aynı zamanda Türkiye Cumhuriyeti'nin eğitim politikalarının da köklü bir değişimle başlatıldığı "Tevhid-i Tedrisat Kanunu"nun da yürürlüğe girdiği gündü. Maarif Vekili (Millî Eğitim Bakanı) Hamdullah Suphi Bey'in ve Gençlik Marşı'mızın derleyicisi Selim Sırrı Bey'in Kız Öğretmen Okulu'nu ziyaretleri Âfet'in ve diğer öğrencilerin unutulmazları arasına girmişti.

Sonraki yaz tatili baba İsmail Hakkı Bey'in yeni görev yeri Sinop'tu. Deniz kenarındaki bu Karadeniz şehri coğrafya bilgilerine ve sosyal hayatlarına katkıda bulunmuştu. Kara yolu olmayan kıyılara deniz araçlarıyla ailece yapılan piknik gezileri önemli yer tutuyordu. Bu bakımdan daha önce yaşadıkları Alanya ve Antalya'ya benzemiyordu.

Beşinci ve son sınıf Âfet için özgüveni açısından önemliydi. Ne de olsa mezun olur olmaz öğretmenliğe başlayacaktı. İstanbul'dan gelen yeni öğretmenlerle de biraz daha kaliteli eğitim almaya başlamışlardı. Edebiyat öğretmeni Hamide Hanım öğrencilerine bir ödev vermişti. Konu, bir görev ve atanma isteğine ilişkin dilekçe örneği yazılmasıydı. Âfet, "Bursa Millî Eğitim Müdürlüğü Yüksek Katına" başlığıyla hazırladığı dilekçesini, "Lozan Üniversitesi mezunlarından Bursa Orman Müdürü Kızı Âfet Hakkı" olarak imzalamıştı. Gündemdeki Lozan gençler üzerinde nasıl bir etki bırakmışsa Âfet'in hayalinde de orada üniversiteli olmak şeklinde belirmişti. Ama Hamide Hanım'dan gerçeklerden sapmamak gibi bir de uyarı almıştı hemen... Dilekçe böyle bir imzayla sonlanmamalıydı. Ama konu ilerledikçe tanık olacağımız gibi Âfet'in Lozan hayali gerçek olacaktı.

Bursa okullarında yapılan staj uygulamaları ve tarihî şehirde yapılan kültür gezileri Öğretmen Okulu öğrencilerini artık öğretmeye hazırlamıştı. Âfet için gözde ders tarih iken, Latin harfleri öğrenmek gerektiği için Fransızca da en zor dersti. 1925 yılı mezuniyetle sona ermiş, ilk tayin için Sinop'u hedeflerken babasının tayininin İzmir'e çıkmasıyla Âfet için ilk görev yeri İzmir olmuştu. İkinci Kordon'da bulunan "Reddi İlhak Okulu"nun öğretmeniydi artık...

Öğretmen Âfet'i küçük yaştaki öksüzlüğünden itibaren hayata hazırlayanlar görüldüğü gibi anneanne ve babaannedir. Anneanne daha müşfik, olumlu ve sevecen tutumuyla annesizliği perdelerken, babaanne de İsmail Hakkı Bey'in birden fazla

evliliği ve yeni kardeşlere rağmen otoriteyi elinde tutan, fedakâr ve dini bir öğretici de olan rolü üstlenmiştir. En başta Şevket Süreyya Bey'in yorumuyla aktardığımız "köklü ve soylu bir aile" tanımı Âfet için bu iki değerli ebeveyn ve babadan aldığı doğa sevgisiyle bütünleşmiştir.

Âfet İçin Hayatın Dönüm Noktası: Gazi Mustafa Kemal ile Tanışma

Yıl 1925... Âfet, Reddi İlhak Okulu'nda henüz üç haftalık bir öğretmendir. Cumhurbaşkanı Gazi Mustafa Kemal Paşa İzmir'e gelecektir. Öğretmenlerin bulunacağı bir çay toplantısı düzenlenmiştir. Öğretmenlerin ve henüz öğretmenlikte çok yeni olan Âfet'in heyecanını tahmin etmek zor olmasa gerektir.

İzmir'e ve böyle bir ortama tamamen yabancı olan genç öğretmeni tam da Cumhurbaşkanı'nın olduğu masaya oturturlar. Gazi Mustafa Kemal ve Kâzım Özalp Paşa'nın arasına... Yanında oturan herhangi bir devlet adamı değil, yıllardır tanıklık ettiği Kurtuluş Savaşı'nın kahramanı ve vatanın kurtarıcısı, Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucusu Gazi Mustafa Kemal'dir ve Âfet bütün bu ürkeklik ve çekingenlikle başını dahi çevirmeden, diğer tarafında bulunan Kâzım Özalp'le konuşmayı tercih eder. Ama daha fazla sürmeden Gazi Mustafa Kemal'in kendisine yönelttiği sorularla karşılaşır. Nerelidir, annesi babası kimdir, nerede okumuştur, nasıl bir öğretmendir? Âfet, Doyranlı olduğundan bahisle soruları cevaplamaya başladığında Gazi Mustafa Kemal de daha çok ilgilenmeye başlamıştır. Ne de olsa Selaniklidir; bu genç hanım ve ailesiyle Mustafa

Öğretmen adayı Âfet.

Kemal'in yolları eskiden kesişmiştir. İkinci Meşrutiyet'ten önce Doyran bölgesinden geçerken zor bir duruma düşmüş olan Mustafa Kemal'e Âfet'in anneannesinin ve dayısının çiftliğinde yardım eli uzanmıştır. Atatürk bu durum için, "Buna hayatım için minnettarım" demiştir. Sorular derinleştikçe Âfet, öğretmenlik mesleğini çok isteyerek ve severek seçtiğini fakat bu kadarla kalmayarak öğrenimini daha

üst seviyelere taşımak niyetinde olduğunu, yabancı dil öğrenmek istediğini bir çırpıda ifade eder büyük kurtarıcıya... Atatürk bu durumla çok ilgilenir ve ertesi günü hem geçmişi yâd etmek hem de Âfet'in dileğini görüşmek üzere onun ailesiyle buluşur. Baba İsmail Hakkı Bey ve anneanne Ayşe Hanım bu buluşmadan onur duyarlar, Atatürk'ün Âfet'i dil öğrenmek üzere Lozan'a göndermek isteğine henüz taraftar olmasalar da bir şey diyemezler. Âfet'in hayali gerçek olmak üzeredir.

Âfet Hakkı Lozan Yolcusu

Bir çırpıda gerçek olan hayali karşısında Âfet hem bunu çok istemekte hem de ailesinden ayrılmak ona zor gelmektedir. Öğretmenliği Ankara'ya nakledilerek Bakanlık onayıyla Fransızca eğitimi için Lozan'a gönderilecektir artık... Yatılı bir okuldur "Rochemont" ve yabancı birçok öğrenciyi barındırmaktadır. 27 Kasım 1925'te başlayan eğitimi 11 Temmuz 1927'ye kadar sürecektir. Bu okul Âfet için sadece yabancı dil eğitimi vermemiş, tarih, yazı, edebiyat, diksiyon, kompozisyon gibi birçok dalda donanım sağlamıştır. Ayrıca hayat bilgisi anlamında sanat ve spor da dersler dışındaki zamanlarını kaplıyor, hatta piyano ve dikiş bile öğretiliyordu. Sinema, tiyatro ve balelere yapılan toplu geziler ve kışın spor için Mont Blanc yöresinde Şamoni'ye, yazın ise İtalya'da Venedik'e gidilmesi âdettendi. Âfet artık ciddi anlamda Fransızca konuşuyor ve yazıyordu, bilgisinin ve görgüsünün artması ise ayrıca bir kazanç olmuştu.

1927 Temmuz'unda İstanbul'a döndüğünde Büyük Atatürk de İstanbul'daydı ve *Nutuk*'un düzeltmeleriyle meşguldü. Âfet kendini bir başka akademik ortamın içinde bulmuştu. Her akşam fikirlerine başvurulan önemli kişiler davet ediliyor, tartışma ve çalışmalar gece boyunca sürüyordu. Fransızcası ilerlesin ve eğitimi burada da sürsün diye bir Fransız okulu olan Notre Damé de Sion'un (Fransız Kız Lisesi) yatılı bölümüne kaydolmuştu. Sıkı bir disiplin, çoğu rahibe olan öğretmenlerle buradaki eğitimi de çok şey katacaktı ona... Bu okulda aldığı eğitimde kafasını karıştıran konular, hatta özellikle Türklerle ilgili yanlış bilgilerin öğretiliyor olmasından duyduğu rahatsızlığı hem hocalarıyla hem de Atatürk'le paylaşmaktan çekinmedi. Şöyle ki, "Türkler sarı ırka mensup, ikinci derecede (secondaire) bir barbar kavimdir" bilgisi ve Türklere hiç benzemeyen örnek resimlerle de bunun anlatılıyor olması son derece rahatsız ediciydi. Asya'nın dokuz yüz milyona yakın nüfusunu iki büyük ırk oluşturuyor, Sarı ve Mongol ırka mensup grup içinde Türkler de sayılıyordu. Aynı kitap, "Geçmiş zamanlarda zengin ve çok güzel uygarlıkların yurdu olan Küçük Asya (Anadolu), bugün fakir bir ülke olup dokuz milyon nüfusa sahiptir. Bu çöküşün esas nedeni, Türklerin bu yerleri fethetmesiyle eski ticaret yollarının ve sulama işlerinin terk edilmiş olmasıdır. Fakat tarım gelişebilir, bundan başka bir ülkede çeşitli madenlerin (bakır, kurşun, krom, boraks, deniz ürünleri vb.) işletilmesi şimdiye kadar olduğundan daha iyi değerlendirilebilir ve bu ülke Hindistan'ın yollarını açabilir.

Bu yeniden doğuş, kuşkusuz Türkiye'nin kendi kendisini kurtarması ve Asya üzerinde yoğunlaşması fakat Avrupa'nın büyük devletlerinin desteğini sağlamak ile mümkündür" yorumuyla Türkiye'ye değer biçiyordu.

Bu sırada tarih çalışmalarıyla meşgul olan Atatürk de Wells'in *Dünya Tarihi*'ni Türkçe'ye çevirtmiş, İstanbul Üniversitesi'nde verilen tarih notlarını okumaktaydı. Âfet'in getirdiği kitaptaki bilgileri gördüğünde, "Hayır, bu böyle olamaz. Bunun üzerinde meşgul olalım" diyerek konunun hassasiyetiyle yeni bir çalışmanın da başlaması talimatını vermişti. Çalışılacak konu şuydu:

> "Türklerin cihan tarihinde en eski çağlardan beri gerçek yeri nedir ve uygarlıkta hizmetleri neler olmuştur?"

Bu çalışmalar hemen başlatılmış, özellikle 1930 yaz aylarında Yalova'daki köşkte, tarih otoriteleriyle yapılan uzun tartışmalar, gerçek anlamda şimdiye kadar yazılamamış ve İslam tarihi içinde neredeyse yok olmuş Türk tarihinin belgelerle ve gelecek nesillere aktarılacak nitelikte doğrusu ve yanlışıyla kayda geçmesine karar verilmiştir. Zaten Atatürk bu konuda ne diyor:

> Tarih yazmak, tarih yapmak kadar mühimdir. Yazan yapana sadık kalmazsa, değişmeyen hakikat insanı şaşırtacak bir mahiyet alır.[10]

Cumhuriyeti kurduğu günden beri milletimizin tarihinin doğru öğrenilmesi çalışmalarına ağırlık vermiş Atatürk için bu çok önemliydi. Çünkü onun millet tanımında "ortak tarih" önemli bir yer tutuyordu. Genç öğretmen Âfet'in vesile olduğu durumsa bu çalışmalara bir katkı sağlamıştı denilebilir.

Yurt Bilgisi ve Medeni Bilgiler Kitabı Çalışmaları

Bilindiği gibi *Yurt Bilgisi ve Medeni Bilgiler* kitabı bizzat Atatürk tarafından dikte ettirilmiş ve vatandaşlar ile okul çağındaki çocuklarımız için uygulamaya konulmuştur. 1929 yılından itibaren; *Seçimler, Askerlik Vazifesi, Şirketler ve Bankalar, Vergi Bilgisi* başlıklarıyla ayrı ayrı basımı yapılmış ama 1930 yılında da toplu olarak *Vatandaş İçin Medeni Bilgiler* başlığıyla yayımlanmıştır.[11]

Âfet Hanım bu çalışmalara hem dikte ederek hem de araştırmalar yaparak katkıda bulunmuştur. O sıralarda, yani 1929-1930 ders yılında Ankara Musiki Muallim Mektebi'nde (bugünkü konservatuvar) Tarih ve Yurt Bilgisi dersleri vermektedir. Zaten Lozan'dan döndüğü 1927 yılından 1936'da tekrar yükseköğrenim yapmaya Cenevre'ye gidinceye kadar onu bir araştırma ve çalışma içinde görüyoruz. Öyle ki, genç cumhuriyetin birçok sorunu hâl beklerken Atatürk'ün yürüttüğü tüm çalışmalarda eli kalem tutan bir "cumhuriyet kadını" olarak görev almış, gerek ülkede ve gerekse ülke dışında bu uğurda birçok başarılara imza atmıştır.

Âfet Hanım'ın öğrenim verdiği okuldaki *Yurt Bilgisi* kitabının da yetersizliğini gören ve buradan yola çıkarak bir araştırma içine giren Atatürk, Âfet Hanım'dan ve Genel Sekreteri Tevfik Bey'den (Bıyıklıoğlu) çeviriler yapmasını isteyerek çalışmaları başlatmıştı. Atatürk'ün usulüyle konular devlet adamları, askerî erkân, hukukçular

10. Âfet İnan, *Atatürk Hakkında Hatıralar ve Belgeler*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2009, s. 386.

11. Arı İnan, *Prof. Dr. Âfet İnan,* Remzi Kitabevi, İstanbul, 2006, s. 103.

Âfet İnan, tarih öğretmenliği yaptığı Ankara Kız Lisesi'nin önünde İsmet İnönü ve Atatürk ile, 12 Mayıs 1934.

ve günün diğer aydın kişileri arasında tartışılır, herkes düşüncesini açıklayarak katkıda bulunurdu. Örneğin bir kara tahta yemek odasının başlıca mobilyaları arasında bulunur, zaman zaman yazıp çizerek anlatılır, bu durum Atatürk tarafından yönetilir veya kendisi yönetimi bir başka arkadaşına yaptırarak izlerdi. Karar alınacak konuda eksik bir taraf kalmamasına çalışılırken, bilimsel bir bakışla sonuca gidilirdi.

Bilindiği gibi klişe bir söz gibi günümüze ulaşmış olsa da "Atatürk'ün sofrası bir okuldu" denilir. Bu gerçekten yıllarca uygulanmış bir yöntemdir. Tartışılacak konuya göre konuklar bu sofraya davet edilir, yemek sırasında veya sonrasında ciddi bir programla konular tartışılır, notlar alınırdı. Genellikle bu notları kendi öğrenme isteği veya Atatürk'ün direktifiyle Âfet Hanım alır, sonrasında da değerlendirmeye alınırdı.[12] Ayrıca daha detaylı araştırma için davetlilere sorular yazdırılır, ertesi akşam hazırlıklı gelmeleri de sağlanırdı. Gecenin sonunda devlet adamlarının Atatürk'ün kütüphanesinden birer kitapla köşkten ayrıldıkları görülürdü. *Medeni Bilgiler* kitabı için çalışmalar da diğer konularda da yöntem bu olmuştu.

Medeni Bilgiler kitabı sonraki zamanlarda sürekli ekleme ve değişikliklerle güncellenerek yeniden yayımlanmıştır. Âfet İnan, Atatürk'ün bu konulardaki el yazılarını da ekleyerek bilgilerin günümüze ulaşmasını sağlamıştır (Türk Tarih Kurumu'nca bu eser 1969, 1988 ve 1998 yıllarında tekraren basılmıştır).

Âfet Hanım'ın Türk Kadın Hakları Konusunda Çalışmaları

Âfet Hanım için geçmişi tarihin eski dönemlerine kadar giden bir konuda, kadınların erkekler yanındaki konumu ve hakları konusundaki ilk araştırma deneyimi yine Musiki Muallim Mektebi'nde öğretmenlik yaptığı günlere rastlar. Bu okulda ders uygulaması olarak Belediye Yasası'na göre bir seçim denemesi yaptırır kız-erkek karışık sınıflarında... Heyecanla hazırlanır öğrenciler bu seçime, sınıfta temsili sandıklar dahil gerçek bir uygulama gibi seçim yapılır. Sonuçta sandıktan belediye başkanı olarak bir kız öğrencinin adı çıkmıştır. Bunun üzerine bir erkek öğrenci (173 numaralı Selahat-

12. Yıllar sonra Sayın Hocam Prof. Dr. Âfet İnan'la çalıştığım yıllarda, sofralarda alınmış notları yeri geldikçe tasnif etme onurunu yaşamış olmakla bugün kendimi mutlu hissediyorum. (S. Bolcan)

tin) duruma itiraz ederek, "Mevcut olan yasaların bize öğrettiğine göre kadınların oy verme hakkı olmadığı gibi seçilemezler de!" diye garip durumun altını çizmiştir. Öğrenci haklıdır ama öğretmen olarak Âfet Hanım, "Bu öğrendikleriniz ilerisi için sizlere gerekli olacaktır. Kadınlarımız da yakında oy hakkı kazanacaktır" diyerek konuyu kapatmıştır. Fakat bu sözlerin erkek öğrenci karşısında öğretmenlik otoritesinin ötesine geçemeyeceği muhakkaktı.[13]

Aynı gün Atatürk ve İçişleri Bakanı Şükrü Kaya'yla üzüntüsünü paylaştığında Atatürk, Âfet Hanım'a bu konuda çalışması talimatını vermişti. Bu olay, bundan böyle "Türk Kadın Hakları" konusunda onun da hassasiyeti olacak, ömrü boyunca bu uğraştan vazgeçmeyecektir.[14]

Atatürk'ün konuya müdahalesi sözde kalmamış, diğer ülkelerde bu konuda nasıl bir yol izlenmiş, neler yapılmış araştırılmasını istemişti. Âfet Hanım'ın, "Hiç olmazsa erkek öğrencim kadar bir hak sahibi olmadan o sınıfa ders veremeyeceğim" şeklindeki yakınması üzerine İçişleri Bakanı Şükrü Kaya, TBMM'de bir yıldan beri görüşülmekte olan Belediye Yasası çerçevesinde bu işin ele alınabileceğini ifade etmişti. Atatürk, "Başvekille konuşuruz fakat bu meselede hazırlıklı olmak ve münakaşa etmek lâzımdır" sözleriyle konunun etraflıca tartışılmasından yanadır her zaman uyguladığı gibi... Hatta o akşam Çankaya Köşkü'nde sofranın davetlileri konuyla ilgili devlet adamları, Hukuk

Türk Ocağı'nda Kadın Hakları Konferansı'nda.

Mektebi (daha sonra Hukuk Fakültesi olacaktır) hocaları ve bu konuda konuşabilecek kimseler olmuştu. Hemen bu ilk tartışmada bile konuya taraftar olanlar ve karşısında olanlar ayrılmış, sıralanan gerekçeler üzerinde durulmuştu. Bu konuyu sanki bir tek kendi meselesiymiş gibi Âfet Hanım araştırıyor, kitaplar okuyor, sonrasında yaşanan konuşmalardan fazlaca yararlanıyordu.[15]

20 Mart 1929 tarihinde Başvekil (Başbakan) İsmet İnönü'nün teklifiyle meclise sunulan Belediye Yasası'nda kadınların oy verme konusu önerilmemişti. Bundan tam bir yıl sonra, yukarıdaki geliş-

13. Âfet İnan, *Atatürk ve Türk Kadın Haklarının Kazanılması*, MEB Basımevi, İstanbul, 1964, s. 122.

14. Prof. Dr. Âfet İnan'la yaptığımız yurt gezilerinde, gittiğimiz yerde öncelikle yöre kadınlarıyla bir toplantı ister ve kadınların sorunlarını dinler, notlar alırdı. (S. Bolcan)

15. Arı İnan, *Prof. Dr. Âfet İnan*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2006, s. 106.

meler üzerine 20 Mart 1930'da meclis ivedilikle Belediye Yasası görüşmelerini öne almış, günlerce yapılan oturumlar sonucu 3 Nisan 1930 Perşembe günü yasa oylanarak "... kadınların da belediye seçimlerinde seçme ve seçilme hakkını kullanması" kabul edilmişti.[16] O gün TBMM'de 316 üyeden 198'i yasaya "evet" oyu verirken 117 kişi de oylamaya katılmamıştı.

Âfet Hanım aynı gün Türk Ocağı Salonu'nda Atatürk'ün de hazır bulunduğu toplantıda "Kadın Hakları" üzerine ilk konferansını vermiş, bu da hem konuya dikkat çekmek hem de çıkan yasanın neler kazandırdığını özellikle kadınlarımıza anlatmak açısından son derece önemli olmuştu.

Tarih Üzerinde Çalışmalar ve Âfet Hanım'ın Rolü

Sonrasında bir tarih profesörü olarak öğrenciler yetiştirmiş ve Türk tarihinin belgelerle ve tarihî gerçeklerle yeniden yazılması, bununla ilgili birçok branşta araştırmalar yapılması konusunda bizzat rol alan Âfet Hanım'ın eğitim sürecini anlattığımız bölümde de görüldüğü gibi tarih merakı oldukça küçük yaşlara dayanır.

1928 yılında Wells'in *Dünya Tarihi* eseri üzerinde incelemeler yaparak "Türk Tarihi"nin en başından itibaren belgelerle yazılması çalışmalarını yürüten Atatürk'ün yanı başındaki yardımcılarından birisidir Âfet... Tarihin önemini her fırsatta vurgulayan, hemen her demecinde bundan örnekler veren Atatürk'ün özellikle İslam tarihi üzerindeki araştırmaları kayda değerdir. 1933 yılında ortaokullar için üç, liseler için dört cilt halinde hazırlanan *Tarih* kitapları serisinde Hz. Muhammed dönemindeki savaşların haritaları özellikle Mustafa Kemal tarafından hazırlanmıştır.[17]

1930 yılında Âfet Hanım aynı zamanda Türk Ocakları[18] Aksaray delegesidir. 23 Nisan 1930'da VI. Kurultay'a katıldığında o zamanın son derece değerli bilim, edebiyat ve devlet adamlarının tartışmalarını yakından izlemiş, kadın üyelerin çoğalması ve böylece kadın hakları konusunda daha fazla taraftar kazanmanın gerekliliğini hissetmiştir. Ama Mustafa Kemal, eğitimli bir kadın olarak ondan nasıl bir katkıda bulunacağını sorduğunda konu Türk Ocakları'nın tüzüğünde yazılı görevlerine gelmişti: "Ocağın maksadı; millî şuurun kuvvetlenmesi, medeni ve sağlıklı gelişme ile millî ekonominin gelişmesi olduğuna göre bu çerçevede, takip etmekte olduğu cumhuriyet, milliyet ve çağdaş medeniyet ile halkçılık için neler yapmakta olduğunu sorgulayıp kurultayda gündeme getirmelisin!" dediğinde bu konuda çok deneyimi olmasa da Âfet Hanım için başkaca bir seçenek kalmamıştı. Ayrıca Mustafa Kemal önerisini somutlaştırarak, "Bu mesele üzerinde çalışacak ve Türk tarihinden bahsedeceksin!" demişti. Ama kendisi de yardım edecekti.

Köşke davet edilen kurultay üyelerinden bazılarıyla konu tartışılmış, Âfet Hanım'ın hazırladığı konuşma dinlenerek uygun bulunmuştu. 28 Nisan 1930 günü Mustafa Kemal'in de hazır bulunduğu kurultayın son toplantısında yaptığı konuşma son-

16. Âfet İnan, *Atatürk ve Türk Kadın Haklarının Kazanılması*, MEB Basımevi, İstanbul, 1964, s. 122.

17. 1930'lu yıllarda okullarımızda okutulan *Tarih* serisi kitaplar yeniden yayımlanmıştır (Kaynak Yayınları, 2000, İstanbul).

18. Türk kültür ve lisanını yaymak ve geliştirmek, Türkiye'nin çağdaşlaşmasını sağlamak amacıyla 1912'de kurulan teşkilat.

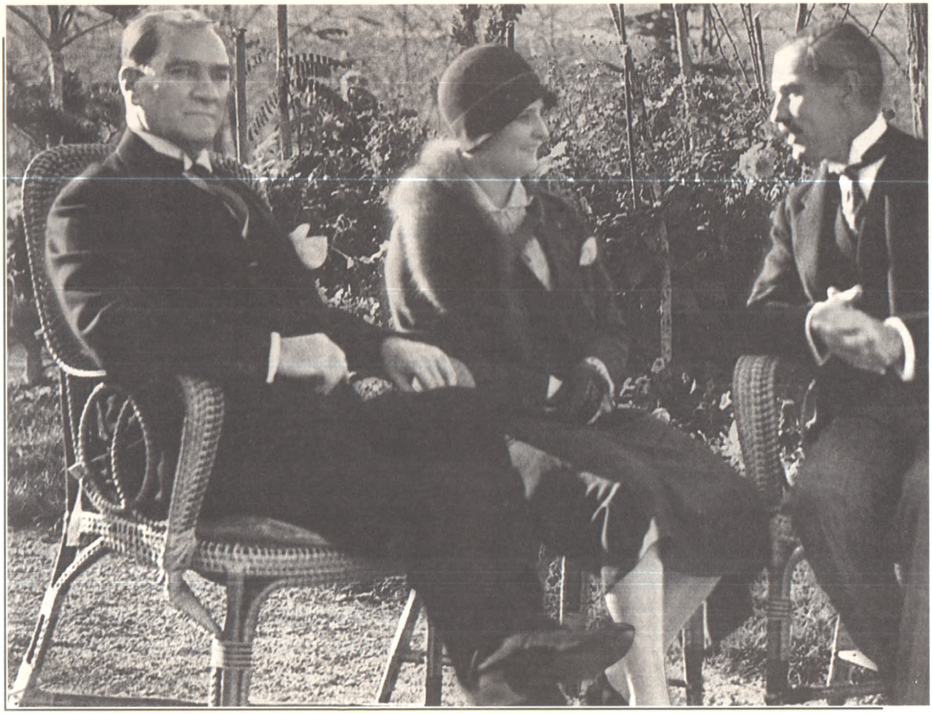

Atatürk ve Afet Uzmay, Atatürk Orman Çiftliği'nde Amerikalı bir diplomat ile.

rası Âfet Hanım kırk imzalı bir önergeyle, "Türk tarih ve medeniyetini ilmi bir surette incelemek için özel ve sürekli bir heyet oluşturulmasına karar verilmesi ve bu heyetin üyelerini belirleme yetkisinin merkez heyetine bırakılması" teklifini getirmişti.

Önergeye merkez heyeti 84. madde olarak bir metin eklemiş ve "Türk tarih ve medeniyetini ilmi bir şekilde inceleme ve araştırmakla sorumlu olmak üzere bir 'Türk Tarih Heyeti' oluşturur" kararı çıkmıştı.

Oluşturulan 15 kişilik heyetin bir üyesi olmak ve 4 Haziran 1930'da yapılan ilk toplantı da bulunmak Âfet Hanım için bir heyecan vesilesiydi. Yoğun olarak tarih çalışmalarının yürütülmesi Gazi Mustafa Kemal'in de denetiminde 1930 yılı yaz aylarında Yalova'daki yazlık evde devam etmiş, milletvekili olan tarihçilerin de gelip gitmeleriyle konular derinlik kazanmaya başlamıştı.

12 Mart 1931 Kurultayı'nda Türk Ocakları'nın kapatılması kararı alındığında Atatürk'ün emri ile Türk

Türk Tarih Kurumu Asbaşkanı Afet Uzmay.

Tarih Heyeti, "Türk Tarihini Tetkik Cemiyeti" adını almış, Halkevleri'nde bir çalışma mekânına ilaveten yaz aylarında da Dolmabahçe Sarayı'nın giriş katında çalışmalarını sürdürmüştür. Görüldüğü gibi çalışmaların her safhasında Gazi Mustafa Kemal vardır.

Cemiyet, tarih konusundaki çalışmalarını geniş tutmuş, tarihimize esas teşkil edecek geçmiş zamanlarımızı belgelendirmek amacıyla arkeolojik çalışmaların da başlatılmasını programına almıştır. Yurdumuzdaki kazıların o tarihlere kadar hep yabancıların denetiminde yapıldığı düşünülürse Âfet Hanım tarafından getirilen ve kazıların Türk bilim adamları tarafından yapılması teklifi bir iyi niyet ve gelecekte gerçekleşmesi beklenen bir gelişme olarak kayıtlara geçmiştir. Ama bu amaçla 1931 yılından itibaren yurt dışına öğrenciler de gönderilmiştir.

1933 yılı Mayıs ayında ilk kazı denemesi Ankara yakınlarında Ahlatlıbel mevkiinde yapılabilmişti. Ankara ovasına hâkim konumundan dolayı bizzat Gazi Mustafa Kemal'in de önemli bulduğu kazı birçok eserin ortaya çıkmasını sağlamıştı.

1935 yılında Türk Tarihini Tetkik Cemiyeti "Türk Tarih Kurumu" adını alarak çalışmalarını sürdürmüş, Âfet Hanım da soyadı kanunu sonrası Âfet Uzmay adıyla kurumun asbaşkanlığına seçilmişti. Bu zamandan sonra Türk Tarih Kurumu için yeni çalışma programı bizzat Atatürk tarafından Florya'da yapılan toplantıda maddelerle esasa bağlanmıştı. Âfet Uzmay, burada kurumun ilk tüzüğüne konulmak üzere bir teklifle, Türk heyetlerinin ülkemizde arkeolojik kazılar yapıp bunların raporlarının yayınlanmasını gündeme getirmişti. Çünkü yaptığı kültür gezilerinde ülkemizde var olan mimari değerleri tespitle kalmıyor, yabancıların yaptığı kazılara da imrenerek tanıklık ediyordu.

1935'te Türk Tarih Kurumu bütçesinden ayrılabilen bir miktar para ve Hamit Zübeyr Koşay'a götürülen öneriyle Çorum'un Alacahöyük mevkiinde Türk kazıları başlatıldı. Remzi Oğuz Arık ve Mahmut Akok'un da katıldığı kazıda açılan mezarlarda altın takılar, güneş kursları ve pek çok eşya ortaya çıkarılmıştı. Bugün Ankara'da "Anadolu Medeniyetleri Müzesi"ndeki birçok eser bu yolla çıkarılmış, Kültür Bakanı Saffet Arıkan da Âfet Uzmay ile buluntulara şahit olmuşlardı. Hatta o günden bu yana güneş kursu amblem olarak kullanılagelmektedir.[19]

19. Âfet Uzmay, 1936 yılı Mart ayında Cenevre'de eğitime gittiği sırada Cenevre Tarih ve Arkeoloji Cemiyeti'nde Alacahöyük ile ilgili bir konferans vermiş ve konferans çok ses getirmiştir.

Âfet Hanım'ın Ankara Kız Lisesi'nde tarih öğretmenliğiyle birlikte yürüttüğü Türk Tarih Kurumu bünyesindeki çalışmaları Türklerin medeniyete hizmetleri ve tarihimizin ana hatlarının tespiti yolunda önemli faydalar sağlamıştır.

Kurum, yaz aylarında İstanbul'da devam eden çalışmalarıyla da Osmanlı belgelerinin nerelerde ve ne durumda olduklarını tespit için önemli bir arşiv çalışmasına girmiştir. Ayrıca Ankara'da da Cumhuriyet Arşivi çalışmaları yürütülmekteydi. Kurumun tüm faaliyetleri kamuoyuyla paylaşılmış, günlük gazeteler bundan böyle haberleri aktarmayı sürdürmüşlerdir.

Tüm bu çalışmalarda Atatürk'ün katılımı çok önemlidir. Bu da çalışılan konulara ne kadar önem verdiğini göstermektedir. 1935 yılı Eylül ayında Ertuğrul Yatı'nı kurum üyelerine tahsis ederek onların Marmara ve Ege bölgelerindeki tarihî âbidelerle kazı yerlerini görmelerini, kamuoyuna da tarihî eserlerin bulunup yaşatılması sorumluluğunu taşıdıklarını iletmelerini sağlamıştır.

Âfet Hanım'ın 1931'den başlayarak Türk tarihi konusunda yaptığı araştırma ve çalışmalar ona pek çok bilim insanıyla buluşma ve tanışma olanağı da vermişti. Ankara Kız Lisesi'nde tarih öğretmenliğiyle birlikte yürüttüğü Türk Tarih Kurumu bünyesindeki çalışmalarıysa Türklerin medeniyete hizmetleri ve tarihimizin ana hatlarının tespiti yolunda önemli faydalar sağlamıştır. Kendisi de bu dönemi yaşamındaki en öğretici dönem olarak tanımlamıştır. Özellikle Atatürk'ün başkanlığında yapılan toplantılar, tarih yoluyla Türkiye Cumhuriyeti'ne bir ufuk açmıştır.

Mısır ve Yunanistan'a Yapılan Kültür Gezisi

Âfet Hanım, Ankara Kız Lisesi tarih öğretmenliği ve Türk Tarihini Tetkik Cemiyeti bünyesinde tarih çalışmalarını yürüttüğü sırada 1933 yılında Ruşen Eşref Bey[20] ve eşi Saliha Hanım'la birlikte uzun bir yurt dışı gezisi gerçekleştirmişti. Bu gezi Balkan Antantı ve Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'nin kurulması öncesinde kültürel inceleme ve bilgi görgü anlamında önemli bir araştırma gezisi olmuştu.

Selanik'te Atatürk'ün doğduğu evden (Ev henüz o tarihte müze değil ve iki göçmen Türk ailesi oturuyor) başlayan gezi, Girit, İskenderiye, Kahire, Kudüs, Tel Aviv, Beyrut ve Şam'da sona ermişti. Gidilen şehirlerde tarihî eserlerin ve müzelerin görülmesi dışında üniversitelerdeki öğretim üyeleriyle görüşmeler yapılmış, o ülkelerin basınında geniş yer verilen gezi, Âfet Hanım'ın Atatürk'ün manevi evladı kimliğiyle ayrıca ilgi çekmişti. Özellikle Kahire'de Nil boyunca tüm anıt ve müzelere yapılan ziyaretler ve Âfet Hanım'ın ısrarıyla büyük güçlükle ve güvenlikten yoksun Asuan mevkii gezisi heyecanlı anılarla geçmişti. Çankaya Köşkü'nde Türk Tarihini Tetkik Cemiyeti üyelerine ve Atatürk'ün arkadaşlarına bir konuşma yapması ve getirdiği objelerle izlenimlerini aktarması Âfet Hanım'ı heyecanlandırmıştı kuşkusuz...[21]

20. Ruşen Eşref (Ünaydın/1892-1959): Gazeteci, siyasetçi ve diplomat. Gezi tarihinde Cumhurbaşkanlığı Genel Sekreteri.

21. Âfet İnan, yıllar sonra DTC Fakültesi'nde Prof. Şemsettin Günaltay'ın kürsüsünde ders verirken bu geziden yola çıkarak Ş. Günaltay'ın önerisiyle bir de kitap yayımlamıştır. *Eski Mısır Tarih ve Medeniyeti*, TTK Yayını.

Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Kuruluş Hazırlıklarına Katkıları

1935 yılında Ankara'daki Hukuk Mektebi dışında yüksekokul yoktu. İstanbul'daki üniversite Almanya'dan gelen bilim insanlarıyla epeyce yol almıştı ama Atatürk'ün kafasını Ankara'da bir üniversitenin gerekliliği epeydir meşgul ediyordu. Yurt dışındaki uygulamalarla ilgili yaptırdığı araştırmalar, ülkemizin yapısına uygun ve ihtiyacı karşılayacak yetişmiş insan ihtiyacı bu durumu acil hale getirmişti. Öyle ki buna fikren hazırlanıyor, her kesimden aldığı görüşleri biriktiriyordu.

O günlerde bir otomobil gezisinde yanında oturan Âfet Hanım'a, "Bir fakülte mi açsak yoksa Avrupa ve Amerika'ya öğrenci mi göndersek?" diye sorduğunda Âfet Hanım, "Hem bu fakülte açılıp Ankara Üniversitesi'nin açılışına öncülük etmeli hem de yurt dışına gönderilecek öğrenciler buna paralel birlikte uygulanmalı" diye cevaplamış, Atatürk ise, "Bu işe tarih, coğrafya ve dil öğrenimi ile başlamalı" diyerek önceliğini belirtmişti. Ankara'nın, Türkiye Cumhuriyeti'nin başkenti olarak bu çeşit uygulamaların merkezi olmasına taraftardı.

1932 yılı I. Türk Tarih Kongresi'nden beri "Tarih ve Dil" konularının birbirlerini tamamlayıcı unsurlar olduğunu her fırsatta vurguluyor, bu duruma dikkat çekmek için de açılacak fakültenin adında tarih, coğrafya ve dil kelimelerinin yer alması gerektiğini düşünüyordu.

O yıllarda Türk Tarihi çalışmaları yapılırken yabancı uzmanlar dahil yurdumuzda arkeolojik, antropolojik ve etnolojik araştırmalar sürüyor, ülkemizin zengin altyapısının dünyayla buluşturulması hedefleniyordu. Fakat asıl bu yurdun sahibi olan biz Türkler, bu işte seyirci ve başkalarından bilgileri alır durumda olmamalıydık.

Türk ve Türkiye tarihine kaynaklık edecek bütün eski dillerin öğrenimi için de kürsüler ve araştırma enstitüleri açılmalı, Türk öğrenciler bu yolla yetiştirilmeliydi. Diğer taraftan tarih ve coğrafya bilimlerinin akrabalığı, dilin analizi ve Türk dilinin tarih içindeki yeri birçok bölümü şimdiden belirlemişti kendi içinde... Orta Asya Türk tarihiyle ilgili Sinoloji, Hindoloji, Sümeroloji, Hititoloji ve klasik dillerden Latince, Yunanca, Arapça ve Farsça kürsüleri vazgeçilmez bölümler olmalıydı. Bu kürsülerde bir taraftan filolojik öğretim yapılırken, asıl tarihimizin ana kaynaklarını bugünkü dilimize çevirebilmeliydik. Nihayet 11 Haziran 1935 tarihinde Millî Eğitim Bakanlığını Abidin Özmen'den devralan Saffet Arıkan zamanında Ankara Üniversitesi'nin ilk fakültesi "Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi" 14 Haziran 1935'te resmen kurulmuş oldu. Fakültenin ismini bizzat Atatürk koymuş,[22] hazırlıklarını yürütmüş ve Millî Eğitim bakanı da konuşmasında bu durumun altını özellikle çizmişti. Bu fakültenin esasını Türk Tarih ve Dil Kurumlarının kuruluşunda aramak gerekir. Özellikle Türk Tarih Kurumu'nun çalışmaları fakülteye yol açmıştır.[23]

Binası yapılıncaya kadar Evkaf Apartmanı fakültenin ders yapacağı alan olarak belirlenmişti. 9 Ocak 1936'da Ankara Halkevi salonlarında Atatürk'ün de hazır bulunduğu bir törenle fakültenin açılışı yapılmış, Kültür Bakanı Saffet Arıkan'ın ko-

22. Âfet İnan, *50. Yılda Tarihten Geleceğe*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 1973, s. 70.

23. Âfet İnan, Atatürk Hakkında Hatıralar ve Belgeler, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2009, s. 310.

Atatürk ve Âfet Hanım, Dolmabahçe Sarayı'nda III. Dil Kurultayı'nda katılımcılarla birlikte, 1936.

nuşmasını takiben Âfet Uzmay ilk dersi vermiştir. O günün gazetelerinde tüm ayrıntılarıyla yer bulan ders metni, Atatürk, hükümet erkânı, kordiplomatik, mebuslar, profesörler ve öğrencilerle Türkiye'yi resmî olarak ziyaret eden Afgan Dışişleri bakanı huzurunda verilmiştir. Konu, "Tarihe Giriş"tir. Âfet Uzmay o sırada yükseköğrenimi için Cenevre Üniversitesi Sosyal ve Ekonomik İlimler Fakültesi'nin Modern ve Yakın Çağlar Bölümü'nde öğrencidir. Millî Eğitim bakanının ders vermesi konusundaki teklifinden, mevcut kadro yanında kendisini henüz yetersiz bularak çekinmişti. Fakat Atatürk'ün direktifi ve yardımlarıyla ve Türk Tarih Kurumu asbaşkanı olarak bu dersi vermekten ayrıca onur duymuştu.[24]

24. Âfet İnan, *Atatürk Hakkında Hatıralar ve Belgeler*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2019, s. 141-146.

Cenevre'de Öğrenim Yılları

1935 yılında Ankara Kız Lisesi'nde tarih öğretmenliği yapan Âfet Uzmay, açılacak olan Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'nde de ders vermesi teklifini yukarıda da sözünü ettiğimiz düşünceyle akademik bir sıfatı olmadan kabul etmeyi uygun bulmamış, ayrıcalıklı bir şekilde fakülteye atanmayı istememişti. Bunun üzerine bakanlıkça, yeterli eğitimi alması için gerekli sertifikayla Cenevre'de Sosyal ve Ekonomik Bilimler Fakültesi Yakınçağ ve Modern Tarih Bölümü'ne kaydı yapılarak öğrenime devamı uygun bulunmuştu. Aslında o zaman öğretim üyeleri kararnameyle atanabiliyordu.

Cenevre'deki üniversitede de tarih dersleri her

yönüyle işleniyor olmasına karşın genel tarih içinde dahi Türklerin durumundan ya hiç söz edilmiyor veya "barbar" ifadesi kullanılıyorlardı. Âfet Uzmay, yeri geldiğinde bu duruma itirazlarını sürdürüyor, aldığı cevap ise genellikle, "Elimizde tarihî belgeler olmadığı ve yayınlar da bulunmadığı için başkaca bir şey bilinmiyor" şeklinde oluyordu. Bu yüzden üç yıllık eğitim süresince Âfet Uzmay'ın Cenevre'de tarih-arkeoloji ve coğrafya kurumlarında verdiği konferanslar Türkiye açısından son derece önemli bir bilgilendirme vesilesi olmuştur. O yanlış anlayış ve bilginin doğru bilgilerle mutlaka düzeltilmesi gerekiyordu.

Pirî Reis'in Tanıtılması ve Haritası Üzerine Çalışmaları

Yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti'nin öncelikli amaçlarından birisi Türk medeniyet eserleri yoluyla aydınlanan geçmişimizi dünyaya tanıtmak ve bu eserleri hakkınca koruyabilmekti. Bu amaçla yurdun her bölgesinde müzeler kurulmuş, tarihi zenginliğimiz gözler önüne serilmiştir. Bu müzelerden birisi de Sarayburnu'nda Topkapı Sarayı Müzesi olup Osmanlı Sarayı'nın Topkapı binaları düzenlenmiş ve 1929 yılında müze haline getirilmişti. Bu çalışmalar sırasında ortaya çıkan bir eser Türk ve dünya tarihi açısından son derece değerliydi. Millî Müzeler Genel Müdürü Halil Ethem (Eldem) Bey, coğrafya ilminin o zamana kadar bilmediği bir eser bulduğunu bildirdiğinde eski bir Amerika haritası olan bu eser başta Atatürk olmak üzere bilim çevrelerini heyecanlandırmaya yetmişti. Atatürk, haritayı Ankara'ya getirterek üzerinde çalışmalar yapılmasını ve olduğu gibi yayınlanmasını emretmişti.

Tarihe gönül vermiş bir araştırmacı olarak bununla yakından ilgilenen ve heyecanlananlardan birisi de Âfet Hanım'dı. Deri üzerine özenle çizilmiş, renkli resimler yapılmış yüzlerce yıllık bu Türk eserini aslına uygun olarak basarak bir de broşürle bilgilendiren Türk Tarih Kurumu 1935 yılında uzmanların da görüşüne sunmuş oldu.[25]

O sırada Cenevre Üniversitesi'ndeki öğrenimi devam eden Âfet Uzmay, üniversitenin kütüphanesinde aynı yüzyıllara ait haritaları da inceleyerek Pirî Reis'i konumlandırabileceği ve tanıtabileceği bilimsel bir ortam aramakta idi. Bunlara tanıklık eden Prof. Dr. E. Pittard,[26] Pirî Reis'in eseri üzerinde bir tanıtım yapmasının uygun olacağını söylediğinde kuşkusuz öğrencisinin heyecanı bir kat daha artmıştı.

8 Ocak 1937'de Cenevre Coğrafya Cemiyeti'nde projeksiyonlu bir konferans gerçekleşmiş, bu konferans geniş yankılar uyandırmıştır. Âfet Uzmay, konferans öncesi üniversitedeki coğrafya profesörüyle haritayı paylaşıp fikrini sorduğunda, "Türkleri, Avrupa korsan ve soyguncu olarak tanır. Bu kadar güzel ve ilmi eserlerin olduğunu tanıtmak ne büyük bir millî vazife!" demişti. İncelemek için haritayı bir hafta almış, derslerinde bundan böyle bu araştırmadan da söz etmeye başlamıştı.

Konferansın uyandırdığı ilgi ve oluşan tepkileri büyük bir dikkatle izleyen Atatürk ise bir kutlama telgrafıyla duygularını paylaşmış ve kutlamıştı:

25. Âfet İnan, *Pirî Reis'in Amerika Haritası-1513*, TTK Yayınları, Ankara, 1954, s. 4.

26. Bu profesör daha sonra Türkiye'ye gelerek Atatürk'le temaslarda bulunmuştur.

Mademoiselle Afet

Consulat Geneve Suisse

Pirî Reis konferansınızla elde ettiğiniz muvaffakiyeti haber aldık. Arkadaşlarla birlikte mutlu olduk ve iftihar duyduk. Tebrik eder, gözlerinizden öperim.

K. Atatürk

10 Ocak 1937[27]

Cenevre'de F.D. imzalı *Journal de Geneve* gazetesindeki haber şöyle duyurmuştu bu konferansı:

Türkiye'de kurulan yeni rejimin, bugüne kadar gizli kalmış hazineleri ortaya çıkarması, en önemli başarılardan biridir. Birkaç yıl önce, Osmanlı padişahlarına ait sarayda bulunan Amiral Piri Reis'in haritalarından biri 1513, diğeri 1528 tarihlidir. Türk Tarih Kurumu'nun Asbaşkanı Matmazel Afet, çok ilgi çekici bilgileri ve bu eserler üzerindeki incelemeleri bir konferansta bizlere tanıttı.

1470'ten 1554'e kadar yaşayan Piri Reis, Türkiye'nin en büyük denizcilerinden biridir. Çok hareketli olan mesleği onu Akdeniz sınırlarından Basra Körfezi'ne kadar götürmüştür. Bu yaşamı esnasında, deniz kıyılarını ve adaları yerlerinde inceleyerek, devrin denizcilik üzerine tüm bilgilerini içeren bir kitap yazmıştır: *Kitab-ı Bahriye*... Diğer taraftan dünya haritasından iki parçasının son zamanlarda İstanbul'da bulunması, Piri Reis'in çalışmalarını ne denli dikkatle sürdürmüş olduğunu göstermektedir. Birbirini tamamlayan bu iki belge, Amerika'nın bugün bilinen en eski haritalarını oluşturmaktadır.

Prof. Dr. Eugene Pittard ile, 27 Mart 1938. (Taha Toros Arşivi)

Türk ulusunun genellikle Batılılarca bilinmeyen Piri Reis'in bu Akdeniz rehberi ve haritalara ait eserlerini bize tanıtması nedeniyle Matmazel Afet'in bu bildirisi özellikle eğitici, öğretici olmuştur. Bu bildiriyi sergileyen projeksiyonlar da Piri Reis haritalarının, o devirlerde yapılanlara nazaran üstünlüğünü ortaya koymuştur.[28]

27. Arı İnan, age., s. 134.

28. Arı İnan, age., s. 136.

Âfet Uzmay'ın Cenevre'de Türk Kazılarını Tanıtımı

Türk Tarih Kurumu asbaşkanı olduğu günden bu yana Âfet Uzmay'ın sık sık dile getirdiği ve gündeme alınmasını sağladığı konu, Türk bilim insanlarının ülkemizde yapılacak kazıları üstlenmesi dileğiydi.

Türk Tarih Kurumu'nun sağladığı kısıtlı bütçeyle başlatılan kazılar Alacahöyük'te çok önemli bulgulara ulaşmıştı. Aynı bölgede 19. yüzyıldan bu yana yapılan yabancı kazılar hesaba katılmazsa kurum için bu bir başlangıçtır. Amaç, Türk tarihinin aydınlatılması, belgelere dayandırılması, farklı bölgelerde yapılan kazılarla da eşleştirilmesidir.

Prof. Dr. Âfet İnan BBC'de.

Cenevre'deki öğrenimi sırasında Âfet Uzmay'ın Türkiye adına yaptığı hizmetlerin bir örneği de 12 Mart 1937'de Cenevre Tarih ve Arkeoloji Cemiyeti'nde verdiği görüntülü konferanstır. Devam etmekte olan Alacahöyük kazısı ve bundan sonra yapılacak çalışmaların sergilendiği bu konferansı çok önemli bir davetli topluluğu izlemiş, konferansta bulunan Cemal Hüsnü Taray,[29] Cumhurbaşkanlığı Genel Sekreterliği'ne iletilmek üzere izlenimlerini bir telgrafla paylaşmıştır.

Âfet Uzmay konferansını sonlandırırken:

"Yeni Türkiye, Türk'ün çok yanlış bilinmiş ve belletilmiş tarihini en eski çağlardan itibaren yazmaya azmetmiştir. Türk Tarih Kurumu, bu işin gerçekleşmesi için çalışmakla millî ve ilmî vazifesini yapmaktadır" cümlesini kullanmıştı.[30]

Âfet Uzmay 1938 yılında "Türk Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik Tarihine Bir Bakış" konulu teziyle lisansını, 1941 yılında da "Türkiye Halkının Antropolojik Karakterleri ve Türkiye Tarihi" konulu teziyle de doktorasını tamamlamıştır.

Yurda döndükten sonra Ankara Kız Lisesi'ndeki görevine devam etmekle beraber Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'ne de doçent vekili olarak atanmıştır. 1942'de sınav sonrası doçent, 1950'de de profe-

29. Cemal Hüsnü Taray (1893-1975): Siyasetçi, Lozan Üniversitesi mezunu, Gümüşhane ve Bolu milletvekillikleri, Millî Eğitim bakanlığı yapmıştır.

30. Âfet İnan, *Tarih Üzerinde İnceleme ve Makaleler*, Akın Matbaası, Ankara, 1960, s. 295.

sörlük unvanı almıştır. 1977 yılına kadar DTCF, Hacettepe Üniversitesi, İzmir Ege Üniversitesi ve Ankara Fen Fakültesi'nde dersler vermiş, kurucusu olduğu T.C. Devrim Tarihi Kürsüsü başkanı iken kendi isteğiyle emekli olmuştur.

Prof. Dr. Âfet İnan'ın Diğer Önemli Çalışmaları

Birleşmiş Milletler Eğitim Bilim ve Kültür Kurumu'nun (UNESCO) bir kolu ve ülkemizdeki temsilcisi olarak "Türkiye Millî Komisyonu" 25 Ağustos 1949'da faaliyetine başlamıştı. Prensip olarak UNESCO'ya üye her ülkenin kurmayı üstlendiği komisyonlar, bizde olduğu gibi genellikle Millî Eğitim veya Kültür Bakanlıklarına bağlı olarak görev yapıyorlardı. Ülkemizde ilk toplantısını 1949 yılında Ankara'da yapan Türkiye Millî Komisyonu'nda Türk Tarih Kurumu'nu temsilen görev alan Prof. Dr. Âfet İnan, bu görevi 1955-1979 yılları arasında sürdürmüştür. "Türk Kadın Haklarının Kazanılması" hakkındaki çalışması ve UNESCO'nun yayını olan *Le Courier* (1963) dergisinde yayımlanan makalesi dokuz dile çevrilmiştir.

UNESCO Türk Millî Komisyonu üyesi olarak gündeme getirdiği bir diğer konu "Gevher Nesibe Sultan Şifaiyesi"dir. İki bina, medrese ve hastane olarak yan yana Kayseri'de bulunmaktadır. Gevher Nesibe, Büyük Selçuklu Hükümdarı Kılıçaslan'ın kızıdır. Vasiyeti üzerine kardeşi Gıyaseddin zamanında şifaiye olarak yaptırılan bina, 750. yıl dönümünde yeniden hizmete kazandırılmak üzere Prof. Dr. Âfet İnan'ın teklifiyle gündeme getirilmiştir. 1955 yılında Kayseri Belediyesi ve Anıtlar Koruma Derneği'nin katkılarıyla restorasyon başlatılmış, UNESCO'nun yayınlarında yabancı dillerde bu kurumun tanıtılması teklifi yine Âfet İnan tarafından kayıtlara geçmiştir.[31]

İnsan sağlığını korumak ve hastalıklardan kurtarmak için yaptırılan bu şifa yurdunun tekrar işlevselliğini kazanabilmesi için emek harcayan Âfet İnan, bu emeğinin karşılığını görmüş ve yurt, sekiz asır sonra Hacettepe Üniversitesi Tıp Fakültesi'nin bir kolu olarak hizmete açılmıştır.[32]

Ayrıca Atatürk birçok konuda yazılmasını istediği konuları Âfet Uzmay'a not ettirmiş, bunun dışında Âfet Uzmay da Atatürk'ten dinlediği sayısız anekdotu yayınlayarak birinci elden günümüze ulaşmasını sağlamıştır. Özellikle biz tarihçiler için itibar edilen bu kaynaklar o günlere ait gerçekler için tartışılmaz güven unsuru olmuşlardır. Cenevre'de öğrenimde bulunduğu sürede Atatürk'ün kendisine ve Âfet Uzmay'ın da Atatürk'e yazdığı mektuplar 1935-1938 yıllarında cereyan eden tarihî olayları da aksettirmesi açısından önemlidir. Bunların tümü de Âfet İnan tarafından yayımlanmıştır.

Prof. Dr. Âfet İnan'ın gönül verdiği konulardan birisi de Atatürk dönemi mirasıdır. 1937 yılında Trakya Umumi Müfettişi Kâzım Dirik tarafından sunulan ve Atatürk'ün de çok beğenerek incelediği ve uygulanmasını da istediği "İdeal Cumhuriyet Köyü Planı" gelişen genç Cumhuriyet'e çok yakışacak bir projedir.[33]

31. Âfet İnan, age., s. 380.

32. Arı İnan, age., s. 192.

33. Âfet İnan, 50. *Yılda Tarihten Geleceğe*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 1973, s. 99.

Venizelos'la Cumhuriyet Balosunda, 29 Ekim 1930.

Atatürk'ün manevi kızı Rukiye'nin düğünü, 22 Mayıs 1930.

Ama ne yazık ki yeni yerleşim yerlerinde kolaylıkla uygulanabilecek ve yerleşim bölgelerine bir standart getiren plan uygulanamamıştı. Özellikle deprem geçiren bölgelerde yeniden kurulan yerler bu plan uygulanarak yapılabilse modernizm ve çağdaş yaşam açısından da bir refah unsuru olabilecekti.

Cumhuriyetimizin 50. yılı kutlamaları çerçevesinde İdeal Köy Projesi'ni "50. Yıl Köyleri" adıyla yeniden gündeme taşıyan ve tüm valilerimize yazdığı mektupla ileten Âfet İnan, konuyu takipte son derece hassasiyet gösterdiği halde ne yazık ki teklif yine de hayata geçememiştir.

Prof. Dr. Âfet İnan'ın Özel Yaşamı

Küçük bir çocukken kaybettiği annesinin yokluğunu babaanne ve anneannenin şefkatiyle yaşayan Âfet'in anne ve babası ortak olan tek kardeşi vardır, Ahmet Reşat... Babasının diğer evliliklerinden Nezihe, Kutluk ve Ayla adında üç kardeşi daha olmuştur.

1940 yılında Bolu Milletvekili Tahir Hitit'in aracılığıyla Dr. Rifat İnan'la evlenen Âfet Uzmay, bu evlilikten iki çocuk sahibi olmuştur. 1941'de doğan Arı ile 1944'te doğan Demir İnan...[34] Arı İnan yayın çalışmalarını Ankara'da sürdürmekte olup Prof. Dr. Demir İnan Hacettepe Üniversitesi Fizik Bölümü'ndeki görevi sonrası 2014 yılında maalesef aramızdan ayrılmıştır. Arı İnan'ın Canan Aykent adında Kültür Bakanlığı sanatçısı olan bir kızı, Demir İnan'ın ise Esen Hanım'la olan evliliğinden Derin ve Serin adında iki kızı bulunmaktadır.

Dr. Rifat İnan 1960 yılında bir trafik kazasıyla, Âfet İnan ise 8 Haziran 1985 günü ani bir ölümle hayata veda etmişlerdir.

1985'teki ölümünün ardından 1990 yılında başlamak üzere iki yılda bir "Âfet İnan Tarih Araştırmaları" ödülü verilmektedir. İlk yıllarda İnan Ailesi olarak verilen ödül, daha sonra Tarih Vakfı'yla birlikte verilmeye başlanmıştır. Arı İnan'ın yakın ilgisiyle verilen ödülle, çalışmalarıyla öne çıkan sayısız araştırmacı bu onura layık görülmüşlerdir.

34. Âfet İnan, *Herkesin Bir Dünyası Var*, TTK Basımevi, Ankara, 1958, s. 1.

Sonuç Niyetine

Âfet İnan, bir tesadüf eseri tanıştığı Atatürk'ün yanında yer almaya başladığı 1925 yılından itibaren en yüce bir okulda, Atatürk okulunda eğitim alma şansını yakalamıştır. Bu şansı değerlendirmesini bilmiş, eğitime, tarihe, kadınlara verdiği önemle dönemin gelişme sürecinde tartışılmaz bir rol üstlenmiştir. En başta yetkili ağızlardan da aktardığımız gibi bulunduğu ortama huzur veren kimliği, sakin kişiliği ve görgüsüyle özellikle Atatürk'ün son yıllarında ve hasta olduğu dönemlerde yanında yer almıştır. Onun manevi evlatlarından birisi olarak diğer evlatlara da hep örnek olmuş, hiç ara vermediği ve sürekli kendini geliştirdiği düşünülürse tam da Atatürk'ün hayal ettiği Türk kızlarından biri olmuştur. En üst protokolün yaşandığı ortamlarda dahi özellikle yabancı misyonun bulunduğu toplantılarda Atatürk'ün yanında çizdiği "modern Türk kadını" profili, birçok yabancının hafızasında Türkiye modeli olarak yer etmiştir. Bu yüzden tam da "Cumhuriyet Türkiyesi'nde kadın olmak" örneğine son derece uyumludur.[35]

Tarih konusunda yirmi dokuz kitap ve sayısız makalenin sahibi olarak hizmet ettiği eğitim hayatımız dışında insan Âfet İnan'la birlikte olmaktan ve onun ortamında birçok tarihî şahsiyeti tanımış olmaktan ayrıca mutluyum.

35. Kendisini tanımak, öğrencisi olmak, asistanlığını ve zaman zaman yol ve ev arkadaşlığını yapmak onurunu yaşadığım Prof. Dr. Âfet İnan'a öğrencileri ve Türk kadınları adına öncelikle minnet ve saygılarımı sunuyorum. Bir üniversite hocası olarak gözlemlediğim hasletlerini ise kendim de yıllardır özenle uygulama çabası içinde olmuşumdur. Ayrıca akademik hayatımın da rol modeli olmuştur. Sadece öğrencisi olmakla kalmamış, sayısız seyahatlerine, yaz tatillerine ve başka şehirlerdeki eğitimlerine eşlik etmek, özellikle Türk Tarih Kurumu'nda ve Cumhuriyetimizin 50. yılındaki çalışmalarında yanında bulunmak şansım olmuştur.

Kaynakça

Aydemir, Ş. Süreyya (2003). *Tek Adam,* Cilt 3, Remzi Kitabevi, İstanbul.

İnan, Âfet (2009). *Atatürk Hakkında Hatıralar ve Belgeler,* T. İş Bankası, İstanbul.

İnan, Âfet (1973). *50. Yılda Tarihten Geleceğe,* Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.

İnan, Âfet (1964). *Atatürk ve Türk Kadın Haklarının Kazanılması,* MEB Basımevi, İstanbul.

İnan, Âfet (1960). *Tarih Üzerinde İnceleme ve Makaleler,* Akın Matbaası, Ankara.

İnan, Âfet (1958). *Herkesin Bir Dünyası Var,* TTK Basımevi, Ankara.

İnan, Âfet (1954). *Pirî Reis'in Amerika Haritası-1513,* TTK Yayını, Ankara.

İnan, Arı (2006). *Prof. Dr. Âfet İnan,* Remzi Kitabevi, İstanbul.

Kinross, Lord (2005). Atatürk, *Bir Milletin Yeniden Doğuşu,* Çeviri: Necdet Sander, Altın Kitaplar, İstanbul.

Soyak, Hasan Rıza (2010). *Atatürk'ten Hatıralar,* YKY, İstanbul.

PROF. DR. AYŞEGÜL YARAMAN

Öğrenimini İzmir, İstanbul ve Paris'te yaptı. 1981'den beri kadın ve toplumsal cinsiyet konusunda çalışmakta ve üretmektedir. 2004'te profesör oldu. 1990'dan beri Marmara Üniversitesi Fransızca Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü'nde öğretim üyesidir.

Anthologie de Nouvelles Turques Contemporaines (Publisud, Paris, 1992), *Elinin Hamuruyla Özgürlük/Resmi Tarihten Kadın Tarihine* (Milliyet, İstanbul, 1992- Bağlam, İstanbul, 2001), *Türkiye'de Kadınların Siyasal Temsili/Dişiliksiz Siyaset* (Bağlam, İstanbul, 1995-2015), *Cinsiyetçi İkiyüzlülük* (Bağlam, İstanbul, 2020) adlı kitaplarıyla *Biyografya Kitap Dizisi* ve birçok editörlüğü, makalesi, bildirisi bulunmaktadır.

EDEBİYAT

"Asri kadın" tipleri, toplumsal sınıfların farklı kadın tipleri, iç göçün yansımaları, feminist mücadele... İster platonik bir yaklaşım sergilemiş ister toplumsal gerçekçilik anlayışını benimsemiş olsunlar, İstanbul'un kadın romancılarının kaleme aldığı eserlere bakarak kadınlık durumunun yıllar ve dönemler içindeki dönüşümüne şahit olmak mümkün.

İstanbul Örnekleriyle Kadınlık Durumunun Dönüşümü ve Kadın Romancılar

Prof. Dr. Ayşegül Yaraman

"Güya yazı yazmak kadın işi değilmiş! Kadın elinin hamuruyla erkek işine karışmamalıymış! Hem yazdıkları da neymiş bu kadınların?"[1]

Kadın yazarların romanlarındaki kadın tiplerini ele almak, İstanbul ve bağlamında Türkiye'deki kadınlık durumunun özellikle resmî tarihe yansımayan niteliklerinin görünür kılınması açısından önemli tarihsel ve sosyolojik veriler sunar. Aslında edebiyat, ister mimesis anlamında toplumun sanat aracılığıyla taklidi/yansıması olarak tanımlansın ister toplumsal gerçekçilik perspektifinden idealize edilmiş toplumun sahip olması gereken özelliklerini "öğreten" biçimde kurgulansın/yorumlansın cinsiyetçi ideolojik örüntüleri içerir. Sanat, bir üstyapı kurumu olarak mevcut egemenlik ilişkilerinin kodlarını ve dolayısıyla farkına bile varması güç otosansürü içselleştirme olasılığı taşısa bile, simgeselliği nedeniyle hegemonyadan bağımsız hatta muhalif gözlemi ve söylemi de içinde barındırır. Edebiyat sosyolojisi ve feminist eleştiri ise tarihsel perspektif içerisinde kadınlık durumunu bu verilerle saptama ve tartışma imkânı sunar. Bu makalenin içeriği açıklanan doğrultuda olup, genelinde edebi değerlendirmeden uzaktır.[2]

1. K. Nadir, *Romancı'nın Dünyası*, İnkılâp ve Aka Yayınevi, İstanbul, 1981, s. 206.

2. Yazarların eserlerinden tırnak içerisinde birebir yapılan alıntılarda hiçbir dilbilgisi düzenlemesi ya da standardizasyonu yapılmamıştır.

İlk Kadın Romancılar: Geleneksel Normlara Modern Eleştiriler

Türkiye'de kadın edebiyatı modernleşme/Batılılaşma sürecinde roman alanında ortaya çıkmaya başlar. W. Woolf, kadınların ataerkil toplumda tarih, biyografi, oyun, şiir yerine öncelikle romana yöneldiklerini tespit eder:

Türkiye'de kadınların roman alanına erkeklerle birlikte girdikleri söylenebilir. O isimlerden biri de Fatma Aliye. (İBB Atatürk Kitaplığı)

> Kadınların hiçbir zaman kendilerine ait diyebilecekleri bir yarım saatleri yoktur. Her zaman işi yarıda kesilir. (...) Orada düz yazı yazmak, şiir ya da oyun yazmaktan daha kolaydı(r.) Daha az dikkat gerektiriyor. (...) Duyarlılığı, yüzyıllardan beri ortak oturma odasında geliştirilmişti. İnsanların duyguları onun üzerinde etki bırakırdı. (...) Bu yüzden orta sınıf kadını yazmaya başlayınca doğal olarak roman yazdı.[3]

Ancak Batı'da kadın romancılar erkeklerin, örneğin sinema gibi yeni yükselen bir alana kaymasıyla birlikte romanın bir anlamda değerinin düşmesiyle ortaya çıkarken;[4] Osmanlı İmparatorluğu'nda üstyapıdan modernleşme=Batılılaşma sürecinde edebi değerin ötesinde toplumsal bir mesaj da beklenen niteliğiyle roman yine önce bir erkek tarafından (Şemseddin Sami/*Taaşşuk-ı Talat ve Fitnat*) 1872'de yayımlansa dahi, Zafer Hanım'ın *Aşk-ı Vatan*'ının tarihi 1877'dir. Her ikisi de İstanbul'da basılan bu romanlar (sırasıyla El-Cevaib ve Kavafyan matbaaları) arasında sadece beş yıllık bir fark vardır ve dolayısıyla Türkiye'de kadınların roman alanına erkeklerle birlikte girdikleri söylenebilir.

Zafer Hanım, cariyelik, kadının alınıp-satılması üzerinden anlattığı kadın karakterlerini Batı'daki örnekleriyle kıyaslamakta ve benzer sorunlara maruz kaldıklarını vurgulamaktadır. Eseri "Merhum Kabuli Paşa haremi Zafer Hanım'ın eser-i hamesidir" imzasıyla yayımlanmıştır.

Kendisinden sonra Fatma Aliye'nin (1862-

3. V. Woolf, *Kendine Ait Bir Oda*, Afa, İstanbul, 1987, s. 80, 81.

4. M. Perrot, "Interview", *Nouvel Observateur*, 15-21 Nisan 1983.

1936) Fransızcadan çevirdiği *Meram*, Bir Kadın imzasıyla çıkmış ama yazar ilk romanı *Muhaderat*'ta adını kullanmıştır. Seçkin bir İstanbullu kadın olarak kendi yaşamında maruz kaldığı görücü usulüyle evlilik, aldatılma, baba evine geri dönme zorluğu gibi mağduriyetleri; eğitim, çalışma, ekonomik bağımsızlık, kadın dayanışması sayesinde aşmanın mümkün olduğunu romanlarında işlemiştir.

Cumhuriyet'e Doğru ve Erken Cumhuriyet Dönemi: "Asri Kadın"

Bu sürecin edebiyatçı ve bir kısmı da aktivist kadın romancıları, kadınlık durumundaki değişiklikleri Erken Cumhuriyet Dönemi'yle başlatan ve böylece bir yandan kadın mücadelesini yok sayarken bir yandan da tarihsel sürekliliği reddeden görüşe, resmî tarihi tamamlayan feminist eleştiri bağlamında gerek yaşamları gerek eserleriyle büyük katkı sunarlar.

Bu yaklaşımın en belirgin örneği, 20. yüzyılın başından ortasına kadarki dönemi hayatı ve mücadelesi bir kenara, sayısı oldukça fazla eserleriyle anılması kaçınılmaz olan Halide Edib'dir (1884-1964). Cumhuriyet'le beraber ortaya çıktığına ikna edilegeldiğimiz "asri" kadın Halide Edib'in ilk romanlarının, ki 1900'lerin başında yayımlanmıştır, baş karakterlerinin belirgin özelliklerindendir. Ekonomik ve eğitimsel açıdan seçkin kadınların beklentileriyle maruz kaldıkları arasındaki çelişkiler, özellikle duygusal çıkmaz bağlamında romanlarına konu olmuştur. Eski değerlerin aşındığı yenilerin tartışıldığı Batılılaşma sürecinde kendi iki küçük çocuğuyla, üzerine bir daha evlenen kocası Salih Zeki'yi terk etme cesaretini gösterirken; örneğin Seviye Talip de (1910) evlilik kurumunun normlarına karşı çıkarak âşık olduğu kişiyle nikahsız yaşayabilecek kadar dönemine aykırı bir kadın tipidir. 1934'te basıldığı halde Osmanlı'nın son dönemini konu alan *Sinekli Bakkal*'da Rabia ise hem ekonomik bağımsızlığı için çalışan hem de İstanbul nüfusunun kültürel zenginliğini İtalyan müzik öğretmeni Peregrini ile Mevlevi Vehbi Dede vasıtasıyla Doğu-Batı sentezinde buluşturan "asri" kadın önerisidir. 1958'de yayımlanan *Akile Hanım Sokağı*'nda ise "küçük Amerika"lılaşan İstanbul yaşamı Rock'n Roll'dan striptize, giyim kuşamdan kadın özgürlüğüne, bu kez Doğu-Batı çatışması biçiminde ama yine büyük

Halide Edib Adıvar. (Taha Toros Arşivi)

Suat Derviş *Süs* dergisinin kapağında. (Kadın Eserleri Kütüphanesi ve Bilgi Merkezi Vakfı Görsel Arşivi)

ölçüde kadınlar üzerinden ve de sınıfsal fark da işlenerek aktarılmaktadır. Evlilik kurumunun çıkmazı olarak aldatma yine konuya dahil edilmiştir; çalışma hayatındaki "daktilo" kadın ile hizmetçi Ayşe'nin sınıf atlama çabası ise yazarın olumsuzladığı ama aslında "asri" kadın tipleridir.

Şükufe Nihal (1896-1973) de Cumhuriyet öncesinden başlayan kadın mücadelesinin ve dönüşümünün içerisindedir. O da Halide Edib gibi İzmir'in işgali sonrası İstanbul'da düzenlenen protesto mitinglerinin konuşmacılarındandır; sonra Anadolu'ya geçer. Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nde çalışmıştır. Üniversiteden mezun olan ilk coğrafyacı kadındır. İstemeden yaptığı evliliği eğitimine devam etmek için bitirebilendir. Şişli'deki evinde Cumhuriyet öncesinde Kurtuluş Savaşı'nı desteklemek için toplantılar düzenlerken; Cumhuriyet yıllarında önce evinde ve daha sonra Hilton Oteli'nde edebiyat toplantılarına ev sahipliği yapmıştır. Behçet Kemal Çağlar, Faruk Nafiz Çamlıbel, Peyami Safa, Asaf Halet Çelebi, Nâzım Hikmet, Abdülhak Şinasi Hisar sürekli misafirlerinden olmuştur. Kadın Birliği kurucularındandır. Şiir, öykü, gezi yazıları, makale ve roman kaleme almıştır. *Yakut Kayalar* adlı otobiyografik romanı "asri kadın" olarak erkek/koca seçimlerindeki ikilemini yansıtmaktadır. Aşkları, evliliği bozabilmesi, evliliği istemeyebilmesi kısacası duygusal hayatı eserleri kadar anlamlıdır ve zamanının özgürleşmiş ama mutlu olamamış, giderek yalnız kalmış kadınını örnekler. Dönemin modernleşmeyle iç içe birinci dalga kadın hareketinin temel hedef ve meşruiyetini o da sık sık vurgular: Kadın toplumun annesidir; bu yüzden eğitim görmeli ve çalışmalıdır. Diğer bir deyişle modernleşme, gelenek-sel ataerkil kadın rollerinin ev içinden kamusal alana çıkma "özgürlüğü"nü toplum yararı adına destekler. Nitekim bu kadınların çoğunun okuyup seçtikleri öncelikli meslek tıpkı Şükufe Nihal'inki gibi öğretmenliktir. Kendini evliliğe, eve hapsetmeyen seçkin kadındır; ama ayrıcalığı döneminin kendini atadığı yeni cinsiyetçi kamusal rolle sınırlıdır.

Bir başka İstanbullu seçkin kadın yazar olarak Suat Derviş (1903-1972) de kendi hayatından esinlenmeleri fazlasıyla taşıyan romanlarındaki kadınlar aracılığıyla değişen değerlerin çıkmazındakilerle (*Gönül Gibi*'nin Süheyla'sı ve *Hiçbiri*'nin Cavide'si) bu durumu fırsata çevirerek kullananları (*Aksaray'dan Bir Perihan*'ın Perihan'ı ile *Ankara Mahpusu*'nun Zeynep'i için zengin olmak ve yoksulluklarından kurtulmak tek amaçtır) aktarır. *Kara Kitap*, *Ne Bir Ses Ne Bir Nefes*, *Kadınlar*, *Buhran Gecesi* ve *Fatma'nın Günahı*'nda kadınlar geleneksel ataerkil rollerin bir yansıması olarak aile içinde yaşamaktadırlar ve "kadınların karşısına çıkıp onları deliliğin sınırlarında dolaşmaya itense hep bir erkektir."[5] Annelik, anneliği kullanma ve çocuk sahibi ol(a)mama bağlamında romanlarında yer alır. Sınıfsal bakışının yansıdığı *Fosforlu Cevriye*'de vücudunu satmak zorunda kalacak kadar yoksul ve sokakların ahlak değerleri içinde yaşayan kadın, yazar tarafından aşağılanarak değil, anlaşılarak yansıtılır ama yine de klişeleşmiş ahlakçı kurgu kahramanın ölmesini gerektirir. Kendisi çok genç yaşlarından itibaren yazarak hayatını kazanmış olsa da romanlarında

5. Ş. Kaya, "Suat Derviş Romanlarında Kadın Karakterler", *Folklor Edebiyat*, Cilt: 24, Sayı: 96, 2018/4, s. 104.

1917 İstanbul doğumlu Kerime Nadir, *Hıçkırık, Seven Ne Yapmaz* gibi romanların yazarı.
(Kadın Eserleri Kütüphanesi ve Bilgi Merkezi Vakfı, Özel Arşivler Koleksiyonu, Kerime Nadir Arşivi)

çalışan kadın karakter sayısı yok denecek kadar azdır. Durkheimcı anomik ortamda, özellikle kadın için eski değerler yıkılmaktadır ve yerine geçecek modern kriterler netleşmemiştir. Bu anomi içinde intihar özellikle Erken Cumhuriyet Dönemi'nin önemli kadın sorunlarındandır[6]. Nitekim Suat Derviş'in romanlarında da intihar eden *Aksaray'dan Bir Perihan*'da Pakize ve *Hiç*'teki Seza gibi örnekler yer almıştır.

Muazzez Tahsin (Berkant) (1899-1984) ve Kerime Nadir (Azrak) (1917-1984) da Osmanlı İmparatorluğu'nun son döneminden itibaren kadına dair normlardaki gelenek-modernite ikileminin en bariz yaşandığı İstanbul[7] kadınlarını konu almışlardır. Kerime Nadir İstanbul, Muazzez Tahsin Selanik doğumludur ama çok küçük yaşlarında İstanbul'a gelmiştir. Her ikisi de ayrıcalıklı ailelere sa-

6. N. Arkun, *İntiharın Psikodinamikleri*, İÜ Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1978.

7. Osmanlı İmparatorluğu'nun başkenti İstanbul Batılılaşma/modernleşme sürecinde ilk kadın hareketinin ve kazanımlarının yaşandığı mekândır ve fakat geleneğin/tarihin tortularını da kuvvetli bir biçimde içermektedir. Oysa Cumhuriyet'in başkenti Ankara, mimarisinden eğlence kültürüne, çalışma hayatından eğitimine modern yaşam tarzı için oluşturulmuş bir sahnedir ve nitekim makaleme konu olmayacak birçok modern kadın romancı Ankara'da üretmişler ve o kentin kadınını yansıtmışlardır (Sevgi Soysal, Adalet Ağaoğlu, Nazlı Eray vs.).

hiptirler ve yabancı okullarda eğitim almışlar; tıpkı romanlarındaki kadınlar gibi özel yabancı dil, spor ve müzik derslerinden yararlanmışlardır. Dönemin diğer kadın yazarlarının hayatları ve roman kahramanları bedbaht olsalar bile zamanın seçkinlerine mahsus özgürlükleri taşırlarken; hiç evlenmeyen bu iki kadın yazar, kadın-erkek ilişkilerini daha platonik bir perspektiften yansıtmışlardır. Batılı ve bu manada eğitimli, eğitimi önemseyen kadın tiplerinin genellikle çalışmadıkları görülmektedir; kadının ekonomik sorumluluğu hâlâ erkeğin üzerindedir:

> Hüber, şiddetle genç kızın sesini kesti (...) Servetinden söz etme (...) seni dilediğince yaşatmak benim görevim.[8]

Oysa yazarlığın dışında Muazzez Tahsin tercüman olarak çalışmıştır. Modern ama ataerkil beklentilere uygun davranması makbul, özel alanla sınırlı kadın tipleriyle Kerime Nadir'in kişisel özellikleri de bağdaşmaz:

> Hiç doğru dürüst aşk ilişkisi yaşamadı, biraz da huysuz bir yapısı vardı. Erkeklerin bir kadından beklediği, hele ki o dönemde, ev kadını olmak, iyi *yemek* pişirmek gibi şeyleri yapacak bir insan değildi. Bir erkekle yaşaması mümkün değildi. Kimsenin boyunduruğu altında yaşayacak bir kadın değildi.[9]

Babası, "tanınmış bu kadar yazar varken, senin gibi bir çocuğun yazılarına kim bakar" ve annesi, "hem neden duyguların herkesin ellerinde gezsin?" diyerek yasakladıkları halde yazı yazmaktan vazgeçmemiştir.[10]

Her iki popüler yazar da sınıf farklılıklarını görmezden gelmiştir. Hatta aşk nedeniyle sınıfsal hareketlilik yaygın temalarındandır. Ekonomi politiğinden bağımsız olarak fakir kız-zengin oğlan veya fakir oğlan-zengin kız "evlenebilmektedirler". Her iki yazar için de bir çiftin bir araya gelmesi için meşru ve muteber yegâne zemin, aşk önemli olsa dahi, evlilik kurumudur. Kolay okunabilirlikleri, özellikle Muazzez Tahsin'in kimi adaptasyon da olsa, üretimlerinin çokluğu ve romanlarının 1980'lere kadar Yeşilçam sinemasının ana senaryolarını oluşturmaları[11] kitleselleşmelerini sağlamıştır.[12] Özellikle, Fransızların *eau de rose* (gül suyu) dedikleri hafif, romantik ve duygusal anlatımları, toplumsal gerçeklikten uzak olup ondan kaçıp sığınılan bir hayal dünyasını, acıklı olsa dahi,[13]

8. Kerime Nadir, *Seven Ne Yapmaz*, İnkılâp ve Aka Kitabevi, İstanbul, 1981, s. 52.

9. "Aşkın Kitabını Bassam Yeniden", *Hürriyet*, 09.12.2001. https://www.hurriyet.com.tr/kelebek/askin-kitabini-bassam-yeniden-38269422 (Erişim tarihi: 28.06.2020)

10. K. Nadir, *Romancının...*, s. 19.

11. "Benim sevgili romancıklarım!... Türk sineması en büyük çalımını sizin afişlerdeki adlarınızla yaptı ve bir dönemin en görkemli gişe rekorlarını sizin sayenizde kırdı. Ama ne yazık ki bu furyada harcandınız. (...)" (K. Nadir, *Romancının...*, s. 300.) Yine anılarında romancı, 1946-1980 yılları arasında yirmi dört eserinin sinemaya aktarıldığını yazar (ibid. s. 370).

12. Okuyucu kitlelerinin daha çok kadınlardan oluştuğu kanaatine K. Nadir şu açıklamayı getirir: "... yazılarımı genellikle genç kızlarla genç kadınların okuduğu söylenir. Oysa aldığım mektupların, bana yapılan dolaylı, dolaysız başvuruların yüzde altmışı erkeklerden gelmektedir." K. Nadir, ibid., s. 247.

13. 21 Kasım 1981'de Kerime Nadir ile yaptığım görüşmede, "... benim halkımın gözü yaşlıdır, üzüntüyü sever." demiş; döneminin toplumunu romanlarına yansıtmamasını ise uzun yıllar toplumsal ilişkilerden kopuk ve kendi gençlik dünyasının hayalinde yaşamasına bağlamıştır.

sağlayarak geniş bir hedef kitleye ulaşmalarına imkân vermiştir.

Anakronik olarak bakıldığında sanatsal değeri yukarıda belirttiğim niteliklerinden dolayı tartışılan, apolitikliği yargılanan bu yazarlardan Kerime Nadir'in en bilinen eserlerinden *Hıçkırık*'ın editörlüğünü Nâzım Hikmet'in yapmış ve 1937 yılında toplumcu nitelikleriyle dönemin aydınlarını bir araya getiren ve daha sonra politik bir saldırıyla yakılan Serteller'in *Tan* gazetesinde tefrika edilmiş olması da dönemiyle ilgili önemli bir sosyopolitik veridir:

> Bu yeni yazar iki üç gün sonra vereceğimiz ilk romaniyle meşhurlar arasına katılacaktır. Çünkü bu eser hakiki hayatı öyle cazip bir üslupla yaşatmıştır ki...[14]

Aynı tezi yine zamanından bir yorumla, Behçet Kemal Çağlar'dan da şöyle aktarabilirim:

> Kerime Nadirin eski duygusal eserlerini okuyarak (...) her yeni eserine dudak büküp geçmek isteyenler olacaksa (...) Kerime Nadir, Suat Dervişler'den Halide Ediblere tırmanan bir sanat yoluna girmiştir.[15]

Kerime Nadir'in popüler *Hıçkırık* romanı 1938'de yayımlandı. *Hıçkırık*, o zamandan günümüze farklı yayınevleri tarafından basıldı, sinemaya ve televizyona da uyarlandı. (Kadın Eserleri Kütüphanesi ve Bilgi Merkezi Vakfı, Kitap Koleksiyonu)

Çelişkiler, Arayışlar, Haklar, Görevler: Varoluşsal Sorularıyla Kadınlar

Bu başlık altında İstanbullu kadınlardan örneklerini derlediğim iki yazar, Peride Celal (Yönsel) (1916-2013) ve Nezihe Meriç (Şendil) (1925-2009), aslında toplumsal değişme göstergesi bağlamında âdeta bir köprü gibidirler.

Peride Celal'in ilk dönem eserleri bir önceki başlığın hasredildiği pembe romana dahil edilebilecek kadın tiplerini yansıtırken, ikinci döneminde özellikle kuşaklar arası ilişki bağlamında psikolojik anlamda kadının varoluş çelişkilerini ser-

14. K. Nadir, *Romancının...*, s. 29.

15. İbid., s. 159.

giler. Nezihe Meriç ise öykülerinde daha bariz görünen ama konumuz bağlamında değerlendirebileceğimiz romanlarından *Korsan Çıkmazı*'nda (1961), ki Beyoğlu'nda bir sokak adı olarak hâlâ vardır, Cumhuriyet kadınının hak ve görevleri arasındaki sosyolojik kökenli "çıkmaz"ı aktarır. Ancak giderek kadınlık durumunun tekil bir mevzu olmadığını tespit ederek, ideolojik bir meseleyle bağlantısını kurar.

Daha çok hikâyeciliğiyle tebaruz eden Nezihe Meriç'in TDK ödüllü romanı *Korsan* Çıkmazı'nın iki kadın karakteri de okumuş ve kentlidir. Biri öğretmen, diğeri ev kadınıdır. Kadın dostluk ve dayanışmasının en kendiliğinden örnekleri olan Berni ve Meli(ha) tüm modernliklerine rağmen geleneksel cinsiyetçi ev içi rollerde de sorumluluklarını sürdürmektedirler:

> Nakış işler, dikiş dikerim. Saçlarımı bigodiye sarar, bütün gün öyle gezebilirim. Kocaman bir haftayı Su'ya, kırmalı kabarık bir önlük dikmekle geçirebilirim (...) Halıları çırptıktan sonra sirkeli suyla silmeye bayılırım. Aklıma esti de mayonez yapacağım değil mi, sabahtan akşama değin mutfaktayımdır. On beş günde bir büyük temizlik yapılmazsa ölürüm. Hemen her gün sandıkta dolapta yerleştirilecek şeyler vardır (...) Cuma günü ütü yapmam gerekir.[16]

1960'ta kaleme alınan ve Aralık 1961'de basılan *Korsan Çıkmazı*, Türkiye tarihinin karışık, iktidarın baskıcı, muhalefetin güçlü olduğu çalkantılı bir dönemine denk geldiği halde şaşırtıcı biçimde,

TDK ödüllü *Korsan Çıkmazı* romanının yazarı Nezihe Meriç. (Kadın Eserleri Kütüphanesi ve Bilgi Merkezi Vakfı Görsel Arşivi)

fonda olsa dahi sosyopolitik ortama değinmemektedir.

Oysa on iki öyküden oluşsa bile yazarın kadınlıkla ilgili tasvirlerindeki dönüşümü vurguladığı için değinmek istediğim 1979'da yayımlanan *Dumanaltı* bir sonraki dönem kadın yazar konularıyla paralellik göstermekte ve politik bir arayıştan dem vurmaktadır:

> Bir yol çizmem-inanacağım yol-tavır almam gerekiyordu. Kimdim ben? Kimdim ben? Bir dünya görüşüm var mıydı? Şöyle özgür bir insan olarak,

16. N. Meriç, *Korsan Çıkmazı*, Dost Yayınları, Ankara, 1961, s. 14.

Peride Celal.
(Ajanda 2003, Kadın Eserleri Kütüphanesi ve Bilgi Merkezi Vakfı)

çağının, toplumunun, içinde yaşadığı dünyanın sorunlarını, koşullarını kavrayabilmiş biri miydim?[17]

Peride Celal kentli, yarı aydın, kötümser, döneminin tanımları içinde özgür ama kendini arayan bir kadını anlatırken kurtuluşun yollarıyla ilgili sezgileri olan, farkına vardığı ezilmenin acısını ve/veya çözümünü "el yordamıyla" bazen erkeğe/erkek egemenliğine yükleyen, genellikle varlıklı kadınlardır:

"Erkek mi? Topuna kibrit suyu yezitlerin (...) Şu erkeklerin Adanalısı, İstanbullusu, hepsi bir bokun soyuydu."[18] "Gerektiğinde, istediğinde her şeyi olmaya kararlıyım, kocamın. (...) Sen evinin işine bak karıcığım, sen benimle sevişmeye bak! Güzel ol ve sus! (...) Benim işim Mehmet'in karısı olmak bundan sonra. (...) [erkeklerin] Bizi yüzyıllarca hor görmeleri, bize bütün kapıları kapayıp, sonra da güçsüz, işe yaramaz yaratıklar diye, yalnız yataklarında sevip, işler bitince kullanılmış mendil gibi atmaları"[19] "Evlen benimle, ekonomik sorunlarını yükle bana (...) sana yardım etmek istiyorum";[20] bazen evlilik kurumuna: "Bütün evli kadınların, (...) tutsak olduklarını onunla evlendiğinin haftasında anlamıştın. (...) Evlilik sevgi bağlarını çürütmek için önümüze açılan kaçınılmaz bir tuzak"[21], "Evlilik denen kuruluşta iş yok. (...) Evlilik sevdayı alışkanlığa dönüştürüyor, söndürüp kül ediyor."[22] Bazen de anneye: "Annemle [kız kardeşim] kedi-köpek olmuşlar. (...) Bu annem (...) Ondan nefret ediyorum (...) Annemi

17. N. Meriç, *Dumanaltı*, Cem Yayınevi, İstanbul, 1979.

18. P. Celal, *Jaguar*, Milliyet Yayınları, İstanbul, 1978, s. 39,112. Öykü kitabı olmasına rağmen yazarın erkeğe bakışını net ortaya koyduğu bir cümle olduğu için alıntıya ekledim.

19. P. Celal, *Evli Bir Kadının Günlüğünden*, *Milliyet* Yayınları, İstanbul, s. 49, 58, 177, 294.

20. P. Celal, *Kurtlar*, Can Yayınları, İstanbul, 1990, s. 375.

21. Ibid. s. 63, 68.

22. P. Celal, *Evli* ... s. 105, 67.

hiçbir zaman affetmeyeceğim",[23] "Onun annesine duyduğu nefreti, senin anana duyman [annesine] öylesine acı çektirmek! (...) uğruna tüm yaptıklarından sonra, kendisi de en az onun kadar mutsuzdur. (...) Katı bir kadın, o kimseyi sevmez (...) çocukluğundan beri annesi için böyle düşünmeye alıştırmıştı kendini (...) Bütün ilişkileri dostlukları çıkara dayalı, insanlarla sürüp giden bir alışverişten başka bir şey değil onun yaşamı (...). Sonunda her zaman olduğu gibi kızdı annesine. Yaşam kavgası içinde kaybolmuş bir yaratık."[24]

1960'ların sonlarında iyice netleşmeye başlayan toplumsal sınıfların farklı kadın tipleri, özellikle kır-kent üzerinden Peride Celal'in romanlarından yansımaktadır:

> Kumarda parası kalmayınca zümrüt küpelerine oynayan, oğluna yardım gerektiğinde parmağını oynatmayan kayınvalidem, kapitalist sömürücü düzenin tam bir örneği idi. (...) Gülsüm Hanım, kentin bozduğu kişilerden. Tam tutsak olmuş, ikiyüzlü, sinsi, merakh.[25]
>
> Karşı komşunun hizmetçisi Fatma Hanım, gündelikçi Emine Hanım! Hepsi de en iyi giysiler içinde! Kadınların başında allı, morlu ipek eşarplar, Selamet Partisi biçimi bağlanmış.[26]

Ayrıca kırdan kente göçün yoğunlaşmasıyla birlikte, İstanbul'a köyden gelmiş kadınların yaşadığı dönüşüm de bir dönem belgesi olarak Peride Celal'in eserinde yer almaktadır:

> Küçük Nihal'i Hanımefendiye kapılandıran garson Mehmet'ti. (...) Kente ayak basar basmaz değişmiş, kabak çiçeği gibi açılıvermişti kız. Önceleri basma üzerine entari giyerken, aşağı katın hizmetçisine uymuş, onun gibi pantolon giymeye başlamış, uzun örgülerini omuzlarına dökmüştü. Bir başka gün gidip kestirivermişti kara, kıvırcık saçlarını.[27]

Ayrıca kadının ezilmesini de zımni bir sınıf göstergesi olarak İstanbul-Anadolu ikilemi üzerinden kurar: "Kadın dediğin Anadolu kadınıdır."[28]

Ancak İstanbullu kadınlar romanının baş karakterleridir:

> "İstanbul kızısın sen, kristal gibi ince ve güzel. (...) Sizin tanıdığı kızların en güzeli olduğunuzu söyledi: 'Tam bir İstanbullu kız' diyor da başka bir şey demiyor."[29] "Nilüfer eski bir İstanbullu. (...) Köylüsüne, işçisine, zenginine kızıp küfrediyor sırasında."[30]

Otobiyografik niteliği ağır basan *Kurtlar* romanında P. Celal kendinin nasıl tanımlandığından dem vurur: "Eski kuşak yazarının son romanı. (...) popüler roman yazarımız, santimantal yazından,

23. Ibid. s. 248, 60, 78.

24. P. Celal, *Üç Yirmi Dört Saat*, Milliyet Yayınları, İstanbul, 1977, s. 200, 369, 68, 40.

25. P. Celal, *Evli...*, s. 380, 55.

26. P. Celal, *Üç...*, s. 212.

27. P. Celal, *Bir Hanımefendinin Ölümü*, Milliyet Yayınları, İstanbul, 1981, s. 110.

28. P. Celal, *Evli...*, s. 352.

29. P. Celal, *Üç...*, s. 106.

30. P. Celal, *Kurtlar*, s. 208.

gerçekçi yazına geçmeye çalışan".[31] Nitekim romantik çok satanlarıyla bir önceki dönemin kadın yazarlarına paralel bir içerikle edebiyata giren P. Celal'in kadın karakterlerinin ben de; kendini ararken kadınlığı ve bağlı kurumları sorgulayan, "Meyhane komünistliği",[32] Atatürkçülük ve hatta feminizmden dem vuran ama hiçbirini derinleştirmemişlerden oluştuğunu düşünüyorum. Dolayısıyla romanları varoluşsal sancının ötesine geçip, bu nitelikleri/yönelimleri hayata, kadınlık durumunun tespit ve çözümü olarak geçirememekle maluldürler.

Diğer bir deyişle P. Celal'in kadınları öncesindeki kuşak ile sonrasındaki kuşaklar arasındaki kadın romancıların tipleri açısından kırılgan bir köprü işlevindedir:

Öte yandan yazar, temelde iki kadın üzerinden (kendi ve kuzeni Nilüfer) anlattığı *Kurtlar*'ın sonunda rekabet ve paylaşma bağlamındaki nefret-sevgi ilişkisinin örttüğü durgun bir eşcinselliği hissettirerek avangart bir konuya bulaşmıştır:

> Benim erkeklere düşkünlüğümü, kadınlara da bir garip yaklaştığımı söylemişsin. Ben kendimi kimseden saklamadım ki (...) odama koştuğun geceleri hatırla. Yeni hikayeni okumak, kitaplardan konuşmak, hepsi bahaneydi. (...) İstiyor, isterken korkuyordun. Kızıyordun korktuğun için. Kızarken bana büsbütün düşman oluyordun. Oysa ne kadar kolaydı seni çekip almam! Uğraşmadım bile. (...) seni sevdim, 'kadınlığını'(!)[33]

Bence yazarın özellikle hayatını romanlaştırdığı *Kurtlar* üzerinden verdiği örtük ama dönemin edebiyatı için erken bu deneyim hâlâ az işlenen bir kadınlık durumu olarak erkenci ve önemlidir.

Egemen Düzene Muhalif İdeolojiler İçin ve İçinde Kadın Olmak

Adalet Ağaoğlu'nun (1929-2020) gerek kadın karakterleri gerek sosyopolitik durumu yansıtan ve yukarıdaki başlık altında toplanabilecek iki romanı, *Ölmeye Yatmak* ve *Bir Düğün Gecesi*, Ankara romanları olarak tanımlanabileceğinden benim bu makalemde değerlendirilmemektedir. Ancak *Bir Düğün Gecesi*'ndeki gelinin ressam halası Tezel, İstanbul'da yaşamaktadır; annesinin "tekne kazıntısı"dır; üç yılda iki kocadan boşanmış, Güzel Sanatlar Akademisi'nde okumuş, aileden kopuk, ressamlıkla hayatını sürdürmektedir. 12 Mart darbesi ertesinde küçük burjuva aydının yenilgisini, bezginliğini, yalnızlığını, umutsuzluğunu, çıkmazını sergileyen bir kadındır. Tüm bu saptamaların özeti sayılabilecek ve bir nesle pelesenk olmuş "intihar etmeyeceksek içelim bari" cümlesiyle romanı başlatandır.

14 Ekim 1981'de Ankara'da kendisiyle yaptığım görüşmede, A. Ağaoğlu, "kadın sorunu-erkek sorunu" diye ayrım yapmanın kadın faşizmi doğuracağını belirtmiştir. Bu saptama ancak bugün dillendirilen, örneğin "kadın yazar-erkek yazar yoktur; yazar vardır" biçimindeki postfeminist önermenin çok erken bir tezahürü olarak yorumlanabilir. Ancak aynı zamanda Erken Cumhuriyet Dönemi'nde

31. Ibid., s. 45.

32. Ibid., s. 208.

33. Ibid., s. 565, 566.

modernleşmeyle birinci dalga kadın hareketinin ortak eseri olan erkekte eşitlenmiş, dolayısıyla kazandığı hakları hayata geçirirken erkek değerlerini insan değerleri adına/sanarak yeniden üreten bir zihniyetin yansıması da olabilir. Veyahut da toplumsal kurtuluşun kadınların da otomatikman kurtuluşu olduğunu vazeden dönemin sol ideolojilerinin etkisi olarak da düşünülebilir.

1932'de doğan Füruzan öncelikle ve özellikle 1950'lerden itibaren öykü yazar. *47'liler* (1974) romanı ise bu bölümün başlığına uygun kadın tiplerini yansıtır. 12 Mart döneminde bir genç kadının politik nedenlerle maruz kaldığı baskı ve şiddeti aktarırken, İstanbul-Erzurum farklılığı üzerinden cinsiyetçi değerleri de ele alır. Diğer bir deyişle bir önceki dönemin modernleşme problematiği; bir yandan her nesilde yaşanan göç bir yandan anne-kız çatışması bir yandan da evlilik kurumu ve aile bağlamında kadınlık durumu işlenir. Erken Cumhuriyet Dönemi'nin özellikle kadınlar için ayrıcalıklı mesleği öğretmenliği bütün "ülkücülüğü" ve kendi doğrularını dikte eden otoriterliği içinde yaşayan modern annenin empoze ettiği geleneksel değerler aktarılmakta ama bu çelişkinin ötesinde kendisinin yegâne kaygısının sınıfsal olduğunun altı çizilmektedir. Aşağı sınıftaki kadınlara uyguladığı olumsuz ayrımcılıkla özellikle büyük kızını itaate zorladığı, güzelliğini sınıf atlamak için kullanma yöntemi bunun göstergesidir. Sınıf atlama hırsı egemenliğindeki modernite-gelenek çatışmasının sonucunda kurban olan iki ezik erkek (baba ve erkek kardeş) ile bir genç kadındır. Eğitimli bir anne babanın kızı olmasına rağmen Seçil, "çok güzel bir genç kız okuyup da ne olacaktı (...) Yoksa kız değil misin? (...) yoksa yattın mı o adamla? O

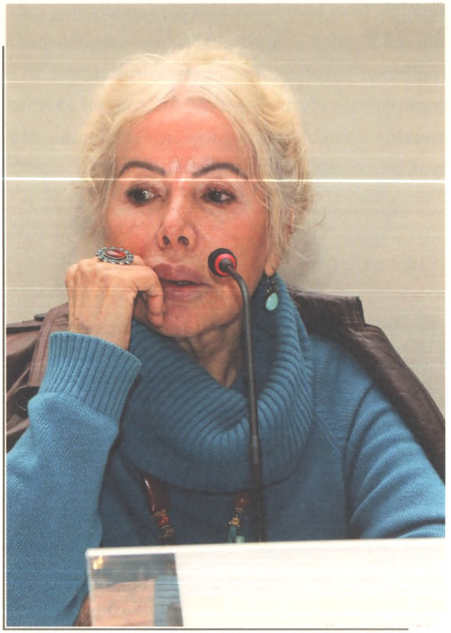

Füruzan.
(Kadın Eserleri Kütüphanesi ve Bilgi Merkezi Vakfı Görsel Arşivi)

zaman ne yaparız! Bu rezaleti nasıl temizleriz!" tarzıyla büyütülmüştür ve "Nüveyre'den [annesi] çekinecek bir şey kalmadı. Damat çok paralı. Meslek desen yüksek"[34] diye tanımladığı bir erkekle evlenir. Baba, annenin değerlerine ve uygulamalarına müdahale etmez, ona uygun davranır. Erkek çocuk ise sonunda ABD'ye uzanacak bir proje olarak anne tarafından şekillendirilir. Emine ile Semra isimleri arasında gidip gelen küçük kız kardeş ise Osmanlı aydını bir kadın olan anneanne

34. Füruzan, *47'liler*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1974, s. 26, 58, 164.

memleketine, İstanbul'a, okumaya geldiğinde isyanını sol ideoloji ve çevre üzerinden gerçekleştirir. Toplumun kurtuluşu kadınların kurtuluşudur ve o gruptaki erkeklerin hepsi, silahlarına ve aleyhlerindeki "cinsel ortaklaşmacılık" söylemine rağmen, iyi, duygusal ve nahiftirler:

> Senin kız olmadığını, senin gibilerin bunlara toptan metreslik yaptığınızı yazıyor gazeteler. (...) bunlar (...) [sizi] kullanmışlardır değil mi? Ortak mala geçiş hah... ha... hah... hah... ha... yani dışarıya şapka asma meselesi (...)[35]

"Anarşistin metresi olan kız anarşist" diye grubunun erkeklerini ve cinsel ilişkileri kabalaştıran işkencecilerin tanımladığı gibi değildir gerçek:

> "Bu kız değil sözü beni incitiyor Haydar. Bizim ilk gecemizin arınmışlığını, çocukça acemiliğini (...) kaç kişi yaşadı bu güzelim dünyada Haydar? (...) Bizim duygudaşlığımızı kim yaşadı Haydar? (...) Kara gözlü, ezik duruşlu, sesini yükseltmeyen Haydar",[36] "anca ellerinden tutabildiği, (...) 'o da bir durum gerektirmişse' [Haydar]"[37]

İnandığı ve yaşadığı değerlerin cezasını verenler ise devletin işkencecileri hoyrat erkeklerdir:

> "Ben çıkıyorum, dedi sigara içen. Konuşturun... Rahmi, üreme organlarını deneyin. Konuşturun."[38]

Sevgilisi idamla yargılanırken, burjuvazinin aslında zoraki ama göz göre göre başka tarafı seçmeyen temsilcisi ablası üçüncü intiharında ölmeyi başarırken, Emine cenazeye değil; sevgilisinin Anadolu çocuğu ağabeyini ekmek parası için Almanya'ya yolcu etmeye gider. Burjuvaziye karşı emeği ve İstanbulluluğa karşı Anadoluluğu olumlar. Ankara'nın resmî değerleri/devleti, İzmir'in isc parasal değerleri/burjuvaziyi temsili, öğretmen anne babanın Ankara'da, zengin iş adamı enişteyle ablanın İzmir'de yaşamaları ile temsil edilirken; yine de kalmakta direndiği şehir, Anadolu'yu da kitapta özellikle öğrenci göçüyle bağrına alan İstanbul'dur.

Topyekûn bir kadınlık durumundan ziyade sınıfsal duruş ve bakışın farklı kıldığı kadınlar romanın her safhasına, 12 Mart romanı nitelemesinin gerekliliklerinden daha bariz nüfuz etmiştir ve kimi zaman da ikinci dalga kadın hareketinin erken öncüllerinin sinyalini verir: Ablası Seçil ve Emine farklı sınıfsal tercihler yapmışlardır. Emine bu bağlamda Seçil'i eleştirmektedir ama adını koymasa da egemen sınıftan ziyade ataerkilliği gözler önüne sermektedir:

> [Seçil] Beni anlamaktan çok bir erkek gibi olmaya heves ediyorsun desem? [Emine] (...) "bir erkek gibi" lafının alaylı yükünü, çocukluğumuzdan beri biliriz. Bir kadın gibi olmak, bir erkek gibi olmak... Bunlar iki cinsin sınırlarına çekilmiş çok kurnazca dümenler Seçil. (...) Kadınları sindirip yönetilir kılmanın binlerce yasalarından çıkmadır, "erkek gibi kadın" sözü. Çok çok kadınsı olmak gibi ne idüğü belirsiz bir pohpohlayıcı etikete özendirmektir. Erkeği ise duyarlılığındaki olabilir insan-

35. Ibid., s. 354, 481, 511.

36. Ibid., s. 357.

37. Ibid., s. 338.

38. Ibid., s. 459.

ca inceliklerden çekindirip, ezici yönetici vasfını geliştirmek için de "kadın gibiliğin" aşağılayıcı umacısını dikmek yasasıdır karşısına.[39]

47'liler, nesil, kişilik ve hatta sınıf çatışmalarını kadın tipleri üzerinden kurguladığı için bariz bir kadın romanıdır.

Öte yandan yazarın sadece adını kullanması da yine erken feminist bir arayıştan kaynaklanmaktadır:

> 1958 yılında, Turhan Selçuk ile evlendikten sonra Füruzan Selçuk ismini kullanmaya başlar. Boşanmalarının ardından imzası yalnızca Füruzan olacaktır. Soyadı kullanmayı bırakmasından şöyle bahseder: "Ben o yıllar çok ünlü bir soyadı taşıyordum. Çok ünlü, çok saygıdeğer iki adamın kendi akıllarıyla, emekleriyle ve yetenekleriyle ünlendirdiği saygıdeğer bir soyadıydı. Ben, o ünlenmiş soyadının bana sağlama ihtimali olan kolaylıklarına hiç yanaşmak istemedim. (...) Ben, yazarlığımın sınanmasını öyle bir şekilde tek başıma yapıp bu büyük addan yararlanmamalıydım."[40]

Pınar Kür'ün (1943) ilk romanı *Yarın Yarın* da (1976) bir 12 Mart romanı olarak tanımlanagelse ve örtük olarak dönemin devrimci mücadelesinin çıkmazını sergileyip eleştirse dahi, aslında aynı dönem İstanbul'unun biri zeki ve iyi eğitimli, aydın bir anne babanın kızı olup aile hayatının kendisi için planlandığı bir ortamda yetişen, diğeri ise yoksul ve tutucu çevreden gelip vücudunu satarak sisteme tutunmaya çalışan; ama her ikisi de sevgisiz zengin bir kocayla evlilikte birleşen hayata sahip iki kadınını işler. Birincisi için bu durum derin ve sürekli bir hoşnutsuzluk hali yaratmakta; ikincisi içinse bu sonuç başarı anlamına gelmektedir. Ancak her ikisi de metalaşmış kadınlık durumunun örneğidir.

Pınar Kür.

Seyda "Oktay'ın yeni kotrasıyla Ada'ya gitmek üzere sözleşmiş"[41] olmanın cazibesiyle Fen Fakültesi'nde ikinci sınıftan üçüncü sınıfa geçeceği sınava

39. Ibid., s. 335, 336.

40. H. Sakarya, "9 Ekim Füruzan Doğdu", *Çatlak Zemin*, 29.10.2019 https://www.catlakzemin.com/29-ekim-1932-furuzan-dogdu/ (erişim tarihi: 05.07.2020)

41. P. Kür, *Yarın Yarın*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1976, s. 101.

hiç hazırlanmadığı gibi randevusu için beş saatlik sınavdan iki saatte apar topar çıkarak; ekonomik bağımsızlığını kazanacağı diplomadan bir zenginle yalıda yaşayacağı, tatile Avrupa'ya gidip pahalı kürkler alacağı evlilik uğruna vazgeçmiştir.

Aysel ise "orospu olduğunu saklamayan [gecesi 7500 liradan kiralandığı söyleniyordu her yerde]"[42] sonradan evleneceği Sulhi Bey'i önemli bir "iş"[43] gibi gören bir kadındır.

Seyda bunalımını önce annelikle, sonra ise romantik bir sevda yaşadığı kocasının yine varlıklı çevreden gelen ama Paris'te okuduğu sıralarda sol görüşle tanışıp örgütsel faaliyetlere giren gençle aşmaya çalışır. Sevgilisinin, onun özgürlük arayışının bencilliğini eleştirmesine rağmen annelik, eşlik, sevgililik ötesinde bağımsız bir duruş kazanamaz. Devrimci sevgilisinin öldürülmesi üzerine düştüğü depresyonda ise elektroşokla tedavi edileceği bir hastane sürecinin ardından eşi ve çocuğuyla İsviçre'ye rehabilitasyona gider. Hikâyenin sonunda Aysel ve kocası ile Seyda ve eşinin bir yemekte buluşmaları gerçekleşmek üzeredir. Bu sembolik sofrada kadınlık durumunun vahameti nettir.

Öte yandan Seyda devrimci sevgilisinin hayatında da edilgendir. Kocasının olanaklarıyla sevgilisine ve militan arkadaşlarına mekân desteği sağlar ve onlarla oralarda karşılaşır ama hiçbir eylemden haberdar değildir. "Kişiliğimi bulacağıma Oktay'ı [kocası] buldum"[44] diye sevgilisine hayıflanırken, "çocuğum kucağımda, aç susuz sokaklara mı düşeyim"[45] diye bilinç seviyesini/aczini gösteren bir bağımsızlaşamama mazereti öne sürmektedir. Devrimci militan Selim'in (sevgilisinin), artık karısı saydığı "daha el kadar kızken Nâzım'ın şiirlerini ezbere bil"mesiyle övülen Seyda'ya önerisi ise kendisinin yanında politik mücadeledir. Sırf sevgilisi devrimci olduğu için o da devrimci olmak durumundadır ki bu kadınlık durumu sol hareketler içerisinde uzun dönem yaygın olmuştur.

En genel değerlendirmede cinsiyetler üstü sınıfsal tespitlerin yapıldığı *Yarın Yarın*'da umut çok örtük bir örnekle yansıtılmış olsa da işçi sınıfındadır:

"Tek kızını orospu saydığı gelini gibi işçi yapmak Hüseyin efendiye çok dokunuyordu dokunmasına ama (...) Kadriye fabrikaya girdi."[46] "Kızıl" sendikanın fabrikadaki lideri Mehmet ile bir grev sırasında yakınlaştı ve evlendi, doğurdu, iş yerinde kreş olmamasına rağmen çalışmayı sürdürdü. Selim, "Ömründe böylesine sessiz, iddiasız, böylesine varlığını duyurmamaya çalıştığı halde bulunduğu yeri böylesine dolduran kadın görmemişti."[47] Tabii ki bu cümlede dahi işçi kadının olumlanmasının "iddiasızlık ve sessizlik" üzerinden yapılması sol grupların kaçınamadıkları cinsiyetçiliğiyle ilgili önemli bir göstergedir.

Aynı dönemde kadınlık durumunun İslamiyet dahilinde ideolojiyle ilişkilendirilmesi ise Şule Yüksel Şenler'in (1938-2019) *Huzur Sokağı* (1970) adlı romanı aracılığıyla değerlendirilebilir. Roman kadınlık durumunu, merkez-çevre problematiği çerçevesinde mütedeyyin-laik, Doğu-Batı, maddi-

42. Ibid., s. 19.

43. Ibid., s. 45.

44. Ibid., s. 264.

45. Ibid., s. 266.

46. Ibid., s. 237.

47. İbid., s. 248.

yat-maneviyat, iyi-kötü dikotomik kurgularıyla örneklendirilen uzlaşmaz çelişkilerle yansıtır.

Kadınlığın tanımı Müslüman annelik üzerinden olumlanır; diğer bir deyişle "iyi" kadın annedir ve İslam dininin vecibelerine uyandır:

> Kadın denilince aklına derhal annesi gelirdi. Kendisini bildiği yaştan beri bu mübarek, faziletli kadını, daima vefakâr, daima fedakâr, eşi ve çocuğu için canını tereddütsüz feda eden bir şefkat kahramanı, lüzumu olmadıkça asla sokağa çıkmayan saadeti, huzuru yalnız evinde duyan, zevki maddede değil mânada bulan, iffet ve izzet sahibi muhterem bir varlık olarak görmüştü. (...) [o] İslâm tarihinde Ensar kadınlarının fazilet yüceliklerini hatırlatır[dı].[48]

Okuyan kadınlar ise yazıldığı dönemde İstanbul'daki ünlü Cağaloğlu Kız Yurdu sakini öğrenciler üzerinden olumsuzlanmaktadır:

> Sokak kapısının önünde pantolonlu, mini etekli talebe kızlar, kim bilir kaçıncı kere değiştirdikleri erkek arkadaşları [flörtleri] ile uzun, ayak üstü sohbetleri yaparken içerde misafir kabul salonunun masalarında, modern Romeo Juliet'ler el ele, göz göze, diz dize, burun buruna birbirlerine kim bilir hangi romanın sahifelerinden ezberlemiş oldukları ilânı aşk edebiyatı yapmakla meşguldürler. Kızların sigaraları nedense erkeklerinkinden fazla tütmekte, kızların kahkahaları erkeklerin gülüşünü bastırmakta, kızların fütursuzluk ve serbestlikleri neredeyse erkekleri utandıracak seviyeye ulaşmaktadır burada... (...) Bir (...) odada iki arkadaş, üzüntülü bir şeyler konuşmakta, kızlardan biri sırt üstü karyolasında yatmakta ve hıçkıra hıçkıra ağlamakta... Sen de amma toysun be şekerim... Hâlâ öğrenemedin mi şu erkeklerin ne menem şey olduklarını... İşte aldırttın çocuğu, oldu bitti. Biliyorsun, benim ikidir başıma geldi bu iş... Sen de alışırsın merak etme... Ortalık böyle insafsız erkeklerle dolu olduğu müddetçe bizler daha çok aşındırırız doktor kapılarını... Aldırma, üzme tatlı canını. Gitsin Mehmet, gelsin Metin... Kaç kere söyledim sana, çocukcağız ne zamandır senin için ölüp bitiyor. Her şey senin bir "Evet"ine bağlı. (...) Yurdun bir başka odasında ise herkes kendi havasındaydı. Kızlardan biri saçlarını iri bigudilerle sarmış, el ve ayak tırnaklarına İcan kırmızı bir oje sürmekle meşguldü. Bir başkası ipek pijamalarıyla yatağın içinde uzanmış heyecanla elindeki foto-romanı okuyordu. Bir diğeri aynanın karşısına geçmiş, tiftik tiftik kabarttığı saçlarını fırçayla tarıyor, şekiller veriyor ve yüzünü makyaj yapacağım derken, sirkteki palyaçolara benzetiyordu...[49]

Öte yandan çalışmak da özellikle öğretmen örnekler üzerinden olumsuzlanan kadın tipleriyle aktarılmaktadır:

> Kırkın üstünde olmasına rağmen fazlasıyla açık saçık giyinen ve yüzüne bir kova dolusu boya boca etmiş gibi aşırı makyaj yapan bir kadın öğretmendi. Sınıfta talebelere rahat rahat solculuk propagandası yapan ve tarihimiz hakkında utanç

48. Ş. Y. Şenler, *Huzur Sokağı*, Timaş Yayınları, 2019, İstanbul, s. 21.

49. Ibid., s. 92,93.

verici uydurma hâdiseler anlatarak Türk tarihini lekelemeye cür'et eden (...) kadın.[50]

Üstelik bu öğretmenler kendilerine benzemeyen başörtülü öğrencilere karşı son derece acımasız, gaddar ve "kötü"dürler:

> Ayten öğretmen iki eliyle Hilâl'in yakasına yapışmış, zincire vurulacak bir delinin azgınlığı içinde küçük kızın başını, bahçe duvarının eğri ve çıkıntılı taşlarına kıyasıya vuruyor, vuruyordu. Bir yandan da cırtlak bir sesle avazı çıktığı kadar bağırmaktaydı: "Allah kahretsin seni!... Allah kahretsin seni!... Aç diyorum başını. Aç diyorum... Aç diyorum..."[51]

"Kötü" kadın öğretmenin gerekçesi ise günümüzde de süregelen kutupların söylemlerinde hâlâ yer bulmaktadır. "Bacak kadar çocuğun başını örtüyor... Atatürk Türkiye'sinde böylesine gerilik olamaz!.."[52]

Kadının çalışması ancak erkeksiz olduğunda meşru görülmektedir:

> Bugüne kadar belki evet mecburdunuz çalışmaya, geçiminizi temin etmeye... Fakat bugünden sonra asla! (...) Beni hakiki bir evlât olarak bağrına bastığını söyleyen siz, eminim ki bir evlâdın annesine karşı olan vazifelerini de çok iyi bilirsiniz. Eli ekmek tutan bir evlâd annesinin çalışmasına, yorulmasına tahammül ve müsaade edemez. (...) Siz yıllarca çalıştınız ve artık yoruldunuz... Şimdi ise damadınız olmam hasebiyle bütün geçim ve ihtiyacınızı temin etmek bundan böyle bana düşer...[53]

Ancak günümüzde hâlâ sembolik şiddet[54] olarak cinsiyetçi pratiklerde yer alan evlilikte erkeğin kadını ekonomik olarak geçindirmesine karşı bir argüman; yani kadının erkeğe ekonomik üstünlüğü İslamiyet dahilinde normalleştirilmektedir. Ayrıca kadının erkekten yaşça büyük olması gibi hâlâ aykırılık vehmedilen durum da meşrulaştırılmaktadır:

> Kadın parası ile yaşamak endişesinin Müslümanlıkla hiç mi hiç bağdaşmadığını biliyor musun? (...) İslâm'ın Peygamberi ve biz Müslümanların hayatımızın her safhasında yegâne önderi olan Efendimiz, bilirsin, ilk evliliğini yaptığı Hz. Hatice ile evlenirken hiç bir mal mülk sahibi olmayan, oldukça fakir bir gençti. Hz. Hatice validemiz ise yaşça, Efendimizden büyük, dul ve zengin bir kadındı... Bununla beraber Peygamber Efendimiz, bunların hiç birisini kendisi için bir mahzur görmedi ve hayatını tereddütsüz gerçek bir fazilet abidesi olan Hazret-i Hatice validemizle birleştirdi...[55]

50. Ibid., s. 110.

51. Ibid., s. 373.

52. Yoldan geçen üniversiteli gençlerin (Erkek diye belirtilmesine gerek bile yoktur; öğrenci zımnen erkektir.) müdahalesi ise yazarın veya romanın Atatürk hakkındaki görüşünü olumlu ya da olumsuz olarak tanımlayabilmeyi engellemektedir: "Demek Atatürk Türkiye'si sizce dinsiz bir Türkiye öyle mi hanımefendi?.. Demek Atatürk Türkiye'sinde bir Müslüman kızı veya hanımı dininin emrine uyarak başını örtmeyecek?.. Doğrusu çok komik!.." ibid., s. 374.

53. Ibid., s. 501.

54. Sembolik şiddet P. Bourdieu tarafından geliştirilmiş bir kavramdır. Ezilenlerin, aslında ezilmelerini perçinleyen/yeniden üreten yaşantıları fark edemedikleri ve gönüllülükle kabul ettikleri durumları içerir. Toplumsal cinsiyet bakımından örnekleri için bkz. A. Yaraman, *Cinsiyetçi İkiyüzlülük*, Bağlam Yayınları, İstanbul, 2020.

55. Ibid., s. 118.

Merkez-çevre problematiği üzerinden inşa edilen değerler çerçevesinde İslami normlara göre yaşayan ve giyinen kadınların, modern/seçkin/okumuş küçük burjuva aileden gelen kadın nezdinde küçümsenmesi de günümüzde hâlâ bazı çevrelerde süren kalıp yargılardan biri olarak romanda yerini almıştır:

> (...) örtüsünden ötürü basit bir mahalle kızı olarak gör[üp] (...) "Nasıl olur da benim gibi tahsilli, kültürlü ve güzel bir kıza o mahalle kızını tercih eder?" diyorsun da başka bir şey demiyorsun...[56]

Ş. Y. Şenler'in bu romanı hem 2012-2014 yılları arasında televizyon dizisi olarak hem de çok fazla sayıda baskısı yapılarak geniş kitlelere ve birçok nesle mal olmuştur. Ayrıca İslam'ın hem parti hem gençlik hareketi olarak politikleşmeye başladığı dönemde egemen sisteme muhalif bir ideoloji içindeki kadınlık durumuyla ilgili önemli bir siyaset sosyolojisi kaynağıdır.

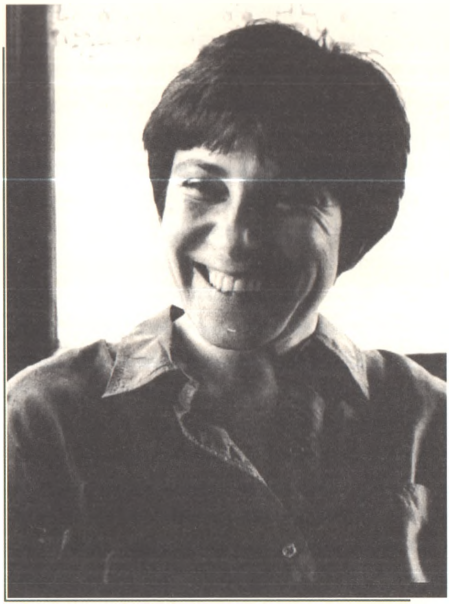

Latife Tekin.
(Ajanda 2003, Kadın Eserleri Kütüphanesi ve Bilgi Merkezi Vakfı)

Toplumsal Kurtuluş Projelerinin Eleştirisinden Kadını Ayrıştırma Denemelerine

Türkiye'de kırın iticiliği ve kentin çekiciliği özellikle 1960'lardan itibaren hızla artan bir iç göçe neden olmuş ve bu travmanın özellikle göçenlerde yarattığı kültürel bocalama veya arayış öncelikle arabesk müzikle görünür hale gelmiştir. Kadın yazarlar açısından bakıldığında ise kadın edebiyatı hep kentli olagelmiştir. Öyle ki özellikle 70'li yıllardaki kadın yazar sayısındaki belirgin artış, erkek yazarların neredeyse tekelindeki köy edebiyatına karşı kentleşme ve kent edebiyatının yükselişiyle kanımca doğrudan ilişkilidir. Özellikle 1980'lerden itibaren yeni kent, özelde İstanbul mekânlı edebiyatta ise artık iç göçün yansımaları yer bulmaya başlar. Diğer bir deyişle yukarıda eserleriyle birlikte yazıma konu olan kadın romancılar eğitim, aile, yaşam tarzı ve görgüleriyle, ideolojik mesajları ne olursa olsun kentli seçkinlerden müteşekkildi ve en muhalif oldukları noktada dahi içselleştirdikleri İstanbul kültürünü yansıtmaktaydılar. Oysa Latife Tekin (1957)

56. Ibid., s. 141.

Kayseri'de doğmuş ve dokuz yaşında ailesiyle beraber özellikle ekonomik nedenlerle İstanbul'a göçmüştür. Dolayısıyla bu bağlamda hem kırsal kültürü hem kente dirençle ortaya çıkan eklektik gecekondu kültürünü hem de özellikle çalışma yaşamı, arkadaşlık ve militanlık aracılığıyla edindiği modern kent kültürünü dönüşerek yaşayan ve aktaran özgün ve özel bir kırılma noktasıdır. İç göçün yarattığı bu birikimi romana yansıtmanın haricinde, tümel ideolojik hareketlerin içindeki kadınlık durumunun çıkmazını tespit edip edebiyata ilk geçirenlerdendir. Böylelikle edebiyat sosyolojisi bağlamında, özellikle ilk romanlarıyla çok verimli bir toplumsal dönüşüm belgesi niteliğindedir.

İlk romanı *Sevgili Arsız Ölüm*'de (1983) bagajındaki kırsal/geleneksel/ataerkil habitusları özellikle aile fertlerinin dayatması üzerinden bir masal gibi kentli okura sunarken; bir yandan da kent sayesindeki/yüzünden dahil olduğu okul ve çalışma hayatıyla arkadaş çevresi aracılığıyla modern bir kadın başkaldırısını aktarır:

> Oğlanlarla öpüşen kızların başına ömür boyu bir ağrı saplandığını, dişlerinin döküldüğünü, etlerinin kuruyup pul pul kalktığını söyleyip kızına korku verdi. (...) Ama Dirmit, Aysun'dan oğlanlarla öpüşen kızların dişlerinin dökülmediğini, etlerinin kuruyup pul pul kalkmadığını öğrendi. Atiye'nin [annesinin] yalanını yüzüne vurdu. O günden sonra annesinin dediklerini beğenmez oldu. (...) Atiye'nin gitme dediği yere gitti. Atiye'nin konuşma dediğiyle konuştu. (...) Atiye bir söylediyse kızından bin laf duydu. (...) Etekleri dizinin iki kat üstünde Aysun diye bir kızla arkadaş oldu. Aysun'u annesinden ileri tuttu. Evi barkı unuttu. (...) Kendisinden iki yaş küçük kardeşinin kadına gitmesini (...) niye ben erkeğe gitmiyorum diye kafasına taktı.[57]

Gece Dersleri (1986) ise özellikle toplumsal düzene muhalif hareketlerin içeriden bir eleştirisi niteliğindedir. L. Tekin bu kitapta yalnızca örgütlerin içinde kadın sorununun otoriter bir ataerkil kalıpla çözülemeyip yeniden üretildiğini değil; genel tutarsızlığını hatta boşunalığını kendi çelişkileri üzerinden ortaya koyar:

> Devrimin dindar öncüleri[nden biri olarak] yüce sınıfından nefret [ettiği halde] (...) Sekreter Rüzgar kod adıyla (...) kızıl kanatlı öncü kadınlar müfrezesinden (...) kırk kadına karış[mıştır].[58]

Kendini bir aydın olarak görmekte ve örgütlemek için evlerine gittiği yoksullardan iğrenmektedir:

> Ey kolektif aydın, niçin yalan söyledin biçare kadınlara? Evlerinin pisliğinden öğürtüler tutunca sesini, ağzın kulaklarına kadar çarpılınca ve gözünden inci taneleri dökerek kusunca, niçin hamileyim dedin?[59]

İnanmadan içinde bulunduğu örgütün eril otoriterliği ise sık sık tekrarlanan bir konudur: Gebe kalınca (aslında alıntıda zikredilen basit görevler uğ-

57. L. Tekin, *Sevgili Arsız Ölüm*, Can Yayınları, İstanbul, 2020, s. 143, 141, 217.

58. L. Tekin, *Gece Dersleri*, Can Yayınları, İstanbul, 2018, s. 61, 60, 25, 20, 17.

59. Ibid., s. 73.

runa) çocuğu aldırması, sekterlikle dikte edilir ve sihirli bir değnek niteliğindeki devrimle her şeyin çözüleceği hissettirilir:

> Sekreter Rüzgâr, bir öncüye yakışmaz, Kromanyon ülkesinin sultanının iş, alet ve avadanlık adlarında üç evlatları vardı, diyerek ortalarda dolaşmak. (...) Angola kadın örgütünün başkanının altı çocuk doğurduğu diyara bir de coğrafya haritalarından bak. Oralar ormanlık. Ricamızı kırma ve bireysel boyutlar kazanma meselesini lütfen devrimden sonraya bırak. Not: Kongre salonunu süsleme görevi size verildi. Bebeğin aldırılması için gerekli parayı K.H.K. sağlayacaktır.[60] Ayrıca başındaki süslü tokayı edebi[yle çıkarmalı], Devrim emanetçilerine teslim et[melidir. Zira] İşçiler süslü tokalardan hoşlanmazlar.[61]

Erkekler yöneticidir, ağavari "erkek giyimi" içindedirler; kadın varlığı istisnaidir ve tamamen geleneksel/erkeğe bağlı bir hitap biçimine maruzdurlar:

> Şövalye yüzükleri, lacivert takım elbiseleri ve beyaz çoraplarıyla sendikacılar çok kalabalıktılar. Odadaki tek kadın bendim ve hepsinin yengesiydim.[62-63]

Devrimci kadınların kongresindeki konuşmanın içeriği bir yandan gerçekçi ve ufak eleştirilere dahi tahammülsüzlüğün derecesini, diğer yandan sekterliğin boyutunu, sorunların ve çözümlerin nahifliğini hatta romantikliğini aktarmaktadır:

> Gülfidan (...) biz delegelere tuhaf ve yersiz sorular yöneltti. Grevci kadınlar gülüyorlardı ve biz heyecandan ağlıyorduk, bu saçma gelmiyor mu size? Böyle soru olmaz arkadaşlar! Kutlama mesajı almadan önce baklava kutusunun ardından koşan işçi kadınlar! Asıl saçma olan bu hikâyenin kendisidir. Bizler, bir dilim baklavanın işçi kadınları mesajlarımızdan daha çok etkilediğini kabul edemeyiz. (...) Elimizden geldiğince onlara bildiğimiz marşları öğretmeye çalışacağız. Bu marşların dayatma olduğuna katılmıyoruz. Canları isterse türkülerin sözlerini değiştirmeye devam edebilirler. (...) Arkadaşımızın ayağındaki süet botun ucunun yırtılmış olduğunu, bot uçlarının işçilere havladığını, bu nedenle işçiler görmesin diye tahta sıraların altına sakladığını anlattı. (...) Benim önerim işçilerle dayanışma için toplanan eşyaların arasından yırtık olmayan bir ayakkabı bulup ayağına giymesidir. (...) Yakılacak bir makete giydirilmesi için son basma eteğini işçilere vermesi, bizce alkışlanacak bir tavırdır. Saygılarımla...[64]

Bu duruma isyan için 12 Eylül darbesi önemli bir yüzleşme zemini oluşturmuştur: Ancak kitap isyanın ve hayıflanmanın ötesinde bir çözümü, özellikle kadınlık durumu bağlamında ortaya koymaktan uzaktır:

60. Ibid., s. 83.

61. Ibid., s. 63.

62. Bacı bile değil yenge hitabı, kadınların örgütlerde eş kontenjanından yer aldığını gösteren önemli bir ayrıntıdır.

63. Ibid., s. 50.

64. Ibid., s. 89.

Cihan Aktaş.

> Bedenim ondan kopup giden on yılın, tenindeki pürüzlerin, hızla eskittiğim ıpılık kıvrımlarında saklı sırlarının bedelini benden istedi. (...) Tek tek konuştuğum bütün arkadaşlarda hemen hemen hepsinin gömdüğü birer on yıl buldum.[65]

Bir önceki dönemin sistemle ilgili topyekûn değişiklik hedefleyen ideolojileri, kadın özgürlüğünün de böylece sağlanacağını vaaz etse bile; *Gece Dersleri* ile roman üzerinden gördüğümüz geleneksel ataerkillik, söz konusu örgütler içinde hatta kimi zaman militan kadınlar aracılığıyla da egemenliğini sürdürmüştür. Ancak romanda bu durum bir eleştirel tespit niteliğini aşamaz ve kadınlık durumuyla ilgili toplumsal cinsiyet bağlamında keşifleri yoktur.

Aynı dönemlerde Cihan Aktaş (1960) çok farklı bir sosyokültürel kesimin, İslami hareketin içindeki kadınlık durumunu yansıtan öyküleriyle edebiyat dünyasına girer. *Seni Dinleyen Biri* 2015 yılında basılmış olmasına rağmen, 1980'li yıllardaki sanata ve edebiyata ilgili bir grup gencin dindarlığını, bu ideolojik tercihle ilgili sorunlarını, mücadelelerini, ilişkilerini ve kimlik arayışlarını aktarır. Meral, "annesinin içinde bir gölge ya da saksıda çiçek gibi yaşadığına inandığı için daha ziyade babasının evi saydığı (hali vakti yerinde) evden ayrılarak, öğrenci evlerinde yaşamaya başlamıştı(r). (Tatlı su solcusu olarak tanımlanan) Lale'yi geride bırakmış(tır) (...), Gezi planları, yurt içi yurt dışı turlar, Bee Gees'den 'Words', Roberta Flack'den 'Killing Me Softly', gümüşlerin ışıltısı, kendi el emeğinin ürünü, ısmarlama yapılmış ilk yağlı boya tablonun bedeli sayılabilecek opal yüzüğü, en sevdiği yüzüğü, Lale'yle birlikte uzaklaşıyordu hayatından. (...) Lale; Halil'in onu etkilediğine, dahası bir tarikatın tuzağına düştüğüne"[66] inanıyordu. Kısacası laik küçük burjuva dünyadan bakıldığında "yargılanarak" değerlendirildiği biçimde, yani "kandırılarak" İslami inancı seçtiği tasvir ediliyor Meral'in.

Tıpkı L. Tekin'in *Gece Dersleri*'nde bahsettiği adını kod adı: Rüzgar'a bırakan kadın gibi Meral

65. İbid., s. 90, 151.

66. C. Aktaş, *Seni Dinleyen Biri*, İz Yayıncılık, İstanbul, 2015, s. 11, 8, 9.

de, gecekondu bölgelerine ama sol propagandaya değil de vaaza gitmektedir. Ancak İslami harekete girdiğinde ismini dini anlamı olanlarla değiştirmemiştir ve başörtüsüzdür. "Gecekondularda konuşma yaptığı günlerde güllü dallı, püsküllü Türkmen başörtüsü örtüyor."[67] *Gece Dersleri*'ndeki grevci işçilerin diğer grevci kadınlara bavullarla makyaj malzemesi satması;[68] *Seni Dinleyen Biri*'nde de Meral'e dini entelektüel vaazlarının ertesinde "saç boyasıyla gusül geçerli olur mu, tırnak cilasıyla abdest alınır mı?"[69] sorularının sorulması gibi hitap ettikleri hemcinslerinde, kahramanların ideolojilerince/örgütlerince yok sayılan "kadınsı" tepkiler görülmektedir.

İslami hareketi içinden eleştiren bir duruşu vardır Meral ve arkadaşlarının tıpkı Sekreter Rüzgâr'ın sol örgüt içerisinden yaptığı gözlem gibi. Bu amaçla vaizelerin vaaz verdiği evleri basıp özellikle kadınlık durumuyla ilgili "gerici" bakış açısını deşifre etmektedirler:

> "Cennette herkes otuz üç yaşında olacak. Kadınlar yetmiş kat yapılmış ipek elbiseler giyecek. Çirkin kadınlar için ise cennette bir güzellik pazarı mevcut. Buraya giderek istediği renkte bir çift göz beğenebilir, kendi gözlerinin rengini beğenmeyen bir kadın mesela Emel Sayın'ın mavi gözlerine sahip olabilir. Beğendiğin yüzü, bacağı, eli seçebiliyorsun bu organ pazarında. Pırlanta, inciden yapılmış köşklerde, bir elin yağda bir elin balda yaşıyorsun. Araba sürebiliyor, bara gidebiliyor, mayo giyebiliyorsun. (...) Karşı cinsten kimi istiyorsan seçebiliyorsun."[70] içeriğindeki bir vaaza karşı: "Sıradan insanın cennet düşü, bir tatil beldesi, duayla mesh edilmiş bir gazino ya da hoşça vakit geçirilebilen bir tembeller kulübü. Vaize sıradan bir insan olmamalı ama onun da güzellik ölçüsü mavi gözler."[71]

Böyle dünyevi hazların cennet tasviri olarak aktarılmasının dışında hocaların kadına bakışları da eleştirilmektedir:

> "Cehennem ehlini daha ziyade kadınların teşkil edecek olmasının sebebi nedir hocam?" "Çünkü doğuştan bir eğriliği vardır kadının. (...) kadın milletinde uğursuzluk şu nedenle olabilir" dedi vaize hanım. "Mesela kısırdır kadın ya da müsriftir. Bir kocayı rezil eden de kadındır, vezir eden de" [ama] "Kısırlık da doğurganlık gibi Allah'ın bir takdiri değil mi Hocanım" diye sordu Meral.[72]

Mütedeyyinlerdeki cinsiyetçi ayrımcılık da eleştirel bir bakışla örneklenmektedir:

> Üç kızını (...) evinde eğitme konusunda yıllarca kararlı davrandı. (...) Biricik oğlunun okul çağı gelince ise (...) kızlarını şaşkınlığa sürükleyen bir karar aldı: Oğlu, ileride toplumda ve aile hayatında erkek olarak alacağı sorumluluğun ağırlığıyla başedebilmek için okula gitmeli. (...) Arkadaş çevremizde kadınların para kazanma ve kariyer edinme

67. Ibid., s. 17.

68. L. Tekin, *Gece...*, s. 89.

69. Ibid., s. 12.

70. Ibid., s. 60.

71. Ibid., s. 60.

72. Ibid., s. 94, 95.

amaçlı işlerde çalışmalarına pek hoş gözle bakılmıyordu, ama gönüllü çalıştığımız taktirde erkeklerin de yer aldığı faaliyet alanlarının kapıları açıktı bizlere.[73]

Ev içi roller açısından kadınlık durumu üzerine bir ilahiyatçının yaklaşımı ise dönemin feminist taleplerine yakındır:

Ev işi kadının işidir diye bir kural yoktur, ev işi yapan kadın bir bakıma kocasına lütufta bulunmuş olur. (...) ev işleri bir yana, bebeğini emzirmek dahi dinen kadının görevi sayılmayabilir.[74]

Ayrıca kuma âdetinin romanın çeşitli bölümlerinde kabul görmemesinin özeti şöyledir:

"Bir evin iki hanımı olmaz, bir yürek de eğer adam yüreğiyse iki sevdayı kaldırmaz."[75]

Öte yandan romanda bir kadın sorununa, yazıldığı dönemde dahi yaygın olmayan önemli bir tavır alış yer almaktadır:

Soyadı nüfus kütüğünde olsa bile, kendi babasının adını kullanıyordu (...) nüfus kütüğünde yapılan değişikliklere karşılık, günlük hayatımda kendi soyadımı kullanmayı sürdürüyorum, bir kadının evlendikten sonra kocasının soyadını taşımaya başlaması hiç mantıklı gelmiyordu bana. (...) kayınpederi ona tavır almıştı; ondan yanındayken bile üçüncü tekil şahısla ve "ismimize tenezzül etmeyen gelin" şeklinde söz ediyordu.[76]

Başörtüsü sorunu ise roman boyunca kamusal alan faaliyetlerinin engellenmesi bağlamında gündemde tutulmaktadır. " 'Senin saçın niye öteki öğrencilerinkinden daha değerli olsun' diye sormuştu betonarme hocası. 'Ne sanıyorsun kendini, Tanrı'ya adanmış kutsal rahibe mi? Bu kadar ilgiliysen dinsel konularla, niye ilahiyat fakültesine devam etmiyorsun ki?' (...) Rahmetli annesi de başörtüsü kullanan bir kadındı, fakat onun örtüsü siyasete karıştırılmamış saf bir inanç örtüsüydü! (...) 'Derse başlayabilmem için sizin sınıftan çıkmanız gerekiyor, siz bu şekilde sınıfta bulunduğunuz sürece ders anlatacak morale ve coşkuya sahip olmam mümkün değil.' (...) kumaş perukla derse devam edebilir mi bir deneyecekti. Bir yandan da yurtdışında okumanın yollarını arıyordu. 'Çağdaş eğitim almış genç kızlar olduğunuz halde (...) sarınıp örtünerek erkek egemenliğini onayladığınızı ilan ediyorsunuz.' "[77] biçimindeki psikolojik şiddet romandaki kadınları inançlarının gereği saydıklarından vazgeçmeden mağduriyetin etkilerini azaltacak tarzda giyinmeye zorlamaktadır.

Ayrıca günlük yaşamın her alanında başörtüsü sınıfsal bir aşağılanma üzerinden değerlendirilmektedir:

İnsanları şaşırtıyordu başörtüsüyle; doktorunu da şaşırtmıştı. (...) Doktorunun gözünde söyleşmekten hoşlandığı akademi öğrencisi olmaktan

73. Ibid., s. 230, 360.

74. Ibid., s. 127, 128.

75. Ibid., s. 135.

76. Ibid., s. 197, 399, 22.

77. Ibid., s. 300, 247, 243.

çıkmış, hastane koridorlarında muayene için bekleyen başları yemenili, giyimleri özensiz, hastalıklarını izahta yetersiz kalan ve tedavileri konusunda ihmalkâr davranan kadınlardan birine dönüşmüştü.[78]

Cihan Aktaş erkeklerin tahakkümünü ekonomiyle ilişkilendirmektedir: "Benim paramla yaşayan benim kurallarıma uymalı".[79] Ve çözüm için *Seni Dinleyen Biri*'nin Meral'i, İslamcılıkla uyuşmadığı "düşündürtülen" ama aslında kimliğinin parçası kaset ve takıları verdiği kişiden geri almış, "ilk yağlı boya tablonun parasıyla aldığı opal yüzüğü (...) parmağına takmış,"[80] çalışmaya koyulmuştur.

İki farklı ideolojik hareket içindeki kadınlık durumunu yansıtan L. Tekin ve C. Aktaş'tan farklı olarak 1980'lerin bir başka kadın yazarı Duygu Asena'nın (1946-2006) *Kadının Adı Yok* (1987) başlıklı romanı, pratikte ve teoride paralel döneme denk düştüğü ikinci dalga kadın hareketinin âdeta manifestosu niteliğindedir. Toplumsal cinsiyetin dikotomik kurgusuna bağlı cinsiyetçi çifte standart ilk kez bu kadar ayrıntılı görünür kılınmıştır.

Toplumsal cinsiyetin dayandırıldığı biyolojik fark öncelikli hedeftir:

> "Ama kızım onlar da bebeklikten çıkınca sünnet oluyorlar ya. Geçen yıl Mustafa'nın kardeşinin sünnetine gitmiştik ya." "Bu iyi işte. Anne ben kanayınca, bana da böyle hediyeler falan gelecek mi?" "Gelmeyecek kızım. Çünkü bunu kimseye söylemeyeceğiz. (...)" Neden onlar büyüdüler diye düğün yapıyorlar, hediyeler alıyorlar, biz büyüyünce neden kimse bilmiyor, hediye getirmiyor? (...) Neden Atıf'a orospu denmiyor da Fügen'e denecekmiş." "Çünkü Atıf'ın zarı yok da ondan."[81]

Erken bir "annelik" eleştirisi de dikkat çekicidir:

> Kadınlığımın esas görevini yerine getireyim, karnım şişsin, ben hamileyken sen beni aldat, oramda yüzlerce yırtık (...), şişmanlıyayım (...), işten ayrılayım, hep çocuğa bakayım, onun hastalıkları, onun eğitimi, onun üzüntüleri, kendimi unutayım, sen akşamdan akşama gel, çocuğu sev okşa, arada bir sustur şunu, yorgunum diye bağır... Ve seni baba yapmamın mutluluğunu yaşa... Ben de anne olmanın acısını... (...) doğurmama hakkın yoktur, doğurmazsan herkes sorar, ne zaman derler, olmuyor mu yoksa derler, acırlar, seni eksik bulurlar.[82]

Yine çok erken bir teşhisle normalleştirilmiş bir cinsiyetçilik biçimi olarak simgesel şiddet ya da korumacı cinsiyetçiliğin[83] eleştirisi romanda yer alır:

> Arkadaşlarımla bile çıksam, çıktığım erkekler beş parasız bile olsa, hesabı erkekler ödüyor. (...) (paramızı ödete ödete sizi sahip yaptık. Köleniz

78. Ibid., 166, 167.

79. Ibid., s. 57.

80. Ibid., s. 414.

81. D. Asena, *Kadının Adı Yok*, DK, 2020, s. 30, 27.

82. Ibid., s. 113, 171.

83. Kadın için iyi niyetli addedilen korumacı ayrımcılık da aslında onun ikinci cinsiyet olduğunun teyidir. Bkz. A. Yaraman, age.

olduk. Sen kim oluyorsun da her seferinde ben aciz bir yaratıkmışım gibi paramı ödemeye kalkıyorsun?) (...) Bir erkek onlarla evlenmek lütfunda bulunduğu zaman, zevkten ölürler. Evlenme teklifi aldıkları gün yaşamlarının en büyük günüdür. Nikah günü, bekâretin bozulması günü, ana olduklarını gün gibi üç-beş tane daha büyük günleri vardır. Ve bu büyük üç-beş günün yaratıcıları da doğal olarak erkeklerdir.[84]

Birçok psikolojik şiddet örneğinin yanında romanda kadına yönelik fiziki şiddetin eğitim ve kültür seviyesiyle ilişkisinin bulunmadığı da ortaya konmaktadır:

"Vurur ama her zaman değil, eve geç gelince filan." Ve bu adam mühendis ve bu adam okumuş... Aklıma hizmetçimiz geldi. İkide bir yüzü gözü morarmış gelir, (...) "bizimki patlattı bir tane" der. Patlatıyorlar vuruyorlar kırıyorlar. (...) Babam dövmüyor... evet... ama o yüzünün ifadesi dayaktan beter.[85]

Kadınlık durumunun nedeni ise tıpkı C. Aktaş'ın *Seni Dinleyen Biri*'nde olduğu gibi ekonomik temellidir:

Babamın çok parası var, annemin yok, bizim de yok, hepimize babam para veriyor. Sanırım parayı o verdiği için her şeye karışıyor, para çok önemli. (...) Güçlü olmak için çalışıyorum, onlardan bir eksiğim olmadığını kanıtlamak için çalışıyorum. Kimseye muhtaç olmak istemiyorum (...) istemediğim kişiyle birlikte olmak zorunda kalmayacağım, bunlar için de para gerek, para bir çeşit özgürlük.[86]

Ancak çalışma hayatı da ayrımcıdır; eşit işe eşit ücret yoktur:

Benimle aynı sırada işe alınan iki adamın maaşlarının benden fazla olduğunu öğreniyorum. (...) Aynı eğitimden geçmişiz, ilk işimiz, nasıl onlara daha fazla verirler.[87]

■ *Kadının Adı Yok* ve *Seni Dinleyen Biri* romanlarında ana karakterler ebeveynlerinden para almamayı hedefleyerek çalışmış, erkeğe yaslanmadan ayakta kalabilmiş kimlik mücadelesi vermişlerdir. ■

Gerek *Kadının Adı Yok* gerek *Seni Dinleyen Biri*'nde Duygu Asena ve Cihan Aktaş eril tahakkümün ekonomiyle bağlantısını sınıf temelli ya da feminist bir ideolojiyle ilişkilendirmeden, kişisel başkaldırıyla çözüm vadetmektedir. İki romanın ana karakteri de baba vesayetinden kurtulmak için bir erkek üzerinden kurtuluş arayarak evlerinden çıkmış; ikisi de ebeveynlerinden para almamayı hedefleyerek çalışmış, erkeğe yaslanmadan ayakta kalabilmiş kimlik mücadelesi vermişlerdir.

Kadının Adı Yok, 1988 yılında müstehcen bulunarak yasaklanmış; iki yıl süren davadan sonra yayınlanmasına izin verilmiştir. Aynı yıllarda Atıf Yıl-

84. Ibid., s. 182, 170.

85. Ibid., 46.

86. Ibid., s. 13, 159.

87. Ibid., s. 88.

maz tarafından filme alınmıştır. O döneme kadarki kitaplar arasında en çok baskı yapan olmuş; böylece akademide ve hatta kadın örgütlerinde entelektüeller arasında yayılan kadın çalışmalarından, samimiyeti ve akıcılığı nedeniyle çok daha fazla kadının farkındalığına ve bilinç yükselmesine katkıda bulunmuştur. Ancak "Kadın kadına niçin düşman?"[88] diye soran Duygu Asena, 1980 darbesinden itibaren yükselen ikinci dalga kadın hareketini, onun aktivistlerinin mücadelesini ve tartışmalarını ne bir olgu ne bir çözüm yolu olarak romanında anmaz. Kadın sorunları için çözüm feminist mücadelede de aranmaz; kişidedir: "Mutlu olmadığın ortamdan kaç git. Bunun için de güçlü ol, kendi kendine yet."[89]

Ancak eril tahakkümün izleri kadın vücudu üzerinden de tanımlanmaya başlamış ve bir sonraki dönemin kapıları aralanmıştır: *Kadının Adı Yok*'ta "açık plajlarda kendisi denize girerken, annemin bedenini başkaları görmesin diye, onu sımsıcak havada denize sokmayan"[90] babanın yerine *Seni Dinleyen Biri*'nde baba, "herkes mayoluysa sen de mayolu olacaksın"[91] diyerek kadın vücuduna erkek tahakkümünün ideolojik duruş, sınıf ne olursa olsun sürekliliğini örneklemektedir. Konunun inançla değil erkek tahakkümüyle ilişkili olduğu başka bir açıdan da gösterilmektedir:

> Erkekler başlangıçta türlü nedenlerle eşlerini başörtülü isteseler de zaman içinde onları yanlarına yakıştırmazlar. Orta yaşlara gelince kocasının "ya başörtüsü ya ben" şeklindeki dayatmasıyla karşılaşabiliyordu insan. (...) sanki birdenbire başka bir kadına dönüşmeye mecbur kalmış, kuaförde yapılmış saçı, (...) tayyörüyle kocasının koluna girerek iş yemeğine gitmişti. "Modern olacağız biz" diyordu Adil Bey.[92]

Kısacası 1980'lerin kadın yazarlarının ideolojik perspektifleri çok farklı görünse bile, işledikleri kadınlık durumu tespitleri döneminin ataerkillik eleştirisinin örneklerine sahiptir ama eril tahakkümün adı konulmamıştır. Çözümler uyuma değil, isyana yöneliktir; ancak toplumsal kurtuluş reçetelerine başkaldırırken, onları da belirleyen ataerkilliğe henüz sistem olarak karşı çıkılmamaktadır. Böylece bireysel isyan ve aşabilirlik kadın için yegâne kurtuluş gibi sunulmaktadır.

Toplumsal Cinsiyetin "Keşfi" ve Farklılıklara Rağmen Eşitlik Mücadelesi

Yukarıdaki başlık birçok kadın romancının eserlerine içkindir. Ancak bu tespiti edebi kurgunun içine kimi zaman ideolojik kimi zaman bilimsel kimi zaman ulusal ve uluslararası pazar için dönüştürerek temel problematiklerinden biri kaygısıyla yerleştiren ve İstanbul'u ayrıcalıklı mekân olarak kullanan Elif Şafak (1971) romanları söz konusu dönem ve durumu açıklamak için neredeyse belgesel niteliğindedir.

88. Ibid., s. 127.

89. Ibid., s. 168.

90. D. Asena, *age.*, s. 187.

91. C. Aktaş, *age.*, s. 181.

92. Ibid., s. 80.

İlk romanlarında bir önceki bölüm içerisinde ele alınabilecek kadınlık durumu tespitleri yaygındır; ataerkinin adının konulması ve ona karşı bir kadın mücadelesi açıkça yer almaz:

> İstanbullu Kadınların Elkitabından Altın Feraset Kuralı: Sokakta sarkıntılığa uğradığında asla tepki verme, muhatap olma çünkü tacizcisine küfretmek şöyle dursun tepki dahi veren kadın, tacizcisini daha da kışkırtmaktan öte bir şey yapmamış olur. (...) İstanbullu Kadınların Elkitabından Gümüş Feraset Kuralı: Sokakta sarkıntılığa uğradığında sakın ola sinirlenme, panikleme, çünkü sarkıntılık karşısında sinirlenen ve aşırı tepki veren bir kadın sadece kendi işini zorlaştırmakla kalır. (...) İstanbullu Kadınların El Kitabından Bakır Feraset Kuralı: Sokakta sarkıntılığa uğradıysan en iyisi bir an evvel unutup, hiç anmamaktır, çünkü hadiseyi hatırlamak sadece sinirlerini daha beter bozmaya yarar. İstanbullu Bir Kadın İçin Demir Feraset Kuralı: Eğer çay bardağı kadar kırılgansan ya kaynar suyla asla karşılaşmamanın bir yolunu bul ve ideal bir kocaya varıp ideal bir hayat sürmeyi umut et, ya da yavrucuğum, bir an önce kırılmaya bak. (...) İstanbullu Bir Kadın İçin Çelik Feraset Kuralı: Bu şehirde tutunabilmek istiyorsan, (...) çay bardağı kadını olma.[93]

Öneriler toplumsal olsa dahi bireysel "korunma" içindir; henüz kadın dayanışması zikredilmez, tersine: "Şimdi uğradığı sarkıntılıktan bahsetse bile, diğer kadınların böyle durumlarda destekleyici davranmak şöyle dursun, tacize uğrayan hemşirelerini yargılamaya daha yatkın olduklarını bilecek kadar zekiydi."[94]

Siyah Süt/Yeni Başlayanlar İçin Postpartum Depresyon (2007) otobiyografiktir. En belirgin özelliği, tıpkı D. Asena'nın *Kadının Adı Yok* kitabındaki örneğin âdet kanaması, kızlık zarı, bekâret, kürtaj, kadın cinselliği gibi o güne dek tabu sayılan dişil vücudun özelliklerinin günlük dile/normale taşınmasıyla benzer bir biçimde doğum ve doğum sonrası maruz kalınan kadınlık durumlarının dillendirilmesi ve dillendirilebilir kılınmasıdır. Anneliğe ve getirilerine/götürülerine karşı açık tavır alınmadığı için gelenekseli meşrulaştırdığı iddia edilebilir ama aslında geleneğin yeniden icadı tarzında postmodern bir anlatıdır; geçmişi güzellemez, geçmişi bugüne yedirir ki anneliğin bu hali tüketim toplumu/geç kapitalizm tarafından da fazlasıyla beslenmektedir:

> Geleneksel söyleme bakarsanız, annelik zaten o kadar mutlak ve kutsal bir şey ki, haşa hakkında olumsuz bir laf söylemek kimin haddine. Modern söyleme bakarsanız, çağdaş kadın zaten o kadar maharetli ve mükemmel ki, şanına kimse leke düşüremez. (...) kutsallaştırılan ve mutlaklaştırılan bir rozet kimliğine dönüşüveriyor annelik.[95]

Kitapta genelinde annelik reddedilmiyor hatta övülüyor ("Annelik dünyanın en yaşanılası, en muhteşem lütuflarından biri"[96]) ama en statüko-

93. E. Şafak, *Baba ve Piç*, Metis, İstanbul, 2006, s. 14, 15, 19, 227, 228.

94. Ibid., s. 19.

95. E. Şafak, *Siyah Süt*, Doğan Kitap, İstanbul, 2007, s. 16.

96. Ibid., s. 12. Ancak anneliğe toplumsal bir değer atfetmekten ziyade kişisel haz vurgulanıyor.

cudan en muhalife dek olağanüstü bir değer ve dolayısıyla gönüllü adanmışlık atfederek yeniden üretilen annelik ideali irdeleniyor, eleştiriliyor.

Ayrıca cinsiyetçi normlar da kitapta sık sık deşifre ediliyor:

> Nasıl oluyor da evlilik bir kadın ve bir erkek gerektirdiği halde, "evde kalmak" tabiri sadece kadınlar için kullanılıyor? (...) "Yuvayı dişi kuş yapar" lafı yanılsamadır. Çünkü her dişi kuş her mevsim yeni bir yuva yapa yapa yaşayıp gider. Kurduğu kadar terk etmesini de bilerek. Ömür boyu aynı yuvada kalan kuş yoktur.[97]

Siyah Süt'te kadının güçlendikçe erkekleşmesi, bir anlamda kadın dayanışmasının önerilememesinin örtük nedeni gibi tespit edilebilmektedir:

> Yazı yazan, analiz yapan, fikirlerini esere çevirenlerin ezici çoğunluğunun erkeklerden ve erkekleşmiş kadınlardan oluştuğu bu ülkede (...) kadın romancıların hem kendi kadınsılıklarını bastırmaları (...) aynı şey kadın akademisyenler, kadın gazeteciler, kadın siyasetçiler ve iş dünyasındaki kadınlar için de geçerli (...) toplumsal ve kültürel dayatmalardan bağımsız açıklanamaz. (...) Ev dışında saygı görebilmek için kadınlığımızı habire yok sayıyor, bastırıyoruz.[98]

Elif Şafak. (Depo Photos)

97. Ibid., s. 35, 36.

98. Ibid., s. 17, 190.

Ve E. Şafak, sadece kocasının soyadını değil, babasınınkini dahi hiç kullanmadığı için "soyadı alyansı"nı[99] da hiç yaşamasa bile, kadın sorunu olarak tespitini yapmaktadır:

> Erkekler isimlerini değiştirme gereği duymadan yaşayıp giderler. (...) Kadınlar ise (...) isim göçebesidir.[100]

Cinsiyetçiliğin ayrıntılı olarak sık sık yer aldığı *Siyah Süt*'te, tespitin yetmediği ve bir mücadelenin gerekeceği şu temel çelişki üzerinden hissettirilir:

> Cinsiyet temelli ikilemlerin bu kadar kanıksandığı ve "normalleştirildiği" bir ortamda, nasıl ayırt edeceğiz hakikaten neyin "normal" ve "doğal" olduğunu?[101]

Nitekim *Havva'nın Üç Kızı* (2016) şu atıfla başlar:

> Bu romanı sokakta, okulda, işyerinde, evde şiddete maruz kalan; haklarında bol bol atılıp tutulan ama aslında eşitlikleri bile sorgulanan; ne yazık ki bir türlü "kızkardeşlik" ekseninde buluşamayan; Türkiye'nin dirençli, cesur, sevgi dolu, her kesimden kadınlarına ithaf ediyorum...

Kadın sorunlarının çözümü kadın dayanışmasındadır. Bu atıf Türkiyeli kadınlaradır ama mücadele evrenseldir:

> Feminizme kimin ihtiyacı var? diye bir sor bak. (...) Ne derler biliyor musun: Hindistan, Nijerya, Suudi Arabistan'daki kadınlara gerek, İngiltere'dekilere değil; biz bunları çoktan aştık! Hele Oxford'da hiç gerekmez değil mi ya? Ama gerçek öyle değil işte. Burada kız öğrencilerin daha başarısız olduğunu biliyor muydun? Sınav sonuçlarında büyük bir cinsiyet farkı var. Oxford'da birinci sınıf öğrencisi bir kadının, Mısır'daki bir köylü kadın kadar ihtiyacı var feminizme![102]

Ayrıca feminizm inançlar üstü bir ortak mücadeledir:

> Hiç başörtülü bir feminist olabileceğine ihtimal vermemişti. (...) Müslüman feministim; bunun mümkün olmadığını düşünenler varsa bu da onların sorunu.

On Dakika Otuz Sekiz Saniye (2019) "İstanbullu kadınlara ve ezelden beridir dişi bir şehir olan İstanbul'a..." ithaf edilmiş olsa dahi; başta çoğul cinsiyet kimlikliler olmak üzere, artık metropolleşen şehirdeki tüm ayrımcılığa uğrayanların mağduriyet ve dayanışmasını işler. Üst sınıflara mensup eşcinsel bir gençte düğümlenen bir fahişe cinayeti ile onunla kan değil "su bağı" olan arkadaşları, bir travesti Nostalji Nalan, bir Arap cüce kadın Zeynep, siyahi Afrikalı bir başka fahişe Cemile (Jame-

99. Evliliğin alyans ile gösterilmesine nazire olarak soyadı alyansı diye adlandırdığım kavram. Çift soyadı taşımayı tercih eden evli kadınların, eşleri tek soyadlı kalmaya devam ettiği halde, çift soyadıyla gönüllülükle medeni durumları ifşa etmeleri kadınlık durumuyla ilgili bir kazanım değil, tersine Anayasa'nın eşitlik ilkesine aykırı bir durumdur. Bkz. A. Yaraman, "Cinsiyetçi İkiyüzlülük Bağlamında Gönüllü Ezilme: Simgesel Şiddet", *İzmir Barosu Bülten*, Kasım 2019, s. 6-14.

100. Ibid., s. 125.

101. Ibid., s. 158.

102. E. Şafak, *Havva'nın Üç Kızı*, Doğan Kitap, İstanbul, 2016, s. 153.

elah), Türkçe, Arapça, Farsça, Ermenice ve Süryanice bilen Mardinli şarkıcı Hollywood Hümeyra ile usanmaz nahif âşık Sabotaj Sinan'ın İstanbul nezdinde sistemle mücadelesi anlatılır.

Amcasının çok küçük yaştan itibaren süren cinsel tacizinin mağduru olup öldürüldükten sonra on dakika otuz sekiz saniye bilinci geri dönüşler yapan Tekila Leyla'nın, bir eylem sonrası çalıştığı geneleve sığınınca tanışıp evlendiği D/Ali (Güzel resimler yaptığı için lakabı Dali'den esinlenmiştir), tüm mağduriyetlerin çözümünün devrimde olduğuna inanmaktadır:

> Sana ve arkadaşlarına hiç kötü bir şey olmayacak. (...) bunların hiçbiri senin suçun değil. Bütün kabahat kapitalizmde. (...) Devrim asıl sizin haklarınızı savunacak. Biz bu mücadeleyi sizler için veriyoruz. Sen de bir proletersin. (...) bütün genelevleri kapatacağız. (...) hep fabrika olacak buralar. Fahişeler de namuslu fabrika işçisi olarak çalışacak. Ya da isteyen toprağına dönebilir- köylü olabilir. (...) [Oysa] Marx'ın, Nostalji Nalan gibi insanlar hakkında ne düşündüğünü bilemiyordu. Ya da Troçki'nin mesela. Okuduğu bütün o kitaplarda köyünü seneler evvel terk eden ve ne işçi ne köylü olmak isteyen travestiler hakkında herhangi bir bilgiye rastladığını hatırlamıyordu.[103]

Yazar, zaten, Marksizm'in bu çıkmazı veya yetersizliğiyle ilgili olarak "tek yol devrim" alternatifini 1 Mayıs 1977'de Kazancı Yokuşu'nda D/Ali'nin ezilip ölmesiyle ortadan kaldırır.

103. E. Şafak, *On Dakika Otuz Sekiz Saniye*, Doğan Kitap, İstanbul, 2019, s. 195, 196.

***On Dakika Otuz Sekiz Saniye* "İstanbullu kadınlara ve ezelden beridir dişi bir şehir olan İstanbul'a..." ithaf edilmiş olsa dahi; başta çoğul cinsiyet kimlikliler olmak üzere, artık metropolleşen şehirdeki tüm ayrımcılığa uğrayanların mağduriyet ve dayanışmasını işler.**

Romanın tüm kimlikleri cinsiyetçi mağduriyet içerisindedirler. Ancak E. Şafak, romanı heteroseksizme karşı daha geniş bir kimlik hareketi mesajıyla değil de, "Her zaman inanıyorum ki kadınların birbirleriyle dayanışma içinde oldukları ülkelerde ataerkillik geriler. Kadınlar bölündüklerinde ataerkillik pekişir"[104] diyerek feminist mücadele önerisiyle bitirmektedir.

"Kadın Yazar"dan "Yazar"a Doğru

> Erkek yazarlar evvela "yazar" olarak algılanır, sonra "erkek".
>
> Kadın yazarlar ise evvela "kadın", sonra yazar.[105]

Kadının kimlik mücadelesindeki rolüyle tarihteki yerini bulan Duygu Asena adına kadın romancılara verilen ödülü alan ve bu ödülün sembolik değerine atfen örnek almak istediğim son eserlerde kadınlık ya da toplumsal cinsiyet üzerine kurgu ve mesaj verme kaygısının giderek azaldığı görülmektedir.

2019 Duygu Asena Roman Ödülü'nü alan Gaye

104. Ibid., s. 386.

105. E. Şafak, *Siyah...*, s. 56.

Irmak Zileli, *Son Bakış* (2019) isimli romanıyla 2020 Duygu Asena Roman Ödülü'ne layık görüldü. (Kadın Eserleri Kütüphanesi ve Bilgi Merkezi Vakfı Görsel Arşivi)

Boralıoğlu'nun (1963) *Dünyadan Aşağı*[106] (2018) romanı, ki bence daha çok bir uzun öyküdür, konusu erkeklerdir; hatta bir erkek ağzından yazılır. Ancak toplumsal cinsiyet problematiği bağlamında erkeklik değil, bunun ötesinde bir insan anlatısı söz konusudur.

2020 Duygu Asena Roman Ödülü ise *Son Bakış* (2019) romanıyla Irmak Zileli'ye (1978) verilmiştir. Daha önce E. Şafak'ın da kadınlık durumunun bir versiyonun altını çizerek değindiği ("Moldavalı, Gürcü ya da Ukraynalıydı (...) çocukları, anneanneler yahut komşular elinde büyürken ve kocaları her ay yolladıkları maaşların yolunu gözlerken, kendileri İstanbul hanelerinde çalışan nice yabancı kadın emekçi"[107]) konuyu Irmak Zileli, Gürcü Tina aracılığıyla dilsizliğin getirdiği acze odaklanarak aktarmıştır. Kahraman ve anlatıcı ölmekte olan bir kadın olsa da kişisel ve hatta cinsiyetsiz/cinsiyetler üstü bir problem aktarılmaktadır. Tarihsel, bölgesel, siyasal yüzeysel imaların haricinde içsel bir yolculuktur eser. Nitekim, "Neden deda [anne], neden anlat bana, söyle bir neden açıkla neden böyle yetiştim ben neden böyle biri oldum da hakkımı yedirdim neden daha doğrusu bunu bir hak savaşı olarak gördüm de hayatın doğal akışına dahil olup da en basit şeyleri bile üzerine düşünerek vazgeçtim yapmaktan da böyle kasıldıkça kasıldım neden"[108] diye sorgulamasında ne cinsiyet ne sınıf gibi sosyolojik arayışlar vardır.

Sonuç olarak edebiyat sosyolojisi içinde toplumsal değişme üzerinden değerlendirildiğinde, tabii ki erkek romancıların eserleriyle de bir karşılaştırma yapmak gerekmekle beraber, bu tarzın cinsiyet açısından "nötr" niteliğiyle birlikte, kadın romancı-erkek romancı sınıflandırmasının da tasfiyesini, diğer başka değişkenlerin eşliğinde getirebileceği düşünülebilir.

106. G. Boralıoğlu, *Dünyadan Aşağı*, İletişim, İstanbul, 2018.

107. E. Şafak, *Havva'nın...*, s. 77.

108. I. Zileli, *Son Bakış*, Everest, İstanbul, 2019, s. 130.

Kaynakça

Aktaş, C., *Seni Dinleyen Biri,* İz Yayıncılık, İstanbul, 2015.

Arkun, N., *İntiharın Psikodinamikleri,* İÜ Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1978.

Asena, D., *Kadının Adı Yok,* DK, 2020.

"Aşkın Kitabını Bassam Yeniden", *Hürriyet,* 09.12.2001.

Boralıoğlu, G., *Dünyadan Aşağı,* İletişim, İstanbul, 2018.

Celal, P, *Bir Hanımefendinin Ölümü,* Milliyet Yayınları, İstanbul, 1981.

Celal, P., *Evli Bir Kadının Günlüğünden,* Milliyet Yayınları, İstanbul, 1971.

Celal, P., *Jaguar,* Milliyet Yayınları, İstanbul, 1978.

Celal, P., *Üç Yirmi Dört Saat,* Milliyet Yayınları, İstanbul, 1977.

Füruzan, *47'liler,* Bilgi Yayınevi, Ankara, 1974.

Kaya, Ş., "Suat Derviş Romanlarında Kadın Karakterler", *Folklor Edebiyat,* Cilt: 24, Sayı: 96, 2018/4.

Kür, P., *Yarın Yarın,* Bilgi Yayınevi, Ankara, 1976.

Meriç, N., *Dumanaltı,* Cem Yayınevi, İstanbul, 1979.

Meriç, N., *Korsan Çıkmazı,* Dost Yayınları, Ankara, 1961.

Nadir, K., *Romancı'nın Dünyası,* İnkılâp ve Aka Yayınevi, İstanbul, 1981.

Nadir, K., *Seven Ne Yapmaz,* İnkılâp ve Aka Kitabevi, İstanbul, 1981.

Sakarya, H., "9 Ekim Füruzan Doğdu", *Çatlak Zemin,* 29.10.2019

Şafak, E., *Baba ve Piç,* Metis, İstanbul, 2006.

Şafak, E., *Havva'nın Üç Kızı,* Doğan Kitap, İstanbul, 2016.

Şafak, E., *On Dakika Otuz Sekiz Saniye,* Doğan Kitap, İstanbul, 2019.

Şafak, E., *Siyah Süt,* Doğan Kitap, İstanbul, 2007.

Tekin, L., *Gece Dersleri,* Can Yayınları, İstanbul, 2018.

Tekin, L., *Sevgili Arsız Ölüm,* Can Yayınları, İstanbul, 2020.

Yaraman, A., *Cinsiyetçi İkiyüzlülük,* Bağlam Yayınları, İstanbul, 2020.

Yaraman, A., "Cinsiyetçi İkiyüzlülük Bağlamında Gönüllü Ezilme: Simgesel Şiddet", İzmir Barosu Bülten, Kasım 2019.

Yaraman, A., " 'How To Read' Instead Of 'What To Read': Female Authors In Turkish Literature As Objects/Sources Of feminist Critism", Türe, D. F.& Keleşoğlu, B.; Women's Memory The Problem Of Sources, Cambridge Scholar's Publishing, New Castle, 2011.

Zileli, I., *Son Bakış,* Everest, İstanbul, 2019.

ŞÜKRAN ÜST

Rize'nin Pazar ilçesinin Aktepe köyünde doğdu. Ortaöğrenimini Trabzon'da tamamladı. KTÜ Fatih Eğitim Fakültesi Resim İş Bölümü'nü 1997'de bitirdi. Affan Kitapçıoğlu Lisesi'ne görsel sanatlar öğretmeni olarak atandı.

Öğrencileriyle yaptığı çalışmaları *Affan'da Karikatür* adlı kitapta topladı. 2001 yılında Trabzon Anadolu Güzel Sanatlar Lisesi'ne atandı. Bu okuldaki öğrencilerine yurt içi ve yurt dışı yarışmalarda birincilikler kazandırdı.

Ulusal ve uluslararası 200'ün üstünde karma resim sergisine katıldı. Trabzon, Brüksel ve Anvers, Sibirya Omsk, Eskişehir ve İstanbul'da on kişisel resim sergisi açtı. Karikatür alanında on üç karma sergiye katılan sanatçı iki de kişisel karikatür sergisi açtı.

Dört karma fotoğraf sergisinde yer aldı. Birçok gazete ve dergide yayımlanmış karikatürleri, desenleri, sanat yazıları ve röportajları vardır.

Resim yarışmalarında jüri üyeliği yaptı. Yirmi dört yıldır gelenekselleştirdiği 8 Mart Dünya Emekçi Kadınlar Günü Resim Sergisi'ni düzenliyor.

2007'de Femin&Art Kadın Sanatçılar Derneği'ni kurdu, halen genel başkanlığını yürütmektedir.

Trabzon Akçaabat Anadolu Güzel Sanatlar ve Spor Lisesi görsel sanatlar öğretmenliği yapan sanatçı; Trabzon Valiliği, Millî Eğitim Müdürlüğü, sivil toplum örgütleri ve belediyelerle ortak projeler gerçekleştirdi. Kadınların ve kız çocuklarının haklarının korunması için yapılan çalışmalarda aktif görev üstlendi. Millî Eğitim Bakanlığı'nın yeniden yapılanma sürecinde Anadolu Güzel Sanatlar ve Spor Liseleri'nde okutulan "Üç Boyutlu Sanat Eğitimi" dersinin programının hazırlanmasında ve 9-10-11-12. sınıf kitaplarının yazılmasında görev aldı.

Kadın cinayetlerine dikkat çekmek amacıyla, 2010-2020 yılları arasında öldürülen 3 bin yüz elli kadın anısına çizdiği 3 bin yüz elli kadın portresini Trabzon Forum AVM'de (8-15 Mart 2020) sergiledi.

Amacı sanatı toplumda yaygınlaştırmak ve sevdirmektir. Evli ve bir çocuk annesi olan Şükran Üst, çalışmalarını derneğinin bünyesindeki 5. Mevsim Sanat Atölyesi'nde, okuldaki atölyesinde ve evinde sürdürmektedir.

GÜZEL SANATLAR

Tarihimiz güvenli yolu seçmek yerine cesur seçimler yapan ve bu sayede ilklere imza atmayı başaran kadınlarla dolu. Güzel sanatlar hem Osmanlı hem Cumhuriyet döneminde kadınların cesaretlerini ortaya koydukları alanlardan biri oldu. Kadınlar için güzel sanatlar okulu olan İnas Sanayi-i Nefise Mektebi, 1914 yılında, yani Cumhuriyet'in ilanından da önce açılmıştı. Bu okul, bugün öncü olarak andığımız pek çok kadın sanatçı için başlangıç noktasıydı. Cumhuriyet'in ilanıyla birlikte kadınlar güzel sanatlarda daha da aktif olarak varlık gösterdiler. İlk gravür sanatçısından ilk illüstratöre pek çok isim bu dönemde üretim verdi.

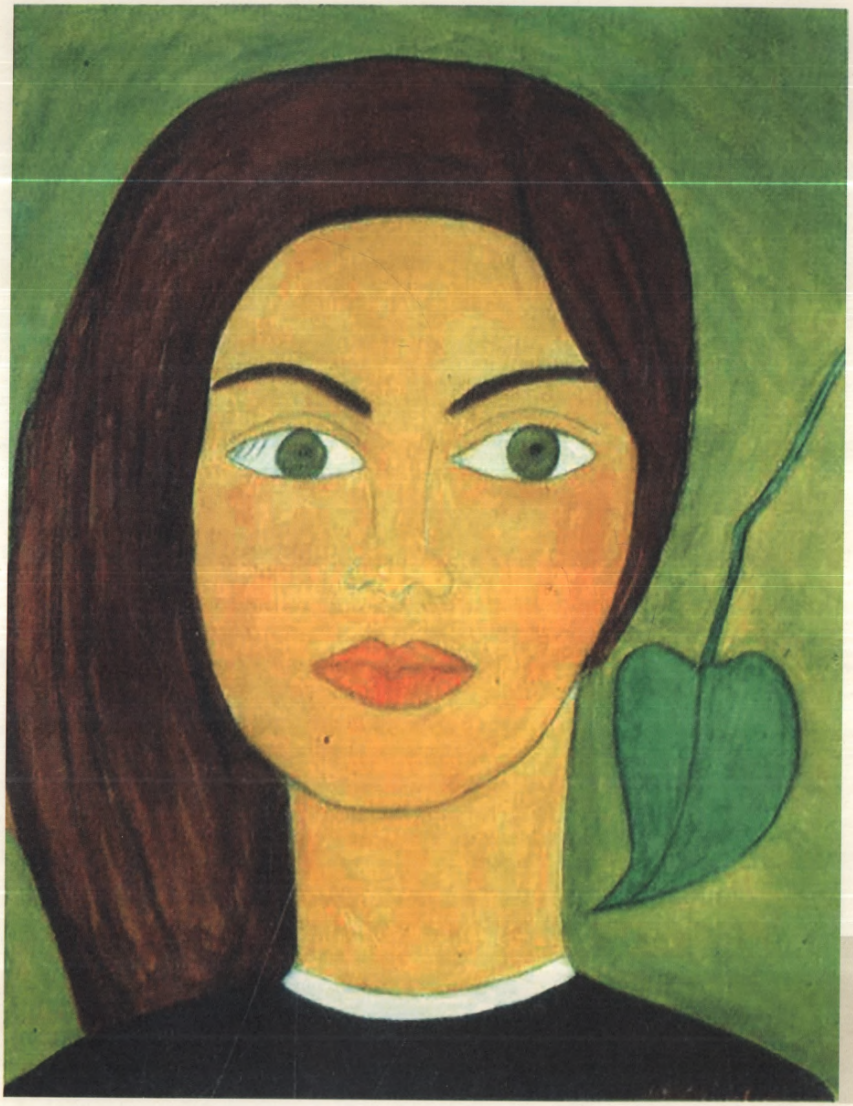

Cumhuriyet Döneminde Güzel Sanatlarda Kadınlar

Şükran Üst

19. YÜZYILDA Batılılaşma ile ülkemizde birçok alanda hareketlilik başlamış, farklı alanlarda gelişmeler yaşanmıştır. Meşrutiyet ve Cumhuriyet'in ilk yıllarına baktığımızda kadın sanatçılarımızın çoğunun eğitimli ve üst düzey görevlerde olan ailelerin kızları olduğu görülüyor. Henüz kızların eğitim için gideceği okullar yok iken kimileri özel dersler almış, ardından eğitim görmek için aileleri tarafından yurt dışına gönderilmişler, kimileri de daha geç dönemde açılan Sanayi-i Nefise Mektebi'nde eğitim görerek resim sanatına yönelmiş, ressam olarak sanatın içinde yer almışlardır. Manzara, natürmort, portre, otoportre, nü konularında çalışan sanatçılar natüralist, empresyonist, kübist ve expresif tarzda eserler üretmişlerdir.

19. yüzyılda başlayan Batılılaşma çabalarının ilk eğitim kurumları askerî kurumlar olmuştur. Bu dönemde askerî okullarda verilen resim dersleriyle asker ressamlar kuşağı oluşmuş, yabancı ressamların verdiği özel dersler sayesinde ve ardından açılan Sanayi-i Nefise Mektepleri'yle eğitim alma olanağı bularak kadın sanatçılarımız yetişmiştir.

Kadının sanata katılımı ancak sosyal yaşama katılımıyla mümkün olabilmektedir.

1883'te Sanayi-i Nefise'nin eğitime başlamasıyla sanat ivme kazanmış, 1916'da başlayan Galatasaray sergilerine kadın ressamlar katılma olanağı bulmuştur.

Portre, kontrplak üzerine yağlıboya, Şükriye Dikmen, 1989. (Kadın Eserleri Kütüphanesi ve Bilgi Merkezi Vakfı Görsel Arşivi)

İlk sayısı Eylül 1908'de yayımlanan *Mehasin* dergisinin başyazarı ve müdürü Mehmet Rauf'tu. (Kadın Eserleri Kütüphanesi ve Bilgi Merkezi Vakfı, Süreli Yayınlar Koleksiyonu)

Bu dönemde kadınların bilinçlenmesini sağlayan, kadın haklarını savunan pek çok yayın çıkarılmıştır. *Mehasin* (1908), *Kadın Bahçesi ve Kadın Dünyası* (1912), *Kadın Duygusu*, *Kadın Âlemi ve Kadınlık* (1913), *Kadın Hayatı* (1918) gibi yayınlar kadın sesini duyurmakta etkili olmuştur.

Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasıyla Türk kadını başta seçme ve seçilme hakkı olmak üzere birçok hakkı elde etmiştir. Türk kadınları Atatürk'ün verdiği hakları boşa çıkarmamış her alanda görünür olmaya başlamışlardır.

Cumhuriyet ideallerini tam manasıyla yüreğinde hisseden kadın sanatçılarımız çalışmalarıyla ve ürettikleriyle Batılılaşma ve aydınlanma sürecinde ülkemize büyük katkılarda bulunmuşlardır. Bu zorlu süreç kadın sanatçılar için sıkıntılı ve özveri gerektiren bir dönem olmuştur.

Ülkemiz sanat eğitiminde de eğitimci olarak görevler üstlenen kadın sanatçılarımız sadece İstanbul'da değil, yurdun çeşitli yerlerinde de resim eğitimi vermişlerdir.

Döneminin öncü kadın sanatçıları sanat alanındaki duyarlılıklarıyla, bilgi ve yetenekleriyle sonraki kuşaklara önderlik etmiş, onlara gidecekleri yolda örnek olacak izler bırakmışlardır.

Bu yazıda, İstanbul'da yaşamış ve güzel sanatlarda ürün vermiş öncü isimleri mercek altına alacağız. Onların eğitim hayatlarını, başarılarını, eserlerini ve eserlerinde çalıştıkları temaları inceleyeceğiz.

Naciye Tevfik Biren (1878-1960)

İstanbul, Çamlıca'da doğan Naciye Hanım, ilk kadın ressamlarımızdandır. Vali olan eşinin görevi nedeniyle farklı yerlerde bulundu ve tüm bu süreçlerde resimle hep yakından ilgili oldu. Sanayi-i Nefise Mektebi'nde öğretmenlik yapan Salvador Valeri'den yağlıboya resim dersleri aldığı biliniyor. Büyük ölçüde portre çalışan Naciye Tevfik'in bir nü denemesi de bulunuyor. Biri kayıp 27 eseri günümüze ulaşan Naciye Tevfik hiç sergi açmadı. Naciye Tevfik 1960 yılında İstanbul'da hayatını kaybetti.

Celile Hikmet Uğuraldım (1880-1956)

Celile Hanım, ilk Türk kadın ressamlarımızdan. Nâzım Hikmet'in annesi, Oktay Rıfat'ın teyzesi... Babası Hasan Enver Paşa'nın görevi nedeniyle Selanik'te dünyaya geldi. Evde öğrenim gördü, saray ressamı Fausto Zonaro'dan resim dersleri aldı.

1900 yılında Hikmet Bey'le evlendi ve onun soyadını aldı. Nâzım Hikmet 1901'de Selanik'te doğdu.

Hikmet Bey'den ayrıldıktan sonra Paris'te kaldı, resim çalışmaları hep devam etti. Portre ağırlıklı çalışan Celile Hanım, yakın çevresinin, aile fertlerinin portrelerini yaptı. Portre kadar nü çalışmalarıyla da nam saldı. Sanatçının bu konudaki tavrını *Celile Hanım* kitabını kaleme alan torunu Murat Germen şöyle anlatır:

> Üretken bir sanatçı olması dolayısıyla çok sayıda resim üreten Celile Hanım, bunların çoğunu etrafındakilere seve seve dağıtır. Bu yüzden aile çevresi dışında da çok sayıda resmi bulunmaktadır. Özellikle hamam resimlerine çok sayıda talep gelir. Ancak, hamam resimlerini verirken bir koşul öne sürer Celile Hanım: "Bunu yatak odasına değil salona asın lütfen."[1]

Soyadı Kanunu'ndan sonra Uğuraldım soyadını seçen Celile Hanım 1956 yılında Ankara'da vefat etti.

Celile Hanım'ın aile çevresinde olan eserleri, ilk kez toplu olarak 1988 yılında Bakırköy Sanat Merkezi'nde sergilendi.

1. Murat Germen, *Celile Hanım*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2001, s. 102.

Vildan Gizer (1889-1974)

İstanbul'da doğdu. Ünlü matbaacı Osman Bey'in torunudur. Vildan Hanım da bu dönemde yetişen diğer öncü kadın ressamlardan bazıları gibi Salvador Valeri'den özel ders aldı. Yine bu dönemin kadın ressamları gibi portreye yoğunlaştı.

Şair Tevfik Fikret'in kuzeni Dr. Hikmet Gizer'le evlenince eşinin görevi sebebiyle yurt dışında, Viyana'da bulundu. Resim yapmaya burada devam etti. Resimlerini hiç sergileyemedi. 1974 yılında İstanbul'da öldü.

Belkıs Mustafa (1896-1925)

Belkıs Mustafa resimde bir kadın olarak önemli pek çok ilke imza atmış bir sanatçıdır. İnas Sanayi-i Nefise Mektebi'nden diploma alan ilk Müslüman kadın ressam olmasının yanı sıra eserlerinde nü kadın temasına yer vermiş ilk Müslüman kadın ressamdır. Öte yandan, devlet bursuyla yurt dışına giden ilk kadın ressamdır.[2]

Almanya'da Berlin Güzel Sanatlar Akademisi'nde eğitim aldı, ardından İstanbul'a döndü ancak 1924 yılında bir kez daha Almanya'ya gitti. Burada Lovis Corinth'in atölyesine katıldı.

Belkıs Mustafa, portreleri, manzaraları, çıplak figürleri ve ölü doğa resimlerini farklı teknikleri deneyerek oluşturdu.[3]

29 yaşında Berlin'de vefat etti. Mezarı Berlin'deki Tempelfoh Türk Şehitliği'ndedir.

2. http://www.istanbulkadinmuzesi.org/belkis-mustafa (erişim tarihi: 14.10.2020).

3. Seda Yavuz, *Belkıs Mustafa*, İstanbul Araştırmaları Yıllığı 7, 2018.

Mihri Müşfik Hanım, İnas Sanayi-i Nefise Mektebi'nin ilk kadın öğretmeniydi. Fotoğrafta İnas öğrencileri kendi eserlerinin önünde poz veriyorlar. (Kadın Eserleri Kütüphanesi ve Bilgi Merkezi Vakfı Görsel Arşivi)

Mihri Müşfik (1886-1954)

1886 yılında İstanbul'da doğdu. Kadınlar için "Güzel Sanatlar Okulu" demek olan İnas Sanayi-i Nefise Mektebi'nin açılmasında büyük rol oynadı (1914). Akademinin ilk kadın öğretmeni ve ilk kadın yöneticisidir.

Babasının sarayla akrabalık bağları sebebiyle Mihri Hanım'ın II. Abdülhamid döneminde saray ressamı Fausto Zonaro'dan ders aldığı bilinmektedir. 20'sine gelmeden Roma'ya kaçtı ve ardından Paris'e gitti. Paris bu yıllarda sanatın her anlamda merkezidir. Sorbonne Üniversitesi'nde eğitim alan Bursalı Selami Paşa'nın oğlu Müşfik Selami Bey'le burada tanıştı ve evlendi.

Mihri Hanım'ın İnas Sanayi-i Nefise Mektebi macerası İstanbul'a döndüğünde başladı. Çıplak model kullanımı, kızların açık havada resim yapması gibi o dönemde görülmeyen gelişmelerin yaşanmasına vesile oldu.*

Mihri Hanım, Cumhuriyet'in ilanından sonra Atatürk'ün portresini yapan ilk Türk ressamdır. Bu portre dev bir pano niteliğindedir ve Halkevleri açılışlarında Ankara Halkevi'ne gönderildi. Daha sonra Yugoslavya Kralı Aleksander'ın anısına Yugoslavya'ya hediye edildi.

Roma'da yaşadığı dönemde XV. Papa Benedict'in portresini de yaptı.

Tevfik Fikret, edebiyata da ilgi duyan Mihri Müşfik'in dostlarından biriydi. Mihri Müşfik, Fikret'in ölümünden sonra, Roma'da aldığı eğitimin de yardımıyla onun maskını yaptı. Türkiye'de yapılan bu ilk mask çalışması, İstanbul, Aşiyan'daki Tevfik Fikret Müzesi'nde yer almaktadır.

Mihri Müşfik için kız kardeşinin ve sonrasında yeğeni Hale Asaf'ın ölümü sarsıcı oldu. Bunun üzerine ABD'ye göç eden Mihri Müşfik, burada dersler verdi ve yine burada vefat etti.**

* Age., s. 102.

** https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/583958 (erişim tarihi: 14.10.2020).

Nazlı Ecevit (1900-1985)

İstanbul'da doğdu. Akademisyen ve politikacı Fahri Ecevit'in eşi, eski Başbakan Bülent Ecevit'in annesidir.

İnas Sanayi-i Nefise Mektebi'nin ilk öğrencilerindendir. Mihri Müşfik Hanım'dan ders aldı. 1922 yılında mezun oldu. İstanbul ve Ankara'da resim öğretmenliği yaptı. Pek çok sergiye katıldı.

Ağırlıkla manzara, portre, doğa temalarına yöneldi, eserlerinde çoğunlukla yağlıboya, suluboya, pastel, karakalem gibi her tarzı başarıyla kullandı. 1985 yılında Ankara'da vefat etti.

"İstanbul Peysajı", Nazlı Ecevit. (Kişisel Arşivlerde İstanbul Belleği, Taha Toros Arşivi)

Fahrelnissa Zeid (1901-1991)

Bu yazıya konu olan birden fazla sanatçının yetiştiği Şakir Paşa ailesinin kızı Fahrelnissa Zeid, Büyükada'da dünyaya geldi. Yazar Cevat Şakir Kabaağaçlı (Halikarnas Balıkçısı) ve gravür sanatçısı Aliye Berger'in kız kardeşi, seramik sanatçısı Füreya Koral'ın teyzesi, ressam Nejat Devrim ile tiyatro sanatçısı Şirin Devrim'in annesidir.

Sanay-i Nefise'nin ilk kız öğrencilerindendir. Paris'te Ranson Akademisi'nde, sonrasında İstanbul Güzel Sanatlar Akademisi'nde eğitimini sürdürdü.

İlk evliliğini yazar İzzet Melih Devrim'le yaptı. Avrupa kentlerine yaptıkları seyahatlerde yazar ve entelektüellerle tanışma fırsatı buldu. Soyadını ise Irak Kralı I. Faysal'ın kardeşi ve dönemin Irak Ankara Büyükelçisi olan Emir Zeid'le yaptığı ikinci evliliğinden sonra aldı.

İlk kişisel sergisini 1944 yılında İstanbul'da kendi evinde açtı. Bunu Paris,

Litografi, Fahrelnissa Zeid. (Kadın Eserleri Kütüphanesi ve Bilgi Merkezi Vakfı Görsel Arşivi)

Londra, New York, Brüksel gibi kentlerde açtığı onlarca sergi izledi.

Fahrelnissa Zeid'in öğrencilerinden Adila Laïdi-Hanieh, kaleme aldığı *Fahrelnissa Zeid: Painter of Inner Worlds* kitabındaki röportajında sanatçıya dair dikkat çekici açıklamalar yapıyor:

> Anlamadığım bir şey vardı. Fahrünnisa'yı tanıdığımda 80'li yaşlarındaydı. Hastaydı, hep yatağında oturuyordu. Bu kadının nasıl olup da bu kadar resim yapmış olduğunu anlayamıyordum. Tanıdığım Fahrünnisa'yı unutup kendime sormam gerekti: Nasıl olur da insanlar böyle resimler yapar? Neden böyle resimler yaparlar? Senfonik bir ölçekteler, minyatürcüler. Bu tür işleri nasıl biri üretir? Cevabımı araştırmam sonucunda buldum.
>
> Başından beri Fahrünnisa hakkında adil bir şekilde yazmak istedim. Kadın ressam, prenses ressam, Türk ressam olarak değil de sadece ressam olarak.
>
> (...) Pre-post-kolonyel dönem kuşağının bir üyesi olarak Batı kültürünü kabul ve takdir etmişti; öz kültürel kimliklere dönüş ya da Batılı ve Batılı olmayan estetikleri birleştiren diskurdan evveldi Fahrünnisa'nın formasyonu. D Grubu üyesi olsa da Anadolu estetiğinin yeniden hayat bulması ve buna duyulan ilginin parçası olmadı. Tamamen ekspresyonist bir metodu vardı. Michelangelo, Rubens ve Apollinaire hakkında yazdı. Charles Blanc, Carl Jung, Kierkegaard, Hegel, Spinoza okudu. Teknik olarak İran minyatürü kontrol etmek üzerinedir. Fahrünnisa'nın işleri kontrolsüzdür; tamamen ekspresyonist bir hale, duruma kendini bırakmak üzerinedir.[4]

Fahrelnissa Zeid, 1970 yılında eşinin ölümünden sonra oğlu Raad'ın yaşadığı Amman'a yerleşti. Bu kentte kendi adını taşıyan bir sanat enstitüsü kurdu.[5]

1991'de Amman'da hayatını kaybetti.

Sabiha Bozcalı (1903-1998)

Cumhuriyet tarihinin ilk profesyonel kadın illüstratörü Sabiha Bozcalı, İstanbul'da doğdu. Varlıklı bir aileden geliyordu ve bunun avantajlarından en iyi şekilde faydalandı. Küçüklüğünden itibaren resme ilgi duydu. Ünlü ressam Ali Sami Boyar'dan özel ders aldı. Yine erken bir yaşta yabancı dil öğrendi. Henüz on beş yaşındayken Berlin'de Lovis Corinth'in, Münih'te Moritz Heymann ve Karl Caspar'ın atölyelerine katıldı. Paris ve Roma'da da bulundu ve çeşitli atölyelere katılarak kendini geliştirdi.

Cumhuriyet Halk Partisi ve Halkevleri tarafından Anadolu kentlerini resmetmek için 1939'da ikincisi düzenlenen Yurt Gezileri'ne seçilen ilk kadındı. Bu geziler Cumhuriyet'e geçişle birlikte ülkenin değişiminin, gelişiminin resmedilmesi adına düzenleniyordu.

Sabiha Bozcalı, akrabası olan Memduh Moran'ın teşvikiyle tanıtım ve reklam işlerine girdi. 1950'lerde *Milliyet* gazetesinde "gazete ressamlığı"na başladı. 1970'lerin ortasında emekli olana kadar pek çok ön yargıya göğüs gererek işini yapmaya çalıştı.[6] Reşad Ekrem Koçu'nun *İstanbul An-*

4. https://www.unlimitedrag.com/post/fahrunnisa-zeyd (erişim tarihi: 16.10.2020).

5. http://www.idildergisi.com (erişim tarihi: 16.10.2020).

6. https://saltonline.org/tr/2034/ben-turkiyenin-ilk-kadin-illustratoruydum (erişim tarihi: 16.10.2020).

Sabiha Bozcalı'nın *Hürriyet* gazetesinde yayımlanmış reklam çizimi. (Kişisel Arşivlerde İstanbul Belleği, Taha Toros Arşivi)

siklopedisi'nin yanı sıra Nezihe Araz, Cahit Uçuk ve Refii Cevad Ulunay gibi yazarların eserleri için illüstrasyonlar yaptı.

Sabiha Bozcalı'nın mektup, fotoğraf, günlük, resim ve katkıda bulunduğu yayınların yer aldığı "Ressam Sabiha Rüştü Bozcalı" sergisi, 22 Aralık 2015-6 Mart 2016 tarihleri arasında İstanbul'da SALT Beyoğlu'nda ziyaretçiyle buluştu.

Sabiha Bozcalı 1998 yılında hayatını kaybetti.

Maide Arel (1907-1997)

İstanbul'da doğdu. İlk ve ortaöğrenimini tamamladıktan sonra Güzel Sanatlar Akademisi'ne girdi. Burada sonradan gelini olduğu Mehmet Ruhi Arel Bey, Nazmi Ziya ve Hikmet Onat'tan dersler aldı. Eşi Şemsi Arel'in görevi nedeniyle bulunduğu Erzincan'da Fransızca ve müzik öğretmenliği yaptı. 1948'de Ankara Halkevi'nin açtığı yarışmada ikincilik ödülü kazandı. Daha sonra Paris'e gitti, burada André Lhote, Fernand Leger ve Jean Metzinger'in atölyelerinde kendini geliştirdi. Eserlerindeki kübizm etkisini bu atölye çalışmalarına bağlamak yanlış olmaz.

İlk kişisel sergisini 1951 yılında İstanbul'da açtı. 1960 yılında Paris'te Arte Moderne müzesinde açılan "Clup International Feminen" sergisinde yer alan "Türk Hamamı" adlı eseriyle bronz madalya kazandı.

Maide Arel'in en önemli eserlerinden biri olarak kabul edilen, yöresel kıyafetiyle çiftetelli oynayan bir kadın figürünü merkezine aldığı "Çiftetelli" isimli eseri, 1974 yılında yine Fransa'da ödüle layık görüldü. Arel, kendi kültüründen beslenen, Anadolu motiflerini eserlerinde evrensel bir dille kullanan ("Gergef İşleyen Kadın", "Türk Hamamı", "Çiftetelli", "Bağ Dönüşü", "Mevleviler") ve bu özelliğiyle ses getiren bir sanatçı oldu. [7]

Maide Arel 1997 yılında İstanbul'da vefat etti.

7. Pelin Avşar Karabaş, "Çağdaş Türk Resim Sanatında Resimleriyle Maide Arel" *İdil*, sayı: 63, 2019 Kasım, s. 1427-1428.

Aliye Berger (1903-1974)

1903'te Büyükada'da doğan Aliye Berger, Fahrelnissa Zeid ve Cevat Şakir'in (Halikarnas Balıkçısı) kardeşi, Füreya Koral'ın teyzesidir. Ülkenin ilk gravür sanatçılarındandır.

Notre Dame de Sion'da öğrenim gördükten sonra 1935-1939 yılları arasında Paris'te ve Berlin'de bulundu, buralarda sanat hareketlerini izledi. Keman virtüözü Carl Berger'le evlendi. Eşinin ölümünün ardından soluğu Londra'da aldı ve burada John Buckland Wright'ın atölyesinde gravür tekniği üstüne çalışmalar yaptı. Londra'ya eşinin kaybının verdiği acıyla baş edebilmek için gittiği ve bu süreçte ablası Fahrelnissa Zeid'in teşvikiyle kendini tamamen sanata verdiği bilinir.

Aliye Berger 1951'de Türkiye'ye döndü ve 140 parçadan oluşan ilk kişisel sergisini açtı. 1954'te Uluslararası Sanat Eleştirmenleri Derneği'nin (AICA) İstanbul'da toplanan kongresi nedeniyle Yapı Kredi Bankası'nın düzenlediği yarışmada "Güneşin Doğuşu" isimli eseriyle birincilik ödülünü kazandı.

Sanatçı, gravürlerini sadece kâğıt üzerine basmadı, zımpara kağıdından tülbente farklı malzemeler denedi. İç dünyasını, acılarını, mutluluklarını, yaşamından kesitleri işlerine yansıttı, bunu bazen fantastik bazen daha gerçekçi bir yaklaşımla yaptı.

Aliye Berger, 10 Ağustos 1974'te Büyükada'da yaşama veda etti.

Büyükada gravür, Aliye Berger. (Kadın Eserleri Kütüphanesi ve Bilgi Merkezi Vakfı)

Hale Asaf (1905-1938)

İstanbul'da doğdu. Notre Dame de Sion'da okudu. Teyzesi ünlü ressam Mihri Müşfik Hanım'dan dersler aldı. Daha sonra Berlin Güzel Sanatlar Akademisi'nde bulundu.

1927 yılında İnas Sanayi-i Nefise'ye başladı. Daha sonra Millî Eğitim Bursu'yla Paris'e gitti. Türkiye'ye döndüğünde Bursa'da resim öğretmenliği yaptı. Müstakil Ressamlar ve Heykeltıraşlar Birliği'nin tek kadın üyesiydi. Bu dönemde ilk sergisini Ankara Etnografya Müzesi'nde açtı (1929).

Portre ve figür ağırlıklı çalışan Hale Asaf, 1938 yılında Paris'te vefat etti. Pek çok eseri orada kaldı.

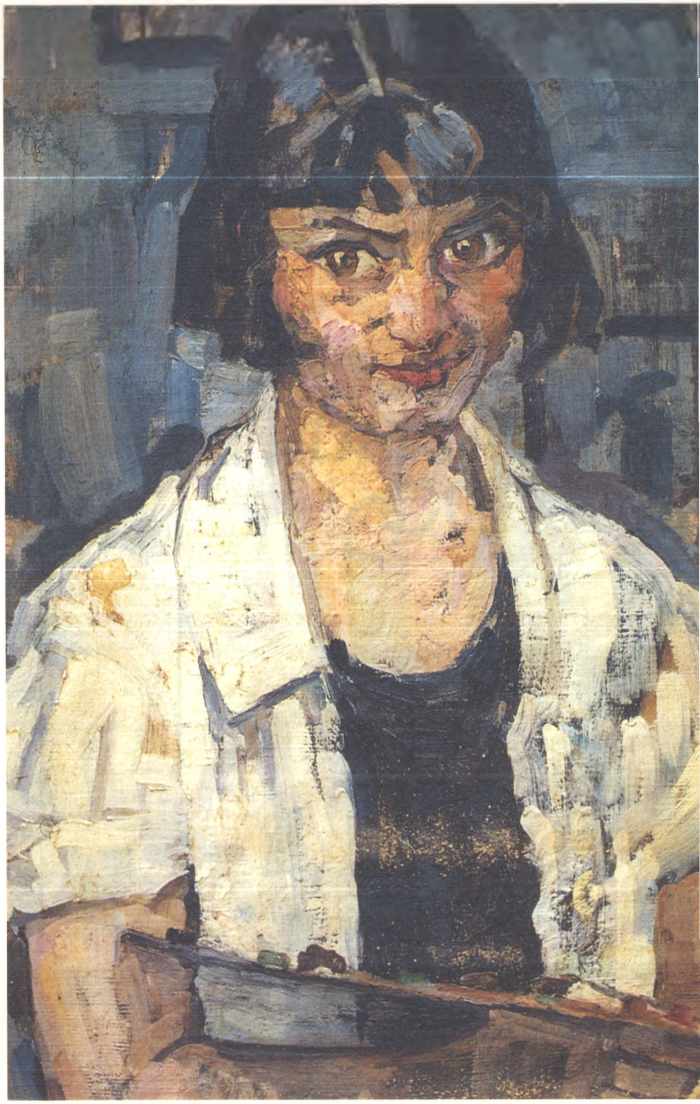

Hale Asaf'ın kendi fırçasından portresi. (Kişisel Arşivlerde İstanbul Belleği, Taha Toros Arşivi)

Füreya Koral (1910-1997)

Türkiye'nin ilk kadın seramik sanatçısı, Büyükada'da, Şakir Paşa Konağı'nda dünyaya geldi. Şakir Paşa ailesinin hemen her üyesi sanatın içindeydi. Halikarnas Balıkçısı olarak bilinen Cevat Şakir Kabaağaç, ressam Fahrelnissa Zeid, gravür sanatçısı Aliye Berger, aktris Şirin Devrim...

Füreya Koral 1927'de Notre Dame de Sion Kız Lisesi'nden mezun oldu ve ardından İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Felsefe Bölümü'ne girdi. Sonraları teyzesi Aliye Hanım'la evlenecek olan Macar Prof. Charles Berger'den keman dersleri aldı.

İki yıl süren ilk evliliği süresince iki kez bebeğini kaybetti ve bu evlilik sona erince baba evine döndü. İkinci evliliğini kendinden yaşça büyük olan milletvekili Kılıç Ali ile yaptı. Ölümünün 20. yılında gerçekleştirilen "Füreya" sergisinin küratör ekibi, Füreya Koral'ın bu zor dönemi nasıl aştığını ve acının bu ailede sanatın önünü nasıl açtığını şöyle anlatıyor:

> Füreya Koral, bu süreci daha sonra verdiği söyleşilerde 'boş' olarak nitelendiriyor. Bunun nedeni kendi varoluşunu kendisinin tanımlayamaması; hayatta yararlı olamadığı fikri. Bu fikrin yarattığı rahatsızlık nedeniyle hastalanıp İsviçre'de sanatoryumda yattığında, orada toprakla uğraşmaya başladıktan sonra iyileşebiliyor ancak. Bu uğraşı, yine Fahrelnissa Zeid ve Aliye Berger'in ısrarları ve destekleriyle hayatına giriyor. Sonrasında da hiç durmuyor zaten...

Füreya Koral, tedavisinin ardından gittiği Paris'te dönemin ünlü seramik sanatçılarından Georges Serré ile tanıştı ve onun yönlendirmesiyle çeşitli seramik atölyelerinde çalıştı. 1951'de önce Paris'teki Galerie M.A.I.'de, ilerleyen aylarda ise Türkiye'nin ilk özel çağdaş sanat galerisi Maya Galerisi'nde ilk kişisel sergisini açtı.

Füreya Koral, sanatın müzelere hapsolmasına karşıydı. Sanatın insanla iç içe olması gerektiğini düşünüyordu. Bu anlamda, kamusal alanlarda bulunan eserleri dikkat çekicidir. İstanbul Marmara Oteli'nin lobisindeki duvar panosu (1960), İstanbul Manifaturacılar Çarşısı 1. Blok dış cephesinde yer alan soyut seramik kompozisyon (1965), İstanbul Divan Otel'deki duvar panosu (1969) söz konusu eserlerden birkaçıdır. Sanatında Anadolu etkileri her daim kendini belli eder.

Füreya Koral, ilk seramik atölyesinin de kurucusudur. Burası yeni nesil seramik sanatçılarının yetişmesine zemin hazırlamıştır.

Aralarında Salon d'Octobre (Paris), Modern Sanat Müzesi (Mexico City), Napstkovo Muzeum (Prag) ve Smithsonian Institute (Washington) gibi köklü kurumların da bulunduğu birçok yerde sergi açtı. Vallauris Bienali'nden (Fransa) 1968'de onur diploması aldı, Cannes Uluslararası Seramik Sergisi'nde gümüş madalyaya (1955), Prag Uluslararası Sergisi'nde (1962) ise altın madalyaya layık görüldü.

Füreya Koral 1997 yılında İstanbul'da hayatını kaybetti.

Seramik pano, Füreya Koral.
(Kadın Eserleri Kütüphanesi
ve Bilgi Merkezi Vakfı)

Eren Eyüboğlu (1911-1988)

Romanya'da doğdu. Ortaöğretim yıllarında özel resim dersleri aldı. Romanya Yaş Güzel Sanatlar Akademisi'nde resim öğrenimi gördü. 1929 yılında okulu bitirdikten sonra Paris'e gitti. Dört yıl boyunca Julian Akademisi'nde André Lhote'un öğrencisi oldu. 1930 yılında Paris'te tanıştığı kendisi gibi resim sanatçısı olan Bedri Rahmi Eyüboğlu ile 1936 yılında evlenerek İstanbul'a döndü.

Bedri Rahmi Eyüboğlu ile birlikte D Grubu'na (kübizm ve soyut sanata meyilli sanatçıların 1933 yılında oluşturduğu grup) katıldı. Onunla Anadolu'yu dolaştı. Anadolu'nun coğrafyasından, insanından etkilendi ve bu ilhamı eserlerine yansıttı.

Resmin yanında mozaik de çalıştı. Ankara Etibank (1956), 4. Levent Konut Duvarları (1957), İstanbul Manifaturacılar Çarşısı (1965), Cerrahpaşa Hastanesi (1978), Haydarpaşa Göğüs Hastalıkları Hastanesi (1979) için gerçekleştirdiği mozaik panoları bilinir. Geride çok sayıda sanat eseri bırakan Eren Eyüboğlu, 1988 yılında İstanbul'da öldü.

İstanbul Manifaturacılar Çarşısı 1. Blok'ta yer alan Eren Eyüboğlu imzalı mozaik pano, 1965. (Fotoğraf: Atilla Alp Bölükbaşı)

Bedia Güleryüz (1908–1991)

İstanbul'da doğdu. İnas Sanayi-i Nefise'de Feyhaman Duran'dan resim dersleri aldı ve buradan mezun oldu. Avrupa sınavlarına katılması ve üst üste iki sınav kazanmasına rağmen ailesi Avrupa'ya gitmesini onaylamadı. Ancak amcasının doktora yapmak için Berlin'e gidişi Bedia Güleryüz'ün de 1936 yılında sanat öğrenimini ünlü ressam ve hoca Arthur Kampf'ın yanında 1939 yılına kadar sürdürmesine vesile oldu. Berlin'de iki yıl Güzel Sanatlar Akademisi'nde öğrenim gördü. Bedia Güleryüz, izlenimci anlayışta eserler üretti ve tüm eserlerini doğada yaptı. Resmî ve özel birçok koleksiyonda eserleri bulunmaktadır.

Bedia Güleryüz 1991 yılında İstanbul'da öldü.

Frumet Tektaş (1912–1961)

İstanbul'da doğdu. Babası Roma büyükelçilerimizden Suat Davaz'dır. Suat Davaz, kızının resme olan yeteneğini keşfedip onu Villa Medicis Fransız Akademisi'ne gönderdi. Frumet Hanım burada Emile Beaume, Castaing gibi tanınmış hocalardan ders aldı. Sanatçının sonraki durağı İngiliz Akademisi (Via Margutta) oldu. Babasının Paris'e atanmasıyla eğitimini bu şehirde devam ettirdi ve sadece resme yöneldi.

Frumet Hanım 1938'de İstanbul'a döndü ve Afif Tektaş'la evlendi. Müzisyenlerle, edebiyatçılarla ve birçok sanatçıyla bir aradaydı. Filarmoni Derneği'ni böyle bir atmosferde hayata geçirdi. Konferansların düzenlendiği, toplantıların yapıldığı dernek, Frumet Tektaş'ın ilk sergisine de ev sahipliği yaptı (1945).

Frumet Tektaş çoğunlukla figüratif eserler üretti. Natürmort ve portre çalıştı.

Taha Toros kaleme aldığı "Bir Sanat Meleği: Frumet Tektaş" yazısında Suat Davaz'ın mesai arkadaşı olan Atatürk'ün Frumet ismini sert ve eskimiş olarak nitelendirip Türkçeleştirmek istediğini yazar:

> Önce (Parlak) diye düşünmüştü ama (Parla)'da karar kıldı. Ve Frumet'e (Parla) adını verdi. Ne var ki Frumet'e verilen bu ad, kâğıt üzerinde, tatlı bir anı olarak kaldı.[8]

Uzun süren bir hastalıktan sonra 4 Şubat 1961'de hayata gözlerini kapadı.

Nermin Faruki (1914–1991)

Osmanlı Devleti'nin ilk parfüm üreticisi fabrikatör Ahmet Faruki'nin kızı Nermin Faruki İstanbul'da doğdu. İstanbul ve Berlin'de eğitim gördü. Türkiye'de ilk heykel sergisini açtı.

Nermin Faruki, Cumhuriyet'in ilk kuşağını oluşturan sanatçılardandır. Heykelin yanı sıra resim yapmayı da sürdürdü. Heykel alanında başlangıçta Alman ekolünün etkisiyle planların ışıkla vurgulandığı anlayışta büstler yaptı, daha sonraki dönemlerinde bakır levhalar üzerine soyut formlar yerleştirdi. Dönemin koşullarında nü çalışmak kolay değildir. Sanatçılar yavaş yavaş bu zorluğu aşmaya çalışırken Faruki çıplak heykel çalışmalarına cesurca imza attı. Nermin Faruki'nin eşi de kendisi gibi bir heykeltıraş olan Nijat Sirel'dir.

8. Taha Toros, "Bir Sanat Meleği: Frumet Tektaş", İstanbul Şehir Üniversitesi Kütüphanesi, Taha Toros Arşivi, s. 4.

1955 yılından sonra resim çalışmalarını artıran Nermin Faruki, 1956'da Bahar ve Çiçek Bayramı nedeniyle yaptığı eserle birincilik ödülü aldı. 2. İstanbul Festivali'nde de birincilik sanat ödülünü kazandı. İlk kişisel sergisini 1957 yılında İstanbul Şehir Galerisi'nde açtı.[9]

Nermin Faruki 1991'de İstanbul'da öldü.

Şükriye Dikmen (1918–2000)

İstanbul'da doğdu. Cumhuriyet dönemi kuşağını temsil eden sanatçılardandır. Güzel Sanatlar Akademisi Resim Bölümü'nden 1948 yılında mezun oldu ve Paris'e gitti. Fernand Léger, Gustave Singier ve Roger Chastel'den eğitim aldı. 1953 yılında Paris Ecole du Louvre'un Sanat Tarihi Bölümü'nden mezun oldu ve Türkiye'ye geri döndü. İlk kişisel sergisini de bu dönemde Fransız Konsolosluğu'nda açtı (1954). 1957'de Edinburgh Festivali'ne, 1961'de Sao-Paulo Bienali'ne, 1962'de Paris, Brüksel ve Viyana'da açılan "Çağdaş Türk Sanatı" sergilerine katıldı.[10]

Natürmortları, figürlü resimleri Paris'te aldığı eğitimden, birlikte çalışma fırsatı bulduğu isimlerden etkiler taşır ancak Şükriye Dikmen'in alametifarikası portre resimleridir. Uzun, ince boyunlar ve iri gözlerin dikkat çektiği genç kız ve kadın portreleri yalındır.

Şükriye Dikmen, 16 Eylül 2000 tarihinde vefat etti.

Leyla Gamsız (1921–2010)

İstanbul'da dünyaya geldi. Babasının görevi sebebiyle öğrenim hayatı farklı kentlerde devam etti. Resim konusundaki yeteneğini keşfeden hocası, aynı zamanda usta bir ressam olan Eşref Üren'di. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Coğrafya Bölümü'nden mezun olunca Yüksek Resim Bölümü'ne yazıldı. Burada Bedri Rahmi Eyüboğlu'nun öğrencisi oldu. Kurucularından olduğu "Onlar" grubu, 1947 yılından 1955'e kadar faaliyet gösterdi. Eyüboğlu'nun öğrencileri olarak kurdukları bu grubun amacı resimde Doğu-Batı sentezini yansıtmak ve bu anlamda genç sanatçılara dikkat çekmekti.

Leyla Gamsız, Fransız Konsolosluğu'nda açtığı ilk kişisel sergi (1949) sayesinde konsolosluktan burs kazandı ve Paris'e gitti. Burada Andre Lhote ve Fernand Leger'le çalıştı (1952).

İstanbul'a döndüğünde "Onlar" grubunda da birlikte yer aldığı Hulusi Sarptürk'le evlendi. Hulusi Sarptürk'ün öğretmenliği sebebiyle bir süre İstanbul dışında yaşadılar (Hendek, Sakarya). Bu deneyimin Leyla Gamsız'a ilham olduğu ve farklı gözlemlerinin eserlerine yansıdığı bilinir.

Leyla Gamsız, 1964 ve 1967'de Akademi Ödülü, 1987'de ise Simavi Vakfı Görsel Sanatlar Ödülü'nü aldı.

2010 yılında İstanbul'da vefat etti.

Leyla Gamsız Sarptürk, Adsız, 1992.
(Kadın Eserleri Kütüphanesi ve Bilgi Merkezi Vakfı Görsel Arşivi)

9. https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/39892

10. http://turkishpaintings.com/index.php?p=37&l=1&modPainters_artistDetailID=557

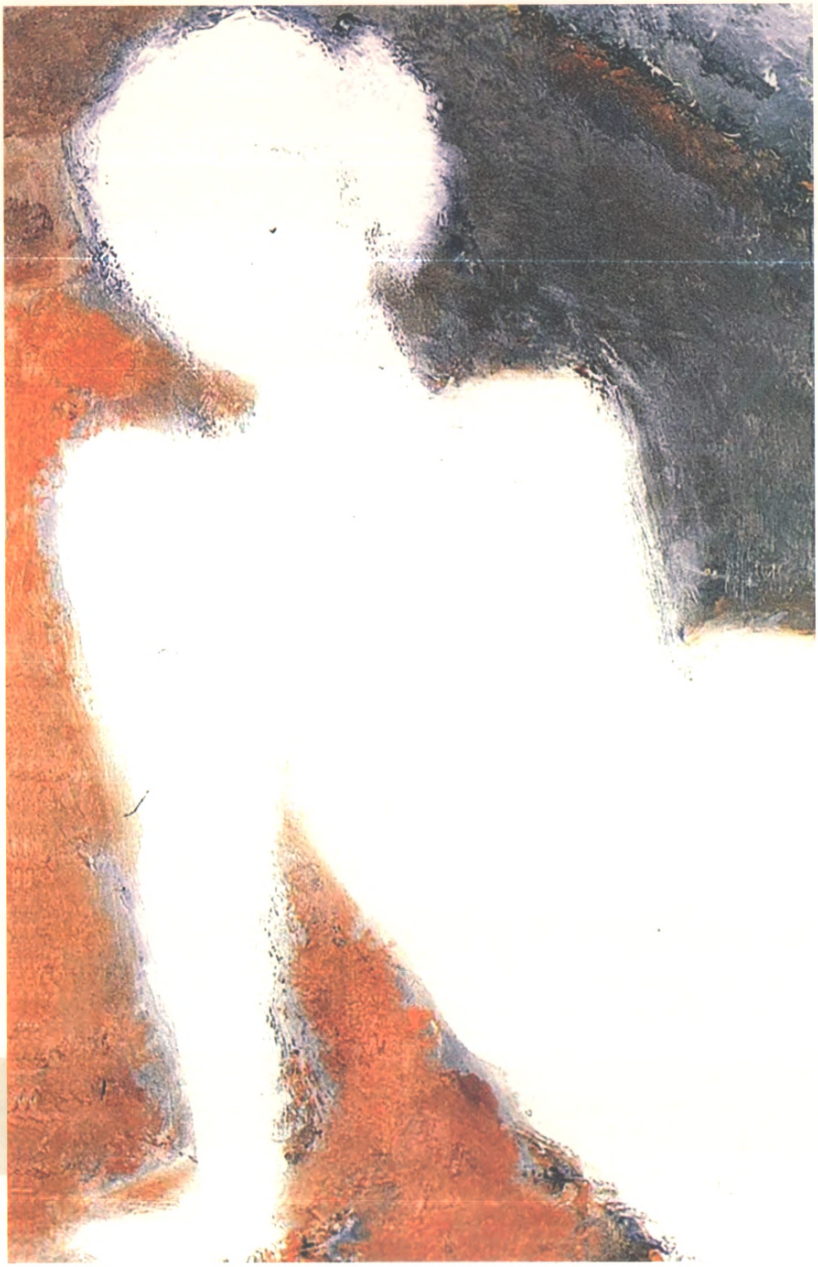

Kaynakça

Akçaoğlu, Zeliha, "Bir Kadın Sanatçı: Şükriye Dikmen", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi,* Sayı: 3/11, Bahar, 2010.

Aliçavuşoğlu, E, "Bengütaş Sabiha", *Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi*, C. I, Yem Yayını, İstanbul.

Alpaslan, Ali, "Leyla Gamsız", *Gösteri* dergisi, Ocak 1988.

Anonim, Ada Yayınları, İstanbul 1978.

Batur, Enis, "Şükriye Dikmen'in Yolu", Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2000.

Büyük Larousse Sözlük ve Ansiklopedisi, Milliyet Gazetecilik AŞ, C. 6, İstanbul, 1986.

Dikmen, Şükriye, Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2000.

Elibal, Gültekin, *Atatürk ve Resim-Heykel,* Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.

Elibalta, Gültekin, "Şükriye Dikmen Olgusu", *Sanat Çevresi Dergisi*, Sayı: 55, Mayıs, 1983.

Gezer, Hüseyin, *Cumhuriyet Dönemi Türk Heykeli,* Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları Ankara, 1984.

Hale Asaf, *Görsel Sanatlar Ansiklopedisi,* "Usta Türk Sanatçıları" https://www.turkishpaintings.com/ind

İslimyeli, Nüzhet, *Türk Plastik Sanatçıları Ansiklopedisi*, Ankara Sanat Yayınları, 1967.

Milliyet Büyük Ansiklopedi, Milliyet Yayın AŞ, C. 4, İstanbul, 1986.

Rona, Zeynep, "Faruki Nermin", *Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi*, C. I, Yem Yayını, İstanbul.

Tansuğ, Sezer, *Çağdaş Türk Sanatı,* 8. basım, İstanbul.

Toprak, Burhan, *Sanat Tarihi,* C. 3, Tarihsiz.

Toros, Taha, *Ak Yayınları Sanat Kitapları Serisi:* 12-1 AK/43/1988, İstanbul: Akbank, 1988.

Tükel, Uğur, *Aristide Maillol, Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi* (Resim-Heykel-Mimarlık-Tasarım-Arkeoloji-Fotoğraf), C. 2, İstanbul, 2008.

Yeşilkaya, Neşe G., "Osmanlı'da ve Cumhuriyet'te Anıt-Heykeller ve Kentsel Mekân", *Sanat Dünyamız,* Sayı: 82, İstanbul, 2002.

Yararlanılan Web Siteleri ve İnternet Kaynakları

https://www.unlimitedrag.com/post/renkli-ve-gizli-bir-dunya-fureya

https://iskenderundenizmuzesi.dzkk.tsk.tr/tr/emine-naciye-teyfik-kimdir

https://dunyalilar.org/celile-2.html/

https://www.dersimiz.com/bilgibankasi/mihri-musfik-hanim-kimdir-hakkinda-bilgi-5979

https://isteataturk.com/g/icerik/Mihri-Rasim-Musfik-Maresal-Ataturk/1569

http://kitrebebekyaraticisi-zehramufitsaner.blogspot.com/2016/03/zehra-mufit-saner-1876-1956.html

http://earsiv.sehir.edu.tr:8080/xmlui/bitstream/handle/11498/52635/001642190010.pdf?sequence=1&isAllowed=y

https://www.turel-art.com/urun/vildan-gizer-natur-mort-tablo-tuyb-48x38cm/

https://resimbiterken.wordpress.com/2014/05/20/belkis-mustafa/

https://www.biyografya.com/biyografi/8897

http://www.turkishpaintings.com/index.php?p=37&l=1&modPainters_artistDetailID=598

https://sanatkaravani.com/turkiyede-onemli-kisilikler-fahrelnisa-zeid/

http://www.antikalar.com/zeid

https://saltonline.org/en/2034/ben-turkiyenin-ilk-kadin-illustratoruydum

https://gaiadergi.com/sanat-tutkusunu-doludizgin-yasayan-bir-kadin-sabiha-bozcali/

https://uzunkopruses22.wordpress.com/kultur-sanat-3/bilmeniz-gereken-18-turk-kadin-ressam/

https://www.kimmihri.com/painter-mihri/

https://www.akbanksanat.com/kitap/ilk-kadin-ressamlarimiz-the-first-lady-artists-of-turkey/3867

http://www.leblebitozu.com/aliye-berger-eserleri-ve-hayati/
https://edebiyatvesanatakademisi.com/turk-ressamlar/kadin-ressam-hale-asaf/2081
https://oggito.com/icerikler/hale-asaf-uzerine-notlar/63432
http://www.leblebitozu.com/12-turk-ressamin-carpici-otoportreleri/ https://tr.m.wikipedia.org/wiki/Dosya:Hale_Asaf_Otoportre.JPG
https://www.biyografya.com/biyografi/10506 http://hakkindabilgial.com/hale-asaf-kimdir/
https://www.istanbulsanatevi.com/unlu-sanatcilarin-hayati/soyadi-a-unlu-sanatcilarin-hayati/maide-arel-hayati-ve-eserleri/
http://www.turkishpaintings.com/index.php?p=37&l=1&modPainters_artistDetailID=617
https://twitter.com/sanattcadisi/status/835218567486373889/photo/1
http://www.leblebitozu.com/bilmeniz-gereken-18-turk-kadin-ressam/
http://artists-birthdays.blogspot.com/2018/01/bedia-guleryuz-1908-1991.html
https://tiyatrolar.com.tr/bedia-guleryuz
http://artists-birthdays.blogspot.com/2018/01/bedia-guleryuz-1908-1991.html
http://www.mimarizm.com/etkinlikler/sergiler/fureya-nin-izinde_128818
https://www.ensonhaber.com/biyografi/sanatci/fureya-koral-kimdir
https://www.inceeleyen.com/haberlik/bedri-rahmi-eyuboglu-ve-eren-eyuboglunun-eserleri-sanatseverlerle-bulusuyor/
https://www.istanbulsanatevi.com/turk-ressamlar/eren-eyuboglu-hayati-ve-eserleri/
https://turkishpaintings.com/index.php?p=37&l=1&modPainters_artistDetailID=1512
http://www.leblebitozu.com/bilmeniz-gereken-18-turk-kadin-ressam/
https://docplayer.biz.tr/16677174-Cumhuriyet-donemine-isik-tutan-iki-heykeltiras-mahir-tomruk-ve-ali-nijat-sirel.html
https://twitter.com/TUTUNAZ/status/1246212350560153600/photo/1
https://arastirmax.com/en/system/files/dergiler/79199/makaleler/9/10/arastirmax-inas-sanayi-i-nefise-mektebinin-ilk-kadin-heykeltraslari.pdf
https://twitter.com/tutunaz/status/1246212350560153600
https://tr.wikipedia.org/wiki/Nermin_Faruk%C3%AE
https://docplayer.biz.tr/16677174-Cumhuriyet-donemine-isik-tutan-iki-heykeltiras-mahir-tomruk-ve-ali-nijat-sirel.html
https://arsizsanat.com/portre-sukriye-dikmen/
https://www.mutualart.com/Artwork/Portre/D97D04A-33B9F3D49
http://idildergisi.com/makale/pdf/1451554981.pdf
http://www.idildergisi.com/makale/pdf/1451554981.pdf
http://www.turkishpaintings.com/index.php?p=37&modPainters_artistDetailID=779
http://www.istanbulkadinmuzesi.com/leyla-gamsiz-sarpturk
https://www.artiummodern.com/urun/1583345/leyla-gamsiz-1921-2010-nu-imzali-kagit-uzerine-yaglibo-ya-66-x-43-cm
https://blog.milliyet.com.tr/Ilk_kadin_ressamimiz!____Mihri_Musfik/Blog/?BlogNo=211345
M. Zahit Büyükişleyen, Hale Asaf, kendi sürgününde bir kadın ressam, sanat yazıları, https://blog.milliyet.com.tr/hale-asaf--kendi-surgununde-
vikipedi- hale asaf
https://blog.milliyet.com.tr/Ilk_kadin_ressamimiz!____Mihri_Musfik/Blog/?BlogNo=211345
https://blog.milliyet.com.tr/Blog.aspx?BlogNo=156617
https://www.turkishpaintings.com/ind

PELİN BATU

1978'de doğdu. Marymount Lisesi'nden mezun olduktan sonra New York Üniversitesi'nde edebiyat ve drama okudu. Boğaziçi Üniversitesi Tarih lisansını bitirdikten sonra yine aynı okulda Batı Dilleri ve Edebiyatı Bölümü'nde master ve doktorasını tamamladı. Sinema kariyerine Ferzan Özpetek'le başladıktan sonra pek çok filmde rol aldı. İlk kitabı *Glass/Cam* 2003 yılında Yapı Kredi Yayınları'ndan çıktı. Bunu 2009'da şiir kitabı *The Book of Winds (Rüzgârlar Kitabı)* takip etti. 2013 yılında üçüncü şiir ve eskiz kitabı *Resim Defteri* yayımlandı. Ardından *Kayıp Şeyler Divanı*, *Her Şey bir Hikâye ile Başladı* ve *Labirentin* adlı kitapları yayımlandı. *Hayatın Seyrini Değiştiren Kadınlar* adında biyografik eseri 2019 yılında İnkılâp Kitabevi tarafından yayımlandı. Belgesellerde görev aldı ve çeşitli televizyon programları yaptı; *Habertürk* kanalında "Kısa Devre", "Tarihin Arka Odası", "Rengahenk", IMC TV'de "Koyu" gibi çeşitli televizyon programları yaptı. "Yakın Tarihimizle Yüzleşme" adlı programı hazırlayıp sundu. *Milliyet* gazetesinde köşe yazdı. *Atlas Tarih*'te makaleleri yayımlanmaktadır. Pek çok sivil toplum örgütüyle çalışıp Anadolu'da projeler yapmaktadır.

MİMARİ

Köy Enstitüleri ile başlayan aktif meslek yaşamı, İstanbul başta olmak üzere ülkenin çeşitli yerlerinde imza attığı etkileyici restorasyonlarla devam etti. Mualla Eyüboğlu, pek çok alanda ilklere sahne olan erken Cumhuriyet döneminin önde gelen kadın aktörlerinden, Türkiye'nin ilk kadın mimarlarından...

Mualla Eyüboğlu, Beyoğlu'nda Doğan Apartmanı'ndaki evinde. (Mustafa Turgut, *Toplumsal Tarih*, Mart 2017 / Kadın Eserleri Kütüphanesi ve Bilgi Merkezi Vakfı Görsel Arşivi)

Anadolu'yu Karış Karış Gezen İlk Kadın Mimar
Mualla Eyüboğlu (Anhegger)

Pelin Batu

TÜRKİYE'YE yeni gelmiştim. Annemin çocukluk arkadaşının oğluyla aynı okula yazılınca yeni şehrimin mihmandarı oldu. Bir gün beni çok sevdiği bir hanım olan Mualla Hanım'ın Doğan Apartmanı'ndaki evine götürdü. Ondan sonra Mualla Hanım ve eşi Robert'le çok güzel bir dostluğumuz gelişti, onlarla sanat ve edebiyat üzerine konuştuk, İstanbul'un en güzel silüetinin arka fonunu oluşturduğu müze-vari evlerinde bu muzip, akıllı, renkli insanlarla dolu dolu sohbetler ettik. Bugün Mualla Hanım'la beraber olsam ona neler neler sorardım, ama yirmi iki yıl evvel ne kendisini ne de ailesini doğru dürüst tanımayan bir gezgin olarak sadece eksantrik bir kadını bulmuş olmanın keyfini çıkarmıştım. Bugün onun hayatını okuyunca, kıymetini daha da iyi anlıyor, onu büyük bir hayranlık ve sevgiyle yad ediyorum.

Mualla Eyüboğlu, 13 Mart 1919'da Aziziye, Sivas'ta dünyaya geldi. Babası Osmanlı'nın son dönem kaymakamlarından Mülkiyeli Mutasarrıf Rahmi Bey. Adını Eyübzadelerden alıyordu. Silvan'dan gelen Eyyubi ailesinin son kuşağını temsil ediyordu Mualla. Babası ilk başlarda Atatürk'ün büyük destekçilerinden biriydi. Dolayısıyla eşi Lütfiye Hanım ile çocuklarının ilk yılları Kurtuluş Savaşı'nın gölgesinde Kütahya ve Artvin'de geçti. Rahmi Bey, ailesini Atatürk'ün inkılaplarının idealleriyle eğitti. Atatürk, ikinci mecliste Rahmi Bey'e vekillik teklif eder, Mualla Hanım da babası Trabzon milletvekili seçilince ilkokulu Trabzon'da okur. Rahmi Bey, Fethi Okyar'la birlikte Cumhuriyet Fırkası'nı kuranların arasında yer alınca Atatürk düşmanlığıyla suçlanır fakat İsmet İnönü devreye girince mesele diplomatik yollarla çözülür. Ailesi, özellikle çocukları iyi bir eğitim alsınlar diye İstanbul'a taşınmaya karar verir ve Mualla burada İstanbul Kız Lisesi'ne yazılır. Edebiyat ve güzel sanatlara meyilli bir öğrencidir Mualla. Üniversite çağına geldiğinde mimarlık okumak istediğine karar verir ve Güzel Sanatlar Akademisi'ne yazılır. Mimarlık dersi ülkemizde ilk kez İstanbul Güzel Sanatlar Akademisi'nde

1930'lu yıllarda verilmeye başlamıştı. Mualla Eyüboğlu; Leman Cevat Tomsu, Münevver Belen, Leyla Turgut ve Neriman Birce'den sonra mimarlık bölümünde okuyan beşinci kadındı, dolayısıyla ülkemizin ilk kadın mimarlarından sayılır.[1] Buradaki eğitim Bauhaus modeli üzerine kurulmuş, kurumun başına Ernst Egli, ardından da Bruno Taut getirilmişti.[2] Mualla Hanım, okulunda benimsediği Bauhaus felsefesini daha sonraki yıllarda Köy Enstitüleri'nde hayata geçirecekti. Üniversiteden 1942 yılında mezun oldu ve ağabeyi, yazar Sabahattin Eyüboğlu'nun yanına Ankara'ya gitti. Cengiz Bektaş'ın anlattığı üzere Sabahattin Eyüboğlu tam bir imece adamıydı ve herkesi de imeceye çağırırdı. Bu çağrılarına hem arkadaşları hem de çok sevdiği kız kardeşi hep koşardı. Bu sefer de öyle oldu: Daha yeni mezun bir kız çocuğu olarak annesinden ağabeyinin yanına bir hafta gitmek için izin aldı, gidiş o gidiş... Bundan sonra hayatı hep yollarda, Anadolu ve Balkanlar'ın zengin topraklarını karış karış gezerek geçecekti.[3]

Mualla Eyüboğlu Köy Enstitüleri'nde

Ankara'dayken Sabahattin Eyüboğlu'nun kız kardeşini Köy Enstitüleri'nin mimarı ve dönemin İlköğretim Genel Müdürü İsmail Hakkı Tonguç'la tanıştırmasıyla hayatının ekseni değişti. Bu tanışmanın ardından ülkemizde açılan on beşinci Köy Enstitüsü olan Ankara'daki Hasanoğlan Köy Enstitüsü'nde Yapı Kolu Başkanlığı yaptı çiçeği burnunda genç mimar Mualla. Burada dedem Selahattin Batu'yla yakınen çalışmıştır. Şair ve zootekni Profesörü olan dedem, Eyüboğlu ailesiyle çok yakın arkadaşmış. Mualla Hanım ve diğer öğretmenler öğrencilerle birlikte kırk üç bina yapıp müzikten sosyolojiye, ekonomiden edebiyata çeşitli dersler vermiştir. Müzik derslerinin Ruhi Su ve Âşık Veysel, dil-edebiyat derslerinin Sabahattin Eyüboğlu, tiyatro derslerinin Mahir Canova gibi üstatlar tarafından verildiği bu yer, 1947 yılında kapatılana değin çok kıymetli eğitim merkezlerimizden biri olagelmiştir. Mualla Eyüboğlu Köy Enstitüsü'nde kendi konusu olan mimari haricinde zirai yapıcılık, teknik resim, iç süslemeciliği, sanat ve uygarlık tarihi, işlik ve seminer çalışmaları derslerini veriyordu.[4]

Mualla Eyüboğlu, Hasanoğlan Köy Enstitüsü'nde Yapı Kolu Başkanı olarak çalıştıktan sonra Aydın, Erzurum, Eskişehir, Kayseri ve doğduğu yer olan Sivas'taki Aziziye kasabasındaki Köy Enstitüleri'ni bizzat kendi açtı.

Mualla Eyüboğlu ilk Köy Enstitüsü tecrübesinin ardından hayatının büyük bir bölümünü Anadolu'yu karış karış gezip yapılar inşa ederek ve öğretmenlik yaparak geçirdi. 1942-1947 yılları arasında yirmi bir Köy Enstitüsü'nün kuruluşunda görev aldı. Köy Enstitüleri onun için sadece ders tecrübesi değil teorinin pratiğe dönüştürülmesi açısından

1. Işıl Çokuğraş & Ceylan İrem Gençer (2018): "Çok Yönlü bir Cumhuriyet Mimarı: Mualla Eyüboğlu Anhegger," *Mimarlık Dergisi*, Eylül-Ekim 2018, s. 55.

2. Sıdıka Çetin & Gamze Kıran (2019): "Ortaklar Köy Enstitüsünde Modern Mimarlığın İzleri," *Ratinb Academy*, s. 170.

3. Cengiz Bektaş (2009): "Anma: Mualla Eyuboğlu," *Mimarlık Dergisi*, Kasım-Aralık 2009.

4. Çokuğraş & Gençer, s. 55.

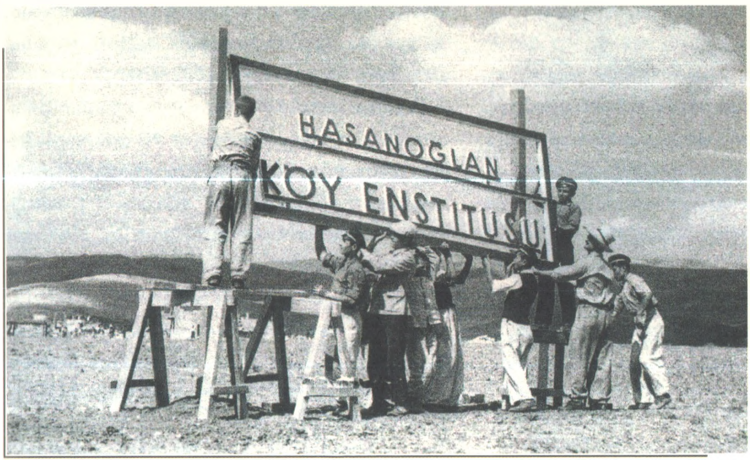

Hasanoğlan Köy Enstitüsü'nde Yapı Kolu Başkanı olarak görev aldı. Köy Enstitüleri'ndeki tecrübelerinin bir mimar olarak ona çok şey kattığını söyledi. (Kadın Eserleri Kütüphanesi ve Bilgi Merkezi Vakfı Görsel Arşivi)

önemliydi. Ayrıca Anadolu'da ders verirken köylerde rast geldiği eserlerden de ders çıkarıp onları başka yerlerde uygulamayı da biliyordu:

> Bir yandan Hasanoğlan'da öğrencilere proje okuma ve uygulama dersi verirken, bir yandan da öğrencilerle kendi köylerinde içinde yaşadıkları binaların rölövelerini yaptırmaya çalışıyordum. Onlar benden çizim ve okuma teknikleri öğrenirken ben de onlardan Anadolu'nun değişik yörelerindeki yaşam koşullarının belirlediği mimar hacimleri, malzemeleri öğreniyordum. Bu öğrenme bende Konya evi ile Kayseri ve Erzurum evi arasındaki mimari özellikleri anlayabilecek, temelde ve ayrıntıdaki farklılıkları ortaya çıkarabilecek bilgi birikimine yol açıyordu ki bu birikimin bana, daha ileriki yıllarda Topkapı Sarayı'ndaki Harem onarımlarında oldukça önemli katkıları olduğunu burada açıklamam gerekir.[5]

5. Kendi el yazısı, Mualla Eyüboğlu Anhegger arşivi.

Mualla Eyüboğlu, Hasanoğlan Köy Enstitüsü'nde Yapı Kolu Başkanı olarak çalıştıktan sonra Aydın, Erzurum, Eskişehir, Kayseri ve doğduğu yer olan Sivas'taki Aziziye kasabasındaki Köy Enstitüleri'ni bizzat kendi açtı. Ladik (Samsun), Beşikdüzü (Trabzon), Akçadağ (Malatya), Dicle (Diyarbakır) ve Arifiye (İzmit) Köy Enstitüleri'nde bizzat çalıştı; Kars, Kastamonu, Edirne, Burdur ve Konya'daki Köy Enstitüleri'ndeyse gezici inşaat dersleri ve köy okullarının inşaatlarının kontrolörlüğünü yaptı.[6] 1945-1946 yıllarında Kızılçullu Köy Enstitüsü'nde Aydın ve civarındaki öğrencilere ders verdi. Derken, Ortaklar Köy Enstitüsü'ne geçti ve oranın vaziyet planını hazırlayıp resim-müzik atölyesini ve derslik planını çizip uygulamasını yaptırdı. Bu mimari eserler modernizmin kırsalda nasıl yorumlandığına dair önemli çalışmalardandır.[7]

6. Çokuğraş & Gençer, s. 56.

7. Çetin & Kıran, s. 171.

Köy Enstitüleri'ndeki tecrübeleri ona çok şey öğretti:

> Köy Enstitüleri'nde mimar olmanın öğretici tarafı şu oldu: Herkesten kendi yaşadığı evin planını yapmasını istedim. İşte o zaman Anadolu'daki 40 bin köyün daha prehistoryada yaşadığını gördüm ve bu beni daha çok heyecanlandırırdı.

Tüm bu çalışmaları sayesinde memleketini ve türkülerini yakından tanıma fırsatı elde etmişti. Eyüboğulları ailece türküleri çok sever, dillendirirlerdi.

Eğitmenlikten Mimarlığa, Arkeolojiden Restoratörlüğe...

Mualla Hanım Ortaklar'da çalışırken zehirli sıtmaya yakalandı ve çalışmalarına ara vermek zorunda kalıp İstanbul'a döndü. İstanbul'a döndükten sonra DGSA'da şehircilik ve yüksek matematik derslerinde asistanlık yapmaya, Tatbiki Güzel Sanatlar Bölümü'ndeyse seramik tarihi, İstanbul Üniversitesi Arkeoloji Bölümü'nde tasarı geometri dersleri vermeye başladı. 1947 yılından itibaren koruma kurulları, arkeolojik kazılar ve tarihî anıtların onarım işlerini yürüttü. Avusturyalıların kazıları yürüttüğü Efes antik kentinde ve Fransız arkeologların üstlendiği Yazılıkaya kazılarına katıldı. Buralarda hafriyat mimarlığı yaptı. Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Yüksek Kurulu'nda raportör olarak çalışırken pek çok ören yeri, arkeolojik kazı ve tarihi eseri inceleme şansı oldu. Benim de hayranı olduğum ilk kadın arkeologlarımızdan Halet Çambel'in yürüttüğü kazılar Mualla Hanım'ı derinden etkiledi.

Tüm bu gözlemleri ve tecrübeleri onun ülkemizin en önemli restoratörlerinden biri olmasını sağladı. Hocaları Prof. Arseven ve Prof. Gabriel'in teşvikleriyle restorasyon alanına yönelmiş olan Mualla Hanım, 1970 yılına kadar Milli Eğitim Bakanlığı Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü'ne bağlı olarak yüksek mimarlık yapmıştır. Barbaros Hayreddin Paşa Türbesi, Sultan İbrahim Türbesi, III. Mehmed Türbesi, III. Murad Türbesi, Süleymaniye Arastası, Tabhane Binası, Ebu Fadıl Medresesi, Ayasofya Şadırvanı ve Kütüphanesi, Siyavuş Paşa Köşkü, Topkapı Sarayı'nın Has Ahır Bölgesi ve Harem Dairesi'ni ve Rumeli Hisarı'nı restore ederek ülkemizin en önemli mimari eserlerinin aslına uygun şekilde bizlere ulaşmasını sağladı. Topkapı Sarayı'nda yaptığı restorasyon çalışmaları esnasında özellikle kubbe ve duvarlardaki özgün bezemelerin ve büyük havuz ile onun alt seviyesinde bulunan Bizans sarnıcının ortaya çıkmasını o sağladı.[8] Mualla Eyüboğlu 1948-1952 yılları arasında Güzel Sanatlar Akademisi'ndeki mimarlık bölümünde Yüksek Şehircilik ve Tasarı Geometri kürsülerinde asistanlık yapmıştır. 1952 yılında Güzel Sanatlar Akademisi'ne bağlı Eski Eserler ve Anıtlar Yüksek Kurulu'na raportör olarak atanmış ve Anadolu'nun pek çok yerinde raportörlük yapmıştır. Edindiği tüm bu bilgileri sadece derslerinde değil, yurt dışında verdiği seminerler ve yayımladığı kitap ve makalelerle de aktardı. Türk kültürüne olan sevgisini gazeteci ve mimar Oktay Ekinci şöyle izah etmiştir:

8. Çokuğraş & Gençer, s. 58.

Bedros'un ve Sabahattin Eyüboğlu'nun kardeşleri mimar Mualla Hanım'ı da 70'lerin o umut, coşku ve "yurtseverlik" duygularının doruğa çıktığı bir dönemde tanımıştım. Tıpkı ağabeyleri, hatta Cumhuriyeti kuran kadrolar arasındaki aile büyükleri gibi, her yönüyle "Türkiye âşığı" olmanın simgesi gibiydi. Bir ressamın Anadolu renklerine, motiflerine, uygarlık simgelerine bağlanması olağandı ama bir mimarın aynı değerleri âdeta "sevdalanmış" olarak kucaklaması kadar anlamlı ne olabilirdi? "Mimarlıkta ülkesini seven" olmak Mualla Eyüboğlu'nun tüm mimarlarımıza kuşaktan kuşağa tarihsel mirasıdır.[9]

Mualla Hanım'ın Âşıkları ve Aşkı

Mualla Hanım'ın özel hayatı ailesininki kadar renkliydi. Anadolu'yu karış karış gezdiği dönemlerde çok fazla kadının olmadığı yerlerde pek çok erkekle çalışma fırsatı olmuştu. Denilir ki onun gibi güzel ve akıllı bir kadına pek çok adam âşık olmuştur. Şair Suphi Taşan, Yaşar Kemal ve Ruhi Su bunlardan sadece birkaçı.[10] Ruhi Su hem evli hem de Rabia isimli bir sevgilisi olmasına rağmen Mualla Hanım aşkı yüzünden bir gece yarısı Çifteler Köy Enstitüsü'nün kızlar yatakhanesini basmış, kapısında tabancasını "konuşturmuştur." Mualla Hanım sonraki yıllarda Ruhi Su'yla olan münasebetini Tuba Çandar'ın gerçekleştirdiği nehir söyleşide şöyle anlatmıştır:

Ruhi Su'nunki de bir acayip iş. Adam bir kere evli, çocuğu var, sevgilisi var. Neydi adı, Rabia. Çapkının teki yani. Türküsüne hayranız ama işte o kadar. Ruhi çok değerli bir basbariton. 1500 kişilik öğrenci korolarıyla harikulade işler yapıyor. Tamam da üstüme bu kadar düşmesi anlaşılır gibi değil. Ben hayır dedikçe daha çok tutturuyor... Ben Eskişehir'de Çifteler Köy Enstitüsü'ne çalışmaya gidiyorum. Bu da geliyor oraya. Yetmezmiş gibi, gece geldi tabancayla kapıya dayandı. Kızlar yatakhanesinin kapısına. Ve maalesef durumu intikal ettirmek zorunda kaldım Rauf İnan'a. Herhalde Ruhi bir şeyler geçiriyordu o sıralar. Bir bunalım, nöbet falan gibi bir şey. Yoksa yapmazdı bunu. Sonunda Tonguç'a kadar aksetti iş. Ve Ruhi Su Hasanoğlan'dan uzaklaştırıldı... Sonra yıllar geçti aradan. Sümeyra vardı o zamanlar. Onunla birlikte kalktı geldi bu eve, biz Robert'le evliyken yani... Hatta o sıralar içerde de yatıp çıkmıştı da, ben de ona sormuştum, "Senin solculuğun da nereden çıktı?" diye. Dostoyevski, Tolstoy okumakla solcu olunur mu a canım! Ciddi iştir solcu olmak.[11]

Tüm bu platonik ve karşılıksız aşkların sonunda o kendine eş ve hayat arkadaşı olarak Alman ve İsviçreli bir baba ve annenin oğlu olan Dr. Robert Friedrich Morizt Anhegger'i seçmiştir. Robert 1943 yılında Naziler tarafından vatandaşlıktan çıkartılmış bir "haymatlos" ya da vatansızdır. Dünya kültürüne olan derin bilgisi ve sevgisiyle milliyet sınırlarını aşan Türkolog Anhegger'le 1945-1947 yıllarında

9. http://www.yapi.com.tr/haberler/mualla-eyuboglunu-yitirdik_71515.html (erişim tarihi: 04.11.2020)

10. Sefa Kaplan (2003): "Ruhi Su, neden tabancayla yatakhane kapısına dayandı," *Hürriyet*, 25.2.2003.

11. Tuba Çandar (2003): *Hitit Güneşi: Mualla Eyuboğlu Anhegger*, İstanbul: Doğan Kitap, 2003.

Yugoslavya, Trakya ve Anadolu'daki pek çok eseri birlikte belgelemiş, birlikte Belgrad, Priştine, Kosova, Selanik, Gelibolu, İznik, Söğüt, Yenişehir, Göynük, Mudurnu, Geyve, Çardak, Lapseki, Yenişehir, Trabzon ve Gümüşhane'deki Osmanlı dönemi yapılarının rölövelerini çıkartıp kitabelerini belgelemişlerdir.[12] Robert'le tanıştıktan dokuz yıl sonra Rumeli Hisarı'nın halka açıldığı yıl olan 1958'de evlenirler. Robert Anhegger 1968 yılında Goethe Enstitüsü tarafından Amsterdam'a tayin edilince eşiyle beraber Hollanda'ya taşındı. Beş yıl yaşadığı Hollanda'da üniversitede ve radyolarda ders ve konferanslar verdi. Bu yurt dışı seyahatleri Mualla Hanım'ın Türkiye'deki işlerini ister istemez etkiledi. Mesela Emirgan Yalısı'nın restorasyon çalışması sırasında izinsiz yurt dışına gittiği için görevinden alındı. Bu arada eşi Robert yurt dışında oldukları dönemlerde Türk-Alman dostluğunu pekiştirmek için Türk-Alman Kültür Derneği'ne katkılar sağlayıp Türk kültürünün tanıtımına hizmet etti. Dağlarca, Ruhi Su ve Zülfü Livaneli'nin Hollanda'da tanınmasına vesile oldu.[13]

"Bizden Memleketi Sevmek, Gerisi Boş!"

1970'li yıllar Mualla Hanım için zor geçti. Ailesi sürekli yaftalanıp dönemine göre bir kutucuğa sokuluyordu. Ailenin bir dönem Atatürk düşmanı başka bir gün komünist diye adlandırılmasına dair Mualla Hanım, "Ailede ne Atatürk düşmanı ne de komünist vardı. Anne tarafım dindardı. Nakşibendilik vardı ailede" demiştir. Ayrıca hayatını anlattığı kitapta, "Köy Enstitüleri yüzünden adımızı komüniste çıkardılar. Mevlevi şeyhleriyle dostluğumuzdan dolayı gericiye. Her boyaya boyandık anlayacağın. Hepsine de gülüp geçtik. Sabahattin ağabeyimin dediği gibi, bizden memleketi sevmek. Gerisi boş..."[14] Ağabeyi Sabahattin Eyüboğlu'nun Vedat Günyol'la yaptıkları Babeuf'ün *Devrim Yazıları* toplatıldı ve 12 Mart sürecinde "gizli komünist örgütü kurmak" iddiasıyla tutuklanması Mualla Hanım'ı çok etkilemişti. Sabahattin Eyüboğlu'nu 1973 yılında, diğer ağabeyi Bedri Rahmi'yi 1975 yılında kaybetti.

Bir Müze Ev: Doğan Apartmanı

Robert Anhegger'in 1973 yılında Gothe Enstitüsü'nden emekliye ayrılmasıyla İstanbul'a dönen çiftin Doğan Apartmanı'ndaki evi pek çok entelektüel, tarihçi ve sanatçının buluşma yerine dönüştü. Ailesi gibi müziğe her daim ilgi duyan Mualla Hanım'ın müze-evinde Türk musikisi dinletileri yapılır, bu küçük konserlere Hz. Mevlânâ'nın yirmi birinci kuşak torunu Dr. Celaleddin Çelebi, şair Fevzi Halıcı, Prof. Dr. Nadir Devlet, Prof. Dr. Turan Yazgan, Dr. Oruç Güvenç gibi dostları davet edilirdi. Müze eve davet edilmiş olan şanslı kişiler yıllarca bu sıcak evde neylerin üflenip bendirlerin vurulduğunu, flüt seslerinin kemanlara karıştığı yerde şiirlerin okunup edebi söyleşilerin gerçek-

12. Çokuğraş & Gençer, s. 57.

13. *Türk İslam Ansiklopedisi* Robert Anhegger maddesi.

14. Tuba Çandar, (2003): *Hitit Güneşi: Mualla Eyuboğlu Anhegger*, İstanbul: Doğan Kitap, 2003.

leştiğini anlatmışlardır. Mualla Hanım 1983 yılında Anıtlar Kurumu Rölöve Bölümü'nden emekli olmuş, kitap çalışmalarına ehemmiyet vermiştir. *Topkapı Sarayı'nda Padişah Evi (Harem)* kitabını 1986 yılında yayımlar (1997 yılında da bir harem belgeseline danışmanlık yapıp kamera karşısına geçer).

Dostların dolup taştığı, benim gibi gençleri büyük bir hoşgörü ve sevgiyle ağırladığı ev, hem de Mualla Hanım, Robert'in ölümünden sonra (27 Mart 2001) sessizliğe bürünmüştür. Mualla Hanım, evindeki değerli eşyaları, dünyanın dört bir tarafından topladığı antikaları, hat, minyatür, tezhib koleksiyonları, kitapları, müzik aletleri ve tabloları müzeye vermek istemiş olsa da çeşitli müzelerden ses çıkmayınca ilgisizlikten yakınmış, sıkça serzenişte bulunmuştur. Kalp yetmezliği yüzünden 2009 yılında 90 yaşında İstanbul'da hayatını kaybeden Mualla Eyüboğlu Anhegger aile mezarlığının bulunduğu Topkapı Merkez Efendi Mezarlığı'na defnedilmiştir. Ardından Cevat Çapan, "Mualla Eyüboğlu Anhegger, dünyanın en sevecen, en sıcak, en bilge görünüşlü insanlarından biriydi. İyi bir mimar olmasının yanı sıra çok güzel türkü söyleyen ve bütün o Eyüboğlu ailesinin cömertliğiyle dostlarını ağırlayan ve bildiği bütün güzellikleri onlarla cömertçe paylaşan bir insandı" diye tarif etmiştir. Onun ışıkla gülen mavi bakışını, sıcak gülüşünü, bilgi yüklü konuşmalarını dinleyen ve tanıyanlar için büyük bir kayıp olmakla birlikte ülkemizin yaşayan kültürel miraslarından biriydi. Şarkı gibi yaşadı, sessizlikte bizlere müzik yapmaya devam edecektir.

Kaynakça

Bektaş, Cengiz (2009): "Anma: Mualla Eyuboğlu," *Mimarlık Dergisi*, Kasım-Aralık2009.

Çandar, Tuba (2003): *Hitit Güneşi: Mualla Eyuboğlu Anhegger*, İstanbul: Doğan Kitap, 2003.

Çetin, Sıdıka & Gamze Kıran (2019): "Ortaklar Köy Enstitüsünde Modern Mimarlığın İzleri," *Rating Academy Journal of Arts*, Cilt: 2, Sayı: 3, 2009.

Kaplan, Sefa (2003): "Ruhi Su, neden tabancayla yatakhane kapısına dayandı," *Hürriyet*, 25.2.2003.

http://www.yapi.com.tr/haberler/mualla-eyuboglunu-yitirdik_71515.html

UMUT BARIŞ TAŞDEMİR

1991'de Ankara'da doğdu. İlk ve ortaöğrenimini Ankara'da tamamladı. 2009 senesinde Ankara Üniversitesi DTCF Tiyatro Bölümü'nde Oyunculuk Anasanat Dalı eğitimine başladı. 2010-2014 senelerinde Ankara'nın ilk performans sanatları alanı olan Domus Sanat Tiyatrosu'nda oyuncu ve yönetmen yardımcısı olarak görev aldı. 2012 yılında National Theatre Belgrade'da gerçekleşen 12. Festival of Choreographic Miniatures'de mansiyon ödülü kazandı. Lisans eğitiminden sonra sinema filmi ve TV dizilerinde rol aldı. 2016 senesinde Anadolu Üniversitesi Devlet Konservatuvarı'nda Tiyatro Yüksek Lisansı'na başladı. Aynı sezon içinde Türkiye'nin ilk ödenekli üniversite tiyatrosu olan Tiyatro Anadolu'da oyuncu olarak çalıştı. 2018 yılında yüksek lisans eğitimini tamamlayan Taşdemir, aynı sene İstanbul Üniversitesi Tiyatro Eleştirmenliği ve Dramaturji Bölümü doktora programını kazandı. 2017-2019 yılları arasında Nişantaşı Üniversitesi Sahne ve Gösteri Sanatları Yönetimi Bölümü'nde araştırma görevlisi olarak çalıştı. 2019'dan beri Maltepe Üniversitesi Sahne Sanatları Bölümü Oyunculuk Ana Sanat Dalı'nda araştırma görevlisi olarak çalışmalarına devam etmektedir. İKSV 24. İstanbul Tiyatro Festivali kapsamında prömiyerini gerçekleştiren *Manhattan'ın İyi Tanrısı* oyununda oynamaktadır.

TİYATRO

Eşsiz bir yetenek, görülmemiş bir cesaret... Afife Jale, bir karar verdi ve bir daha arkasına bakmadı. Sahne tutkusu uğruna ağır bedeller ödemek zorunda kaldı, mücadeleyle geçen trajik bir hayatı oldu. Onun bu mücadelesi, kadın tiyatrocularımıza bıraktığı en büyük miras aynı zamanda.

Türkiye Tiyatrosunda Bir Dönüm Noktası: Afife Jale

Umut Barış Taşdemir

AFİFE JALE, Türkiye tiyatrosunda sahneye çıkma cesaretini gösteren ilk Türk kadın oyuncudur ve yarattığı bu kırılmayla tarihi derinden sarsıp Muharrir Hüseyin Suat Bey'in tanımlamasıyla; artık kaçınılmaz olan dönüşümü başlatan bir "sanat fedaisi" olmuştur. Afife'nin cesaretle dolu kısa yaşam öyküsü (1902-1941) Modern (ya da Batılı) Türkiye tiyatrosunun doğum öyküsüne paralel ilerler. Bu düşünceden hareketle Afife Jale'yi, Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye tiyatrosunun yaşadığı değişimlerle beraber anlatmak gerekir.

Türkiye tiyatrosunun tarihini, ritüeller ve köy seyirlikler izleğinin dışında ele aldığımızda kent çevresinde hatta özel olarak İstanbul çevresinde gelişen bir tiyatro geleneği ile karşılaşırız: Halk tiyatrosu. Halk tiyatrosu geleneğinde yer alan oyunların bugünkü anlamda bir metni ve örgütlenmiş bir tiyatro binası yoktur. Buna karşın içinde birçok farklı tür barındıran halk tiyatrosu geleneğinin oyuncuları profesyoneldir. Söz konusu talk tiyatrosunun alt türleriyse; Hokkabaz, kukla, Karagöz, ortaoyunu, meddah ve sahne danslarıdır (çengiler, köçekler, curcunabazlar gibi).[1] Geleneksel halk tiyatrosu kapsamında yer alan bu türler, bugün tiyatro denildi-

90'lı yılların sonlarında Kadıköy Belediyesi tarafından Kadıköy'deki Rexx Sineması'nın önündeki alana koyulan Afife Jale büstü... (Fotoğraf: Boğos Çalgıcıoğlu)

1. Süreyya Karacabey, "Gelenekselden Batı'ya Türk Tiyatrosu", *Tiyatro Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 12, Şubat 1995, s. 2.

ğinde genel kabul gören Batılı tiyatro anlayışından kaçınılmaz olarak farklı noktada konumlanmaktadır. Bu tiyatro formu, sadece metin ve özel bir tiyatro mekânı (binası) gereksinimi duymamasıyla değil oyunculuk biçemi, sahneleme ve seyir anlayışı gibi ana unsurlarıyla da bütün bütüne Batılı tiyatro anlayışından ayrılma eğilimindedir. Fakat bugün bize tiyatro denildiğinde akla ilk gelen nasıl geleneksel tiyatro formu olmuyorsa benzer bir pratikle o günde de Batılı tiyatro, toplumca tanınıp kanıksanmış bir sanat formu değildir. Ancak Tanzimat dönemine gelindiğinde toplumda Batılı tiyatro lehine bir dönüşüm de başlamış olur. Geleneksel tiyatro elbette bir anda ortadan kalkmaz ama ana akım olma özelliğini kaybetmeye ve örnekleri de gitgide azalmaya başlar.

Dönemin koşulları düşünüldüğü zaman tiyatro önemli bir iletişim aracıdır ve halka ulaşma noktasında okuma yazma oranının çok düşük olduğu bir toplum için kendisine en yakın sanat dalı olan edebiyattan oldukça ileridedir. İşte bu yaklaşımla tiyatroya yüklenen bir çeşit eğitim işlevi, geleneksel tiyatronun ve dönemin aydınlarınca hiç de hoş anılmayan Şehzadebaşı tiyatrolarının önemini yitirmesine, bu tiyatroların salt eğlencelik mekânlar olarak görülmesine neden olmuştur.

Tanzimat dönemi, Osmanlı'nın tüm dinamiklerinin dönüşüme uğradığı, imparatorluğun ilk kez yönünü Batı'ya dönmek durumunda kaldığı bir dönemdir. Tanzimat dönemi, tek başına iktidar gücünün, aydınların ya da halkın tayin ettiği bir Batılılaşma istikameti değildir. Dönemin ekonomik ve siyasi koşullarının gerekli kıldığı bir atılım, tarihçi Halil İnalcık'ın tanımlamasıyla, Osmanlı Devleti'nin Batı medeniyetine girişi ve imparatorluğu yeni ilkelerle tekrardan kurma girişimidir.[2] Bu süreçte tiyatronun modernleşmesi de belli bazı kurum ve kişilerin desteğiyle başlar. Metin And bu etmenleri şöyle sıralar: Saray ve yüksek devlet görevlileri, basın, yabancı elçilikler, yabancı tiyatro toplulukları ve azınlıklar.[3] Şüphesiz ki Batılı modern tiyatronun Türkiye topraklarındaki varlığının en önemli sebebi azınlıklardır. İmparatorluğun yaşamakta olduğu sosyo-kültürel ve buna bağlı olarak sanat alanındaki dönüşüme azınlıklar önemli ölçüde öncülük ederler. Bununla beraber aydınlar da Tanzimat döneminden itibaren "önce devleti kurtarmak ve sonrasında da modern bir toplum yaratmayı hedeflemişlerdir."[4] Söz konusu hedeflerini gerçekleştirme noktasında sanata ve özellikle de tiyatroya önem atfetmişlerdir. Dönemin koşulları düşünüldüğü zaman tiyatro önemli bir iletişim aracıdır ve halka ulaşma noktasında okuma yazma oranının çok düşük olduğu bir toplum için kendisine en yakın sanat dalı olan edebiyattan oldukça ileridedir. İşte bu yaklaşımla tiyatroya yüklenen bir çeşit eğitim işlevi, geleneksel tiyatronun ve dönemin aydınlarınca hiç de hoş anılmayan Şehzadebaşı tiyatrolarının önemini yitirmesine, bu tiyatroların salt eğlencelik mekânlar olarak görül-

2. Halil İnalcık, *Tanzimat Nedir?*, İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 2012, s. 31-56.

3. Metin And, *Tanzimat ve İstibdat Döneminde Türk Tiyatrosu*, İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1972, 20-69.

4. M. Yiğit, *Erken Cumhuriyet Döneminde Türk Tiyatrosu Dergisinin İstanbul Şehir Tiyatrosu'nun kurumsallaşmasındaki Rolü (1930-1950)*, Doktora Tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Anabilim Dalı, İstanbul, 2019, s. 19.

mesine neden olmuştur. Ancak seyirci için bu yeni tiyatroya geçiş sanıldığı kadar kolay olmayacaktır. Tiyatromuzun en önemli tarihçi ve akademisyenlerinden Metin And, Batı tarzı tiyatronun ilk seyircilerinden şu şekilde bahseder:

> Karagöz, ortaoyunu ile koşullanmış Türk seyircisinin, hemen tiyatro kültürü ve görgüsü kazanması beklenemezdi. Bu çağın basını, seyircilerin görgüsüzlüğünden sık sık yakınmaktadır. *Hadika* gazetesi, Gedikpaşa Tiyatrosu'nda yukarı katta bir seyircinin oyunculardan bir kadına portakal atmasıyla onun baygın düştüğünü belirttikten sonra perde aralarında seyircinin acı acı ıslık çaldığını, makam ile ayak vurduklarını görerek insanın tiyatroya gitmekten vazgeçeceğini, hele üst kat localarda oturmak istemediğini, Fransız tiyatrosunda sessizlikle tiyatro seyreden seyirciyi örnek almak gerektiğini belirtirken buna polis görevlilerinin dikkatini çekiyor (...) Murat Efendi de, Gedikpaşa Tiyatrosu'nda seyrettiği temsilde, gaz ve tütün dumanından göz gözü görmediğini, tiyatro içinde çay-kahve içildiğini, portakal yendiğini belirttikten sonra bununla birlikte halkın söylenenleri anlayıp anlam vermeden yine de temsilden hoşlandıklarını, can sıkıntısı nedir bilmediklerini, bu bakımdan Osmanlı seyircisinin eşi bulunmaz bir seyirci olduğunu belirtiyor.[5]

Söz konusu olayların yaşandığı Gedikpaşa Tiyatrosu ise Osmanlı bürokratlarından alınan desteklerle kurulmuş ve Batı tarzı ilk Türkçe profesyonel oyunların oynandığı tiyatrodur. Tiyatronun yöneticisi Agop Vartovyan (Güllü Agop) 1870'ten başlayarak 10 yıl boyunca Türkçe komedya, dram, tragedya ve vodvil oynatma tekeline sahip olmuştur.[6] Bu anlamda Gedikpaşa Tiyatrosu, tiyatronun bu topraklardaki inşa sürecinde bir milattır. Gedikpaşa'da ilk Türkçe temsil yapıldığında (1868) ilk Türkçe metin olan *Şair Evlenmesi* İbrahim Şinasi tarafından yazılalı beri henüz dokuz yıl geçmiştir. Nihayetinde Batı tarzı Türkçe oyunların oynandığı bir tiyatromuz olmuştur ancak Turgut Özakman'ın deyimiyle o dönemde "daha ne oyuncumuz var ne yönetmenimiz ne eleştirmenimiz ne de bu tarza yakın seyircimiz."[7] Fakat yine de Gedikpaşa'nın "can sıkıntısı nedir bilmeyen, eşi bulunmaz seyircisi" tiyatroyu yaşatmaya devam eder. Ancak bu tarz tiyatroya yabancı olan sadece seyirci değildir. Bürokratlar, aydınlar ve hatta yazarlar, kısaca Batılı tiyatronun destekçileri için bile bu tiyatro son derece yeni bir deneyimdir. Böylece Gedikpaşa'da hem gayrimüslim ve Müslüman halk hem de elit kesimden karma bir seyirci kitlesi oluşur. Birçok politikacı da Gedikpaşa Tiyatrosu'na gelip gitmeye başlar. Ancak bu kültürel faaliyetler sağlıklı bir biçimde devam edemez. Tiyatronun kamusal alan ile kitle üzerindeki potansiyeli mutlakiyetçi iktidarı telaşlandırır ve Tanzimat'ın ikinci yarısındaki sıkıyönetim, zaten birçok zorlukla baş etmek zorunda olan tiyatroları daha da zorlar. Örneğin, Ahmet Mithat Efendi'nin yazdığı ve Fasulyacıyan idaresinde

5. Metin And, *100 Soruda Türk Tiyatrosu Tarihi*, Gerçek Yayınları, İstanbul, 1970, s. 14.

6. Süreyya Karacabey, "Gelenekselden Batı'ya Türk Tiyatrosu", *Tiyatro Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 12, Şubat 1995, s. 8.

7. Turgut Özakman, "Türk Tiyatrosu ve Atatürk", *Erdem*, Sayı: 12, Eylül 1988, s. 1045-1046.

1884'te oynanan *Çerkez Özdenleri* oyunu "Çerkezlerin bağımsızlık kazanması için çalışıyorlar," şeklinde yorumlanır ve Gedikpaşa'daki Osmanlı tiyatrosu bu nedenle saray tarafından yıktırılır.[8] "1908'e kadar süren bu dönemde en uzak çağrışımlarda bile oyunlar yasaklanmış, yazarlar sürgüne gönderilmiştir."[9]

Geleneksel tiyatroda kadın rolleri erkekler tarafından oynanmış, Tanzimat'tan sonra bu yeni tiyatrodaysa kadın rollerini Ermeniler ile başka etnik kökenlerden Hristiyan kadınlar oynamışlardır. Artık Türk kadınının sahneye çıkması meselesi Meşrutiyet döneminde iyiden iyiye tartışma konusudur.

1908'de rejimin değişmesi ve anayasal düzene geçilmesi ile yepyeni bir dönem, Meşrutiyet başlamıştır. Bu dönem sıkıyönetimin ardından bir özgürlük iklimi yaratır ki, sonradan kurulacak Cumhuriyet'in temellerinde yine bu özgürlük duygusu ve ihtiyacının olduğunu söylemek mümkündür. "Bu dönemde halkın siyasal coşkusuna denk düşen oyunlarla tiyatrolar bir miting alanına çevrilmiştir. Geçiş döneminde yasaklanan oyunlar yeni dönemin ürünü oyunlarla bir arada oynanmış seyirci de coşkuyla bu oyunlara katılmıştır."[10] Meşrutiyet dönemi tiyatrosunda yaşanan bu coşku ile birçok heveskâr genç kendilerine tiyatroyu meslek olarak seçme düşüncesine kapılırlar. Mınakyan'ın Osmanlı Dram Kumpanyası, Müslüman oyuncuların yetişmesi anlamında önem arz eder.[11] Bu vesileyle Müslüman Türk erkek oyuncular da profesyonel olarak oyunculuk mesleğinde yer edinmeye başlar. Fakat kadınlar için hâlâ bu durum toplumsal bir tabudur. Kadın oyuncuların sahneye çıkma tartışmalarının kuvvetli bir şekilde başlamak üzere olduğu bu dönemde söz konusu tartışmanın önemli figürlerinden biri olacak olan Muhsin Ertuğrul da Mınakyan Tiyatrosu'ndan etkilenerek tiyatroyu meslek edinmiştir. Dönem atmosferini Ertuğrul şöyle ifade eder:

> 10 Temmuz 1908'de Meşrutiyet Devrimi olmuş, ulus özgürlüğe kavuşmuştu. Bunun en canlı gösterisi, tiyatro alanında oldu. Coşkunluk derecesine varan bir özgürlük sarhoşluğu içinde bütün İstanbul gençleri tiyatroya heves ettiler (...) o geçici hevesler yavaş yavaş tiyatro alanını bıraktılar, geride yalnız içlerinde sanatın gerçek sevgisini, kutsal ateşini duyanlar, bu ateşte yananlar kaldı. Bunlar o zamanki geri toplumda oyuncu olarak yaşamanın bütün kara olasılıklarını göze alan üç beş idealistti.[12]

Tüm bu hevese ve coşkuya karşın tiyatro hâlâ kurumsallaşamamıştır ve devlet desteğine ihtiyaç duyulmaktadır. Meşrutiyet döneminde bu anlamda üç atılım olur. 1909'da Hamdi Bey ve Recaizade Mahmut Ekrem Bey başkanlığında ulusal ödenekli bir tiyatro olacak olan "Sahne-i Osmaniye"nin yö-

8. Şarasan (Sarkis Tütüncüyan), *Türkiye Ermenileri Sahnesi ve Çalışmaları*, çev. Bogos Çalgıcıoğlu, İstanbul: bgst Yayınları, 2008, s. 20.

9. Süreyya Karacabey, "Gelenekselden Batı'ya Türk Tiyatrosu", *Tiyatro Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 12, Şubat 1995, s. 9.

10. Süreyya Karacabey, "Gelenekselden Batı'ya Türk Tiyatrosu", *Tiyatro Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 12, Şubat 1995, s. 9.

11. Refik Ahmet Sevengil, *Yakın Çağlarda Türk Tiyatrosu*, Kanaat Kütüphanesi, İstanbul, 1934, s. 577.

12. Muhsin Ertuğrul, "Olaylar ve Görüşler, Elli Yıl Önce". *Cumhuriyet* (06.12.1973).

netmelik ve taslakları hazırlanır ancak başarısız olunur. Yine 1914'te İzzet Melih ve Eddy Cillician başkanlığında bir ulusal tiyatro kurma çabasına girilir fakat yine sonuç alınamaz. Üçüncü atılım ise 1913 yılında İstanbul Belediyesi'nin başına geçen Dr. Cemil Topuzlu Paşa'nın bir konservatuvar kurmak istemesiyle gerçekleşir. "Kamu ödeneğiyle kurulan tek örnek, bugün etkinliğini 'İstanbul Belediyesi Şehir Tiyatroları' adıyla sürdürmekte olan 'Dar'ül bedayi-i Osmani'dir [Osmanlı Güzellikler Evi]. Dar'ül bedayi İstanbul Belediyesi'ne bağlı düzenli ödenek alan bir tiyatro olma konumunu Cumhuriyet'in ilk yıllarında elde etmişse de kuruluşu; Osmanlı İmparatorluğu'nun son yıllarında, yani Meşrutiyet dönemi içinde olmuştur."[13] Darülbedayi 1914'te resmî olarak kurulmuş ve başına da ünlü Fransız tiyatro adamı André Antoine getirilmiştir. Bir sanat okulu vasfına sahip olan Darülbedayi, müzik ve tiyatro bölümlerinden oluşur. Artık modern Türkiye tiyatrosunun kurumsallaşma yolunda olan bir tiyatrosu ve ondan da önemlisi, kendi tiyatrosunu inşa edecek sanatkârları yetiştirecek bir okulu olmak üzeredir. Fakat işte tam da bu dönemde tiyatronun asal sorunları daha da görünür olmaya başlar.

Dönem tiyatrosuna dair ilk problem Metin And'ın da ifade ettiği üzere "kadın oyuncu sorunudur".[14] Geleneksel tiyatroda kadın rolleri erkekler tarafından oynanmış, Tanzimat'tan sonra bu yeni tiyatrodaysa kadın rollerini Ermeniler ile başka etnik kökenlerden Hristiyan kadınlar oynamışlardır. Artık Türk kadınının sahneye çıkması meselesi Meşrutiyet döneminde iyiden iyiye tartışma konusudur. Aslında bu tartışma muhakkak ki cinsiyet ayrımcılığının ve kadınlara eşit haklar verilmesi tartışmalarının da içerisinde olduğu II. Meşrutiyet ile güçlenen Osmanlı feminizminin mücadelesinde bir alt başlıktır. Bu dönemde kadınının yaşanan düşünsel özgürleşme süreciyle kamusal alanda kendine yer açmaya başladığı görülür. Kadının söz konusu sosyal hayata katılımı savaş sonrası ekonomik temellerden hareketle başlamış, kültür dünyasına ve oradan da özelde tiyatro sahnesine değin uzanmıştır. Ancak elbette bu hak kolay elde edilmemiştir. "Bu dönemde yazarların çoğu kadının sahneye çıkmasını savunuyordu. Kimileri bunu Türk kadınının toplum içindeki yerinin sağlamlaşması için istiyordu. Kadının sahneye çıkmasını ya da kadınlarla erkeklerin oyunları birlikte izlemelerini savunan yazıların önemli yerleri sansür ediliyordu."[15] Yine tüm sansüre rağmen dönemin tiyatro yayınlarından olan *Temaşa* dergisinde tiyatromuzun en önemli problemlerinden biri olan Türk kadınının sahnedeki yerini alamaması meselesi birçok kez ele alınır. İsmail Galip Arcan, tiyatro sanatımızda yapılacak devrimin ancak bundan böyle kadın oyuncuların iyi eğitim görmüş olarak sahneye çıkmalarıyla gerçekleşebileceğini söyler. Yine Halit Fahri aynı dergideki "Tiyatroda Kadın" makalesinde kadının "temaşa tarihinde geçirdiği merhaleleri" ele alır. Eski devirlerde, dini ritüellerde, törenlerde hep kadının var olduğunu ancak sonradan kadının mabetlerden ve temaşa hayatından uzaklaştırıldığını söyler.

13. Levent Suner, "Cumhuriyet Döneminde Tiyatroların Kurumlaşması", *Tiyatro Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 12, Şubat 1995, s. 12.

14. Metin And, *Başlangıcından 1983'e Türk Tiyatro Tarihi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2014, s. 118.

15. Metin And, *Başlangıcından 1983'e Türk Tiyatro Tarihi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2014, s. 119.

Afife 1902 yılında yani Osmanlı'nın son döneminde doğmuştur. Orta sınıf bir ailenin kızı olan Afife'nin annesi Methiye Hanım, babası Hidayet Bey ve dedesi de Dr. Sait Paşa'dır. Afife, İstanbul Kız Sanayi Mektebi'ni bitirmiştir.

Artık bizde de Halide Edib gibi yazarlar bulunduğunu ve onların eserleriyle de olsa kadınların sahneye davet edilmeleri gerektiğini söyler.[16] Muhsin Ertuğrul ise bu konuda en cesur metinleri yazar. *Temaşa* dergisinde yayınlanan "Örf: O Her Ma'kul Şeyi Yutan Ejder" isimli yazısında; eşiniz ya da kız kardeşinizle gidemediğiniz tiyatroda sizi his ve lisan yönünden yabancı kadın oyuncular beklemektedir ve yarın onlar da ihmal edilmedikleri bir tiyatroya gidecek, şimdi yetim olan sahnemiz tümden öksüz biçimde ölecektir," der.[17] "Mösyö Seke'nin Keçisi!" yazısındaysa, kadın olmadığı için tiyatromuz yok, kadın olmadığı için tiyatro eserimiz yok. Kadının hayata karışmasının bu en önemli adımını memlekette mutaassıplar var diye kimse atmaya cesaret edemiyor. Bu ilk adımı atacak cesur biri çıktığı takdirde, kendisini yüzlerce Türk kadınının takip edeceğini ve bir Türk kadınla oynayıncaya kadar sahneye çıkmayacağını söylüyor.[18]

Muhsin Ertuğrul'un da hem yardımcı öğretmen hem de öğrenci olduğu, Antoine yönetimindeki Darülbedayi işte böyle bir iklimde ilk öğrencilerini aramaya başlar. Müslüman Türk kadınlarının oyunculuk öğrencisi olması kabul edilmeyeceği için çingene kızlarını sahneye çıkarma fikri düşünülmüştür. Burada bir parantez açıp aslında problemin kadın oyuncu problemi değil de bir Müslüman Türk kadın oyuncu problemi olduğunu ve azınlık nüfusa mensup kadınların oyunculuk yapmasında iktidar tarafından bir problem olmadığının altını çizmek gerekiyor. Bu durum, tiyatroyu ahlaksızlıkla özdeşleştiren erkek egemen anlayışın azınlığa mensup kadının teşhir edilmesinde bir beis görmeyen düşüncesinden ortaya çıkar. Kendileri de yoğunlukla bu sağlıksız bakışın öznesidir. Antoine işte bu dönemde kadın öğrencilere ulaşamamasını anılarında şöyle anlatacaktır:

> Tam 300 adayı deneme sınavından geçirmiş, çoğu Ermeni sanatçılardan 80 öğrenci ayırmıştım. Açılacak konservatuvara alınacak 10-14 yaşları arasındaki çingene kızlarını seçmek üzere Haleb'e resmî bir gezi yapacaktım. Herkesin korktuğu, çekindiği bir soruna el atmaktan da geri kalmamıştım: Türk kadınlarının, serbestçe tiyatroya gidebilmek, hatta yüzlerini açıp sahneye çıkmak hakkına sahip olmaları. Önceleri beni dinlemek bile istememişlerdi. Sonra tartışmaya razı olmuşlardı. Bu konuda, yüksek tabakadan hanımlar arasında güçlü bir fikir hareketinin oluşmaya başladığını hissediyordum. Bu alandaki çabalarımı, tahmin etmeğe bile cesaret edemiyeceğim ölçüde desteklemeğe hazır olduklarını biliyordum.[19]

16. Aktaran: İ. Özdemir, *Basın Tarihi Yönünden Temaşa Dergisinin İncelenmesi*, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Radyo Televizyon Anabilim Dalı, İstanbul, 1993, s. 22.

17. Muhsin Ertuğrul, (1918) a: "Örf: O Her Ma'kul Şeyi Yutan Ejder", *Temaşa*, Sayı: 6, 1918.

18. Muhsin Ertuğrul, (1918) b: "Mösyö Seke'nin Keçisi", *Temaşa*, Sayı: 11, 1918, 2-4.

19. Aktaran: Turgut Özakman, "Türk Tiyatrosu ve Atatürk", *Erdem*, Sayı: 12, Eylül 1988, s. 1052.

Ancak bu dönemlerde Darülbedayi'ye hiçbir Müslüman kadın başvuru yapamamış yalnızca beş Hristiyan kadın başvurmuştur.[20] Birinci Dünya Savaşı sebebiyle Antoine da görevden ayrılmış ve savaş sonrası yıllar Darülbedayi için oldukça zor zamanlar olmuştur. Yine de 1918'in Ekim ayında Müslüman kadınların okula alınması için ilk adım atılır ve beş Müslüman kadın Darülbedayi'ye öğrenci olarak alınır. Bunlar; Behire, Memduha, Beyza, Refika ve Afife isminde beş genç kızdır.[21]

Afife 1902 yılında yani Osmanlı'nın son döneminde doğmuştur. Orta sınıf bir ailenin kızı olan Afife'nin annesi Methiye Hanım, babası Hidayet Bey ve dedesi de Dr. Sait Paşa'dır. Afife, İstanbul Kız Sanayi Mektebi'ni bitirmiştir. Ailenin kültür seviyesinin görece yüksek olduğunu ve Afife'nin tiyatroyla ilişkisinin seyircilikle başladığını söylemek mümkündür.[22] Ancak yine de oyuncu olma kararı yüzünden Afife babası tarafından reddedilecek, yakın çevresi tarafından da baskıya ve psikolojik şiddette maruz kalacaktır. Fakat tüm bu süreç boyunca annesi Methiye Hanım onu ve hayallerini asla yalnız bırakmayacaktır:

> Özdemir Nutku'nun, Afife Jale'nin üvey ablası Behiye Baturay'la 1977'de yaptığı bir görüşmede ifade edilenler, bu öncü sanatçı kadının kısa yaşamını nasıl bir baskı ve ötelenmişlik duygusu içinde geçirdiği konusunda biraz fikir vermektedir:
>
> **Soru-** Afife Hanım'ın tiyatroya girişini ailesi nasıl karşıladı?
>
> **Yanıt-** Vallahi, şaşırdık kaldıktı; bu kadar asil, bu kadar mazbut bir ailenin kızı nasıl tiyatrocu olur diye, hayretler içindeydik. Çok öfkelendik ve Afife ile selam sabahı kestik. Hiç konuşmadık. Sadece annesi Medhiye Hanım onu hiç yalnız bırakmadı. Çok sefalet çektiler. Ama Medhiye Hanım turnelerde bile onunla birlikteydi.[23]

Afife'nin cesareti daha bu mesleği yapabileceği bir ortam olmamasına rağmen tiyatro öğrencisi olarak Darülbedayi'ye girmesinde kendisini gösterir. Onunla beraber Darülbedayi'ye giren diğer beş öğrenciden Behire, Memduha ve Beyza nasılsa sahneye çıkma imkânı olmadığı için bir süre dersleri aksatmış ve sonra da bırakmak durumunda kalmışlardır. Reşat Nuri Güntekin bu durumu şöyle aktarır:

> "Bu kızlar arasında yalnız Afife Jale'nin, Şeyhülislam Efendi yine her zamandan kuvvetli olarak yerinde dururken, sahneye çıktığını gördük. Ötekiler birer birer kayboldular. Birkaçına sonradan ellerinde çocuklar ve arkalarında Turan çarşafları yerine yorgun mantolar ve yorgun çehrelerle tesadüf ettim," ve ekler, "Afife Jale Türk tiyatrosunun ilk kadınıdır. Dünyamızdaki hemen hemen şaşmaz bir kaideye uyarak bu ilk olmak mazhariyetinin kefaretini birçok acılar ve sefaletlerle ödeyerek, pek genç yaşta ölmüştür. Şimdikiler, onun sendelemiş ve nihayet düşmüş zayıf izleri üzerine yürüdüklerini unutmamalıdır."[24]

20. Özdemir Nutku, *Darülbedayi'den Şehir Tiyatrosu'na*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2015, s. 31-32.

21. Metin And, *Başlangıcından 1983'e Türk Tiyatro Tarihi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2014, s. 119.

22. Refik Ahmet Sevengil, *Yakın Çağlarda Türk Tiyatrosu*, Kanaat Kütüphanesi, İstanbul, 1934, s. 118. ; www.istanbulkadinmuzesi.org/afife-jale (erişim tarihi: 01.12.2020)

23. Aktaran: Özlem Belkıs, *Feminist Tiyatro*, Mitos Boyut Yayınları, Ankara, 2015, s. 240.

24. Aktaran: Selim İleri, "Yine Afife Jale", *Milliyet* (23.04.1988).

Afife'nin Darülbedayi'de öğrenci olduğu ve bir yıl sonrasında da sahneye çıkacağı 1918 yılını Muhsin Ertuğrul şöyle anlatır:

> Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra, Osmanlı İmparatorluğu çökmüş, bütün ülkeyi yabancı güçler paylaşmıştı. İstanbul'da çıkarcı çevreler, işbirlikçiler başa geçmişti. Kukla hükümet dar boğazlara dayanınca, halkı oyalamak için her zaman, her yerde olduğu gibi, din, iman, vicdan sömürülerine girişirdi. 1918, işte böyle bir dönemdi. Bağnazlık hortlamış, kol geziyordu. Yaşayanları bırakın, çoktan göçen büyük şair Tevfik Fikret'i bile nerdeyse, sırtlan ağılından fırlamış gibi, mezarından çıkarıp sorguya sürükliyecekti. Öyle inanılmaz bir saldırı dönemine girilmişti. İşte ilk Türk kadınının sahneye çıkarılması böylesine kara, böylesine mutsuz günlere rastlamıştı.[25]

Gerçekten de imparatorluğun enkazı içinde bir bilinmezlik ve güvensizlik hali egemendir. Yine dönemin tiyatro yayını *Temaşa* dergisinde Darülbedayi'nin yönetim heyetinden Savni Bey'e sorulan "Sanat-ı temsile hevesli Türk hanımlarından Darülbedayi'e müracaat edenler hakkında fikriniz ne merkezdedir?" sorusuna Savni Bey politik bir cevap verir:

> Biz kendilerini mektebin derslerini takip etmekte serbest bırakmakta hiç mahzur görmedik, fakat yarın bu dersleri hiç şüphesiz sahnede tatbik etmek sırası geldiği zaman, şimdilik yalnız hanımlara verilen müsamerelere inhisar ettireceğiz.[26]

Bu röportajın yapıldığı 1918 Ekim'inden iki ay sonra Darülbedayi, Refika Hanım'ı 600 kuruş aylıkla "ikinci suflör", Afife Hanımı ise 500 kuruş aylıkla "mülazım artist" (stajyer oyuncu) olarak tayin etmiştir. Bu kadro için Afife Hanım, Tahsin Nahit Bey'in Fransızcadan adapte ettiği *Rakibe* oyunundan "Leyla" karakterini oynayarak sınav olmuştur. Afife o zamanlar henüz on beş yaşındadır. Bir sene kadar Darülbedayi'de bazı oyunların provalarına katılır ancak bir türlü sahneye çıkarılmaz ve artık daha fazla bu duruma katlanamadığından tiyatrodan ayrılır.[27]

Ancak Afife'nin ve Türk kadınının ilk sahneye çıkışı yine Darülbedayi sahnesinde olacaktır. 1919 (Kimi kaynaklarca 1920) senesinde Darülbedayi'de Hüseyin Suat Bey'in *Yamalar* oyunu oynanacaktır. Oyunun başrollerinden "Emel" karakterini önceki temsillerde Türkiye tiyatrosunun Meşrutiyet dönemindeki meşhur aktrislerinden Eliza Binemeciyan oynamıştır. Fakat o dönemde Eliza, Darülbedayi'den ayrılmış Paris'te bulunmaktadır ve tiyatronun yetkilileri bu önemli oyuncunun boşluğunu dolduracak bir aktris arayışındadır. Kurum içinde role uygun bir oyuncu bulamayınca dışarıdan bir oyuncu çağrılması seçeneği düşünülür ve akıllara kurumda hem öğrencilik hem de mülazım artistlik

25. Muhsin Ertuğrul, "Olaylar ve Görüşler, Elli Yıl Önce", *Cumhuriyet* (06.12.1973).

26. İ. Özdemir, *Basın Tarihi Yönünden Temaşa Dergisinin İncelenmesi*, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Radyo Televizyon Anabilim Dalı, İstanbul, 1993, s. 23.

27. Refik Ahmet Sevengil, *Yakın Çağlarda Türk Tiyatrosu*, Kanaat Kütüphanesi, İstanbul, 1934, s. 115; Muhsin Ertuğrul, "Olaylar ve Görüşler, Elli Yıl Önce", *Cumhuriyet* (06.12.1973).

yapmış olan Afife gelir. Afife bu rol teklifini hemen kabul eder ve büyük bir heyecanla ezberini yapıp provalara başlar. Nihayetinde provalar da sona erer ve hem Afife hem de Türkiye tiyatrosu için o büyük gün gelir. 9 Eylül Perşembe akşamı Kadıköy kışlık Apollon Tiyatrosu'nda (Şimdiki REXX Sineması) Afife Hanım, çiğ damlası anlamına gelen "Jale" takma adıyla sahneye çıkar. Böylelikle Türkiye tiyatrosunda büyük bir adım atılır ve *Yamalar* oyunundaki Emel rolüyle Afife o gece Afife Jale olur. Emel rolünde Afife Jale kırmızı bir elbise, beyaz çorap, beyaz iskarpin giymiş, başına da beyaz bir kurdele takmıştır. O mutlu gününü Refik Ahmet Sevengil'e Afife Jale şu sözlerle anlatır:

> Hayatımda mesut olduğum ilk gece... Sanatın ruhuma verdiği güzel bir sarhoşluk içindeyim, o piyeste güzel bir sahne vardır, orada taşkın bir saadetle ağladım, ağladım... Sahiden ağladım... Alkış, alkış, alkış. Perde kapandı. Bana çiçekler getirdiler. Muharrir Hüseyin Suat Bey kuliste bekliyormuş, ben çıkarken durdurdu, alnımdan öptü... "Bizim sahnemize bir sanat fedaisi lazımdı, sen işte o fedaisin" dedi.[28]

Bir sonraki hafta Hüseyin Suat Bey'in "sanat fedaisi" benzetmesini boşa çıkarmayacak olaylar dizisi başlar. Afife Jale bu sefer *Tatlı Sır* oyununda "Neyir" rolüyle sahneye çıkar. Tiyatroda salon, localar öyle doludur ki zor nefes alınır. Bu temsili Halit Fahri Ozansoy ve Reşat Nuri Güntekin localardan birinde beraber izlemektedir:

Afife Jale, ilk kez *Yamalar* oyunuyla Kadıköy'de Apollon Tiyatrosu'nda sahneye çıktı. (Kadın Eserleri Kütüphanesi ve Bilgi Merkezi Vakfı Görsel Arşivi)

> Piyes oynanırken ara sıra birbirimize dönüyor, bir iki kelime ile fikirlerimizi söylüyorduk. Bir aralık baktım ki Çalıkuşu muharririnin sevinç teessüründen gözleri yaşarır gibi oldu ve çok geçmeden bu teessürünü bana da sirayet ettirdi. Kulaklarımda hâlâ onun titrek bir sesle fısıldadığı kesik kesik sözleri işitir gibi oluyorum: "Ne güzel ses! Ne güzel

28. Refik Ahmet Sevengil, *Yakın Çağlarda Türk Tiyatrosu,* Kanaat Kütüphanesi, İstanbul, 1934, s. 116.

dil! Sahnede Türk kadınının konuşması... Unutulmayacak gece!" Hakikaten unutulmayacak bir geceydi. İlk perde kapandı. Biz Reşat Nuri ile bir sigara tellendirmek için locadan çıktık. Bir de ne görelim? Bir komiser, iki de polis, locaların arkasından sahneye doğru gelmiyorlar mı? Koridorun başında da bir iki polis daha var. Aman! dedik mesele çıkıyor. Bu heyecanla biz de sahneye gittik. Bu anda komiser, kulislerin arasında Hüseyin Suat'a sahneye çıkan Türk kızının oyuna devam edemeyeceğini söylüyor, yoksa tevkife mecbur kalacağını haber veriyordu.[29]

Ama Afife Jale'nin ikinci perdede rolünün olmaması ve üçüncü perde de çok küçük bir rolü olması sebebiyle oyunun durdurulmayacağı düşünülüyordu. Hatta o anda orada bulunan Hüseyin Suat, İbnürrefik Ahmet Nuri, Reşat Nuri Gültekin ve Salih Fuat, Afife'nin oynamasını engelleyen bir kanun varsa bunun ertesi gün zabıtaca uygulanmasını rica ediyorlardı. Fakat bu ricaya aldırış edilmedi.[30] Komiserin "Avradımı sahnede görmüş gibi oldum!"[31] bağırışlarıyla oyun iptal edildi. Sahnede Afife adına bu kavga sürerken Afife, Muhsin Ertuğrul'un ifadesiyle "zalim bir avcı önünden seyirten sülün gibi daldan dala kaçmış"tır. Tam o anda yaşananları Afife Jale şöyle hatırlamaktadır:

Birinci perdeyi oynadım. Perde arasında bir gürültü işittim, bir polis gelmiş, Kadıköy merkez memurunun emriyle beni tevkif edecekmiş. Olmaz, demişler, o zorla götürürüm demiş, dışarda Hüseyin Suat Beyle İbnürrefik Ahmet Bey onu lafa tutuyorlarmış, Kınar [Benzemeciyan] geldi, haber verdi, orada genç bir erkek arkadaşım vardı, o elimden tutarak makine dairesine indirdi, oradan bahçeye çıkıp kaçtık... O zaman Üsküdar'da oturuyordum, bir otomobille eve gittim...[32]

Ancak o akşam Afife tiyatrodan kaçtıktan sonra da olaylar durulmaz. Perde arasını bekleyen kalabalık sabırsızlanmaya başlar. Islıklar, ayak patırtıları, bağırıp çağırmalar gittikçe artar. Hüseyin Suat ve beraberindekiler kırmızı perdenin önüne çıkarak oyuna devam edilemeyeceğini anlatmaya çalışırlar. Ancak bu sözler de seyirciyi yatıştırmaz. O aralık perde deliğinden bakınan Halit Fahri Ozansoy'u fark eder Hüseyin Suat, "Yahu birader, çık bir lakırdı da şunlara sen söyle!" der.

Hayır dememe vakit kalmadan, iki elin omzumdan itmesiyle kendimi rampın önünde, coşkun seyircilerin karşısında buldum. Her taraftan gazaplı bakışlar, asabiyetten titreyen vücutlar ve bu vücutların etrafında çarkıfelek gibi yukarı aşağı dönen kollar gördüm. Arkasından da şu müşterek bağırmaya cevap vermek zorunda kaldım: "Kız niçin çıkmıyormuş? Perde niçin açılmıyormuş?" Artık benim de sinirlerim öyle gergin bir hale gelmişti ki fazlasına tahammül kalmamıştı. Bu hiddetle

29. Halit Fahri Ozansoy, *Edebiyatçılar Geçiyor*, Türkiye Yayını, İstanbul, 1967, s. 11.

30. Muhsin Ertuğrul, "Olaylar ve Görüşler, Elli Yıl Önce", *Cumhuriyet* (06.12.1973).

31. Aktaran: Selma Selçuker, "Vasfi Rıza Zobu, ilk Türk kadın tiyatrocularının gerçek öyküsünü anlatıyor; Afife Jale'nin dramı", *Cumhuriyet* (27.12.1991).

32. Refik Ahmet Sevengil, *Yakın Çağlarda Türk Tiyatrosu*, Kanaat Kütüphanesi, İstanbul, 1934, s. 116.

baklayı ağzımdan çıkardım: "Ne için çıkmayacağı var mı? Çıkamaz! Bu gece de çıkamaz, haftaya da! Bekleyelim Türk kadınının sahneye serbestçe çıkacağı inkılabı." Bu sözü ben mi söylemiştim yoksa içimden bir başkası gizli kuvvet mi söylemişti? Hasılı taşı gediğine koymuştu. Hüseyin Suat'ın sesini işitiyordum: "Gir içeriye, Allah müstahakkını versin! Hepimizi tevkif ettireceksin!"[33]

Hakikaten de gece Hüseyin Suat'ın dediği gibi sonlanır ve polis oyunu yasaklamakla kalmaz bir de sahnede bulunan Celal Sahir Bey'i tutuklar. Ancak bu gecenin sürprizleri hâlâ bitmez. Çünkü Celal Sahir Bey bu "uzun boylu, saz benizli, ince biyıklı genç" komiserin Vefa Lisesi'nden hocasıdır. "Hocayla öğrencinin bu acıklı karşılaşmasını" o günün şahitlerinden olan Reşat Nuri şöyle anlatır:

> Celal Sahir: "Hay Allah belanı versin. Yapacağın bu muydu bana!" dedi ve çaresiz Bahariye Caddesi'ne doğru tırıs tırıs komiserin önünde yürümeye başladı. Komiser sol omuz başından ve bir hürmet ifadesi gibi yarım adım gerisinden onu takip ediyordu. Güzel bir yaz gecesiydi. Bahariye Caddesi gerçekten bahar kokuyordu.[34]

Celal Sahir Bey'in iki saat tutuklu kalıp ifade verdiği hatta yaşananlar üzerinden kendisiyle alay edilen bu "güzel" yaz gecesinde Afife'nin trajedisi de bir oyun kahramanınınkine benzer biçimde örülmektedir.

Ertesi hafta Apollon Tiyatrosu'nda *Odalık* oyunu oynanmaktadır. Afife yine sahnededir ve üçüncü perde başlamış olmasına rağmen hâlâ tiyatroya bir baskın olmamasına şaşkındır. O günü şöyle anlatır:

> Apollon'da *Odalık*'ı oynuyorduk... Ahmet Bey'in... Üçüncü perdeye kadar bir şey çıkmadı, meğer polisler tiyatronun etrafını sarmışlar, çıkarken habersiz yakalayacaklarmış. Beni artistlerden bir kadın yukarıya kaçırdı, tiyatro sahibi Mösyö Sireç'in yanına. Onunla yine makine dairesinden, bahçeden kaçarak evine gittik...[35]

Afife'nin kaçışı Kadıköy'deki komiseri epey sinirlendirmiştir ki Halit Fahri, ertesi gün ona dert anlatmaya gidenlere komiserin "o, dinsiz imansız kızın" tevkifini istediğini ve "Ben ona adabı İslamiye'ye mugayir hareket etmeği gösteririm" dediğini söylemektedir.[36] Bu süreçte Afife'nin tutuklanmasından ya da başına bir kötülük gelmesinden korkan Darülbedayi idare heyeti azaları, Refik Halid aracılığıyla, polis müdüriyetine, dahiliye nezaretine ziyaretlerde bulunarak Afife'yi içinde bulunduğu durumdan kurtarmaya çalışmaktadırlar. Afife olayların sonrasını şu şekilde anlatır:

> "Sonra mektepten telgraf aldım. Darülbedayi'den... Beni çağırıyorlardı. Oraya giderken Kadıköyü iskelesinde vapur bekliyordum, polis memurları da duruyorlardı, beni onlara kim gösterdi

33. Halit Fahri Ozansoy, *Edebiyatçılar Geçiyor*, Türkiye Yayını, İstanbul, 1967, s. 11.

34. Selim İleri, "Yine Afife Jale", *Milliyet* (23.04.1988).

35. Refik Ahmet Sevengil, *Yakın Çağlarda Türk Tiyatrosu*, Kanaat Kütüphanesi, İstanbul, 1934, s. 116.

36. Halit Fahri Ozansoy, "İlk Türk kadın artisti sahneyi neden terketti?", *Son Posta* (21.10.1937). https://core.ac.uk/download/pdf/38313274.pdf

bilmiyorum. Baktılar, sonra yanıma gelerek alıp karakola götürdüler, meğer hakkımda zabıt yapmışlar, beni arıyorlarmış. Karakolda önce bir taş odaya koydular, sonra komiserin, merkez memurunun yanına çıkardılar. O, masanın arkasında doğrularak hiddetle baktı, ilk laf olarak "Dinini, milliyetini, namusunu unutarak sahneye çıkıp oyun oynayan sen misin?" diye bağırdı, ben hareketimin bu söylediklerinin hiçbiriyle alakadar olmadığını söyledim, büsbütün kızdı, bağırdı çağırdı. Ben bu hakaret karşısında sinirlerime hâkim olamayarak ağlamağa başladım, bu sefer yumuşadı, bana güya nasihat verdi, ahlaktan, İslamiyetten filan bahsetti, sonra beni polis müdüriyetine götürdüler, oraya Muvahhit, Behzat, Onnik geldiler, polis müdürü Tahsin Beyle konuşup beni kurtardılar...[37]

8 Mart 1921 tarihinde Darülbedayi'ye Şehremaneti'nin kararı gelir. Bunda halihazırda önceden verilen Müslüman kadınların sahneye çıkma yasağı tezkeresine binaen direkt olarak Afife Hanım'ın temsil heyetinden çıkarılması emredilmektedir.[38] Ve böylece Afife, bugünden bakınca manidar olan 8 Mart gibi bir tarihte meclisi idarenin bu emirnameyi okuyup kabul etmesiyle Darülbedayi'den çıkarılır.

Profesyonel oyuncunun yaşamı yoğunlukla iki gerçeklik düzlemini bir arada barındırır. Bunlardan ilki, oyuncunun kendi kimliği ve biyografisiyle içinde bulunduğu "gündelik yaşamıdır." İkinci gerçeklik düzlemi (ya da oyunculuk kuramlarındaki ismiyle 'ikinci doğası') ise oyuncunun kabaca "sahne gerçekliği" diye ifade edilebilen, onun sahne üstü varlığını ve performans düzlemini ifade etmektedir. Oyuncu bu iki varlık modu arasında daima bir denge oyununu sürdürür. Ve şüphesiz ki bu iki gerçeklik asla birbirinden kopuk değildir. İşte Afife'nin durumundaki bir oyuncu için oyunculuk sanatının cinsiyeti yüzünden kendisine yasaklanması ve sahne yaşamının tümden engellenmesi, kaçınılmaz olarak onun gündelik yaşamına ve varoluşuna uzanan bir yara açar. Bu durum Afife Jale'nin zaten yıpranmış olan ruh sağlığını daha da tehdit etmektedir ve birçok kaynakta belirtildiği üzere bu tarihten itibaren şiddetli migren ağrıları yaşamaya başlar. Yine bu ağrıları bastırmak için doktor kendisine tedavi amaçlı morfin verir ve bir süre sonra Afife'de morfin bağımlılığı gelişir. Ancak tüm bunlara rağmen Afife, oyunculuk yapmak için çabalamaya devam eder:

> Darülbedayi'den çıktıktan sonra Burhanettin kumpanyasına girdim. Kadıköyünde, Tepebaşında, Varyetede temsillere iştirak ettim (...) Burhanettin Türkiye'den ayrılıp gittikten sonra ben de İbnürrefik Ahmet Nuri Beyin yaptığı Yeni Tiyatro heyetiyle Kadıköyünde temsillere iştirak ettim, sonra polis müdürü değişti, gene menettiler...

Ayrıca bu dönemde Afife, bir yandan kendi savaşını sürdürürken bir yandan da başka kadınların sahneye çıkması için onları cesaretlendirip aracı olur. Seniye, Mebrure ve Leman Hanımlar bu isimlerden birkaçıdır.[39]

37. Refik Ahmet Sevengil, age., s. 116-117.

38. Refik Ahmet Sevengil, age., s. 117.; Nemika Tuğcu, "Türk tiyatrosu Taksim Sahnesi'nde sorgulanıyor 'Afife Jale' sahnede", Kültür-Sanat (29.10.1991).

39. Refik Ahmet Sevengil, *Yakın Çağlarda Türk Tiyatrosu*, Kanaat Kütüphanesi, İstanbul, 1934, s. 118-119.

Tüm bu yaşananlar Afife'yi genç yaşında oldukça yıpratmıştır. Ancak bu dönemde belki kendisine nefes aralığı olacak kısa bir mutluluk yaşar. Bir gün Kuşdili Çayırı'nda, Hafız Burhan konserine gittiğinde sanatçıya tamburuyla eşlik eden Selahattin Pınar'la karşılaşır. "Selahattin, babası Denizli Milletvekili Sadık Bey'in iyi bir öğrenim görmesi için gönderdiği İtalyan Ticaret Okulu'nu yarıda bırakmıştı. 12 yaşında ut, 17 yaşında tambur çalmayı öğrenmişti. Babasının sürekli "Benim oğlum çalgıcı olacak" şeklindeki 'aşağılamalarına' dayanamayıp bir gün, "Hayır sanatkâr olacak" diye cevap verince evde kavga çıkmış ve babasının üzerine yürümesi sonucu evi terk etmişti."[40] Dolayısıyla Afife ve Selahattin'in bir duygudaşlık kurması da çok zor olmaz. Evlenirler ve mutlu zamanları olur. Fakat Afife'nin rahatsızlığı da nüksetmekte ve uyuşturucuya olan bağımlılığı artmaktadır. Bir eczacının kendisini suistimal ederek ona morfin sağlaması da hayatını iyice zorlaştırır.[41] Afife için zor bir sürece rastlayan bu evliliğin ilk zamanlarındaki ut, tambur sesleriyle dolu mutlu günleri, gittikçe sessiz ve yalnız bir hal alır. Sonunda birbirlerinin iyiliğini isteyen bu iki insan, özellikle Afife'nin ısrarıyla anlaşarak 1935'te boşanırlar. Birbirlerini bir daha hiç görmezler.

Afife kendi hayatında bir yıkıma doğru giderken en önemli öncülerinden biri olduğu modern Türkiye tiyatrosu Cumhuriyet'in ilanıyla beraber bir gelişim evresine girmiştir. Afife Jale'nin ilk kez sahneye çıktığı tarih olan 1919'dan üç yıl sonra ve Cumhuriyet'in ilanından birkaç ay önce, Darülbedayi sanatkârlarından bir ekip, Halit Fahri'nin deyişiyle "İstiklal Harbi boyunca bütün milletin sayıkladığı şehir" İzmir'e gelir.[42] Ankara hükümeti, cumhuriyete giden yolda bütün engelleri aşmış, Lozan'da barış antlaşması imzalanmıştır ve Başkumandan Mustafa Kemal de İzmir'dedir. Ahmet Refet Muvahhit öncülüğündeki bu ekip, Kurban Bayramı'ndan sonra İzmir'e geldiklerinde gösterilerine davet için Mustafa

Afife Jale'nin büyük aşkı Selahattin Pınar. (Taha Toros Arşivi)

40. Soner Yalçın, *Siz Kimi Kandırıyorsunuz!*, Doğan Kitap, İstanbul, 2008, s. 258.

41. Soner Yalçın, age., s. 259.

42. Vasfi Rıza Zobu, *O Günden Bu Güne*, İstanbul: Milliyet Yayını, 1977, 78.

Bedia Muvahhit, *Yukarı Köşk* isimli oyunda. (İBB Şehir Tiyatroları Arşivi)

Kemal'i ziyaret ederler. Bu davet üzerine Mustafa Kemal, "Temsillerinizde Türk kadını yok mu?" sorusunu sorarak yıllardır süregiden bir tabunun yıkımında ilk adımı atar ve daha önce Muhsin Ertuğrul'un *Ateşten Gömlek* filminde izlediği Bedia Muvahhit'in sahneye çıkması gereğinden bahseder.[43] Bu teşvikle Bedia Muvahhit, İzmir'de Tayyare Sineması'nda, İbnür Refik Ahmet Nuri Bey'in *Ceza Kanunu* oyununu Mustafa Kemal'in huzurunda oynar.[44] Böylece Müslüman Türk kadınının sahneye çıkması tartışması, Mustafa Kemal'in oyunu izleyip ardından da Bedia Muvahhit'i tebrik etmesiyle son bulur. O günden sonra Sevengil'in deyişiyle, "Artık her tarafta Türk hanımları hiçbir mümanaata maruz kalmadan sahneye çıkmağa başlamışlardı."[45] Böylece bu genç Cumhuriyet'in çok partili dönemine kadar geçen süreçte tiyatro adına yeni adımlar atılmaya başlar. Öncelikle devlet tarafından Ankara'da

43. Efdal Sevinçli, "Bedia Muvahhit '70 Yaşında' ", *Cumhuriyet Dergi*, Sayı: 385, 1993: 16-17.

44. www.bediaodulleri.com/dikmen-gurun

45. Refik Ahmet Sevengil, *Yakın Çağlarda Türk Tiyatrosu*, Kanaat Kütüphanesi, İstanbul, 1934, s. 120.

oyunculuk eğitimi veren bir konservatuvar açılır. Ardından Darülbedayi, İstanbul Belediyesi Şehir Tiyatroları olarak ödenekli bir tiyatro konumuna gelir. Devlet Tiyatrosu kurulur ve Halkevleri yoluyla tiyatroyu yurt genelinde halka yayma çabaları başlar.[46]

Muhsin Ertuğrul'un yıllar önceki "Mösyö Seke'nin Keçisi" yazısındaki tahmini doğru çıkmıştır. İlk adımı atacak cesur biri çıkmış ve arkasından yüzlerce kadın onu takip etmiştir. Ancak tüm bu gelişmeler yaşanırken "kaçınılmaz dönüşümü başlatan sanat fedaisi" Afife yorgundur, kimsesizdir ve hatta evsizdir. Artık tek başına kalan Afife'nin o günlerini Özdemir Nutku'yla yaptığı röportajda Afife'nin üvey ablası Behiye Baturay şöyle anlatıyor:

> Biz İstanbul'a geldiğimizde hastalığı ilerlemişti artık. Bir deri bir kemik kalmış. Sadece iri iki göz... Oradan sonrası bir çocuk vücudu gibiydi. Hastaneye gittiğimizde, "N'olur beni buradan kurtarın" diye yalvardı.
>
> **Soru-** Siz ne yaptınız?
>
> **Yanıt-** Biz taşraya döndük. Ona biraz para verdik. Sonra Nusret Sefa Bey bir yerlerden para bulup onu hastaneden çıkarıp tek göz bir odaya yerleştirmiş, ama nafile, daha da fena olmuş (...)
>
> **Soru-** Sizde hiç mektubu var mı? Varsa görebilir miyim?
>
> **Yanıt-** Bilmem ki. Onun bu kadar önemli olduğunu bilmiyorduk. Bilseydik saklardık.[47]

Yine Afife'nin bu dönemine şahit olanlardan biri de Vasfi Rıza Zobu'dur. Onun çektiği ıstıraba şahitliğini şöyle anlatır:

> Afife sonraları hastalandı. Gittim yerini buldum. Darülbedayi heyeti de duymuş bunu, bir yardım parası verdiler bana. Afife'ye vereyim diye. Aradım buldum, Şehzadebaşı'nda, yangın yerinde, bir tek ev kalmış, harap, onun ikinci katında, kapısı falan açık... Girdim içeriye. Afifeee... diye seslendim. Ses seda yok. Yerde... Bir kilim mi ne serilmiş, üstünde yatıyor. Bir mahluk, kıvrılmış oracığa. Yırtık pırtık bir örtünün altında Afife Jale... O güzel kadın, kurumuş iskelet olmuş. Tanınmayacak halde. Yanına gittim. Afife ben geldim. Zayıf bir ses çıkardı, Vasfi'ciğim sen mi geldin? Otur diyemiyorum, yer yok (...) Afife dedim. Heyet-i idare karar verdi. Sana on lira gönderdi, yardım parası. Lazım olur dedim, yastığının altına koydum. Perişan bir haldeydi, o da bana söyleyecek laf bulamıyordu (...) Afife, ben gidiyorum dedim. Yine gelirim filan gibi bir şeyler söyledim. Gene gel, dedi. Kim mi bakıyordu? Hiç... Bakan makan yoktu. Öyle yaşamaya çalışıyor örtünün altında. Döndüm tiyatrodakiler de çok üzüldü tabii. Bir kere daha gittim artık beni tanımıyordu. Benim yapacağım tek şey var. Bunu buradan kaldırıp iyi bir yere yatırmak. Hiçbir hastane almıyor. Uğraştım çok. Neşet vardı, doktor. Zamanında Muhsin'le, Behzat'la oynamış ama okumuş doktor olmuş. Asabiyeci olmuş. Neşet'le tanışıyorum, Bakırköy'de timarhaneye sertabip yardımcısı olmuş. Onu buldum, Neşet dedim, yahu, Afife perişan halde, sen buna bir çare bulamaz mısın? Allah razı olsun, Afife'yi oraya yatırmaya karar verdik.[48]

46. Levent Suner, "Cumhuriyet Döneminde Tiyatroların Kurumlaşması", *Tiyatro Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 12, Şubat 1995, s. 11.

47. Aktaran: Özlem Belkıs, *Feminist Tiyatro*, Mitos Boyut Yayınları, Ankara, 2015, s. 241.

48. Aktaran: Selma Selçuker, "Vasfi Rıza Zobu, ilk Türk kadın tiyatrocularının gerçek öyküsünü anlatıyor; Afife Jale'nin dramı". *Cumhuriyet* (27.12.1991).

İlk Türk kadın tiyatro san'atkârı

Afife dün Bakırköy hastanesinde vefat etti

Merhum Afife

İlk Türk kadın tiyatro san'atkârı Afife dün vefat etmiştir. Kendisi uzun müddettenberi Bakırköy hastanesinde tedavi altında bulunuyordu; fakat maalesef hayatının bu son acıklı yıllarında semtine hiç kimse uğramamış, meslekdaşları arasında da hatırını soran bulunmamıştır. Afife, Türk kadınlarının sıkı altında bulunduğu bir devirde, sahneye intisab etmek cesaretini göstermiş ve hatta ilk temsillerinde bu yüzden başına, polis tarafından tevkif olunmak gibi bazı hâdiseler de gelmişti. Cenazesi bu gün Bakırkoy hastanesinden kaldırılacaktır.

Afife Jale'nin 24 Temmuz 1941 tarihli *Cumhuriyet* gazetesinde yer alan ölüm haberi. (*Cumhuriyet* Gazetesi Arşivi)

Afife'nin, Bakırköy Ruh ve Sinir Hastalıkları Hastanesi'ndeki son şahidi Nusret Safa Coşkun onunla karşılaşmasını 1941 tarihli *Perde ve Sahne* dergisinde şöyle dile getirir:

> Biraz sonra, iki hastabakıcı, başhekimin önüne bir sedye bıraktılar. Dikkat ettim, bu sedyenin ne altında bir taşkınlık ne üstünde bir şişkinlik vardı. Boş hissini veriyordu. Yalnız battaniyenin ucundan bir tutam saç çıkmıştı. Örtüyü açtıkları zaman dehşetle yerimden kalktığımı hatırlıyorum. Karşımda, sadece iri siyah gözleriyle canlı bir ceset vardı (...) Beni unutmuşlar diyordu, sahneye çıktığım zaman alnımdan öpen muharrir, beni teşvik eden büyük adamlar, hayranlarım, seyircilerim, arkadaşlarım, hepsi beni unuttu. Burada boğuluyorum, timarhane köşesinde ölmek istemiyorum. Ne yapın yapın, beni çıkarın buradan![49]

Ne yazık ki Afife Jale, yatarken özgeçmiş bilgisi olarak "sahneye çıkan ilk kadın" bilgisini verdiği bu hastanede 23 Temmuz 1941 tarihinde vefat eder.[50]

Oyuncunun iki gerçekliği, iki doğası ve dolayısıyla iki yaşamı vardır. Bir sahne yaşamı bir de gündelik yaşam. Ancak bunu bilmeyenler, Afife'ye sahneye çıkmayı yasakladıklarında ona oyunculuğu da yasakladıklarını zannettiler. Ama aslında Afife Jale'yi "Benim tek hayatım" dediği tiyatrodan asla koparamadılar. Oyunculuk yapmasını engelleyemediler. Bu sebeple adına oyunlar sahnelenen, filmler çekilen, romanlar yazılan, ödüller verilen Afife Jale, bugün, 2020'de ilk sahneye çıkışından tam yüz yıl sonra hâlâ Türkiye tiyatro tarihinin tek başına bir dönüm noktası ve temsilidir. Ve Afife Jale bir sanat fedaisi olmanın ötesinde, hâlâ bu topraklarda onun ardından sahneye çıkan, oynayan, zorluklara göğüs geren kadınların özgürlük ve cesaret timsali olmaya devam etmektedir.

49. Nusret Safa Coşkun, *Perde ve Sahne* dergisi, Sayı: 6, 1941.

50. Çalgıcıoğlu'ndan Aktaran: Drillat, Ceren Çıplak, "Afife Jale'nin mezarının peşinde", *Cumhuriyet* (28.04.2019).

Kaynakça

Kitaplar

Sevengil, Refik Ahmet (1934): *Yakın Çağlarda Türk Tiyatrosu*, İstanbul: Kanaat Kütüphanesi.

İnalcık, Halil (2012): *Tanzimat Nedir?*, Ankara: İş Bankası Kültür Yayınları.

And, Metin (1970): *100 Soruda Türk Tiyatrosu Tarihi*, İstanbul: Gerçek Yayınları.

And, Metin (1972): *Tanzimat ve İstibdat Döneminde Türk Tiyatrosu*, Ankara: İş Bankası Yayını.

And, Metin (2014): *Başlangıcından 1983'e Türk Tiyatro Tarihi*, İstanbul: İletişim Yayınları.

Şarasan, (Tütüncüyan, Sarkis) (2008): *Türkiye Ermenileri Sahnesi ve Çalışmaları*, çev. Bogos Çalgıcıoğlu, İstanbul: bgst Yayınları.

Ertuğrul, Muhsin (1975): *İnsan ve Tiyatro Üzerine Gördüklerim*, İstanbul: Yankı Yayını.

Ozansoy, Halit Fahri (1967): *Edebiyatçılar Geçiyor*, İstanbul: Türkiye Yayını.

Nutku, Özdemir (2015): *Darülbedayi'den Şehir Tiyatrosu'na*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Belkıs, Özlem (2015): *Feminist Tiyatro*, Ankara: Mitos Boyut Yayınları.

Yalçın, Soner (2008): *Siz Kimi Kandırıyorsunuz!*, İstanbul: Doğan Kitap.

Zobu, Vasfi Rıza (1977): *O Günden Bu Güne*, İstanbul: Milliyet Yayını.

Makaleler

Karacabey, Süreyya (1995): "Gelenekselden Batı'ya Türk Tiyatrosu", *Tiyatro Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 12, Şubat 1995.

Özakman, Turgut (1988): "Türk Tiyatrosu ve Atatürk", *Erdem*, Sayı: 12, Eylül 1988.

Suner, Levent (1995): "Cumhuriyet Döneminde Tiyatroların Kurumlaşması", *Tiyatro Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 12, Şubat 1995.

Ertuğrul, Muhsin (1918) a: "Örf: O Her Ma'kul Şeyi Yutan Ejder", *Temaşa*, Sayı: 6, 1918.

Ertuğrul, Muhsin (1918) b: "Mösyö Seke'nin Keçisi", *Temaşa*, Sayı: 11, 1918.

Sevinçli, Efdal (1993): "Bedia Muvahhit '70 Yaşında' ", *Cumhuriyet Dergi*, Sayı: 385.

Coşkun, Nusret Safa (1941): *Perde ve Sahne* dergisi, Sayı: 6, 1941.

Tezler

Yiğit, M. (2019): *Erken Cumhuriyet Döneminde Türk Tiyatrosu Dergisinin İstanbul Şehir Tiyatrosu'nun kurumsallaşmasındaki Rolü (1930-1950)*, Doktora Tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Anabilim Dalı, İstanbul.

Özdemir, İ. (1993): *Basın Tarihi Yönünden Temaşa Dergisinin İncelenmesi*, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Radyo Televizyon Anabilim Dalı, İstanbul.

Gazete haberleri

Ozansoy, Halit Fahri, "İlk Türk kadın artisti sahneyi neden terketti?", *Son Posta* (21.10.1937). https://core.ac.uk/download/pdf/38313274.pdf

Tuğcu, Nemika, "Türk tiyatrosu Taksim Sahnesi'nde sorgulanıyor 'Afife Jale' sahnede", Kültür-Sanat (29.10.1991). https://core.ac.uk/download/pdf/38313182.pdf

Drillat, Ceren Çıplak. "Afife Jale'nin mezarının peşinde". *Cumhuriyet* (28.04.2019).
https://www.cumhuriyet.com.tr/haber/afife-jalenin-mezarinin-pesinde-1367658

Selçuker, Selma. "Vasfi Rıza Zobu, ilk Türk kadın tiyatrocularının gerçek öyküsünü anlatıyor; Afife Jale'nin dramı". *Cumhuriyet* (27.12.1991).
http://earsiv.sehir.edu.tr:8080/xmlui/bitstream/handle/11498/11757/001508314006.pdf?sequence=1

Ertuğrul, Muhsin. "Olaylar ve Görüşler, Elli Yıl Önce". *Cumhuriyet* (06.12.1973).
https://core.ac.uk/download/pdf/38310413.pdf

İleri, Selim. "Yine Afife Jale". *Milliyet* (23.04.1988).
https://core.ac.uk/dowland/pdf/38313225.pdf

İnternet Kaynakları

Gürün, Dikmen. "Bedia Muvahhit'e Selam". www.bediaodulleri.com (Erişim tarihi: 16.09.2020).
https://www.bediaodulleri.com/dikmen-gurun.html

"Afife Jale". www.istanbulkadinmuzesi.org (Erişim tarihi: 17.09.2020). www.istanbulkadinmuzesi.org/afife-jale

Bedia Muvahhit, Cahide Sonku ve Hasan Âli Yücel'in aralarında bulunduğu bir grup, İstanbul Şehir Tiyatroları.

ZEYNEP ORAL

Gazeteci ve yazar. İnsan hakları savunucusu, feminist, barış eylemcisi. Pek çok sivil toplum örgütünün kuruluşunda ve yönetiminde görev aldı. Halen PEN Yazarlar Derneği Türkiye başkanı ve *Cumhuriyet* gazetesi yazarı.

İzmir Amerikan Kız Koleji, Paris Yüksek Gazetecilik Okulu'nu bitirdi. Sorbonne Üniversitesi tiyatro araştırmalarında okudu.

'68-2002 *Milliyet*'te tiyatro eleştirmeni, muhabir, köşe yazarı, yazı işleri müdürü olarak çalıştı. 1972'de arkadaşlarıyla *Milliyet Sanat* dergisini kurdu, 30 yıl kadar yöneticileri arasında yer aldı. Türkiye'nin aydınlık insanları, onu Anadolu'nun en ücra köşesine kadar ulaşan bu dergiyle tanıdı.

Sanat ve kültür, kadın hakları ve insan hakları konularında yazılarıyla birçok ulusal ve uluslararası ödül kazandı. Yazılarında, ülkedeki toplumsal olaylarla sanatsal olaylar arasında köprüler kurdu, evrensel ve çağdaş değerleri yüceltip paylaştı. Türkiye Tiyatro Eleştirmenleri Birliği, Nâzım Hikmet Vakfı, KA-DER, Türkiye-Yunanistan Dostluk Derneği, WINPEACE (Türkiye-Yunanistan Kadın Barış Girişimi) gibi sivil toplum örgütlerinin kurucuları ve yöneticileri arasında yer aldı. Mimar Ahmet Oral'la evli, 2 oğlu, 7 torunu ve yayımlanmış 20 kitabı vardır.

DİVA

"Diva", günümüzde müzik dünyasında belli başlı isimleri tanımlamak için yaygın olarak kullanılsa da sözlük anlamına bakıldığında bu tanıma karşılık gelen sanatçıların sayısının o kadar da fazla olmadığını görüyoruz. Şöhreti ülke sınırlarını aşmış, 20. yüzyılın önde gelen opera sanatçılarından Leyla Gencer, gerçek bir diva olarak tarihte sarsılmaz bir yere sahip.

La Diva Turca Leyla Gencer

Türkiye gibi, zengin kültür birikiminde opera geleneği hiç ama hiç olmayan bir ülkeden yola çıktı ve opera geleneğinin en derinlerine kök saldığı, en popüler olduğu ülkede, İtalya'da taht kurdu. Müzik dünyasında bir "ekol", bir okul, bir referans, genç sanatçılara eşsiz bir örnek oluşturdu.

Zeynep Oral

MÜZİK tarihinde "La Diva Turca" diye tanınan bir kadın... Kişiliğinde dört mevsimi ve duygular dünyasının tüm renklerini taşıyan Leyla Gencer'dir o. Türkiye gibi, zengin kültür birikiminde opera geleneği hiç ama hiç olmayan bir ülkeden yola çıktı ve opera geleneğinin en derinlerine kök saldığı, en popüler olduğu ülkede, İtalya'da taht kurdu. Müzik dünyasında bir "ekol", bir okul, bir referans, genç sanatçılara eşsiz bir örnek oluşturdu. Kaybolmaya yüz tutmuş, o olmasaydı, çoktan unutulacak, birçok opera eserini, geçmişin tozlu karanlığından o bulup çıkardı ve opera repertuvarına kazandırdı. Müzik kitaplarında adı, "Donizetti Rönesansı", "Rossini Rönesansı" maddeleriyle anıldı. İstanbul'da başlayıp dünya sahnelerinde taçlanan bu eşsiz serüven, sadece bir yeteneğin değil aynı zamanda bir tutkunun, bir azmin, çok çalışmanın, genç Cumhuriyet'in laiklik ve "muasır medeniyet" ilkelerinin, "Atatürk'ün kızlarından biri" olma çabasının da bir sonucuydu.

Müzik dünyasına adını altın harflerle yazdıran Leyla Gencer İstanbul'da doğdu. (Doğum tarihi 1919 ila 1924 arasında değişiyor. Leyla Gencer'le ilgili üç farklı kitap yazdım. Her seferinde rica etti, lütfen doğrusunu açıklama diye. Ben de ona söz verdim. Onu sonsuzluğa uğurladıktan sonra şimdi sözümü bozacak değilim.) Babası Hasanzade İbrahim Çeyrekgil Safranbolulu. Mal mülk sahibi Bektaşi bir ailenin oğlu. Beyoğlu'nda Lale Sineması, Karaköy'de hanlar, börekçi dükkânları onların...

"Alceste"ye hayat verirken...
(İKSV Leyla Gencer Arşivi)

Leyla Gencer ondan kara kaşlarını, gözlerini, kapkara saçlarını, "Kraliçe Nefertiti" fiziğini aldı. Bir de Bektaşiliğin hoşgörüsünü, insan sarraflığını, patlamalara hazır, volkan gibi kişiliğini... Annesi Alexandra Angela Minakovska Polonyalı aristokrat bir aileden. Son derece dindar. Eşini yitirdikten sonra Müslüman olup Atiye adını alacaktı. Leyla Gencer ondan saygı uyandıran edasını, başını hep dik tutuşunu, çalışma disiplinini aldı. Ve Madam Lejeune: Rusya'dan İstanbul'a gelmiş bir Fransız Kontes. Geçimini sağlamak için ailenin yanına yerleşmiş. Leyla'nın "Matmazel'i... Leyla Gencer ondan Fransız ve İtalyan klasiklerini öğrenecek, tiyatro ve müzik merakını alacaktı.

Leyla Gencer, bu üç insanın biçimlendirdiği büyülü bir çocukluk yaşadı: Boğaz'da Çubuklu'da bir köşkte, farklı birikimler ve özgürlük duygusuyla sarmalanmış büyülü bir çocukluk... Ta ki babası ölüp yoksulluk günleri başlayıncaya dek... Artık iç zenginliğinden başka hiçbir şeyi yoktu. Aile tüm servetini yitirince yaşam biçimi değişti ancak öğrenme tutkusu değişmedi. İstanbul İtalyan Lisesi'ndeyken Balzac ya da Dante gibi büyük bir yazar olmaya kararlıydı... Ama belki de büyük bir oyuncu olurdu. Evde plaklardan duyduğu aryaları söylemeye bayılıyordu. Tatillerde İstanbul Beyazıt Kütüphanesi'nde çalışıyordu.

İstanbul Konservatuvarı'na girmeye hazırlanırken kendi deyişiyle "Gary Grant gibi yakışıklı" İbrahim Gencer'le tanıştı. Evlendiler. Bir bankada çalışan İbrahim Gencer 1993'te bu dünyadan ayrılıncaya dek karısının en büyük destekçisi olacaktı.

Konservatuvara girdiği gün kararını vermişti: "Günün birinde ya La Scala'da söylerim ya da ölürüm!"

Leyla Gencer, 1946-1949 yıllarında İstanbul Konservatuvarı'nda üç muhteşem hocayla çalıştı. Bayan Reine Gelenbevi, Cemal Reşit Rey, Muhittin Sadak... Ancak doğru yolda ilerleyip ilerlemediğinden kuşku duyduğunda İstanbul'a gelen 1930'ların ünlü sopranosu Arrangi-Lombardi'yi buldu ve ona sesini dinletmesiyle konservatuvarı terk edip onun peşinden Ankara'ya gitmesi bir oldu. Ankara Devlet Opera ve Tiyatrosu'nun başındaki Muhsin Ertuğrul ona kucak açtı. Koro kadrosundaydı ama solist rollerine çıkıyordu. Ankara Operası'nda sahnedeki ilk rolü Mascagni'nin "Cavalleria Rusticana" operasında köylü

kızı Santuzza... Yıl 1950. Hocaları Muhsin Ertuğrul, Georg Reinwald, Di Ferdinando, Adolfo Camozzo. Rol arkadaşı: Aydın Gün...

Ankara Operası'nda roller birbirini izlerken, bir yandan da usta hocalarla çalışmayı sürdürüyordu. Ve Türkiye Cumhuriyeti, etkilemek istediği resmî yabancı konuklarına, (Eisenhower, Mareşal Tito, Adenauer, Harry Truman, Şah Rıza Pehlevi vb.) Leyla Gencer'in sesinden resitaller ikram ediyordu.

1953'te Türkiye İtalya Kültür Anlaşması imzalandığında, RAİ televizyon stüdyosundan canlı yayınlanacak bir konser istendi. Leyla Gencer tek başına elinde bavulu Roma'ya geldiğinde, tüm yaşamının değişeceğini henüz bilmiyordu... Yayının sonunda RAİ'ın genel müdürü telefonların kilitlendiğini söylüyor, önüne gelecek yıl için konser ve opera kontratları uzatıyor, onu üç gün sonra Napoli'de San Carlo Operası'nda yapılacak seçmelere yolluyordu. O seçmelerden alnının akıyla çıkmakla kalmadı, beş gün içinde Santuzza rolünü İtalyanca öğrenip (Türkiye'de Türkçe söylemişti) Napoli Yaz Festivali'nde, dev bir Arena'da "Cavalleria Rusticana" operasıyla yurt dışında ilk kez sahneye çıktı. Bütün bunlar on gün içinde oldu. Türkiye'ye geri dönerken "bavulunda", Napoli San Carlo Operası'nda bir yıl sonra oynayacağı "Madama Butterfly" ve "Eugene Onegin" operalarının başrolleri için sözleşmeleri vardı.

Efsanevi Maestro Tullio Serafin'in onu La Traviata'nın Violetta'sı gibi önemli rollere hazırlaması... Bu rolle İtalya kentlerinde, Ankara, İstanbul, Varşova, Krakow, Viyana, San Fransisco, Philadelphia, Moskova, Leningrad'da "kanatlanması"... "Hocam" dediği, hayat boyu yol göstericisi saydığı Maestro Gianandrea Gavazzeni'yle çalışmaları... Maestroların Maestrosu diye bilinen ünlü Şef Toscanini'nin Milano'daki dev katedralde düzenlenen cenaze töreninde Verdi'nin Requim'ine soprano olarak seçilmesi... üç temsil için anlaştığı San Carlo Operası'ndaki Puccini'nin "Madama Butterfly" temsillerinin 33 temsil uzatılması... San Francisco opera müdürü, ünlü müzik yönetmeni Kurt Adler'in "İmdat! Renata Tebaldi hastalandı yerine birini bulmalıyım" çığlıkları, "Eyvah Maria Callas sahneye çıkmıyor; Leyla beni ancak siz kurtarabilirsiniz" yakarışlarıyla birkaç günde hiç bilmediği operalara hazırlanıp sahneye fırlaması... birbirini izledi.

Ve La Scala Kapıları Açılıyor!

Opera dünyasının mabedi sayılan La Scala'nın kapıları ona 1957'de açıldı. Kendini bildi bileli, "Bir gün ya orada söylerim ya da ölürüm" dediği mabet... Gönlünde yatan popüler bir operayla değilse de çağdaş besteci Poulenc'in "Dialogues des Carmélites" eserinin dünya prömiyerinde başrahibe rolündeydi... Hedefine ulaşmıştı ama La Scala dikensiz gül bahçesi değildi. Tam tersine bir labirentti. Yolunu kaybedip karanlığa gömülüp yok olmak da vardı, tünelin ucundaki ışığa ulaşıp bulutların üzerinde uçmak da... Karanlıkta kaybolmamanın tek yolu vardı: Zirveye ulaşmak...

La Scala sahnesine çıkacağı ilk gece Muhsin Ertuğrul'un mektubu ona güç verecekti. Eser sona erdiğinde salon alkıştan inliyordu. Başta besteci olmak üzere tüm eleştirmenlerden tam not almıştı. 26 Ocak 1957 gecesi adımını attığı La Scala, 50 yıl boyunca onun yuvası olacaktı. Baştan beri inanmıştı ki La Scala onun kaderiydi.

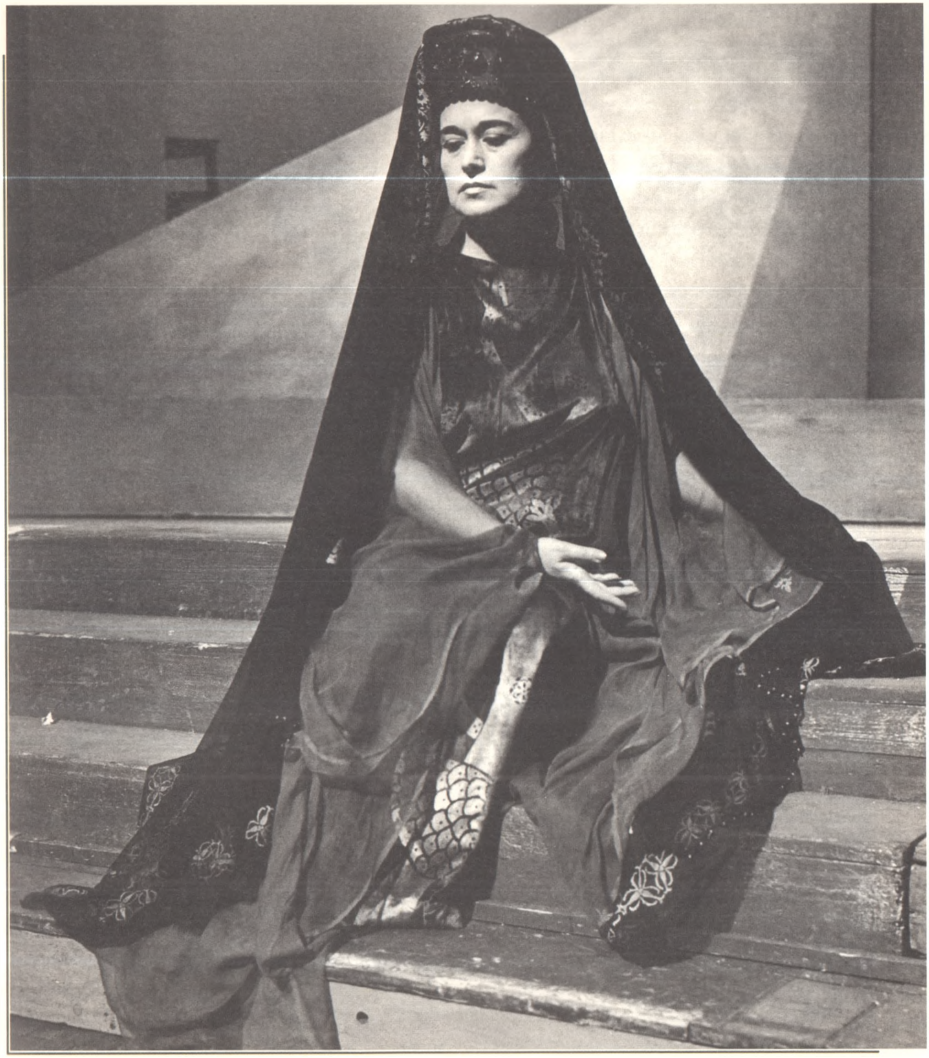

Leyla Gencer 1960 yılında Milano'ya yerleşti. (İKSV Leyla Gencer Arşivi)

"Lady Macbeth", Roma, 1969. (İKSV Leyla Gencer Arşivi)

Milano'ya yerleşince adını değiştirmesi, bir İtalyan ad alması, İtalyan vatandaşı olması için çok baskı gördü. Böylelikle "önünde kapılar açılır, hayatı kolaylaşabilirdi". O, her seferinde "Hayır" dedi. Hayır! Benim adım Leyla Gencer.

Köln Operası'nın savaş sonrasında yeniden açılışı için La Scala'nın turnesine seçilmesi ve Köln'de Verdi'nin "La Forza del Destino" eserinde Leonora'yı oynaması... Viyana'da Karajan yönetiminde "La Traviata"da alkışlanması... RAİ Prodüksiyonu olan Verdi'nin "Il Trovatore"ye çıkması... Donizetti eserlerine yeni bir bakış farklı bir yorum getirmesi ve Maestro Gavazzeni'nin, RAİ'da yayınlanacak Donizetti'nin "Anna Bolena" operasına yedek oyuncu olduğu halde (asıl oyuncu Maria Callas'dı) onu seçmesi... Bu rolden sonra nice Donizetti kraliçesini canlandırması için önünün açılması... ABD'de yine Donizetti "Lucia di Lammermoor" operasında Lucia ile alkışlanması... Bunların her biri, meslek yaşamında birer mihenk taşıydı. Bu arada Ankara İstanbul temsillerini de (*Tosca, Konsolos, Kerem ile Aslı, La Traviata*) ihmal etmiyordu.

"Benim köklerim Anadolu'da"

Leyla Gencer ülkeden ülkeye sınırlar aşarken, sahneden sahneye kanatlanıp uçarken hep bir şart ileri sürüyordu. Her afişte, her program dergisinde "Ankara Devlet Operası Sanatçısı" olduğu belirtilecekti. Ve aynen öyle oldu.

1958 yılında bir telgrafla sarsıldı Leyla Gencer. Nicedir Ankara'da cadı kazanları kaynıyor, kıskançlık, şikâyet, bürokrasi çarkları çalışıyordu. Neden hep o gidiyor, neden başkaları değil? Bu işlerin sırayla ya da kurayla olmadığını, kim davet alırsa, kiminle sözleşme imzalanırsa onun gidebileceği elbet biliniyordu ama yine de... Ankara Devlet Operası'ndan gelen "tebligat", derhal Ankara'ya dönmezse operadan "azledileceğini" bildiriyordu (Ah! Ne ağrına gitti o sözcük!). O tarihte Trieste'de temsili vardı ve Ankara bunu biliyordu. "Dönemem" dedi. Söz konusu olan Ankara'ya dönmek ya da dönmemek değildi. Söz konusu olan kendisine çizdiği yoldan, kendini adadığı inançtan, hedeflediği gelişimden ve ardından koştuğu tutkusundan dönmek ya da dönmemekti... Dönmedi. Dönemezdi. Ankara Devlet Operası, Leyla Gencer'in kontratını feshetti. Emri veren Maarif Bakanı Celal Yardımcı; emri uygulayan Devlet Operası Müdürü Necil Kazım Akses'ti.

1960'ta evini Milano'ya taşıdıktan sonra da kendisine gereksinim duyulduğunu hissettiği an, Türkiye'deydi. Muhsin Hoca, Bursa'da açacağı Ahmet Vefik Paşa Tiyatrosu'nda konser vermesini istediğinde, her şeyi bırakıp Bursa'ya geldi. Aydın Gün, İstanbul Operası için "gel" dediğinde tüm teklifleri geri çevirip İstanbul'a geldi. Mükerrem Berk, Ankara Dil Tarih-Coğrafya Fakültesi'nde bir konser istediğinde "Scala'dan sonra okul sahnesine mi çıkacağım" demedi, "Ankara Operası beni istemiyorsa ben de fakültede söylerim" diye koştu geldi.

Milano'ya yerleşince adını değiştirmesi, bir İtalyan ad alması, İtalyan vatandaşı olması için çok baskı gördü. Böylelikle "önünde kapılar açılır, hayatı kolaylaşabilirdi". O, her seferinde "Hayır" dedi. Hayır! Benim adım Leyla Gencer. Benim ailem Safranbolulu. Benim köklerim Anadolu'da... Ben

Türk'üm. Her zaman, son gününe dek, tek pasaportu oldu. Türk pasaportu.

Müthiş bir rekabet ortamında kendini kanıtlamak zorundaydı. Her temsilden sonra perde kapandığı an, alkışlarla başının döndüğü an, amansız bir yarış başlıyordu. Opera dünyasında var olmanın tek yolu, rol teklifleri almaktı.

Tullio Serafin, Vittorio Gui, Gianandrea Gavazzeni, Ricardo Muti gibi usta Maestro'larla çalışa çalışa, repertuvarını olağanüstü boyutlarda genişletti ve çeşitlendirdi. En klasikten modernlere, lirik sopranodan dramatik koloratura uzanan bir yelpazede dünyada rekor sayılabilecek bir repertuvara ulaştı. 73 eserde, 73 kahramanı yorumladı.

Dünyanın bir ucundan ötekine dünya sahnelerini tutuşturuken; *Lucia*, *Norma*, *Lady Macbeth*, *Alceste*, *Kraliçe Elizabeth*, *Anna Bolena*, *Maria Stuarda*, *Medea*, *Aida*, *Tosca*, *Madam Butterfly*, *Violetta*, *Leonora* ve daha nicelerine can verirken neydi onu eşsiz kılan? Neydi başarının sırrı?

Bu soruyu ona her sorduğumda hep "Her şey kendiliğinden oldu. Ben hiçbir şey yapmadım" derdi. Ona göre hepsi kader kısmet, şanstı işte... Ama bunun böyle olmadığını biliyoruz. Başarının sırrı (üstelik sır da değil) "tüm bir yaşam" diye özetlenebilir. "Tüm bir yaşam"ın satırbaşları şöyle:

Çok genç yaşta tutkusuna sarıldı. Tutkusu, var olma nedeni; şarkı söylemek, opera ve müzik dünyasının bir parçası olmaktı. İnançla, inatla, aşkla bu tutkunun peşinden koştu.

Hep bilinçli ve akıllıca seçimler yaptı: En usta hocaları seçmek, ileride birlikte çalışacağı Maestro ve rejisörleri seçmek, söyleyeceği operayı seçmek gibi...

Mükemmeliyetçiydi. Sahnede sadece kendisinin değil, her şeyin mükemmel olmasını istiyordu. Çünkü onun için temsil bir bütündü. Seyirciye saygısı sonsuzdu.

Çok çalışkandı. Hep çalıştı. Ses çalışması, rol ezberlemenin ötesinde bir çalışmaydı bu. Bestecisine sadıktı. Her besteci, her rol için tarih, coğrafya, edebiyat, o dönemin politik, toplumsal ilişkilerini içeren geniş bir araştırma, analiz ve sentez sürecinden geçerdi. Her yoruma, engin kültür birikimini kattı.

Kolayı değil, zoru seçti. Kimselerin söylemeye cesaret edemediği ya da çoktan unutulmuş, hiç temsil edilmemiş eserlerin peşine düştü. Bunları ortaya çıkarıp yıllar sonra ilk yorumlayan olması onu öteki "Diva"lardan farklı kıldı.

Tekniği çok güçlüydü. Teknik gücüyle sesinin olanaklarını bütünledi. Tümünü oyunculuk yeteneğiyle yoğurdu. O şarkı da söyleyen usta bir oyuncuydu. Sahne karizması sonsuzdu. Onu izleyenlerin ortak düşüncesi şuydu: "Leyla Gencer, sahnede göründüğü an, daha ağzını bile açmadan, hepimizi kendi ateşiyle tutuştururdu." Sahne karizması bu olsa gerek! Onu sahnede bir kez bile görmüş olanlar tanığımdır.

Gencerate ve Bel Canto Kraliçesi

Leyla Gencer, kendi adından türetilmiş ve dünya opera terminolojisinde yerini almış "Gencerate" sözcüğünü opera sanatına kazandırdı. Ne demek Gencerate? Gencerate, sanki bir çığlıktır, bir haykırıştır... Ses, hâlâ şarkı söylerken, bir çığlığa dönüşecekmiş sanırsınız ama dönüşmez. Gencerate çırpınan kalbin ifadesidir. Gencerate, çok patetik bir

Opera temsillerine 1983'te; konser ve resitallere 1989'da veda etti. (İKSV Leyla Gencer Arşivi)

vurgu, bir abartmadır. Gencerate sese gözyaşlarının katılmasıdır. Donizetti rolleriyle ününü pekiştirdikçe ona "Bel Canto Kraliçesi" demeye başladı eleştirmenler. Bel Canto yani güzel şarkı, güzel şarkı söyleme biçimi...

Neydi onu "Bel Canto"nun kraliçesi yapan?

Fransız *L'Express* dergisinde, eleştirmen Sylvie de Nussac şöyle diyordu:

> Leyla Gencer Bel Canto tekniğinin en büyük ustasıdır. Başkalarında mekanik bülbül cambazlığına dönüşen Bel Canto titreşimleri, Leyla Gencer'de yüreğin, ruhun çırpıntısına dönüşüyor. Onu ilk keşfeden Maestro Tullio Serafin'in dediği gibi "O, yeryüzündeki tüm duyguları ifade edebilecek sese sahip."

Classical Records dergisinde eleştirmen Don Hudson yazıyor:

> Leyla Gencer, Bel Canto süslemelerinden arınmıştır. Bugün yeryüzündeki opera plaklarında, kişiliklerin özüne Leyla Gencer denli tutarlı ve dolaysız yaklaşan, bunu harikulade ses ustalığıyla yapan çok az primadonna var.

Il Matino gazetesinin müşkülpesent eleştirmeni Alfredo Parente'ye göre:

> Leyla Gencer, olağanüstü dramatik gücüyle, tiz seslerdeki belirgin söyleyişiyle, melodilerdeki sevgi dolu yumuşaklığıyla, geniş ses yelpazesiyle, teknik güven ve özgür ses tınısıyla, büyük trajik oyunculuğuyla bizi derinden sarsıyor...

Paris Athene Tiyatrosu Genel Sanat Yönetmeni Piere Bergé'nin sözleri:

> Leyla Gencer, o olmasaydı unutulacak olan sayısız eserin kâşifidir. Romantik Bel Canto geleneğinin sonsuza dek yok olma tehlikesiyle karşılaştığı bir zamanda, yalnız o, rakipleri için çok zor bir repertuvara dalmak yürekliliğini gösterdi ve büyük bir riski göze aldı. Onun bu çabasından Donizetti kârlı çıktı.

Fransız *Le Point* dergisinde André Tubeuf yazıyor:

> Hem yeraltı lirik dünyasının Best Seller'i hem de romantik müzik dünyasının Sarah Bernhard'ıdır Leyla Gencer... Bir kültür hazinesidir... Günümüzün opera tutkusu, bu Türk sanatçıdan kimselere benzemeyen bir Tanrıça yarattı. Bir bakıma da yeraltının kutsal tanrıçası ...

Bir zamanlar, çoğu, sahnelerden gizlice kaydedilmiş, uzmanların elinden düşmeyen plaklardan dolayı ve ünlendiği kraliçe rolleri nedeniyle "Korsanlar Kraliçesi" diye de anıldı... "Korsan", çünkü elden ele dolaşan plakların hemen hemen hepsi temsil sırasında, cebe ya da çantaya saklanan alıcılarla gizlice kaydedilmişti.

Yıllar içinde pek çok ülkeden sayısız ödüller, nişanlar aldı. Birçok kent kendisine "Altın Anahtar" teslim etti. Kimi ülkeler, her seferinde geri çevireceği, "vatandaşlık" teklifinde bulundu. Ama o yaşamı boyunca "Ben Anadoluluyum" deyip tek pasaportla, Türk pasaportuyla yaşadı.

O, dünya sahnelerini kasıp kavururken, Türkiye uzun süre ona gözlerini kulaklarını kapadı. Son yıllarda mizah ve ironiyle karışık sık sık "Ülkem beni

hatırladı" diyecekti. (Türkiye, Leyla Gencer'e Devlet Sanatçısı unvanını geç de olsa 1988'de verdi. Sevda Cenap And Müzik Vakfı Altın Madalya'yla ödüllendirdi (1994). Darphanede "Bin Yılın Türkleri" başlıklı koleksiyonda adına gümüş hatıra parası basıldı (2004). Adına yapılan, Leyla Gencer Şan Yarışması, 1995'ten başlayarak dünyanın sayılı yarışmaları arasına girdi. İstanbul Kültür ve Sanat Vakfı onun La Scala'dan sonra ikinci yuvası oldu).

Mesleğinin zirvesindeyken, güç bir karar aldı. Müzik dünyasını değilse de sahneleri bırakacaktı. Zirvedeyken bırakacaktı. Hiç kimseye Leyla Gencer inişe geçti dedirtmeyecekti. Bu karara hiç ama hiç üzülmedi.

Opera temsillerine 1983'te; konser ve resitallere 1989'da veda ettikten sonra Türkiye'de ve yurt dışında verdiği konferans ve seminerlerle, La Scala Akademisi'ndeki yöneticilik göreviyle hayatının son gününe dek müzik dünyasına hizmet etti. İnanıyordu ki hayatta bir misyonu vardı. Bu misyon, içindeki müzik sevgisini yaymak; bu tutkuyu gençlere aşılamaktı.

Divalığın görkemiyle alçak gönüllülüğü birbirinden ayırmayan; sıradan ama gerçek insan olmanın değerlerini bilen, cömertliğiyle mesleğine, müzik dünyasına, ülkesine hep vermeye çalışan Leyla Gencer, 10 Mayıs 2008'de Milano'da evinde sonsuzluğa göçtü. Vasiyeti üzerine külleri İstanbul Boğazı'nın sularına bırakıldı.

O, "La Diva Turca", Doğu ve Batı kültürlerinin bir senteziydi. Türkiye'nin dünya arenasındaki aydınlık, çağdaş, evrensel değeriydi. Bugün, plak endüstrisinde yer alan 200'ü aşkın kaydıyla; yetiştirdiği gençlerle, Uluslararası Leyla Gencer Şan Yarışması'yla hayatımızı zenginleştirmeyi sürdürüyor.

Kaynakça

Oral, Zeynep (2009). *Leyla Gencer*, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.

Oral, Zeynep (1992). *Leyla Gencer Tutkunun Romanı*, İş Bankası Kültür Yayınları ve Milliyet Yayınları.

Oral, Zeynep (1994). *Leyla Gencer'e Armağan*, Sevda-Cenap And Müzik Vakfı Yayınları.

KİRAZ AKIN

Tarih lisansını Ankara'da, yüksek lisansını ABD'de tamamladı. Şimdiye dek *Tarih Toplum*, *Toplumsal Tarih*, *Yapı*, *İstanbul*, *Cumhuriyet*, *#tarih*, *Birikim*, spor dergisi *Socrates*'te ve *5Harfliler*'de yazıları yayınlandı. Yazarlıkta anlatım teknikleri üzerine mesai harcamaktan, radyo için yazmaktan, tür olarak denemeden ve gazete arşivlerinde kaybolmaktan mutluluk duyuyor. Yeşilçam'ın kadın karakterleri üzerine yazılarını topladığı kitabı üzerine çalışıyor.

YEŞİLÇAM

Büyük bir yanlış anlaşılmaya kurban gitmiş sevgili, fettan kadın, fedakâr ana... Yeşilçam'da kadın denince, özellikle de Yeşilçam'ın Yeşilçam olduğu zamanlardan bahsediyorsak, gözümüzde hemen böyle karakterler canlanıyor. Öte yandan Yeşilçam, birçoğu pek de bilinmeyen, zamanının ötesinde kadın karakterlere de hayat vermiştir.

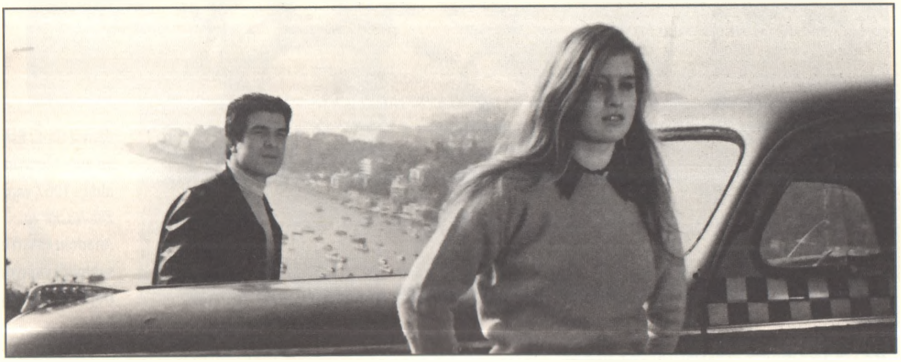

Fatma Girik, Esmeray ve Ayla Algan'ın rol aldığı 1967 yapımı *Zilli Nazife*'ye Anadolu Hisarı ev sahipliği yapıyordu. (Agâh Özgüç Arşivi)

İki Film Karesi

Kiraz Akın

Giriş

Bir film karesi var; zihnime ne zaman, hangi kaynaktan sızdığını bilmiyorum. Muhterem Nur, elinde tahta bir bavul Arnavut kaldırımlı bir yokuştan yukarı âdeta sürüklediği adımlarla çıkıyor. Rüzgâr esiyor, kameranın önündeki otlardan, Nur'un uçuşan eşarbından anlıyoruz bunu. Nereye gideceğini bilmiyor, elindeki bavul neredeyse boş, önce işten, sonra evinden atılmış, sevdiği adam tarafından da terk edilmiş. Bu görüntü hangi filmden bilmiyorum işin doğrusu. Muhterem Nur'un 1950'ler boyunca çoğu zaman başrolünde oynadığı pek çok filmden birinden olabilir. Diğer yandan belki Çolpan İlhan idi elinde bavuluyla çıkan yokuştan! Pervin Par da olabilir aslında, nadiren de olsa onun da böyle terk edildiği, yalnız kaldığı filmler vardır. Düşünüp duruyorum kimdi, ama düşündükçe bir şey giderek belirgin hale geliyor. Böyle ellerinde bavullar, bazı yokuşların ortasında beliren hezimete uğramış karakterler var sinemamızda. İnsanlar yüzünden, olaylar neticesinde ve mutlaka şehir tarafından kenara itilmişler. Sinema izleyicisinin hafızasında belki de biraz derinlerde saklanıyorlar. Şehir tarafından önce kucaklanmış, sonra geri püskürtülmüş pek çok karakter. Bu karakterlerden kadın olanları beni yıllardır epey ilgilendiriyor.

Başka bir film karesi daha var zihnimde ama onun adresini biliyorum: 1967 yapımı, yönetmenliğini Memduh Ün'ün yaptığı *Balıkçı Güzeli Zilli Nazife* filminden. Üç kadın var burada. Bir Boğaz semtindeler, Anadolu Hisarı'nda. Denizin kenarında şakalaşıp gülüşüyor, birbirlerini denize itiyorlar. Etraftan bakan oldu olmadı

Haydarpaşa Tren Garı, Yeşilçam'a farklı şekillerde sıklıkla dekor oldu. Bu sahne 1964 yapımı *Gurbet Kuşları* filminden. (Agâh Özgüç Arşivi)

demeden rahatça, bir kıyı semtinde kendi dünyalarında yaşıyorlar. Başlarına birtakım işler geliyor ama film boyunca devam ediyor arkadaşlıkları, eğlenceleri. Çekiminden belki elli yıl sonra seyrettiğim *Zilli Nazife*'nin bu üç kadın karakterinin, (Fatma Girik, Ayla Algan ve Esmeray) bir mahallede varoluşlarına, yaşayış biçimlerine, hallerine, rahatlıklarına dair dikkat çekici bir şeyler var. Bu üçünün görüntüsü, diğerlerinin arasından sıyrılıp böylelikle kalmış olmalı aklımda. Ben bu yazıda, bu iki görüntüden bu ikincinin peşinden koşmak istiyorum. İstanbul'un film kahramanı olan sakinlerinden itilenlere değil, İstanbul tarafından kucaklananlara bakacağım. Şehrin içinde var olabilmişlere, "her şeyin güzel olacağına" inanan kadın karakterlere.

İstanbul'un kendisi de başlı başına bir görüntüdür tüm filmlerde. Hepimizin zihninde bir tepelikten, deniz kenarından, şehrin geniş caddelerinden, kenar mahallerinden görüntüler var. Bu konuda yapılmış araştırma, yazılmış kitap az değil. Sinemacıların İstanbul'u nasıl kullandığı, hikâyelerinde şehri nereye oturttukları, arka fonda İstanbul'u nasıl de-

ğerlendirdikleri cevapları olan, cevaplarını aramaya değer sorular.[1] Ben bu yazıda İstanbul'u, film kahramanı sakinlerinin hayatında, hikâyelerde belirleyici rolü olan bir unsur olarak değerlendiriyorum. Eşsiz manzaraları, pırıltılı denizleri, abidevi yapıları, çamlıklı tepeleri, surları, arka karanlık sokakları ve tekinsiz köşeleriyle arkada bir görünüp kaybolmanın ötesinde, İstanbul'un bu kahramanların hayatlarını nasıl şekillendirdiğine, değiştirip dönüştürdüğüne bakacağım. İstanbul'un bilhassa kadın film kahramanlarına nasıl davrandığına, onlara sağladığı olanaklara ve onlardan sakındıklarına bakmanın bizi nereye götüreceği sorusunun da peşindeyim.

Filmlerde İstanbul sanki hep başrolde biraz ama hiç sezdirmeden. Oyunlar oynuyor sakinlerine. Önce kendine, taşına toprağına doğru çekiyor, hayallerde yer alıyor, resimleriyle süslüyor zihinleri, evlerin duvarlarını. Sonra bir tren garının merdivenlerinde kucaklıyor herkesi, martıları, tekneleri, deniziyle umut dolu insanlara âdeta kucak açıyor, cazibesiyle her gelenin aklını başından alıyor. Kendine doğru çekiyor, sokaklarına, caddelerine, vitrinlerine, bazen tarihine, coğrafyasına. Hepimiz hatırlıyoruz değil mi, Haydarpaşa Tren Garı'nın merdivenlerinde şehre ilk defa ve umutla bakan film karakterlerini? Sonra arka sokaklar kalabalıklaşmaya başlıyor birden, merdivenlerde umut dolu olanlar arka sokakların karanlığında kayboluyor. Bazen tam tersi, kazanmış gibi görünenleri en gösterişli semtlerin büyük konaklarında görüyoruz. Filmlerin çatışmalı hikâyelerinin ötesinde, daha büyük, artık çarpışma diyebileceğimiz türden bir mücadele var burada. Şehir ile hemhal olmaya gelenler, onun duvarlarından geri sekiyor biraz, var olmaya çabalarken şehir tarafından çoktan öğütülmüş olduklarını fark ediyor bazıları. İstanbul'da doğmuş büyümüş, İstanbullu olanların bile İstanbul'a bir özlemleri var hep. Onlardan da bazıları için Taksim Meydanı'na, Boğaz'ın kenarına gitmek İstanbul'a gitmek oluyor. Kendi sakinlerine bile rahat vermeyen, onları sürekli mücadeleye zorlayan gizli bir karakter gibi İstanbul filmlerde. Mutluluk ve mutsuzlukların kaynağı, hikâyelere yön veren büyük bir mücadele alanı.

Ben bu yazıda peşinde koştuğum soruların cevaplarını bazı filmlerin hikâyelerinde, bu filmlerden derlediğim sahnelerde arıyorum. Adamlar tarafından terk edildiği için tüm hayatı başına geçmiş gibi gösterilen, elinde bavul nereye gideceğini de bilmeyen kadınların çaresizlikleriyle değil, şehirle mücadele eden, hakkının peşinde koşan kadın karakterlere şehirle başa çıkma yöntemlerine, kurdukları stratejiler üzerinden bakacağım. Kimi deniz kenarında arkadaşlarıyla şakalaşıp Boğaz'ın sularına atacak kendini kimseyi de umursamadan; kimi sokaklarında şoförlük yapacak, kimi istemediği bir evlilikten kurtulmak için İstanbul'a kaçacak. Bazıları bir pansiyon odasında dayanışarak hayatta kalacak, bir diğeri tek başına, umudunu kaybetmeden hep var olmaya çalışacak. Bu kadınlar, bu yazının ana karakterleri, fakat ayrıntılarda aynı filmlerden başka başka kadınlar görüp onları da tanıyacağız. Onlar başrolde değiller, yan rollerdeler, kenardalar, perdede bir anlığına görünüp kayboluyorlar ama başroldekiler kadar önemliler. Kim bunlar?

Örneğin, Yeşilçam'da çamaşır yıkayarak hayatta kalan kadın sayısı o kadar çoktur ki. Büyük ihtimalle

1. Dokümantasyon ve belli temalara odaklanması açısından kapsamlı bir çalışma Agâh Özgüç'ün *Türk Sinemasında İstanbul* kitabına bakılabilir. Horizon International Yayıncılık, 2010.

ailesinden kalan çok katlı ahşap konağın odalarını kiraya vererek yaşayan ev sahibesi rolünde kadın da çoktur. Şoförlük yaparak hayatta kalan sayısı bir elin parmakları kadar azdır ama, bunlardan en ünlüleri bu yazıda da yer alıyor: Şoför Nebahat (1960). Hizmetçilik, ev temizliği, bazen daktiloculuk, sekreterlik, fabrika işçiliği... Kadınlar bu rollerde, biraz kenarda, ana karakterlerin hayatlarına arada bir dahil olarak, arkada bir anlığına görünerek ya da hepten kenarda durarak dahil olurlar hikâyelere. Diğer yandan çok kadın vardır filmlerde, mutfaktan hiç çıkmazlar, çıkamazlar. Onları ya mutfakta ocak başında ya da sofra kurarken, bazen de sökük dikerken pencerelerin kenarlarında görürüz. Evden çıktıklarında katettikleri en uzak mesafe de mahallenin manavı, kasabı olur ya da çeşme başında su kuyruğuna girerler, beklerken sohbet ederler. Denize yakın bir mahallede yaşıyorlarsa bir anlığına deniz kenarında görünür, sonra akşam yemeği için mutfaklarına geri dönerler. Çoğu zamansa pencereden bakar kadınlar, bir pencerenin içine yerleştirilmiş bir yastığa dirseklerini dayayarak gelen geçene bakar, bilgi toplar ve birbirleriyle aynı pencerelerden paylaşırlar bildiklerini. Mahallenin iç iletişim ağıdır bu kadınlar.[2] Bu yazı da bu kadınlara da yer veriyorum, çünkü filmlerde bir nevi "dolgu malzemesi" olarak görünen bu kadınlara biçilen rolleri de çok önemsiyorum. Fakat konuyu daha ileri götürmeden belki önce Yeşilçam'ın kadın karakterlerine nasıl davrandığına daha geniş bir açıdan bakmamız lazım.

Yeşilçam'ın Kadın Karakterleri

Yeşilçam'ın bir aritmetiği vardır. İyiler, kötüler, zenginler, yoksullar, güzeller, çirkinler üzerinde inşa edilir hikâyeler. Çoğumuz Yeşilçam'ı böyle biraz satıhtaki çatışmaları işleyen, inandırıcılığını daha filmin ortasına gelmeden kaybetmiş, trajediyken komediye dönen filmlerle hatırlarız, bizi gülümseten bu unsurları geçmişte bırakıp bırakmadığımızı, gördüğümüz bu siyah beyaz resimleri aşıp aşmadığımızı tam da sorgulamadan.[3] Bugün çekilen Türk dizileri ve Yeşilçam arasındaki ilişkiye, bu ilişkideki devamlılığa dair düşünülecek çok şeyler var oysa.

Aritmetiğin pek çok unsuru vardır. Örneğin zamanın geçişi filmlerde belli görüntülerle temsil edilir. Takvim yaprakları uçuşur havada, saatin yelkovanı ve akrebi hızla döner, turlar atar. Bir aktrisin turneye çıktığını, şehirler arası seyahatler yaptığını hızla ilerleyen tren rayları üzerindeki görüntüleriyle anlarız; bazen karayolları, bazen gemiler üzerinde olur bu görüntüler, arka fonda hep şarkılar çalar. O gece çok içildiğini anlatmak için yerde biriken şarap şişesi mantarları kullanılır. Bir yazarın kitaplarının çok sattığını ya da örneğin Zeki Müren'in şarkılarının çok tuttuğunu anlamamız için de benzer yollar bulunmuştur: Burada da iki görüntü üst üste bindirilir, "ünlü yazar" masasının başında yazıyordur, Zeki Müren mikrofonu başında şarkı söylüyordur; görüntüye sağdan soldan kitap

2. Kiraz Akın, "Bütün Mahalleli Duysun, Çiçek Kahraman ile yapılmış söyleşi" 5Harfliler web sitesi, 5 Nisan 2015. https://www.5harfliler.com/roportaj-cicek-kahraman-ile-yesilcam-kurguculuk-ve-butun-mahalleli-duysun/ (erişim tarihi: 25.11.2020)

3. Bu soruyu 31 Ağustos 2006'da *Radikal* gazetesindeki köşesinde "Yeşilçam'a Neden Gülüyoruz?" başlıklı yazısında Fatih Özgüven ele almıştır: http://www.radikal.com.tr/yazarlar/fatih-ozguven/yesilcama-neden-guluyoruz-790382/ (erişim tarihi: 25.11.2020)

ya da plaklar fırlatılır, başarılarını böylelikle idrak ederiz. Aradan zaman geçer, şöhretleri memleketin her yerine yayılır. Belki biraz "kısıtlı" bir hayal gücünün ürünleri gibi duran bu temsiller aslında kendi içlerinde çeşitlenir, insanda hep merak uyandırır ve ne zaman, nerede kullanılsalar aritmetik kelimesiyle anlatmaya çalıştığım "denge"de bir unsur olarak yerlerini hemen bulurlar. Kadın karakterlerin temsilleri de böyledir.

1950'ler, 1960'lar boyunca çekilmiş pek çok melodramda kadınlar mesut bir evlilik peşinde koşarlar, hayattaki mutlulukları bir adamın iki dudağı arasındadır. Onun tarafından terk edildiklerinde kolayca "kötü yol"a düşerler, bol bol iftiraya uğrarlar, çocukları ellerinden alınır, hapse düşerler, cinayet işlerken bulurlar kendilerini, olayların nasıl o noktaya sürüklendiğini kendileri de anlamaz. Trajedilerinin ardında mutlaka bir erkek, bir sevda vardır. Severler, çok severler, sevdikleri için her şeye katlanırlar, çile çekmek, fedakârlık "haslet"leriyle var olurlar filmlerde. Kötü olarak gösterilen, kötülüklerinin altı sürekli çizilen kadın karakterlerse yeraltı dünyasının kraliçesi oldukları, gazino patronluğuna yükseldikleri, suç örgütü yönettikleri durumda bile bir adamın aşkıyla yumuşar, teslim olurlar. Kötü tarafa da çoğu zaman zaten o adam yüzünden ve intikam uğruna sürüklenmişlerdir. Kötülüklerinde bir aşkın gölgesi vardır her zaman. Bunun en çarpıcı örneklerinden birini 1971 tarihli, yönetmenliğini Orhan Aksoy'un üstlendiği *Vefasız* isimli filmde görürüz. En yakın arkadaşı, sevgilisini (Tarık Akan'ı) mal mülk, zenginlik vaatleriyle elinden alınca büyük bir intikam planı yapan Hülya Koçyiğit kısa bir zaman içinde holding sahibi olur. Artık evli olan ve nefretle baktığı (ama için için hâlâ sevdiği) Tarık Akan'ın ve arkadaşının şirketini de ne yapar yapar batırır. Hülya Koçyiğit'in kurduğu şirketin, başına geçtiği holdingin adı PİNAS'tır: Para İçin Namusunu ve Arkadaşını Satanlar!

Hülya Koçyiğit ve fonda İstanbul... (Kadın Eserleri Kütüphanesi ve Bilgi Merkezi Vakfı Görsel Arşivi)

Sürekli itham edilirler kadınlar Yeşilçam'da. Evlerinden çıktıkları anda, uzağa gitmemiş olsalar bile bir şüphenin altında yaşamaya başlarlar. İffet, namus, şeref gibi büyük büyük kavramların bizzat sorumlusu olurlar, hayatları bunları kaybetmek ya da kaybetmemek ekseninde şekillenir. Çok güzel oldukları için suçludurlar bazen, bazen de çirkin

oldukları için. Saçları uzun akılları kısadır, etekleri eksiktir, güvenilmezlerdir. Üstelik ölüme de sürekli yakın yaşarlar. Dehşet verici biçimde artan kadın cinayetlerinin nasıl, neden, ne zamandan beri devam eden bir sorun olduğunun izlerini Yeşilçam senaristlerinin, yönetmenlerinin verdiği kararlarda da aramamız lazım. Hikâyelerin akışlarına kadınların uğradıkları şiddet, taciz neredeyse folklorik ögeler olarak serpiştirilir.

Kadınlar hep ev işi yapar filmlerde. İyi kötü, güzel çirkin, zengin yoksul çatışmalarının ötesinde böyle ortak bir kaderleri vardır. Evlerin işleyişlerinden hep onlar sorumludur. Ters giden işlerin artık yoluna girdiğini, annenin pişirdiği sıcak bir çorba, açtığı börek, demleyip oğluna bizzat getirip verdiği bir bardak çayla anlarız. Kapı önleri çalı süpürgelerle süpürülür, çarşaflar çekiştirilir, tozlu örtüler camlardan silkelenir. Müjde Ar'ı hamur açarken, Fatma Girik'i çamaşır kazanı başında, Hümeyra'yı Kadir İnanır'a pişirdiği omlete maydanoz eklerken, Ayşen Gruda'yı cam silerken, Adile Naşit'i soba borusu temizliği sırasında her an görebiliriz. 1980'lerde feminizm kavramının geniş kesimler tarafından duyulmasına bazen öncülük, bazen aracılık eden Duygu Asena'ya bile bir filminde ütü yaptırmış bir Yeşilçam'dan bahsediyoruz sonuç olarak.[4] Her filmini seyretmemiş olmakla birlikte, çoğu hakkında fikir sahibi olarak iddia edebilirim ki, bir filmde ev işi yaparken görülmüş olma ihtimali en düşük olan oyuncu Lale Belkıs'tır ve bu iddia da bizi aslında başka bir yere götürüyor: Oyunculara atfedilen, onlarla bütünleşen belli tip rollerin de Yeşilçam aritmetiğini belirleyen unsurlardan biri oluşuna.

Kadınlar Yeşilçam dünyasında biraz sıkışık bir haldedirler, kendilerine biçilen rollerde en usta kadın oyuncular bile bir anlatının, bir kısıtlılığın içinden iletişim kurar izleyiciyle. Neriman Köksal, sanırım buna verilebilecek en güzel örneklerin başında.

Köksal'ın sinemaya, film çevirmeye başladığı yıl 1950, epey erken sayılabilecek bir tarih. 1950'ler boyunca "femme fatale" kadrosunun daimi ismi olur Köksal. Zengin evlerinde, son modaya uyan çok şık kıyafetlerle, elinde içki kadehiyle boy gösterir. Hep bir çıkarı vardır, kafasında tilkiler dolanır, ne düşündüğünü kimse bilemez. 1959'da çevirdiği ve kendisine sinema tarihinde apayrı bir yer kazandıracak *Fosforlu Cevriye* filminde de olağanın çok dışında bir kadın, erkeklerin dünyasına onların kurallarıyla girmiş bir karakter olur, ulusal çapta şöhreti böylelikle yakalar. 1980'lerde, ilerleyen yaşının ona getireceği roller yine basmakalıptır ve hiçbirinde de iyi kalpli bir karakter değildir. Ya para peşinde, insafsız bir annedir ya da yeraltı dünyasıyla yakın ilişkileri olan şaibeli bir kadın. Oyunculukta onunla aynı kaderi paylaşan başka kadınlar da var, hem de çok var: Gönül Bayhan, Üftade Kimi, Leyla Sayar, Lale Belkıs ve tabii Suzan Avcı. Kariyerinde 150-200 civarı filmde yer almış Suzan Avcı'nın bir söyleşisinde ettiği şu cümle, aslında her şeyi kestirmeden açıklıyor: "Ben beş, altı tane de iyi kız çektim!"[5] Avcı, başka bir söyleşisinde de iyi kadını oynamakla ilgili hissiyatını şöyle anlatmış, kötü kadın rollerindeki hareket alanına dair ilgi çekici bir şey söylemiş:

4. Filmlerde kadınların yaptıkları ev işlerine dair bir derleme ve sanal bir serginin adresi: Kiraz Akın, "Sanal Ev İşleri Sergisi: Sonsuz Patates," 5Harfliler web sitesi, 7 Eylül 2017: https://www.5harfliler.com/sanal-ev-isleri-sergisi-sonsuz-patates/ (erişim tarihi: 25.11.2020)

5. Suzan Avcı ile yapılmış söyleşi: *3 İnsan 3 Öykü* belgeselinden: https://www.youtube.com/watch?v=Ab2x0WIV89k

> Âşık oluyorsun adama, başlarda o da sana. Sonra gidiyor iyi kıza âşık oluyor, acı çekiyorsun, adamı dövüyorsun, vuruyorsun, öldürüyorsun, hep oyun isteyen aksiyonlu şeyler. İyi kızı oynamak o kadar zor bir şey değil yani.[6]

Nejat Saydam'ın yönettiği 1964 yapımı *Son Tren* filminde Neriman Köksal ve Tamer Yiğit başrolde. (Agah Özgüç Arşivi)

Avcı'nın kendi deneyimine dayanarak belirttiği gibi vampı oynamak "aksiyonlu bir şey" olsa da Yeşilçam'ın vampları aslında biraz satıhta karakterdirler. Vamplıkla insanlara kötü davranmak arasında doğrudan bir ilişki vardır hep. Aydın Arakon'un 1963 yapımı *Kahpe* isimli filminde Gönül Bayhan bir vamp kadındır örneğin ve başrol oyuncuları Belgin Doruk ve Göksel Arsoy'a büyük kötülüklerde bulunur. Daha filmin en başında Göksel Arsoy'a arabayla çarpar (kaza eseri) sonra onu türlü zorbalıklarla alıkoyar. Eline tabanca almaktan çekinmez, tehdit eder, şantaj yapar ve etrafındaki herkese kötü davranır. Kabadır, küstahtır. 1964 yapımı Nejat Saydam'ın yönettiği *Son Tren* filminde Neriman Köksal, Tamer Yiğit'i elinde oyuncak eder, onu hiç istemediği şeyler yapmaya mecbur bırakır ve sürekli itip kakar, onu taciz eder. Lale Belkıs da taşralı kadınları aşağılamakla, kendine benzemeyeni hakir görmekle, hoyratlıkla meşguldür genellikle filmlerinde.

Özetle, Yeşilçam'da kibar bir vampı düşünmek kolay değil! Fakat aynı kadınlar kafalarından geçenleri uzun süre saklayamazlar, ilk fırsatta karşı tarafa zorbalık ederler, plan kuramazlar, sofistike olmakta güçlük çekerler, iki boyutludurlar çoğu zaman. Yine sadece Lale Belkıs geliyor aklıma filmle-

6. Boğaziçi Üniversitesi Mithat Alam Film Merkezi, Türk Sineması Görsel Hafıza Projesi kapsamında Suzan Avcı ile 2011'de yapılan söyleşi: https://vimeo.com/412536649

Çolpan İlhan'ı 1960'lar boyunca hep Türkan Şoray'ın, Fatma Girik'in hayatını zindan eden kötü kadın olarak gördük.

rinde planlarını kusursuz işletebilen, ama onun da soluğu uzun olmaz, çoğunlukla yenilir, resim dışı kalır. Lale Belkıs'ın da iyi kötü kadın ayrımına dair kayda değer bir eleştirisi var:

> O filmde de [*Feride*, Yönetmen: Metin Erksan, 1971] bana kötü kadın dediler, halbuki hiçbir filmimde kötü kadın olarak almadım kendimi. Ama ne var? Benim eşimi hep aldılar, hep aldılar ve ben de mücadele verdim. Açıkta kalan ben! Ayakta durmak için mücadele veren bir kadını oynadım ben.[7]

Gösterişli bir başlangıçtan, sinemaya başlar başlamaz aldığı başrollerden sonra kariyerine, belki de biraz yaptığı evliliğin gölgesinde, yardımcı karakter rollerinde devam etmiş başka bir oyuncu da Çolpan İlhan. 1960'lar boyunca onu hep Türkan Şoray, Fatma Girik'in hayatını zindan eden kötü kadın olarak görürüz, fakat ölçülü, iyi ayarlanmış bir kötülüktür onunki. Sinema dünyasının en ünlü çiftlerinden oldukları, Çolpan İlhan "Sadri Ağabey"in "hanım"ı olduğu için, kısaca biraz da yengelik kontenjanından, kötülükte, vamplıkta Neriman Köksal ya da Suzan Avcı gibi cinsel bir odak olarak asla gösterilmez.[8] O daha çok evde bekleyen eşi oynar, çoğunlukla sarhoştur, kocası ve âşığının arasına girmeye, onları ayırmaya çalışır ve genelde bunu başaramayıp kendini öldürür.

Bu yazının açılışında yer alan, elinde taşıması kolay bavuluyla bir yokuşta hatırladığım Muhterem Nur ise 1950'lerin en mağdur kadın karakterlerinden. Şehirde, köyde, nerede yaşarsa yaşasın sürekli iftiraya uğrar, itilir, dışlanır, bir türlü kendini savunamaz. Gayrimeşru çocuklar büyütür, parasız kalır, hapse düşer. Başına korkunç bir işler gelmeyen tek filmi, Nur'u sinema tarihinde ayrı bir yere de koyan, *Üç Arkadaş* filmindeki Gülperi rolüdür (Yönetmen Memduh Ün, 1958). Aslında orada da en başta karşımıza çengelli iğne satan, görme engelli, kimsesiz bir kadın olarak çıkar. Muhterem Nur da bir prototipin sürekli temsilcisidir Yeşilçam'da.

Sadece iyi, kötü karakterler değil bazı rollerin, bazı oyunculara kalıyor olması da Yeşilçam aritme-

7. Boğaziçi Üniversitesi Mithat Alam Film Merkezi'nin Türk Sineması Görsel Hafıza projesi. Lale Belkıs ile 2013'te yapılan söyleşi. https://vimeo.com/412446598

8. Kiraz Akın, "Büyük Yenge Parantezinde Yeşilçam'da Kadın Oyuncu Olmak," *Yengeler Cumhuriyeti*, Derleyenler: Tanıl Bora, Mustafa Çiftçi, İletişim Yayınları, s.161-170.

tiğinin parçalarından biri. Nedret Güvenç 1950'lerde aldığı başroller ve istikrarlı bir sinema kariyerini, tiyatro yapmak için Ankara'ya gittiği birkaç seneliğine bırakmış. Geri döndüğünde henüz otuz yaşında olmasına rağmen herkesin annesini oynamak zorunda kalmış. Nerede bir anne rolü varsa bana vermeye başladılar, diyor bir söyleşisinde. Hatta çekilen iki *Avare* filminin de[9] anneliği ona kalmış.[10] Ben de onu, oğluna layık olmayan birtakım kızları uzaklara gitmeleri, oğlunun peşini bırakmaları için ikna etmeye çalışırken hatırlıyorum hep.[11]

Benim bilebildiğim şu ya da bu role girmeden, kendi iradesiyle rollerini seçebilmiş tek tük kadın oyuncudan biri Sezer Sezin'dir ve belki de bu kalıplardan hiçbirine uymadığı için sinemadan erkence de bir tarihte uzaklaşmıştır. Onu Halide Edib'in *Vurun Kahpeye* romanının sinema uyarlamasında Aliye öğretmen olarak da görürüz, İstanbul'un bir kenar mahallesinde çamaşırcı, çok zengin bir evde, Avrupai zevklere düşkün sosyetik bir kadın olarak da. Kasımpaşa'da babasının meyhanesinde pilaki servisi yaparken çıkabilir karşımıza. Kurtuluş Savaşı filmlerinde de vardır, sinemamızda muhtemelen tek örnek olan süngerci bir kadının canlandırdığı *Rüzgâr Zehra* filminin başrolünde de (Yönetmen, Nişan Hançer, 1961). Uzun, çeşitlilik gösteren, göz alıcı bir oyunculuk kariyeri. Üstelik Sezin'in pek konuşulmayan bir katkısı da var Yeşilçam'a. Lütfi Akad, Atıf Yılmaz, Memduh Ün ve Semih Evin'in sinemaya başlamalarında Sezin'in katkıları vardır.[12]

Yeşilçam kadınlara roller kesip biçer, onları birtakım kalıplara sokar çıkarır, hayatın muhtelif kenar köşelerine sürüklerken bir şeyi sürekli değerlendirme ölçütü olarak kenarda tutmamız gerekiyor: Yeşilçam'ın, sinema tarihimizin hemen her on yılda kimlik, karakter değiştiren çıkmazlar, denemeler, umutlar, başarısızlıklar, sürprizler ve kutlu anlarla dolu bir yer olduğunu akılda tutmak lazım. Yeşilçam hiçbir döneminde yekpare, kendi içinde tutarlı, istikrarlı, üretim biçimlerinin, iş yapma modellerinin kuşaktan kuşağa aktarıldığı bir yapı, huzurlu bir yer olmamıştır. Bu tarihin içindeki her film karakteri, ortaya çıktıkları dönemde, sinemanın durumuyla, ekonomik olanaklarla, siyasi gelişmelerle de mutlaka bağlantılıdır. Ben bu yazıda konu edinmek ve işlemek için film seçkisi yaparken ağırlıklı olarak 1950'lerin filmlerine bakmayı bilhassa tercih ettim örneğin. 1950'lerde henüz doğmakta olan bir sektörün içinde el yordamıyla, epey kısıtlı maddi ve manevi olanaklarla, fakat sinemaya olan mutlak bir inançla karar alan, hareket eden ve emek veren insanların ürettiklerini hem ilginç hem değerli buluyorum. Sinemamızın film sayısı olarak en verimli on yılı olan 1960'larda işler çok değişecek, tüm dengeler, hikâyeler bambaşka kaygılar üzerine kurulacaktır. Bu tarihin içinde kadınların rolleri de yeniden yeniden tanımlanmış, her on yılda başka biçimlerle karşımıza çıkmıştır.

9. Yönetmen Semih Evin, 1964 ve yönetmen Remzi Jöntürk, 1970.

10. Boğaziçi Üniversitesi Mithat Alam Film Merkezi, Türk Sineması Görsel Hafıza Projesi, Nedret Güvenç ile 2012'de yapılmış söyleşiden. https://vimeo.com/412481123

11. Kiraz Akın, "Dev Buluşma: Gelin Ferdi'ye Bir İyilik Edelim," 5Harfliler web sitesi, 24 Temmuz 2012, https://www.5harfliler.com/gelin-ferdiye-bir-iyilik-edelim/

12. Boğaziçi Üniversitesi Mithat Alam Film Merkezi Türk Sineması Görsel Hafıza projesi. Sezer Sezin ile 2005'te yapılan söyleşi. https://vimeo.com/412591189

İstanbul'un Filmlerdeki Rolü ve Değişim

İstanbul'un da filmlerde kahramanlarının hayatlarına yön veren belirleyici bir güç olduğunu iddia ettim bu yazının başında. Yıllar evvel beni Yeşilçam'a bir araştırma konusu olarak çeken merak, tam olarak buydu. Filmlerde görünen her bir İstanbul karesi, şehre dair tarihî bir vesika olarak görülebilirdi. Sokaklar, caddeler, binaların ötesinde, içinde yaşayanların şehirle kurdukları ilişkide, konuşmalarda, kelime seçimlerinde, perdeye yansıyan yaşam tarzlarında şehrin tarihine ilişkin yüzlerce iz vardı ve uzun bir zamana yayılan biçimde bu izleri takip etmenin cazibesi çok büyüktü. Burada uzun, bu yazının maksadını aşacak tarihsel bir anlatının içine girmektense ayrıntılarda nelerin görülebileceğine dair kısa bir derleme yapmak istiyorum, fakat bir yandan kısa yoldan bir Yeşilçam tarihi de olacak ilerleyen sayfalarda.

Sinema, Cumhuriyet'in ilanından kısa bir süre önce, daha çok askerî amaçlarla giriyor Osmanlı İmparatorluğu'na ama hemen tutunuyor, kendine yer ediniyor. Tek tük ve ne yazık ki artık kopyaları bulunmayan filmler üretiliyor bu dönemde.[13] Sinema Cumhuriyet'in ilanından sonra, devlet tarafından doğrudan desteklenmeyen tek sanat dalı olarak her zaman biraz kenarda duruyor. Bu desteğin yokluğu sinema tarihimize şekil vermiş unsurlardan birisidir. Muhsin Ertuğrul'un uzun zamanlar boyunca sinemaya emek vermiş olması, muhtelif denemeler yapmış, bazen başarısızlığa uğrasa da bu alanda tutarlı şekilde çalışmış olması sinema tarihimizin belirleyici parçalarındandır.[14] 1953'te çektiği ilk renkli yerli film olan *Halıcı Kız*'ın yarattığı hayal kırıklığının ardından Ertuğrul'un alandan çekilmesi bir milat aslında. Fakat 1953'e gelene değin, sinemada başka başka isimler ortaya çıkıyor, film yapım, dağıtım şirketleri açılıyor, denemelerin sayısı artıyor. Ertuğrul ve kendisinden önceki döneme genel olarak "tiyatrocular dönemi" denir. Çekilen filmlerde tiyatro sanatçıları oynar ve hikâyeler sadece perdeye yansır, bir sinema dilinin olup olmadığına, tiyatrocular döneminin ne zaman bittiğine, "geçiş dönemi" denilen 1940'larda Faruk Kenç gibi isimlerin sinemaya katkılarına dair pek çok görüş, değerlendirme yapılmıştır ve yapılmaktadır. Çoğunluğun hemfikir olduğu bir nokta ise "sinemacılar dönemi"nin 1950'lerle başlamış olması. Bir sinema dilinin oluşmasından, giderek artan sayıda yapımın gerçekleştiriliyor olmasından ancak 1950'ler itibarıyla bahsedebiliriz. Şehir olarak İstanbul'un da filmlerde roller alması, karşımıza çıkması bu dönemdedir.

1940'ların sonunda Türk sinemasının lehine önemli bir olay yaşanıyor. Lütfi Akad muhasebesinde çalıştığı Erman Film'de hiç beklemediği bir anda kendini bir filmin yönetmen koltuğunda buluyor. Bunun nasıl olduğunu kendi kitabında, söyleşilerinde hayatı boyunca anlatmıştır. Erman Film'in kurucularından, bir yönetmen arayışı içindeki Sezer Sezin, gözüne Akad'ı kestirip onu bu işi yapmaya mecbur

13. Kopyası bulunmayan, Faik Uzkınay tarafından çekilmiş "Ayastefanos Abidesi'nin Yıkılışı" isimli filme dair kapsamlı ve yerinde bir tartışma için bkz: Dilek Kaya, "Değini: Kırık Bir İlk Hikayesi, Türk Sinemasının 100. Yılına Dair". sinecine 2014, Güz, s. 113-120. https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/672361 (erişim tarhi: 26.11.2021)

14. Alim Şerif Onaran, *Muhsin Ertuğrul'un Sineması*, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1981.

kılıyor, biraz da zorbalıkla[15] *Vurun Kahpeye*'nin ticari başarısı karşısında, zaten ilgi duyduğu sinemaya atılmış oluyor Akad. 1952'de çekilen, başrolünde Ayhan Işık'ın bir kanun kaçağını oynadığı *Kanun Namına* isimli film ise İstanbul açısından güzel bir haber. Akad, Kemal Film için çektiği bu filmde kamerasını sokağa indiriyor, film boyunca semtleri görüyoruz ilk defa: Beyazıt Meydanı'nı uzaktan, Taksim Meydanı'nı bir anlığına, Karaköy, Köprü, Aksaray... Mahallere girdikçe sokaklarda misket oynayan çocuklar giriyor görüntülere, filmin kahramanlarının arkasında yoğurtçular beliriyor. Kovalamaca sahnelerinde karşımıza Kapalıçarşı kendi günlük haliyle çıkıyor, görüntüye girmeyen sokak satıcılarının sesleri duyuluyor bir ara (Bizde bu mendiller 75, dondurma kaymak, vişneli kaymaklı).[16]

1950'ler boyunca çekilen filmlerde İstanbul giderek daha fazla kullanılır. Benim de bu yazıda yer verdiğim 1954 tarihli Suavi Tedü'nün *Leylaklar Altında* filmi şehri kendine evler üzerinde konu edinir. Başroldeki Nuran sürekli yer değiştirecektir filmde, sonunda hocasının yanına sığındığı tek göz odalı evden ayrılarak ahşap bir konakta kalmaya başlar. Her odasında başka insanların yaşadığı, avlusunda kuyusu olan bir büyük ev. Bir gece yarısı gelen "Yetişin!" sesleri üzerine ayaklanan ev halkı, telaşla giyinip odalarından çıkarken Nuran çok çarpıcı bir şey söyler:

"Kalk hocam yangın var galiba?"

Çıkan yangın değildir fakat tehlike anında bir film kahramanının aklına önce yangının gelmesi çok anlamlıdır. İstanbul'un tarihinin bir parçası, şehrin sakinlerinin alışık olduğu bir felaket çeşidi olarak yangınlar, şehri yüzyıllar boyunca defalarca kasıp kavurmuştur. Bazı yangınlar bazı semtleri hepten yok etmiş, ahşap yapı stoku sürekli zarar görmüştür. 1950'lerde betonarme binaları arka planda hızla yükselen, yapı stoku değişen bir İstanbul görürüz.

Bu yazının konusu olan kadın kahramanların prototipleri kısmen 1950'lerde oluşmuş olsa da 1960'larda kalıplar oturur ve Yeşilçam kendini tekrar eden, arada parlayıp sönen ışıklarla bezeli yeknesak bir yer haline gelir.

Kameralar sokaklara indiği anda, büyük Amerikan arabaları da perdede boy gösterir. Çoğu dar, karşılıklı ahşap evlerin sıralandığı Arnavut kaldırımlı sokaklarda görünen bu arabalar sakil durur. Bir mahallenin sokaklarına dalan bu arabaların peşine mutlaka bir alay çocuk takılır, arabadan inenlerin etrafı aynı çocuklarca kuşatılır. Çocuklar ellerinde gazeteler caddelerde satış yapar, çocuklar boş arsalarda top oynar, toplar camları kırar, sürekli kargaşa çıkar. Eskiyen ayakkabıların, yapılmayan derslerin hesabı çocuklarını sokaklardan toplayan anneler tarafından sorulur. Aynı çocuklar adres arayanlara, kaybolanlara yol gösterir, arızalanan arabaları da iter.[17] Biz bu

15. Ömer Lütfi Akad, *Işıkla Karanlık Arasında*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, s. 56.

16. Ertuğrul'un ardından sinemacılar dönemi olarak da bilinen 1950'ler sinemasının koşullarına bu ayrıma ve özel olarak da *Kanun Namına* filmine odaklanan kapsamlı bir makale: "Türk Sinemasında Bir Dönüm Noktası: Kanun Namına," Dilek Kaya Mutlu, https://www.tsa.org.tr/tr/yazi/yazidetay/26/turk-sinemasinda-bir-donum-noktasi--kanun-namina (erişim tarihi: 25.11.2020)

17. Kiraz Akın, "Yeşilçam Sokağı'nda Top Koşturan Çocuklar," Socrates, Ekim 2015.

Müjde Ar. (Fotoğraf: Şahin Kaygun / Ajanda 1993, Kadın Eserleri Kütüphanesi ve Bilgi Merkezi Vakfı)

çocukları 1960'larda top sahaları kayboldukça, giderek küçülen alanlarında ve top oynamak uğruna daha çok mücadele ederken görürüz.

1950'ler pek çok türün denendiği bir dönemdir. Tarihî filmler çekilir, avantür denemeler yapılır, Amerikan ve Mısır sinemasından esinlenilerek muhtelif adaptasyonlar perdeye yansır. Melodram izleyicisinin kalbini çoktan kazanmış, izleyiciyi ağlatmak, ağlatabilmek gibi bir ölçütte en yüksek mertebelere ermiştir. Muharrem Gürses gibi bir yönetmen *Yetimler Ahı*, *Can Mustafa* gibi filmleri çeker, prodüktörler tarafından el üstünde tutulurken, diğer yanda Metin Erksan şehir tarafından kenara itilenlerin çaresizliğini kendine konu edinen *Gecelerin Ötesi* gibi filmlerin hazırlığındadır. Ertem Göreç, ilk toplu konut yolsuzluğuna değinen filmi *Otobüs Yolcuları* ile merkezinde yine bir imkânsız aşkı koyarak somut ve toplumsal bir meseleyi işler. 1960'lar boyunca Vedat Türkali içine mutlaka şiirler serpiştirdiği senaryolarını yazmakta, Orhan Kemal pek çok yapım şirketine hikâyelerini satmaktadır. Atıf Yılmaz, Halit Refiğ dönemin önemli filmlerine imzalarını atarlar.

1950'ler, 1960'larda temelleri atılmış, deneyim kazanmış bir sektörün âdeta patladığı bir dönemdir. Bizim bugün zihnimizdeki görüntülerin çoğu da bu dönemdendir aslında. Melodramların, abartılı mizansenlerle donatılmış komedilerin, geniş kitleler tarafından çok sevilen karakterlerin ve seri filmlerin, avantür filmleri çeken yapım şirketlerinin dönemidir 1960'lar fakat nicelik ile nitelik aynı değildir. Bizi ilgilendiren, bu yazının konusu olan kadın kahramanların prototipleri kısmen 1950'lerde oluşmuş olsa da 1960'larda kalıplar oturur ve Yeşilçam kendini tekrar eden, arada parlayıp sönen ışıklarla bezeli yeknesak bir yer haline gelir.

1970'ler sürprizlerle bezeli bir on yıl. Yılmaz Güney'in 1970 tarihli *Umut* filmi bir milattır bu dönemde. Lütfi Akad son üçlemesi *Gelin*, *Düğün*, *Diyet*'i 1970'lerde çeker. 1960'lar boyunca önde gelen yönetmenlerle çalışmış sinemacılar kendi filmlerini çekmeye başlarlar, yeni sinema dilleri ortaya çıkar. Artık renkli olan filmlerin bazıları 1960'larda ticari başarı elde etmiş filmlerin yeniden yapımıdır. 1970'lerin ikinci yarısından sonra tüm sektör bambaşka, biraz da beklenmedik bir yere sürüklenir. Seks filmleri furyası sinemanın önde gelen, kayda değer isimlerini başka alanlara

kaydırır. 1980'den sonra öncelikle Atıf Yılmaz olmak üzere kadınların bambaşka bir bakış açısıyla görüldüğü, değerlendirildiği, sunulduğu bir dönem açılır. Müjde Ar bu dönemde şöhretini pekiştirmiştir. Cinselliğini keşfeden, şehirde çalışarak yaşayan, ne yapmak istediğini, mutlu olup olmadığını sorgulayan kadın karakterler bu dönemde ortaya çıkar. Bazı ilginç, kayda değer filmlerde, diğer yandan İbrahim Tatlıses'in yanında da boy gösteren Hülya Avşar vardır artık. 1980'lerin bu yazıyı ilgilendiren ve buraya kaydetmeye değer filmlerinden biri *Rumuz Goncagül*'dür. Oktay Arayıcı'nın tiyatro oyunundan İrfan Tözüm'ün yönetmenliğiyle beyaz perdeye taşınan hikâyede, son ahşap konakları görürüz. Filmin bir yerinde kadına şiddete karşı örgütlenen feminist kadınlar gösteri yaparlar.

Yeşilçam'ın tam olarak hangi dönemi kapsadığı, bu ismin bir sokağın adı olmaktan ziyade üretim biçimlerine yönelik bir yapıya işaret ediyor olduğu konusunda şüphe yok, fakat Yeşilçam dediğimiz zaman hangi tarih aralığından bahsettiğimiz biraz muğlak. 1980'leri de Yeşilçam dönemi olarak niteleyenlere ben de katılıyorum, fakat 1990'lardan sonra bambaşka bir sinemayla karşılaşırız. Yeşilçam'ın melodramları, açık hava sinemaları yoktur artık. Değişen bakış açıları, değerler, Türkiye'nin geçirdiği politik dönüşümlerin neticesinde bambaşka ve belki de her zamankinden sıkışık bir sinema dünyası çıkar karşımıza. Yıllık yapım sayıları dramatik biçimde düşmüş, yapılan filmler izleyiciyle iletişim kuramayan, derinlik ararken amacını, niyetini unutan denemeler olmaktan öteye gidememiştir. Ancak *Karılar Koğuşu* gibi istisnai bir filmin yapım yılının da 1990 olduğunu not düşmeliyim (Yönetmen, Halit Refiğ).

1990'a gelindiğinde İstanbul da değişmiştir artık, arasak da odalarını kiraya veren ev sahibelerini, Boğaz'da denize giren, evlerde çamaşır yıkayarak ailesini geçindiren kadınları, arabalar peşinde koşan çocukları bulamayız. Fakat Yeşilçam'ın toplum üzerindeki etkilerinin bugüne dek erişiyor olması, bugüne gelen figürlerin, temaların hangi yollardan geçerek hayatta kaldıkları apayrı bir araştırma konusu. Örneğin, ardı sıra devam filmleri ve yeniden yapımları olacak "Şoför Nebahat" karakteri, on yıllar boyunca memleketin her köşesinde taksi şoförlüğü yapan her kadına yakıştırılarak basına konu ediliyor ve bugünlere dek erişiyor.

Bir de bir kaybolmuşluğa, değer yitimine işaret eden bir eğilim de kaynağını Yeşilçam'dan alıyor. İnternet üzerinden seyredilebilen, video gösterim sitelerine kişiler ya da kurumlarca, film şirketleri tarafından yüklenmiş 1950'ler ve 1960'lar filmlerinin altlarında biriken kullanıcı/seyirci yorumlarında çok sıklıkla bunu görmek mümkün. Eskilerin "masumiyet"i, geçmişin "güzelliği" ve "şimdi"nin "bozulmuşluğu" karşılaştırmasından galip çıkan hep Yeşilçam. Büyük bir sektör, öncülük eden bir sanat dalının geride kalış ve bugün algılanma şekline dair de konuşulması gereken çok yanlar var. Bu yazının devamı böyle bir amaca hizmet etme niyetinde. Yeşilçam ve günümüz arasında devamlılıkların izlerini ararken, kadınlar söz konusu olduğunda asla değişmeyen unsurları, şehirde İstanbul'da yaşayan kadınların mücadelelerini de biraz olsun gün ışığına çıkarmayı, görünür kılmayı hedefliyor.

Seviştiğimiz Günler, Halit Refiğ (1961)

"Züğürtlüğün ve bekârlığın şerefine"

Seviştiğimiz Günler Halit Refiğ'in senaryosunu yazdığı ve yönettiği bir film. Benzerine az rastlanır türden bir kadın dayanışması filmi, hikâyenin odağında bu dayanışma var. Madam Nuvart (Mürüvvet Sim) tarafından işletilen bir pansiyonda aynı odada kalan üç genç kadın, diğer yandan dört de adam var. Altından kalkması kolay olmayan bir kurgu, en az üç hikâye paralel şekilde gidecek. Halit Refiğ bu kadınlar arasındaki birlikteliğe odaklanarak başarıyor bunu.

Ev sahibine ait "partal eşyalarla dolu" odanın kirasını ödeyemezken, akşama ne yiyeceklerini düşünürken ve gelecek planları yaparken hep beraberler bu üç kadın. Biri hostes, diğeri konfeksiyonda çalışan bir model, bir diğeri de sekreter olarak çalışıyor ve her akşam Maçka'daki büyük ahşap bir konağın orta katındaki odalarında buluşuyorlar. Ödeyemeye-

Sevi̇ştiğimiz Günler, 1961. (Agâh Özgüç Arşivi)

cekleri belli olan kirayı istemesin diye Madam Nuvart'tan kaçmak için merdivenleri ellerine pabuçlarını alarak çıkıyorlar. Biriktirdikleri, ortaklaşa kullandıkları bir paraları var, aç kalma korkusuyla saklıyorlar. Karşı konağın camından elinde dürbünle onları sürekli dikizleyen yaşlı bir adamın varlığı hayatlarının ayrılmaz bir parçası olmuş. Daha filmin başında evlenmekten, erkeklerden, aşktan söz ederlerken "başıboş olup, kandırılmamış olmaktan" övünç duyuyorlar. Bu üç kadın neden, nasıl bu pansiyon odasında bir araya gelmişler bilmiyoruz, bu kapı hiç açılmıyor. Anne baba, aile lafı hiç geçmiyor aralarında, bir yerde kimsesiz olduklarını söylüyorlar. Çalışarak ve aslında kirayı bile ödeyemeyerek yaşıyorlar. Madam Nuvart'a yakalandıkları bir akşamsa "züğürtlüğün ve bekârlığın şerefine" kadeh kaldırıyorlar.

Başlarına gelen maceralar elbette birtakım adamlarla ilgili olacak. Gelecek hayallerinde biraz olsun rahat etmek var, rahat etmenin yolu evlilik. Bir iddiaya girmeleriyle açılıyor film, hiçbiri bir adama âşık olmayacak, ilk aşka düşen üç aylık kirayı öder!

Bu uğurda birbirlerine sözler verip, sözleri tutamayıp karşılıklı utanarak ama aralarındaki bağı hiç koparmadan yaşıyorlar. Sonunda üçü de bir yere savrulsa da film odağını aralarındaki dayanışmadan kaydırmıyor. İçlerinden biri hamile kaldığında diğerleri bebeğin üç annesi olacağını söylerken, iş arayıp bulamadıkları her akşam odalarında benzer dertlerden yakınırken, dikizci karşı komşudan illallah ederken aralarındaki birliktelik hep başrolde. Bu sinemamızda her zaman olan bir şey değil, bir mahalle tarafından çevrili, yalnız yaşayan kadınların hikâyelerindeki kurtarıcı erkek karakterler ortaya hemen çıkmıyor, hazırda beklemiyorlar.

Sonunda hikâyeye dahil olduklarında da film aslında biraz vasat bir yere sürükleniyor. Filmin sürprizlerinden biri "halk kahramanı," ince ruhlu, naif rollerin oyuncusu Sadri Alışık'ın ünlü bir aktör rolünde bir kadın avcısı olarak görünmesi. Amerikalı yazar William Faulkner'dan yersiz ve (tam da anlamadığı) alıntılar yapan kötü kalpli birisi. Süha Doğan'ın oynadığı karakter sürekli karısından şikâyet edip bedbahtlığının altını çizen son derece sıkıcı bir karakter ve o da büyük bir hayal kırıklığı olarak çıkıp gidiyor hikâyeden bir noktada. Orhan Günşiray dalavereci olarak var filmde. Onca yalandan sonra yine kazanan oluyor sonunda. Filmin bir diğer kazanan erkeği daha sevimli biri: Üst kat komşusu, kedi düşkünü ressam Kenan, Lale'nin (Fatma Girik) kalbini filmin bitimine yakın çalıyor.

Fakat erkeklerle yaşadıklarının neticesinde hayatlarından bezen Nilüfer ve Lale'nin odalarının camının kenarında oturup konuştukları bir an Lale şu sonuca varıyor: "Bir daha erkek mi? Allah esirgesin! Maşayla bile dokunmam pislere."

Huysuz ev sahibesi karakterindeki Madam Nuvart ise aslında filmin en ilgi çekici karakteri. Elinde örgü kendi kendine şarkılar söylüyor. Kiracıları merdivenlerden hızla inerken "Burası Tulumbacı ahırıdır?" diyerek, İstanbul'un tarihinden bir sayfayı açıyor bize. Kiracılarından sürekli kira toplamaya çalışıyor ve bunu da nadiren başarıyor, hatta kiracılarının dağınık odalarını "sevabına" toplamak zorunda kalıyor. Kiracılarından birinin ona ettiği güzel sözler sayesinde Madam Nuvart'ın zaaflarını da öğreniyoruz:

> Sen kiraya aldıran kadınlardan değilsin madam, senin güzel ağzına kira lafı yakışır mı hiç?

Sana çiçekli şapkalar alacağım, Zeki Müren'e gideceğiz baş başa dinleyeceğiz...

Başroldeki üç kadının arasındaki bağın, dayanışmanın en görünür olduğu anlar şehre ve tacize karşı. Bir sabah evden adımlarını attıkları anda peşlerine üç adam takılıyor, geriye dönüp adamları azarlıyorlar. İşlerine gitmek için otobüse biner binmez yine tacize uğruyorlar. Buldukları baş etme yöntemi İstanbul'da yaşayan kadınlar için hâlâ tanıdık bir yol. Fatma Girik'in oynadığı Lale karakteri cebinden iğneyi çıkardığı gibi tacizci adamın eline batırıveriyor. Arabayla takip, camdan dürbünle izleme, sözlü taciz filmin her yerine serpiştirilmiş halde, biraz kadınların sağlam duruşlarının altını çizerek ama onları hep zor durumlara düşürerek ilerliyor film. Çete gibi duruyor bu üç kadın şehre karşı, belki şehirle baş etmenin yolunu bir kadın üzerinden değil ancak üç kadın karakter marifetiyle sağlayabileceğini düşünüyor yönetmen, kim bilir!

Zilli Nazife, Memduh Ün (1967)

"Haydi derya nimetleri bunlar"

Zilli Nazife'de de aynı *Seviştiğimiz Günler*'deki gibi birbirlerinden ayrılmayan üç kadın var, fakat bu kez hikâye onların etrafında örülmüyor, odakta değiller. Fatma Girik'in arkadaşlarını oynayan Ayla Algan ve Esmeray, ana karakterin çocukluktan mahalle arkadaşı rolündeler, isimlerini bile bilmiyoruz, biri Sarı Kız diğeri Boncuk olarak anılıyor. Fatma Girik'in oynadığı Nazife'nin başına gelen birtakım olaylarda yan roldeler. İstanbul'un arka fonda kullanıldığı, İstanbul'un arka fonda pırıl pırıl parladığı bir film ararsak mutlaka bu filme bakmalıyız.

Anadolu Hisar'ında geçen filmde, semt tüm güzellikleriyle karşımıza çıkıyor. Hisar'ın eteklerinde sakin insanların yaşadığı mahalle tüm unsurlarıyla sunuluyor. Daha filmin başında boş bir arazi üstünde top oynayan çocuklar görüyoruz, kalabalıklar da. Top yanlışlıkla ahşap evlerden birinin camına atılıyor, cam kırılınca yaşlı, Arnavut denen bir adam topu kaptığı gibi aşağıda, çocukların yanında bitiyor, onları topu kesmekle tehdit ediyor, çocuklar

Fatma Girik. (Depo Photos)

aralarında para toplayıp camı tamir ettirmek sözünü verseler de tartışma devam ediyor, ta ki Nazife ortaya çıkıp olayı tatlıya bağlayana dek.

Zengin ve yoksul arasındaki dengesizlik, imrenme ve sınıf değiştirme temaları filmin hikâyesi ilerledikçe daha belirgin hale gelse ve film de iyi işlenmemiş komedi unsurlarıyla desteklenmeye çalışılsa da hikâye hızla vasatlığa sürükleniyor, ama bu üç kadının arasındaki birliktelik hiç bozulmuyor.

Mahallenin çeşmesinden su taşınıyor evlere, çeşme başında kadınlar arasında yapılan sohbetler, mahalle içi haberleşmenin en etkin yollarından biri. Çamaşır iplerine çarşaf asan kadınlar da yan komşuyla haberlerin yayılmasını kolaylaştırmak için varlar sanki filmde. Tavukların çalınmasından şikâyetçi bir kadına yine mahallenin çocukları yardım ediyor, kovboylar, Kızılderililerden mürekkep bir sokak çetesi bu. Buluşmalar dalyan yerinde oluyor, adı Barba olan meyhanede içiliyor akşamları, öğlenleri ulu ağaçların altında kahvede buluşuyor erkekler. Mahallenin çocukları sokaklarında dolaşan büyük Amerikan arabaların peşinden var güçleriyle koşuyorlar. Mahallenin çıkıkçısı da eksik değil. Nuriye Hanım, ayağını tedavi ettiği karakterlerden birine şunları söylüyor: "Çıkık deyip geçmeyin doktorların eline düşseydin sakat kalırdın!"

İşte bu mahallede doğup, çocukluktan arkadaş olmuş üç kadın: Nazife, Sarı Kız ve Boncuk. Mahallede varoluş biçimlerine dair sonsuz bir rahatlık yansıyor perdeye. Daha filmin açılışında bu kadınları biz bir parkta eğlenirken, tahterevallide gülerken, aralarında şakalaşırken görüyoruz, film boyunca kendi aralarında ahenk sadece dışarıdan müdahalelerle ve çoğunlukla erkeklerin zorbalıklarıyla kesiliyor.

İskelenin yanında Nazife balık satarken buluşuyorlar ilk defa. Diğer ikisi Nazife'ye işini bıraktırıp halk matinesi için sinemaya gitmeye ikna ediyorlar. Filmin cazip taraflarından biri de bu: Filmde sinema teması işleniyor sürekli. Acıklı bir film seyretme umudundaki üç kadın ellerinde gazoz şişeleri ve çekirdekle, filmde Türkan Şoray ve Ekrem Bora'yı seyrediyorlar gözlerini kırpmadan. Fakat taciz ediliyorlar sinema salonunda. Daha doğrusu bir taciz teşebbüsüyle karşılaşıyorlar. Ayla Algan'ın yakasından çıkardığı iğneyi (aynı iğne!) kullanmasıyla savuşturulmaya çalışılan taciz sahnesi, adamların Nazife'den bir temiz dayak yemesiyle sona eriyor.

Film Anadolu Hisarı'nda geçince yalılar ve biraz harap durumda ahşap evlerde yaşayanların arasındaki çatışma ve kesişme kaçınılmaz hale geliyor, aslında filmi taşıyan ana aks da bu diyebiliriz. Zengin ve yoksul arasındaki dengesizlik, imrenme ve sınıf değiştirme temaları filmin hikâyesi ilerledikçe daha belirgin hale gelse ve film de iyi işlenmemiş komedi unsurlarıyla desteklenmeye çalışılsa da hikâye hızla vasatlığa sürükleniyor, ama bu üç kadının arasındaki birliktelik hiç bozulmuyor.

Nazife'nin etrafında geliştirilen, serpilen hikâyede diğerlerine ayrılan yer pek az. Ayla Algan'ın oynadığı Sarı Kız aylak bir kız, Hisar'ı arada bir gelen bitli turistlere gezdirerek üç beş kuruş kazanıyor. Yaşadığı evi ve onu büyüten babaannesini tek bir defa görüyoruz ve aslında bu önemli bir karşılaşma: Babaanne, oyuncu olma hevesiyle yanıp tutuşan torununu arkadaşlarının yanında biraz da rencide ederek uyarıyor ve hem kendi hem de onun

hayatıyla ilgili önemli bir ipucu veriyor izleyiciye: "Anasına çekmiş, onun gibi köçek olmakta gözü. [...] Gel yavrum bırak bu oyunculuk hevesini de Bakkal Hüsnü Efendi'nin Beykoz Kundura Fabrikası'nda bulduğu işte çalış. [...] Çamaşır yıkamaktan romatizmadan parmaklarım dökülüyor." Bir mahalle filmi olan *Zilli Nazife*'nin karakterlerinin âşık olduklarında, çalışmaları gerektiğinde gidebildikleri en uzak yerin yan semt olduğunu, daha uzağa gidemediklerini görüyoruz böylelikle.

Esmeray'ın canlandırdığı Boncuk karakteriyle ilgiliyse bilgimiz yok denecek kadar az. Kayıkta uyuduğunu, teninin rengi yüzünden mutsuz olduğunu, kendisine Arap denmesinden hoşlanmadığını, esmer denmesini tercih ettiğini, Almanya'da üretilen ve ten rengini açan ilaçlar peşinde koştuğunu, kendini kireç kuyusuna atmayı planladığını, yüzüne pudralar sürdüğünü ve Nazife ve Sarı Kız tarafından korunduğunu, kollandığını, meczuplukla saflık arasında bir yere konumlandırıldığını biliyoruz.

Zilli Nazife ise ilkeli, yaman, gözü pek bir karakter olarak portre ediliyor. Daha filmin başında tezgâhı başında balık satarken iş bilen birinin donanımıyla sunuluyor. Tezgâhına müşteri çekmeye çalışırken kullandığı cümlelere bakalım:

"Haydi derya nimetleri bunlar, balık değil Lokman Hekim'in ye dediği."

"Lokantaya rekabet keselere bereket."

"Midende çarliston oynamazsa para yok!"

Herkes tarafından sevilen, benimsenmiş, belki biraz erkek gibi bir karakter Nazife, sinemada kendisini taciz eden adamı yumruklarken, babasına kafa tutarken, başına buyruk oluşunu vurgularken... Fakat bütün bu serbestlik sevdiği adamın karşısında eriyip yok oluyor. Hiç çalışmayan babası, evlere temizliğe giden annesi, iki küçük kardeşi ve yıkık durumdaki evlerinde oluşan büyük bir çıkmaz da hiç istemediği yerlere sürüklüyor Nazife'yi. Etrafındaki kadınlarla dayanışarak, aşkı, sevdiği adamla sürekli bir pazarlık içinde, kendisinden beklenmeyen geri adımlar atarak, insanlarla yüzleşirken görüyoruz onu. En çok da boğaz kenarında balık ayıklarken, tezgâhının başında, hisar duvarlarının etrafında, denizde yüzerken ve aslında eğlenirken, hayatından memnun, hatta mutlu biraz. Filmin en ilginç sahneleri de Nazife'nin iki arkadaşıyla deniz kenarında olduğu, şakalaştığı, parkta eğlendiği, mahallenin meyhanesinde rahatça oturup sarhoş olana dek içtiği sokaklarda rahatça yürüdükleri, mahallenin uzantısı, ayrılmaz bir parçası olarak rahatça yaşayabildikleri sahneler. Şehirle bütünleşmiş, onun parçası haline gelmiş üç kadının hikâyesi olarak işlenseydi film bir başyapıt olabilecekken, güçlü Nazife'den, kendini sevdiği adam için feda eden Nazife'ye geçerken film de çok şeyler kaybediyor.

Şoför Nebahat, Metin Erksan (1960)

"Emirganlı Nebahat neden olmasın?"

Şoför Nebahat, vizyona girdiği 1960'ta büyük gürültüler koparmış, seyircinin hemen sevdiği, benimsediği bir film. Yönetmen koltuğunda Metin Erksan var, senaryosu Atıf Yılmaz'a, eser Atıf Kaptanoğlu takma adıyla Attilâ İlhan'a ait. Bir marka gibi Şoför Nebahat sinemamızda, Nebahat'ı Sezer

Sezer Sezin'in başrolünde yer aldığı *Şoför Nebahat*'ın yönetmen koltuğunda Metin Erksan var. (Depo Photos)

Sezin'in oynamasının filme katkısı çok büyük.

Nebahat, babasının borcu henüz bitirilmemiş taksi dolmuşunun koltuğunda hayata veda etmesiyle annesi ve küçük kardeşinin bakımından kendini sorumlu tutan genç bir kadın. Bu kez İstanbul'un bir başka Boğaz semtine, Emirgân'a gidiyoruz. Taksim-Emirgân hattında çalışan taksinin borcunun nasıl ödeneceği, evin geçiminin nasıl sağlanacağı sorunu çözülemeyince, hayırsız ve biraz da faydasız nişanlısının muhalefetine rağmen ve Kadir Savun'un canlandırdığı Sadık karakterinin desteği ve himayesiyle Nebahat babasından kalan şoför koltuğuna geçer. Bu kararı verdiği an filmde çok güzel işlenir. Sadık ve Nebahat boğaz kenarında bir banka otururlarken bir zengin evinden birtakım insanlar çıkar, bir arabaya doluşurlar, arabanın koltuğunda bir kadın vardır, uzaklaşırlar. Arkalarından bakarlar ve Nebahat şöyle der Sadık'a: "Keyif için kadınlar araba kullanınca mesele yok da iş için kullanınca mı mesele?" Sadık da yanıt verir: "Beşiktaşlı Hayriye Hanım var, bir tane daha var da adını bilmiyorum... Emirganlı Nebahat neden olmasın?"

Nebahat'ı hemen eğitime tabi tutar tecrübeli şoför Sadık. Taksim-Emirgân arasındaki trafik polislerini, polislerin huylarını sularını anlatır ona. Fakat Nebahat kendisini bekleyen zorluklardan, şehrin sokaklarının, benzerleri olsa dahi kendisi gibi birine hazır olmadığının farkında değildir. Müthiş zorlu bir mücadelenin ortasında bulur kendini. Arabanın sahibinin tacizine uğrar, yolcular daha hızlı gitmesini ister, yollarda karşılaştığı diğer şoförler ehliyetinden kese kâğıdı yapıp domates satmasını tavsiye ederler. Kadın olduğu için eksik para veren yolcular, "Utanmıyor musun bir de kadın olacaksın, numaranı alır şikâyet ederim seni" der. Kimi yolcu yolunu değiştirip Nebahat ile şöyle bir Boğaz'a uzanmak ister, kimi elindeki hamurdan dem vurur. Nebahat kısa süre içinde haddini aşan yolcuları arabasından atmayı, korna çalanlara "şoförlük jargonu"yla kafa tutmayı öğrenir. Yine de yollarda yaşadıklarına tahammülü hızla tükenir ve filmin 37. dakikasında direksiyon başında ağlamaya başlar. Filmin en dokunaklı sahnesi de budur. Çaresiz kalmış, şehrin sokaklarında hayatta kalmaya çalışan bir kadın kendisine alan açılmayacağını görmek zorunda kalmıştır. Kendi kendine şöyle mırıldanır: "Yapamayacağım! Vazgeçmek lazım galiba şoförlükten, yapamayacağım." Eve dönüşünde masa üstünde bekleyen ev sahibi tarafından çekilmiş protesto Nebahat'a ertesi sabah yine direksiyon koltuğuna oturması için ihtiyaç duyduğu gücü verir.

Nebahat, arabasında, yollarda türlü zorluklarla boğuşurken, onun haberi olmayan ama onun bu işi yapmasıyla alakalı başka türden zorlukları da ailesi yaşar. Kardeşi sokakta tartaklanır, "canımıza can kat şarkısı" söylenir, annesine bakkal ve kasap, parasıyla olsa dahi satış yapmak istemez. Mahalle berberinde erkekler kadınların çalışmasıyla ilgili türlü beyanlarda bulunmakta, Nebahat'ı çekiştirmektedir: "Vakıa kadınların çalışmasına alıştık da şoförlük, muallimelik, hemşirelik gibi bir iş değil ki!"

Film aslında bir tür belgeseldir de. Nebahat'ın arabasında çok semti gezeriz biz de. Üsküdar, Beşiktaş, Boğaz hattı, Taksim Meydanı, Taksim Meydanı'nda henüz yükselen Atatürk Kültür Merkezi'nin inşaatı arka fondadır. Nebahat'ın arabasına binenler de türlü kesimden insanlar. Bir defasında

bir kadını kaçırılmaktan kurtarır Nebahat, bir diğer seferinde arka koltukta öpüşenleri arabasından atar. Kendisini Çatladıkapılı Rıza olarak tanıtan ve para vermeyi haraç istemek addeden bir yolcuyu pataklar ve cebinden hakkı olan parayı alır. Filmin başarılarından biri de budur, hiçbir olayda, karakterde abartılıyor olduğu hissini vermez izleyiciye. Şüphe duyulabilecek tek nokta Nebahat'ın fiziksel gücü olur. Babası tarafından bir gün lazım olur diye ehliyetini almış, güçlü, mücadeleci bir kadındır Nebahat ama önüne çıkanları fiziksel gücüyle de alt etme, kendisine sürekli dert çıkaran Gececi Neşet isimli karakteri bilek güreşinde yenme gibi sahneler Nebahat'ı erkek gibi olmaya, erkek gibi davranmaya yakınlaştırır hep. Belki sinema seyircisinin gözünde makbul kadının biraz da erkek gibi olması ihtiyacını karşılamaya yönelik bu müdahale filme değer kaybettirir. Sezer Sezin'in suretinde Nebahat'ın bu müdahaleye hiç de ihtiyacı yoktur aslında. "Yapamayacağım" dediği günün ertesinde, evinin kapısında belirdiğinde Nebahat'ı babasının kasketi ve meşin ceketiyle görürüz, yaptığı ilk şey cebindeki paketinden sigara çıkarıp yakmak olur. Nebahat, filmin başrol oyuncusu olur artık ve filmin kalanı da biraz bu yeni role göre şekillenir, biz aslında onu, şoförlüğünün gölgesinde görmeye başlarız. Diğer şoförlerle kırıştırdığına dair söylentilerin önünü almak için başka biri olur o da, şehir yeni bir rol biçer ve o da bunu kabul eder. İlginç olabilecek bir ayrıntı devamında çekilecek ve başrolünde yine Sezer Sezin'in oynadığı diğer Şoför Nebahat filmlerinden bir fark vardır burada: Nebahat ilk filminde eteğini hiç çıkarmaz ayağından!

Bir Şoförün Gizli Defteri, Atıf Yılmaz (1958)

"Herkes içtimai mevkini ve haddini bilmeli"

Atıf Yılmaz'ın uzun sürecek sinemacılık kariyerinin başlarındaki bir film *Bir Şoförün Gizli Defteri*, aynı isimli romandan uyarlanmış. Romanın yazarı ise Aka Gündüz.

Filmde Kasımpaşa'da yaşayan iki gencin fırtınalı, epey maceralarla dolu aşkı konu ediliyor. Biri mazbut bir ailenin oğlu diğeri kötü yola düşmeye ant içmiş bir paşa kızı. Bu ikisinin yolları defalarca ayrılarak ve ömürlerinden belki onlarca yılı kapsayacak şekilde uzun uzun işleniyor filmde. Atıf Yılmaz'ın bazı anlarda hiç kıpırdamayan kamerası, uzun uzun çekilmiş planlar, başrolde Eşref Kolçak'ın oynadığı Erol karakterinin roman sayfalarından aktarır gibi hislerini, olanları arka fonda sürekli anlatması filmi izlemeyi müthiş zorlaştıran unsurlardan.

Film, zamanında çok sevilmiş, başroldeki Çiler rolünde oynayan Çolpan İlhan, yıllar sonra vereceği bir söyleşisinde film vizyona girdikten sonra binlerce şoför ehliyeti imzalamak zorunda kaldığını söylemiş.[18] Oysa Çiler karakteri 1 saat 47 dakikalık filmin önemli bir kısmında Erol özelinde meslek olarak şoförlüğü sürekli hakir görüyor, buna rağmen oluşuyor bu sevgi! En sonunda bu kadar ayak diremesine ve onca hakaretine rağmen onun da bir şoföre gönül vermiş olmasından kaynaklanıyor olmalı bu alaka.

Filmin başrolünde (yine) bir şoför olduğu için

18. Bunu bir belgeselde anlatıyor İlhan: "Büyük Umutlar: Çolpan İlhan" TRT yapımı, 2012 tarihli.

Çolpan İlhan. (Depo Photos)

biz İstanbul'un muhtelif semtlerini bol bol geziyoruz film boyunca, Erol'un arabasına her kesimden insan biniyor, onun da (Şoför Nebahat gibi) bağlı olduğu garajda türlü işler geliyor başına. Fakat Erol, film boyunca yalan söylemesine, patronunu aldatmasına, şantaj yapmasına ve hatta elinde bıçakla sevdiği kadını öldürmeye teşebbüs etmesine rağmen iyi, ahlaklı ve temiz olmak kimliğine gölge düşmeden yaşayıp gidiyor. Çiler ise sosyetenin parçası olma sevdasıyla yanıp tutuşan, sahip olduğu koşullarla asla yetinmeyen bir kadın olarak tanıtılıyor filmin en başında. Bu sürekli daha iyisini istemek hali Çiler'in mutlak düşüşünde âdeta bir yol haritası gibi, ona düşen kaçınılmaz sona emin adımlarla yürümek, arada Erol'u hakir görmek, şoförleri küçümsemek, beğenmediği adını Çilek olarak değiştirmek, sonra Erol'un kendisi için yaptıklarını idrak edip pişman olmak, af dilemek ama yine de düştüğü çamurdan kurtulamamak.

Film Kasımpaşa'da olduğu belirtilen, her iki yanda ahşap evlerin sıralandığı dar bir sokakta açılıyor. Karşılıklı evlerde oturan Çiler ve Erol birbirlerini tanımıyorlar fakat Erol'un Çiler'e duyduğu gizli hayranlığı hemen öğreniyoruz. Aynı sokakta yaşasalar, oturdukları ev her ne kadar birbirine benzese de aralarında bir sınıf farkı var. Erol "niteliksiz" bir şoför, Çiler ise bir mütekait Ekrem Paşa'nın kızı. Zenginlik, yoksulluk olarak gösterilmiyor aralarındaki çatışma, sosyal sınıf farkı öne çıkıyor. Çiler'in yaşadığı mahalleden ilk fırsatta kaçacağının işaretleri sürekli veriliyor izleyiciye. Evinde verdiği müzikli partiler, misafirlerine ikram ettiği vermutlar, ev partisinde striptiz yapan arkadaşlarından birinin ayağından çıkardığı pabucun gidip Çiler'in paşa dedesinin resmine çarpması. Yoğun bir temsil dünyasında biz Çiler'in o mahalleye asla ait olmadığını hemen anlıyoruz. Erol ise ailesini olabildiğince mazbut tanıtıyor, adı Temiz olan bir kız kardeşi var ve ilk göründüğü an kapıda yoğurtçudan yoğurt alıyor, babası biraz içkici, annesi ise kendi sözleriyle: "Bu da annem. Çoğumuzun annesi gibi dindar, sadık, şefkatli ve fedakâr. Alelade bir anne işte."

Çiler'in yaşadığı mahalleyle, Kasımpaşa'yla ilgili hissiyatını gösteren çok çarpıcı bir sahne var filmde. Arkadaşlarıyla İnci Pastanesi'nde supangle yiyorlar, hemen arkalarında birtakım adamlar onlara musallat oluyor, dönüp bakmıyorlar bile. Eve dönmemesini isteyen arkadaşlarına "olmaz beybabam evde" diyen Çiler'e arkadaşı şunu diyor:

"Şu Kasımpaşa'dan da taşınmadınız gitti."

"Hiç sorma. Kaç defa söyledim, ağladım çırpındım bir türlü dinletemedim. Baba yadigârıymış. Geçen gün biri adres sordu, utandım nasıl söyleyeyim, Kasımpaşa Molla bilmem ne sokak, Hacıbaba Çıkmazı..."

Çiler'in Kasımpaşa sevgisizliği ilgilendiriyor bizi. Şunu merak ediyorum, sürekli ve ağır çekim bir düşüş halinde gösterilen bir Yeşilçam karakterinin yolu acaba İstanbul'un hangi semtlerinden geçiyor? Çiler bu sorunun cevabını bize film boyunca veriyor.

Erol'un ilan ettiği aşkı türlü hakaretamiz tavır ve sözlerle reddetmekle kalmayıp yere de çalan Çiler, satır aralarından anlaşılıyor ki asker olan babasını araya sokup Erol'u tecilli olmasına rağmen askere göndertmeyi, mahalleden uzaklaştırmayı başarıyor. Erol bir seneliğine askere gidip döndüğünde Çiler'in beybabasının öldüğünü ve Çiler'in dede yadigârı evi satıp mahalleden çoktan taşındığını öğreniyor. Hayalini kurduğu sosyete hayatını Çiler İstanbul'un Nişantaşı semtinde buluyor. Burada

kaldığı iki katlı bir villada Erol ile yolu tekrar kesişiyor Çiler'in, yine aralarında Erol'un aleyhine gelişen bir konuşma oluyor. Erol aklından Çiler'i çıkaramayarak kendi hayatına devam eder, kardeşi Temiz'i, şoför arkadaşlardan biriyle evlendirir, zengin olmak için muhtelif teşebbüslerde bulunurken diğer yandan Çiler girdiği yeni sosyetik çevrede giderek kayboluyor. Ona ahbaplık eden insanlar da kenara çekilince Çiler kendisini yeni bir yerde buluyor: Büyükada. Kendisine müşteriler bulan aracı adamın adresi ise Tokatlıyan Oteli.

Bütün bu haberleri alan Erol, bu adamla Tokatlıyan Oteli'nde buluşuyor ve Çiler'e yeniden ulaşmak istiyor, bunu başarıyor da. İkilinin arasında yine itiş kakış diyebileceğimiz ama Çiler'in tarafında biraz hararetini kaybetmiş bir reddediş yaşanıyor. Çiler'in düşüşünde saç renginin de rol oynadığını görüyoruz burada, siyah saçlarının rengi sarıya dönmüş. Bu sefer bu aşktan kurtulmaya son derece kararlı Erol, Çiler'in peşini bırakıyor, ilelebet olduğunu umarak. Fakat bir çıkmaz sokak gibi aşkı, sürekli Çiler'i ararken onun İstanbul'da artık hiçbir yerde olmadığını düşünmeye başlıyor. Onu aradığı yerlerden biri Beyoğlu Mis Sokak, burada adı Pire Mehmet olan birine soruyor Çiler'i Erol. Çaldığı her kapıdan eli boş dönüyor ve sonunda hiç ummadığı bir kentten mektup alıyor. Ondan yardım isteyen, kurtarılmayı bekleyen Çilek olarak değil, eski Çiler olarak kaleme alınmış uzun bir mektup. Bursa'dan yollanmış. Çiler orada bir umumhanede olduğunu bildiriyor Erol'a.

Erol bir kere daha Çiler'in peşinde onu alıp İstanbul'a getiriyor ve Levent'te sakin huzurlu bir aile hayatı yaşayan tanıdıkların yanına yerleştiriyor, Erol'un kafasında Çiler'in artık Kasımpaşa'ya dönemeyeceği, orada hoş karşılanmayacağı fikri var. Levent'te kalan Çiler, sonunda Erol'un kız kardeşi Temiz'in evlendikten sonra taşındığı Aksaray'ın adı anılmayan kenar bir mahallesinde yaşıyor, kimseye görünmeden, istikbalinden korkarak ama saçlarını yeniden siyaha boyayarak iyi niyetini göstererek. Erol ile evlenmeye karar verdiklerinde Erol'un yaptığı ilk iş ikisi için, Amerikalılardan alınmış mobilyalarla döşenmiş, mutfağı küçük, banyosu şofbenli bir ev tutmak oluyor, bu evin nerede olduğunu bilmiyoruz ama gerek de kalmıyor, filmin en başından itibaren kötü talihine yürüyen Çiler kaçırılıyor ve artık İstanbul'un hiçbir semtine ihtiyaç duymayan bir sona eriyor. Bu son Boğaz'da umumhaneci Nuriye Hanım'ın Saray gazinosunda geliyor, semtin adı anılmıyor. Çiler'in Kasımpaşa'dan başlayan hayatı Boğaz kenarında son buluyor.

Leylaklar Altında, Suavi Tedü (1954)

"Ben Erkek kıyafetlerini sevdiğim için Hamlet olmak isterdim"

Leylaklar Altında bir romandan perdeye uyarlama. Roman Mebrure Alevok tarafından kaleme alınmış. Bu yazıda ele alınan en erken tarihli film de bu, yapım yılı 1954. Başrolünde Lale Oraloğlu var.

Eski bir konağın eşyalarıyla beraber satışıyla açılıyor film, babasını henüz kaybetmiş Nuran gözyaşları içinde. Bir gün bu kaybettiği evi geri almak ümidiyle son bir defa evin kapısından çıkıyor, Hocam dediği birinden onu geçirmesini rica ediyor. Hiç istemediği ama babasının vasiyeti üzerine

gitmek zorunda kaldığı Ayaspaşa'daki teyzesinin konağında, ait olmadığı bir dünyada buluyor kendini, biz de Nuran'ı böylelikle tanımaya başlıyoruz.

Nuran, Akademi'den mezun bir ressam, tıpkı babası gibi. Fakat babasıyla evlenen annesinin, zamanında kendi ailesinden dışlanması neticesinde, teyzesi tarafından soğuk karşılanıyor bu yeni evde. Kuzeni Feriha Avrupai zevklere düşkün, Nuran'dan bambaşka biri. Nuran bu evde tanıştığı sefir olan bir adamın evlilik teklifini, "kimseyle mevki ve parası için evlenmek istemediğini" beyan ederek reddediyor. Teyzesine leyli bir mektepte iş bulduğunu belirterek ayrılıyor, oysa bir iş bulduğu yok.

Nuran'ın hayattaki tek destekçisi Talat Artemel tarafından canlandırılan hocası. "Hürriyetine, benliğine sahip çıkmak isteğini" açıkça dile getiren Nuran iş aramaya başlıyor, hocası ona iki seçenekle geliyor: Bir klinikte çalışmak yahut uzak da olsa Gebze'de bir çiftlikte hasta bir muharririn yazılarını kaleme alarak para kazanmak.

Gebze'deki çiftliğin esrarengiz bir hali var. Abdülhamid'in paşalarından birinin kızı, iki ayrı evlilikten olma oğullarıyla oturuyor burada. Bu oğullardan biri çocuklara masal kitapları yazan görme engelli bir muharrir ve evinde annesinden başka kadın görmeye tahammülü olmayan bir adam. İçinde oturanların şaibeli geçmişlerine rağmen, çiftliğin İstanbul'dan uzaklığından memnun biçimde Nuran, Hoca'sına şunu diyor: "Ben bu hikâyeyi okumak istiyorum. Sırlı, ölümlü Gebze hikâyesini!" Nuran, kadın kimliğini saklayarak gidiyor bu çiftliğe.

Nuran bu denli erken bir tarihte perdeye yansıtılan en sıra dışı kadınlardan biri. Film boyunca benliğinden ve hürriyetinden vazgeçememek uğruna hareket ediyor, evlilik üzerinden gelecek kurmayı bir kere olsun dile getirmiyor, film boyunca sürekli iş arıyor, ayakları üstünde kimseye muhtaç olmadan yaşamaya çalışıyor. Önce Gebze'deki çiftlikte, sonra bir moda evinde elbiseler çizerek kazanıyor hayatını, buradaki işi kâfi gelmeyince aylıklı yeni bir iş arıyor. Mevki için sevmediği bir adamla evlenen kuzeni Feriha'yı ayıplıyor, düşüncelerini saklamıyor. Nuran'ın tek bir amacı var, kaybettiği, filmin en başında terk etmek zorunda kaldığı evini bir gün geri almak ve sadece bu uğurda çalışmak. Filmin bir yerinde evi geri almak için ihtiyaç duyduğu paraya ancak saçları ağardığında, yaşlılıktan kıpırdayamaz hale geldiğinde kavuşabileceğinin de farkında, buna kendisi de gülüyor ama yine de yılmıyor.

Filmin, romanı perdeye neredeyse tüm ayrıntılarıyla aktarmak gibi bir telaşı olduğu çok belli. Film, mekânlar arasında ani geçişler yapıyor. Yitirilen konaktan Ayaspaşa'daki eve, oradan Eskihisar'ın yanındaki konağa ve son olarak da Hoca'nın tek odalık evine hızlı geçişler yapıyoruz.

Nuran'ın hayatına sürekli yeni insanlar kendi trajedileriyle dahil oluyorlar. Hoca çalışıyor, okuluna gitmek zorunda, Ayaspaşa'daki teyzesi daha annesine içerlediği için ona kırgın, kuzeni Feriha ile kesin olarak ayrı dünyaların insanılar, sesinin kalınlığı ve ciddiyeti yüzünden Feriha onu Hoca Efendi olarak çağırıyor. Eskihisar'daki evin tuhaflığı daha bahçede karşısına çıkan çocuktan belli oluyor, ona yolu gösterip kaçan bir çocuk bu. Evin sahibesi yaşlı kadın sürekli oğulları için üzülüyor. Tüm kadınlardan nefret etmeye karar vermiş ve eve annesinden başka kadının girmesini de yasaklamış muharrir küçük oğul ise hiçbir şeyden mutlu olmayan, dünyaya küsmüş birisi. Nuran bu adamla çalışmak, onunla yakınlaşmak durumunda kalıyor.

Kader Böyle İstedi, 1968. (Agâh Özgüç Arşivi)

Nuran'ın, bütün bu insan ve olay kalabalığı içinde, kendisinin başrolünde oynadığı filmde kaybolup gitmemiş olması bile bir başarı! Çalıştığı moda evi sahibesi kadının tarihsel kadın kılıkları çizmeyi istemesi üzerine kendisine Hamlet kılığı çizen Nuran, erkek kılıklarını seven, aslında bilindik kadınlık rollerinin biraz dışında portre edilmiş, Lale Oraloğlu'nun oyunculuğuyla daha da güçlenmiş bir kadın. Borçlar yüzünden kaybettiği ve geri almak için film boyunca çalışıp para biriktirdiği eve, sonunda filmin esas adamı sayesinde kavuşmuş olsa da, insan Nuran'ın çalışarak pekâlâ o evi satın alabileceğine de çoktan, filmin ortalarına gelmeden ikna oluyor, Nuran'a inanıyor.

Kader Böyle İstedi, Ömer Lütfi Akad (1968)

"Evet hatıralarımız birikiyor yavaş yavaş"

Kader Böyle İstedi'nin yönetmeni Lütfi Akad, kendi anılarında filmden şöyle bahsetmiş: "Küçük, derli toplu çok sevdiğim bir filmdir."[19]

İstanbul'un çok sevdiği sisli yağmurlu sahnelerini bu filmde "az da olsa" gösterme olanağı bulduğu için de seviyor filmi Akad, çekimler boyunca herkesin

19. Lütfi Akad, age., s. 497-501.

uyum içinde çalışmış olmasını, işin hızla bitmesini, Akad'ın keşkek yapmayı öğrenmiş olmasını da filmi sevmek için diğer nedenler arasında gösteriyor. Senaryoda Oğuz Aral'ın katkısı var.

Film, İzmir'den İstanbul'a Edebiyat Fakültesi'ne kayıt yaptırmak için gelen Nilüfer'in (Nilüfer Koçyiğit) havaalanında bekleyişiyle açılıyor. Tanımadığı bir şehirde, elinde bir adres kâğıdıyla yol iz bilmeden beklemektedir Nilüfer, kimse de onu karşılamaya gelmemiştir. Dolmuşçu Ahmet (İzzet Günay), Nilüfer'in karşısına iyi bir haber gibi burada çıkar. Nilüfer'i alır Ortaköy'de halasının evine götürür. Nilüfer'in şehri hiç bilmediğini Topkapı civarındaki surları görüp "Burası neresi?" diye sormasından anlarız. Ahmet yanıt verir:

"Topkapı, şehre giriyoruz."

Bir daha karşılaşmaları için hiçbir neden kalmaz aslında, sıradan bir karşılaşmadır onlarınki. Fakat bir kere de Beyazıt Meydanı'ndan Ahmet'in dolmuşuna biner Nilüfer, ilişkileri böylelikle kurulur, yakınlaşırlar ve İstanbul'u gezmeye başlarlar. Filmin bundan sonrasında İstanbul'a iki ayrı yerden bakış vardır. Şehri hiç bilmeyen, öğrenmek isteyen bir kadının ve onu gezdiren bir şoförün gözünden görürüz İstanbul'u. Beraber Boğaz kenarında çay içerler, tepelerden manzaraları seyrederler, sohbetler ederler.

Nilüfer'i İstanbul'a okumaya gelmiş, halasının yanında kalacak genç bir kadın olarak tanırız biz filmin başında. Fakat onun, aslında İzmir'den kaçtığını, okumak istediğini ve nişanlandırılmak üzere olduğu adamı da kendisine dayatılan hayatı da istemediğini öğreniriz. Diğer yandan da Ahmet'in hayatı açılır önümüzde. Babasının onu okutmadığını, arabasının birkaç aylık borcu kaldığını, annesi ile Sarıgüzel'de yaşadığını...

Nilüfer her günü tekrarlanır hale gelen bu İstanbul gezilerinden birinde Ahmet'e Sarıgüzel'i görmek istediğini söylediğinde aralarındaki sınıf farkı Ahmet'in tepkisiyle ortaya apaçık dökülüverir: "Olmaz! Mahalle ayağa kalkar, pencerelere üşüşür, kahvelerden başlar uzanır... Hani diyeceğim başka bir dünyanın insanısın oranın insanı için."

Filmin en ilginç yanlarından biri, aşk acısı çeken bir şoförün dalgınlığının, kafa karışıklığının perdeye yansıtılma biçimidir. Ahmet yol kenarlarından arabasına binen yolcuların nerelere gittiklerine bakmadan aracına buyur eder. Yolculardan biri Sirkeci'ye, diğeri Kasımpaşa'ya, bir diğeri Ayvansaray'a ve sonuncusu da Tophane'ye gitmektedir. Yolcular karışıklığın farkına varınca Ahmet kayıtsızlığını, istifini hiç bozmadan: "Beyazıt'a gidiyorum, isteyen varsa gelsin" der.

Nilüfer karakteri, babasından ve istemediği bir evlilikten kaçışıyla, okuma isteğiyle, Ahmet'le kurduğu ilişkiyle giderek derinleşir. Kaybolmasından korkan halasına, "İstanbul benden korksun halacığım" deyişinde, kendisine dayatılanlar karşısında yükselttiği itirazlarıyla bağımsız bir karaktere bürünür. İzmir'e dönmek istemediğini defalarca söylemesine rağmen, zorla havaalanına götürüldüğünde bir yolunu bulur ve Ahmet'e kaçar. Ahmet'in Sarıgüzel'de oturduğunu bildiğinden mahalleye gider ama evi bilmediğinden Ahmet'in arabasına girer, oturur onu bekler. Ahmet'in sürekli arızalanan arabasını tamirde ona yardım ederken, halasının bitmek bilmeyen tenkitleri karşısında hiç yalan söyleyemeyerek ve hakkını savunurken takındığı sakinliğiyle Nilüfer çok dikkat çekici bir karakter olur. Nilüfer belki de Yeşilçam'daki en yalın, düz, olaysız ama bir o kadar da hür ve gözü kara kadınlardan biridir ve usta bir yönetmenin, biraz da ihmal edilmiş bir filminde oynadığı için yeterince tanınmaz!

Kaynakça

Kitaplar-Makaleler:

Akad, Ömer Lütfi. *Işıkla Karanlık Arasında,* Türkiye İş Bankası Yayınları, 2004.

Akın, Kiraz. "Bütün Mahalleli Duysun, Çiçek Kahraman ile Yapılmış Söyleşi," 5Harfliler web sitesi, 8 Nisan 2015.

Akın, Kiraz. "Sanal Ev İşleri Sergisi Sonsuz Patates", 5Harfliler web sitesi, 7 Eylül 2017.

Akın, Kiraz. "Dev Buluşma: Gelin Ferdi'ye Bir İyilik Edelim," 5Harfliler web sitesi, 24 Temmuz 2012.

Akın, Kiraz. "Büyük Yenge Parantezinde Yeşilçam'da Kadın Oyuncu Olmak," *Yengeler Cumhuriyeti,* Derleyenler: Tanıl Bora, Mustafa Çiftçi, İletişim Yayınları, 2017.

Akın, Kiraz. "Yeşilçam Sokağı'nda Top Koşturan Çocuklar," Kiraz Akın, spor dergisi *Socrates,* Ekim 2015.

Durmaz, Ömer. "Kadını Tuş Eden Tuşlar," Manifold web sitesi, 3 Ocak 2017.

Kaya, Dilek. "Değini: Kırık Bir İlk Hikâyesi, Türk Sinemasının 100. Yılına Dair." *sinecine* Güz, 2014.

Kaya Mutlu, Dilek. "Türk Sinemasında Bir Dönüm Noktası: Kanun Namına," TSA Türk Sineması Araştırmaları web sitesi, 22 Temmuz 2014.

Onaran, Alim Şerif. *Muhsin Ertuğrul'un Sineması,* Kültür Bakanlığı Yayınları, 1981.

Özgüç, Agâh. *Türk Sinemasında İstanbul,* Horizon International Yayıncılık, 2010.

Özgüven, Fatih. "Yeşilçam'a Neden Gülüyoruz?' *Radikal,* 31 Ağustos 1006.

Belgesel, Söyleşiler:

Suzan Avcı: *3 İnsan 3 Öykü*, Suzan Avcı ile söyleşi, Youtube, erişim tarihi: Eylül 2020.

Boğaziçi Üniversitesi Mithat Alam Film Merkezi'nin "Türk Sineması Görsel Hafıza Projesi". Suzan Avcı ile 2011'de yapılan söyleşi. Erişim tarihi Eylül 2020.

Lale Belkıs: Boğaziçi Üniversitesi Mithat Alam Film Merkezi'nin Türk Sineması Görsel Hafıza projesi. Lale Belkıs ile 2013'te yapılan söyleşi. Erişim tarihi Eylül 2020.

Nedret Güvenç: Boğaziçi Üniversitesi Mithat Alam Film Merkezi, Türk Sineması Görsel Hafıza Projesi, Nedret Güvenç ile 2012'de yapılmış söyleşi. Erişim tarihi Eylül 2020.

Çolpan İlhan: "Büyük Umutlar: Çolpan İlhan", Belgesel, TRT, 2012. Erişim tarihi Eylül 2020.

Sezer Sezin: Boğaziçi Üniversitesi Mithat Alam Film Merkezi Türk Sineması Görsel Hafıza projesi. Sezer Sezin ile 2005'te yapılan söyleşi. Erişim tarihi Eylül 2020.

Bir stüdyoda fotoğraf çektiren kadınlar, 1930'lar.

FATMA KESER

1978 yılında İstanbul'da doğdu. 2004 yılında Marmara Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Tekstil Tasarımı Bölümü'nü birincilikle bitirdi ve aynı sene tasarımcı olarak tekstil sektöründe çalışmaya başladı. On sene boyunca değişik firma deneyimleriyle, dokuma, örme, denim alanlarında spor giyim, aksesuar, çocuk giyim tasarımcısı olarak görev yaptı. Ayrıca tasarımını yaptığı ürünlerin imalatı için ve çeşitli fuarlarda firmasını temsilen yurt dışında farklı ülkelerde görevlerde bulundu.

Moda ve tekstil tasarımı bölümünde yüksek lisansını tamamladıktan sonra moda alanında eğitmen olarak hizmet vermeye başladı.

Halen, İSMEK-Çolpan İlhan Moda Okulu'nda, moda alanında bilgisayar destekli, iki (2D) boyutlu ve üç boyutlu (3D) çizim eğitimlerinin yanı sıra desen eğitimleri de vermektedir.

MODA

Osmanlı'nın çöküşünden Cumhuriyet'e doğru adım adım ilerlenirken siyasi, ekonomik ve sosyal alanda yaşanan köklü değişikliklere paralel olarak giyim kuşamda da farklılıklar baş gösterdi. Saç kesiminden alışılmadık kıyafet modellerine ve kumaş çeşitlerine kadar her ayrıntının, her akımın bir çıkış nedeni, söylemeye çalıştığı bir şey vardı.

1923-1950 Yılları Arası Türk Kadını Kimliği ve Moda

Fatma Keser

CUMHURİYET'İN ilanı ve ardından Atatürk ilke ve inkılapları çerçevesinde başlayan yenileşme ve modernleşme süreci, Türk kadınının sosyal statüsündeki farklılaşmalara ve gelişmelere paralel olarak onun kıyafetlerinde de değişimler izlenmesine sebep olmuştur.

Bu yazıda, Cumhuriyet'in ilanından sanayileşmenin başladığı 1950'lere kadar olan süreci, siyasi ve ekonomik gelişmelere paralel olarak şekillenen moda anlayışı üzerinden inceleyeceğiz. Cumhuriyet'in ilanıyla birlikte değişen iklimin ve yaşam tarzının, Batı'nın etkisinin kendini ifade etme biçimi olarak kadının giyim kuşamına ne şekillerde sirayet ettiğine bakacağız.

Cumhuriyet'in İlanından Önce Kadın ve Moda

Tanzimat döneminde ilk adımları atılan, Meşrutiyet ilanlarıyla devam eden, Batılılaşma, çağdaşlaşma hareketleri, moda olgusuna takibin başlamasıyla Türk kadınının hızlı bir değişimi ve gelişimine sahne olmuştur. Cumhuriyet'in ilanıyla, geçmiş dönemlerde başlayan Batılılaşma (Batı'yı izleme, örnek alma), çağdaşlaşma hareketi, kıyafetlerde hızlı bir dönüşüm şeklinde izlenmiştir. Bu dönüşüm kadının hem sosyal yaşamı hem ev yaşamında etkisini göstermiştir.

Osmanlı'da Lale Devri ile başlayan Batılılaşma hareketi, Tanzimat döneminde, özellikle

İstanbul, Cumhuriyet öncesi. (Kadın Eserleri Kütüphanesi ve Bilgi Merkezi Vakfı Görsel Arşivi)

aydın kesimi etkisi altına alarak halka doğru yayılmaya başlamış, eski dönemlerde Batı'yla yaşanan zıtlaşmalar ve çatışmalar azalmıştır.[1] Tanzimat dönemi ve öncesinde başlayan değişimler kadınların hayatı, giyimi ve sosyal yaşantısı üzerinde Meşrutiyet'e kadar büyük etkiler gösterememiştir. Kadın kıyafetlerinde Batı modasının etkileri çok kısıtlı kitlelere hitap edebilmiş ve az miktarda uygulanabilmiştir. Bunda saray kadınlarının harem dışında bir sosyal hayatlarının olmayışı, halk tabakasından kadınların ise zaten bir meslek hayatlarının olmaması önemli rol oynamıştır.[2]

Kıyafetlerdeki değişimler toplumsal olaylara paralel seyretmiştir. Osmanlı'da geleneksel kadın giyiminin en eski örnekleri ev içi giyiminde şalvar, iç gömlek, entari ve hırka; ev dışında ise ferace, yaşmak ve peçedir.[3] Tanzimat ile şalvarsız giyilen tek elbise modellerinin, etek ve bluzların da giyilmeye başlandığı görülmektedir. Tanzimat döneminde, Avrupa giyim unsurları ve giysilerinden etkilenilmiş, 19. yüzyılın ortalarından sonra geleneksel giyim ile Avrupa modası karışmaya başlasa da kesin değişiklikler 1870'lerden sonra görülmüştür. 1858'de korsaj kullanımı vardır. Uzun entari (üç etekli) ve şalvar üzerine korsaj giyilmiştir. Eski Yunan kıya-

1. Doç. Dr. Orhan Doğan, *Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi*, Okutman Yayıncılık, 2011, s. 58.

2. Muhaddere Taşçıoğlu, *Türk Osmanlı Cemiyetinde Kadının Sosyal Durumu ve Kadın Kıyafetleri*, Akın Matbaası, 1958, s. 26.

3. Lale Görünür, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Döneminden Kadın Giysileri*, Mas Matbaacılık AŞ, 2011, s. 12-13.

fetlerini anımsatan tarzda göğüste kavuşarak kapanan hafif kumaştan yapılmış entariler, bellerine ipek veya kaşmir kuşaklar bağlanarak giyilmiştir. 1869 yılında Fransız İmparatoriçesi Eugenie'nin İstanbul'da Sultan Abdülaziz'i (1861-1874) ziyaretinden sonra, onun kıyafetlerinden etkilenen sultan ve saraylı hanımların giyim tarzı Avrupa modalarına uygun hale gelmeye başlamıştır. Dikiş ve kalıp teknikleri kullanılarak dikilen takma kollu, takma yakalı, pensli robalı entariler giyilmeye başlanmıştır.[4] Kesin değişiklikler 1870'lerden sonra görülmüştür. Avrupalı kadınlar gibi giyinilmeye başlanmıştır. Batı tarzı kıyafetlerde ölçüler giyecek kişinin bedenine göre alınıp dikilmiştir. Yeni stil giysiler başlarda düğünler gibi özel günlerde giyilmiş, zamanla yaygınlaşmış, 19. yüzyılın sonunda her yerde giyilmeye başlanmıştır. 20. yüzyılın başlarında özellikle Osmanlı hanedanına mensup kadınların Batı tarzı kıyafetleriyle başları açık pozlar vererek çektirdikleri fotoğraflar bulunmaktadır.[5] Etek, bluzlar kullanılmış, sıkı bir kemerle bel hattı belirginleştirilmiştir. Uzun kollu, dik yakalı, çok büzgülü bluzlar, pililer, pilikaşeler, pensler, dantel şeritler ile süslenmiştir.[6] Özellikle büyük kentlerde uzun etek ve ceketten oluşan takımlar giyilmiştir.[7] II. Abdülhamid döneminde elbiseler Avrupa modellerine uygun olarak yapılmış, malakof, stil tünik elbiseler, arkası kabarık etekler kullanılmıştır. Bu modellere yapılan sırma işlemelerle kendi tarzları-

Yüksek Kız Okulu'nun ilk mezunlarını belgeleyen bu kare (1914), *Kadınlar Dünyası* dergisinde yer aldı (Sayı 139). (Kadın Eserleri Kütüphanesi ve Bilgi Merkezi Vakfı Görsel Arşivi)

nı da bu kıyafetlere ilave etmişlerdir.[8] Dış giyimde bu dönemin en önemli kıyafet değişimi feracelerden vazgeçilip çarşaf modellerine geçilmesidir. Çarşaf modellerinde Avrupa modellerine uygun değişiklikler yapılmıştır.[9] 1909'dan sonra kabarık kol modasının kalkmasının, düşük omuz modasının geri gelmesinin etkisiyle, düşük kollu elbiselerin üstüne uyacak şekilde mantomsu çarşaflar giyilmeye başlanmıştır. 1918'e kadar devam eden süreçte yavaş yavaş çarşaf giyimi terk edilmiştir.[10]

4. Lale Görünür, age., s. 25-30.

5. Lale Görünür, age., s. 26-27.

6. Muhaddere Taşçıoğlu, *Türk Osmanlı Cemiyetinde Kadının Sosyal Durumu ve Kadın Kıyafetleri*, Akın Matbaası. 1958, 28.

7. Şükran Komşuoğlu ve diğerleri, *Resim II Moda Resmi ve Giyim Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1986, s. 216.

8. Muhaddere Taşçıoğlu, age., s. 22-28.

9. age., s. 22.

10. Nurettin Sevin, *On Üç Asırlık Türk Kıyafet Tarihine Bir Bakış*, Sevinç Matbaası, 1990, s. 140.

İnci dergisinin 1 Şubat 1919 tarihli ilk sayısında yer alan "1919 yılı sonbahar çarşaf modelleri". (Kadın Eserleri Kütüphanesi ve Bilgi Merkezi Vakfı, Süreli Yayınlar Koleksiyonu)

Birinci Dünya Savaşı yıllarında kadınlar sosyal hayata daha fazla katılmışlardır. Türk Kadınları Esirgeme Derneği'yle, ona bağlı çalışma yerleri, biçki yurtları, kadınlar tarafından idare edilen "kadınlar eşya pazarları", sosyal hayatta kadınların aktif bir yeri olduğunu göstermektedir. Üyelerinin sadece kadınlardan oluştuğu "kadınlar eşya pazarları" orduya elbise ve çamaşır temin etmiştir.[11] Ayrıca dikiş, dokuma ve tütün yapım evlerinde işçi olarak kadınlar çalışmaya başlamışlardır. Yine bu dönemde üniversite ve yüksekokullara kız öğrenciler alınmaya başlamıştır. Fakat kız öğrenciler dersliklerde perdelerle ayrılmış bölümlerde eğitim görmüşlerdir. 1917 yılında Aile Hakları Kanunu çıkarılmıştır. Bu kanun ile evlenme akdinin meşruluğu devlet otoritesi altına alınarak, kadına boşanma hakkı tanınmış, çok eşlilik sürmekle birlikte, bu kanunla güçleştirici ve kısıtlayıcı koşullar getirilmiştir.[12]

Aile ve eğitim hayatlarında gerçekleşen yeniliklerle birlikte kadının sosyal hayata katılmasının sonucu olarak kadın kıyafetlerinde bazı değişimler başlamıştır. Kadınların çarşaf giymeyi bırakmaya başlamaları bu dönemde gerçekleşir. Meşrutiyet döneminde etek ve pelerin olarak iki parça olan çarşafların değişimi, pelerinlerin kısalıp açık çıplak kolların uzun eldivenlerle örtülmesiyle başlamıştır. Daha sonra etekleri daha kısa olan "tango çarşaflar" giyilmiş ve peçeler incelmiştir. Savaş yıllarında tayyör üzerine bir pelerin giyilmiş ve yüzler bir örtü ile örtülmüştür. Daha sonraları pelerinden de vazgeçilmiş, başlar bir başörtüsü ile örtülmüştür. Kıyafetlerde bu şekilde değişimler devam ederken, yurt dışından gelen kıyafetler de yavaş yavaş yerleşmeye, tayyörler, tuvaletler, manto, şapka ve kısa saçlar kadınlar arasında yaygınlaşmaya başlamıştır.[13]

1917'de Rusya'da Bolşeviklerin Çarlık sistemini yıkmasıyla Çarlık taraftarı Ruslar ülkelerinden kaçarak dünyaya dağılmışlardır. Türkiye'ye sığınan Ruslara Beyaz Ruslar denmiştir. Rus kadınların kıyafetleri, saç stilleri, çalışma hayatları bu dönemde İstanbul kadınına örnek teşkil etmiştir.[14] Hem giyinişleri hem yaşam tarzlarıyla daha kapalı olan İstanbul kadınları, Rus kadınlarından etkilenmiştir. Başlarına buldukları renkli ipek parçaları sararak yaptıkları bağlama stili "sıkma baş" olarak adlandırılmış ve İstanbul kadınları tarafından da taklit edilmeye başlanmıştır. Cumhuriyete kadar Müslüman kadın başı örtüsüz sokağa çıkmamıştır. Bazı hanımların 1920'lerde çarşaf ve peçeleri atarak sıkma baş ve mantolara geçtiği görülmüştür.[15] Ekonomik güçlükler ve dönemin koşulları sebebiyle modaya sadelik gelmiştir. Kabarık etek modaları kalmamış, savaşın sona ermesiyle yerine oldukça dar olan fıçı etekler moda olmuştur.[16]

1918-1919 yıllarında şömizye yakalar kullanılmış, elbise modellerinin boyu diz altında giyilmiştir. 1919 yılında biçim değiştirmiş çarşaf ve peçe modelleri kullanımı mevcuttur. Çarşaflarda farklı

11. Muhaddere Taşçıoğlu, age., s. 44.

12. Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma,* Yapı Kredi Yayınları, 2012, s. 445-446, 460.

13. Muhaddere Taşçıoğlu, age., s. 53-54.

14. İlbeyi Özer, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Yaşam ve Moda,* Truva Yayınları, 2006, s. 67-68.

15. Şaziye Karlıklı ve Defne Tozan, *Cumhuriyet Kıyafetleri,* Camev Yayıncılık, 1998, s.18-19.

16. İlbeyi Özer, age., s. 350-351.

renklerden yapılmış garnitürler genellikle yaka ve kemerlerde görülmüştür. Çarşaflar gittikçe şekil değiştirmiş, ceket ve etek olarak ikili tayyör modellerine dönüşmüştür.[17]

Cumhuriyet'in İlanı, Kadının Değişen Sosyal Yaşantısı ve Moda

29 Ekim 1923'te Türk Devleti'nin yönetim şekli Cumhuriyet olmuştur.[18] Cumhuriyet'in ilan edilmesinden sonra Türk ulusunu yüksek, güçlü ve müreffeh bir yaşam düzeyine kavuşturmak üzere toplumsal yaşamı düzenleyen yenilikler yapılmıştır. Mustafa Kemal'in önderliğinde yapılan bu yeniliklere "Atatürk Devrimleri" denilmiştir.[19] Her konuda olduğu gibi Türk milletinin kılık kıyafetini de çağdaş ve medeni ülkeler seviyesine getirmek amacıyla Mustafa Kemal Atatürk 25 Kasım 1925'te Şapka Kanunu'nu getirerek başa giyilen başlıklar konusunda karmaşaya son vermiştir. Osmanlı Devleti'nde giyilen farklı kıyafet ve başlıklar, Şapka Kanunu'yla birlikte tek tip şapka kullanımını getirmiştir. 2 Eylül 1925 tarihinde alınan bir kararla din adamı dışındaki kişilerin cüppe ve sarık giymesi yasaklanmıştır. 3 Aralık 1934'te ise en yüksek din görevlisi hariç tüm din adamlarına dini kıyafetlerini sadece dini ibadet yerlerinde giymeleri esası getirilmiştir.[20]

Kadın hakları olarak baktığımızda, 17 Şubat 1926'da kabul edilen Medeni Kanun'la birden fazla kadınla evlenmek yasaklanarak, boşanmalarda kadına da söz hakkı verilmiştir. Miras konusunda ise kız ve erkek çocukların eşit pay alması sağlanmıştır. Kadınlara 3 Nisan 1930'da belediye, 26 Ekim 1933'te köy ihtiyar heyeti ve muhtarlık, 5 Aralık 1934'te de milletvekili seçimlerinde seçme ve seçilme hakkı verilmiştir.[21]

1920'li yıllarda kadının sosyal yaşamındaki değişikliklerden biri, kadın ve erkeklerin bir arada eğitim aldıkları eğitim kurumlarının sayısının artmış olmasıdır. Güzel Sanatlar Fakültesi'nde kız ve erkek öğrencilerin yan yana eğitim almaları bunun sonucudur. Sanayi-i Nefise Mektebi ile 1914 yılında kız öğrenciler için kurulan, sadece resim ve heykel bölümlerini kapsayan İnas (Kız) Sanayi-i Nefise Mektebi'nin öğrencileri, ilk defa 1926 yılında Fındıklı'daki Cemile Sultan Sarayı'ndaki binada bir arada eğitime başlamışlardır.

Mustafa Kemal Atatürk tarafından erkek kıyafetlerine getirilen yasal zorunluluklar kadın kılık-kıyafetlerine getirilmemiştir. Büyük şehirlerde eğitimli kadınlar arasında bir süredir benimsenmiş olan çarşafsız gezme, küçük yerlerde o kadar çabuk benimsenememiştir.[22] 1920'li yıllarda bir kısım Türk kadınının üst giysi olarak çarşaflarını giymeye devam ettikleri de görülmüştür. Fakat çarşaf

17. Yüksel Şahin, *1920-1930 Yılları Arasında Türkiye'de Kadın Siluetinde Moda Anlayışı ve Değişimler,* DEÜ Rektörlük Matbaası, 2006, s. 196-198.

18. Doç. Dr. Orhan Doğan, *Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi. Okutman Yayıncılık,* 2011, s. 253-255, 278.

19. Halil Gürdal Gürak (hzl.), *Mustafa Kemal Atatürk,* Nesa Basın Yayın Organizasyon ve Ticaret AŞ, 1998, s. 177-179.

20. Refik Turan ve diğerleri, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi, Okutman Yayıncılık, 2011, s. 219-220.

21. age., s. 224-225.

22. Şerafettin Yamaner, *Atatürk Öncesinde ve Sonrasında Kültürel Değişim,* Toplumsal Dönüşüm Yayınları, 1999, s. 234-235.

modellerinin günün modasına uyarlandığı görülmektedir. Çarşaftan vazgeçemeyen bu kesim için o günün modasına uydurulmuş çarşaf modellerinin varlığı dönemin dergilerinden *Resimli Ay*'ın 1924 yılında yayımladığı yazıda anlatılmıştır. "Çarşaf Sevdalıları" başlıklı yazıda düşük bel, kemerli, pelerin tarzı uzun üstler, şeffaf yüz örtüleri ve fiyonklarla süslenmiş baş tuvaletleri verilmektedir.[23] Pelerin tarzı çarşaflar, dar uzun etek ve elbiselerle giyilmiştir. Aynı derginin 1924 yılında "Parlak Çarşaf Modelleri" başlığıyla verdiği bir diğer yazıda çarşaf modellerinin yanında, bu modellere uygun başlık modellerinin de resimleri verilmiş, kadınların başlıklarına da dikkat etmeleri gerektiği vurgulanmıştır.[24] Ayrıca çarşaflar mevsimlere göre biçimlendirilmiştir. Yazlık çarşaflarda ince kumaşlar, kışlık çarşaflarda daha kalın kumaşlar kullanılmıştır. Gidilecek yere uygun olarak daha şık modeller yanında spor modeller de giyilmiştir. Şık modeller dönemin moda unsurları kullanılarak süslenmiştir.

1920'lerin başlarında, şık ve fantezi bluz modelleri, gümüş rengi danteller ve janjanlı tüllerden yapılmış gece elbiseleri, şifondan yapılmış Türk şalvarları, lame ceketler, deve kuşu tüyleriyle süslü türbanlardan oluşmuş giysiler, kolları şifon modeller ve uzun etekler, etekleri kalçadan pilili ve göğüs kısmı kupür dantelli elbiseler, garnitürlü kolları yırtmaçlı ve genellikle de takma Japon kollu modeller görülmüştür.[25] 1924 senesinde, yani Cumhuriyet'in ilanından sonra, kısa japone kollu kıyafetlerin varlığı, artık şifon ile örtülmeden de kısa kollu kıyafetlerin yaygınlaşmış olduğunu göstermektedir. Bluzan korsajlar ve kloş şapka modelleriyle boyunlarını sıra sıra süsledikleri inci boncuklarla giderek daha modern hatlarda giyinilmeye başlanmıştır.[26] Özellikle önceleri çarşaftan yeni çıkan Türk kadınının vücudunu fazla belli etmeyecek

Tiyatronun genç yıldızı Bedia Muvahhit, dönemin modası kısa saç ve kulağı örten sade şapka modeliyle. (Kadın Eserleri Kütüphanesi ve Bilgi Merkezi Vakfı Görsel Arşivi)

23. Anonim, "Çarşaf Sevdalıları", *Resimli Ay,* Sayı: 1, 1924, s. 33.

24. Anonim, "Parlak Çarşaf Modelleri", *Resimli Ay,* Sayı: 4, 1924, s. 31.

25. Hüsniye Altınay ve Halime Yüceer, "Moda ve Tarihi", Kadıoğlu Matbaası, 1992, s. 78.

26. Şükran Komşuoğlu ve diğerleri, "Resim II Moda Resmi ve Giyim Tarihi", Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1986, s. 226.

1919 yılında yayımlanmaya başlayan *İnci* dergisi. (Kadın Eserleri Kütüphanesi ve Bilgi Merkezi Vakfı, Süreli Yayınlar Koleksiyonu)

1929 yılında yayımlanmaya başlayan *Hanımlar Alemi* dergisinin kapağı. (Kadın Eserleri Kütüphanesi ve Bilgi Merkezi Vakfı, Süreli Yayınlar Koleksiyonu)

daha düz ve karesel silüetli kıyafetleri tercih ettikleri görülmüşse de 1920'lerin sonlarına doğru hatlar vücuda daha çok oturmaya başlamıştır.[27]

1925 Şapka Devrimi kadınlar için yapılmamış dahi olsa kadınlar tarafından benimsenip uygulanmıştır. Kadınlar, geniş volanlı şapkaları daha çok deniz kenarında, pikniklerde güneşten korunmak amaçlı kullanmışlardır. "A la garçon (oğlan biçimi)" diye adlandırılan saç stili moda olmuş, "cloche" denen (çan) şapkalar kısa saçlarla birlikte kullanılmıştır.[28]

Türk kadınları saçlarını, 1920'lerin başlarında saç kesimi alışkanlığı olmadığı için, kestirerek şekillendirmek yerine, kurdele ve taraklarla süslemiş, büyük topuzlar yapmış, kıyafetlerine uygun sıkma başörtüsü takarak kullanmışlardır. Cumhuriyet'in ilanından sonra kısa saç kadınlar arasında

27. Yüksel Şahin, *Cumhuriyet'i Aydınlatan Kadınlar,* Beşiktaş Belediyesi-Mana Pazarlama İletişim Danışmanlığı, 2005, s. 69-71.

28. age., s. 73-74.

yaygınlaşmaya başlamıştır. Şapka Devrimi ile volanlı, çan şapkalar ve buna uygun a la garçon saç stili kullanılmaya başlanınca süsler –çiçekler, kurdeleler, fiyonklar, inciler ve işlemeler– saçlardan şapkalara geçirilmiştir.[29] 1926 senesinde maşalanmış kesik saçlar moda olmuştur. Kesik, kısa ve dalgalı saç modelleri dergilerde gösterilerek kadınların bu modaları takip etmeleri ve benimsemeleri sağlanmıştır. 1920'lerin sonunda giyimde görülen sadeleşme şapka modelleri ve süslemelerinde de görülmüştür. Şapkalar süslemeler yerine kıyafetle renk uyumu göz önüne alınarak takılmıştır. 1928 şapkalarında, kulakların örtülmesi ve süsleme unsuru olarak çiçek kullanımı önem kazanmıştır. 1929 yaz şapkalarında kulak üzeri hasır ve fötr modeller kullanılmıştır. Kenarlı şapkalar yerine, bone gibi başa takılan ve başta kat kat açılmış modellere geçilmiştir. Daha çok kırmızı ve pembe renklerin kullanıldığı şapkaların kenarına geniş ve sert kurdeleler konulmuştur.[30]

Bu dönemde çıkan kadın dergileri giyim kuşam, aksesuar, ev dekorasyon ürünleri, eğlence anlayışı gibi pek çok konuda kadınlara öncülük etmiş, yol gösterici olmuştur. Özellikle Paris modasından alınarak uyarlanan kıyafetler bu dergiler aracılığıyla Türk kadınına sunulmuştur.

1919-1923 yılları arası yayımlanan *İnci* dergisi aylık bir dergidir ve edebiyat, oyun, moda, güzellik ve çocuk bakımı gibi konularla Batılı ve Türk kadınların hayat hikâyelerini içermektedir. *Kadınlar Saltanatı* (1920), resimli moda haberleriyle öne çıkan *Hanım* (1921), ev hanımları ve ailelerine yönelik kanunların işlendiği *Ev Hocası* (1923) diğer kadın dergileridir. Ayrıca *Süs* dergisi (1924) edebiyat, güzellik ve moda gibi konuları ele almıştır. *Çalıkuşu* (1923-1926), *Yıldız* (1924), *Firuze* (1924), *Asar-ı Nisvan* (1925), *Kadın Yolu* (1925), *Kadın Yazıları* (1926), *Yeni Kitap* (1928), *Hanımlar Alemi* (1929) gibi dergiler de yayımlanmıştır.[31] Bu dergilerin içerikleri incelendiğinde Paris modası, giyimde genel eğilimler ve dünya modasından örneklerin tanıtıldığı görülmektedir.

1920'lerde kadınlar her alanda daha aktif olmaya ve sosyal yaşama karışmaya; spor, dans, ata binme gibi çeşitli aktiviteleri gerçekleştirmeye başlamışlardır. Tüm bunların sonucu olarak kıyafetlerde de değişimler olmuştur. 19. yüzyılın simgesi olan uzun etekler, korseler yerini daha modern bir görünüme bırakmıştır. Koyu renk ve işlemelerin hâkim olduğu dönem bitmiş, rahatlık ön planda olduğu için kadınlar erkek pantolonu bile giymeye başlamışlardır. Lüle lüle uzun saçlar ve etek boyları da giderek kısalmaya başlamıştır.

Dönemin önemli sosyal olaylarından Cumhuriyet baloları, kadın ve erkeğin birlikte katıldığı danslı bir eğlence türü olmuştur. Bu balolara giderken kadınlar ve erkekler, dönemin moda kıyafetlerini giymişler ve aksesuarlarını kullanmışlardır. Sarı, açık yeşil, mavi, kırmızı renkli elbiseler giyilmiş, straples elbiselerin üstlerine şallar almışlardır. Elbiselerin boyları diz altındadır, etek uçlarında bant şeklinde garnitürler, göğüs üstlerinde çiçek süsler vardır. Saçlar kısa, a la garçon stili kesilmiştir. Saç

29. age., s. 69-71.

30. İlbeyi Özer, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Yaşam ve Moda*, Truva Yayınları, 2006, s. 351, 363, 368.

31. Gülden A. Pınarcı. https://docplayer.biz.tr/31185-Gulden-a-pinarci-gpinarci-atilim-edu-tr-kadin-dergileri.html, (erişim tarihi: 02.12.2020).

29 Ekim 1928'de gerçekleşen Cumhuriyet Balosu'ndan bir kare. (Kadın Eserleri Kütüphanesi ve Bilgi Merkezi Vakfı Görsel Arşivi)

süslerinde sıkma baş ve saç bantlarına taktıkları tüyler, boyunlarında ise uzun inci kolyeleri ile kadınlar balolara katılmışlardır. Bu balolar halkın Batılı eğlence tarzına ve kıyafetlere alışma sürecini hızlandırmıştır. 1920'lerin sonlarına doğru yılbaşı eğlenceleri de Türk halkının hayatında başlamıştır.

Sosyal yaşama daha çok karışan Türk kadınının elbiseleri de değişik zamanlarda ve yerlerde kullanılmak üzere çeşitlenmek zorunda kalmıştır. Sabah saatlerinde giyilmek üzere, öğleden sonra giymek üzere, gece davetlerinde, balolarda giyilmek üzere değişik elbise tasarımları kullanmışlardır. Müsamere elbiseleri denilen daha şık yerlerde kullanılan elbiseler, altın veya gümüş renkli şık kumaşlardan yapılmış, üzerlerine değerli kürklerden garniler kullanılmıştır.[32] Öğleden sonra giyilecek olanlar, kuşaksız ince işlemeli garnitürler, fiyonklar ve volanlar ile süslenmiştir. Koyu, parlak renk ya da işlemeli kumaşlar kullanılarak yapılmış davet elbiselerinde, yaka çeşidi olarak kayık, önden kare veya yuvarlak olan yakalar arkada "V" şeklindedir. Uzun etek boyları ve basene oturtulmuş olmaları yine dönem modasının etkileridir. Günlük elbiselerde, koyu renk elbiselere beyaz yaka ve beyaz kolluklar takılmıştır. Çay saati, kitap okuma gibi vakitlerde

32. Yüksel Şahin, *1920-1930 Yılları Arasında Türkiye'de Kadın Siluetinde Moda Anlayışı ve Değişimler,* DEÜ Rektörlük Matbaası, 2006, s. 204.

giydikleri elbiseler de volanlarla ve fiyonklarla süslenmiştir. Çeşitli kol boyları ve modelleri elbiselerde kullanılmıştır. Uzun, kısa ya da dörtte üç kol boyları, üst tarafı balon, alt tarafı bilekte daralan kol modelleri de görülmüştür.[33]

Rub adı da verilen dönemin elbiselerinde şık detaylar dikkat çekici olmaya başlamıştır. Kürk garniler, volanlar, garnitürler, fiyonk ve çiçek süslemelerine ek olarak elbiselerini uzun inci kolyelerle tamamlamışlardır. Krep ve kadife kumaşlar kullanılmıştır. Elbiselerde de pilise kullanımı önemlidir. 1923'te *Süs* dergisinde şu ifadelere rastlanır:

> (...) Birkaç mevsimden beri devam eden pilise bu yaz, yine birçok elbiselerde kullanılıyor. Resimdeki elbisenin kuşağı krep döşindendir.[34]

"Bir Genç Kızın Elbisesi" başlığı ile verilen görselde, dönemin modası olan piliseler, bu elbisenin eteğinde katlar halinde ve kollarında kullanılmıştır. Puan desen ve fiyonk süsleri de görülmektedir.[35]

1925'te elbiselerde siyah renk hâkimdir, yaka kısmı çiçekle süslenmiş, kadife elbiseler moda olmuştur.[36] 1926'da Coco Chanel'in küçük siyah elbisesi dünya modasını etkilediği gibi Tük kadınının da elbiselerini değiştirmiştir.

1925-28 yılları arası ortaya çıkan ve yayılan Çarliston dansı ve buna uygun kıyafetlerin modaya etkisi ile elbise modelleri değişmiştir. Uzun bedenler kalçalara oturtulmuş, kolsuz V yaka jarse elbiseler, uzun inci kolyeler kullanılmıştır.[37]

1929 yılına gelindiğinde gece elbiseleri arkaya doğru uzamıştır. Moda, artık elbiselerin arka detaylarındadır. Tül elbiselerin omuzları boncukla arkaya tutturulmuş, omuzlara büzgüler verilmiştir. Akşam kıyafetlerinde şıklık sağlamak için krep saten, dantel ve tüller kullanılmıştır. Tül oldukça fazla kullanılmaktadır. Garnitür olarak ya omuzda bir çiçek ya da belde eteğin geniş kloş godelerini tutan büyük taş tokalar moda olmuştur.[38] *"Fistan elbise"* basma, patiska gibi kumaşlardan yapılmış, günlük kullanım içindir.[39]

Cumhuriyet dönemi Türk kadınının hayatındaki yeniliklerden biri de deniz banyolarıdır. Deniz hamamları, ona uygun deniz kıyafetleri giymek, güneşlenmek, yüzmek gibi aktiviteler erkekler gibi kadınlar tarafından da benimsenmiştir. Deniz banyolarında o dönem Avrupa'da giyilen mayo modelleri Türk kadınları tarafından da kullanılmıştır. Paça boyları uzun, V yakalı, üste oturan, koyu renklerle, yeşil ve kırmızı gibi daha parlak renkli mayo modelleri giyilmiştir. İlk başlarda paça boyları uzun ve daha bol olan mayolar sonraki senelerde hafif kısalmış ve bedene biraz daha oturtulmuştur. Deniz kenarında, kumsalda giymek için özel elbiseler de yapılmış, geniş kurdelalar, volanlar, pliselerle süslenmiş, en fazla

33. Yüksel Şahin, *1920-1930 Yılları Arasında Türkiye'de Kadın Siluetinde Moda Anlayışı ve Değişimler,* DEÜ Rektörlük Matbaası, 2006, s. 206.

34. Anonim, "Yeni Moda", *Süs Dergisi*, Sayı: 4, 1923, s. 9.

35. Anonim, "Bir Genç Kızın Elbisesi", *Süs Dergisi,* Sayı: 24, 1923, s. 3.

36. İlbeyi Özer, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Yaşam ve Moda,* Truva Yayınları, 2006, s. 359.

37. Yüksel Şahin, age., s. 244.

38. İlbeyi Özer, age., s. 359-361.

39. Yüksel Şahin, age., s. 246.

Hazır giyimin yaygın olmadığı yıllarda enstitüler öğrencilerin bu alanda eğitim almasına olanak tanıdı.
(İBB Kültür AŞ Faik Şenol Arşivi)

da ipek ve keten kumaşlar kullanılmıştır.[40] Kadınların denizle ilgilenmesiyle, denizcilikle ilgili, şimdilerde marin dediğimiz temaya uygun kıyafetleri ve detayları kullandıkları görülmüştür.

1927 yılında kurulan Kız Sanat Enstitüleri ve açılan biçki dikiş kurslarında yetişen Türk kadınları, hazır giyimin henüz yaygın olmadığı bu dönemde, kıyafet dikmeyi öğrenmişlerdir. Bu kıyafetler Batılı tarzdadır. Söz konusu enstitüler modanın yaygınlaşmasında önemli rol oynamışlardır. Öğrencilerin bir kısmı devlet burslarıyla Avrupa'ya öğrenim görmeye gitmişler, dönüşte en son Paris ve Londra modalarını modellere uygulamışlardır.[41]

Çanta, ayakkabı, şal, eşarp, takı (baş ve bedene takılan) ve şemsiyeler kıyafetleri tamamlayıcı aksesuarlar olarak kullanılmıştır. Kadının sosyal yaşamının başlaması ve dışarıda daha çok zaman geçirmesi ile çantaların içine pudra kokusu kutusu, ayna, dudak boyası gibi makyaj malzemeleri girmiştir.

Uzun olan etekler modernleşmenin de etkisiyle kısalmaya başlayınca, eteklerin altına giyilen ayakkabılar da daha çok önem kazanmıştır. Şık iskarpinler, kumaş kaplama ayakkabılar görülmüştür. Kısa eteklerle birlikte yüksek botinler giyilirken etek boyları uzadıkça kunduralar kısalmıştır. Atkılı iskarpinler, botlar ve sandallar da giyilmiştir.

1923'te *Süs* dergisinde, elbiselerin üzerine giyilmek üzere çeşitli manto modellerinin fotoğrafları sunulmuş ve bu fotoğraflarla Türk kadınının manto modasını şekillendirmesi sağlanmıştır. 1925-1928 yılları arasında dünyayı da kasıp kavuran Çarliston dansı ve bu dansı yaparken giyilen giysiler manto modellerini de etkilemiştir. 1929'a doğru pardösüler çeşitlenerek mantoların yerini almaya başlamıştır. Dönem dergilerinde verilen yazılarda yer alan "pardösü modellerinizi çizgili İngiliz kumaşlarından yapınız" tavsiyesi, İngiliz modasından da etkilenildiğini göstermiştir.

Daha çok pelerine benzeyen, omuza alınan, kısa, uzun, yarım gibi farklı boy çeşitlerine sahip, dönemin önemli üst giysilerinden biri

40. age., s. 214.

41. Oya Baydar ve Derya Özkan (Ed.), *75 Yılda Değişen Yaşam Değişen İnsan: Cumhuriyet Modaları*, Tarih Vakfı Yayınları, 1999, s. 47-48.

1920'li yıllar İstanbul'undan genç bir kadın portresi. (Kadın Eserleri Kütüphanesi ve Bilgi Merkezi Vakfı Görsel Arşivi)

kaplardır. Hem çarşaflardan daha modern görünümde hem de çarşaftan yeni çıkmış Türk kadının bedenini örtmesine şık bir yardımcı üst giysidir.[42]

Tek parça elbiselerden sonra yeni moda çarşaflarla benzerlik taşıyan ikili alt üst ayrı giyilen tayyörler moda olmuştur.[43] Tayyör olarak isimlendirilen etek ceketlerin sade, basit çizgilerde olduğu görülmüştür. Bu dönemde dünyada da Coco Chanel'in vücuda oturan etek ve ceketleri modadır. Dergiler aracılığıyla modayı takip eden Türk kadınlarının tayyörleri de bu tarza kaymaktadır. Kumaşları ve renkleri mevsimine göre kışlıklarda kalın kumaş, koyu renkler, yaz mevsiminde ise açık ve parlak renklerle ince kumaşlar, şık mekânlarda giyilmek üzere ise daha fantezi kumaşlar kullanılarak yapılmışlardır.

Savaş yıllarından sonra kıyafetleri süslemek amaçlı kumaş oyunları sıklıkla kullanılmıştır. Pliseler, volanlar, kürkler, püsküller tüm kıyafetlerde ve aksesuarlarda süs unsuru olarak kullanılmıştır. 1925'te kürk süsler, kürk aksesuarlar, kürk mantolar, kürk garnitürlü elbiseler dergi sayfalarını süslemiştir. 1929'da sosyal statüsü yüksek olan kesimlerde kürk modası devam etmiş, siyah, bej, bej roze renklerinde kısa tüylü kürklerden yapılan modeller giyilmiştir.[44]

1920'lerin sonlarına doğru Batı modasında değişimler meydana gelmiştir. Büyük Fransız terzilerin koleksiyonları gayet basit ve sade tarzda olunca Türk modası da bundan etkilenmiş, gösterişli süslü elbiseler yerini daha sade kıyafetlere bırakmıştır.

1929 yılında tüm dünyada ve ülkemizde ekonomik krizin etkileri yaşanmıştır. Krizin sonuçları hem dünyada hem de Türk modasında farklılaşma meydana getirmiştir. Türkiye'de krize rağmen yeni yaşam biçiminin devamı olarak tüketim artmış, yabancı mallara yönelik talep fazlalaşmıştır. Bunun üzerine Türkiye yönetimi bu duruma karşı "yerli malı kullan" kampanyaları başlatmış, kendi malla-

42. İlbeyi Özer, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Yaşam ve Moda,* Truva Yayınları, 2006 s. 353.

43. Yüksel Şahin, *Cumhuriyet'i Aydınlatan Kadınlar,* Beşiktaş Belediyesi-Mana Pazarlama İletişim Danışmanlığı, 2005, s. 69-71.

44. İlbeyi Özer, age., s. 352.

rını üretmek, nitelikli iş gücü yaratmak için gerekli düzenlemeleri yapmıştır. 1933 yılında Sümerbank fabrikası ve yerli malı pazarları kurulmuştur. Giyim kuşam, dokuma alanında yapılan bu tarz yeniliklerle, halkın bu ürünleri kullanması teşvik edilmiştir.[45] Ismarlama terzi ürünleri yerlerini hazır giyime doğru bırakmaya başlamıştır.[46]

1930'lar, Kadın Dergileri ve Moda

1930'ların başlarında ekonomik kriz giyimde sadeliği getirmiştir. Kadınların daha olgun ve ölçülü olduğu görülmüştür. Etek boylarındaki kısalma 1960'lara kadar ortadan kalkmıştır. Uzun saçlı olmayı engelleyen cloche şapkaların modası geçmiş, saç boyları da uzamıştır.[47] Artık hatlarını belli etmekten çekinmeyen Türk kadını, 1930'larda Avrupa'da yaygınlaşan, hatların daha belirgin olduğu kadınsı silüetlere geçiş yapmıştır. Uzun gece elbiseleri, sırt dekolteleri, omuzlara alınan bolerolar ve kürkler dönemin en önemli özellikleridir. Kadın silüetleri oldukça kadınsıdır. Uzun boylu görünmek için tüm terzilik hileleri kullanılmıştır. Bel çizgileri belirginleşmiş, omuzlara vurgu yapan giysiler sıklıkla görülmüştür.[48]

1930'lu yılların kadın dergilerinden, *Ana*. (Kadın Eserleri Kütüphanesi ve Bilgi Merkezi Vakfı, Süreli Yayınlar Koleksiyonu)

1936'da Çin stilinin modaya etkisi büyük olmuştur. Dergilerde "Her şeyde bir Çinlilik vardır" şeklinde yazılara rastlanmaktadır. Çin stilinde dokunmuş kumaşlar, çin stilinde emprimeler, çin stilindeki tunikler hemen hemen her terzide görülmüştür. Dönemin ünlü Paris moda markalarından Lanvin'in de modaya etkisi önemlidir.

1930'ların en önemli model değişikliği dekoltelerin sırta kaymış olmasıdır. Özellikle gece kıyafetlerinde dekolteler sırttan bele kadar inmiştir. İnce askılı elbiseler sıklıkla kullanılmaya başlanmış-

45. Yüksel Şahin, *1920-1930 Yılları Arasında Türkiye'de Kadın Siluetinde Moda Anlayışı ve Değişimler,* DEÜ Rektörlük Matbaası, 2006, s. 248.

46. Oya Baydar ve Derya Özkan (Ed.), *75 Yılda Değişen Yaşam Değişen İnsan: Cumhuriyet Modaları,* Tarih Vakfı Yayınları, 1999, s. 50-51.

47. age., s. 53.

48. Yüksel Şahin, *Cumhuriyet'i Aydınlatan Kadınlar,* Beşiktaş Belediyesi-Mana Pazarlama İletişim Danışmanlığı, 2005, s. 74.

tır.[49] Sırtlar açılıp askılar incelince soğuktan korunmak ve gösterişlerini artırmak amacıyla kürk mantolar ve omuzlara atılan "renard argente" (tilki kürkü) moda olmuştur. Her dönemde etkisini devam ettirmiş ya garnide ya da bütünde kullanılmış kürkler 1930'lara da damga vurmuştur. "Elbise ve tayyörlerde kürk günün modasıdır" başlığı ile kürkün kullanım yerleri de dergi yazılarında verilmektedir.[50]

1930'lu yıllarda da dergiler, dönemin modası, kadınların kıyafetlerinde neleri tercih ettikleriyle ilgili bize kaynak olmaktadır. Bu dergiler yayımlandıkları senelerde kadınlarca ilgiyle izlenmiş, moda kıyafetleri, saç şekillerini, aksesuarları kendilerine uygulamışlardır. Bu yıllarda çıkan başlıca kadın dergileri şunlardır: *Elişi* (1930), *El Emekleri* (1931), *Aile Dostu* (1931), *Salon* (1934), *Cumhuriyet Kadın Dergisi* (1934), *Moda Albümü* (1936), *Model Dergisi* (1937), *Ev-iş Dergisi* (1957'ye kadar devamı etmiştir), *Okul Kızı* ve *Ana*'dır (1937-1938).[51]

1936 yılında *Moda Albümü* dergisinde yer alan bazı yazılardan Paris modasının öncü olduğunu, Türk modasını ve kadınını da etkilediğini anlamaktayız:

> Moda yalnız Pariste çıkar ve Paristen dünyanın dört bir tarafına yayılır. Başka hiçbir memlekette moda çıkmaz. Moda Pariste iki defa çıkar. Şubat ayında (İlkbahar ve yaz); Ağustos ayında (Sonbahar ve Kış). Bu tarihlerde Pariste moda icat eden kumaşcılar, terziler, şapkacılar sergiler açarlar. İşte bu sergilerde görülen şeylerin hepsi modadır. (MODA ALBÜMÜ) Memleketimizde ilk defa olarak büyük fedakârlıklarla bu sergilerde muhabir bulunduran birinci mecmuadır. Paris muhabirimiz Matmazel Pomeri, moda mevsimi dolayısile açılan bu sergilerde gördüğü yeni modanın hakaiki çizgilerini, renklerini, garnitürlerini bize her mevsim yollayacaktır. Birinci mektubu aşağıya dercediyoruz. MODA ALBÜMÜ'nde çıkan yazı ve resimler ne bir Avrupa gazetesinden alınmış ve ne de kopya edilmiş değildir. Bütün modeller münhasıran gazetemiz için hususi surette getirtilmiş ve İstanbulda eşi olmayan modeller olduğundan tabı ve teksir edenler hakkında takibatı kanuniyeye tevessül olunacağını burada tekrar etmeği lüzumlu gördük. MODA ALBÜMÜ.[52]

Modayı yakından takip eden Türk kadınları tarafından dergi modelleri, dönemin terzilerinde yine dergilerde verilen kumaş ve aksesuar bilgileri göz önünde tutularak diktirilmiş ve giyilmiştir.

Dönem dergilerinin kıyafetleri kombinleme konusunda da yönlendirme yaptıklarından bahsetmiştik. Dergiler hangi ceketi hangi tarz etekle giyersek sokağa, gündüz kıyafeti ya da yemek ve geceye uygun olacağı konusunda bilgiler içermektedir:

> Sağdaki modelde önü işlemeli yeşil kenarlı kısa ceketin altına giyilen yeşil kısa bir etek, onu gündüz ve sokak elbisesi yaptığı gibi sol tarafta

49. age., 73-74.

50. Anonim, "Elbise ve Tayyörlerde Kürk Günün Modasıdır", *Moda Albümü*, Sayı: 1936, 8, s. 1.

51. Gülden A. Pınarcı. https://docplayer.biz.tr/31185-Gulden-a-pinarci-gpinarci-atilim-edu-tr-kadin-dergileri.html, (erişim tarihi: 02.12.2020)

52. Anonim, "Günün Modası", *Moda Albümü*, Sayı: 1, 1936, s. 2.

görülen modeldeki gibi uzun beyaz etekle giyildiği zaman bir gece elbisesi olmaktadır. Ortadaki bolero, kalın ketenden iki renk yapılmıştır. Kısa yünlü koyu bir renk etekle gündüz elbisesi ve ketenden uzun bir etekle yaz geceleri için çok orijinal bir elbise olmaktadır.[53]

1937 yılının mart ayına ait bir dönem dergisinde verilen gelin elbisesi modelinde, beyaz krep satenden yapılmış bol bedeninin, arı yuvası yapılmış göğsünün üzerine büzgülerle takıldığı anlatılmaktadır. Drapelerden meydana gelmiş olan eteğinin önündeki bolluk belinde lal taşlı bir tokanın altında toplanmıştır. Geniş ve bol kolları büzgülerle omuza takılmış ve bileklerde yassı bir volanla ağırlaştırılmıştır. Başında taçsız olarak tülden duvağı vardır. Gelin başlığı, renkli çiçeklerle yapılmış ve duvağın üstünde taşınmaktadır. Dergide aynı başlık modelinin beyaz renkle de yapılabileceğinden bahsedilmektedir. "1937 yılının en kibar ve en yeni gelin elbiselerinden biri"[54] başlığıyla verilen, Paris'in en ünlü modaevlerinden biri olan Worth imzalı gelinlik modelinin detaylarını inceleyerek gelinliklerde modanın nasıl şekilleneceğini tespit etmekteyiz. Dönemin ünlüleri, sanatçıları ve önemli kişilerinin kıyafetleri modaya öncülük etmiştir.

"Mevsim başlangıcında Avrupanın meşhur plajlarında görülen bu mayo ve pijamaların modellerini Lion mağazası bu hafta zarfında İstanbul'a getirmeğe muvaffak oldu. Ressamımız tarafından aynen renkleri ile kopyaları çekilen bu modellerin

Beyoğlu sokakları... Moda dergilerinde yer alan giyim ve aksesuarların terzilere diktirilmesi çok yaygındı. (İBB Kültür AŞ Faik Şenol Arşivi)

53. Anonim, "Hem Sokak Hem Gece Elbisesi", *Moda Albümü*, Sayı: 3, 1936, s. 7.

54. Anonim, "1937 Yılının En Kibar ve En Yeni Gelin Elbiselerinden Biri", *Moda Albümü*, Sayı: 12, 1937, s. 2.

biçkilerindeki yenilik ve renklerindeki sadelik göze çarpmaktadır. Bunların dokunma şekilleri kadın vücudunun ahenk ve estetik esaslarına göre biçilmiş olmaları ve tamamen yeni mevadı iptidaiye ile dokunan yünlerinin fazla elastikiyeti vücuda bir korse vazifesi görmektedir."[55] şeklinde verilen yazıyla dönem mayo ve plaj giysilerinin stili hakkında bilgimiz olmaktadır.

Dönemin önemli mağazalarından Lion mağazası, moda olan kumaş numunelerini ve bunlardan yapılmış model örneklerini sunarak Türk kadınının kumaş modası takibine ve modelleri uygulamasına yardımcı olmuştur.

İkinci Dünya Savaşı'nın Gölgesinde Moda

1 Eylül 1939 yılında başlayıp 2 Eylül 1945 yılına kadar devam eden İkinci Dünya Savaşı, yaşamın her alanında etkisini gösterir. Paris 1940 yılında Alman kuşatması altına girmiştir. Moda devi kent savaş yıllarında bu anlamda faaliyet gösterememiştir. Savaşın bitmesinden sonra 1947 yılında Christian Dior, New Look koleksiyonuyla Paris'in adını tekrar dünyaya duyuracaktır.[56]

Savaş yılları boyunca Amerika, özellikle de Hollywood modanın merkezi olmuştur. Marilyn Monroe ve Susan Hayward gibi yıldızların hayatları, giyim tarzları Türk dergilerini süslemiştir. Amerikan filmlerinde görülen kıyafetler örnek

1940'ların kadın dergilerinden *Hanımeli*'nin kapağı, Mart 1948. (Kadın Eserleri Kütüphanesi ve Bilgi Merkezi Vakfı, Süreli Yayınlar Koleksiyonu)

alınmıştır. Bu dönemde çıkan *Ev Kadın* dergisindeki yazıda Amerikan modasının dünyaya hızla yayılmasının sebebinin film yıldızlarının beyazperdedeki son model elbise ve saç modelleri olduğu anlatılmaktadır. Derginin bir haberinde üç yıldızın saç ve elbise modelleri verilmiş, "(...) Bunlar eski mi, yeni mi? Onun tercih görüşü, sevgili bayan okuyucularımıza aittir ve tabii onu tatbik de yine kendi dileklerine tabidir" denmiştir.[57]

55. Anonim, "Yeni Mayo ve Pijamalar", *Moda Albümü*, Sayı: 4, 1936, s. 9.

56. Şaziye Karlıklı ve Defne Tozan, *Cumhuriyet Kıyafetleri*, Camev Yayıncılık, 1998, s. 146-147.

57. Anonim, "Sinema ve Moda", *Ev Kadın*, Sayı: 2, 1945, s. 4.

1947 yılında evlenen Prenses Elizabeth'in gelinliği dönemin gelinlik modasına etki etmiştir. *Ev-iş* dergisi gelinliğin tüm ayrıntılarını okurla paylaşmıştır. Bu dönemde Türk genç kızları da gelinliklerinin modellerinde bu detayları kullanmışlardır.

1940'lı yıllarda yayımlanan kadın dergilerinin başlıcaları 1940'ta *Sesimiz*, *Kadın Dünyası* ve *Kadınlar Alemi*, 1943'te *Ev Kadın*, 1944'te *Asrın Kadını* ve *Türk Kadını*, 1945'te *Ev Kadını*, 1947'de *Aile* ve *Hanımeli*, 1948'de *Yeni Moda*, *Yeni Holivud Magazin* ve *Hanımeli*, 1949'da *Büyük Moda Mecmuası*, *Familya ve Dişi Kuş*, 1951-1952 yılları arası *Resimli Romans* olmuştur.[58]

1940'larda vücut hatlarını ön plana çıkaran, kalça yerine bele oturan kıyafetler, zarif silüetler, ince beller, ceketli takımlar giyilmiştir. Kıyafetler dantel ve yapay çiçeklerle de süslenebilmiştir.[59]

1940'lar İkinci Dünya Savaşı yıllarıdır. Avrupa ve Amerika'da olduğu gibi Türkiye'de de yoksulluk yılları olmuştur. Her türlü israf, özellikle de giyim kuşama yapılan harcamalar konusunda önemli kısıtlamaların olduğu yıllardır. Avrupa ve Amerika giyim sanayileri savaştan etkilenmiştir. 1930'lu yıllarda giyim kuşamda çeşitlilik dikkat çekerken 1940'larda moda kendini yenilememiştir denebilir. İngiliz ve Amerikan hükümetleri en az kumaş ve malzeme kullanarak sade ve gösterişsiz giysiler yaptırmak üzere modacıları görevlendirmiştir. Bu çalışmalar sonucu ortaya çıkan giysiler dönemin moda silüetini oluşturmuştur. Askerî üniformalara benzer tarzda köşegen vatkalı omuzlar, kalçaya ve bele hafifçe oturan düz kesimli ceket ve mantolar giyilmiştir. Ekonomik güçlükler modaya sadeleşme getirmiş, tüm gereksiz süs detayları, abartılar kıyafetlerden kaldırılmıştır. Ev kadınları birer terzi gibi eski kıyafetleri elden geçirerek kullanmıştır. Onarımlar ve gizli yamalar yapılmış, ters yüz edilip tekrar dikilen kıyafetler giyilmiştir. Çeşitli dergilerde eski kıyafetlerin yeni modaya nasıl uyarlanacağına dair bilgiler verilmiştir.[60]

Yokluk yıllarının etkisiyle kadınlar kazaklarını evde, ellerinde örerek giymişlerdir. Eski kazaklar sökülüp yeni modeller örülmüştür. Perdelik kumaşlardan, çarşaflardan, Amerikan bezlerinden spor tarzda ceketler ve şortlar yapılmıştır. Eski elbise, çanta ve şapkalar kurdele, rafya, ipek erkek mendilleri, kâğıt gibi malzemelerle süslenmiştir. Ucuz ve kolay yoldan farklı görünmek amacıyla aksesuarlar kullanılmıştır. İpek çoraplar yerini pamuk ve yünlü çoraplara bırakmaya başlamıştır. Savaş döneminde kadınlar bacaklarını boyayarak sanki ipek çorap varmış gibi göstermişler, ayak bileklerinin üzerine kıvırarak giyilen şoset çorapları kullanmışlar, pantolonları daha çok giymeye başlamışlardır ve daha sonraları naylon çorabın çıkmasıyla çorap konusu çözüme ulaşmıştır.[61]

Gençler, 1940'larda savaşın getirdiği karamsarlığa ve umutsuzluğa karşı toplumun genel beğenisine uymayan aykırı kıyafetler giyerek tepki göstermiştir. Özellikle 1943-1944 arası asi gençliğin giyim tarzına "*bobstil*" denilmiştir. Kadınlar, bluzlarının

58. Gülden A. Pınarcı. https://docplayer.biz.tr/31185-Gulden-a-pinarci-gpinarci-atilim-edu-tr-kadin-dergileri.html, (erişim tarihi: 02.12.2020).

59. Şaziye Karlıklı ve Defne Tozan, age., s. 146-147.

60. Anonim, "Yazı Karşılarken, Bahar Elbisem Yok Demeyin", *Hanımeli*, Sayı: 5, 1948, s. 3-5.

61. Oya Baydar ve Derya Özkan (Ed.), *75 Yılda Değişen Yaşam Değişen İnsan: Cumhuriyet Modaları*, Tarih Vakfı Yayınları, 1999, s. 53.

Londra'da yapılan bir moda sergisinden dört görünüş

Paris mektubu

Yazan: *Nâzan Sirer*

Pariste yeni moda ve modeller kararlaştırılmıştır. Fakat, 1 Nisandan evvel buna ait resim neşretmek memnu bulunuyor. Fakat, Hanımeli, memleketimizde ilk defa olarak ve herkesten evvel bu modellerin resimlerini ve esaslarını vermekle büyük bir zevk duymaktadır.

Pariste büyük bir terzihane nedir. Moda nasıl ortaya atılır biliyor musiniz? Bu levkalâde bir hâdisedir. Bu müesseseler moda imal eden makinelere benzer... Öyle bir makine ta-

Arjantin bu sene Pariste kendi zevkini telkine çalışıyor.

deleri nelerdir?. Hiç düşünmeyiniz tahmin edemezsiniz.

Bu makinenin işlediği hammaddeler her gün dünyanın her tarafından edinilen hissi ve estetik intibalardır. Meselâ müzikal bir

gala..

Bir intikam, bir seyahat bir resim sergisi.. Bir aşk macerası. Edebi bir yazı, bazen bir içki âlemi.. hattâ bazen emeller velhasıl hafif meşrep hevesler hakkı hayranlıklar ve bütün bun-

ların bir karışığı.. İşte bu malzeme büyük bir kazana boşaltılır, iyice halledilir ve hafif ateşte ağır ağır kaynatılır. Senede dört defa kazanın musluğu açılır: ve her açılışta mevsimin en son

Amerika güzel mankenler gönderdi.

moda elbiseleri elde edilir. Bu moda makineleri ancak ve ancak Pariste kurulur. Yedek malzeme ve ha-

İngilizler her vakit giyilebilecek tayyörlerde ısrar ediyorlar

19

Hanımeli dergisinde yer alan "Paris Mektubu" başlıklı yazı (Mart, 1948) moda söz konusu olduğunda Amerika'nın Paris ile aşık atamayacağını anlatıyor. (Kadın Eserleri Kütüphanesi ve Bilgi Merkezi Vakfı, Süreli Yayınlar Koleksiyonu)

üstüne erkeksi ceketler giymiş, uzun saçlarını ağlar içine yerleştirmişler, şapka yerine külah tarzı veya simitçilerin kullandığı halka yastıkçıkları şapka gibi kullanmışlardır. Dizden yukarıda mini etekler giyilmiş, çok ince çoraplarla bacaklar ortaya çıkarılmıştır. Ayaklara yüksek tabanlı iskarpinler giyilmiştir. Tırnaklar uzatılmış, mercan rengine boyanmış, kırmızı rujlar sürülmüştür. Şatafatlı iri küpeler, iri yüzükler, kalın bilezikler takılmış, uzun kayışlı çantalar kullanılmıştır. Yine 1943-1945 yılları arası boyuna kırmızı mendil bağlama moda olmuştur. Genç kız ve erkekler düz kırmızı renk mendilleri boyunlarına bağlamıştır.[62] Dönemin yazarları bunu gizli bir anarşizm hareketi olarak görmüşlerdir.

Savaş koşullarına rağmen, özellikle hızlı üni-

62. Şaziye Karlıklı ve Defne Tozan, *Cumhuriyet Kıyafetleri*, Camev Yayıncılık, 1998, s. 161-162.

forma yapma gerekliliğinden ötürü Amerika, hazır giyim kapasitesini artırmıştır. Paris ise savaş yılları boyunca her ne kadar modanın merkezi olmaktan çıkmışsa da 1947'de Fransız modacı Christian Dior, "New Look" *(Yeni Görünüm)* adını alan ilk koleksiyonuyla Paris'i yeniden haritaya sokmuştur. 1947 yılından sonra Paris modasının etkileri hızlıca yayılmış, kadın giyimine radikal bir değişiklik getirmiştir. Tüm köşeli, keskin hatlar yuvarlaklaşmıştır. Göğüsleri vurgulayan, yumuşak, yuvarlak hatlı omuzlar ve pensler yapılmış kıyafetler, korse ile inceltilen beller, ayak bileklerine kadar inebilen geniş etekler giyilmiştir. Geniş eteklerin altına fırfır volanlı kat kat iç etekler giyilmiştir.[63] *Hanımeli* dergisinde yer alan bir yazıda Amerika'nın Paris'in yerini dolduramadığı şöyle anlatılıyor:

> (...) Amerika son senelerde bilhassa harp senelerinde moda yaymak hususunda birinci plana geçer gibi olmuştu. Kalın dikişli, erkek biçimlerine yakın kıyafetler subay üniformalarına benzeyen giyimler birkaç zaman kadın alemini oyaladı fakat bu kısa devre bir devamlılık temin edemediği gibi Dünya kadınlarına ince zevki, ince sanati, Paris modasını özletmek için büyük bir fırsat oldu.[64]

Savaşın etkilerinin devam ettiği ilk yıllarda askerî üniformalardan etkilenilmiş, renk olarak fazlaca yeşil ve yeşilin tonları kullanılmıştır.

1946 ve 1947'de canlı renklerde bolerolar ve kısa ceketler çok moda olmuş, her yerde giyilmiştir. 1947'de olduğu gibi 1948'de de bolero modası vardır. Fakat bolerolara yakalar ilave edilmiştir. Palto yakası, dantel devrik yakalar gibi çeşitli yakalar genellikle farklı renkleriyle boleroları süslemiştir. Kolları kısa ve önden düğmelidir.[65] Montgomeri ve kanadyen denilen ceketler pratik kullanımları sebebiyle ve ekonomi yüzünden ağır ve pahalı paltolara oranla daha çok giyilmiştir. Mont diye adlandırılan, adını savaş sırasında İngiliz Generali Bernard Law Montgomery'nin giymiş olduğu kısa ceketten alan kıyafet, üniformalardan sonra en çok giyilen üst giysi olmuştur.[66]

1940-1945 yılları arası modada yokluktan kaynaklı görülen sadelik tüm kıyafetlerde etkisini göstermiştir. Fakat döpiyeslerden vazgeçilmemiştir. Sadelik tek renkle vurgulanmış, süs malzemesi olarak daha ucuz olduğu için biye ve yapay çiçekler kullanılmıştır.[67]

1940'tan 1945'e kadar kısalan etek boyları, savaşın bitmesiyle tekrar uzamaya başlamıştır. 1945'ten sonra vücuda oturan etekler moda olmuştur. 1946 yılında etekler kısa ve boldur. Bolluklar ya kalçadan ya da belden başlamıştır. Beli yüksek, yassı pili veya piliseli etekler giyilmiştir. Eteklerin alt kısımları volanlarla süslenmiştir. İç eteklik giyilmesi o dönemin yeniliğidir fakat hemen benimsenmiştir. 1946 yılında etek boyları 10 cm daha uzamıştır. Kalça üzerindeki volan ve drapelerle süslenmiştir. 1947 yılında ise Christian Dior etkisiyle uzun etekler moda olmuştur.[68] 1948

63. Oya Baydar ve Derya Özkan (Ed.), age., s. 53.

64. Anonim, "Paris Mektubu", *Hanımeli*, Sayı: 3, 1948, s. 5.

65. Anonim, "Yazı Karşılarken", *Hanımeli*, Sayı: 5, 1948, s. 3.

66. Oya Baydar ve Derya Özkan (Ed.), *75 Yılda Değişen Yaşam Değişen İnsan: Cumhuriyet Modaları*, Tarih Vakfı Yayınları, 1999, s. 58.

67. Şaziye Karlıklı ve Defne Tozan, Cumhuriyet Kıyafetleri, Camev Yayıncılık, 1998, s. 146-147.

68. Şaziye Karlıklı ve Defne Tozan, age., s. 146-147.

1940'lı yılların özellikle ikinci yarısında kadın modasında bolerolar epey gündemdeydi. (İBB Kültür AŞ Faik Şenol Arşivi)

yılında etekler hafif kısalmış, beller daralmıştır. 1948 ilkbaharında, alt tarafları daracık etekler, pileli, kloş gibi çeşitli tarzlarda etekler giyilmiştir. Tüm bu etek çeşitlerinde istenilen bellerin ince ve kalçaların dolgun görünmesidir. Süsler bel bölgesine ilave edilmiştir. Düz uzun kloş etekler, koyu renk ipek veya suni ipekli kumaşlardan yapılmıştır. Yırtmaçlar yarımdır.[69] 1949'da da uzun olan etekler, önceki senelere göre biraz daha kısalmıştır. Dar ve pileli etekler giyilmiş, süsleri ise genellikle belden aşağı kullanılmıştır.[70]

1940'lı yıllarda akşam elbiseleri kolsuzdur. Tek parça elbiseler ceketsiz giyilmiş, ufak çiçeklerle renklendirilmiştir. 1941 yılında giyilmiş elbiselerin bedenleri genellikle bluzludur. 1945-1950 arası tek parça elbiseler giyilmiştir. Dekolteler beşgen yakalarla veya geniş havuz yakalarla süslenmiştir. [71]

1947 yılının gece elbiselerinde hem uzun hem de kısa boylar görülmüş, tafta, muare, fay ve kadife kumaşlar kullanılmıştır. Omuzları açık ve ince askılı, tamamen pilise tül veya şifon gece elbiseleri vardır. Savaş üniformalarından miras kalan yeşil rengin her tonu elbiselerin renklerini oluşturmuştur. Keten ve basma gibi daha ucuz kumaşlardan yapılmış tuvaletlerde bile dekolteler açılmıştır. 1948 yılında çok kısa, şort gibi elbiseler moda olmuştur. [72]

1949 yılının günlük sade elbiselerinde yünlü kumaşlar kullanılmış, öğleden sonra kıyafetlerinde parlak kumaşlar, aynı renk işleme ve pullarla süslenmiştir. Seneye hâkim olan romantik hava, tüm elbise modellerinde de görülmüştür. Kadife kumaş kullanımı elbiselerde çok moda olmuştur. Kol boyları dirseğe çıkmıştır.[73] 1949 yazında elbiseler renklenmiş, kırmızı ve mavi beyazlarla kombin edilmiş, beli dar, kemerli, dizaltı boylarda, kloş elbiseler giyilmiştir.

16. yüzyıl gelinlik modellerinden esinlenilerek dönemin gelinlik modelleri yapılmıştır. Kolları uzun, yakaları genellikle kapalı gelinlik modellerinin özellikle korsaj kısımları drapelerle süslenmiştir. Kurdeleler kullanılmıştır. *Ev Kadın* dergisinin "Genç kızlarımızın gelinlik elbiseleri" başlıklı yazısında, evlendikten sonra işe yaramayacağı düşünülen bu gelinlik elbiselerinin kısaltılarak günlük hayatta kullanılması tavsiye edilmiştir.[74]

1948'lerde mayolar, 1940'lı yılların başlarında görülmüş mayo modellerine göre biraz daha açılmıştır. Önceleri mayoların arka dekolteleri açılmışken, 1945'ten sonra alt kısmı ile üst kısmı birbirinden ayrı mayo giyme modası başlamıştır. 1948 senesinde *Hanımeli* dergisi mayoları, "(...) Bu sene, bazı deniz mayosu modelcileri, göğüsü hemen biraz örten bir bağ ile, kalçalardan bağlanmış ve vücudun pek az tarafını kapatan, bir alt kısımdan mürekkep çok açık bir model ortaya atmışlardır. Âdeta çıplak denecek kadar açık olan bu modelleri daha geçen sene bazı sefahat yerlerindeki plajlarda kullananlar bulunuyordu. Fakat, bu sene bunu çoğaltmak için birçok iç gıcıklayıcı modeller ortaya atılmıştır..." şeklinde anlatmıştır.

69. Anonim, "Moda Geçidi", *Hanımeli*, Sayı: 13, 1949, s. 10.

70. Şaziye Karlıklı ve Defne Tozan, age., s. 146-147.

71. Anonim, "Moda Geçidi", *Hanımeli*, Sayı: 13, 1949, s. 3.

72. Anonim, "Yazı Karşılarken", *Hanımeli*, Sayı: 5, 1948, s. 3.

73. Şaziye Karlıklı ve Defne Tozan, age., s. 146-147.

74. Anonim, "Genç Kızlarımızın Gelinlik Elbiseleri", *Ev Kadın*, Sayı: 9, 1945, s. 15.

Şubat 1948 tarihli *Hanımeli* dergisinde bahar modasına dair örnekler. (Kadın Eserleri Kütüphanesi ve Bilgi Merkezi Vakfı, Süreli Yayınlar Koleksiyonu)

Senenin moda olan renklerinden, farklı renkleri bir arada kullanarak yapılmış örgü mayo modelleri de giyilmiştir.[75]

1940'lı yılların başlarında, şapkalar eskiye göre önemini yitirmiş, bu dönem için fazla şık kalmıştır. Türban biçiminde eşarplar kafalara sarılmış ya da eski şapkalar ucuz malzemelerle süslenmiştir. El yapımı çiçekler, meyve ve kurdeleler, süsleme malzemeleri olarak revaçta olmuştur.[76]

1940'lı yıllarda kıyafete uygun şapkalarla birlikte eldivenler de giyilmiştir. Eldivenler bu yılların en önemli aksesuarıdır. Hatta misafirliğe gidildiğinde ev içinde eldivenlerin çıkarılmaması önerilmiştir.[77]

1940'lı yıllarda ayakkabılarla ilgili kadın dergilerindeki yazılarda, üç veya dört çift ayakkabılarının olması, bunların değiştirilerek giyilmesi sonucu oluşan bu fazlalığın israf değil, gereklilik olduğundan bahsedilmiştir. Bu seçilen dört ayakkabının değişik kıyafet tarzlarına uygun da seçilmesi gerekliliğinden bahsederek bunlarla ilgili resimli ve yazılı anlatımlarla önerilerde bulunulmuştur. Modelleri incelediğimizde, uzun topuklu, topuğu açık elbiselerle giyilebilecek tarzda ayakkabılar; önü kapalı, iskarpin tarzı, yarım topuklu, kış mevsimine uygun, mantolarla giyilebilecek ayakkabılar; düztabanlı

75. Nebahat, "Kadın ve Deniz", *Hanımeli*, Sayı: 7, 1948, s. 3.

76. Oya Baydar ve Derya Özkan (Ed.), *75 Yılda Değişen Yaşam Değişen İnsan: Cumhuriyet Modaları*, Tarih Vakfı Yayınları, 1999, s. 53.

77. Nebahat, "Bayram ve Ziyaret Kıyafetleri", *Hanımeli*, Sayı: 8, 1948, s. 3.

daha spor, genç kızların düz hafif elbiselerle giyilebileceği tarzda ayakkabılar; tuvaletlerle giyilmek üzere uzun topuklu balo ayakkabılarının giyildiği görülmektedir.[78] Kadınlarda tozluk kullanımı görülmüş, tozluklar ayakların ön kısmını örtmüş, bilek üstüne kadar uzanmıştır.

40'larda kürk yine moda olmuştur. 1948 senesindeki yenilik daha önce yakalarda kullanılmış kürk garnilerin bellerde de görülmesidir. Tayyörlerde yakada kullanılamadığı durumlarda kollara kürk kapak olarak konulmuştur. Kürklü ve kapaklı kolların boyları kısa bırakılmıştır. Kürk pelerinler elbise ve mantolardan ayrı olarak dikilmiş ve omuzlara alınmıştır.[79]

İkinci Dünya Savaşı'na dek ipek çorap kullanılmış, sonrasında kadınlar savaş ekonomisi ve savaş sanayi nedeniyle ipek çorap bulmakta zorlanmışlardır. Çünkü ipek, savaş sanayinde paraşüt yapımında kullanılmaya başlanmıştır. 1938 yılında Amerikan Du Pont şirketi 1935 yılından beri sürdürmüş olduğu tekstilde kullanılmak üzere kuvvetli ve esnek bir sentetik madde arayışını, 16 Şubat 1937'de "naylon"u üreterek çözmüştür. 15 Aralık 1939'da ilk naylon iplik üretilmiş

SONBAHAR MODASINDAN İLK ÖRNEKLER

MANTOLAR

Sonbaharla beraber manto modelleri de meydana çıkar. Bu sene mantoların umumî çizgileri uzun ve kloş etek ve umumiyetle dar bel uzun kol ile hülâsa edilebilir. Bellere geniş kemerler takıldığı gibi az da kuşak kullanılacaktır. Etekler biraz daha kısadır. Bu kısalık kışın çamuruna karşı bir çeşit müdafaa tedbirinden ileri geçmemektedir.

Bu sayfamızda, manto modasının ana hatlarını hülâsa eden üç manto örneği takdim ediyoruz. Sırasile her birî hak kında izahat verelim:

SAĞDA YUKARIDAKİ MANTO:

Bu sonbahar için yarı mevsimlik mantonun üzerinde bir de kıtkılı pelerin vardır. Kürkler ufkî olarak birbirinden üç santimetre ayrı, pelerini çevrelemektedir. Bu pelerin mantodan ayrıdır. Bu manto iyi havalarda pelerinsiz olarak giyilebilir. Bâvâce bu manto ile ten kaplı hem de mevsimlik ihtiyaç karşılanmış olur.

ALTTA SAĞDAKİ YARI SPOR MANTO:

Açık renk bir kumaştan yapılmıştır. Dar ve biraz genişe kollulur. Belinde dar kemer vardır. Yaka vaziyetle kaldırılıp yünü muhafaza edebilmesi mümkündür.

ALTTA SOLDAKİ ŞİYAKET MANTOSU:

Koyu renk tüylü bir kumaştan yapılmıştır. Beli kemerli, dar fitab kısa, kollar geniştir. Yaka dönüktür. Bu manto her türlü siyasetlerin içeki elbiseler üzerine giyilebilmektedir.

Bu Palto daima modadır.

Hanımeli dergisi ekim sayısında (1948) sonbahar kış modasına dair tüyolar veriyor. (Kadın Eserleri Kütüphanesi ve Bilgi Merkezi Vakfı, Süreli Yayınlar Koleksiyonu)

ve çorap yapımında kullanılmıştır. Üretilen naylon çoraplar 1939 New York Dünya Fuarı'nda sergilenmiştir. İlk defa 15 Mayıs 1940 tarihinde ABD'de satışa sunulan naylon çorap dört günde dört milyon adet satılmıştır. Naylon iplik İngiltere'ye

78. Anonim, "Ayakkabılarında Bir Modası Vardır", *Hanımeli*, Sayı: 1, 1948, s. 30.

79. Anonim, "Modanın Anahtarı", Hanımeli, Sayı: 1, 1948, s. 7.

ihraç edilmeye başlanmıştır. Savaş yıllarınca çorap Avrupa'da karaborsada satılmıştır. Du Pont, ilk naylon çorabı dikişsiz olarak tasarlamış fakat olmayınca arkadan dikişli olarak üretmiştir. Savaş yılları boyunca çorap bulamayan kadınlar, bacaklarını kömürle, kalemle boyayarak bacaklarının arkasına uzun çizgi çekerek çorap görünümü vermişlerdir.[80] Türk moda dergilerinden *Hanımeli*'nin 1948 yılında yayınladığı "Eski Yeni Kavgası" başlıklı bir yazıda naylon çorapla ilgili, "(...) Çoraplar kalkıyor ve soketlerin yerine naylon bir çeşit çorap modası çıkıyor. Doğal renklerin yanında mavi, mor gibi değişik renkler de var" denilmektedir.[81]

Savaş sebebiyle oluşan ekonomik zorluklar yüzünden, ipek gibi pahalı kumaşlar yerine, viskoz, rayon (suni ipek) gibi kumaşlara geçilmiştir. Selülozik bazlı, yünlü ya da pamuklu kumaşlar ise buruştukları ve fazla çekebildikleri için tercih edilmemiştir. Kanvas kumaş yıkanabilme ve dayanıklı olma özelliğiyle elbise, etek, ceket ve pantolonlarda giyilmeye başlanmıştır. Kumaş desenlerinde kesimde kayba uğramamak adına küçük ve tekrarlı motifler kullanılmıştır.[82] 1940'lı yıllar boyunca kadife en moda kumaş olmuştur.

1950'li yıllarda Türkiye'de çok partili döneme geçiş olmuş, sanayileşmenin de başlamasıyla kıyafetler Cumhuriyet'in ilk yıllarına göre farklılaşmıştır.

Sonuç

Türk kadının sosyal yaşamı ve buna bağlı olarak giyim kuşamı, bugünlere ulaşana dek çok çeşitli aşamalardan geçmiştir. Osmanlı döneminde önceleri feraceler giyilirken Doğu etkileri ve dönemin Batı moda kriterlerine uyma çabasıyla Doğu-Batı sentezi çarşaflar çıkmış, özellikle Meşrutiyet döneminde pelerinli dar etekli ince çarşaflar giyilmiştir. Birinci Dünya Savaşı döneminde Türk kadınının sosyal yaşantısı da değişmeye başlamıştır. Erkeklerin savaşa gitmesiyle kadınların çalışması gerekmiştir. Ev dışına çıkmaya başlayan kadınların kıyafetleri de değişime uğramıştır.

Cumhuriyetle tanınan haklarla birlikte kadının iş hayatında ve sosyal yaşam içindeki rollerinin de artmasıyla moda anlayışı, giyim kuşamı değişmeye ve dönüşmeye devam etmiştir.

Savaşların, buhranların, devrimlerin, özetle siyasi ve ekonomik gelişmelerin toplumsal yaşantıyı nasıl değiştirdiğini görüyoruz. Moda da toplumsal yaşantıyı hem şekillendiren hem de onun aynası olan bir araç olarak tarihe ışık tutmaya devam edecek. Örneğin, günümüzde bir salgın mevcut ve moda anlayışına yön veriyor, hatta onu kökten değiştirme yolunda emin adımlarla ilerliyor. 20'ler ışıltılı, 70'ler özgürlükçü, 80'ler renkli ve 90'lar minimal idiyse, 2020'ler tarihe belki de "hızlı modanın çöküşü" başlığıyla geçecek. Modern kadının ezberi bozuluyor; doğaya, doğal olana dönüş, adil üretim, lokal üretim gibi kavramlarla birlikte moda da dünyayı kurtarma planının bir parçası artık.

80. Feza Kürkçüoğlu, "Güzel Bacak İnce Çorap İster", *Atlas Tarih Dergisi*, No: 31, 2014, s. 150-151.

81. Anonim, "Eski Yeni Kavgası", *Hanımeli*, Sayı: 4, 1948, s. 3.

82. Oya Baydar ve Derya Özkan (Ed.), *75 Yılda Değişen Yaşam Değişen İnsan: Cumhuriyet Modaları*, Tarih Vakfı Yayınları, 1999, s. 53.

Kaynakça

Kitaplar

Altınay, Hüsniye ve Yüceer Halime (1992). *Moda ve Tarihi,* Kadıoğlu Matbaası, Ankara.

Baydar, Oya ve Özkan Derya (Ed.) (1999). *75 Yılda Değişen Yaşam Değişen İnsan: Cumhuriyet Modaları,* Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul.

Berkes, Niyazi (2012). *Türkiye'de Çağdaşlaşma,* 18. Baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.

Doğan, Doç. Dr. Orhan. (2011). *Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi,* 3. Baskı, Okutman Yayıncılık, Ankara.

Görünür, Lale (2011). *Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Döneminden Kadın Giysileri,* 2. Baskı, Mas Matbaacılık AŞ, İstanbul.

Gürak, Halil Gürdal (hzl.) (1998). *Mustafa Kemal Atatürk,* Nesa Basın Yayın Organizasyon ve Ticaret AŞ.

Karlıklı, Şaziye ve Tozan Defne (1998). *Cumhuriyet Kıyafetleri,* 1. Baskı, Camev Yayıncılık, İstanbul.

Komşuoğlu, Şükran, İmer Arsal, Seçkinöz Mine, Alpaslan Sabiha, Etike Serap (1986). *Resim II Moda Resmi ve Giyim Tarihi,* 1. Baskı, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.

Özer, İlbeyi (2006). *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Yaşam ve Moda,* 1. Baskı, Truva Yayınları, İstanbul.

Sevin, Nurettin (1990). *On Üç Asırlık Türk Kıyafet Tarihine Bir Bakış,* 1. Baskı, Sevinç Matbaası, Ankara.

Şahin, Yüksel (2006). *1920-1930 Yılları Arasında Türkiye'de Kadın Siluetinde Moda Anlayışı ve Değişimler,* 1. Baskı, DEÜ Rektörlük Matbaası, İzmir.

Şahin, Yüksel (2005). *Cumhuriyet'i Aydınlatan Kadınlar,* 1. Baskı, Beşiktaş Belediyesi. Mana Pazarlama İletişim Danışmanlığı, İstanbul.

Taşçıoğlu, Muhaddere (1958). *Türk Osmanlı Cemiyetinde Kadının Sosyal Durumu ve Kadın Kıyafetleri,* Sayı: 5, Akın Matbaası, Ankara.

Turan, Refik, Safran Mustafa, Hayta Necdet, Çakmak M. Ali, Dönmez Cengiz, Şahin Muhammet (2011). *Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi,* 18. Baskı, Okutman Yayıncılık, Ankara.

Yamaner, Şerafettin (1999). *Atatürk Öncesinde ve Sonrasında Kültürel Değişim,* 2. Baskı, Toplumsal Dönüşüm Yayınları, İstanbul.

Dergiler

Anonim (1945). "Sinema ve Moda", *Ev Kadın* dergisi, No: 2, S. 4.

Anonim (1945). "Genç Kızlarımızın Gelinlik Elbiseleri", *Ev Kadın* dergisi, No: 9, S. 15.

Anonim (1948). "Modanın Anahtarı, Ayakkabılarında Bir Modası Vardır", *Hanımeli,* No: 1.

Anonim (1948). "Paris Mektubu", *Hanımeli,* No: 3, S: 5.

Anonim (1948). "Eski Yeni Kavgası", *Hanımeli,* No: 4.

Anonim (1948). "Yazı Karşılarken, Bahar Elbisem Yok Demeyin", *Hanımeli,* No: 5.

Anonim (Nebahat) (1948). "Kadın ve Deniz", *Hanımeli,* No: 7.

Anonim (1949). "Moda Geçidi", *Hanımeli,* No: 13.

Anonim (1936). "Günün Modası" *Moda Albümü* dergisi, No: 1.

Anonim (1936). "Hem Sokak Hem Gece Elbisesi", *Moda Albümü* dergisi, No: 3.

Anonim (1936). "Yeni Mayo ve Pijamalar", *Moda Albümü* dergisi, No: 4.

Anonim (1936). "Elbise ve Tayyörlerde Kürk Günün Modasıdır", *Moda Albümü* dergisi, No: 8.

Anonim (1937). "1937 Yılının En Kibar ve En Yeni Gelin Elbiselerinden Biri", *Moda Albümü* dergisi. No: 12.

Anonim (1924). "Çarşaf Modelleri", *Resimli Ay,* No: 1.

Anonim (1924). "Parlak Çarşaf Modelleri", *Resimli Ay,* No: 4.

Anonim (1923). "Yeni Moda", *Süs Dergisi,* No: 4.

Anonim (1923). "Bir Genç Kızın Elbisesi", *Süs Dergisi,* No: 24.

Kürkçüoğlu, F. (2014). "Güzel Bacak İnce Çorap İster", *Atlas Tarih Dergisi,* No: 31.

İnternet Kaynakları

Gülden A. Pınarcı, Kadın Dergileri https://docplayer.biz.tr/31185-Gulden-a-pinarci-gpinarci-atilim-edu-tr-kadin-dergileri.html (erişim tarihi: 02 Aralık 2020).

CENGİZ KAHRAMAN

1965 yılında İstanbul'da doğdu. 1992 yılında Mimar Sinan Üniversitesi Sanat Tarihi ve Arkeoloji Anabilim Dalı'ndan mezun oldu. 1993-1994 yılları arasında Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı ile Kültür Bakanlığı iş birliğiyle yayımlanan *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*'nde fotoğraf editörü olarak çalıştı. 1994-1998 yılları arasında *İstanbul* dergisinde fotoğraf editörü ve yazı işleri müdürü, ardından *Toplumsal Tarih* dergisinde ve *Sendikacılık Ansiklopedisi*'nde fotoğraf editörü olarak görev aldı.

1998-2000 yılları arasında Yapı Kredi Kültür ve Sanat Yayınları'nda sırasıyla *Cumhuriyetin 75 Yılı, Yapıtları ve Yaşamlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi* ve *Tanzimat'tan Günümüze Edebiyatçılar Ansiklopedisi*'nde fotoğraf editörü olarak çalıştı. 2008 yılında, *II. Meşrutiyet'in İlk Yılı* kitabının fotoğraf editörlüğünü yaptı. 2010 yılında *Rakı Ansiklopedisi*'nde görsel editör olarak çalıştı.

1929 Kışı Bir Şehir Efsanesi, *İstanbul Kış Günlüğü 1929 ve 1954*, *Hoş Geldin Gazi Atatürk'ün İstanbul Günleri (1927-1938)* isimli kitap çalışmaları bulunmaktadır. 2013-2019 yıları arasında İstanbul Fotoğraf Müzesi'nin küratörlüğünü yaptı. Çeşitli kitap ve sergilerde fotoğraf editörü ve danışman olarak görev aldı.

GÜZELLİK YARIŞMALARI

Türkiye'de ilk güzellik yarışması *Cumhuriyet* gazetesi tarafından 1929 yılında İstanbul'da düzenlendi. Bu zamandan 1933 yılına kadarki süreç, oylama tarzından yarışmaların toplumda yarattığı heyecana ve yol açtığı tartışmalara, birbirinden ilginç ayrıntılar barındırıyor.

Dünya Güzellik Kraliçesi Keriman Halis Hanım, 31 Ağustos 1932 Salı günü Simplon Orient Ekspresi ile Paris'ten İstanbul'a geldi. Sirkeci Garı'nda büyük bir karşılama töreni yapılmıştı. Kraliçe kendisini karşılayanlara teşekkür ettikten sonra *Cumhuriyet* gazetesine gitti. Keriman Halis Hanım'ı *Cumhuriyet* gazetesi sahibi ve başyazarı Yunus Nadi, köşe yazarı Abidin Daver ve gazete çalışanları kapıda karşıladı.

Türkiye'nin İlk Güzellik Yarışmaları

Cengiz Kahraman

TÜRKİYE'DE ilk güzellik yarışmaları *Cumhuriyet* gazetesi tarafından 1929-1933 yılları arasında İstanbul'da düzenlendi. Dönemin kültür ve sanat dünyasından önemli isimlerin jüride yer aldığı bu yarışmalar, kamuoyunda farklı fikirlerin tartışılmasına neden oldu.

Gazeteler başlangıçta bu konuya olumlu yaklaşsa da sonraki yıllarda jürinin seçtiği güzeller hakkında olumsuz eleştiriler içeren bazı haberler yayımlandı. Özellikle 1933 yılında düzenlenen yarışmada Nazire Hanım'ın "Kraliçe" seçilmesi basını ikiye böldü. *Cumhuriyet* gazetesi yarışmayı eleştiren bazı gazetelerle günler süren polemikler yaşadı. Basında yaşanan bu tartışmalar sonucunda alınan kararla Türkiye'de güzellik yarışmaları 1951 yılına kadar yapılmadı.

1929-1933 yılları arasında Türkiye'de yapılan güzellik yarışmaları gerek toplumda yarattığı heyecan gerek basında yol açtığı "modernlik" tartışmalarıyla ilginç ayrıntılar barındırıyor.

İlk Yarışma Geçersiz Oldu

Türkiye'de ilk güzellik yarışması 1925 yılında İstanbul'da İpek Film Şirketi tarafından düzenlendi. Beyoğlu'nda daha sonra Emek Sineması adını alacak olan Melek Sineması'nda yapılan yarışmayı, bu sinemanın yer gösterici kızlarından Ermeni asıllı Matmazel Araksi kazandı.

Organizasyona dair basında çıkan eleştiriler üzerine bu yarışma geçersiz sayıldı. İlk denemedeki başarısızlıktan sonra 1929 yılına kadar güzellik yarışmaları düzenlenmedi. İlk yapılan yarışmada hayal kırıklığı yaşayan Matmazel Araksi, 1929 yılında *Cumhuriyet* gazetesinin düzenleyeceği Türkiye Güzellik Kraliçesi Yarışması'nda üçüncü olacaktı.

İkinci Deneme Yapılıyor

Cumhuriyet gazetesi dört yıl sonra, 4 Şubat 1929 Pazartesi günü birinci sayfasında yer verdiği "Türkiye'nin en güzel kadını acaba kimdir?" başlıklı haberiyle ikinci kez yarışma düzenleyeceğini duyurdu. Gazete 10 Şubat'ta da yarışma şartnamesini yayımladı. Türkiye'de yeni bir güzellik yarışması düzenlenmesi basında yine polemiklere neden oldu. Dönemin mizah dergilerinden *Karagöz*, 9 Şubat 1929'da "Monolog" isimli köşesinde şunları yazdı:

> Cumhuriyet refikimiz Dünya Güzellik Müsabakasına Türk kadınlarının girmesini istiyor. Öyle ya her millette güzel var da bizde yok mu? Yok ne demek! Öyleleri var ki bir gülüşle bin gönül fethederler, öyleleri var ki bir bakışla bin can yakarlar. Daha neler, ne fettanlar, ne dilberler, ne dilbazlar var, var ama bunlar bize, bizim gönlümüze göredir.
>
> Ölçüye uymaz, metroya, santime gelmezler. Malum a! Bizim bedenlerimiz alafranga değil alaturkadır, sporsuz, gelişigüzel büyüdüğümüz için hepimiz biraz göbekliyiz, vücudun ölçülü güzelliğine o kadar ehemmiyet vermeyiz, bizde güzellik şunlardır: "Kaş, göz, gerisi söz!" Müsabaka heyeti evvela ölçüp biçtikten sonra hesaba uygun olanları müsabakaya sokacaklar! Haydi efendim, haydi onların arşınına göre bizde kumaş yoktur!

Cumhuriyet gazetesi, okurlarından her gün yayımladığı kuponları toplayarak ilan edilen adaylara oy vermelerini istiyordu. Yarışmanın bu sayede gazetenin tirajını da artıracağı umulmuştu. İlk aday Necla Refik Hanım'ın fotoğrafı 7 Mart 1929'da yayımlandı.

Adayların fotoğraflı tanıtımları sona erdikten sonra okurların oy gönderme süresi 30 Temmuz'da bitti. *Cumhuriyet* gazetesi 2 Ağustos'ta okurlarının gönderdiği oylar sonucunda Mualla Suzan Hanım'ın bin 121 oyla ilk sırayı aldığını ilan etti. 3 Ağustos'ta ise jüri karşısına çıkacak 34 kişilik aday listesi gazetede ilan edildi. İlk kez "Türkiye Güzellik Kraliçesi"ni seçecek jüride dönemin kültür ve sanat dünyasından önemli isimler bulunuyordu.

Türkiye Güzeli Feriha Tevfik

Cumhuriyet gazetesinin Cağaloğlu'nda bulunan tarihî binasının ikinci katındaki büyük salonda 2 Eylül 1929 Pazartesi günü Türkiye Güzellik Kraliçesi Yarışması yapıldı. Kurallara göre ilk oylamada en çok oyu alan üç güzel arasında tekrar oylama yapılacak ve "Kraliçe" bu ikinci oylamayla seçilecekti.

İlk oylamada jüriden en çok oyu alan Hicran Hanım, evli olduğu ortaya çıkınca müsabakadan ihraç edildi. Yarışma tekrar yapıldı ve adaylar ikinci kez jüri karşısına çıktı. Yeni oylama sonucunda en çok oyu alan üç aday yarışmaya devam etti. Jüri bu üç adayı 11 numaralı Feriha Tevfik Hanım, 31 numaralı Semine Hanım ve 82 numaralı Matmazel Araksi olarak belirledi. Seçilen güzeller salona davet edildi ve jüri tarafından üçüncü kez değerlendirildikten sonra Feriha Tevfik Hanım "Türkiye Güzellik Kraliçesi" ilan edildi. Semine Hanım ikinci, 1925 yılında gerçekleşip de geçersiz sayılan yarışmada birinci olan Matmazel Araksi ise üçüncü seçildi.

Cumhuriyet

1929 Türkiye Güzellik Kraliçesi İntihap Edildi

1929 Türkiye Güzellik Kraliçesi intihap edildi?

Güzeller nasıl intihap yapıldı.

Güzellik Müsabakası

Güzellik kraliçeleri

Feriha Tevfik
1929 Türkiye Güzellik Kraliçesi

Yarı
İntihap Edilmiş

2 Eylül 1929 Pazartesi günü yapılan yarışmada seçilen ilk üç güzel *Cumhuriyet* gazetesinin girişinde fotoğrafçılara poz veriyor. *Cumhuriyet* gazetesinin sahibi ve başyazarı Yunus Nadi Bey, 1929 Türkiye Güzellik Kraliçesi 11 numaralı Feriha Tevfik Hanım, ikinci seçilen 31 numaralı Semine Hanım ve üçüncü olan 82 numaralı Matmazel Araksi.

Cumhuriyet

1930 Güzellik Kraliçesi Mübeccel Namık Hanım

Kraliçe dün intihap edildi

Güzellik yarışı

Mübeccel Namık Hanım

Feriha Tevfik H. ikinci, Nüsbet İhsan Hanım da üçüncü güzel ilan olundu

Güzellik kraliçesi Mübeccel H.

12 Ocak 1930 Pazar akşamı Beyoğlu'ndaki Turkuaz Salonu'nda yapılan yarışmada Mübeccel Namık Hanım, Türkiye Güzellik Kraliçesi seçildi. İlk üç dereceye giren güzeller, bir masanın üzerine çıkarak davetlilere tanıtıldı. Yarışmada ikinciliği alan 1929 yılı güzeli 71 numaralı Feriha Tevfik Hanım, birinci seçilen 32 numaralı Mübeccel Namık Hanım ve üçüncü olan 61 numaralı İhsan Hanım.

"Milli Bir Vazife Olmuştur"

İkinci kez düzenlenmesi planlanan Türkiye Güzellik Kraliçesi Yarışması'nın ilk duyurusu 31 Ekim 1929'da *Cumhuriyet* gazetesinde şöyle yapıldı:

> 1930 güzellik müsabakamız
>
> 15 Teşrinisani'de [Kasım'da] müsabakaya başlıyoruz
>
> 1930 senesi Güzellik Kraliçesi'nin intihabı için hazırladığımız yeni büyük müsabaka 15 Teşrinisani'de başlayacaktır. Müsabaka şeraitini yarın neşredeceğiz. Bu defaki müsabakamızın daha muntazam ve mükemmel olmasına itina edeceğiz. Kraliçe intihap edilecek güzelin bu kış Paris'te yapılacak beynelmilel [ulusararası] güzellik müsabakasına iştirakini temin ettik. İntihapta kazanacak güzel, Avrupa'da Türk güzelliğini temsil edeceği için müsabakaya en güzel kızlarımızın iştirak etmeleri adeta milli bir vazife olmuştur.

Cumhuriyet gazetesi 3 Kasım 1929'da Türkiye Güzellik Kraliçesi Yarışması'nın şartlarını duyurdu ve 21 Kasım 1929'da adayların fotoğrafları yayımlanmaya başladı. 1929 yılı adaylarına bu yarışmaya da katılma hakkı verildi. Türkiye'nin ilk Güzellik Kraliçesi Feriha Tevfik böylece ikinci yarışmaya da katıldı.

Güzellik Yarışması Balosu

Türkiye Güzellik Kraliçesi Yarışması'nın finalistleri 12 Ocak 1930 Pazar günü Beyoğlu'ndaki Turkuaz Salonu'nda jüri karşısına çıktı. Jürideki edebiyatçı Halit Ziya Bey herkesin üç güzel için oy kullanmasını ve daha sonra toplanan oylarla ilk üçe girenler arasında yeniden oylama yapılmasını teklif etti. *Cumhuriyet* gazetesi yazarı Peyami Safa ise bir oylamanın yeteceğini ve en çok oyu alanın "Kraliçe" ilan edilmesini önerdi. Peyami Safa'nın teklifi oy çokluğuyla kabul edildi. Halit Ziya Bey başkanlığında Peyami Safa ve edebiyatçı Sadri Etem Beylerden oluşan tasnif heyeti oyları saydı. Neticede 32 numaralı Mübeccel Namık Hanım'a 49 oy, 71 numaralı Feriha Tevfik Hanım'a 25 oy, 61 numaralı İhsan Hanım'a 18 oy çıktı. Böylece Türkiye Güzellik Kraliçesi tacını Mübeccel Namık Hanım taktı.

Avrupa Güzellik Yarışması

Mübeccel Namık Hanım 29 Ocak 1930 Çarşamba günü Sirkeci Garı'ndan ekspres trenle Fransa'nın başkenti Paris'e hareket etti. Aynı trenle İstanbul Belediye Başkanı ve Valisi Muhittin Bey de bir Avrupa seyahatine çıkmıştı. Mübeccel Namık Hanım'ı ve Muhittin Bey'i uğurlamaya gelenler Sirkeci Garı'nda ve çevresinde büyük bir kalabalık oluşturdu. İstanbullular "Kraliçe"yi Paris'e uğurladı.

Paris'te 6 Şubat 1930 Çarşamba gecesi Avrupa Güzellik Kraliçesi Yarışması yapıldı. 20 ülkenin güzellik kraliçeleri, *Le Jurnal* gazetesi binasının büyük salonunda jüri karşısına çıktı. Yunanistan güzeli Aliki Diplarakou, 1930 yılı "Avrupa Güzellik Kraliçesi" oldu. Türkiye'yi temsil eden Mübeccel Namık Hanım ise dereceye giremedi.

1929 ve 1930 Yılı Güzelleri Paris'te

Dünyada yaşanan ekonomik kriz nedeniyle 1929 yılında Brezilya'nın Rio de Janerio şehrinde yapılacak olan Dünya Güzellik Kraliçesi Yarışması iptal edildi. Bunun üzerine adaylara, haklarının kaybolmaması için 1930 yılında Amerika'da düzenlenecek olan bir başka güzellik yarışmasına katılabilecekleri açıklandı.

Amerika'nın Teksas eyaletindeki Galveston şehrinde yapılan yarışma daha çok Amerika'nın eyaletlerinden güzellerin katıldığı, aslında "Amerika Güzellik Yarışması" olarak adlandırılması gereken bir yarışmaydı.

Amerika'daki yarışmaya katılacak olan güzeller önce organizasyonun merkezi olarak açıklanan Paris'te toplandı. Güzeller buradan Galveston'a gitti. Galveston'da 4 Ağustos 1930'da yapılan yarışmaya 1929 Türkiye Güzellik Kraliçesi Feriha Tevfik Hanım da katıldı, ancak dereceye giremedi.

Dünya Güzellik Yarışması

1929 yılında yapılması planlanan ancak iptal edilen yarışmanın yine Rio de Janerio şehrinde 1930'da düzenlenmesi kararlaştırıldı. Bu organizasyon tüm ülkeler tarafından Dünya Güzellik Kraliçesi Yarışması olarak kabul görüyordu. Mübeccel Namık Hanım, 19 Temmuz 1930 Cumartesi günü Sirkeci Garı'ndan kalkan bir ekspres trenle Paris'e gitti. Paris'te 24 Temmuz'da bütün Avrupa ülkeleri güzellik kraliçeleri bir araya geldi ve 1 Ağustos'ta Rio de Janerio'ya hareket edildi.

1930 yılı Dünya Güzellik Kraliçesi Yarışması'na Paris'teki Avrupa Güzellik Kraliçesi Yarışması'na katılan adaylar ve Amerikalı aday katıldı. Rio de Janerio'da 7 Eylül 1930 Pazar günü düzenlenen yarışmayı Brezilyalı güzel Yolonola Perreria kazandı. İkinci Yunan güzeli, üçüncü Portekiz güzeli oldu. Mübeccel Namık Hanım dereceye giremedi. Rio de Janerio'dan Paris'e giden Mübeccel Namık Hanım, 14 Ekim 1930 Salı günü İstanbul'a döndü.

Naşide Saffet 1931 Türkiye Güzeli

İstanbul'da 1931 yılında düzenlenecek olan Türkiye Güzellik Kraliçesi Yarışması'nın iki tur seçmeli yapılması kararlaştırılmıştı. 15 Ocak Perşembe akşamı Beyoğlu'ndaki Turkuaz Salonu'ndaki ilk seçmelere ismini kaydettiren ve fotoğrafları yayımlanan 96 adaydan 37'si katıldı. Bu adaylar arasından seçilen 22 güzel, jürinin karşısına çıkmaya hak kazandı. Turkuaz Salonu'nda 18 Ocak 1931 Pazar günü yapılan yarışmada 99 numaralı Saniha Hanım, 52 oyla ilk turun birincisi oldu. 9 numaralı Naşide Saffet Hanım ve 93 numaralı Selma Hanım jüriden en çok oy alan diğer iki adaydı. Bu üç isim tekrar jüri karşısına çıktı. İkinci seçmede Naşide Saffet Hanım 31 oyla birinci, Saniha Hanım 24 oyla ikinci, Selma Hanım da 11 oyla üçüncü ilan edildi. Artık Türkiye'nin üçüncü güzeli Büyükdere İlk Mektebi'nde öğretmen olan Naşide Saffet Hanım'dı. İkinci seçilen Saniha Halit Hanım ilk iki yarışmada jüride yer alıyordu. Sanayi-i Nefise Mektebi mezunu bir ressam olan Saniha Halit Hanım, 1931 yarışmasında da jürideydi. Gazetelerdeki

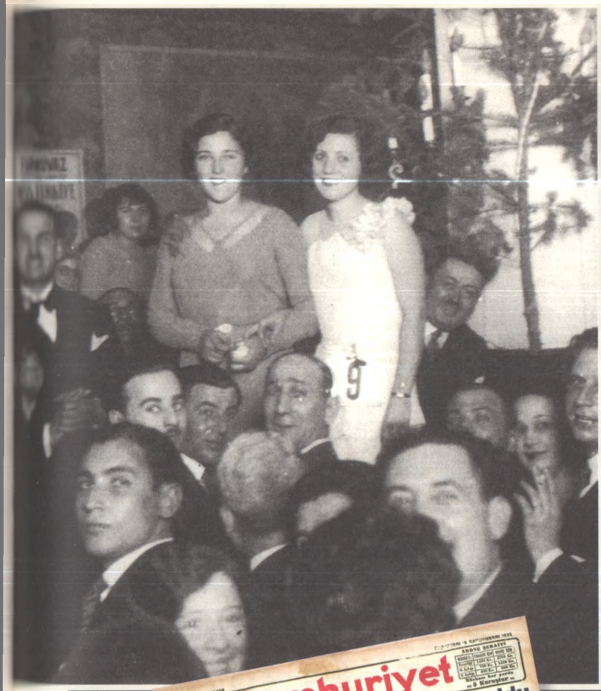

Cumhuriyet

Naşide Saffet H. 931 Kraliçesi oldu

Kraliçe

Kraliçe intihap edilirken..

18 Ocak 1931 Pazar akşamı Beyoğlu'ndaki Turkuaz Salonu'nda yapılan yarışmada Naşide Saffet Hanım, Türkiye Güzellik Kraliçesi seçildi. İlk üç güzel davetlilere ve basın mensuplarına tanıtıldı. İkinci olan 99 numaralı Saniha Hanım, birinci seçilen 9 numaralı Naşide Saffet Hanım ve üçüncü olan 93 numaralı Selma Kemal Hanım.

haberlere göre Saniha Halit Hanım, arkadaşlarının ısrarıyla jüriden çekilerek yarışmacı olmuştu.

"Avrupa Göz Güzeli" Türkiye'den

Naşide Saffet Hanım, 29 Ocak 1931 Perşembe günü Sirkeci Garı'ndan Paris'e gitti. Kız kardeşi ve eniştesiyle birlikte Paris'te Claridge Oteli'nde kalıyordu. 5 Şubat Perşembe akşamı düzenlenen ve 16 ülkenin güzellik kraliçesinin katıldığı Avrupa Güzellik Kraliçesi Yarışması'nı Fransız güzeli Matmazel Jeanne Juilia kazandı. Yarışmada yüz güzelliği 3, vücut güzelliği 3, hal ve tavır 3 olmak üzere tam puan 9'du. Alman güzeli ikinci, Avusturya güzeli üçüncü oldu. Naşide Saffet Hanım ise en çok oy alan dördüncü güzeldi.

Yarışmada ilk sekize giren adaylar, 11 Şubat'ta Cannes'da Ambassauderus Oteli'nde saat 12.30'da onurlarına verilen davete katıldı. Burada bulunan 600 seçkin davetli huzurunda kraliçeler arasında çeşitli yarışmalar yapıldı. Avrupa Güzellik Kraliçesi seçilen Fransız güzel, yarışma harici tutulmuştu. Alman güzel "Şıklık ve Zarafet Kraliçesi", Naşide Saffet Hanım "Güzel Göz Kraliçesi", Macar güzel "En Tatlı Tebessüm Kraliçesi" seçildi.

Yarışmada ilk sekize giren güzeller, Cannes ve Monte Carlo'da şereflerine yapılan eğlencelere katıldıktan sonra 13 Şubat'ta Cezayir'e gittiler. Kraliçeler, 24 Şubat'ta Lyon'a geçip iki gün orada kaldıktan sonra tekrar Paris'e döndüler. Naşide Saffet Hanım, 7 Nisan 1931 Salı sabahı saat 06.30'da *Lotus* vapuruyla İstanbul'a geldi.

Avrupa'ya Gönderilecek Güzel Seçilemedi

Uluslararası ilk üç yarışmada başarısız dereceler alınması ve basında yer alan olumsuz eleştiriler, katılım konusunda heveslerin azalmasına yol açtı. *Cumhuriyet* gazetesinin yarışması bu şartlar altında planlandığı gibi 17 Ocak 1932'de yapılamadı. Cağaloğlu'ndaki gazete binasında yapılacak yarışmaya katılması beklenen 25 adaydan sadece 12'sini karşısında bulan jüri, yarışmayı dört gün ertelemeye karar verdi. 21 Ocak'ta da yeterli aday olmayınca yarışma iptal edildi. Bu nedenle Türkiye, 1932 yılında yapılan yarışmaya katılamadı. Fransa'nın Nice şehrinde yapılan Avrupa Güzellik Kraliçesi Yarışması'nı Danimarka güzeli kazandı.

Türkiye Güzeli Keriman Halis

Cumhuriyet gazetesi düzenlediği ilk üç yarışmada uyguladığı yöntemden vazgeçti. Bunun sebepleri arasında Avrupa Güzellik Kraliçesi Yarışması için düzenlenecek organizasyona ilginin az olması, adayların fotoğraflarının ve isimlerinin yayımlanması konusunda endişe duymaları vardı. Ayrıca seçilemeyen bazı adaylar, fotoğrafları yayımlandığı için rahatsızlık duyuyordu. *Cumhuriyet* gazetesi bundan sonra adayların fotoğraflarının yayımlanmayacağını açıkladı. Daha sonra gazete, Belçika'da yapılacak olan Dünya Güzellik Kraliçesi Yarışması için 18 Haziran 1932'de aday kaydına başlayacağını duyurdu.

Adaylar, 2 Temmuz 1932 Cumartesi günü saat 16.00'ya doğru *Cumhuriyet* gazetesine gelmeye

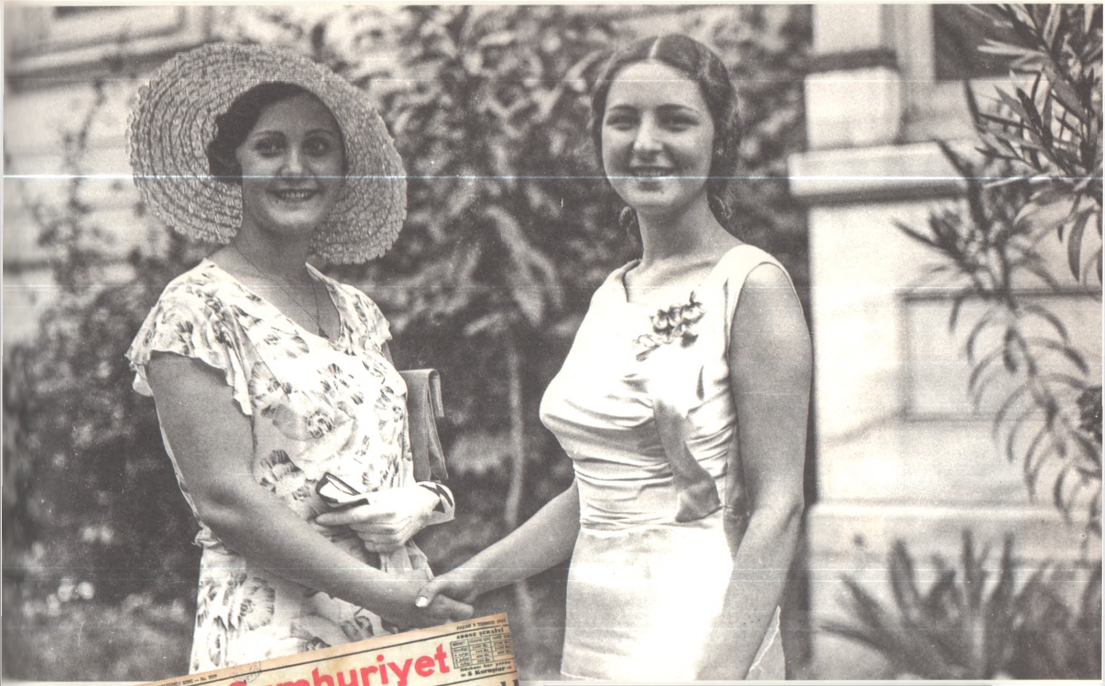

Cumhuriyet

1 - İlk Millî Tarih Kongresi Dün Açıldı

2 - 932 Güzellik Kraliçesi İntihap Edildi

En Güzel Türk Kızı

İlk milli tarih kongresine bizzat Reisicumhur Hz. de şeref verdiler

Kongreyi Maarif Vekili Esat B. bir nutukla açtı

Cemiyeti Akvama 8 gün sonra davet edileceğiz!

2 Temmuz 1932 Cumartesi günü öğleden sonra yeni kraliçe, 1931 yılı Güzellik Kraliçesi Naşide Saffet Hanım'la birlikte foto muhabirlerine poz verdi.

Cumhuriyet gazetesi tarafından düzenlenen yarışmada Keriman Halis Hanım, 1932 yılı Türkiye Güzellik Kraliçesi seçildi.

Cumhuriyet gazetesi, Keriman Halis Hanım'ı halka takdim etmek için 7 Temmuz 1932 Perşembe akşamı Taksim Bahçesi'nde özel bir gece düzenledi. Davetliler saat 19.00'dan itibaren Taksim Bahçesi'ne akın etti. Saat 20.30'da bahçede boş masa kalmamıştı. İzleyicilerin çoğu masa bulamayınca kraliçeyi ayakta beklemeye başladı. Kraliçe Keriman Halis Hanım saat 21.00'de *Cumhuriyet* gazetesi yazarı Peyami Safa tarafından halka takdim edildi.

başladı. Gazetenin yazarlarından Abidin Daver yarışmaya katılacak olanlara numaralarını bildirerek bilgi verdi. Gazetenin büyük salonunda yarışma başladı. Peyami Safa, adaylara tek tek eşlik ederek jüriye tanıttı. Adayların isimleri gizleniyor, sadece numaraları söyleniyordu. Adaylar sonra bir kez de jürinin karşısından toplu olarak geçtiler. Oylama neticesinde 1932 yılının Türkiye Güzellik Kraliçesi 18 yaşındaki Keriman Halis Hanım oldu.

Keriman Halis "Dünya Güzeli" seçildi

Keriman Halis Hanım, kendisine refakat eden babası Halis Bey'le birlikte 10 Temmuz 1932 Pazar akşamı saat 21.00'de Sirkeci Garı'ndan Paris'e hareket etti. Burada kısa süre kaldıktan sonra Brüksel'e geçeceklerdi. Saat geç olmasına rağmen Keriman Halis'i binlerce kişi gardan uğurladı. 30 Temmuz Pazar günü Belçika'nın Oostende şehrinde yapılan yarışmada jüri, 28 güzel arasından Türk ve Alman güzelleri finale bıraktı. Keriman Halis Hanım saat 17.00'de jüri karşısına İpek İş tarafından özel olarak hazırlanan zarif bir tuvaletle çıktı.

Keriman Halis Hanım jüriye "Dünya Güzellik Kraliçesi intihap edildiği takdirde ne tiyatro ve ne de sinema yapmak tasavvurunda olmadığını, evlenerek Türkiye'de asude bir hayat geçirmek istediğini" söyledi ve bu yarışmada Türkiye'den seçilen ilk Dünya Güzellik Kraliçesi olarak tarihe geçti.

Gece, Spa Tiyatrosu'nda Keriman Halis Hanım şerefine büyük bir gala düzenlendi ve "Dünya Güzellik Kraliçesi" dünyaya takdim edildi. Keriman Halis Hanım ve diğer 27 güzel, 2 Ağustos gecesi Brüksel'e gitti. Kraliçe, Brüksel'de kaldığı otelin balkonuna çıkarak kendisine tezahürat edenleri ve sevgi gösterisinde bulunanları selamladı.

Foto Süreyya Duyurdu

Beyoğlu'nda bulunan Foto Süreyya'nın sahibi Süreyya Bey, daha önce Keriman Halis Hanım'ın çok sayıda fotoğrafını çekmişti. Süreyya Bey, Keriman Halis Hanım'ın dünya güzeli seçildiğini öğrenince bu önemli haberi okunacak bir şekilde basıp vitrinine koydu. Ayrıca kendi çektiği fotoğrafları

da sergilemeye başladı. Haberi okumak ve fotoğrafları görmek için Tünel Meydanı'na yakın stüdyonun önüne toplanan kalabalık, tramvayların zorlukla çalışmasına neden oldu.

Mustafa Kemal Kutladı

Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal, 3 Ağustos 1932'de Keriman Halis Hanım'ın dünya güzeli seçilmesinden duyduğu memnuniyetle basına şu açıklamayı yaptı:

> Türk ırkının güzelliğinin daima mahfuz olduğunu gösteren dünya hakemlerinin bu Türk çocuğu üzerindeki hükümlerinden memnunuz. Fakat Keriman Ece [Türk dilinde "Ece" kraliçe demektir] işittiğimiz gibi söylemiştir ki o bütün Türk kızlarının en güzeli olmak iddiasında değildir. Bu güzel Türk kızımız ırkının kendi mevcudiyetinde tabii olarak tecelli ettirdiği güzelliğini dünyaya dünya hakemlerinin tasdikiyle tanıttırmış olmakla elbette kendisini memnun ve bahtiyar addetmekte haklıdır. Türk milleti bu güzel çocuğunu şüphesiz samimiyetle tebrik eder.

Keriman Halis Hanım ve ailesi, 1934 yılında çıkan Soyadı Kanunu ile "Ece" soyadını aldı.

Dünya Güzeli Karşılanıyor

Keriman Halis Hanım 31 Ağustos 1932 Salı günü saat 11.00'de Simplon Orient Ekspresi ile Paris'ten geldi. Tren ilk olarak Hadımköy'de karşılandı. Şark Demiryolları Şirketi, kraliçe için özel bir vagon hazırlamıştı. Şirket namına Kenan Bey, Keriman Halis Hanım'a üzerinde "Şark Demiryolları Şirketi, Ece Keriman Hanım'a beyanı hoşamedi eyler" yazılı büyük bir buket çiçek sundu. Hazırlanan özel vagona geçen Keriman Halis Hanım, karşılama heyetiyle birlikte Sirkeci'ye doğru yola çıktı. Dünya güzeli, geçtiği bütün istasyonlarda kendisine sevgi gösterilerinde bulunan halkı selamladı.

Mustafa Kemal'in Telgrafı

Keriman Halis Hanım, İstanbul'a gelir gelmez Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal'e bir telgraf çekmişti. Mustafa Kemal, 2 Eylül 1932'de Kraliçe'nin kendisine çektiği telgrafı cevapladı. Gazeteler 3 Eylül'de bu telgrafın metnini yayımladı:

> Temiz duygularını bildiren tel yazınızı aldım. Mazhariyetiniz ve Türk kadınlığı hakkındaki saygılı intibalarınızdan ve şahsıma dair kalbi sözlerinizden mütehassıs oldum. Mütehalli olduğumuz maddi ve manevi kıymet ve fazilet içinde mes'ut olmanızı dilerim kızım.

İzmir ve Bursa Güzelleri

Keriman Halis Hanım'ın Dünya Güzellik Kraliçesi seçilmesinin Türkiye Güzellik Kraliçesi Yarışması'na etkisi olumlu oldu. *Cumhuriyet* gazetesi 1933 yılındaki yarışmada tekrar adayların isimlerini ve fotoğraflarını gazetede yayımlama kararı aldı.

Gazetede ilk olarak 27 Kasım 1932 Pazar günü, Beyoğlu'ndaki Foto Franse'nin sahibi olan Romanyalı fotoğrafçı Jean Weinberg'in çektiği Fazilet Ni-

yazi Hanım'ın fotoğrafı yayımlandı. Ayrıca 1933 yılında yapılması planlanan Türkiye Güzellik Kraliçesi Yarışması'na İstanbul, İzmir ve Bursa'da düzenlenecek yarışmalarda birinci seçilecek güzellerin de katılması kararlaştırıldı.

İzmir'de *Anadolu* gazetesi tarafından Türkiye Güzellik Kraliçesi Yarışması'na katılacak adayı seçmek için 27 Aralık 1932 Salı günü, İzmir Palas Oteli'nde güzellik yarışması düzenlendi. Yarışmada tüccar Numan Bey'in kızı Neriman Hanım birinci, Hüseyin Hüsnü Paşa'nın kızı Yıldız Hanım ikinci, Kaymakam Suphi Bey'in kızı Fikret Hanım üçüncü seçildi.

Bursa'da da *Hakkın Sesi* gazetesi, Bursa Belediye Dairesi'nde 2 Ocak 1933 Salı günü güzellik yarışması yaptı. Yarışmada muallim Sadullah Bey'in kızı Leman Hanım birinci seçildi. Gazeteler ikinci ve üçüncü seçilen güzellerin isimlerini yazmadı.

Maksim'de İstanbul Güzeli Seçiliyor

Cumhuriyet gazetesinde fotoğrafçı Jean Weinberg'in çektiği 45 numaralı Birsen Muvaffak Hanım takma ismiyle katılan Feriha Hanım'ın fotoğrafıyla 23 Ocak 1933'te İstanbul adaylarının tanıtımı sona erdi. Gazete, fotoğraf göndermeyen adayların da yarışmaya katılabileceğini duyurdu.

İstanbul güzelinin seçileceği yarışma, Ramazan Bayramı'nın ikinci günü olan 29 Ocak 1933 Pazar akşamı Taksim'deki Maksim Salonu'nda danslı bir çay eşliğinde yapıldı.

Dünya Güzelik Kraliçesi Keriman Halis Hanım babasıyla birlikte seçmeleri izlemek üzere Maksim'deydi. İzmir güzeli Neriman Hanım ve Bursa güzeli Leman Sadullah Hanım da salonda bulunuyordu. Son anda yarışmaya dostlarının ısrarıyla katılan ve daha sonra Türkiye Güzelik Kraliçesi seçilecek olan Nazire Hanım'ı Peyami Safa salona takdim etti. Maksim'de bulunan üç bin davetliye oy pusulaları dağıtıldı. Oylar oy sandığı yerine masalarda şampanya kovalarına atılıyordu. Davetlilerin kullandığı oy pusulaları sayılmak üzere görevliler tarafından toplanıp *Cumhuriyet* gazetesine götürüldü. 30 Ocak'ta sayılan oylar neticesinde adaylar seçildi. Maksim'deki davetliler Feriha Hanım'ı birinci seçmişti.

Nazire Hanım 1933 Türkiye Güzeli

Cumhuriyet gazetesinin büyük salonunda 9 Şubat 1933 Perşembe günü beşinci kez düzenlenen Türkiye Güzellik Kraliçesi yarışmasına İzmir ve Bursa'da yapılan yarışmaları kazanan adaylar da katıldı. Bu nedenle ilk eleme İstanbul'dan katılan güzeller arasında yapıldı. İlk olarak İstanbul'dan yarışmaya katılan 28 aday, İstanbul Valisi ve Belediye Başkanı Muhittin Bey'in başkanlık ettiği jürinin karşısına çıktı. Adaylardan sekizi ilk seçmeyi geçtikten sonra Nazire Hanım birinci, Feriha Hanım ikinci seçildi, üçüncülüğü Melahat ve A. hanımlar paylaştı.

"İstanbul Güzeli" olan Nazire Hanım, İzmir ve Bursa güzelleriyle tekrar jürinin karşısına çıktı. 1933 yılı Türkiye Güzellik Kraliçesi tacını 21 yaşındaki Nazire Hanım taktı. İzmir güzeli Neriman Hanım ikinci, Bursa güzeli Leman Hanım üçüncü oldu.

Tokatlıyan Oteli'nde Tartışma

Beyoğlu'ndaki Tokatlıyan Oteli salonunda 9 Şubat akşamı düzenlenen Türkiye Güzellik Kraliçesi Balosu'nda Nazire Hanım'ın 1933 yılı Türkiye Güzellik Kraliçesi seçildiği ilan edildi. Bu sırada gazeteci yazar Aka Gündüz bir sandalyenin üzerine çıkarak yarışmada büyük bir haksızlık yapıldığını ve Nazire Hanım'ın birinci olmayı hak etmediğini, davetlilerin oylarıyla birinci seçilen Feriha Hanım'ın hakkının yendiğini söyledi. Salonda buz gibi bir hava esti. Aka Gündüz'ü destekleyenler de kararı protesto ediyordu. Bir süre sonra Aka Gündüz protestolar arasında salondan ayrıldı.

Jüri, Maksim'de davetlilerin verdiği oyla birinci seçilen Feriha Hanım yerine Nazire Hanım'ı Türkiye Güzellik Kraliçesi seçmişti. Bazı gazeteler; İstanbul güzeli Nazire Hanım'ın kayırıldığını, Feriha Hanım'ın hakkının yendiğini iddia ediyordu. Yarışmada haksızlık olduğu iddiası tartışmaların fitilini ateşlemişti. 12 Şubat'ta Aka Gündüz, güzellik yarışmalarının yapılmaması için Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne teklifte bulunacağını açıkladı. Basında günlerce süren tartışmaların sonucunda, *Vakit* gazetesi 28 Mart 1933'te güzellik yarışmalarının artık yapılmayacağını duyuran bir haber yayımladı.

Nazire Hanım Kendi İmkânlarıyla Yarıştı

Nazire Hanım, 14 Mayıs 1933 Pazar günü İspanya'ya gitti. *Akşam* gazetesinin 15 Mayıs'ta yayımladığı haberde "Nazire Hanım'ın seyahati şahsi mahiyettedir. Müsabakayı tertip edenler, son münakaşalar ve dedikodular üzerine bu işle alakadar olmamaktadır" diye yazıldı.

İspanya'nın başkenti Madrid'de 28 Mayıs 1933 Pazar günü yapılan Avrupa Güzellik Kraliçesi Yarışması'nda 14 aday arasından Rus güzel Matmazel Tatiana Marloiva kraliçe seçildi. Nazire Hanım ise dereceye giremedi.

Türkiye Güzellik Kraliçesi Nazire Hanım, İspanya ve Portekiz'de birkaç gün kaldıktan sonra Paris'e gitti ve buradan 5 Haziran 1933 Pazartesi günü İstanbul'a döndü. Nazire Hanım'a yarışma sonrası oluşan olumsuz hava ve güzellik yarışmalarının tekrarlanmaması kararı nedeniyle gidişinde ve dönüşünde karşılama töreni yapılmadı. Türkiye'de 18 yıl boyunca güzellik yarışması organize edilmedi.

Türkiye'nin İlk Avrupa Güzeli

İstanbul'da 1951 yılında *Cumhuriyet* gazetesi tarafından düzenlenen Türkiye Güzellik Kraliçesi Yarışması'nda Günseli Başar birinci oldu. İtalya'nın Napoli şehrinde 1952'de yapılan Avrupa Güzellik Kraliçesi Yarışması'nda birincilik tacını takan Günseli Başar, Türkiye'nin ilk "Avrupa Güzeli" oldu. Daha sonraki yıllarda düzenlenen uluslararası yarışmalarda ise Türkiye güzellik kraliçeleri dereceye giremedi.

İstanbul'da 1982 yılında yapılan Avrupa Güzellik Kraliçesi Yarışması'nda birinci seçilen Nazlı Deniz Kuruoğlu, Türkiye'nin ikinci Avrupa güzeli oldu. 2002 yılında Türkiye Güzellik Kraliçesi seçilen Azra Akın, İngiltere'nin başkenti Londra'da aynı yıl düzenlenen Dünya Güzellik Kraliçesi Yarışması'nda birinci seçilerek Türkiye'den çıkan ikinci "Dünya Güzeli" oldu.

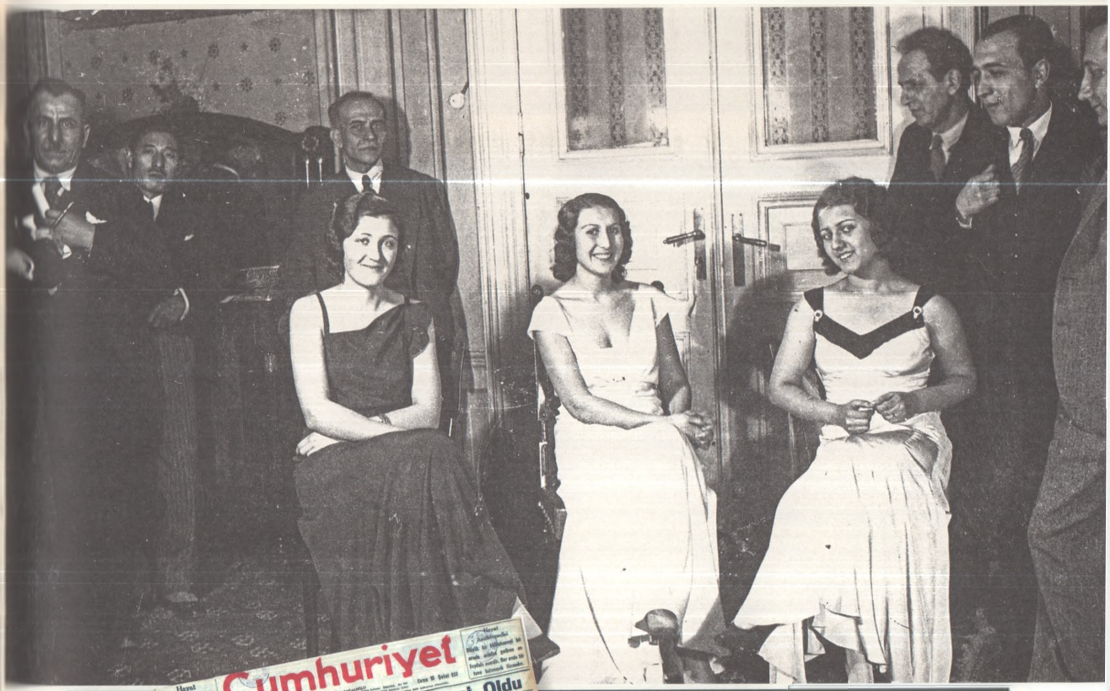

Hayat Ansiklopedisi
25
Cumhuriyet
Nazire H. 1933 Türkiye Kraliçesi Oldu
Hakem heyetine Vali Muhittin Bey riyaset etti
İzmir güzeli ikinci, Bursa güzeli üçüncü oldu
Hakem heyetinin içtimaı 4 saat devam etmiş ve çok heyecanlı geçmiştir
İntihabın tebliğ ve neticeleri
Kraliçeler ne diyor?

9 Şubat 1933 Perşembe günü *Cumhuriyet* gazetesinin büyük salonunda düzenlenen yarışmada Nazire Hanım Türkiye Güzellik Kraliçesi seçildi. Yarışmada ilk üç dereceyi elde eden güzeller, fotoğrafçılara poz verdi. Ortada Kraliçe Nazire Hanım, sağında ikinciliği kazanan İzmir güzeli Neriman Hanım, solunda üçüncü olan Bursa güzeli Leman Hanım yer alıyor.

MEHMET YÜCE

1965 yılında Samsun'un Çarşamba ilçesinde doğdu. 1987 yılında İstanbul Teknik Üniversitesi Makina Fakültesi Genel Makina Mühendisliği Bölümü'nden mezun oldu. 1999'dan itibaren geç dönem Osmanlı ve erken dönem Cumhuriyet devirlerinin spor ve sosyal tarihi üzerine araştırmalar yapıyor.

Türkiye futbol tarihini incelediği ilk kitabı *Osmanlı Melekleri* 2014, serinin diğer iki kitabı sırasıyla, *İdmancı Ruhlar* 2015, *Romantik Yürekler* ise 2016'da yayımlandı.

Aynı sene, Dârüşşafaka Spor Kulübü'nün yüzüncü yılı sebebiyle Myra'dan çıkan, *Bitmeyen Sevda-Yeşil Siyah* adlı üç bölümlü kitabın "Bidâyetten Ellilere" başlıklı birinci bölümünü yazdı.

2017'de İletişim Yayınları'ndan çıkan *Türkiye'nin 1960'lı Yılları* adlı derlemenin spor bölümünü kaleme aldı. Kadim futbolcu ve idmancı figürlerini belgeleriyle incelediği *Alel'l-ıtlak Baldırı Çıplak* adındaki eseri ise 2018'de yayımlandı.

Türkiye basketbol tarihinin başlangıç ve gelişme dönemlerini incelediği iki ayrı kitaptan *Türkiye'nin Basketbol Aşkı* 2019, *Türkiye Basketbol Tarihi* ise 2020'de Türkiye Basketbol Federasyonu tarafından yayımlandı.

Yüce'nin işgal dönemindeki spor olaylarını kaleme aldığı *Esir Şehirde Spor* kitabı ve "İstanbul Basınında İşgalin İlk Günleri" bölümünü yazdığı *100. Yılında İstanbul'un İşgal Günleri* adlı çok yazarlı eser İBB Kültür AŞ tarafından 2020 yılında yayımlandı.

Türkiye Futbol Federasyonu ve Beşiktaş Jimnastik Kulübü müzelerine 2015 ve 2016 senelerinde danışmanlık ve editörlük hizmeti verdi. Türkiye Futbol Federasyonu tarafından yayımlanan *Tam Saha*, Galatasaray ve Trabzonspor kulüplerinin resmî yayın organları *Galatasaray ve Trabzonspor* dergileri ile *Fitbol*, *Tenis Dünyası* ve *Sokrates* adlarındaki spor dergilerinde ve ayrıca Beşiktaş Belediyesi tarafından basılan *B +* ile İstanbul Büyükşehir Belediyesi'ne ait olan *İST* dergilerinde spor ve sosyal tarih üzerine yazılmış pek çok makalesi bulunuyor.

SPOR

Topraklarında yaşayan Levanten ailelerin varlığı, Osmanlı döneminde –yine Levanten– kadınların sporla haşır neşir olmalarına fırsat tanımıştı. Türk kadınlarının sporla birlikte anılmaları ise 1913-1914 yıllarına tekabül etmekte. Cumhuriyet'in ilk yıllarında müsabakalardan söz edilmekte ancak spor basınında yer alan haberlere bakıldığında kadınlara hangi sporların uygun olabileceğini erkekler yorumlamaktaydı. 1930'lar, Türkiye'de spor alanında ilk kadın idarecinin de görüldüğü dönem oldu. Kadınların kendilerini gösterme fırsatı buldukları spor branşlarının çeşitlenmesi ve uluslararası müsabakalara katılımların gerçekleşmesi '40'lı yılları buldu.

1966 senesinde Tahran'a giderek İran Millî Takımı ile müsabaka yapan Türkiye Kadın Millî Basketbol Takımı. Bu müsabakanın oynandığı tarihlerde gelişen olaylar nedeniyle lağvedilen Millî Takım, bir sonraki maçını tam 21 sene sonra oynamıştı.

Ümit Çiçekleri

Mehmet Yüce

BİR TÜR "Savaş Oyunları" da denilebilecek olan ilkel dönem sporları, askerî disipline dayalı güç, kuvvet, mukavemet arz ediyordu. Bu sporlar tam manasıyla erkek faaliyetleriydi. İlk ve Orta Çağ ordularının bireysel ve toplu olarak icra ettikleri bu spor hareketleri, askerlerin bedenî ve ruhsal gelişimlerine katkıda bulunuyordu.

Kadınlar bu dönemde –istisnalar hariç olmak üzere– erkeklerin yapageldiği bu tip kaba kuvvete dayalı sporlardan uzak kaldılar. Bununla birlikte, ata binmek, mızrak, ok atmak, kılıç kullanmak ve benzeri av faaliyetleri kadınların da en az erkekler kadar becerebildiği öncül sporlardan sayılabilir.

Kadınlar, modern manada, özellikle Britanya aristokratlarının beyaz kıyafetler giyip icra ettikleri; polo, golf, kraliyet ve çim tenisi, eskrim, kriket gibi sporları ise başlangıcından itibaren, erkeklerle hemen hemen eş zamanlı olarak icra ettiler. Bu faaliyetleri –tıpkı erkekler gibi– münhasır, ayrıcalıklı kadınlar yapabiliyor ve herhangi bir teşkilata bağlı olmaksızın ferden icra ediyorlardı.

Modern sporlar, 17. asırda henüz sıradan halka mensup emekçi ve ev kadınlarına sirayet edecek kadar yaygınlaşamamıştı.

18. asırda dahi –Britanyalı Elizabeth Wilkinson ve çağdaşları boksör kadınlar hariç tutulursa– halk tabakasına mensup kadınların münferiden icra ettikleri spor faaliyetleri son derece sınırlıydı. Yukarıda adı geçen sporları ancak yüksek tabakaya mensup aristokrat ailelerin kızları yapabiliyordu.

Bununla birlikte özellikle İskoçya'da, eşlerinin, ağabeylerinin oynadıkları kriket ve ragbi gibi oyunlara özenen sıradan kadınlar kendi aralarında takımlar kurarak bu sporları on sekizinci yüzyılın sonlarına doğru icra etmeye başladılar.

19. asrın ilk yarısı da bir önceki yüzyılla paralellik gösterdi denilebilir. Yine golf oynayan, tenis kortlarında görülen kadınlara rastlanıyorsa da bu dönemde de bir birlik etrafında tesis edilmiş bir teşkilattan söz etmek mümkün değildi.

1855 senesinde Londra'da YWCA,[1] Genç Kadınlar Hristiyan Birliği'nin kurulması, kadınların toplu hâlde spor yapabilecekleri bir mecraya ve dolayısıyla bu faaliyetleri tertip ve tanzim edecek bir teşkilatın oluşumuna imkân verdi.

Sıradan kadınlar bu cemiyet altında özgürce spor yapma imkânı buldular. Modern sporların

1. Young Women's Christian Association.

hemen hepsi –erkekler ön planda olmak üzere– kadınlar tarafından da icra edilmeye başlandı. Örneğin 1891 senesinde icat edilen basketbol, hemen birkaç sene sonra kadınlar tarafından da oynanmaya başlandı.

Kadınlar futbol oynamaya tahmin edilenin ötesinde son derece erken bir tarihte başladılar. 1892 senesinde İskoçya-Glasgow'da kadınlar arasında kaydedilmiş ilk futbol müsabakası icra edildi.

Bir sene sonra, 1893'te Amerikalı Senda Berenson, kadınlar arasında icra edilen ilk basketbol maçının liderliğini yaptı. Aynı yıl Büyük Britanya'da –özellikle kız öğrenciler için– Martina Bergman-Österberg tarafından basketbola çok benzeyen bir oyun icat edildi: Net-ball. Top sürmenin yasak olduğu bu oyunda çemberin asıldığı bir pano da bulunmuyordu.

Osmanlı Döneminde İstanbul'da Spor ve Kadın

Osmanlı İmparatorluğu'nda spor faaliyetlerine, topraklarında yaşayan Levanten ailelerinin varlığı sayesinde hem erkekler hem de kadınlar arasında Avrupa ve Amerika Birleşik Devletleri'yle aşağı yukarı aynı tarihlerde başlandı.

Levanten kadınlar, azim ve cesaretle meydanlara ve kortlara çıkıyor, sporun hemen her dalını İstanbul başta olmak üzere bulundukları her şehirde icra ediyorlardı. Öyle ki, 1883 senesi Eylül ayında erkekler arasında tertip edilen bir tenis turnuvasına münferiden katılan Miss Whittall, İstanbul'da bir turnuvada yer alan ilk kadın tenisçi olarak tarihe geçti:

> Kadıköy Çim Tenisi Teşkilatı
>
> Kadıköy Çim Tenisi Teşkilatı geçtiğimiz cuma günü Moda Tenis Kortlarında bir turnuva tertiplemiş ve geniş katılımlı bir seyirci topluluğu bu uzun günde çok enteresan oyunlara şahitlik etmiştir. Sabah sekiz buçukta başlayan ve akşam altıda sona eren turnuvada şu sonuçlar alınmıştır.
>
> Turnuvaya ikinci turdan iştirak eden Bayan Whittall, rakibi Bay Edwin Whittall'a iki set sonunda mağlup olmasına rağmen, gösterdiği bu medeni cesaretle şehirde yaşayan diğer kadınlara da örnek oldu.[2]

Tamamı kadınlardan oluşan ve gazetelere yansıyan ilk faaliyet ise Beyoğlu'nda tertip edilen "Osmanlı İmparatorluğu Çim Tenisi Şampiyonası" tek kadınlar turnuvasıydı. Geniş bir katılımla düzenlenen bu turnuvayı kazanan Mary Bilinski, İstanbul'un ilk kadın şampiyonu olarak Türkiye spor tarihine silinmez bir iz bıraktı.

Yurdumuzda yaşayan Levanten kadınlar arasında tertip edilen ilk kriket maçı ise 1891 senesi Temmuz ayında icra edildi. Beykoz Çayırı'nda yapılan bu müsabakaya, kendi aralarında oluşturdukları bir takım ile katılan kadın kriketçiler, bütün övgüleri hak eden bir oyun neticesinde, karşılarına çıkan deneyimli erkek oyuncuların bulunduğu Tarabya Kriket Kulübü'nü mağlup etmeyi başardılar:

> Beykoz'da Kadınlar Kriketi
>
> Perşembe günü öğleden sonra kalabalık bir seyirci topluluğu, krikette bir yenilik olarak, Tarab-

2. "The Kadikeui Lawn Tennis Association (Kadıköy Çim Tenisi Birliği)", *The Eastern Express*, 19 Eylül 1883, s. 3.

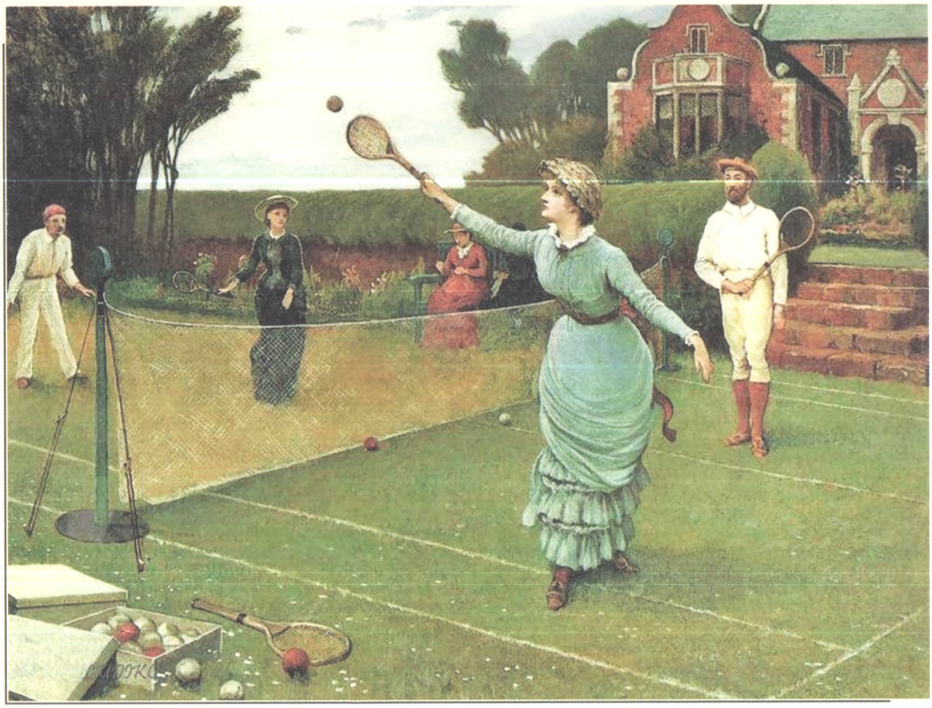

19. asırda İngiltere'de oynanan çim tenisini gösteren renklendirilmiş bir gravür.

ya Kriket Kulübü'nün meydan okumasını kabul eden ve kaptanlığını Bayan Caillard'ın yaptığı kadınlardan oluşan bir kriket takımının mücadelesine şahit oldular.

Görebildiğimiz kadarıyla 17 koşu yapan Bayan Hanson'un eşsiz performansına ilaveten, yine Bayan Dorothy Hanson ve Bayan Clifton'un başarılı atışları sayesinde oyun kadın takımında kaldı...[3]

3. "Ladies Cricket At Beicos", *The Levant Herald & Eastern Express*, 17 Temmuz 1891, cilt XI, Sayı 28.

Levanten kadınlar haricinde İstanbul spor meydanlarında gözüken ilk kayıtlı kadın sporcu Bayan Sıvacıoğlu'dur. İstanbul Ermeni cemaatine mensup olan Bayan Sıvacıoğlu'nun, Bay Vere ile oluşturduğu karışık çiftler takımı, 11 Eylül 1897 tarihinde Tarabya'da icra edilen tenis şampiyonası final maçında, bir önceki sene tek erkeklerde yarı final oynayan Bay Sandison ile Bayan H. Doctor'dan oluşan ekibi 3-1 mağlup ederek İstanbul karışık çiftler şampiyonu olmayı başardı.

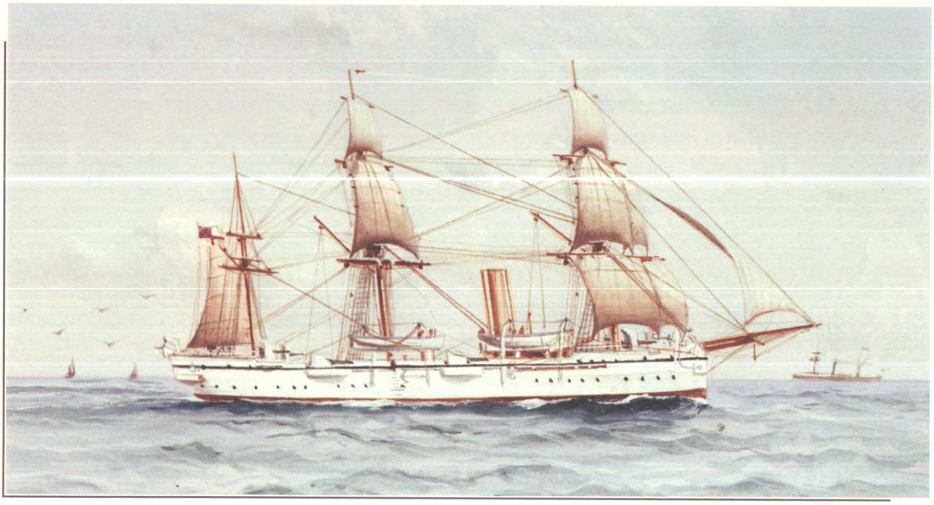

19. asrın sonları ile 20. asrın başlarında İstanbul'u sık sık ziyaret eden HMS Melita yatı.

Levanten unsurların, icra ettikleri spor faaliyetleri resmî makamlar tarafından izleniyor ve zabitler tarafından haklarında tutanak tutuluyordu. Örneğin İtalyan Kız Mektebi talebesi ile bazı İngilizlerin 1901 senesi Haziran ayında Göksu'da icra ettikleri top oyunu Üsküdar Mutasarrıflığı tarafından jurnal edilmiş:

> Üsküdar Mutasarrıflığı
>
> Adet 632
>
> Üsküdar'da kain İtalya İnas [Kız] Mektebi talebatından [öğrencilerinden] ve Kandilli ve Tarabya İngiliz mutebaranından [saygın kişilerinden] kırk kişi dünkü gün Göksu mesiresine azimet ve top lubiyyatı [oyunu] icra ettikten sonra akşamüzeri avdet ettikleri ve zabıtaca takyidat-ı münasibe [uygun görülen kayıt işlemleri] icra edildiği maruzdur. Ol bâbda emr ü ferman hazret-i men lehü'l emrindir [Emir ve ferman emir sahibinindir]. 1 Haziran 317 [14 Haziran 1901].
>
> Üsküdar Mutasarrıfı
>
> Hamdi[4]

Bu dönemde İstanbul halkı ilk ragbi ve futbol maçlarına da şahitlik yapmaya başladı. Britanya Akdeniz Filosu'na bağlı olan *HMS Melita* adındaki yat, sık sık Moda koyunu ziyaret ediyor ve müretteba karaya çıkarak spor faaliyetlerinde bulunuyordu.

Kadıköy ve Moda'da yaşayan pek çok sporsever

4. Devlet Arşivleri, Y_PRK_ZB_00027_00076_001_001 numaralı belge.

gibi genç kızlar da yakışıklı denizcilerin futbol maçlarını heyecanla takip ediyorlardı. Yatın limandan her ayrılışı başka birtakım "ayrılıklara" da sebebiyet veriyor olsa gerek, denizcilerin 1901 senesinde Moda'dan demir alacağı sıralarda, İstanbullu bir hanımefendiye gönlünü kaptıran bir bahriyeli, ayrılık hasreti ve üzüntüsünü kelimelere dökerek son derece naif bir şiir yazmıştı:

H.M.S. Melita

Şehirde feryatlar duyuluyordu,
Ama beyhûde değildi,
Zira İngiliz gemisi Melita
Demir almaya mecburdu.
Ve nice gözü nemli genç kızın,
Yürekleri kederle doldu.
Gidiyordu İngiliz bahriyeleri
Çok uzaklara İstanbul'dan...
Biz palamarları çözmeden önce
Dizildiler hepsi sahile,
Denizcilerine gönderdiler birer buse.
Belki bir daha hiç görmeyeceklerdi.
Yaşlar akıyordu gözlerinden.
Nazik yürekleri dolup taşmıştı.
Dolup taşmıştı duydukları hüzünle.
Gidiyorlardı çok uzaklara İstanbul'dan.
Elleri bembeyaz kaymaktaşı gibi,
Saçları simsiyah kuzgun tüyü gibi,
Gülüşleri pek tatlı yaz sabahı gibi,
Dudakları kıpkırmızı birer gül gibi,
Hepsi iç çektiler kabaran göğüslerle,
Zira nazik yürekleri kederle dolup taşmıştı.
Ah! Dön geri ey mavi gözlü denizci,
Ah! Dön geri İstanbul'a.
Ve denizcilerin yüreğine de keder çökmüştü.
Geride bıraktıkları kızlar için,
Yelkenlere tırmanıp bağırdılar,
"Hoşça kalın sevgililer, üzülmeyin,
Sizden ayrıldığımız için çok kederliyiz.
Ah! Denizcilerin yüreği keder doluydu.
Fakat sizi hiç unutmayacağız,
İstanbul'un güzel kızları..."
Mac.[5]

Levanten kadınların faal olmadığı spor dalı hemen hemen yok gibiydi. Kadınlar ellerine sopaları alarak sahaya çıkıyorlar ve son derece ağır bir spor olan çim hokeyinde de varlıklarını ispat ediyorlardı.

Kadınların da oynadığı ilk çim hokeyi maçı Constantinople ve Moda hokey kulüpleri arasında 12 Aralık 1903 tarihinde Moda'da icra edildi ve karşılıklı yapılan sayılarla 4-4 berabere sonuçlandı.

Altı genç kız ve beş centilmenden oluşturulan takımlarla karışık bir surette icra edilen ve İstanbul'da eşi pek nadir görülen bu oyun son derece heyecanlı geçti. Müsabaka sırasında talihsiz bir kaza sonucu hokey sopası ile yüzünden yaralanan –çok da iyi bir maç çıkarıyordu– Bayan Whitaker oyunu terk etmek zorunda kaldı.

Oyuncular arasında Moda'nın ünlü aileleri Charnaud, Whittall, Maltass ve La Fontaineler bulunuyordu. İstanbul Ligi'nin kurucusu James La Fontaine ile eşi ve kızının da yer aldığı oyunda takımlar sahaya şu tertiplerle dizilmişlerdi:

5. Mac, "HMS Melita", *The Levant Herald & Eastern Express*, (İngilizceden çeviren: Fethi Aytuna ve Mehmet Yüce), 15 Ocak 1901.

İstanbul'da erken dönem spor faaliyetlerinin yapıldığı Union Club. Karşıda görünen tribün Müslüman-Türk hanımlar için yapılmıştı. (Mehmet Yüce Arşivi)

Constantinople: Bayan Lavington (kaleci), Bayan (Miss) Fleming-Smyte ve Bay Lomas (bekler), Bayan (Mrs) Fleming-Smythe, Teğmen Thurston ve Bayan Folliott (orta saha), Bayan Whitaker (kaptan), Bay Travers, Doktor Folliot, Bay Geary ve Bayan Cobbold (forvet).

Moda: Bayan Eagles (kaleci), Baylar Mainprice ve William La Fontaine (bekler), Bayan Charnaud, James La Fontaine ve Bayan L. La Fontaine (orta saha), Bayan D. La Fontaine, Bay Whitehouse, Bay K. E. Whittall, Bayan Maltass ve Bayan D. Charnaud (forvet).[6]

6. "Hockey", *The Levant Herald & Eastern Express,* 21 Aralık 1903, cilt XXIII, Sayı 50.

İstanbul'da futbolun yaygınlaşması özellikle Moda'da yerleşik Levantenleri harekete geçirdi. Şimdiki Fenerbahçe Stadyumu'nun olduğu alanda –daha evvel Papaz Bahçesi deniyordu– 1908 senesinde Union Club adıyla bir stadyum inşa ettirildi. Stadyum idaresi kadın izleyicileri de düşünerek, kadın ve erkeklerin bir arada oturabilecekleri ana tribüne ilaveten kale arkasında Müslüman kadınlar için yüz elli kişilik ayrı bir tribün daha inşa etmişti.

Türkiye'deki sporun gelişimine büyük katkıları olan ve yayınladığı eserler, verdiği konferanslarla bir döneme damgasını vuran Selim Sırrı (Tarcan), aynı zamanda iki kız babasıydı. Kızlarını spor yap-

maya teşvik eden Selim Sırrı Bey, oldukça erken bir dönemde anneler ve çocukları için de son derece zengin içerikli *Terbiye ve Oyun* adında bir mecmua neşretmeye başladı. 1911 senesinde yayımlanan bu dergide çocukların gelişimi için oyunun önemi vurgulanıyor ve yeni icat edilen bazı sporlar tanıtılıyordu.

Basketbolun kurallarının da yer aldığı dergide, bu oyunun erkekler için olduğu kadar kız çocukları için de faydalı olacağı belirtiliyordu. Selim Sırrı Bey, kaleme aldığı makalesinin ilk paragrafında, basketbolun takım ruhunu ve yardım etme duygusunu yükselteceğinden bahsediyor:

> Kuvvet ve şeditten [şiddetten] ziyade, maharet ve çevikliği iltizam [tercih] eden bu oyunu, on iki yaşından itibaren kız veya erkek çocuklar müsait havalarda bahçede, yağışî havalarda jimnastikhanelerde oynarlar. İki mukabil taraftan birinin oyunu kazanması, bütün oyuncuların el birliğiyle yekdiğerine yardım etmesiyle mümkün olabileceğinden, herkes yekdiğerinin hareketini teshil eylemesi [kolaylaştırması] ehem ve lüzumdur [önemli ve gereklidir]. Binâen-aleyh, oyuncular arasında büyük bir ittihat [birlik] ve irtibat [bağlantı] bulunması şarttır...[7]

Mektep talebesi Müslüman-Türk kızları, Meşrutiyet'ten sonraki senelerde sporla tanıştılar. İlk icracılar arasında İnas (kız) Mektepleri talebesi bulunuyordu.

"Sporun âşığı Büyük Üstat Selim Sırrı Bey, kerimeleriyle birlikte zeybek elbisesiyle."

İttihat ve Terakki Fırkası tarafından 1913 senesinde kurulan Anadolu Hisarı İdman Yurdu Kulübü'nün Kadıköy Union Club'de düzenlediği bir spor bayramına, Anadolu Hisarı İnas Mektebi talebesi de iştirak etti. Bu faaliyet bir süreli yayın marifetiyle İstanbul'da kadınlar arasında tertip edilen ilk koşu yarışı olarak kaydedilebilir:

7. Selim Sırrı, "Mektep Oyunları-Basketbol", *Terbiye ve Oyun*, 1 Kânûn-i Evvel 1327 (14 Aralık 1911), Sayı 9, s. 140, 141.

"Anadolu Hisarı İnas Mektebi talebatı [öğrencileri] İdman Yurdu koşu müsabakasında."

İdman Havadisleri

... Üçüncü numarada Hisar İttihat Mektebi inas talebesinin 100 yardalık[8] sürat yarışı vardı.

Yarışlar üç kısma ayrılmıştı. Bunlardan Naile Hanım 17 4/5, Faide Hanım 17 4/5, Fahriye Hanım 18 2/5 saniyede birinci geldiler.[9]

İstanbul'un deniz sporları tarihinde eşine az rastlanır bir faaliyet olan Moda Büyük Deniz Yarışları 25 Ağustos 1913 Pazar günü Moda Koyu'nda icra edildi. Oldukça kalabalık bir katılım ve zengin bir program dâhilinde yapılan bu yarışlarda kadınlar da yer aldı.

Programa göre, dokuzuncu yarışta bir çift dümencili sandalların dümenlerini kadınlar idare edecekti. Yarışta birinci gelen sandalı idare eden Matmazel Lombazo, kürekçisini gayrete getirerek birinci gelmeyi başardı:

... Dokuzuncu yarış, dümenleri kadınlar tarafından idare edilmek ve erkekler kürek çekmek üzere bir çifte sandallar arasında icra edildi. Bu yarışa üç sandal iştirak etti. Sandalın biri büsbütün harice kaldı. Matmazel Lombazo'nun idare ettiği sandal birinci, Matmazel Sosyadis'in idare ettiği sandal ikinci gelmiştir. Bu yarış da oldukça heyecanla, dakikalarla devam etmiştir. Şamandıralardan avdette [dönüşte] birinci olarak gelen sandalın kürekçisi artık kesilmiş, son derece yorulmuşlara mahsus bir bitabî ile gayr-i mutarrid [düzensiz bir şekilde] kürek çekiyordu. Ve mağlubiyet kendisini kovalıyordu. Fakat Matmazel Lombazo kürekçisine ikâ-yı cesaret [yüreklendirme] hususunda muvaffak oldu: Çırpınmalar, sayhalarla [çığlıklarla] sandalcı son bir gayret gös-

8. 91,4 santimetrelik İngiliz uzunluk ölçüsü birimi.

9. "İdman Havadisleri", *İdman*, 1 Ağustos 1329 (14 Ağustos 1913), Sayı 5, s. 87.

terdi ve birinci geldi (Mükâfatlar: Üç ve iki lira idi).[10]

Sadece kadınlar değil, henüz ergenliğe ulaşmış kız ve erkek çocukları da çeşitli müsamerelerde yarışıyorlardı. 1913 senesinin son ayında Anadolu Hisarı İdman Yurdu tarafından Beyoğlu Skating Ringi'nde[11] bir müsamere tertip edildi. Bu müsamere esnasında erkek ve kız çocuklar arasında bir zarafet yarışması yapıldı. Galatasaray küçük takımının güzel yüzlü futbolcusu Siret Bey birinci gelirken, Katyana Hanım ikinci geldi:

> Zarafet Müsabakası
>
> Saat üç buçuktan beşe kadar mızıka ve orkestranın latif, ruhnevaz terennümatı [ruhu dinlendiren müziği] arasında icra edilen zarafet müsabakasına birçok Türk, ecnebi çocuklarıyla, Osmanlı ve Amerika efrad-ı bahriyesi [denizcileri], kadınlar ve saire iştirak etmiş, birinciliği Galatasaray'dan Siret Bey, ikinciliği de Katyana isminde bir matmazel kazanmıştır.[12]

Türk kadınlarının sporla birlikte anıldıkları tarih olan 1913-1914 senelerinde, İstanbul'da yaşayan ve özellikle kadınların sosyal hayattaki yaşayışları ve eğitimiyle ilgili makaleler kaleme alan İngiliz yazar Erudi Tullio, Müslüman-Türk kadınlarının spor yapması gerektiği konusunda teşvik edici bir yazı kaleme aldı.

Zarafet yarışmasında ikinci olan Matmazel Katyana.

Makale, kadın hakları ve beşerî hayatı hakkında son derece doyurucu ve eğitici yazıların neşredildiği *Kadınlar Dünyası* adlı dergide yayımlandı:

> Türk Kadınları-Spor
>
> Birkaç hafta evvel Türk kadınlarıyla kızlarının iştigalatına [meşguliyetlerine] dair bir makale yazmıştım. Bugün dahi mucib-i menfaat olan [fayda arz eden] bir meseleden yani spordan, "Terbiye-i bedeniye"den bahsetmek cesaretinde bulunacağım.
>
> İngilizce bir darb-ı mesel [ata sözü] vardır ki, harfiyen [kelime kelime] tercümesi: "Daima çalışan ve hiç dinlenmeyen Jack durgun, meyus [ümitsiz] bir çocuk olur."

10. "Moda Büyük Deniz Yarışları", *İdman*, 1 Eylül 1329 (14 Eylül 1913), Sayı 6, 7, s. 92, 93.

11. Şimdiki Emek Sineması'nın olduğu bina.

12. "Zarafet Müsabakası", *İdman*, 28 Teşrin-i Sâni 1329 (11 Aralık 1913), Sayı 12, s. 181.

Galatasaray üçüncü takım kaptanı Siret Bey (top önünde olan).

Bu mesel İngilizceden başka bir lisana tercüme edildiği [zaman] ne kadar sui-tefehhüme [mana kaybına] uğruyor.

Daha serbest tercüme edeceğim: "Daima çalışmak ve asla dinlenmemek hiçbir kimseye yaramaz." Sıhhat ve zevkin halelden vikâyesi matlup [hastalıklardan korunması arzu ediliyor] ise çalışmakla beraber eğlence ve bedenî harekât icrası lüzumu aşikârdır. Çalışmaktan yorulan genç Türk kızının ara sıra tekrardan ibaret olan sinematograftan başka eğlenceler arzusunda bulunacağı itikadındayım. İngiltere'de kızlar ve çocuklar için oynayacak mahalleri olmayan pek az büyük bahçelere tesadüf edilir. Cidden şayan-ı temaşa [görülmeye değer] olan ve pek çok güzel bahçeleri bulunan İstanbul'da neden spor yapılmadığı suali vârid-i hatır oluyor [hatıra geliyor]. Lazım olan araziye malik olduktan sonra bunun derununda [içerisinde] üzeri kum füruş edilmiş [döşenmiş] bir satıh vücuda getirmek ne güçtür ne de pahalıdır. Bundan başka bunun sıhhat üzerindeki tesir-i azîmi [büyük etkisi], arkadaşların davetiyle oynanmaktan hissedilen zevk-i ruhani, pahasını tediyeye ma-ziyade kâfidir [maliyetini fazlasıyla ödemeye yeterlidir].

Bu hususta daha ileriye vararak bu gibi oyunlar için bir "Kadınlar Kulübü" teşkil ve tesisini teklif edeceğim.

Büyük bir bahçesi olup, onun birkaç metre murabbanı [parçasını, köşesini] bu hususa tahsis etmek lütfunu ihtiyâr edecek [ayıracak] bir kimse çıkmasa bile böyle bir arazinin elde edilmesi[nin] güç olmadığı fikrindeyim. Bu fikre iştirak edecek kadınların hisselerine isabet edecek miktarın nısfını [yarısını] evvelce tediye etmeleri [ödemeleri] ricasında bulunarak lazım-ı malzemeyi yani ip ve topları satın almak kalır.

Tenis oynamak için başı açık bulundurmak da lazım değildir. Bilakis güneşin şiddetinden muhafaza için örtmek iktiza eder [gerekir]. Herhâlde İslam kadınlarının kullandıkları başörtüleri, bizim İngiltere'de giymeye mecbur bulunduğumuz şapkalardan çok iyidir ve o kadar tez bozulmaz.

Türk kadınları ile kızlarının teşviki için oyunu tecrübe etmek üzere oynamaklığın kâfi olduğuna kâilim [zannediyorum]. Bundan başka sıhhatlerine ziyadesiyle yardım eder.

Madam Erudi Tullio[13]

13. Madam Erudi Tullio, "Türk Kadınları-Spor", *Kadınlar Dünyası*, 19 Haziran 1914, Sayı 146, s. 5, 6.

Osmanlı İstanbul'unda yaşayan kız öğrenciler bu dönemde spor faaliyetlerinde daha sık görülmeye başladılar. 22 Mayıs 1914 tarihinde donanma menfaatine yapılan bir müsamerede kız çocukları erkek arkadaşlarıyla birlikte "İğne-iplik" adı verilen bir oyun-koşu müsabakası yaptılar. Programın diğer önemli bütün faaliyetlerinde erkekler yarıştı:

> Dünkü Müsabakalar
>
> Dün Kadıköy Ünyon Kulüp'te Osmanlı Donanma Cemiyeti menfaatine Kadıköy merkez şubesi tarafından bütün idman kulüp ve oyuncularının iştirakiyle müsabakalar tertip edilmiştir. Oyun mahalli hıncahınç dolu idi...
>
> ... Dokuzuncu müsabaka kız ve erkek çocukların iğne iplik yarışı. Bu yarış latif olmakla beraber mühim idi. Yüz metre mesafenin ellinci metresinde erkek çocuklar ellerinde iki ipek mendil ile durmakta iken koşarak bunların yanına gelen kız çocuklar, erkeklerden kumaşları alıp birbirine iyice diker gibi hep birlikte yüz metre mesafeyi ikmâl etmişlerdir.
>
> Bu yarışta birinciliği Kadıköy Numune Rüştiyesinden Besime Hanım ile Cevdet Efendi, ikinciliği yine aynı mektepten Vecihe Hanım ile Suad Efendi kazanmışlardır...[14]

YWCA'nın Suadiye'de açtığı yaz kampında kız talebe ve öğretmenleri bir arada. (Cengiz Kahraman Arşivi)

Birinci Dünya Savaşı sırasında spor faaliyetlerinin bir miktar azalsa da tam manasıyla bir durakla-ma dönemi geçirdiği söylenemez. Hatta savaş yıllarına değin hiç görülmemiş idman bayramları 1916 ve 1917 gibi harbin en şiddetli senelerinde tertip edildi. Selim Sırrı Bey'in müdürlüğünü yaptığı Dârülmuallimin (Erkek Öğretmen Okulu) öğrencilerinin katıldığı iki büyük idman bayramı Kadıköy'deki Union Club'de düzenlendi.

Bu bayramlardan ilki 12 Mayıs 1916 tarihinde yapıldı. Bu faaliyetlerde kadın sporcular yer almadı. Ertesi sene 11 Mayıs'ta ikincisi tertiplenen spor bayramına bu sefer kız mektepleri seyirci olarak alındılar.

Savaşın sona ermesi ve mütarekenin imzalanmasını takiben 13 Kasım 1918 tarihinde İstanbul fiili olarak işgal edildi. İtilaf Devletleri orduları tarafından gerçekleşen bu işgalden bir müddet sonra

14. "Dünkü Müsabakalar", *Sabah*, 23 Mayıs 1914, s. 3.

Amerikan YMCA ve YWCA (Genç Erkekler ve Kadınlar Hristiyan Birlikleri) İstanbul'da teşkilatlandılar.

Bu teşkilatlanma neticesi kadınlar için Beyoğlu Sıraselviler'de bir şube açan YWCA, şehirde her milletten ve dinden kadınlara meslek kazanmaları, lisan öğrenmeleri ve spor yapmaları için imkânlar sundu.

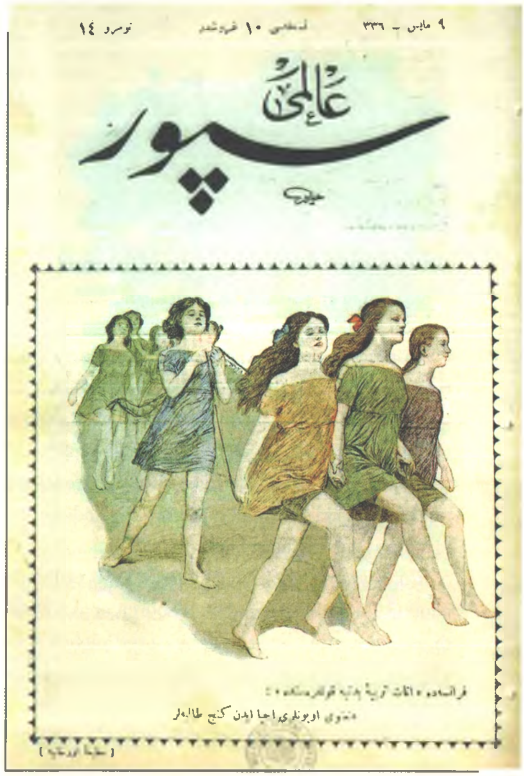

Spor basını yabancı ülkelerden örnekler vererek Türk kadınlarını da spora teşvik ediyordu: "Ananevi oyunları icra eden genç talebeler."

20'li Yıllar...

Bu faaliyetlere Müslüman-Türk kadınlar da iştirak ettiyse de basında çok fazla karşılığını bulacak önemde değildi. *Spor Âlemi* mecmuasının 11 Mart 1920 tarihli nüshasında Ahmed Robenson imzasıyla yayımlanan "Kadınlarda Spor" başlıklı bir makalede Türk kadınlarının spor hayatında hiç görülmediğinden yakınılıyor ve Avrupa'dan örnekler verilerek onların da spor hayatında faal olmaları arzu ediliyordu. Türkiye'de sporun gelişimine büyük katkıda bulunan Robenson, İstanbul'daki kadınlardan icra etmekte oldukları faaliyetleri dergiye bildirmelerini rica ediyor ve onları spora teşvik ediyordu:

Maalesef Türk kadın hayatında değil... Bunu kim bilir, ne zaman işiteceğiz. [Göreceğiz tabirini bit-tabi istimâl[15] etmedik]. Öyle temenni ederiz ki, hiç olmaz ise (...)[16] tarzında gezinmeler, yürümeler, kürekçilik, tenis ve saireden spora başlasınlar ve güzel yetişsinler.

Avrupa'da kadınların âdeta erkeklerin giydikleri elbise ile futbol oynadıklarını herhâlde bilenlerimiz çoktur. Bunu birdenbire bizimkilerinde görmek muhâl-i temenni [imkânsız istek] olduğundan şimdilik boş olan bu gibi ümitlerin fiile konması uğraşacak delilerimiz yoktur. Bununla beraber kadınlar kendi aralarında ve erkeklere görünmeden birçok sporla-

15. Göreceğiz tabirini elbette kullanmadık.

16. Yabancı bir terim olmalı. Baskıda silik de çıktığından tam olarak okunamadı. Fotine gibi okundu.

rı yapabilirler ve niçin yapmasınlar? Mesela yüzme, tenis hatta hatta [görünmemek şartıyla][17] hokey, futbol...

Hanımlarımızın bir kısmı olsun yapacakları sporlardan gazetemizi haberdar etmek lütfunda bulunurlarsa, diğerlerini teşvik etmek üzere teşebbüs ve muvaffakiyetlerini maa'l-iftihar [iftiharla] derc-i sütun edeceğimizi [yer vereceğimizi] beyan ederiz...[18]

Gerek İstanbul'un işgali gerekse Cumhuriyet'in ilk senelerinde kadınlar arasındaki spor faaliyetleri mekteplerle sınırlı kaldı. Amerikan ve Fransız kolejlerinde okuyan kız talebe, diğer mekteplere göre daha nitelikli spor dersleri görüyordu.

Örneğin Galatasaray'ın o dönemdeki meşhur santrforu Kemal Farukî Bey'in kız kardeşi Zekiye Hanım, Saint Benoit Lisesi'nde teşkil ettiği basketbol ve voleybol takımlarının kaptanlığını yapıyordu. Tam bir atlet-komple olan Zekiye Farukî, Galatasaray Kulübü'nün yüzme ve kürek takımlarında da yer alıyordu.

Aynı dönemde Alman Lisesi kızları da basketbol ve voleybol takımlarını kurmuşlar YMCA'nın Beyoğlu jimnastikhanesinde, bu teşkilatın oluşturduğu takımlarla müsabaka yapmaya başlamışlardı.

Türkiye'de bunlar yaşanırken, Amerika Birleşik Devletleri ve Avrupa'da kadınlar arasında ilk uluslararası yarışmalar düzenlenmeye başlamıştı. Bi-

Bilinen ilk kadın basketbol ve voleybol oyuncusu Zekiye Farukî Hanım.

rinci Dünya Savaşı sırasında erkeklerin yokluğunda sorumluluk alarak çalışma hayatına atılan ve sosyal yönden büyük gelişim gösteren Batılı kadın, spor faaliyetlerinin icrasında da oldukça mesafe katetmişti.

1921 senesinde Monaco'da ilk kadın gayriresmî olimpiyat oyunları tertip edildi. Fransa, Birleşik Krallık, İsviçre, Norveç ve İtalya'nın katıldığı oyunlarda atletik faaliyetlerde yüze yakın kadın atlet yarıştı.

Esasen 1900 senesinde Paris'te düzenlenen 2. Olimpiyat Oyunları'ndan itibaren kadın atletler de olimpiyat oyunlarında boy göstermişlerdi. Bununla birlikte 1924 Paris Olimpiyat Oyunları'na kadın

17. Ahmed Robenson, kadınların hele hele Müslüman kadınların futbol oynamasının o devirde hiç de hoş karşılanmayacağını gayet iyi biliyordu. Erkeklerin dahi baldırı-çıplak bir vaziyette top oynamaları belli bir kesim tarafından pek ayıplanıyor ve tenkit ediliyordu.

18. Ahmed Robenson, "Kadınlarda Spor", *Spor Âlemi*, 11 Mart 1336 (11 Mart 1920), Sayı 10, s. 136.

atletlerin alınmayacağı söylentileri Fransız atlet Alice Joséphine Marie Milliat'ı harekete geçirdi. Milliat, Uluslararası Olimpiyat Komitesi'ne bir cevap olarak, aynı şehirde sadece kadınların iştirak edeceği bir olimpiyat tertip etti.[19]

1922 senesi Ağustos ayında Paris'te düzenlenen yarışlara Büyük Britanya, Fransa, Amerika Birleşik Devletleri, Çekoslovakya ve İsviçreli kadın sporcular iştirak etti. Bu oyunlar daha sonra Kadınlar Dünya Oyunları adıyla 1926'da İsveç Gothenburg, 1930'da Prag'da düzenlendi. Gothenburg'daki oyunlarda ilk defa basketbol ve hazena (Çek hentbolu) programa alındı.

Yurtta ise Selim Sırrı Bey, İsveç usulü jimnastiğin kadınlara faydası konulu makaleler yazıyor, kadınlarda beden terbiyesinin önemine dikkat çekmeye çalışıyordu. Basında da aynı mealde, spor yapan kadının güzelleşeceği, hayat yolunda erkeğin yanında daha kuvvetli ve sıhhatli kadınların bulunmasının memleket açısından da iyi olacağına dair spora teşvik edici yazılar yayımlanıyordu.[20]

Bütün bu teşvik edici yazılara rağmen sıradan kadınların spora olan ilgisi çok düşüktü. Bunun hem psikolojik hem sosyolojik hem de ekonomik nedenlerinin yanında, erkek egemen bir sahada varlık vücuda getirmek özellikle eğitim ve ekonomik seviyesi düşük kadınlar açısından hayli güç bir işti. Muhafazakâr aile yapısı da buna eklenirse kadınların sosyal ve spor vadilerinde varlık gösterme lerinin önündeki engellerin ne kadar büyük olduğu anlaşılabilir.

19. Bu söylentiler daha sonra asılsız çıktı ve kadınlar 1924 Paris Olimpiyat Oyunları'nda mücadele ettiler.

20. Baskın görüş kadınların spor yapıp özgürleşmelerinden ziyade, memleket ve erkekler için sağlıklı kadın yaratma arzusundan ibaretti. O devirde kadınların bir birey oldukları ve özgür iradeleriyle vücutlarını ve fikirlerini geliştirmek isteyecekleri pek düşünülmüyor, akla getirilmiyordu.

Cumhuriyet'in İlanından Sonra İstanbul'da Kadın ve Spor

Cumhuriyet'le birlikte işler bir miktar değişti. Kadınlar özgür birer birey olma yolunda az da olsa mesafe katetmeye başladılar. Örneğin mektep talebesi kızlar için hayat başka bir yönde akıyordu. Onlar spor yapıyor ve açık fikirli öğretmenleri yardımıyla anneleri ve anneannelerinden çok daha özgür ve farklı bir kuşak olarak yetişiyorlardı. Kız Liseleri arasında 1924 senesinde düzenlenen bir spor bayramı buna en güzel örnek olsa gerek:

> Dünkü Spor Müsabakaları-Kız Liseleri İdman Bayramı
>
> Dün Kadıköyü'nde, İttihat Spor Çayırı'nda kız liseleri talebâtı [öğrencileri] arasında ilk defa olarak bir idman bayramı yapıldı. Müsabakalarda birçok hanımlarla, birkaç mebus ve davetli olan bazı erkekler hazır bulundular.
>
> İdman bayramına saat iki buçukta askeri mızıkasının çaldığı yürüyüş marşıyla bir resm-i geçit yapılarak başlandı.
>
> Pek muntazam olan resm-i geçitte, bilhassa İstanbul, Çamlıca, Kandilli Liselerinin yürüyüşü muntazam idi. Bundan sonra yapılan harekât-ı bedeniyede Çamlıca Lisesi birinciliği aldı.
>
> Müteakiben müsabakalara geçildi. Sürat müsabakasında Ortaköy Lisesi'nden Mehpare Tevfik

Hanım birinci geldi. İğne iplik müsabakasını Kandilli Lisesi'nden Emine Hanım kazandı.

Voleybol müsabakası Erenköy takımının galibiyetiyle neticelendi.

Kaşık içinde yumurta yarışı Erenköy Lisesi'nden Vedide Hanım tarafından kazanıldı. El arabası yarışında Üsküdar Sanayi'den Selma Mazhar Hanım birinci geldi. 100 metre çember yarışı Selçuk Hatun Lisesi'nden Leman Hanım tarafından kazanıldı. Çuval yarışında Erenköy'den Aliye Emin Hanım birinci geldi. Bundan sonra, müsabakalarda birinciliği kazanan talebe hanımlara kupalar tevzi edilerek idman bayramına nihayet verildi.[21]

Aynı yılın son ayında *Spor Âlemi* mecmuasında "Kız Mekteplerimizde Spor" başlığı altında bir makale yayımlandı. Makalede Avrupalı şampiyon kadın tenisçilerin ve atletlerin isimleri sayılıyor ve bizim tarafta neden bu gibi kadın sporcuların yetişmediğinden yakınılıyordu.

Makalenin ikinci kısmında ise Moda Kayık Yarışları ve Kız Liseleri İdman Bayramı dışında, kadınların başkaca bir faaliyette bulunmadıklarından şikâyet edilmiş:

Galatasaray'ın erken dönem kadın atletlerinden Vesime Hanım. (Mehmet Yüce Arşivi)

Kız Mekteplerimizde Spor

Avrupa'da kadınlar arasında spor oldukça uzak bir mâziye aittir. Harpten evvel, tenis, golf oynayan kadınlar, kürek çekenler, yüzücüler vardı. Bununla beraber o zamanlar pek o kadar umumî olmayan spor, harpten sonra hadd-i azamisini [son derecesini] bulmuştur. Şimdi kadınlar her sporu tatbik etmekte, futbol, ragbi, tenis, denizcilik, yüzücülük gibi sporlardan maada [başka] her erkeğin yapamayacağı tayyarecilik ve saire gibi kısımları da merak etmişlerdir.

Avrupa'nın birçok yerlerinde kadınların hususi şampiyonaları, turnuvaları olduğu gibi, teniste bir Tilden'e, Anderson'a, Koşe'ye mukabil, bir Suzan Lenglen, Mallory, Mayken, koşuda bir Matmazel Ganibu, mukavemette bir Nuvo, denizcilikte bir Suzan ve Retiz Lunureman gibi şampiyonları vardı.

Bilardoyu da bir spor addedecek olursak, onda da bir Matmazel Şeryera gibi bir şampiyona malik

21. "Dünkü Spor Müsabakaları- Kız Liseleri İdman Bayramı", *Tasvir-i Efkâr*, 24 Mayıs 1340 (24 Mayıs 1924), spor sütunu.

Amerikan Kız Koleji talebesi 1920 senesinde okul bahçesinde basketbol oynuyor. (Robert Kolej Arşivi)

olan kadınlık âlemi harpten sonra her şeyde olduğu gibi sporda da ne kadar terakki ettiğini [ilerlediğini] göstermektedir. Avrupa'da bu kadar rağbet gören spor maalesef bizde kadınlarımız arasında daha pek iptidaidir. Harpten sonra kadınlarımızda spor merakı hatve-i terakki [gelişim adımları] emareleri göstermektedir. Kortlarda beyaz eteklikleri ve zarif beyaz örtüleriyle tenis oynayan hanımlarımız futbola da merak ettiler. Mühim maçlarda seyircilerin en ön safını sportmenleşmiş hanımlarımız teşkil ediyorlardı. Geçen sene iki mühim müsabaka hanımlarımızdaki sporu teşvik etmeye vesile oldu. Biri Moda Kayık Yarışları, diğeri Kız Mektebleri İdman Bayramı.

Moda kayık yarışlarında büyük bir isabetle hanımlarımıza birkaç numara tefrik edilmişti [ayrılmıştı]. Kız Mektepleri İdman Bayramı ise bilhassa talebat [öğrenciler] arasında büyük bir rağbet hissi uyandırdı. Oynayanlardan birçok genç kızlar çalıştıkları taktirde ihmâl edilmeyecek neticeler elde edeceklerini ispat ettiler.

Mehpare Tevfik Hanım koşuda yüksek bir kabiliyete malik olduğunu gösterdiği gibi, o günün voleybol şampiyonu Erenköy Lisesi takımı, birçok erkek liseleri takımları ile boy ölçüşecek hatta yenebilecek bir kabiliyette de olduğunu ispat etti. Fakat bu iki müsabakadan sonra bu spor hayatı söner gibi oldu. Biz bunu hanımlarımızın mahirane ciddi çalıştıklarına hamledeceğiz. Filhakika, Erenköy Lisesi'nin bu seneki Mektepler Bayramı için hummalı bir faaliyetle çalıştığını işitmekteyiz. Muhterem Burak Bey'in gayretiyle yakında bir tenis kortuna malik olacak olan Erenköy Lisesi talebatı, aynı zamanda voleybol ve atletik sporlarda çok çalışmakta imişler. Herhâlde şampiyonluğu kolay kolay bırakmayacak olan Erenköy takımı diğer liseler için ciddi bir rakiptir. Atletizmde de geçen senenin şampiyonlarından Mehpare Tevfik ve

Aliye Hanımlar gibi vücutlara mâlik olan ve başta Burak Bey gibi gayur [gayretli] bir muallim bulunan Erenköy'ün bu sene mektepler müsabakasında pek çok şeyler yaratacağını ümit ediyoruz...[22]

Basın bir yandan kadınların spor yapmadığından şikâyet ederken bir yandan da spor yapmaya çalışan kadınları eleştirmekten geri durmuyordu. Taksim-Galatasaray arasında sokak koşusu yapan Kadıköylü iki genç kız hakkında söylemediğini bırakmayan bir makale, o dönemin bakış açısını anlamamız açısından çok önemli. Basının takındığı bu iki yüzlü tavır, kadınların spora neden mesafeli yaklaştıklarına en sağlam delillerden biri olsa gerek:

"Türk Kadınının Spordaki Mevkii

Avrupa'da spor hayatına kadınların nasıl iştirak ettiklerini her vesilede naklediyoruz. Bizde kadınlığın hâli, istikbâli ne olmalıdır, bunu bu sütunlarda mütalaa etmekliğimiz kabil değildir. Bu daha ziyade memleketin içtimayatçılarına ait bir meseledir. Geçirdiğimiz inkılap senelerinde kadınların hayattaki mevkii, mektep ve dârülfünûn meseleleri her gün münakaşa ediliyor. Yine o inkılabın pek tabii bir neticesi olmak üzere, kadınlıkta bu münakaşalara sebep olacak müspet ve menfi birçok şeylerin tezahürü de görülüyor. Fakat elbet bir gün gelecek bu ifraza [aşırılığa] ve teferruata doğru raks eden vaziyet tabii bir mecra edinecek, kadınların da mevkii kat'i bir şekilde takarrür edecektir [kararlaştırılacaktır]. O zaman biz de anlayacağız ki, Türk kadınları da Avrupalılar, Amerikalılar gibi futbol takımları, basketbol, hokey kulüpleri teşkil edebilecekler mi, yoksa edemeyecekler mi? Bizimkiler de onlar gibi sokaklarda, spor meydanlarında koşuşacaklar mı, denizcilik, otomobilcilik, bisikletçilik yarışlarına iştirak edecekler mi, edemeyecekler mi? Müstakil [bağımsız] Türk kadınının hayattaki mevkiine göre tekmil bu suallerin cevabı kendiliğinden verilecektir.

Şimdilik muhakkak olan bir şey var ki, terbiye-i bedeniye kadınlar için de erkekler kadar lazımdır. Sade terbiye-i bedeniye değil, kadınlara yakışacak birçok sporlar da vardır. Mekteplerde genç kızlar da bedenî hareketler yaparlar, lavn tenis[23] oynarlar, yüzme yarışlarına giderler, kürek çekerler. Bütün bu hareketler, bu yarışlar, yine kadınlar arasında tertip edilecek müsabakalarda da daha umumi daha zengin bir şekilde yapılabilir. Bunlar, memleketin sıhhati ve kadınlığın istikbâli nokta-i nazarından [açısından] pek kıymetli şeylerdir. Çünkü sporun sıhhi olduğu kadar, belki daha ziyade içtimai fevaidi [faydaları] vardır.

Spor merakının Türk kadınları arasında intişarı [yayılması] en evvel bizi sevindirir. Bu hareketleri herkesten evvel alkışlamak isteriz. Fakat spor cereyanları, sade kadınlar arasında değil, erkekler arasında da iyi bir usul takip etmek şartıyla müfit olabilir [fayda verebilir].

Geçen gece Kadıköylü iki hanım Taksim'den Galatasaray'a kadar koşu yaptılar!

Sokak koşuları dünyanın her tarafında yapılır. Bu da bir nevi spor olmakla beraber, halkta spor merakının artmasına yardım etmek gibi hususi bir

22. "Kız Mekteplerimizde Spor" *Spor Âlemi*, 11 Kanûn-i Evvel 1340 (11 Aralık 1924), s. 15.

23. Lawn tennis, çim tenisi.

faidesi vardır. Galatasaraylı arkadaşların bu hususta bir iki senedir şayan-ı takdir hareketlerini görüyoruz. Onun gibi hanımlarımız arasında da spor hareketlerini alkışlamak vesilesini bulmak çok isterdik. Fakat Galatasaray'la Taksim arasında yapılan bu koşunun pek de ciddiyetle telakki edilemeyeceğini kayda mecburuz. Zira bu yarış mesela Ünyon Kulüp'te[24] yahut Stadyum'da[25] yani bir spor meydanında yapılmıyor, şehrin kalabalıktan uzak bir çayırda, Şişli'de yahut herhangi bir yerde tertip edilmiyor da acaba niçin Beyoğlu Caddesi'nde yapılıyor? Bu hanımlar sporun her sahasında rekor kırmışlar da iş sade kros kontruya[26] kalmış da denilemez. Çünkü Taksim'den Galatasaray'a yayan bile yürünse, bu mesafe herhâlde on iki dakika sürmez.

Binâen-aleyh, bu işin spor nokta-i nazarından hiç kıymeti olmadığı gibi, halkın telakkisi [bakış açısı] nokta-i nazarından da gayet yanlış bir hareket olduğuna kaniyiz. İki hanımın koşu yarışı yapmak için Galatasaray'la Taksim arasını intihap etmeleri [seçmeleri], öyle zannediyoruz ki, halka sporu sevdirmez, belki:

"Ya spor dedikleri şey bu mu imiş?" diye menfî tesirleriyle hâsıl eder.[27]

Basında "Spor ve Kadın" mevzulu çıkan yazılarda, kadınların hangi sporları yapabileceklerine dair yorumlarda da bulunuluyordu. Örneğin 1925 senesinde yayımlanan bir makalede kadınlar erkeklerle kıyaslanarak, mukavemete dayalı eskrim ve boks gibi sporları hatta bisiklet ve otomobil yarışlarını da yapmamaları gerektiğinin özellikle altı çiziliyordu. Kadınların hangi sporları yapacaklarına anlaşılan erkekler karar veriyordu:

Kadın ve Spor

... Uzun tetkikler ve tecrübelere istinat eden [dayanan] bu istatistik de bize pek güzel ispat ediyor ki, kadın erkek gibi herhangi bir sporu tatbik edemez.

Bünye nokta-i nazarından tetkik edilecek olursa, görülür ki, kadının azası [uzuvları] zayıf, nahif [çelimsiz] ve umumiyetle vücut narin ve her sadmeye [çarpmaya] tahammülü yoktur. Adalat [adaleler] ince ve teşkilat itibariyle erkekten çok dûndur [aşağıdadır]. Kadının bünyesi mukavemet ve yorucu sporlardan ziyade, neticeler veren sürate taalluk eden [ilişkili] sporlara daha müsaittir. Mesela bir kadını kılınç kullanmaya veya boksa alıştırmakla pek büyük bir netice elde edilemez. Her hususta uzun bir mukavemete ihtiyaç gösteren sporun bu şubelerinde hiçbir vakit bir kadın parlayamayacaktır.

Bisiklet ve otomobilcilik kadınlar için müsait değildir. Kadınlara sporda en muvafık kısım, bedii [estetik] jimnastiktir...[28]

Makalenin devamında kadınlar için en uygun sporların jimnastik, yüzme, tenis ve basketbol olduğu yazılmış. Basketbolun o dönemki algısı nezih, kibar ve insanı fazla yormayan bir spor olduğu yönündeydi. İlk ikisi doğru olmakla beraber, basket-

24. Kadıköy Union Club Stadyumu.

25. Taksim Stadyumu.

26. Cross country, kır koşusu, sokak koşusu.

27. "Türk Kadınının Spordaki Mevkii", *Cumhuriyet*, 5 Mart 1341, s. 5.

28. "Kadın ve Spor", *Spor Âlemi*, 12 Mart 341 (1925), Sayı 164, s. 13.

bolun dünyanın en yorucu sporlarından biri olduğu ve kadınların bu güç sporu fevkalâde bir başarı ile icra edecekleri sonradan anlaşılacaktı.

Kadınlara kapılarını açan ilk kulüpler arasında Galatasaray'ın müstesna bir yeri olduğu muhakkaktır. Sarı-kırmızılı kulüp 1925 Mart ayında, mütareke döneminde Amerikan denizcilerinin kullandığı Sailors Kulübü binasını kiralayarak parlak bir açılış töreni gerçekleştirdi. Bu tören sırasında Galatasaray'a mensup bütün spor şubelerinde faal olan sporcular resmigeçit yaptılar.

Kulübün kadın sporcuları da bu muazzam törende hazır bulunmuşlar ve törene katılan hemen herkesin ilgisine mazhar olmuşlardı. Galatasaray Terbiye-i Bedeniye Kulübü bu tarihten sonra kadın sporcularıyla da anılmaya başlandı:

> Sporcu Hanımlar
>
> Galatasaray kulübünün sporcu hanımları şüphesiz kulübün bütün şerefinde de hissedardırlar. Kadınlar arasında sporculuğu böyle kibar ve vakur görmek insanı sevindiriyor. Fakat bu sevinç o vakarın devamıyla başlar. Yoksa geçenlerde Kadıköylü iki hanımın Taksim'den Galatasaray'a kadar koşu yapmak bahanesi altında kendi kendilerini teşhir etmeleri gibi hadiseler spora karşı itimat ve takdir-i telkin edecek yerde bilakis nefret ve istikrah [iğrenme] tevlit eder [doğurur].[29]
>
> Yarın sporda Türk kadınlığı da mevki almak isterse, temenni edelim ki, sporda adali [kasa dayalı] bir inkişaftan [gelişimden] ziyade, terbiyevi bir feyz arasınlar. Bu feyzi vakar ve nezahet ile tetviç edebilsinler [taçlandırabilsinler].
>
> Galatasaraylı hanımlar şimdiki hâlde bu cereyanın ilk güzide numuneleridir. Denizciler kibar kıyafetleri, parlak nasiyeleri [alınları] ile en çok göze çarpan heyetti...[30]

Erken dönemde Türk kadınları için en uygun görülen spor dalı bedii (estetik) jimnastikti.

29. Kadıköylü iki genç kızın son derece masumane bir surette yaptıkları –sırf eğlence olsun diye de yapmış olabilirler– bu koşu *Cumhuriyet*'in spor muhabirine o kadar dokunmuş ki, hızını alamayarak Galatasaray'ın kadın sporcularından bahsedeceği yerde yine o mevzuya dönmüş.

30. "Galatasaray Kulübü Beyoğlu Salonu Küşadı", *Cumhuriyet*, 15 Mart 1341 (1925), s. 4.

Galatasaraylı kadın sporcular 1925 senesi Eylül ayında yapılan yüzme yarışlarında Kandilli-Anadolu Hisarı arasındaki mesafeyi katederek gayet başarılı oldular. Sevim ve İzzet Hanımlar bu zorlu yarış parkurunu başarıyla tamamladılar.

Kadınlar arasında ilk ciddi atletizm yarışması 12 Şubat 1926 tarihinde Kadıköy Union Club Stadyumu'nda yapıldı. Galatasara'yla birlikte kadın sporculara yer vermeye başlayan Fenerbahçe Kulübü'ne mensup atletlerin katıldığı bu müsabakalar, Atletizm Federasyonu İstanbul Mıntıkası Başkanı Unvan (Tayfuroğlu) Bey ve Galatasaray Terbiye-i Bedeniye Kulübü atletizm kaptanı, ünlü orta mesafe rekortmeni Ömer Besim (Koşalay) Beylerin nezaretinde ve federasyonun himayesi altında tertip edildi.

Türkiye kadın atletizm tarihi açısından bir milat olan bu tarihi günde, 60 metre ile 300 metre koşuları yapıldı:

> İdmancı Hanımlarımız Dün Bir Koşu Müsabakası Yaptılar
>
> Vaktiyle yani İttihat Spor Kulübü'nün devr-i ikbâlinde, orada bazı idman bayramları yapılırdı. O zamanlarda Kadıköy postasını yapan vapurlar, ilk seferlerinden, iyi bir gün geçireceğine emin, neşeli spor meraklılarını taşırlardı. İşte dün sabah da on vapuruyla Kadıköyü'ne giderken –o zamanlar kadar kalabalık değilse de– aynı memnuniyetle bu zahmetli sefere katlanan kafilelere tesadüf ettik. Her grubun yanında beş on dakika tevakkuf ederek [durarak], gazeteciliğin meşru ve makul mazeretine itizaren [mazur görülerek] cereyan eden mübahaselere sâmi olduk [işittik] ve öğrendik ki, sporcu hanımlarımızın ilk koşuları şerefine on saat uyku programı ile kuvvetli ökse, hürmetli gövde ihzarı prensibinden inhiraf eden [meyleden] pehlivanlar, ömründe ikinci defa olmak üzere İttihat Kulübü'ne giden Bakırköy sükkânı [sakinleri] da varmış. Bu gruplar arasında Boğaziçi'nden bile gelen atletizm müptelaları, akşamki baloda sabaha kadar dans eden ancak elbise değiştirip vapura yetişen koşu şampiyonları da gördük. Bir aralık günün kahramanı yanıma yaklaştı. Bu dünkü müsabakalarda muvaffakiyet ihraz eden bir hanım kız zannedilmesin. Muhatabımız, sahaya dünkü müsabakaların baş mürettibi [tertipleyicisi], Galatasaray'ın çikolata renkli atletizm kaptanıdır. Bütün bu şehir gruplarını işaret ederek dedi ki:
>
> "Memleketimizde atletizmin değersiz bir meta olduğunu iddia eden o [zat] nerede, gelsin de görsün. Bu meraklılar hep İttihat Spor Kulübü'ne gidiyor."
>
> Saat on bire doğru İttihat Spor Kulübü'ne vasıl olduğumuz zaman, orada belki spor meraklısı lakin muhakkak bu fevkalâde günün cazibesine kapılmış hatırı sayılır bir kalabalık gördük. Sade bu kadar değil: Senenin mahdut [sınırlı] günlerinde yapılan bir iki atletizm müsabakasında, hatta İstanbul birincilik müsabakalarında bile görmeye alışmadığımız gazeteci ve fotoğraf bolluğu vardı. Artık faaliyet-i saha ve saatine dâhil olmuştuk.
>
> Ömer Besim Bey sağa sola koşuyor, kâh bir iki heveskârın son tereddütlerini izale etmek için kendilerine uzun bir tecrübe ve hudutsuz bir spor muhitinin bahşettiği salahiyetle bir iki nasihat, iki üç teşvik kelimesi tevcih ediyor kâh büyük kapıya kadar koşarak, madalyaları getirecek arkadaşını karşılamak istiyordu.
>
> İşte madalyalar geldi. Hazırlanan sporcu hanımlarımız, arkadaşları arasında sahaya çıktılar.

"300 yarda kahramanları (sağdan), Nermin, Vasfiye, Emine, Mübeccel, Minnoş, Ruhet Hanımlar (Mübeccel Hanım bu yarışın birincisidir).

Şimdiye kadar muhtelif vesilelerle yapılan müsamerelerde cimkana, iğne iplik yarışı kabilinden müsabakalar gördük. Fakat bilâ-tereddüt söyleyebiliriz ki, muntazam bir saha, muayyen bir mesafe ve ciddi bir kadro dâhilinde yapılan kadın sporcularımızın ilk atletizm faaliyeti dün sabah cereyan etti. Dün yalnız erkeklerin değil, genç kızların da idmana olan fiili alakasını ispat itibarıyla sporun hakiki dostlarını sevindiren bir gündü.

Mevsimin âdem-i müsaadesi ve ilk tecrübe olmak dolayısıyla ancak iki müsabaka yapıldı. Bu iki müsabakada Galatasaray'ın ilk koşucu hanımı, Nermin Hanım bilhassa takdir edildi.

Birinci müsabaka- 60 metre dâhilinde sürat koşusu: Bu koşuya Nermin, Emine, Vasfiye hanımlar iştirak ettiler. Nermin Hanım 11 1/5'de birinci, yine Galatasaray'dan Emine Hanım pek az farkla ikinci geldiler.

İkinci müsabaka- 300 metre nim-i mukavemet [yarı mukavemet] koşusu: Buna Mübeccel, Nermin, Ruhet, Eliz, Münevver Hanımlar dâhil oldular. Fenerbahçe'den Mübeccel Hanım, ciddi idman etmiş bir sporcu tavrıyla ve bir dakikada birinci geldi. İkinciliği tedbirli bir koşudan sonra Nermin Hanım aldı.

Biz burada günün sporcularını idman spor ve nokta-i nazarından tenkit edecek, mesela sürat koşusundaki çıkışlarının gayr-i fenni olduğunu, koşularda fazla bir ceht [gayret] göstermediklerini söyleyecek değiliz. Bütün bu cihetler tecrübe ve azim sayesinde telafisi mümkün noksanlardır. Yalnız bir defa büyük bir haz ile kaydedeceğimiz bir nokta: 12 Şubat 926'nın Türk sporculuğu tarihinde sayılı ve kıymetli bir tarih olduğudur.

Müsabakaların neticesinde, emektar atletlerimizden Unvan Bey, Nermin, Mübeccel ve Emine

Hanımların bihakkın kazandıkları madalyaları tevzi etti.

Bir aralık ihtisasatını [duygularını] sorduğumuz Nermin Hanım:

"Bir haftadır idman yapıyorum. Koşuda hiç heyecan hissetmedim. Esasen birinci geleceğime emin bulunuyordum," dedi.

Ömer Besim Bey ise fevkalâde beşuş [güler yüzlü] bir çehre ile yarı şaka, yarı ciddi:

"Memleketimizde artık atletizmin temin-i revacı çaresini bulduk. Bundan sonra her müsabakamıza hanımlarımızı da iştirak ettireceğiz," dedi.

Sporculara bu kıymetli günü idrak ettiren Galatasaray, Fenerbahçe kulüplerimizi ve Galatasaray atletizm kaptanı Ömer Besim Bey'i samimiyetle tebrik ederiz.[31]

Galatasaraylı Emine Hanım ile Fenerbahçeli Mübeccel Hanım'ın tarihe geçtiği bu özel günden sonra kadınlar arasındaki spor faaliyetleri artarak devam etti.

Aynı senenin 21 Mayıs'ında Galatasaray Kulübü tarafından düzenlenen atletizm bayramında dört kadın atlet 50 metre koştu. Galatasaray Kulübü'ne mensup bu hanımların mücadelesi devrin önemli spor mecmualarından biri olan *Şa Şa Şa* tarafından okurlarına esprili bir biçimde nakledildi:

Galatasaraylıların Cuma Günkü Atletizm Bayramı

Hanımların Elli Metresi

Dört hanım diz çökmüş, "Acaba kimler?" demeye kalmadı, tabanca patladı. "Ay, birisi abandone ediyor [oluyor], kim o?" "Melike..."

Birinci Nermin 8 1/5'de, ikinci Emine, üçüncü Vâhide Hanımlar geldiler...[32]

Bu yükselmenin bir neticesi olarak İstanbul'da erkek ve kadınlar için beden terbiyesi hocası yetiştiren bir okul açıldı. Selim Sırrı Bey'in müdürlüğünü yaptığı okulda kız ve erkek öğretmen adayları için yabancı hocalar getirtilmişti. Kadın öğretmen adaylarını İsveçli Matmazel Nerman çalıştırıyordu.

Bu dönemde, beden terbiyesi, jimnastik, yüzme, atletizm ve tenis gibi sporlarda artık kadın sporcuların varlığından söz etmek mümkündü. *Cumhuriyet* gazetesi bu faaliyetleri teşvik amacıyla 1927 senesi Ağustos ayında kadınlar arasında bir yüzme müsabakası tertip etti. İstanbul'un birçok semtinden kalabalık bir katılımın olduğu yarışmanın en sevindirici yanı, Moda ile Fenerbahçe arasındaki parkuru bütün yüzücülerin tamamlamış olmasıydı:

Yüzme Yarışı

Dün kadınlar arasındaki yüzme müsabakalarımız yapılmış ve iştirak eden bütün hanımlar Moda ile Fenerbahçe arasını sürat ve muvaffakiyetle geçmişlerdir. Birinciliği 38 dakikada geçmek suretiyle İsmet Tahir Hanım kazanmıştır.

Cumhuriyet Kupası için hanımlar arasında yapılan yüzme müsabakası pek parlak oldu...

... On dört genç hanımın Moda'dan denize atlayıp Fenerbahçe'ye kadar yüzmesi de yine öyle emsalsiz bir manzara idi. Maarif Vekili Necati Bey de

31. "İdmancı Hanımlarımız Dün Bir Koşu Müsabakası Yaptılar", *Milliyet*, 13 Şubat 1926, s. 1.

32. "Galatasaraylıların Cuma Günkü Atletizm Bayramı", *Şa Şa Şa*, 27 Mayıs 1926, Sayı: 6, s. 2.

Ankara'dan gelerek motorla Büyükada'ya geçmiş, yarış sabahı Moda'ya uğramış ve gençliği spora teşvik mahiyetindeki müsabakalarımızı memnuniyet ve alaka ile takip ettiğini söylemiştir.

Moda'nın çok durgun, berrak sularında rengârenk başlıklar görüldü, yarış başlamıştı. Cumhuriyet Kupası yüzme yarışları bilhassa Kadıköy ve civarında alaka uyandırdı. Sandallar ve futalar yüzücüleri takip ediyor, bu sandalların her birinde hanımlar göze çarpıyordu. Menteşe mebusu Şükrü Kaya ve refikaları sandalla yarışı takip ediyor.

Hava çok güzel deniz çok durgundu. İlk dakikalarda önde Sarı-kırmızı bir başlık, peşinden İsmet Hanım geliyordu...

... Fenerbahçe'nin tam ucuna yakın bir yere bir Türk bayrağı dikilmişti. Hedef burası idi. İsmet Tahir Hanım ilk olarak buraya çıktı. Bir buçuk dakika sonra gelen Şaziment Hanım ikinciliği, ondan yarım dakika sonra gelen Matmazel Ada Corcişi üçüncülüğü, Suzan dördüncülüğü, Matmazel Hanriyette Alkandari beşinci, Beykoz'dan Matmazel Kasido, Fener'den Emine Hanım, Beylerbeyi'nden Nihal Hanım, Mühirlinida Hanım, Beylerbeyi'nden Kâmile, Meziyet Hakkı, Feriha Hanım, Müvdet Hanım, Matmazel Arus...

... Fenerbahçe sahillerine toplanan, sandallarla etrafa dizilen büyük bir kalabalık kendilerini hararetle alkışladılar. Fenerbahçe Belvü Gazinosu'nda çay ziyafeti verildi. Çaydan sonnra isteyenler dans ettiler. Birinciliği kazanan İsmet Tahir Hanım'a Cumhuriyet Kupası resmen verildi. İsmet Tahir Hanım Galatasaray kulübünün resmen mensubu olmamakla beraber en hararetli taraftarlarından biridir. Kendisi on altı yaşındadır. Büyükada'da Münim Tahir Bey'in kerimesidir. İtalyan mektebi-

جمهوریت

Moda-Fenerbahçe arasında açık deniz yüzme yarışını düzenleyen *Cumhuriyet* gazetesinin 27 Ağustos 1927 tarihli nüshasının birinci sayfası ve yarışı kazanan İsmet Hanım'ın kupasıyla birlikte fotoğrafı.

ne devam ediyor. Bütün hanımlar yarışı bitirdikleri için hepsine birer madalya verilecek.[33]

1928 senesinin spordaki en önemli faaliyetlerinden biri, Selim Sırrı Bey'in önderliğinde Türkiye'deki bütün "Cumhuriyet Mektepleri" nezdinde düzenlenen idman bayramlarıydı. İstanbul'daki idman bayramı bu faaliyetler arasında kuşkusuz en sükseli olanıydı. Taksim Stadyumu'nda binlerce

33. "Yüzme Yarışı", *Cumhuriyet*, 27 Ağustos 1927, s. 1.

1928 senesinde Taksim Stadyumu'nda icra edilen jimnastik şenliklerinden bir manzara. (İstanbul Araştırmaları)

kişinin izlediği bu muazzam gösteride kız ve erkek talebeler icra ettikleri başarılı performanslarıyla izleyenlere âdeta parmak ısırttılar.

İstanbul basını bu önemli faaliyeti birinci sayfasından ve büyük fotoğraflar eşliğinde okurlarına duyurdu:

> Dünkü İdman Şenliği Fevkalâde Bir İntizam ile İcra Edildi
>
> 11 Mayıs, dün vatanın her tarafında Cumhuriyet Mekteplerinin jimnastik şenlikleri içinde geçti. Türkiye'nin her şehrinde olduğu gibi İstanbul'da da bilumum kız, erkek, muallim, orta mektepleriyle liselerden mürekkep üç bin kişilik bir idmancı kütlesi, Taksim Stadyumu'nda toplanarak ve denilebilir ki, ilk defa olarak bir seyirci kalabalığı huzurunda terbiye-i bedeniye hareketine can verdi...[34]

1920'li senelerin ortalarından itibaren, Mühendis Mektebi voleybolcularını bünyesinde bulundurarak voleybolda şampiyonluklar yaşayan Fenerbahçe, 1929 senesinde de başarısını devam ettirerek İstanbul voleybol şampiyonluğunu kazandı. Bu şampiyonluğun en ilginç tarafı Sarı-lacivertli formayı mühendis bir hanımın da giyiyor oluşuydu. Sabiha Rıfat Hanım, Fenerbahçe erkek voleybol takımının yegâne kadın oyuncusu olarak 1929 şampiyonluğunda pay sahibi oldu:

34. "Dünkü İdman Şenliği Fevkalâde Bir İntizam ile İcra Edildi", *İkdâm*, 12 Mayıs 1928, s. 1.

Voleybol Finali

Voleybol şampiyonası finali dün Beyoğlu Amerikan Kulübü'nde Fener-Beşiktaş takımları arasında yapıldı. İstanbul voleybol şampiyonluğunu halledecek olan bu maçı seyretmek için kalabalık bir seyirci kitlesi toplanmıştı. Takımlar alkışlar arasında sahaya çıktılar. Senelerden beri İstanbul voleybol şampiyonluğunu kazanan Fenerbahçe ile onun daimi finalist rakibi Beşiktaş arasında cereyan eden mücadelenin çok alaka uyandırdığı, alkışların salonu titreten şiddetinden anlaşılıyordu.

Sahaya çıkan Fenerbahçe takımı final maçına şu kadro ile çıkmıştı:

Bedii, Yusuf, Aziz, Salih, Hikmet, Sıtkı. İhtiyatlar [yedekler] arasında resmî müsabakalara ilk iştirak eden Türk hanımı Sabiha Hanım da bulunuyordu...[35]

30'lu Yıllar...

1930 senesinde kadın sporcuların katıldığı en mühim faaliyet 23 Mayıs'ta Taksim Stadyumu'nda düzenlenen jimnastik şenlikleriydi. Bu organizasyondan başka kürek, yüzme ve atletizm dallarında kadın sporcular sahaya çıktılar. Aynı senenin 18 Temmuz'unda Galatasaray Kulübü tarafından düzenlenen atletizm yarışmalarında Bedia ve Nesrin Hanımlar kendi aralarında 200 ve 800 metre koştular.

Levanten hanımların spor faaliyetleri otuzlu senelerde de hız kesmeden devam ediyordu. Özellikle yaz aylarında tenis oynayan ve yüzen bu sporcular, çeşitli kurumlar veya gazeteler tarafından tertip edilen spor yarışmalarına da iştirakten geri durmuyorlardı.

Erkeklerin uluslararası spor yarışmalarında başarısız olmaları spor basını tarafından sıkça eleştirilirken, kadın sporculara memleket sporunun kurtuluşu için fevkalâde umut bağlanıyor, spor dergilerinin kapaklarında resimleri yayımlanıyor ve üzerlerine "Ümit Çiçekleri" gibi son derece naif başlıklar atılıyordu.

28 Ağustos 1931 tarihinde Rumeli Hisarı'ndan Kandilli'ye boğazı geçme yarışında iki Levanten kadın yüzücü de yer aldı. Matmazel Bürhmann ve Eva Alter boğazı 14 dakika civarında geçmeyi başardılar.[36]

Makalenin baş taraflarında da görüleceği üzere, çok eski tarihlerden beri düzenlenen İstanbul Tenis Şampiyonası 1931 senesinde de icra edildi. 30 Ağustos'ta oynanan final maçında Bayan Whittall[37] rakibi Matmazel Yaçikakis Yegero'yu mağlup ederek İstanbul tenis şampiyonu oldu.

Yüzme yarışlarında –Boğazı geçme başarısı da gösteren– Matmazel Eva Alter oldukça başarılıydı. 1932 senesi Eylül ayında yapılan yarışlarda birinci olarak bu sporun otuzlu senelerde sivrilen isimlerinin başında geliyordu.

Otuzlu yıllarda kadın sporcular kürek, yüzme, jimnastik, tenis gibi spor dallarında yoğunlaştılar. Atletizm dalında ise mektepler, sporcu öğrencileri için idman bayramları düzenliyorlardı. Örneğin

35. "Voleybol Finali", *İkdâm*, 13 Nisan 1929, s. 5.

36. Bu makaledeki bazı bilgilere Türkiye kadın spor tarihini araştıran Merve Dündar'ın yaptığı çalışmalarda elde ettiği bilgiler ve belgeler yardımıyla ulaşıldı.

37. Anlaşılan Whittall ailesinin hemen her kuşaktan kadınları bu sporu büyük bir başarı ile icra ediyorlardı.

Halet Çambel, Emine Sermet, Mina Urgan ve Belkıs Canfesçi Robert Kolej'de.

1935 yılında Alman Lisesi'nin Taksim Stadyumu'nda tertip ettiği spor şöleninde okulun kız öğrencileri atletizm ve jimnastiğin birçok dalında yarıştılar ve fevkalâde başarılı oldular.

1935 senesinde kadınlar sporda sadece yarışmacı sıfatı ile değil, idareci kimlikleriyle de bulunmaya başladılar. Memleket spor tarihinin bu ilk kadın idarecileri İstanbul doğumluydu. 1935 senesi Ocak ayında İnegöl İdman Yurdu başkanlığına seçilen Vâhide Hanım, Türkiye'de mevcut bir kulübün ilk kadın başkanı olarak tarihe geçti:

> Spor İdarecisi Bir Türk Kadını
>
> ... Bu mesai taksimi İnegöl'de büyük bir konuşmayı temin etmiş bulunuyor. Çünkü Türkiye'de kadınlara cemiyet hayatında yer verildiği gün, birinci ve ilk olarak bir kadın arkadaş spor kulübünde reis bulunuyor. Muallim Vâhide, İstanbullu olup, yüksek tahsil görmüş ve Galatasaray kulübünün eski azalarındandır.
>
> Türkiye'nin [bir] spor kulübünde ilk kadın reis Muallim Vâhide'yi tebrik eder ve mesaisinde muvaffakiyet dileriz.[38]

Yine aynı sene ağustos ayında Adana Seyhan Kulübü başkanlığına da bir başka öğretmen, Huriye Hanım seçilmişti. Bu iki örnek, kadınların otuzların ortalarından itibaren toplumsal alanda faaliyetlerini sıklaştırdığını gösteriyor.

İlk defa 1935 senesinde "Atatürk Günü" olarak düzenlenen 19 Mayıs gösterileri, 1936 tarihinden itibaren düzenli olarak kutlanmaya başlandı. Bu gösterilerde kız ve erkek gençler Taksim Stadyumu'nu dolduran kalabalığın önünde Mustafa Kemal'in Samsun'a ayak basmasını muazzam bir performans eşliğinde kutladılar.

1936 senesinde Nazi Almanyası tarafından tertip edilen Berlin Olimpiyat Oyunları, Türkiye kadın spor tarihi açısından önemli kilometre taşlarından biri oldu. İki kadın eskrimci Halet Çambel ile Suat Aşeni Fetgeri[39] Hanımefendiler Berlin'den önce Budapeşte'ye giderek orada antrenman yaptılar. Berlin'deki oyunlarda Suat Aşeni Fetgeri, seçme müsabakaları sırasında iki galibiyet ve beş mağlubiyet alarak grubunu beşinci sırada bitirerek elendi. Halet Çambel ise hiç maç kazanamayarak son sırada yer aldı. Buna rağmen bu iki kadın sporcumuz olimpiyatlara katılma ba-

38. "Spor İdarecisi Bir Türk Kadını", *Cumhuriyet*, 30 İkincikânûn 935 (30 Ocak 1935), s. 6.

39. Beşiktaş Jimnastik Kulübü'nün kurucularından Ahmed Fetgeri Bey'in kızıdır.

şarısı göstererek Türkiye spor tarihine geçtiler.

1919 senesinden başlayarak YWCA daha sonraları ise federasyonlar ve kulüp bünyeleri kanalıyla spor yapan kadınlar, 1930'lu senelerin ortalarından itibaren Cumhuriyet Halk Partisi tarafından kurulan Halk Evleri çatısı altında faaliyetlerine devam ettiler. Beyoğlu Halk Evi jimnastik salonu ve açık alanında voleybol ve basketbol da oynayan kadın sporcular bu sayede hem bir salona hem de yeni bir teşkilata kavuşmuş oldular.

Kadınlar, yine bu tarihlerde yukarıda sayılan sporlar haricinde erkeklerle birlikte yarıştıkları ender sporlardan biri olan binicilikte de adlarını duyurmaya başladılar.

Uluslararası yarışmalarda son derece başarılı müsabakalar icra eden Türkiye Binicilik Millî Takımı, bu sporun ülkemizde popüler hâle gelmesini sağlamıştı. Kadın ve erkeklerin birlikte yarıştığı nadir disiplinlerden olan engelli at biniciliği, İstanbul Sipahi Ocağı'nda düzenlenen yarışmalarla güncelliğini koruyor ve zaman geçtikçe daha fazla ilgi çekiyordu. Bunun neticesi kadın biniciler de parkurlarda gözükmeye başladılar.

Sipahi Ocağı'nda 16 Ekim 1938 tarihinde düzenlenen engelli at yarışında iki kadın binici Yoland Pikko ve Jale Hanım gayet başarılı parkurları ile göz doldurdular. Üzücü bir kazanın da meydana geldiği yarışta Jale Karabekir üçüncü olmayı başardı:

> Atlı Mâni Müsabakaları Muvaffakiyetle Yapıldı
>
> ... Bayan Yoland Pikko, Yüzbaşı Cevat Gürkan'ın yarım kan Arap Mebruke ismindeki kır atı ile yıldırım gibi bir parkur yaptı. Fakat ne yazık ki, sonuncu mânide [engelde] hayvan yuvarlandı. Genç kız atın altında kaldı. Bayıldı, hastaneye kaldırıldı. Sonradan haber verildiğine göre, kızcağız bir saat hastanede yattıktan sonra evine kaldırılmıştır.
>
> Birinci: Cavit Tulca (Doğan), ikinci Hasan Yücesoy (Şanlayk), üçüncü Jale Hacıbekir (Efe Kızı)...[40]

40'lı Yıllar...

Kırklı yıllar da otuzlardan farklı değil hatta olanakların daha kısıtlı hâle geldiği yıllar olarak geçti. Özellikle İkinci Dünya Savaşı'ndan kaynaklanan yokluklar arasında, kırkların ilk yarısı erkekler için olduğu kadar kadın sporcular için de zorluydu.

Bununla beraber mekteplerde voleybol ve atletizm faaliyetlerine devam edilirken, kadın sporcular mensup oldukları kulüplerin yüzme, atletizm ve kürek takımlarında yer almaya devam ettiler.

Atletizmde ilk resmî Türkiye rekorları 1941 yılında tespit edildi. Esasen bu seneden çok daha önce 1910'lu yıllarda dahi İstanbul'da yapılan atletizm yarışmalarında veya 1924'ten sonra erkekler arasında düzenlenen Türkiye birinciliklerindeki rekorlar da resmiydi. Ancak Atletizm Federasyonu 1941 yılını hakem sayısı, saha koşulları, çizgiler ve bunun gibi kriterler baz alınarak rekorlar nezdinde milat kabul etti.

Buna göre 1941 senesinde oluşturulan listede Türkiye kadın atletizm rekorları şu isimlerden oluşuyordu:[41]

40. "Atlı Mâni Müsabakaları Muvaffakiyetle Yapıldı", *Cumhuriyet*, 17 Birinciteşrin (Ekim) 1938, s. 6.

41. Bu liste atletizm tarihi konusunda çok kıymetli çalışmaları bulunan Şevket Erbay'dan alındı.

Kategori	Atlet	Rekor	Yılı
80 metre	Saibe Hanım	11"5	1941
100 metre	Melahat Erkmen	14"4	1938
80 m engelli	Marika Stratiyadis	15"2	1939
200 metre	Nermin Tek	37"8	1930
800 metre	Kadriye Hanım	3'11"0	1937
Uzun atlama	Hale Taylan	4,37 m	1941
Yüksek atlama	Marika Stratiyadis	1,28 m	1941
Gülle atma	Selma Atam	8,69 m	1941
Disk atma	Bayan Prodromidu	19,34 m	1941
4 x 100 m bayrak	(Selma-Hale-Jale-Fehamet)	58"9	1941
Triatlon	Nermin Tek	439 puan	1941

İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra 1948 senesinde Londra'da yapılan Olimpiyat Oyunları'na Türkiye'den iştirak eden tek kadın sporcu, henüz on altı yaşında ve Galatasaraylı futbolculardan Ali Teoman'ın kızı olan Üner Teoman'dı.

Üner Hanım Ankara'da iştirak ettiği yarışlarda son derece başarılı dereceler alınca Millî Takım'a seçilerek Londra'da 100 metre sürat koşusu kategorisinde yarıştırıldı. Bu genç sporcu, serisinde başarılı olamayarak ilk tur seçme müsabakalarında elendi.

O yıl 12,9 saniye ile kırdığı 100 metre Türkiye rekoru, altı sene sonra Türkiye'nin gelmiş geçmiş en başarılı atletlerinden biri olan Aycan Önel tarafından ancak 1954 senesinde kırılabildi.

Ülkemizde kadın basketbol takımı kuran ilk kulüp Galatasaray'dır. Galatasaray'ı Dağcılık Kulübü (TED) ve daha sonra Şişli ve Beyoğlu gibi ekalliyet kulüpleri takip ettiler. Kadınlar arasında tertip edilen ilk kulüp müsabakası Galatasaray ile Dağcılık Kulübü arasında 1941 senesi Nisan ayında oynandı.

50'li Yıllardan Bugüne...

İstanbul kadınlar arası voleybol ve basketbol ligleri 1950'li yıllarda başladı. Lig maçlarına Galatasaray, Dağcılık Kulübü, Fenerbahçe, Modaspor ve İstanbul Üniversitesi kadın basketbol takımları katıldı.

Voleybolcu kadınların ilk uluslararası deneyimi ise 1957 senesinde İstanbul'da düzenlenen turnuvayla başladı. Ayten Salih, Nazmiye Kor, Güneş Çapa, Seta Yağcıoğlu, Ayda Caner, Seda Acudoğlu, Gülçin Eroğlu, Siray Arca, Fatma Egemen, Tomris Göksan ve Neyzin Mutlubaş'tan oluşan İstanbul Karması ilk müsabakasını 4 Mayıs 1957 tarihinde Sofya Karması ile yaptı.

Kadınlar uluslararası yarışmalarda teniste de gayet iddialıydılar. Örneğin 1947 senesinde yapılan uluslararası bir turnuvada Bahriye Musluoğlu birincilik kazandı. Bu tarihten sonra düzenlenen turnuvalarda pek çok kadın tenisçi başarılı performanslar gösterdiler.

1960 yılında Roma'da düzenlenen Olimpiyat Oyunları'nda üç kadın atlet yer aldı. Bu atletler içinde en ünlüsü kuşkusuz Aycan Önel'di. Aycan Hanım oyunlarda başarılı olamamasına rağmen Türkiye atletizm tarihinin en başarılı kadın sporcularının başında geliyordu.

1933 senesinde Çorum'da doğan Aycan Önel, Türkiye şampiyonalarında tam 29 birincilik aldı. 100 metre, 200 metre, disk atma, gülle atma, uzun atlama, pentatlon ve 80 metre engelli branşlarında şampiyonluk yaşayan Önel, Galatasaraylı efsanevi atlet Cahit Önel'in eşiydi. Balkan Şampiyonası'nda iki bronz madalya kazanan bu kıymetli atlet, tüm zamanların en fazla yarışma kazanan ve rekor kı-

1964'te kurulan Basketbol Kadın Millî Takımı, ilk maçlarını Batı Almanya ve Avusturya'da yaptı. Sporcularımız Almanya seyahati öncesinde Sirkeci Garı'nda şık kıyafetleri ve çantalarıyla foto muhabirlerine poz vermişler. Soldan sağa üst sıra: Maral Ülkümen, Ayşe Ülkümen, Sabiha Kıpırdar, Aynur Kıranyaz, Emen Engin. Alt sıra: Sahire Kolcu, Sürmeli Gültekin, Meryem Yenigün, Sevim Sayın, Nuray Karakuş, Ferhan Atlı, Alev Adison. (Özcan Kutluata Arşivi)

ran atletlerinden biri olarak tarihte müstesna bir yer edindi.

Roma Olimpiyat Oyunları'na Aycan Önel dışında Gül Çiray ve Canel Konvur da katıldı. Gül Hanım 800 metre koşarken, Canel Konvur yüksek atlama branşında yarıştı.

Türkiye kadın atletizm tarihinde ilk madalya kazanan atletimiz 1955 senesinde İstanbul'da düzenlenen Balkan Atletizm Şampiyonası'nda kadınlar gösteri kategorisinde 100 metrede Aycan Önel ve 800 metrede Sevim Çilingir'in aldığı bronz madalyalardır. Bu yarışlar gösteri amaçlı olduğundan madalyalar da gayriresmî sayıldı.

Kadınlarda ilk resmî madalyayı 1958'de Sofya'da düzenlenen Balkan Şampiyonası'nda 800 metrede birinci gelen Gül Çıray kazandı. Bu aynı zamanda uluslararası resmî bir şampiyonada kadınların millî formayla kazandığı ilk altın madalya olarak tarihe geçti.

1964 yılında ilk defa teşkil edilen Türkiye Kadın

Basketbol Millî Takımı şu oyunculardan oluşuyordu: Sevim Sayın (Kaptan), Emen Engün, Ferhan Atlı, Alev Adıson, Meryem Yenigün, Sahire Kolcu, Meral Ülkümen, Aynur Kıranyaz ve Ayşe Ülkümen.

Bu tarihten sonra Almanya, Avusturya ve İran ile ikili temaslarda bulunan kadın basketbolcular, 1966 senesinde Yugoslavya'da yapılan Balkan Şampiyonası'na da iştirak ettiler.

Basketbol Kadın Millî Takımı 1966 senesi Ekim ayı başlarında İran'la Tahran'da özel bir müsabaka yaptı. Bu müsabakadan önce kadın milliler Ankara Selim Sırrı Tarcan Spor Salonu'nda kampa girdiler. Kampa hiçbir surette erkek gazeteci dahi sokulmuyordu. Kampın müdürlüğünü Basketbol Federasyonu Başkanı Faik Gökay'ın karısı bizzat yapıyordu. Bu hadise spor mecmualarında pek de naif olmayan esprilere konu oluyordu:

> ... Kampın müdürlüğünü Gökay'ın eşi yapıyor ve kızlar, arada bir, gece yarıları Başkent sokaklarında görülüyordu. Gökay'a göre karısının bu işteki rolü, kızlara daha çok yardımcı olunabilmesi için düşünülmüştü. Mesela antrenman sırasında bir basketbolcunun sütyen bağı kopsa, elbette bir erkek dikip takamazdı...[42]

Federasyon Başkanı Faik Gökay ile Basketbol Millî Takım oyuncusu Leman Bayır arasında İran gezisinde ortaya çıktığı iddia edilen bir aşk ilişkisi dönemin spor medyasında bomba tesiri yapmıştı. Zaten mazisi son derece kısa olan Basketbol Kadın Millî Takımı, bu hadise sebebiyle âdeta cezalandırılarak lağvedilmiş ve bir sonraki maçını bu hadiseden tam yirmi bir sene sonra 12 Nisan 1987 tarihinde oynamak zorunda kalmıştı.

Basında "Skandal" olarak adı konan hadiseyi dönemin en etkin spor mecmuası olan *Foto Maç* –pek de enine boyuna araştırmadan– okurlarına şöyle yansıtmış:

> ... Son hikâyenin birinci perdesi böylece başlamış, "Skandal" İran dönüşü su yüzüne çıkmıştı. İddia, Gökay'ın bütün seyahat boyunca L. B.'ye aşırı ilgi gösterdiği, sonra bir mektubun gizli aşkı ortaya koyduğu yolundaydı. Mektup tesadüfen ele geçmişti ve bir cümlesi de "Dün gece beni çok yordun Faik" şeklindeydi...

Oysa bu mektup tesadüfen değil Leman Bayır'ın odasına gizlice girilerek ele geçirilmişti. Esasen bu düpedüz özel hayatın gizliliğine karşı işlenmiş bir suçtu. Konu hakkında aynı senelerde İstanbul Hukuk Fakültesi'nde öğretim üyeliği yapan Profesör Yılmaz Altuğ, *Milliyet* gazetesinde olayın bu yönüne parmak basmış:

> Bir süredir Türk basınında yayınlanan ve spor çevrelerini ilgilendiren bir soruşturma mevcuttur. Basından öğrendiğimize göre, bir kız atletin memleket dışında iken otel odasına kendisinin haberi olmadan girilmiş, kağıtları karıştırılmış ve mensup olduğu Federasyon Başkanına yazdığı iddia edilen bir mektup ele geçirilmiş ve bu mektup soruşturma konusu yapılmıştır.
>
> Eğer durum gerçekten böyle ise Anayasamızın kişinin hakları ve ödevleri adlı ikinci kısmının ikinci bölümündeki "Özel Hayatın Gizliliği" adlı

42. "Yılın Skandalı", *Foto Maç*, 12 Ekim 1966, Sayı 3, s. 6, 7.

Dostlukspor 1972. (Cengiz Kahraman Arşivi).

15. Maddeye aykırı hareket edilmiş, başka bir deyişle Anayasa ihlâl edilmiş demektir...[43]

İki kişi arasında meydana gelen ve kimseyi ilgilendirmemesi gereken bir hadisenin basına bu şekilde lanse edilip daha sonra gerek federasyon başkanının gerekse Leman Hanım'ın "şuçlu!" bulunmayarak aklanmaları, sadece şimdiki zamandan değil olayın vuku bulduğu tarihte dahi son derece trajikomik bir hadise gibi duruyor. Bu hadise yüzünden Basketbol Kadın Millî Takımı tam yirmi bir sene vücuda getirilmedi ve bir tür cezalandırılmış oldu. Bu da kadının Türkiye'de sadece beşerî hayatta değil spor muhitinde de mücadele etmesi gereken unsurların yalnızca rakip sporcular olmadığını bir defa daha kanıtlıyordu.

Türkiye'nin lisanslı ilk kadın futbol hakemi ise 1967'de hakemlik lisansı alarak ilk maçını 10 Şubat 1968 tarihinde idare eden Drahşan Arda'dır. Drahşan Hanım'dan sonra doksanlı yıllardan başlayarak hakemlik yapan Lale Orta en tanınmış isimlerden biridir. Lale Hanım seksenli yıllarda Türkiye'nin ilk kadın futbol kulüplerinden Dostlukspor'da oynuyordu.

1971'de İzmir'de düzenlenen Akdeniz Oyunları'nda

43. Profesör Yılmaz Altuğ, "Basketçi Kız Olayı ve Özel Hayatın Gizliliği", *Milliyet*, 27 Ekim 1966, s. 2.

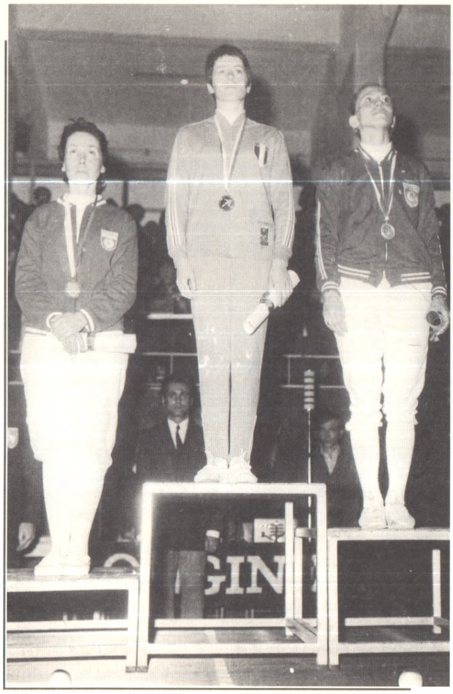

1971 senesinde Akdeniz Oyunları'nda gümüş madalya kazanan sporcumuz Özden Ezinler şeref kürsüsünde.
(Mehmet Yüce Arşivi)

Özden Ezinler eskrim kadınlarda gümüş madalya kazandı. Bu madalya, kadınlarda bu oyunlarda kazanılan ilk madalyadır.

1970'li senelerin başında İstanbul'da ilk kadın futbol takımı Dostlukspor kuruldu. Önceleri emekli erkekler takımlarıyla mücadele eden Türkiye'nin ilk kadın futbolcuları, ilerleyen yıllarda basında geniş bir biçimde yer aldılar. Türkiye kadın futbolunun öncüsü olan Dostlukspor futbol takımı hâlen birçok spor branşında kadınlara hizmet veriyor.

Türk kadın spor tarihine yüzme branşında –bir ilki başararak– geçen sporculardan biri de Nesrin Olgun'dur. 28 Ağustos 1979 sabahı 05.15'te suya girip 15 saat 47 dakikada Manş Denizi'ni yüzerek geçen ve "Manş'ı yüzerek geçen ilk kızımız" unvanını alan Adanalı yüzücü Nesrin Olgun bu olaydan sonra Adana Demirspor kulübü tarafından bir kupa ile ödüllendirilmişti.

Seksenlerin kadın sporunun tartışmasız en büyük ismi kısa mesafe koşucusu Semra Aksu'dur. Birçok branşta Türkiye rekorları kıran Aksu, 1987'de Lazkiye'de tertip edilen Akdeniz Oyunları'nda gümüş madalya kazanarak kariyerinin doruğuna yükseldi. Balkan Şampiyonası'nda bir gümüş bir de bronz madalya kazanan Aksu, Türkiye'de katıldığı yirmi beş finalinin tamamını kazanarak ulaşılması güç bir rekorun da sahibi oldu.

1984 Los Angeles ve 1988 Seul Olimpiyat Oyunları'nda Türkiye'yi temsil eden Aksu, faal atletizmi bıraktıktan sonra 2000 senesinde Atletizm Federasyonu başkanlığı yapan ilk kadın oldu.

Türkiye'nin olimpiyatlarda madalya elde eden ilk kadın sporcusu, judocu Hülya Şenyurt'tur. Başarılı sporcu 1992 yılında Barselona'da gerçekleştirilen Olimpiyat Oyunları'nda 48 kiloda bronz madalya kazandı.

Kadın halterci Nurcan Taylan ise Türkiye'ye olimpiyat şampiyonluğu kazandıran ilk kadın sporcu oldu. Taylan, 2004'te Atina'daki olimpiyatlarda 48 kiloda dünya ve olimpiyat rekoru kırarak altın madalya kazandı.

Milli tekvandocu Nur Tatar Askari iki olimpiyat oyununda madalya kazanan tek Türk kadın sporcu

olarak başka bir ilke imza attı. Nur Hanım, 2012 Londra Olimpiyatları'nda gümüş, 2016 Rio Olimpiyatları'nda ise bronz madalya aldı.

Ayrıca tekvando branşında Azize Tanrıkulu 2008 Pekin Olimpiyatları'nda gümüş, Hamide Tosun ise 2000 Sidney Olimpiyatları'nda bronz madalya alarak kadın sporcular tarihine adlarını yazdırdılar.

2000'li senelerde düzenlenen majör turnuvalarda başarılı olan kadın sporcularımız arasında 1500 metrede 2002 senesinde Avrupa şampiyonu olan Süreyya Ayhan ile 5000 ve 10.000 metre yarışlarında iki gümüş bir bronz madalya kazanan Elvan Abeylegesse gösterilebilir.

Bu atletlerden başka Nevin Yanıt 100 metre engellide, Gülcan Mıngır ve Özlem Kaya 3000 metre, Yasemin Can 5000 ve 10.000 metre yarışlarında, Emel Dereli ise gülle atmada Avrupa'da kürsüye çıkan atletlerimizdir.

Kadınlara ilk defa kulüplerinde yer veren Galatasaray ve Fenerbahçe kadın basketbol takımları bunun semeresini 2014 senesinde Avrupa'nın en prestijli kupasında final oynayarak gösterdiler. Rusya'nın Yekaterinburg şehrinde oynanan büyük finalde Galatasaraylı kadın basketbolcular ezeli rakiplerini 69-58 mağlup ederek Avrupa'nın en prestijli kupasını müzelerine götürdüler.

Eczacıbaşı, Vakıfbank ve Fenerbahçe kadın voleybol takımları defalarca Avrupa'nın en üst basamağına çıktılar. Vakıfbanklı voleybolcular Uluslararası Voleybol Federasyonu FIVB tarafından düzenlenen Dünya Kulüpler Şampiyonluğu'nu 2013, 2017 ve 2018 senelerinde üç defa kazandı. Aynı kupayı Eczacıbaşı kadın voleybol takımı 2015 ve 2016 senelerinde, Fenerbahçeli kadın voleybolcular da 2010 senesinde kazanarak dünya çapında büyük bir başarı gösterdiler.

Nesrin Olgun, Türkiye'nin Manş'ı geçen ilk kadın yüzücüsü. (Orçun Başaran Arşivi)

Kulüp nezdindeki bu başarılar haricinde, Kadın Basketbol Millî Takımı 2016 Rio de Janeiro'da, Kadın Voleybol Millî Takımı'mız ise 2012 Londra Olimpiyat Oyunları'na katılma başarısı gösterdi.

Levanten, gayrimüslim, ekalliyet ve Müslüman -Türk kadını bu topraklarda yüz elli senedir spor yapıyor. Sosyal hayatın hemen her noktasında,

Türkiye kulüpler tarihinin en başarılı kadın takımı Galatasaray Basketbol Kadın Takımı oyuncuları EuroLeague Kupası finalinde Fenerbahçe'yi mağlup ederek kupayı kazandıktan sonra gazetecilere böyle poz vermişlerdi. (Savaş Ertürk Arşivi)

sanatın ve kültürün bütün uzuvlarında kadının eli, teri ve emeği var. Onlar olmadan yapılan hiçbir iş tamam olmuyor. Ancak onlarla vücut bulabiliyor, var olabiliyor.

Şairin dediği gibi "... korkunç ve mübarek elleri/ ince, küçük çeneleri, kocaman gözleriyle/ anamız, avradımız, yârimiz/ ve sanki hiç yaşamamış gibi ölen/ ve soframızdaki yeri/ öküzümüzden sonra gelen/ ve dağlara kaçırıp uğrunda hapis yattığımız..."[44] kadınlarımız bu topraklarda sosyal ve beşeri hayatın hemen her vadisinde, sporun her branşında yer aldılar. Bu yüz elli senelik sergüzeştte, meydan okumalar, naif hikâyeler ve muazzam başarılar gizli.

Bu toprakların kadınları, hemen her mefhumda olduğu gibi, bütün güçlükleri yenip aydınlık bir gelecek için, çocukları, aileleri, sevgilileri ve eşleri için ve her şeyden daha önemlisi insanlık için ışık saçmaya devam ediyorlar.

Kadınlar bu ülkenin sporunu beslediler, büyüttüler, kürsülerin en üst basamaklarında yükselttiler; doğrusu o ya, onlar çok gayret ettiler, çalıştılar, çabaladılar ve otuzlardaki basının umutlarını boşa çıkartmadılar. Zarafetleri, iyilikleri, vakarlı, gururlu duruşları ve becerileriyle bu toprakların "Ümit Çiçekleri" olduklarını her daim hatırlattılar.

44. Nâzım Hikmet, "Kadınlarımız", *Henüz Vakit Varken Gülüm*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2008.

Kaynakça

Devlet Arşivleri

Devlet Arşivleri, Y_PRK_ZB_00027_00076_001_001 numaralı belge.

Makaleler

Altuğ, Profesör Yılmaz, "Basketçi Kız Olayı ve Özel Hayatın Gizliliği", *Milliyet*, 27 Ekim 1966.

Robenson, Ahmed, "Kadınlarda Spor", *Spor Âlemi*, 11 Mart 1336 (11 Mart 1920), Sayı: 10.

(Tarcan), Selim Sırrı, "Mektep Oyunları-Basketbol", *Terbiye ve Oyun*, 1 Kânûn-i Evvel 1327 (14 Aralık 1911), Sayı: 9.

Tolli, Erodi, "Türk Kadınları-Spor", *Kadınlar Dünyası*, 6 Haziran 1330 (19 Haziran 1914), Sayı: 146.

Şiirler

Mac, "HMS Melita", *The Levant Herald & Eastern Express*, İstanbul, 1901.

Ran, Nâzım Hikmet, "Kadınlarımız", *Henüz Vakit Varken Gülüm*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2008.

Süreli Yayınlar:

Cumhuriyet, 1924-1943 nüshaları.

Foto Maç, 1966 nüshaları.

İdman, 1913-1914 nüshaları.

İkdâm, 1927-1929 nüshaları

Kadınlar Dünyası, 1914 nüshaları.

Milliyet (Ali Naci Karacan), 1966 nüshaları.

Milliyet, 1926 nüshaları.

Sabah, 1914 nüshaları.

Spor Âlemi, 1919-1931 nüshaları.

Şa Şa Şa, 1926 nüshaları

Tasvir-i Efkâr, 1924 nüshaları.

Terbiye ve Oyun, 1911 nüshaları.

The Eastern Express, 1883 nüshaları.

The Levant Herald & Eastern Express, 1891-1903 nüshaları.

Fotoğraflar

Cengiz Kahraman, Mehmet Yüce, Şevket Erbay.

Teşekkür

Merve Dündar, Prof. Mehmet Kanar, Can Mörel, Şevket Erbay, Orçun Başaran, Cem Pekin, Savaş Ertürk, Cengiz Kahraman.

PELİN BATU

1978'de doğdu. Marymount Lisesi'nden mezun olduktan sonra New York Üniversitesi'nde edebiyat ve drama okudu. Boğaziçi Üniversitesi tarih lisansını bitirdikten sonra yine aynı okulda Batı Dilleri ve Edebiyatı Bölümü'nde master ve doktorasını tamamladı. Sinema kariyerine Ferzan Özpetek'le başladıktan sonra pek çok filmde rol aldı. İlk kitabı *Glass/Cam* 2003 yılında Yapı Kredi Yayınları'ndan çıktı. Bunu 2009'da şiir kitabı *The Book of Winds (Rüzgârlar Kitabı)* takip etti. 2013 yılında üçüncü şiir ve eskiz kitabı *Resim Defteri* yayımlandı. Ardından *Kayıp Şeyler Divanı*, *Her Şey Bir Hikâye ile Başladı* ve *Labirentin* adlı kitapları yayımlandı. *Hayatın Seyrini Değiştiren Kadınlar* adında biyografik eseri 2019 yılında İnkılâp Kitabevi tarafından yayımlandı. Belgesellerde görev aldı ve çeşitli televizyon programları yaptı; Habertürk kanalında "Kısa Devre", "Tarihin Arka Odası", "Rengahenk", IMC TV'de "Koyu" gibi çeşitli televizyon programları yaptı. "Yakın Tarihimizle Yüzleşme" adlı programı hazırlayıp sundu. *Milliyet* gazetesinde köşe yazdı. *Atlas Tarih*'te makaleleri yayımlanmaktadır. Pek çok sivil toplum örgütüyle çalışıp Anadolu'da projeler yapmaktadır.

HEYKEL

Sanayi-i Nefise Mektebi'nin ilk kadın heykel öğrencisi. Osmanlı'da pek de "hoş karşılanmayan" heykel sanatının erken Cumhuriyet dönemindeki ateşli temsilcilerinden. Sabiha Hanım'ın cinsiyeti yüzünden hakkı olana erişiminin engellendiği de oldu ama o, yılmadı. Onu tutkulu ve cesur bir sanatçı olarak anmaya devam ediyoruz.

Ülkemizin İlk Kadın Heykeltıraşı Sabiha Ziya (Bengütaş)

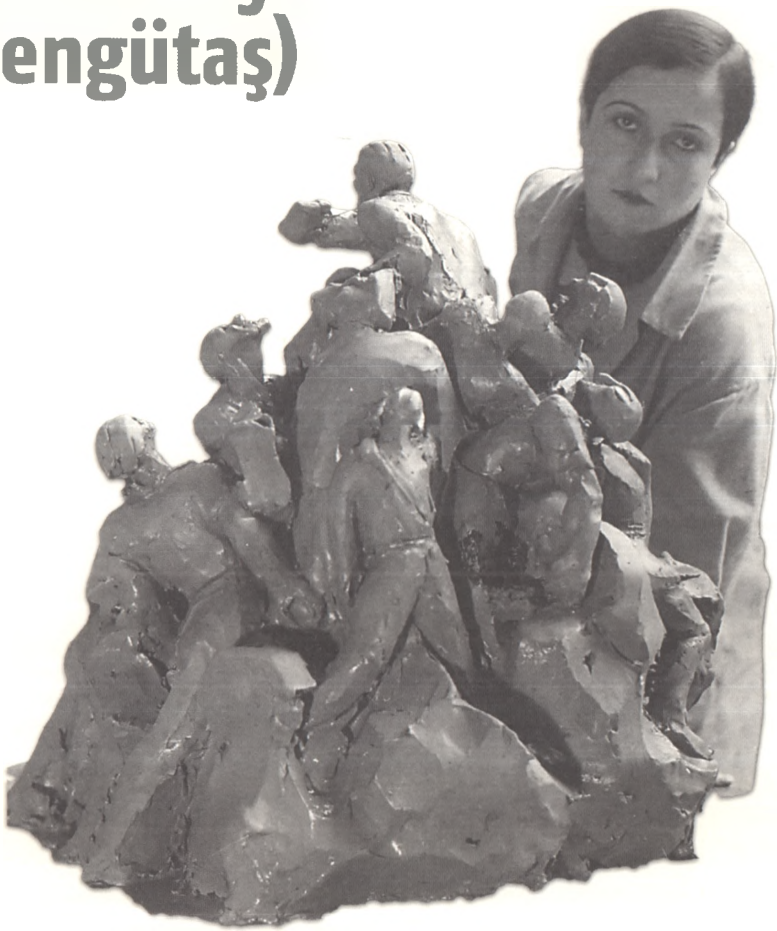

Pelin Batu

SABİHA ZİYA (Bengütaş) ülkemizin ilk kadın heykeltıraşı olarak tanınır. 1883 yılında açılmış olan Sanayi-i Nefise Mektebi'ndeki Heykel Bölümü'nden mezun olan ilk Türk kadındır. Genç Cumhuriyet'in inşa ettiği pek çok şehirde eserlere imza atmış, hayatı boyunca Mustafa Kemal Atatürk'ten Ali Fuat Paşa'ya, Ahmet Hâşim'den Bedia Muvahhit'e pek çok kişinin büstünü yapmıştır.

"Sen Evin Temelini Yapmadan Çatıya Çıkmışsın"

1904 yılında İstanbul'da doğmuş olan Sabiha Ziya, ilköğrenimini Eyüp Sultan Numune Mektebi'nde tamamladıktan sonra babası Ziya Bey'in görevi nedeniyle Şam'a gider ve dört yıl boyunca Şam'da yaşar. Bir yıl Fransız Katolik Mektebi'nde okuduktan sonra ailesiyle birlikte Büyükada'ya yerleşir ve Köprülü Fuat Paşa Okulu'ndan mezun olur. Küçük yaştan itibaren sanata meraklıdır fakat heves yetmez; hocalar tarafından yetenekli olduğu keşfedilince liseyi bitirmeden Sanayi-i Nefise yani bugünkü Mimar Sinan Üniversitesi'nin Resim Bölümü'ne yazılır. Yıl 1919'dur. Daha birinci sınıf öğrencisiyken antik bir büstün kopyasını yapınca ilk Türk heykeltıraşı olarak tanınan hocası İhsan Özsoy Bey'in dikkatini çeker.[1] *Resimli Ay* mecmuasının 1927 tarihinde yayımlanan 57. sayısına heykel sanatıyla tanışmasını şöyle anlatmıştır Sabiha Ziya:

> ...hoşuma giden antik bir büstü kopya etmeye başladım. Ders gününde muhterem hocam heykeltıraş İhsan Bey geldi. Baktı ve güldü. "Sen çocuğum evin temelini yapmadan çatıya çıkmışsın" dedi. Beni ilk teşvik eden bu cümle olmuştur. Bu cümle izzet-i nefsime dokundu ve bende bir aksi amel tevlid etti [oluşturdu]. Bütün hafta her şeyi ihmal ederek bu büst üstünde çalıştım. Hocam geldiği zaman evvela tereddüt etti ve inanamadı. Nihayet çok beğendi. Hâlbuki o zaman heykeltıraşların değil canlı modelleri, atölyeleri bile yoktu. Fakat bu çalışmam bana heykeltıraşiyi sevdirdi. O vakit heykelde daha fazla muvaffak olacağını hissettim.[2]

1. Esma İgüs (2016): "Erken Cumhuriyet Türkiye'sinde Modern Kadın Kimliği: Heykeltıraş Zerrin Bölükbaşı Örneği," *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt: 7, Sayı: 34.

2. Sabiha Ziya (1927): "İlk Türk Kadın Heykeltıraş," *Resimli Ay* Mecmuası 7/43, s. 6.

Hayatında heykel dersi almamış bir öğrencinin yaptığına inanamayan hocası İhsan Bey onu yüreklendirip heykel bölümünde okumasını önerir. "Sen evin temelini yapmadan çatıya çıkmışsın" diye Sabiha'yı yüreklendirir. Nurullah Berk'in *Türk Heykeltıraşları* kitabında verdiği bilgiye göre zamanın ünlü ressamlarından muallim Feyhaman'ın atölyesinde iki sene çalıştıktan sonra heykel yapmaya karar verir. Böylece 16 yaşındayken resim bölümündeki birinci senesini tamamladıktan sonra yatay geçiş yaparak heykel bölümüne yazılır. Sanayi-i Nefise Mektebi'nde 1920 yılına kadar erkekler ve kızlar ayrı okur. 1920 yılında karma eğitime geçildiğinde heykel bölümünde Sabiha Ziya ile birlikte üç erkek öğrenci vardır. İhsan Bey'in öğrencilerini büyük bir sevgiyle yönlendirdiği, Sabiha Hanım'dan sonra Melek, Rezzan Edibe ve Muhsine Hanım gibi genç kadın heykeltıraşlar yetiştirdiği bilinir.[3] 1920 yılında yeni bölümüne tam kendini vermişken Sabiha Ziya ciddi bir şekilde hastalanır ve eğitimine iki sene ara vermek zorunda kalır. Fakat bu dönemde de heykelden hiç kopmaz ve hiçbir sergiyi kaçırmaz.

Bir Musibet Bin Engel

1925 yılına gelindiğinde Sabiha Ziya her türlü sağlık sorunu ve ailevi baskıya rağmen heykeltıraşlık sevdasında ısrarlıdır. O yıl açılan üç ayrı yarışmanın yanı sıra devlet tarafından tüm masrafların karşılanacağı bir müsabakada birinci gelmiştir fakat bu haklara erişmesi ve yurt dışına gidişi çok kolay olmayacaktır. Burs onun için büyük bir hayaldir zira ona önemli heykeltıraşlardan Pietro Canonica'nın yanında çalışma fırsatı sağlayacaktır. Yarışmada birinci olmuş olmasına rağmen 22 yaşında genç ve bekâr bir kadın olduğu için yurt dışına gitmesine sıcak bakılmaz. Dolayısıyla bu prestijli burs ikinci gelmiş olan Ratıp (Aşir Acıdoğu) adlı öğrenciye verilir. (Ratıp Aşir Acıdoğu daha sonra çok sayıda eser vermiştir, Menemen'deki Kubilay Abidesi ve Erzincan'daki büyük depremden sonra yapılan İnönü heykeli gibi). Sabiha Ziya yaşadığı haksızlığı ve zamanın erkek-egemen bakışını yine *Resimli Ay* mecmuasına şöyle izah etmiştir:

> Fakat erkekler bu kadının muvaffakiyetini çekemediler. Gazi Paşa'nın heykelini yapan İtalyan heykeltıraş Kanonica [Pietro Canonica] ile beraber çalışacak bir Türk talebe ayırmak üzere tertib edilen müsabakada Sabiha Ziya Hanım birinciliği kazanınca itiraz ettiler. "Bir kadın sanatkâr olamaz," dediler. Sabiha Ziya Hanım belki büyük bir heykeltıraş olamaz. Fakat kadın sanatkâr olamaz, iddiası çok gülünç bir iddiadır. Bu davaya Kanonika'yı da karıştırdılar ve onun da bu fikirde olduğunu söylediler. Kadından edib [yazar], kadından şair, kadından ressam yetiştiği halde kadından heykeltıraş yetişemeyeceğini ispat için ortaya böyle umumî bir iddia atmak tabii gülünç şeydi. Onlar da iddialarının gülünç olduğunu anlamakta gecikmediler. Ve Sabiha Ziya Hanım, Kanonika'ya terfik etmekten [eşlik etmek] vazgeçmekle beraber, ikmal-i tahsil etmek üzere Avrupa'ya göndermeye karar verdiler. Bu yanlış iddianın bu suretle tashih edilmiş olması şayan-ı memnuniyettir. Zaten Sabi-

3. Taha Toros (1999): "İlk kadın heykeltıraşımız Sabiha Bengütaş," *Taha Toros Arşivi, Dosya No: 14*, s. 2.

ha Ziya Hanım, bu iddiayı eserleriyle tekzibe azmetmiştir.[4]

Canonica ile çalışacak öğrenciyi Âbideler Komisyonu tayin edecektir. Bunun için yukarıda da belirtildiği gibi bir müsabaka düzenlenir. Maksat Canonica Türkiye'den aldığı heykel siparişini hazırlarken onun yanında asistanlığın yanı sıra gözlem yapacak birinin gönderilmesidir. Sabiha yarışmayı kazanmasına rağmen İtalya'ya gönderilmek istenmemesi üzerine dönemin Maarif Bakanı Mustafa Necati Bey'e danışır. Bakan devreye girip genç kadının Roma'daki Güzel Sanatlar Akademisi'ne girmesini sağlar. Fakat yine de genç bir kızı yalnız başına İtalya'ya göndermek istemedikleri için yanında sınıf arkadaşı Hadi Bey'i de göndermeye karar verirler. Zamanın gazeteleri Canonica ile çalışmak üzere İtalya'ya gidecek olan genç heykeltıraş kadından sitayişle (övgüyle) bahseder.[5] Heykeltıraşlığının yanı sıra ressam ve bestekâr olan Canonica (1869-1959) cumhuriyetin ilk yıllarında Türkiye'den pek çok heykel siparişi almış, adını duyurmuştur. Bunlardan en iyi bildiğimiz Taksim Cumhuriyet Anıtı'dır. Atlı Atatürk Anıtı, Mareşal Atatürk Anıtı ve Atatürk büstleri ülkemizde tanınan eserlerinden birkaçıdır. Velhasıl o dönemde Canonica ile çalışmak büyük bir prestijdir. Atatürk'ün kadın haklarına verdiği büyük önemi Sabiha Hanım örneği üzerinden gören Canonica'nın aslında Türkiye'den erkek bir yardımcı tercih ettiği söylenir fakat hem Mustafa Kemal'in hem de maarif vekilinin Sabiha Hanım'a hak ettiği stajı sağlamaları, kadın haklarına nasıl baktıklarının da bir göstergesidir. Sadece Sabiha Hanım üzerinden bile aslında genç Cumhuriyet'in kadına bakışının ne kadar ilerici ve adaletli olduğunu görmüş oluruz. Nitekim Türkiye'de kadına seçme ve seçilme hakkı 1933'te tanınmışken Katolik İtalya'da bu hak İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra, 1945'te verilir. İtalya'da kadınlar ancak 1963'te siyasi partilere mensup olup görev yapma hakkını kazanmıştır.

Sabiha Ziya Bengütaş, Cumhuriyet'in öncü kadın sanatçılarından. (Kadın Eserleri Kütüphanesi ve Bilgi Merkezi Vakfı Görsel Arşivi)

4. Sabiha Ziya, agy., s. 6.

5. Muallim Kazım Sevinç (1927): "Sanat Tahlilleri (Galatasaray Resim Sergisi)", *İctihad Mecmuası 235*, s. 4485.

Roma'da İlk Türk Kadın Heykeltıraş

Sabiha Ziya çeşitli yarışmalarda elde ettiği başarılarıyla birlikte 1924 yılında Sanayi-i Nefise'den mezun olur ve İtalya'ya gider. Roma'daki ünlü Güzel Sanatlar Akademisi'ne yazılıp Profesör Ermenegildo Luppi'nin öğrencisi olarak ihtisas yapar. Uzmanlığını buradan alır ve Roma'da da ilk Türk kadın heykeltıraş olarak tanınır. Roma'da geçirdiği 18 ay onun heykeltıraşlıkta olgunlaştığı döneme tekabül eder.[6] 1920'li yıllar boyunca daha çok büst çalışmalarına imza atar ve çeşitli sergilere katılır. Her sene geleneksel hale gelmiş olan Galatasaray Sergisi, Ankara Resim Sergileri gibi karma sergilere üç ya da dört büstüyle katılır, kimi zaman da mitolojik konular seçer. Galatasaray Sergisi'ne katılması şu açıdan da mühimdir; sergiye ilk kez kadınlar katılıyordur. Sabiha Hanım'la birlikte Türkiye'nin ikinci kadın heykeltıraşı Melek Hanım'ın da eserleri sergilenmiştir. Bu büstler genellikle zamanın önemli siyasi ve edebi kişiliklerini resmeder. Mesela üniversitedeki estetik hocası, şair Ahmet Haşim büstü büyük beğeni alır ve bu büstü Ahmet Haşim hayatının sonuna kadar kendi yatak odasında muhafaza eder.[7] Şair Abdülhak Hâmid'in büstü ise şairin ölümünden sonra bahçesine yerleştirilir. Maalesef bu heykel "İslam âdetlerine aykırı" diye eleştiriler aldıktan kısa bir süre sonra çalınır.[8]

6. Hüseyin Gezer (1984): *Cumhuriyet Dönemi Türk Heykeli*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, s. 127.

7. (Günümüzde Ahmet Haşim büstü İstanbul Devlet Resim ve Heykel Müzesi'nde bulunmaktadır). Halil Özyiğit (2014): "İlk Türk Kadın Heykeltıraş: Sabiha Ziya Bengütaş," *Turkish* Studies, Volume 9/10, Fall 2014, p. 853-866, S. 859.

8. *Gazete Karınca,* 31 Aralık 2017.

Atatürk ve İnönü Heykelleri

Sabiha Hanım'ın 1930'dan itibaren artık kendini kanıtlamış bir sanatçı olduğunu dönemin gazetelerinden anlıyoruz. Mesela 25 Şubat 1930 tarihli *Cumhuriyet* gazetesi Sabiha Hanım'ın heykelinden "bir abide" olarak bahsedip onun eserinin inkılap tarihimizin vücut bulmuş hali olduğunu anlatır.[9]

1930'lu yıllarda daha çok anıt heykellere imza atan Sabiha Ziya Hanım, 1938 yılında Atatürk ve İnönü heykelleri için açılan iki ayrı yarışmada birinci gelerek heykelleri ülkenin değişik noktalarında sergilenir. Atatürk Heykeli'nde Atatürk'ü üniformalı tasvir eden Sabiha Ziya bu heykeli İtalya'da tamamlar. Heykeli, İtalya'nın ünlü taşlarından Carrara mermerini kullanarak yontmuştur. Heykel, Missouri Zırhlısı ile Napoli'den İstanbul'a, İstanbul'dan da Ankara'ya getirilmiştir.[10] İnönü Heykeli Mudanya Antlaşması'nı sembolize ederek Mudanya'ya, İnönü Büstü Ankara Devlet Resim Heykel Müzesi'ne yerleştirilir. Dört tane eseri bugün İstanbul Resim ve Heykel Müzesi'nde sergilenmektedir.

Eserlerinde eğitimin önemini anlatan Sabiha Hanım, kişisel dokunuşun ehemmiyetini ve özgünlüğünü de hatırlatır:

> Mizaç itibarı ile ne klasik ne de modernim. Esasen üslup mevzubahis olamaz. Aranılan şey, sanat kıymetlerinin mevcut olup olmamasıdır. En

9. Anonim (1930): "Bir Abide," *Cumhuriyet* gazetesi, 25 Şubat 1930.

10. Atatürk heykeli halen Çankaya Köşkü'nün bahçesinde bulunmaktadır.

Sabiha Hanım, Roma'da Atatürk Heykeli'ni tamamlarken. (Taha Toros Arşivi)

modern tanınmış büyük sanatkârlar da uzun zamanlar klasik çalışmış kimselerdir. Mektep teşkil edebilmiş ne kadar sanatkâr varsa, o kadar da nazariye vardır. Fakat hepsinde temel ve esas, duygu ve samimiyet değil midir? Yukarıda da saydığım sebeplerden dolayı, çok tetkik etmek, fakat taklit etmemek taraftarıyım. Sanat, her şeyden evvel, şahsi olmalıdır.[11]

Klasik büst sanatına kendi özgün dokunuşunu getirerek Abdülhak Hâmid, Güzel Sanatlar Akademisi'nin Müdürü Nâmık İsmail, Tıp bilgini Prof. Dr. Akil Muhtar Özden, İstanbul Milletvekili Hakkı Sinasi Paşa, Ali Fuat Cebesoy, Mareşal Fevzi Çakmak, ressam Hikmet Bey, Ali Fuat Paşa, Mevhibe İnönü, Hasan Âli Yücel, Aysel Öymen gibi değerli insanların heykellerini yapmıştır.

Bengütaş Soyadını Aldı

Sabiha Hanım 1933 yılında Abdülhak Hâmid'in torunu, diplomat Şakir Emin Bey'le hayatını birleştirip Bengütaş soyadını aldı. 1935 yılında Soyadı Kanunu çıktıktan sonra seçilmiş bu soyadının hep eşinin heykel tutkusuna ne kadar yakıştığını düşünmüşümdür, tesadüf olmasa gerek. Fakat bu soyadı seçimiyle ilgili bir belge bulabilmiş değilim. Şakir Emin Bey, Saint Joseph'ten mezun olduktan sonra Brüksel'de Sciences Politiques okumuş ve 1925 yılında Dışişleri'ne girmiş iyi eğitimli bir diplomattır. Evlilikleri uyum içinde geçmiştir. Evlendikten sonra sefirelik hayatı boyunca Brüksel, Roma, Napoli, Moskova, Varşova ve Prag'da bulunan Sabiha Hanım, gittiği ülkelerdeki müzelerden istifade eder, sanat faaliyetlerini yakinen takip eder ve kendisi de sergiler açar. Eşinin ilk tayini olan Belçika'da on sene yaşar. Roma Elçiliği ve Napoli Konsolosluğu'nda uzun yıllar kalmış olduklarından, profesyonel kariyerine İtalya'da başlamış olmasının faydasını görür. Bu yıllar mesleğinin doruğa eriştiği yıllardır.[12] Moskova'daki sergisinden övgüyle bahsedilir. *Tass Ajansı* onun başarılarından bahseder.[13] Moskova'dayken dönemin önemli diplomatlarından Amerikan Büyükelçisi Foy D. Kohler'ın büstünü, Çekoslovakya'da yaşıyorken de meşhur piyanist Josef Palenicek'in heykelini yapmıştı. Kısacası, sadece sefirelikle yetinmez, mesleğini büyük bir şevkle icra etmeye devam eder. Zamanın ünlü aktrislerinden Bedia Muvahhit'in portresi bilhassa dikkat çeker. Ünlü eleştirmen Nurullah Berk, *Türk Heykeltraşları* adlı kitabında onun *Bedia* büstünü şöyle tarif etmiştir:

> Bayan Bedia'nın portresinde, kafayı ve boynu hemen hemen hendesî bir basitliğe rücu ettiren bir stilizasyon vardır. Buna mukabil, diğer iki eser, adale teşekkülâtına büyük bir ehemmiyet ve dikkat veren dinamik eserlerdir. Kafalar, ifadelerinin sanki bir takallüsü sırasında vücuda getirilmişlerdir. Yüzlerin çizgileri barizdir. Buna rağmen sanatkâr modelin esaslı noktalarını gözden kaybetmemiş, lüzumsuz teferruata düşmemiştir. Bu

11. Ayyüce Yılmaz (2018): "İlk Türk Kadın Heykeltıraş: Sabiha Bengütaş," *Sanat Karavanı*, 5 Temmuz 2018.

12. Taha Toros (1999): "İlk Kadın Heykeltıraşımız Sabiha Bengütaş," *Taha Toros Arşivi, Dosya No: 14*, s. 3.

13. Hazal Tırnakçı (2016): "Erkek egemen toplum anlayışına karşı kadın heykeltıraş: Sabiha Ziya Bengütaş," *Gaia Dergi*, 4 Ocak 2016.

son iki eseri, Türk Güzel Sanatlar Müzesinin heykel kısmında görmeyi temenni ediyoruz.[14]

Heykel hep hayatının merkezinde olmuştu. Sanatın yaşı yoktur, Sabiha Hanım da heykeli ve resmi hiç terk etmemiş, 88 yaşına kadar yapmıştır. Çok iyi bir portre sanatçısı olarak dostlarının resimlerini yapmış, onlara hediye etmiştir. Sanat için sanat yaptığını her daim vurgulamıştır. Verdiği bir röportajda meslek tutkusuna dair, "Hayatımı bu mesleğe adamaya gelince, buna hiç düşünmeden 'Evet!' derim. Çünkü yaşamımı çalışmakla zevkli bulurum"[15] diye özetlemiştir. Eşi emekli olduktan sonra çift Ankara'da Bahçelievler'e yerleşir. Hayatının sonbaharının huzur içinde geçtiği söylenir. Hayırseverlik işlerinde seferber olur. Köpekleri ve sevdikleriyle Bahçelievler'de yaşar. Pek çok hayvana bahçesinde bakıp onlara yuva bulmak için uğraşır.[16] Doğa en büyük ilham kaynaklarından biri olmuştur. 1937 yılında evinde yapılan bir röportajda çalışma tarzı sorulunca, "Tabiatten, lüzumuna kani olduğum kısımları alıp, diğerlerini atarım. Her eser bence bir kompozisyondur. Tabiatle kendi zevklerimi telif etmiye çalışırım"[17] diye izah etmiştir. Eşini, ağabeyi ve kız kardeşini arka arkaya kaybeden Sabiha Bengütaş, yalnızlığına can yoldaşı olması için Nural adında bir kızı evlat edinir. 2 Ekim 1992 yılında vefat eder.

14. Nurullah Berk (1937): *Türk Heykeltraşları Kitabı,* İstanbul: Güzel Sanatlar Akademisi Neşriyatı, 1937.

15. "'Kadından sanatçı olmaz' diyenlere inatçı bir cevap: Türkiye'nin ilk kadın heykeltraşı Sabiha Bengütaş," *Gazete Karınca,* 31 Aralık 2017.

16. Hazal Tırnakçı, "Erkek egemen toplum anlayışına karşı kadın heykeltıraş: Sabiha Ziya Bengütaş," *Gaia Dergi*, 4 Ocak 2016.

17. http://www.sabihabengutas.com/sabihabengutas-sanat-hakkindaki-gorusleri.html (erişim tarihi: 26.10.2020)

Kaynakça

Berk, Nurullah (1937): *Türk Heykeltraşları Kitabı,* İstanbul: Güzel Sanatlar Akademisi Neşriyatı, 1937.

İgüs, Esma (2016): "Erken Cumhuriyet Türkiyesi'nde Modern Kadın Kimliği: Heykeltraş Zerrin Bölükbaşı Örneği," *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt: 7, Sayı: 34.

Gezer, Hüseyin (1984): *Cumhuriyet Dönemi Türk Heykeli*, Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Özyiğit, Halil (2014): "İlk Türk Kadın Heykeltıraş: Sabiha Ziya Bengütaş," *Turkish Studies*, Ankara: Volume 9/10, Fall 2014.

Sevinç, Muallim Kazım (1927): "Sanat Tahlilleri (Galatasaray Resim Sergisi)", *İctihad Mecmuası 235.*

Tırnakçı, Hazal (2016): "Erkek egemen toplum anlayışına karşı kadın heykeltıraş: Sabiha Ziya Bengütaş," *Gaia Dergi*, 4 Ocak 2016.

Toros, Taha (1999): "İlk Kadın Heykeltıraşımız Sabiha Bengütaş," *Taha Toros Arşivi, Dosya No: 14.* (İstanbul Şehir Üniversite e-arşivi)

Yılmaz, Ayyüce (2018): "İlk Türk Kadın Heykeltıraş: Sabiha Bengütaş," *Sanat Karavanı*, 5 Temmuz 2018.

Ziya, Sabiha (1927): "İlk Türk Kadın Heykeltıraş," *Resimli Ay* Mecmuası, 7/43.

KADIN
CİNAYETLERİNİ
DURDURACAĞIZ
Platform
KADIN
CİNAYETLERİNİ

Fotoğraf: Ali Öz

NAZAN MOROĞLU

1947 yılında İstanbul'da doğdu. Alman Lisesi ve İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi'ni bitirdi. İÜ'de Kadın Hukuku alanında yüksek lisans yaptı. Kadın hukuku alanında ilk akademik çalışma olan "Kadının Soyadı" adlı master tezi 1998'de yayımlandı. Türkiye'nin ilk Kadın Hukuku uzmanı olan Moroğlu, MEF Üniversitesi ve ÖZÜ Hukuk Fakültelerinde "Kadının İnsan Hakları Hukuku" dersini vermektedir. TÜBAKKOM (Türkiye Barolar Birliği Kadın Hukuku Komisyonu) kurucu başkanıdır. 2004 yılından beri İstanbul Kadın Kuruluşları Birliği (İKKB) koordinatörlüğünü yürütmektedir. Türk Üniversiteli Kadınlar Derneği 2010-2014 dönemi genel başkanıdır. İstanbul Valiliği-*Hürriyet*'in "Aile İçi Şiddete Son" ve acil yardım hattı ortak projesinin hukuk danışmanlığını yaptı. Türkiye Aile Planlaması Vakfı, Nâzım Hikmet Vakfı Yönetim Kurulu üyesi, Basın Yüksek Konseyi Yürütme Kurulu üyesi, KAGİDER ve YANINDAYIZ Derneği Danışma Kurulu üyesidir. İstanbul Barosu başkan yardımcısı (2018-2020 dönemi) olan Moroğlu, evli ve iki çocukludur. Kadın hukuku ve eğitim konularında yayımlanmış çok sayıda makale ve kitabı vardır.

HUKUK

İnsan hakları sözleşmeleri yanında, uluslararası hukukta doğrudan kadın haklarına yönelik iki temel sözleşmenin (Birleşmiş Milletler Kadınlara Karşı Her Türlü Ayrımcılığın Kaldırılması Sözleşmesi ve Kadına Yönelik Şiddet ve Aile İçi Şiddetin Önlenmesi ve Bunlarla Mücadeleye İlişkin Avrupa Konseyi Sözleşmesi) Türkiye tarafından onaylanması, ülkemizde yasalarda ve yaşamda cinsiyete dayalı ayrımcılıkların kaldırılmasının ve kadına yönelik şiddetin önlenmesinin itici gücü olmuştur.

Cumhuriyet, Kadın ve Hukuk

Nazan Moroğlu

CUMHURİYETİMİZİN kuruluşundan günümüze kadının konumunu hukuki açıdan ele alacağım bu yazıda:

- Cumhuriyet devrimlerine,
- Uluslararası hukukta yaşanan gelişmeler ve ülkemize yansımalarına,
- Kadın haklarının yaşama geçirilmesinde İstanbul'da yapılan sosyal ve akademik çalışmalara değineceğim.

Cumhuriyet Devrimleri

Mustafa Kemal'in önderliğinde emperyalist güçlere karşı verilen tam bağımsızlık mücadelesinin zaferle sonuçlanmasının ardından, 97 yıl önce 29 Ekim tarihinde kurulan Cumhuriyetimiz, ulusal egemenlik temeline dayandırılmıştır. Cumhuriyetimizin kuruluşunu izleyen ilk on yılda yapılan devrimlerle, devletin laik hukuk temelinde yapılandırılması amaçlanmış ve toplumun her alanda çağdaş uygarlık düzeyine ulaştırılması hedeflenmiştir. Bu amacı gerçekleştirmek üzere çıkarılan devrim yasalarıyla, âdeta birbiri ardına kenetlenen halkalar şeklinde eğitimde birliğin, toplumsal ve ekonomik kalkınmanın, çağdaş dünyaya uyum sağlamanın temelleri atılmış, kadın erkek eşitliği temel ilke olarak benimsenmiştir. 5 Şubat 1937 tarihinde anayasada laiklik ilkesine yer verilerek devrim halkalarının kilit noktası konulmuştur.

Atatürk devrimlerinin yaşama geçirilmesinin her aşamasında kadınların katılımına özen gösterilmiştir. Cumhuriyetimizin kuruluş felsefesi olarak benimsenmiş olan kadın erkek eşitliği günümüzde demokrasinin ve sürdürülebilir kalkınma hedeflerine ulaşmanın temel kriteri olarak kabul edilmektedir.

Cumhuriyet Aynı Zamanda Bir Kadın Devrimidir

Cumhuriyet'le başlayan büyük toplumsal dönüşümün temel ekseni "kadın erkek eşitliği" olmuştur. Henüz "Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi"; "Kadınlara Karşı Her Türlü Ayrımcılığın Kaldırılması Sözleşmesi" gibi uluslararası sözleşmelerin dünya gündeminde bile olmadığı bir dönemde, Türkiye'de kadınlara siyasi haklar tanınmıştır. Atatürk'ün önderliğinde doğrudan kadın haklarına yönelik yapılan devrimlerle demokratikleşme yolunda kararlı adımlar atılmaya başlanmıştır.

Eğitimde Eşit Haklar

3 Mart 1924 tarihinde kabul edilen Tevhid-i Tedrisat Kanunu ile ülkede eğitim ve öğretimde birlik ilkesi esas alınmıştır. 20 Nisan 1924 tarihli (Teşkilât-ı Esasiye Kanunu) anayasamızın 87. maddesinde "İptidai tahsil bütün Türkler için mecburi, devlet mekteplerinde meccanidir" denilerek kadın ve erkek herkes için temel eğitimin zorunlu anayasal bir görev olduğu hükmüne yer verilmiştir.

Atatürk devrimlerinin yaşama geçirilmesinin her aşamasında kadınların katılımına özen gösterilmiştir.
(Kadın Eserleri Kütüphanesi ve Bilgi Merkezi Vakfı Görsel Arşivi)

Yurttaş Olarak Eşit Haklar

17 Şubat 1926'da kabul edilen ve 4 Ekim 1926'da yürürlüğe giren Medeni Kanun, hukuk devrimi denilince ilk akla gelen yasadır. Medeni Kanun'umuz laik hukukun ve hukuk birliğinin simgesidir. Özellikle Aile Hukuku bölümüyle köklü bir hukuk reformu yaşama geçirilmiştir. Kadınlar; evlenme, boşanma, mal varlığı, miras gibi özel yaşamlarına ilişkin haklar açısından erkeklerle eşit konuma getirilmişlerdir. Medeni Kanun ile erkeğin birden çok kadınla evlenebilmesi yerine tek eşlilik, boşanmada kadının ve erkeğin kanunda belirtilen nedenlere dayanarak boşanma davası açabilmesi ve bu konuda mahkeme kararı alınması koşulu, mirastan erkek çocuğun tam pay, kız çocuğun yarı pay alması yerine kız ve erkek çocukların eşit pay almaları kabul edilmiştir. Evlenme yaşının belirlenmesi ve resmî nikâhın kabulü kadın hakları açısından günümüzde de büyük önem taşımaktadır.

Çalışma Yaşamında Eşit Haklar

Cumhuriyetin kuruluşundan itibaren kadınların meslek sahibi olması teşvik edilmiştir. 1927 yılında çıkarılan ve 15 yıl yürürlükte kalan Teşvik-i Sanayi Kanunu kapsamına giren kuruluşlarda kadınların çalışması özendirilmiştir. 1930 yılında doğum izni düzenlenmiş, 8 Haziran 1936'da yürürlüğe giren İş Kanunu ile kadınların çalışma esasları benimsenmiştir.

Siyasette Eşit Haklar

Kadınlar, 3 Nisan 1930'da 1580 sayılı kanunla belediyelere; 26 Ekim 1933'te 2349 sayılı kanunla da muhtarlık ve ihtiyar heyetine seçilme ve seçme hakkına sahip olmuşlardır. 1924 Anayasası'nın 10. ve 11. maddelerinde milletvekili seçme ve seçilme hakkı sadece erkeklere tanınmıştı. 5 Aralık 1934 tarihinde Anayasa'nın bu iki maddesinde değişiklik yapılmış ve kadınlara da milletvekili seçme ve seçilme hakkı tanınmıştır. Anayasa'da yapılan değişikliklere uygun olarak İntihab-ı Mebusan Kanunu'nda (Milletvekili Seçimi Kanunu'nda) yine aynı tarihte değişiklik yapılmış ve anayasayla tanınan eşit haklara seçim kanununda da yer verilmiştir. Hem anayasa değişikliği hem seçim kanunundaki değişikliğin 11 Aralık 1934 tarihli *Resmî Gazete*'de birlikte ilan edilmesi, Cumhuriyet devrimleriyle kadın erkek eşitliğinin yaşama geçirilmesindeki kararlılığın çok belirgin bir örneğidir.

Kadınların milletvekili seçme ve seçilme hakkını ilk kez kullandığı 1935 seçimlerinde 18 kadın milletvekili seçilmiştir. Henüz olumlu ayrımcılık ya da cinsiyet kotası kavramlarının (CEDAW 4. md., özel önlemlerin) dünya gündeminde olmadığı yıllarda 18 kadın milletvekili TBMM'de yer almıştır. Ancak, devrim sürecinden sonra ülkemizde kadın erkek eşitliğine yönelik çalışmalar uzun yıllar ihmal edilmiştir. Gelişmiş ülkelerdeki ilerlemeler izlenmemiş, gelişmelere uyum sağlanamamıştır. Nitekim 1935 yılında parlamentoda kadın milletvekili oranıyla %4,6 ile Türkiye dünyada ikinci sırada iken, 2020 yılında TBMM'de kadın milletvekili oranı %17,4 olup dünya sıralamasında 2020 yılı Dünya

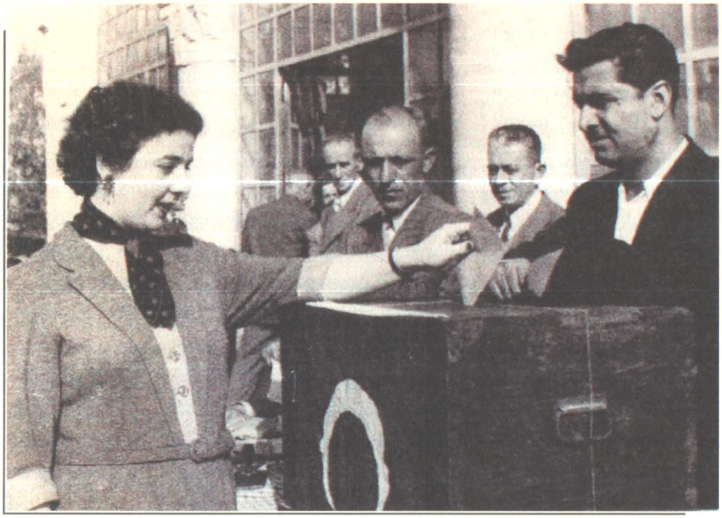

Kadınlar milletvekili seçme ve seçilme hakkını ilk kez 1935 seçimlerinde kullandı. Bu fotoğraf ise "gizli oy, açık tasnif" yönteminin ilk kez kullanıldığı 1950 yılından. (Kadın Eserleri Kütüphanesi ve Bilgi Merkezi Vakfı Görsel Arşivi)

Ekonomik Forumu Toplumsal Cinsiyet Eşitsizliği Endeksi'nde açıklandığı üzere 144 ülke arasında 130'uncu sırada yer almaktadır.

Kadın Haklarının Güvencesi: Laiklik İlkesi

10 Nisan 1928 tarihinde, 1924 Anayasası'nın 2. maddesinde "Türkiye Devletinin dini, Dini İslamdır" hükmünde değişiklik yapılmış ve yurttaşlara dine dayalı ayrımcılık yapılmasını önlemek üzere anayasal temel oluşturulmuştur. Bu değişiklikle hukuk devrimine temel oluşturması hedeflenen laiklik ilkesine ilk adım atılmış ve Anayasa'nın 88. maddesinde yer verilmiş olan "Türkiye'de din ve ırk ayırt edilmeksizin vatandaşlık bakımından herkese 'Türk' denir" hükmüne de uyum sağlanmıştır.

5 Şubat 1937 tarihinde 1924 Anayasası'nda yapılan değişiklikle, kadın haklarının da güvencesi olan "laiklik" ilkesine yer verilmiş, Anayasa'nın 2. maddesi "Türkiye Devleti, cumhuriyetçi, milliyetçi, halkçı, devletçi, lâik ve inkılâpçıdır. Resmî dili Türkçedir. Makamı Ankara şehridir" şeklinde düzenlenmiştir.

Laik hukuk düzeninin en belirgin özelliği, hukuk kurallarının yaşamın akışı içinde gelişen ve değişen gereksinimleri karşılamak üzere değiştirilebilmesidir. Bu açıdan, laiklik ilkesi kadının yasal haklarının gelişmesinin de temel güvencesidir.

Mustafa Kemal Atatürk'ün önderliğinde birbiri ardına çıkarılan devrim yasaları tüm yurttaşlar için haklar tanırken, devrim yasalarından seçme-seçilme hakkında olduğu gibi bazıları doğrudan kadınlara

haklar verilmesine yöneliktir. Atatürk, kadınların Kurtuluş Savaşı sırasında gerek cephede gerekse cephe gerisindeki mücadelelerini takdir etmiş, Cumhuriyet'in kuruluşundan itibaren kadının sosyal, ekonomik ve siyasal konumunu iyileştirici uygulamaları başlatmış ve halka yaptığı konuşmalarında kadınların güçlenmesinin önemini vurgulamıştır: "Milletimiz güçlü bir millet olmaya azmetmiştir. Bunun gerekleri̇nden biri de kadınlarımızın her konuda yükselmelerini sağlamaktır. Bundan dolayı kadınlarımız ilim ve fen sahibi olacaklar ve erkeklerin geçtikleri bütün öğretim basamaklarından geçeceklerdir."

Uluslararası Hukukta Gelişmeler ve Türkiye'ye Yansıması

Bilindiği gibi, 20. yüzyılın başlarında Birinci ve İkinci Dünya Savaşlarında insanlık her açıdan yıkıma uğramış, acılar yaşamıştır. İkinci Dünya Savaşı sonrası savaşın yıkıcı etkilerini ortadan kaldırmak, dünyada barışı ve topyekûn kalkınmayı sağlamak amacıyla çok yönlü çalışmalar yapılmış, küresel ve bölgesel örgütler kurulmuştur. Bu örgütlerin en geniş katılımlısı "Eşitlik, Kalkınma, Barış" hedefiyle 1945 yılında kurulan Birleşmiş Milletler Teşkilatı'dır. Türkiye'nin de üyesi olduğu Birleşmiş Milletler tarafından öncelikle herkese eşit haklar tanınması amacıyla evrensel standartlar getirilen "İnsan Hakları Beyannamesi" düzenlenmiş ve 10 Aralık 1948 tarihinde kabul edilmiştir.

İnsan hakları sözleşmeleri yanında, uluslararası hukukta doğrudan kadın haklarına yönelik iki temel sözleşmenin Türkiye tarafından onaylanmış olması, ülkemizde yasalarda ve yaşamda cinsiyete dayalı ayrımcılıkların kaldırılmasının ve kadına yönelik şiddetin önlenmesinin itici gücü olmuştur.

Bu bölümde iki önemli sözleşme ele alınacak, Türk hukukuna ve uygulamaya etkileri açıklanmaya çalışılacaktır:

- Birleşmiş Milletler Kadınlara Karşı Her Türlü Ayrımcılığın Kaldırılması Sözleşmesi (CEDAW)
- Kadına Yönelik Şiddet ve Aile İçi Şiddetin Önlenmesi ve Bunlarla Mücadeleye İlişkin Avrupa Konseyi Sözleşmesi (İstanbul Sözleşmesi)

Tarihsel süreç içinde bakıldığında, hakların varlığıyla kullanımı arasında kadınlar aleyhine belirgin bir ayrım olduğu ve bu ayrımcılığın günümüzde de değişik alanlarda ve boyutlarda devam ettiği görülmektedir. Kadınlara karşı ayrımcılığın kaldırılmasını sağlamak üzere, uluslararası düzeyde kararlı bir şekilde yürütülen çözüm arayışları, Kadınlara Karşı Her Türlü Ayrımcılığın Kaldırılması Sözleşmesi'nin kabulüyle çok önemli bir noktaya ulaşmıştır.

Kadın haklarının hareket noktası insan haklarıdır.

Birleşmiş Milletler bünyesinde kurulmuş olan Kadının Statüsü Komisyonu'nca, insan haklarından kadınların eşit yararlanmasını sağlamak üzere çok sayıda uluslararası beyanname ve sözleşme düzenlemiş olduğu görülmektedir. Örneğin:

- 1952 yılında Kadınların Siyasi Haklarına İlişkin Sözleşme
- 957 yılında Evli Kadınların Tabiiyetine İlişkin Sözleşme
- 962 ve 1965'te Evliliğe Rıza Gösterilmesi, Asgari Evlenme Yaşı ve Evliliğin Tesciline İlişkin Sözleşme ve Tavsiye Kararı

- 1967 yılında Kadınlara Karşı Ayrımcılığın Önlenmesi Beyannamesi

Kadının Statüsü Komisyonu, 1970'li yılların başında dünyada kadın sorunlarını tespit etmek ve sorunlara evrensel çözümler getirmek üzere kapsamlı bir çalışma başlatmıştır. Bu çalışmalar sonunda üye ülkelerde kadınlara karşı ayrımcılığın farklı boyut ve görünümlerde devam ettiği tespit edilmiştir. Birleşmiş Milletler Genel Kurulu'nda kadın ile erkek arasında eşit haklara sahip olma ilkesinin yaşama geçirilmesini sağlamak üzere "1975 Yılı Uluslararası Kadınlar Yılı" olarak kabul edilmiştir. 1975 yılında Mexico City'de toplanan Birinci Dünya Kadın Konferansı'nda 1985 yılına kadar "Eşitlik, Kalkınma ve Barış İçin BM Kadınlar On Yılı" ilan edilmiş ve bu on yıl içinde kaydedilen gelişmelerin izlenip gözden geçirileceği İkinci Dünya Kadın Konferansı'nın toplanmasına karar verilmiştir. Mexico City'de ayrıca kadının insan haklarına yönelik bir sözleşme hazırlanması konusunda acil çağrı yapılmıştır. Bu çağrı üzerine, Kadının Statüsü Komisyonu tarafından hareket noktası "kadınların medeni durumuna bakılmaksızın her türlü ayrımcılığın kaldırılması" olan "Kadınlara Karşı Her Türlü Ayrımcılığın Önlenmesi Sözleşmesi" hazırlanmıştır. Sözleşme, uluslararası hukukta kadının statüsünün yükseltilmesine ve cinsler arası eşitliği sağlamaya yönelik en önemli belgedir.

Sözleşmenin Amacı

Kadınlara Karşı Her Türlü Ayrımcılığın Kaldırılması Sözleşmesi'nin birinci maddesinde "kadınlara karşı ayrım" kavramı tanımlanmış, diğer maddelerde sırasıyla yaşamın her alanı ele alınarak hem yasalarda hem de uygulamada her türlü ayrımcılığın kaldırılması ve kadın erkek eşitliğinin sağlanması hedefine ulaşılıncaya kadar taraf devletlere kararlı bir eşitlik politikası izlemek yükümlülüğü vermiştir.

Sözleşmenin birinci maddesinde yer alan tanıma göre (Kadınların medeni durumlarına bakılmaksızın):

- Yaşamın her alanında insan haklarının eşit olarak tanınmasını, kullanılmasını, yararlanılmasını engelleyen veya ortadan kaldıran,
- Cinsiyete dayalı olarak yapılan herhangi bir ayrım, dışlama veya sınırlama

bu sözleşme hükümleri açısından "kadınlara karşı ayrım" olarak kabul edilmektedir.

Sözleşmenin İçeriği

Sözleşmeye taraf devletlerde eşitliğe aykırı olan yasal düzenlemelerin kaldırılması; eşitliğin yaptırımcı uygulamalarla sağlanması ve cinslerin birbirine üstünlüğü veya ikincilliği üzerine kurulmuş tüm gelenek, görenek, örf ve âdetin ortadan kaldırılması amaçlanmaktadır.

Sözleşmenin 4. maddesinde; taraf devletlerce kadın erkek eşitliğini olgusal olarak sağlamak amacıyla uygulamada "geçici ve özel önlemlerin" kullanılması gerektiğine yer verilmiştir.

Buna göre yasal eşitlik sağlandıktan sonra, aynı zamanda eşit hakların kullanılabilmesine destek oluşturmak üzere fırsat eşitliği politikalarının uygulanması gereklidir. Bunu sağlayacak yol ise

1. Kadınlara Karşı Her Türlü Ayrımcılığın Kaldırılması Sözleşmesi

Kadınlara Karşı Her Türlü Ayrımcılığın Kaldırılması Sözleşmesi

Kabul Tarihi: 18 Aralık 1979

Yürürlük Tarihi : 3 Eylül 1981

Türkiye'nin Onaylama T.: 11 Haziran 1985

Convention on Elimination of all Forms of Discrimination Against Women

CEDAW

Kadınların insan haklarının gelişmesinde önemli bir hukuki dayanak olan "Kadınlara Karşı Her Türlü Ayrımcılığın Kaldırılması Sözleşmesi" 18 Aralık 1979 tarihinde Birleşmiş Milletler Genel Kurulu'nda kabul edilmiş, 1 Mart 1980 tarihinde imzaya açılmış ve 3 Eylül 1981 tarihinde de yürürlüğe girmiştir. 2020 tarihi itibarıyla 189 devlet tarafından onaylanmıştır. Sözleşme, İngilizce adının baş harflerinden oluşan sözcük ile kısaca CEDAW olarak anılmaktadır.

Bu sözleşmenin hareket noktası, kadın ile erkek arasında yaşamın her alanında var olan "her türlü ayrımcılığın kadınların medeni durumlarına bakılmaksızın kaldırılması"dır. Sözleşmede yasalardaki ayrımcılıkların kaldırılmasının yanında erkek egemen zihniyetin değiştirilmesinin gerekli olduğu vurgulanmış ve zihniyet değişikliğine destek oluşturacak düzenlemeler yapılmıştır. Bilindiği gibi bu sözleşme, dünyada kadın erkek eşitliğinin yaşamın her alanında tam anlamıyla yerleştirilmesine hukuki temel oluşturmaktadır.

Türkiye, Kadınlara Karşı Her Türlü Ayrımcılığın Önlenmesi Sözleşmesi'ni 1985 yılında onaylamıştır.

Sözleşme, yasaların kadın erkek eşitliğine uygun düzenlenmesinde itici güç oluşturmaktadır. Sözleşme aynı zamanda Anayasa'nın 90. maddesi gereğince kadınlara yapılan ayrımcılığın kaldırılması için uygulamaya yön vermektedir.

Anayasa'nın 90. maddesinin 5. fıkrasına göre "Usulüne göre yürürlüğe konulmuş temel hak ve özgürlüklere ilişkin milletlerarası andlaşmalarla kanunların aynı konuda farklı hükümler içermesi nedeniyle çıkabilecek uyuşmazlıklarda milletlerarası andlaşma hükümleri esas alınır." Buna göre, sözleşme hükümleriyle aynı konuda farklı hükümler içeren yasalar yerine, yargılama sürecinde CEDAW hükümlerinin dikkate alınması gerekir.

kadınların eşitsiz konumda olmalarına yol açan adaletsizliklerin ortadan kaldırılması için "olumlu ayrımcılık" politikaları uygulanmasıdır.

Sözleşmenin 5. maddesi, ayrımcılığa yol açan "kadının medeni durumunun yarattığı" engellerin kaldırılması amacıyla düzenlenmiştir. Bu nedenle, anneliğin tüm sorumluluğunun kadına ait olmadığı; çocukların yetiştirilmesi ve gelişiminde kadın ve erkeğin ortak sorumluluğunu tanıyan anlayışa dayalı bir aile eğitiminin yaygınlaştırılması gerektiği kuralına yer verilmiştir.

Sözleşmenin diğer maddelerinde ise siyasette, uluslararası düzeyde temsilde; vatandaşlığın kazanılmasında; eğitimde; çalışma yaşamında; aile planlaması ve sağlık hizmetlerinden yararlanmada; kırsal kesim kadınlarının sorunlarının çözümünde; yasa önünde eştilikte; evlilik ve aile içinde kadınlara karşı ayrımcılığın kaldırılması, erkeklerle eşit haklara ve konuma ulaşmalarına yönelik ayrıntılı düzenlemeler yapılmıştır.

Taraf devletler, Sözleşme'nin uygulanmasındaki gelişmeleri izlemekle görevli olmak üzere Sözleşme'nin 17. maddesi gereğince kurulan Kadınlara Karşı Ayrımcılığın Kaldırılması Komitesi'ne her dört yılda bir Sözleşme hükümlerine etkinlik kazandırmak ve kaydedilen ilerlemeleri açıklamak amacıyla yasal, idari ve adli alanlarda aldıkları önlemlere ilişkin raporu sunmaktadırlar.

Türkiye'nin 1985 yılında CEDAW'ı onaylanmasından sonra:

- Hukuk alanında,
- Kurumsallaşmada ve
- Sivil toplum örgütlenmesinde

önemli gelişmeler yaşanmıştır.

Hukuk Alanında Gelişmeler

Öncelikle yasalarda kadınlara karşı ayrımcılık içeren maddelerde değişiklik yapılmıştır. 2000'li yılların başından itibaren Medeni Kanun, Ceza Kanunu gibi temel yasalar eşitlik ilkesine uygun hale getirilmiştir. Bu çalışmalardan örnekler:

- **1992/** Medeni Kanun'da kadının çalışmasını kocanın iznine bağlayan 159. madde "eşitlik ilkesini" ihlal ettiği gerekçesiyle Anayasa Mahkemesi'nce iptal edildi.
- **1995/** 4. Dünya Kadın Konferansı'nda Pekin Sonuç Bildirgesi çekincesiz olarak kabul edildi. 2000 yılında kadınlarda okur yazarlığın %100'e çıkarılması ve bebek ölümlerinin önlenmesi taahhüt edildi.
- **1997/** Zorunlu temel eğitim 5 yıldan 8 yıla çıkarıldı. Kız çocukların daha uzun süre okula devamı sağlandı. Ancak 2012 yılında 4+4+4 şeklinde kesintili eğitime geçilmesi, birçok sakıncası yanında özellikle kız çocuklarının ilk dörtten sonra okullaşmasına engel oluşturmaktadır.
- **1997/** Türk Ceza Kanunu'nun 440. ve 441. maddesi hükümlerinde, kadının ve erkeğin zinasının suç oluşturması farklı unsurlara bağlanmıştı. Kadının zinası hükmü, kadın erkek eşitliğine aykırılık gerekçesiyle Anayasa Mahkemesi'nce iptal edildi.
- **1997/** Medeni Kanun'da değişiklik yapılarak, "evli kadına kocasının soyadı ile birlikte, önceki soyadını da taşıma hakkı" verildi.
- **1998/** Ailenin Korunmasına Dair 4320 sayılı Kanun yürürlüğe girdi. Kanunda aile içinde şiddete uğrayan mağdurun korunmasına ve şiddet

2004 yılında Anayasa'nın 10. maddesine
"Kadın erkek eşit haklara sahiptir. Devlet kadın erkek eşitliğinin
yaşama geçirilmesinde yükümlüdür" kuralı eklendi.

uygulayanın evden uzaklaştırılmasına ve karar-da belirtilen uzaklaştırma süresi için nafaka ödemesine ilişkin tedbirler düzenlendi.

- **1998/** Gelir vergisinde "aile reisinin beyanname vermesi" uygulaması kaldırıldı. Kadınlar kocalarından ayrı olarak beyanname verme hakkına sahip oldular.

2000'li Yıllarda Demokratikleşme Adımları, Anayasa'da ve Temel Yasalarda Kadın Erkek Eşitliğine Yönelik Değişiklikler

Anayasa'da Yapılan Değişiklikler

- **2001/** 4709 sayılı Kanun'un 17. maddesiyle değiştirilen Anayasa'nın 41. maddesinin "Aile Türk toplumunun temelidir" fıkrasına ***"ve eşler arasında eşitliğe dayanır"*** ibaresi eklenmiştir. Ancak, bu değişiklik sadece ailede eşitlikle sınırlı olmuştur. Bu nedenle, 2004 yılında yeni bir anayasa değişikliği yapıldı.
- **2004/** Anayasa'nın 10. maddesine ***"Kadın erkek eşit haklara sahiptir. Devlet kadın erkek eşitliğinin yaşama geçirilmesinde yükümlüdür"*** kuralı eklendi.
- **2010/** Referandum sonucu 10. maddede yapılan değişiklikle, Anayasa'nın 10. maddesinin ikinci fıkrasına **"Bu maksatla alınacak tedbirler eşitlik ilkesine aykırı olarak yorumlanamaz"** cümlesi eklendi.

Anayasa'da yapılan bu değişikliklerle devlete, demokrasinin temel kriteri olan kadın erkek eşitliğinin yaşama geçirilmesi yükümlülüğü verilmiştir.

- **22.11.2001** tarihinde yeni Türk Medeni Kanunu kabul edildi, 1.1.2002'de yürürlüğe girdi. Özellikle Aile Hukuku'nda evlilik birliği kuralları ***"eşlerin eşit hak, eşit sorumluluk ve edinilmiş malların eşit paylaşımı"*** temelinde düzenlendi.
- **2002** yılında Türkiye, BM Kadınlara Karşı Her Türlü Ayrımcılığın Kaldırılması Sözleşmesi İhtiyari Protokolü'nü onayladı. Taraf devletlerce Sözleşme'nin fiili olarak yaşama geçirilmesini ve etkin denetimi sağlamak üzere kabul edilen İhtiyari Protokol, Türkiye tarafından 30 Temmuz 2002 tarihinde onaylandı. BM Kadının Statüsü Komitesi **bireysel başvuru hakkı** tanındı.
- **1.1.2003**'te Aile Mahkemeleri kuruldu. Aile Mahkemeleri, Aile Hukuku ile ilgili dava ve işlerin yanında, 2012 yılına kadar aile içi şiddetten korunmaya dair 4320 sayılı Kanun ve 2012'den itibaren 6284 sayılı Kanun'dan doğan davalara bakmakla görevlendirildi.
- **22.5.2003** tarihinde İş Kanunu'nda yapılan değişiklikle "eşit davranma ilkesi" ve "doğum izni", "iş yerinde cinsel tacizin iş aktinin feshinde haklı neden sayılması" kabul edildi.
- **1.6.2005** tarihinde kabul edilen yeni Türk Ceza Kanunu ile kadınlara karşı ayrımcılık içeren maddeler kaldırıldı. Yeni Ceza Kanunu'nda kadın birey olarak kabul edildi, kadının cinselliğine karşı işlenen suçlar **"Kişilere Karşı İşlenen Suçlar"** başlığı altında düzenlendi. Önceki yasada, kadının cinselliğine karşı işlenen suçlara "topluma ve edep törelerine karşı suçlar" kapsamında yer verilmişti. Ayrıca, ***"iş yerinde cinsel tacize 3 yıla kadar hapis cezasının verilmesi", "evlilik için tecavüzün suç sayılması"*** önemli yeniliklerdir.

- **2009** yılında **Kadın Erkek Fırsat Eşitliği Komisyonu** Kanunu ile TBMM'de kurulan KEFEK, kadının insan haklarının korunmasına ve geliştirilmesine, kadın erkek eşitliğinin sağlanmasına yönelik olarak ülkemizde ve uluslararası alandaki gelişmeleri izlemek, bu gelişmeler konusunda TBMM'yi bilgilendirmek, komisyona esas veya tali olarak havale edilen işleri görüşmek, istenildiğinde TBMM'ye sunulan kanun teklifleri hakkında ihtisas komisyonlarına görüş sunmak görev ve yetkilerini haizdir.
- **2011** yılında Kadına Yönelik Şiddet ve Aile İçi Şiddetin Önlenmesi ve Bunlarla Mücadeleye Dair Avrupa Konseyi Sözleşmesi (İstanbul Sözleşmesi) imzalandı ve onaylandı.
- **2012** yılında "6284 Sayılı Ailenin Korunması ve Kadına Karşı Şiddetin Önlenmesine Dair Kanun" kabul edildi.
- **2015** yılında 2030 yılına kadar yerine getirilmek üzere BM Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri kabul edildi.
- **2017** yılında Nüfus Hizmetleri Kanunu'nda değişiklik yapılarak Anayasa'nın laiklik ilkesi ve 174. maddesi göz ardı edilerek "*müftülere resmî nikâh yetkisi*" verildi.

Kurumsallaşmada Gelişmeler

Hareket noktası "ayrımcılığın kaldırılması" olan Sözleşme'nin ülkemizde yürürlüğe girmesinden sonra hukuk alanında yaşanan gelişmelerin yanında, kadın erkek eşitliği için özel politikalar oluşturulmak üzere ulusal mekanizmalar kurulmuş, üniversitelerde akademik alanda kadın araştırmalarına yer verilmiştir. Bu gelişmelere özetle değinecek olursak:

- Beş Yıllık Kalkınma Planları çerçevesinde kadın politikaları geliştirmek üzere ilki VI. Plan'da olmak üzere *alt ihtisas komisyonu* kuruldu.
- **1985/** yılında Aile Planlaması Vakfı kuruldu.
- **1989/** Türkiye'de ilk Kadın Sorunları Araştırma ve Uygulama Merkezi İÜ'de açıldı.
- **1989/** İçişleri Bakanlığı kaymakamlık sınavlarına kadınların alınacağını açıkladı.
- **1990/** Kadın Eserleri Kütüphanesi ve Bilgi Merkezi Vakfı tarafından ilk kadın kütüphanesi ve bilgi merkezi açıldı.
- **1990/** Kadından Sorumlu Devlet Bakanlığı göreve başladı.
- **1990/** Sosyal Hizmetler ve Çocuk Esirgeme Kurumu Genel Müdürlüğü bünyesinde kadın sığınma evleri açıldı.
- **1990/** Ulusal mekanizma olan Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı'na bağlı Kadının Statüsü ve Sorunları Genel Müdürlüğü (KSSGM) kuruldu ve 24.06.1991 tarihinde Başbakanlığa bağlandı, 2011 yılında KSGM Teşkilat Yasası yürürlükten kaldırılarak, Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı'na bağlandı.
- **1991/** 48. Hükümet döneminde ilk kadın vali (Lale Aytaman) atandı.
- **1992/** Devlet İstatistik Enstitüsü'nde cinsiyete dayalı veri tabanı oluşturulması amacıyla Kadın İstatistikleri Şubesi kuruldu; TÜİK bünyesinde de devam ediyor.
- **1993/** Türkiye'de ilk olarak İstanbul Üniversitesi'nde **Kadın Araştırmaları Ana Bilim Dalı'nda tezli yüksek lisans eğitimi** verilmeye başlandı; **Kadın Hukuku alanında ilk akademik çalışma yayımlanmıştır** (bkz. "Kadının Soyadı", Nazan Moroğlu).

- **1994/** Türkiye, Kahire'de yapılan BM Nüfus ve Kalkınma Konferansı'na katıldı. Sağlık Bakanlığı koordinatörlüğünde "Kadın Sağlığı ve Aile Planlaması Ulusal Eylem Planı" hazırlandı.
- **1995/** Kadınların adalete erişimine destek vermek için İstanbul Barosu bünyesinde Kadın Hakları Komisyonu kuruldu.
- **1999/** İstanbul Barosu öncülüğünde Türkiye Barolar Birliği Kadın Hukuku Komisyonu (TÜBAKKOM) kuruldu.
- **2003/** Türkiye'de ilk kez Yeditepe Üniversitesi Hukuk Fakültesi lisans eğitiminde "Kadın Hukuku"na ders programında yer verildi.
- **2011/** Kanun Hükmünde Kararnameyle *Kadından Sorumlu Devlet Bakanlığı* kaldırıldı, yerine *Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı* kuruldu.
- **2018/** Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı kaldırıldı. 10 Temmuz 2018 tarihinde ise Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi ile "*Aile, Çalışma ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı*" olarak yapılandırılmış, kadın sorunlarına çözüm üretmekten uzaklaşılmıştır.
- **2020/** Valiliklerde "Kadına Yönelik Şiddetle Mücadele Birimleri" kuruldu. İstanbul Valiliği'nce Eylül 2020'de yayınlanan genelge ile kadına yönelik şiddetle mücadelenin ve şiddetin önlenmesinin çok yönlü, bütüncül yaklaşımla ve toplumun tüm kesimlerinin ortak ve kararlı mücadelesi ile yapılması gerektiği vurgulandı. Şiddetle mücadelede, kadın kuruluşlarının, belediyelerin, baroların, ilgili bakanlık il müdürlüklerinin, kolluk kuvvetlerinin yapması gerekenlere yer verilmiştir.

İstanbul Kadın Kuruluşları Birliği (İKKB) 1995 yılında kuruldu.

Sivil Toplum Kuruluşlarında Gelişmeler

CEDAW'ın Türkiye'de yürürlüğe girmesinden sonra, kadın haklarının korunması, geliştirilmesi, şiddetin önlenmesi; kadınların yaşamın her alanında eşit haklara sahip birey olarak yer almalarının sağlanması amacıyla çalışmalar yapan kadın kuruluşları ve kadın hukukçular dernekleri, şemsiye örgütlenme şeklinde birleşerek güçlü baskı grupları oluşturmuşlardır. Örneğin 1995 yılında kurulan İstanbul Kadın Kuruluşları Birliği (İKKB), Ankara'da Türkiye Kadın Dernekleri Federasyonu, İzmir Kadın Kuruluşları Birliği ve Türkiye Baroları Birliği Kadın Hukuku Komisyonu (TÜBAKKOM) gibi geniş katılımlı platformlar ayrımcılık içeren hükümlerin yasalardan kaldırılmasında etkili olmuşlardır. Bu kuruluşlar: e-gruplar halinde veya günümüz iletişim teknolojilerini, sosyal medyayı yaygın ve etkin bir şekilde kullanarak güçlerini birleştirmişlerdir.

Kadına Yönelik Şiddet Bir İnsan Hakları İhlalidir

Bilindiği gibi, Kadınlara Karşı Her Türlü Ayrımcılığın Kaldırılması Sözleşmesi ile kadınların statüsünün yükseltilmesi ve kadınlara karşı ayrımcılığı giderilmesi hedeflemiştir. Ancak o tarihlerde aile içi kadına yönelik şiddet bir özel alan konusu olarak görülmüş ve sözleşmede "kadına yönelik şiddet" sorununa ilişkin açık ifadelerle bir düzenlemeye yer verilmemiştir. Oysa kadına yönelik şiddet bir insan hakları ihlalidir, sadece kadının sorunu değildir, kadın erkek eşitsizliğine yol açan toplumsal bir sorundur, bir halk sağlığı sorunudur, önlenmesi gerekir.

Uluslararası hukukta 1992 yılında BM CEDAW Komitesi'nce düzenlenen "19 No.lu Genel Tavsiye Kararı"nın ardından, Birleşmiş Milletler Genel Kurulu'nda kadına yönelik şiddetin önlenmesine ilişkin kabul edilen ilk belge 20 Aralık 1993 tarihli "Kadına Karşı Şiddetin Önlenmesine Dair Bildirge"dir. Bu bildirge esas alınarak Türkiye'de 1998 yılında 4320 sayılı Ailenin Korunmasına Dair Kanun kabul edilmiş ve kadını aile içi şiddetten korumak için önlemler getirilmiştir.

İzleme Mekanizması – GREVIO

İstanbul Sözleşmesi'ne taraf devletlerce Sözleşme'nin etkili bir şekilde uygulanmasını sağlamak üzere, Avrupa Konseyi bünyesinde, "Kadına Yönelik ve Aile İçi Şiddete Karşı Mücadelede Uzmanlar Grubu" (GREVIO) adıyla bir izleme mekanizması kurulmuştur. GREVIO'nun görevi, taraf devletlerden belli sorulara yanıtları içeren ülke raporlarını istemek, bu raporları değerlendirmek, üye devletlere kadına yönelik ve aile içi şiddetle mücadelede önerilerde bulunmak, bu önerilerin yerine getirilip getirilmediğini izlemektir. İstanbul Sözleşmesi'nin 66. maddesi gereğince kurulan GREVIO, Türkiye'ye ilişkin ilk Değerlendirme Raporu'nu 15 Ekim 2018 tarihinde açıklamıştır.

GREVIO Raporu'nda "Uygulamadaki Eksiklikler ve Engeller" konusunda dikkat çekilmiştir:

YAŞAMAK
İSTİYORUZ!

Fotoğraf: Ali Öz

2. İstanbul Sözleşmesi

Kadına yönelik şiddet ve ev içi şiddetle çok yönlü mücadele amacıyla hazırlanmış olan "Kadına Yönelik Şiddetin ve Aile İçi Şiddetin Önlenmesi ve Bunlarla Mücadeleye Dair Avrupa Konseyi Sözleşmesi" 11 Mayıs 2011 tarihinde İstanbul'da imzaya açılmıştır. Bu nedenle, uluslararası alanda İSTANBUL SÖZLEŞMESİ olarak anılmaktadır.

Türkiye, sözleşmeyi ilk imzalayan ve onaylayan ülke olmuştur. Sözleşme, yürürlük maddesi gereğince 10 ülkenin onaylamasının ardından 1 Ağustos 2014 tarihinde yürürlüğe girmiştir.

İstanbul Sözleşmesi, uluslararası hukukta, şiddetin kadın erkek eşitsizliğinin ve kadınlara karşı yapılan ayrımcılığın bir sonucu olduğunun vurgulandığı ilk sözleşmedir.

İstanbul Sözleşmesi, fiziksel, cinsel, ekonomik ve duygusal şiddet ile mücadele konusunda "Önleme, Koruma, Kovuşturma ve Destek Politikaları" başlıkları altında dört temel dayanağı olan ilk sözleşmedir.

İstanbul Sözleşmesi, aynı zamanda şiddetle mücadelede bağımsız bir izleme mekanizması bulunan ve yaptırım gücü olan bağlayıcı ilk sözleşmedir.

Sözleşme'nin giriş bölümünde şiddetin nedenlerine ve yol açtığı olumsuzluklara değinilmiştir:

- Kadına yönelik şiddetin, "erkekler ve kadınlar arasındaki eşitlikçi olmayan güç ilişkilerinden kaynaklanan tarihsel bir olgu olduğu" ve "bu güç ilişkisinin erkekler tarafından kadınlar üzerinde baskı kurulmasına ve kadınlara yönelik ayrımcılık yapılmasına yol açtığı" ve "kadınların ilerlemelerini engellediği",
- Kadınlara yönelik aile içi şiddet, cinsel istismar, tecavüz, zorla evlendirme, erken evlendirme, namus cinayetleri ve bir insan hakları ihlali olan şiddetin, kadın erkek eşitliğini sağlamanın önündeki en büyük engel olduğu,
- Çocukların aile içindeki şiddete tanık olmak da dahil aile içi şiddet mağduru oldukları,
- Kadın ve erkek arasında yasal ve fiili eşitliğin gerçekleşmesinin kadına yönelik şiddeti önlemede önemli bir unsur olduğu vurgulanmıştır.

Sözleşme'yi onaylayan devletler, tüm ilgili organlar, kurumlar ve örgütlerle iş birliği içinde olmak, bir koordinasyon birimi kurmak, şiddetle mücadele ve şiddetin her türünün önlenmesi için uygulanacak politika, önlem ve programların yerine getirilmesinde sivil toplumu da dahil etmek ve yeterli dü-

zeyde mali ve insan kaynakları tahsis etmekle yükümlüdürler.

Sözleşme'nin uygulanmasında ulusal azınlık, cinsel yönelim, engellilik, medeni hal, göçmen veya mülteci olma gibi herhangi bir ayrım gözetilmemesi hükme bağlanmıştır.

Sözleşme, şiddetin önlenmesi konusunda âdeta bir yol haritası çizmiş, taraf devletlerin yapmaları gereken yasal düzenlemeler ve uygulamalar ayrıntılı bir şekilde düzenlenmiştir:

- Şiddet konusunda farkındalığı arttırmak
- Uzmanların eğitimini yaygınlaştırmak
- Önleyici müdahale ve tedavi programları oluşturmak
- Özel sektör ve medyanın katılımını sağlamak
- Psikolojik ve hukuksal destek hizmetleri vermek
- Erken, zorla evliliklerin suç sayılması ve iptali hakkında yasal düzenleme yapmak
- Eşgüdümlü, toplumsal cinsiyete duyarlı politikalar geliştirmek
- Şiddet eylemleri hakkında istatistiki ve düzenli verileri toplamak, yayınlamak
- Sığınaklar kurmak
- Acil yardım hatları açmak
- Çocuk tanıklar için koruma sağlamak, özel Adli Görüşme Odaları kurmak
- Sağlık hizmetlerini gecikmeksizin sunmak
- Göçmen ve sığınmacıların korunması için özel birimler oluşturmak
- Bedensel zarar görenlere tazminat ödemek
- Namus, din, gelenek, görenek, kültür adına yapılan savunmaların kadına yönelik şiddetin gerekçesi olarak kabul edilmeyeceğine ve şiddetin herhangi bir türünün varlığı halinde yargı sürecinde arabuluculuk ve uzlaştırmanın yasak olduğuna ilişkin yasal düzenleme yapmak
- Adli yardım hizmetlerinin nitelikli olarak verilmesini sağlamak
- Eğitimin her aşaması için müfredata toplumsal cinsiyet eşitliği ve kadına yönelik şiddet konularını eklemek
- Koordinasyon birimini kurmak
- GREVIO ile taraf devlet arasında iletişimde olacak kurumsal bir mekanizma oluşturmak

- 6284 sayılı yasaya ilişkin idari verilerin ötesindeki ayrıştırılmış verilerin derlenmemiş ve iletmemiş olması,
- Türkiye'nin genel politikalarında kadın erkek eşitliğinin esas alınmaması ve bunun kadınlara karşı şiddet üzerindeki potansiyel etkilerinin olacağının değerlendirilmemiş olması,
- Türkiye'de kadının anne ve bakım sağlayıcı geleneksel rollerinin ön planda tutulması; bu zihniyetin, kadın ve erkeğin aile ve toplumdaki rol ve sorumluluklarına ilişkin kalıplaşmış ayrımcı ön yargıların sürmesine ve bunun kadına yönelik şiddete yol açması,
- Şiddet faillerine yönelik soruşturmalar, kovuşturmalar ve cezalandırmalara ilişkin adli verilerin mevcut olmaması, bu nedenle yasaların –kolluk kuvvetleri, savcılıklar ve mahkemelerce– uygulanmasının etkili bir biçimde izlenmesi önünde ciddi bir engel oluşturması,
- Devletin mağdurları koruyamamasının, kadınların çoğu kez, yeniden mağdur edilme ve/veya çifte mağduriyete uğramasına yol açması,
- İstanbul Sözleşmesi'nin savunuculuğunu yapan kadın kuruluşlarının ve ilgili sivil toplum kuruluşlarının giderek kısıtlayıcı koşullarla karşı karşıya kalmaları,
- Yargı sürecindeki uygulamalarda kadınlara karşı şiddet eylemlerinde cezaların caydırıcılığının gerektiği gibi sağlanamaması,
- Koruma kararlarının kısa süreli verilme eğiliminin olması.

GREVIO Değerlendirme Raporu'nda, İstanbul Sözleşmesi çerçevesinde 6284 sayılı yasanın çıkarılmış olmasını olumlu bir adım olarak kabul etmiştir. Uygulamadaki eksikliklere dikkat çekerek, Türkiye'nin kadına yönelik şiddetle mücadelede bütüncül bir politika izlemesi, kurumsal bir koordinasyon birimi kurması, ayrıştırılmış sayısal verilerin derlenmesi gerektiğini vurgulamıştır.

Kadınların Eşitlik ve Demokrasi Mücadelesi Sürüyor

Türkiye'de çok sayıda kadın derneği, kurum ve kuruluş, kadınların eşit haklara sahip olması ve haklarını kullanmalarına destek oluşturmak amacıyla mücadeleyi sürdürmektedir.

Yazının bu bölümünde "İstanbul Üniversitesi Kadın Sorunları Araştırma ve Uygulama Merkezi ve Kadın Çalışmaları Ana Bilim Dalı" ve "İstanbul Kadın Kuruluşları Birliği" çalışmalarına ve bu iki kuruluşun kadın erkek eşitliği ve demokrasi mücadelelerine örneklerle değineceğim.

İÜ Kadın Sorunları Araştırma ve Uygulama Merkezi ve Ana Bilim Dalı

4 Ekim 1989 tarihinde, İstanbul Üniversitesi bünyesinde "eğitim, kültür, hukuk, sağlık, çalışma, ekonomi ve siyasal alanda kadının insan hakları konusunda bilimsel araştırmalar ve kültürel projeler yapmak ve bunların uygulanmasını sağlamak" amacıyla kurulan Kadın Sorunları Araştırma ve Uygulama Merkezi ve Kadın Çalışmaları Ana Bilim Dalı, diğer üniversitelerde de benzer merkezlerin kurulmasına örnek olmuştur.

İstanbul Kadın Kuruluşları Birliği'nin "Medeni Kanun'a Sahip Çıkıyorum" yürüyüşünün afişi, 2015.

"Kadına Yönelik Ev Dışında Gelir Getirici Beceri Kazandırma Pilot Projesi", merkezin kuruluş amacına uygun olarak 1997 yılında başlattığı örnek projelerden biridir.

Merkezin, UNDP Kadının Kalkınmaya Katılımını Güçlendirme Ulusal Programı çerçevesinde yürüttüğü bu projenin amacı:

"Eğitim alma fırsatına sahip olamamış ya da yarıda bırakmış ve gelir getirici bir beceriden yoksun kadınları üretici kılmak ve onlara sürekli gelir sağlayabilecekleri beceri kazandırmak ve onların toplumsal yaşamda, iş yaşamında, bilinçli bireyler olarak yer almalarını sağlamaktır."

Proje kapsamında kazandırılması amaçlanan becerinin seçiminde, 1990'lı yılların iş gücü piyasası ihtiyaçları göz önünde bulundurulmuş ve konfeksiyon makinelerini kullanmayı öğretmek hedeflenmiştir. Kursiyerlere, beceri eğitiminin yanı sıra iş disiplini ve kendilerini bireysel, toplumsal, siyasal anlamda geliştirebilmeleri için sağlık, beslenme, evlilik, aile planlaması, görgü kuralları, tüketici hakları, insan hakları, kadın hakları, yurttaşlık bilinci, Cumhuriyet'in kazanımları konularında uzmanlarca bilgi verilmektedir. Kursu bitirenlere Kadın Araştırmaları Merkezi ile Kadından Sorumlu Devlet Bakanlığı tarafından sertifika verilmektedir. Bu kurs İÜ Öğrenci Kültür Merkezi içinde "Kadriye Moroğlu Dersliğinde" başlatılmıştır. Daha sonraki yıllarda projeye

Kadın Araştırmaları Derneği tarafından İstanbul'un farklı ilçelerinde devam edilmiştir. Merkezin yürütmüş olduğu diğer bir çalışma da "Cumhuriyet'in Öncü Kadınları Sözel Tarih Projesidir."

İÜ Kadın Çalışmaları Ana Bilim Dalı yüksek lisans programında yapılan ve yayımlanan çok sayıda tez, kadın hakları konusuna ışık tutmaya devam etmektedir. Yayımlanan tezlerden örnekler: "Kadının Soyadı", Nazan Moroğlu; "Türkiye'de Köy Enstitüleri Uygulamasında Kadın Erkek Eşitliği", Tülin Şenruh; "Aile İçinde Kadına Yönelen Şiddet ve İstanbul Kadın Misafirhanesi", Döne Aslan; "Sosyal Güvenlik Sisteminde Kadın", Fatma Şenden Zırhlı; "Anadolu'da Kadın Masalları", Çiğdem Ayan; "Cumhuriyet Dönemi Erkek Yazınında Kadın Kimlikleri"; Filiz Tansu Belentepe. Günümüzde çok sayıda üniversitede Kadın Çalışmaları yüksek lisans eğitimi verilmektedir.

İstanbul Kadın Kuruluşları Birliği – İKKB

17 Şubat 1995 tarihinde laiklik, eşitlik, kadının insan hakları ve demokrasi ortak paydasında bir protokol çerçevesinde bir araya gelen kadın dernekleri, İstanbul Kadın Kuruluşları Birliği adı altında bir platform oluşturdular. İstanbul Kadın Kuruluşları Birliği'nin ortak paydasını ve Atatürk ilke ve devrimleri yol haritasını kabul eden siyasi partilerin kadın kolları da birlik çalışmalarına doğal üye olarak katılmaktadırlar.

İstanbul Kadın Kuruluşları Birliği üyesi dernekler ve vakıflar kendi tüzüklerinde yer alan etkinliklerini yapmalarının yanında, Medeni Kanun'un kabul günü 17 Şubat'lar; Dünya Kadınlar Günü 8 Mart'lar; kadınlara seçme seçilme hakkı tanınmasının yıldönümü olan 5 Aralık'lar, Cumhuriyetimizin kuruluşu olan 29 Ekim'ler ve ülkemiz tarihinde önemli olaylarla ilgili etkinlikleri tüm üye kuruluşların birlikte katılımıyla düzenlemeleri kararı almışlardır.

İKKB, "Ailede Demokrasi-Toplumda Demokrasi" çağrısıyla Medeni Kanun'un Aile Hukuku bölümü olmak üzere yasalardan kadınlara karşı ayrımcılıkların kaldırılması ve yaşamın her alanında kadınların güçlendirilmesi amacıyla çeşitli eylem ve etkinlikler yapmıştır. İstanbul Kadın Kuruluşları Birliği, diğer illerimizde kadın kuruluşlarının bir protokol çerçevesinde bir araya gelmesi bakımından da örnek olmuştur.

İstanbul Kadın Kuruluşları Birliği Prof. Dr. Necla Arat öncülüğünde kurulmuştur. Prof. Arat, İKKB koordinatörlüğünü 2003 yılına kadar sürdürmüştür. 2003 yılından beri İKKB koordinatörlüğünü Nazan Moroğlu yapmaktadır.

Kadın Erkek Eşitliği Bir Demokrasi Meselesidir

Sonuç olarak, günümüzde kadınlar yasalarda ve uluslararası sözleşmelerde yapılan düzenlemelerle eşit haklara sahip olsalar da bu hakları kullanmada engellerle karşılaşmaktadır.

Nüfusun yarısı olan kadınların büyük çoğunluğunun ailede ve toplumsal yaşamda ayrımcılığa uğradığına, 2020 yılında ülkemizde 1 milyon 680 bin kadının okuryazar olmadığına dikkat çekerek şunların yapılması gerekiyor:

25 Kasım 2012 Ortaköy Meydanı, İstanbul.

- Kadınların en temel sorunu olan "eğitim" konusunda toplumsal cinsiyet eşitliğine dayalı ve kararlı bir devlet politikası uygulanması,
- Eğitim sistemlerinin özgür bireylerin yetiştirilmesi amacıyla laik bilimsel temele dayandırılması,
- Her üç kadından birinin şiddete maruz kaldığı ülkemizde, öncelikle aile içi şiddet olmak üzere, şiddetin her türüne son verilmesi; sığınma evlerinin sayısının artırılması,
- Evlilik yaşının uygulanması, çocuk evliliklerinin önlenmesi,
- Yerel yönetimlerde %3, TBMM'de %17 olan temsil oranının artması, gerçek demokrasiye ulaşılması için Seçim Kanunu, Siyasi Partiler Kanunu ve parti tüzüklerinde cinsiyet kotası konularak özel önlemler alınması,
- Siyasi partilere verilen devlet desteğinin bir bölümünün kadın seçmenlerin eğitimi ve kadınların siyasete katılımını kolaylaştırma amaçlı kullanılması,
- Atatürk ilke ve devrimleriyle kazandığımız haklardan geriye gidişe son verilmesi.

Ülkemizde gerçek demokrasinin yaşama geçirilmesi ve sürdürülebilir kalkınma hedeflerine ulaşılması kadın erkek eşitliğinin sağlanmasıyla mümkün olacaktır. Bu konuda kararlı bir devlet politikasının uygulanmasıyla ve yerel yönetimlerin, baroların, tüm kurum ve kuruluşların iş birliğiyle olumlu adımlar atılabilecektir.

"Kadınlarını geri bırakan milletler geri kalmaya mahkûmdur."

Mustafa Kemal Atatürk

KADIN
CİNAYETLERİNİ
DURDURACAĞIZ
Platformu
KADIN
AYŞE
PAŞALI

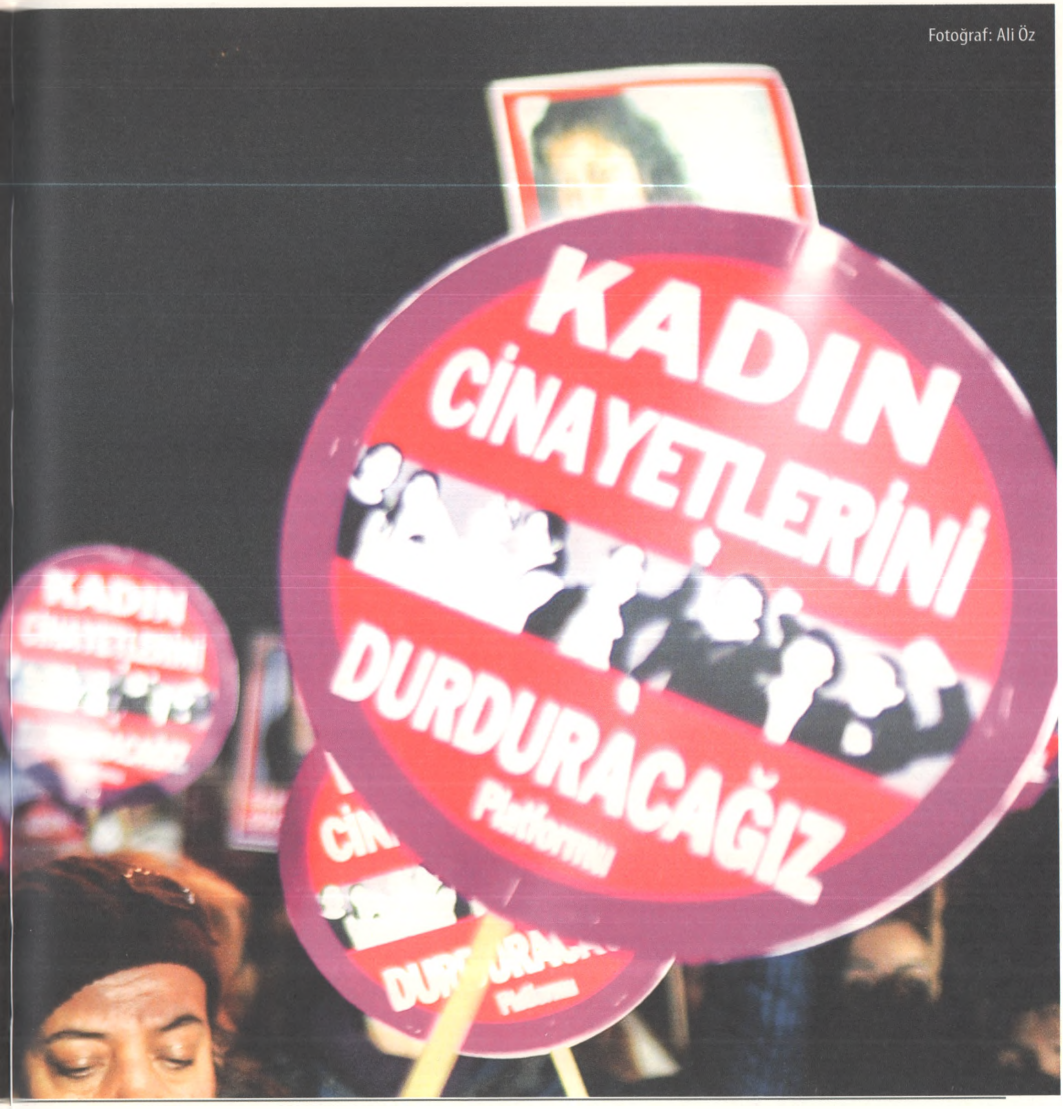

Fotoğraf: Ali Öz

DİZİN

12 Eylül (1980 darbesi) 99, 178, 234, 259, 373
12 Mart (darbesi) 155, 282, 337, 344, 364-7, 416, 556
1917 Devrimi 130, 134
1924 Anayasası 127, 591-2
1924 Paris Olimpiyat Oyunları 551-2
1950 Tarım Sayımı 43
1957 Ücret Anketi 46
1963 Tarım Sayımı 41-2
27 Mayıs (1960 darbesi) 150, 157, 216, 229, 560
47'liler 365,367
93 Harbi 123, 277, 302
I. Faysal 395
I. Türk Tarih Kongresi 340
II. Abdülhamid 198, 212, 393, 493
II. Mahmud 79, 139, 277
II. Meşrutiyet 81-2, 116, 118, 120-1, 123, 164-5, 326, 425, 518
IV. Mustafa 79
XV. Papa Benedict 393

A
Abdullah Gül 246-7
Abdülaziz 493
Abdülhak Hâmid 276, 582
Abdülhak Şinasi Hisar 357
Abdülhamid 116, 198, 212, 393, 482, 493
Abidin Daver 265-6, 520, 531
Abidin Özmen 340
Adalet Ağaoğlu 358, 364
Adenauer 446
Adila Laïdi-Hanieh 396
Adile Naşit 462
Adnan Bey 290, 291
Adolfo Camozzo 446
Âfet Hakkı (İnan) Hanım 322, 324, 330, 332-9, 340, 342
Afet Ilgaz 223, 224
Âfet İnan/Uzmay 127, 321-5, 327, 329, 333-6, 338-9, 340-2, 344-5, 348-9
Afife Jale 7, 419, 420-1, 427, 429, 430, 431-3, 435-7
Afif Tektaş 403
Agop Vartovyan (Güllü Agop) 423
Ahmed Cevdet 116
Ahmed Robenson 550-1
Ahmet Emin (Yalman) 128
Ahmet Faruki 403
Ahmet Ferit Tek 295
Ahmet Hamdi Akseki 217
Ahmet Hâşim 577
Ahmet Hikmet Müftüoğlu 303
Ahmet Mithat 117, 272, 275, 316-7, 423
Ahmet Refet Muvahhit 433
Ahmet Reşat 326-8, 330, 348
Ahmet Süreyya Bey 126
Ahmet Şuayb 120
Ahmet Tevfik Paşa 150-1
Ahu Antmen 271
Aile Dostu 506
Aile Hakları Kanunu 495
Ailenin Korunmasına Dair Kanun 160, 601
Aile Planlaması Vakfı 586, 599
Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı 103
Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı 599, 600
Aka Gündüz 315, 478, 534
Akbaba 131
Akdeniz Oyunları (1971) 570
Akdeniz Oyunları (1987) 570
Akile Hanım Sokağı 355
Akil Muhtar Özden 582
Aksaray'dan Bir Perihan 357-8
Alceste 445, 450
Alem-i Nisvan 116
Alev Erkilet 242
Alexandra Angela Minakovska 445

Ali Bardakoğlu 255
Ali Bulaç 237
Alice Joséphine Marie Milliat 552
Ali Fuat Başgil 216
Ali Fuat Cebesoy (Paşa) 582
Ali Haydar Haksal 243
Ali Sami Boyar 396
Ali Şeriati 226
Aliye Berger 395, 398, 400
Aliye Emin Hanım 553
Aliye Esad 134
Amantine Lucile Aurore Dupin 116, 196
Amargi 166, 174, 183
Amerika Güzellik Yarışması 526
Amerikan Kız Koleji 140, 440, 554
Anadolu Kadınları Müdafaa-i Vatan Cemiyeti 85, 106, 123, 280
Anadolu Kadın ve Aile Derneği (AKADDER) 256
André Antoine 425
André Lhote 397, 402
André Tubeuf 452
Ankara Devlet Opera ve Tiyatrosu 445
Ankara Etnografya Müzesi 399
Ankara Mahpusu 357
Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi 140, 318
Anna Bolena 449, 450
Anna Pauker 229
Apollinaire 396
Arif Efendi 328
Arrangi-Lombardi 445
Arthur Kampf 403
Asaf Ataseven 231
Asaf Halet Çelebi 357
Asar-ı Nisvan 499
Asiye Dilipak 236
Asrın Kadını 509
Asri Kadın Cemiyeti 120
Âşık Figani 196
Âşık Veysel 222, 412
Aşk-ı Vatan 354
Ateşten Gömlek 279, 280, 284, 290, 300, 315-6, 434
Ateş ve Güneş 289, 307
Atıf Kaptanoğlu 475
Atıf Yılmaz 378, 465, 468-9, 475, 478
Attilâ İlhan 279, 475
Audrey Hepburn 225
Avare 465
Avrupa Güzellik Kraliçesi Yarışması 525-6, 528, 534
Aycan Önel 566-7
Ayda Caner 566
Aydın Arakon 463
Aydın Gün 446, 449
Ayhan Işık 467
Ayla Algan 456, 458, 473-4
Ayla Kerimoğlu 254
Aylık Dergi 234
Ayrımcılığa Karşı Kadın Derneği (AKDER) 245, 251
Aysel Öymen 582
Aysel Zeynep Tozduman 226
Ayşe Böhürler 243
Ayşe Durakbaşa 143, 211
Ayşegül Kılıçparlar 256
Ayşe Hanım 134, 326, 332
Ayşe Hümeyra Ökten 208-9, 210
Ayşe Lamia 251, 252
Ayşen Gruda 462
Ayşe Sula Akbal 243
Ayşe Şasa 222
Ayten Salih 566
Azize Tanrıkulu 571
Aziz Haydar Omur 124

B

Babanzade Ahmed Naim 210
Babeuf 416

Babıali'de Sabah 225
Bahriye Musluoğlu 566
Bakırköy Bez Fabrikası 22, 24, 31
Bakiye Beria Onger 99
Bakiye Marangoz 244
Balıkçı Güzeli Zilli Nazife 457
Balkan Atletizm Şampiyonası (1955) 567
Balkan Savaşı (Harbi) 277, 280, 295, 326
Balkan Savaşları 82, 123, 124
Balkan Şampiyonası (1933) 566
Balkan Şampiyonası (1958) 567
Balkan Şampiyonası (1966) 568
Balzac 445
Başkent Kadın Platformu 254-5
Başörtülü Milletvekili İstiyoruz İnisiyatifi 250
Bayan Prodromidu 566
Bayan Sıvacıoğlu 541
Bay Vere 541
Bedia Güleryüz 403
Bedia (Muvahhid) Hanım/ Bedia Muvahhit 121-2, 210, 266, 403, 434, 437, 439, 497, 563, 577, 582
Bedrâ Osman Hanım 121
Bedri Rahmi Eyüboğlu 402, 404
Behçet Kemal Çağlar 357, 360
Behçet Uz 329
Behice Boran 99, 154-6, 163
Behiye Baturay 427, 435
Bekir Topaloğlu 226
Belgin Doruk 463
Belkıs İbrahimhakkı Ayverdi 219
Belkıs Mustafa 391
Belkıs Şevket Hanım 120
Bell Biraderler 196
Berlin Güzel Sanatlar Akademisi 391, 399
Berlin Olimpiyat Oyunları 564
Bernard Law 511
Bernard Lewis 216
Besime Hanım 549
Beyazıt Meydanı 235, 237, 467, 484
Beyaz Konferans 119
Beyhan Nil 135
Beykoz Deri Sanayi Fabrikası 31
Bilgi Merkezi Vakfı 20, 27, 34, 37, 69, 87-8, 90, 97-8, 100, 101-2, 104, 114-5, 119, 126, 133, 135, 139, 153, 155, 157-8, 173-5, 177-9, 180, 183, 295-6, 356, 358, 360, 361-2, 365, 371, 384, 389, 390, 392, 395, 398, 400, 404, 410, 413, 429, 461, 468, 492-4, 497, 498, 500, 504-5, 508, 510, 514-5, 579, 590, 592, 599
Bir Dinozorun Anıları 156, 165
Bir Düğün Gecesi 364
Birinci Dünya Kadın Konferansı 594
Birinci Dünya Savaşı 14, 121, 123, 279, 298, 307, 327, 427-8, 495, 516, 549, 551
Birleşen Yollar 226
Birleşmiş Milletler Kadın Birimi (UN Women) 137
Birleşmiş Milletler Kadınlara Karşı Her Türlü Ayrımcılığın Kaldırılması Sözleşmesi (CEDAW) 587, 593
Bir Şoförün Gizli Defteri 478
Biz Bir Orduya Kafa Tuttuk Arkadaş: Mamak Kitabı 181, 183
Brontë Kardeşler 196
Bruno Taut 412
Buhran Gecesi 357
Bursa Merinos Fabrikası 25, 31
Bursa Romenkal İpek Fabrikası 25
Bülbülzade Vakfı 256
Bülent Ecevit 214, 248, 394
Büyük Buhran 134
Büyük Doğu 215, 218
Büyük Mecmua 85, 285, 289
Büyük Millet Meclisi (BMM) 156, 277, 309, 534
Büyük Moda Mecmuası 509

C
Cahide Sonku 266, 439
Cahit Kayra 204, 205
Cahit Önel 566
Cahit Uçuk 397
Canan Aykent 348
Canan Kaftancıoğlu 106
Can Mustafa 468
Carl Berger 398
Carl Jung 396
Carolyn G. Heilbrun 171
Castaing 403
Cavit Tulca (Doğan) 565
Celâl Bayar 26, 150, 267
Celaleddin Çelebi 416
Celal Nuri Bey 127
Celal Sahir Bey 431
Celal Yardımcı 449
Celile Hanım 391
Cemal Hüsnü Taray 344
Cemal Paşa 220, 279
Cemal Reşit Rey 445
Cemile Bayraktar 250
Cemil Topuzlu Paşa 425
Cemiyet-i İmdadiye 191, 278
Ceride-i Havadis 117
Cevat Çapan 417
Cevat Şakir Kabaağaçlı (Halikarnas Balıkçısı) 395
Cevdet Efendi 549
Cevdet Paşa 82, 116, 190, 197
Cevdet Sunay 226
Cevriye Banu 196-7
Charles Blanc 396
Charles Sherrill 312
Christian Dior 508, 511
Cibali Tütün Fabrikası 20, 26, 31
Cihan Aktaş 2, 6, 187, 188, 204, 206, 208, 226, 229, 235-6, 238, 250, 261, 374, 377-8
Condorcet 80
Coşkun Aral 266
Cumhurbaşkanlığı Senfoni Orkestrası 65
Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) 70, 147, 216, 396, 565
Cumhuriyet Kadın Dergisi 506
Cüzzamla Savaş Derneği 161

Ç
Çağdaş Yaşamı Destekleme Derneği (ÇYDD) 161
Çalıkuşu 429, 499
Çalışma Bakanlığı 30, 41-2, 44-5, 70
Çalışma Bakanlığı İlk Yılı ve İlk Hedefleri 30, 70
Çanakkale Savaşı 328
Çete Emir Ayşe 123
Çimento Sanayii Müessesesi 23
Çocuk Esirgeme Kurumu 145, 161, 599
Çocuklar Sokakta Solmasın Projesi 243
Çolpan İlhan 457, 464, 478-9, 485, 488
Çukurova Bölgesi 25, 43

D
Dante 445
Darülbedayi 425-8, 431-5, 437
Darülmuallimat 205, 210, 294, 309
Dayağa Karşı Yürüyüş 173-4
Defterdar Mensucat Fabrikası 31
Deli Hikmet Bey 277
Demir İnan 348
Demir Parmaklıklar, Ortak Düşler 181, 183
Demokrasi Yardım Diyaloğu 161
Demokrat Parti (DP) 95, 147, 150-3, 216-7
Deniz Baykal 247
Devlet Hatun 79
Devlet Personel Sayımı 59, 70-1
Devrimci Kadınlar Derneği 99, 156
Di Ferdinando 446

Dikmen Yıldızı 315
Dişi Kuş 509
Diyet 468
Doğru Yol Partisi (DYP) 101
Don Hudson 452
Donizetti 10, 443, 449, 452
Dorothy Hanson 541
Dostlukspor 569, 570
Döndü Hatun 79
Drahşan Arda 569
Duygu Asena 100, 377-9, 383-4, 462
Düğün 364, 468
Dünyadan Aşağı 384-5
Dünya Ekonomik Forumu Toplumsal Cinsiyet Eşitsizliği Endeksi 591
Dünya Emekçi Kadınlar Günü 101, 386
Dünya Güzellik Kraliçesi Yarışması 526, 528, 534
Dünya Sağlık Örgütü'nün (WHO) 156

E
Ebeş (Abiş) Hatun 79
Ecole du Louvre 404
Eddy Cillician 425
Edibe Sayar 150
Edinburgh Festivali 404
Efzayiş Suad Hanım 134
Eisenhower 446
Ekonomik ve Sosyal Konsey'in Kadın Hakları Komisyonu 151
Ekrem Bora 474
El Emekleri 506
Eleni Küreman 270
Elif Şafak 379, 381
Elişi 506
Elizabeth Wilkinson 539
Eliza Binemeciyan 428
Ellen Key 139
Elmalılı Muhammed Hamdi 207
Elvan Abeylegesse 571
Emanullah Han 202
Emek Sineması 521, 547
Emel Akal 172, 177, 179
Emel Dereli 571
Emile Beaume 403
Emine Aykenar 230
Emine Erdoğan 248
Emine Piraye 150
Emin (Erkul) Bey 127-8, 297, 317, 553, 582
Emine Semiye 82, 116, 190, 197, 198
Emine Şenlikoğlu 235
Emine Uçak 250
Emir Zeid 395
Emrullah Efendi 324, 325
Enternasyonal Demokratik Kadınlar Federasyonu 151
Enver Paşa 121, 191, 203, 391
E. Pittard 342
Ercümend Özkan 210-1, 247
Eren Eyüboğlu 402
Erenköy Kız Lisesi 124
Erken Cumhuriyet Dönemi 10, 94, 146, 163, 355, 358, 364-5
Ermenegildo Luppi 580
Ernst Egli 412
Ertem Göreç 222, 468
Ertuğrul Özkök 248
Erudi Tullio 547-8
Erzurum Kongresi 130
Eski Hastalık 315
Esma Deniz 130
Esmeray 456, 458, 473, 475
Eşitlik, Kalkınma ve Barış İçin BM Kadınlar On Yılı 131, 154, 379, 593-4, 606
Eşref Kolçak 478
Eşref Üren 404

Ev Hocası 499
Ev-iş dergisi 509
Ev Kadın 508-9, 513, 517
Ev Kadını 509

F
Fadime Eminoğlu 256
Fadime Şahin 241
Fahri Ecevit 394
Fahrelnissa Zeid (Zeid) 395, 398, 400
Faik Gökay 568
Fakihe Öymen 93
Falih Rıfkı (Atay) 123, 137, 146, 163, 165, 201, 289, 303, 306-8, 316
Familya 509
Faruk Kenç 466
Faruk Nafiz Çamlıbel 124, 357
Fatima Mernissi 195
Fatma Akdokur Aktaş 254
Fatma Aliye 83, 114, 116, 190, 191, 197-8, 201, 210, 275, 278, 280, 354
Fatma Barbarosoğlu 194, 202, 242
Fatma Benli 251
Fatma Bostan Ünsal 253
Fatma Çalıkavak 231
Fatma Egemen 566
Fatma Girik 456, 458, 462, 464, 472-3
Fatmagül Berktay 118, 120, 138
Fatma Hikmet İşmen 98
Fatma Memik 212
Fatma Nesibe Hanım 119
Fatma'nın Günahı 357
Fatma Seher Erden (Erzurumlu Kara Fatma) 123
Fatma Sultan Begüm 79
Fatma Taşçı 243
Fausto Zonaro 391, 393
Fazilet Niyazi Hanım 532
Fazilet Partisi 246
Fazilet ve Kültürle Kalkındırma Derneği 231
Fazlurrahman 226
Fehmiye Kambay 203-4
Felâtun Bey ve Râkım Efendi 117
F. Engels 78
Feride 132, 134, 144, 164, 464
Feriha Hanım (Birsen Muvaffak Hanım) 533-4, 561
Feriha Tevfik Hanım 522-6
Fernand Léger 404
Fethi Okyar 411
Fevzi Halıcı 416
Fevziye Nuroğlu 227, 231
Feyhaman Duran 403
Feyza Yaşar 256
Fikret Hanım 533
Fikret Otyam 266
Firuze 499
Florence Nightingale 139
Fosforlu Cevriye 357, 462
Foto Franse 532
Foto Süreyya 531
Foy D. Kohler 582
Franklin Bouillon 291
Fransız Devrimi 80-1
Frumet Tektaş 403
Füreya Koral 395, 398, 400
Füruzan 365, 367, 385
G
Gaffarzade Fabrikası 32
Galibe Okyar 126
Gary Grant 445
Gaye Boralıoğlu 383
Gece Dersleri 178, 183, 372, 374-5, 385
Gecelerin Ötesi 468
Geçici Modern Kadın Müzesi 158
Gedikpaşa Tiyatrosu 423
Gelin 465, 468, 485, 507, 517
Gemlik Sunğipek Fabrikası 22

Genç Kadınlar Hristiyan Birliği 539
Genel Nüfus Sayımı 36, 38-9, 40, 42-3, 51, 70-1
George Sand 116, 196
Georges Serré 400
Georg Reinwald 446
Geraldine Bennett 266
Gevher Nesibe 345
Gianandrea Gavazzeni 446, 450
Gothe Enstitüsü 416
Gökçe Değirmen 261
Gökkuşağı İstanbul Kadın Kuruluşları Platformu (GİKAP) 254
Göksel Arsoy 463
Gönül Bayhan 462-3
Gönül Gibi 357
Gördesli Makbule 123
Görüşler 154, 424, 428, 430, 437
GREVIO Değerlendirme Raporu 606
Gustave Singier 404
Gülcan Mıngır 571
Gülcan Tezcan 248
Gülçin Eroğlu 566
Gülden Sönmez 253
Gül Hanım (Erzurumlu) 62, 292, 567
Gülnur Savran 175
Gülsen Ataseven 210, 231, 254
Gülşen Demirkol Özer 245
Güneş Çapa 566
Günseli Başar 534
Güzel Sanatlar Akademisi 206, 364, 391, 395, 397, 399, 402-4, 411, 414, 579, 580, 582-3

H

Hacı Ahmet Paşa 203
Hafız Burhan 433
Hafız Selman İzbeli 123
Hafız Süleyman Sururi Efendi 209
Hakimiyet-i Milliye 137, 279, 295, 316
Hakkı Şinasi Paşa 582
Hale Asaf 393, 399, 406-7
Hale Kaplan Öz 261
Hale Taylan 566
Halet Çambel 414, 564
Halıcı Kız 466
Halide Edib 83-7, 91, 116, 120, 123, 125, 128, 150, 198-9, 201, 210-1, 213, 220, 272-3, 276-9, 280, 281-9, 290-2, 294-9, 300-4, 307, 311, 314-7, 355, 357, 426, 465
Halil Ethem (Eldem) Bey 342
Halil İnalcık 422
Halime Çavuş 123
Halime Kibar 243
Halime Toros 237, 242
Halit Fahri Ozansoy 429, 430-1
Halit Refiğ 468-9, 470
Halit Ziya Bey 525
Halkevleri 338, 393, 396, 435
Halk Partisi Kadın Kolları 129
Hamdi Paşa 198
Hamdullah Suphi (Tanrıöver) 126, 140, 209, 217, 309, 330
Hamide Hanım 330
Hamide Tosun 571
Hamit Zübeyr Koşay 338
Hanım Abla 327-8
Hanımeli 508-9, 510-1, 513-7
Hanımlar Alemi 498-9
Hanımlara Mahsus Gazete 115-6, 275
Hanımlara Mahsus Malumat 116
Hanımlar İlim ve Kültür Derneği (HİKDE) 231, 254
Hanife Akın 249
Hannah Arendt 170-1
Harf Devrimi 195
Harry Truman 446
Hasan Âli Yücel 582
Hasan Enver Paşa 391

Hasanoğlan Köy Enstitüsü 412-3
Hasan Yücesoy (Şanlayk) 565
Hasanzade İbrahim Çeyrekgil 443
Hasibe Turan 250
Hatı Çırpan 136
Hatice Babacan 224, 227-9
Hatice Güler 254
Hatice Nazlı Tlabar 150-2
Havva'nın Üç Kızı 382, 385
Havva Sula 242-3
Haydarpaşa Tren Garı 458-9
Hayganuş Mark 88-9, 106
Hay Gin 88
Hayrünnisa Gül 247
Hazar Eğitim Kültür ve Dayanışma Derneği 254
Hegel 396
Henry Fonda 266
Hereke Mensucat Fabrikası 23, 25, 31, 33
H. Ibsen 80
Hıçkırık 358, 360
Hicran Göze 231
Hicran Hanım 522
Hidayet Şefkatli Tuksal 226, 250, 254-5
Hikmet Feridun Es 263-4, 265-7, 269, 270-1
Hikmet Gizer 391
Hikmet Onat 397
Hilal-ı Ahmer Hanımlar Cemiyeti 124
Hilal-i Ahmer 29, 83, 132, 200
Hilal Kaplan 250
Hitler 144
Hoca Salih Efendi 127
Hukuk-i Aile Kararnamesi 117
Hulusi Sarptürk 404
Huriye Hanım 564
Huzur Sokağı 226-7, 368-9
Hülya Aktaş 2, 242
Hülya Avşar 469
Hülya Koçyiğit 461
Hülya Şekerci 245
Hülya Şenyurt 570
Hümeyra 208, 209, 210, 212, 383, 462
Hüsamettin Bey 325-6
Hüseyin Cavid 132
Hüseyin Hüsnü Paşa 533
Hüseyin Rahmi Gürpınar 117
Hüseyin Suat Bey 421, 428-9
Hz. Muhammed 197, 216, 233, 336
Hz. Ömer 198, 258

I-İ

Irmak Zileli 384
İbnürrefik Ahmet Nuri 430, 432
İbrahim Gencer 445
İbrahim Hakkı Mansuri-zâde Saib 120
İbrahim Şinasi 423
İbret 117
İçtihad dergisi 121
İdealist Hanımlar Derneği 231, 238
İffet Halim Oruz 96
İhsan Hanım 524-5
İhsan Özsoy 577
İkinci Dünya Kadın Konferansı 594
İkinci Dünya Savaşı (II. Dünya Savaşı) 18, 19, 30, 33, 45, 65, 68, 95, 143, 215-6, 264-5, 508-9, 515, 565-6, 579, 593
İkinci Meşrutiyet 15, 189, 191, 197, 218, 276, 331
İktisadi Devlet Teşekkülleri (İDT) 21-4, 31-3, 60, 68, 73
İktisat Vekâleti 24, 73
İlerici Kadınlar Derneği (İKD) 27, 99, 101, 107, 154, 156, 172, 178-9, 180, 183
İlhami Soysal 229
İlhan Selçuk 223
İlk-Der 255
İlke İlim Kültür Dayanışma Derneği (İLKDER) 253
İnas Sanayi-i Nefise Mektebi 387, 391-4

İnci dergisi 498-9
İnsan Hakları Derneği 176
İnsani Gelişim ve Toplumsal Eğitim Vakfı 244
İnsaniyet 116
İntihab-ı Mebusan Kanunu 591
İpek Film Şirketi 521
İpek İş Fabrikası 32
İrade-i Seniyye 118
İrfan Orga 213
İrfan Tözüm 469
İslâm'da Kadın 226
İsmail Galip Arcan 425
İsmail Hakkı (Tonguç) Bey 325-9, 330, 332, 412
İsmayıl Hakkı Baltacıoğlu 142
İsmet İnönü (Paşa) 135, 145, 163, 247, 334-5, 411
İsmet Tahir Hanım 560, 561
İstanbul Büyükşehir Belediyesi Hayat Boyu Öğrenme Merkezi (İSMEK) 251
İstanbul Festivali 65, 404
İstanbul Güzel Sanatlar Akademisi 395, 411
İstanbul Kadın Kuruluşları Birliği (İKKB) 586, 600, 601, 606-8
İstanbul Konservatuvarı 445
İstanbul Sanayi Mektebi 282
İstanbul Sözleşmesi 160, 254, 257, 593, 599, 601, 604, 606
İstanbul Üniversitesi Kadın Sorunlarını Araştırma ve Uygulama Merkezi 161
İstihlak-ı Millî Kadınlar Cemiyeti 82
İstiklal Mahkemeleri 194, 213
İşçi Sigortaları Kurumu 43, 47, 49, 71
İşçi Ücretleri Anketi 49, 70
İş İstatistikleri 18, 24, 70, 73
İş Kanunu 11, 17-9, 20-2, 24-5, 30, 32-3, 42-7, 49, 50, 53, 59, 68-9, 144, 591, 598
İş ve Faaliyet İstatistikleri 47, 71
İş ve İşçi Bulma Kurumu 43, 51, 70, 71
İtalyan Kız Mektebi 542
İttihat ve Terakki Cemiyeti 82
İttihat ve Terakki Kadınlar Şubesi 119
İÜ Kadın Çalışmaları Ana Bilim Dalı 608
İzmir'den Bursa'ya 298, 302-4, 307, 316
İzmir Halkapınar Pamuklu Mensucat Fabrikası 55
İzmir'in işgali 280, 317, 357
İzmir Kadın Kuruluşları Birliği 601
İzmir Yün Mensucat 32
İzmit Birinci Kâğıt Fabrikası 23
İzzet Günay 484
İzzet Melih (Devrim) 395, 425

J

Jale Hacıbekir (Efe Kızı) 565
Jale Hanım 565
James Stewart 266
Jean Metzinger 397
Jean Weinberg 532-3
John Buckland Wright 398
Josef Palenicek 582
Jön Türkler 191
J. S. Mill 80

K

Kâbe Yollarında 222
Kabuli Paşa 354
KA-DER 104, 159, 440
Kader Böyle İstedi 483
Kadın Âlemi 390
Kadın Araştırmaları Merkezi 607
Kadına Yönelik Şiddet ve Aile İçi Şiddetin Önlenmesi ve Bunlarla Mücadeleye İlişkin Avrupa Konseyi Sözleşmesi (İstanbul Sözleşmesi) 587, 593
Kadın Bahçesi 390
Kadın Birliği 87-9, 90, 91, 93-4, 114, 144, 163, 165, 201, 357

Kadın Çevresi 99, 157
Kadın Çevresi Kitap Kulübü 99
Kadından Sorumlu Devlet Bakanlığı 599, 600, 607
Kadın dergisi 517
Kadın Duygusu 390
Kadın Dünyası 390, 509
Kadın Emeğini Değerlendirme Vakfı (KEDV) 161
Kadın-Erkek Fırsat Eşitliği Komisyonu 103
Kadın Eserleri Kütüphanesi 20, 27, 34, 37, 69, 87-8, 90, 97-8, 100-2, 104, 114-5, 119, 126, 133, 135, 139, 153, 155, 157-8, 173-5, 177-9, 180, 183, 295-6, 356, 358, 360-2, 365, 371, 384, 389, 390, 392, 395, 398, 400, 404, 410, 413, 429, 461, 468, 492-4, 497-8, 500, 504-5, 508, 510, 514-5, 579, 590, 592, 599
Kadın Gazetesi 94, 96-7, 107
Kadın Halk Fırkası 121, 125-6
Kadın Hayatı 390
Kadınca dergisi 100
Kadının Adı Yok 100, 377-9, 380, 385
Kadının İnsan Hakları-Yeni Çözümler Derneği 162
Kadının Özyaşamını Yazarken 171, 183
Kadının Statüsü Genel Müdürlüğü 161
Kadının Statüsü Komisyonu (BM) 593-4
Kadın İşçi Taburu 121, 165
Kadın Kurultayı 176-7
Kadınlara Karşı Her Biçimiyle Ayrımcılığın Ortadan Kaldırılması Sözleşmesinin Seçmeli Protokolü (KKAOKS/SP) 160
Kadınlara Karşı Her Türlü Ayrımcılığın Kaldırılması Sözleşmesi 587, 590, 593-5, 598, 601
Kadınlara Karşı Şiddetin Önlenmesi Bildirgesi 160
Kadınlar Alemi 509
Kadınlar Dayanışma Birliği 153
Kadınlar Dünya Oyunları 552
Kadınlar Dünyası 116, 164, 493, 547-8, 573
Kadınlar Fırkası 132, 154
Kadınlar Halk Fırkası 85, 87, 90, 114, 165, 201
Kadınları Çalıştırma Cemiyet-i İslamiyesi 82
Kadınları Esirgeme Derneği 120, 495
Kadınları Koruma Derneği (KKD) 152, 153
Kadınların Medeni ve Siyasal Hareketi 94
Kadınların Sesi 99
Kadınların Siyasal Haklarına Müteallik Sözleşmesi 151
Kadınlarla Dayanışma Vakfı (KADAV) 162
Kadınlar Saltanatı 499
Kadınlar ve Siyasal Toplumsal Hayat 91, 107, 136
Kadınlık 6, 85, 137, 172, 176, 353, 378, 390
Kadın Sağlığı ve Aile Planlaması Ulusal Eylem Planı 600
Kadın ve Aile 234-5, 243, 256
Kadın ve Aileden Sorumlu Devlet Bakanlığı 103
Kadın ve Demokrasi Derneği (KADEM) 256
Kadın Yazıları 499
Kadın Yolu 87, 90, 125, 499
Kadir Bal 261
Kadir İnanır 462
Kadir Savun 477
Kadriye Hanım 566
Kamer Çamurluoğlu 256
Kâmile Şevki Mutlu 63
Kanun Namına 467, 485
Kanun-u Esasi 81
Kara Fatma (Fatma Seher Hanım) 123, 126, 292-3
Karagöz 421, 423, 522
Kara Kitap 357
Karılar Koğuşu 469
Karl Caspar 396
Katyana Hanım 547
Kaya Hanım 282
Kâzım Dirik 329, 345
Kâzım Özalp 331
Kemal Farukî Bey 551
Keriman Halis Hanım (Keriman Ece) 520, 529, 530-3
Kerime Nadir (Azrak) 358, 359, 360

Kılıç Ali 400
Kırmızı-Beyaz Kulübü 120
Kızılay Özel Hemşire Okulu 130
Kızılçullu Köy Enstitüsü 413
Kızıl Feministler 178, 183
Kız Liseleri İdman Bayramı 552-3
Kız Öğretmen Okulu 329, 330
Kız Sanat Enstitüleri 503
Kız Sanayi Mektebi 116, 426-7
Kız Teknik Öğretim Müdürlüğü 135
Kierkegaard 396
Kleopatra 139
Kore Savaşı 155, 266-8
Korsan Çıkmazı 361, 385
Köy Enstitüleri 145, 147, 163, 165, 409, 412-4, 416, 608
Köy Muhtar Heyetleri 91
Köy Muhtarlığı ve İhtiyar Heyeti 128
Kraliçe Elizabeth 450
Kunu-ri Savaşı 266-7
Kurt Adler 446
Kurtlar 362-4
Kurtuluş Savaşı 82, 85, 123, 137-8, 272, 295, 316, 331, 357, 411, 465, 593
Kuş Diline Öykünen 181, 183
Kuva-yı Milliye 79, 312, 328

L
La Diva Turca 443, 453
Lady Macbeth 448, 450
Lady Montagu 115
Lale Aytaman 101, 599
Lale Belkıs 462-4, 485
Lale Oraloğlu 481, 483
Lale Orta 569
La Scala 445-6, 449, 453
Latife Bekir Hanım 89, 134
Latife Hanım 126, 134, 141-2
Latife Tekin 178, 371
La Traviata 446, 449
Leman Bayır 568
Leman Cevat Tomsu 412
Leman Sadullah Hanım 533
Lenin 145
Leyla Gamsız 404, 406
Leyla Gencer 7, 441, 443, 445-9, 450-3
Leylaklar Altında 467, 481
Leyla Sayar 462
Leyla Turgut 412
Leyla Zana 255
Lord Kinross 142, 323-4
Louis Massignon 220
Lovis Corinth 391, 396
Lucia 449, 450
Lütfi Akad 465-8, 483
Lütfiye Hanım 411
Lütfiye Selva Çam 250

M
Macide Gök Türkmen 245
Madam Butterfly 450
Madam Curie 139
Madam Lejeune 445
Mahir Canova 412
Mahmud Celaleddin Ökten 209
Mahmut Akok 338
Mahmut Esat 190
Mahmut Yesari 26
Maide Arel 397
Makbule Hanım 129
Makbule Yalkılday 206-8
Maksim Salonu 533
Malatya Kadınlararası İlim 231
Malta Oğulları Mensucat 25
Mareşal Fevzi Çakmak 582
Mareşal Tito 446

Maria Stuarda 450
Marika Stratiyadis 566
Maruf Önal 206
Marx 145, 383
Maryam Şahinyan 270
Mary Bilinski 540
Mary Wollstonecraft 81
Masume Hanım 209
Matbuat-ı Osmaniye Cemiyeti 280
Matmazel Ada Corcişi 561
Matmazel Araksi 521-3
Matmazel Bürhmann 563
Matmazel Eva Alter 563
Matmazel Jeanne Juilia 528
Matmazel Lombazo 546
Matmazel Nerman 560
Matmazel Pomeri 506
Matmazel Şeryera 553
Matmazel Tatiana Marloiva 534
Mebrure Alevok 481
Mebrure Gönenç 136
Mecelle 118, 190
Meclis-i Mebusan 290
Medea, Aida 450
Medeni Kanun 58, 129, 138, 142, 157, 160, 496, 591, 596, 607-8
Mediha Berkes 154
Mediha Gezgin 152, 153
Mediha Kayra 204-5
Mehasin 390
Mehmed Cavid 114
Mehmet Akif 188, 190
Mehmet Asım 303, 316
Mehmet Nuri Efendi 196-7
Mehmet Ruhi Arel Bey 397
Mehmet Şevki Eygi 225
Mehmet Şükrü Kaya 132
Mehmet Tahsin Tütüncüoğlu Tütün Fabrikası 32
Mehmet Zekeriya (Sertel) 285
Mehpare Tevfik Hanım 552, 554
Mektep Müzesi 120
Mektup 235, 244, 277, 316, 568
Melahat Derefındığı 212
Melahat Erkmen 566
Melek Paşalı 242
Melek Sineması 521
Meliha Yalçıntaş 231
Memduh Moran 396
Memduh Paşa 150-1
Memduh Ün 457, 464-5, 473
Meral Akbaş 181
Meram 354
Merve Kavakçı 248, 255
Merve Safa Kavakçı 101
Meryem Cemile 226
Metin And 422-3, 425, 427
Metin Erksan 222, 464, 468, 475-6
Metin Yüksel 234, 238
Mevdudi 226
Mevhibe İnönü 126, 247, 582
Mevhibe Kor 234-5
Mev'ud Hüküm 278-9, 317
Mınakyan Tiyatrosu 424
Michelangelo 396
Mihri İffet Pektaş 128, 136, 164
Mihri Müşfik Hanım 392, 394, 399
Milletlerarası Kadın Kongresi 143
Millet Mektepleri 143
Millî Görüş 233, 246
Millî Kongre 83
Millî Korunma Kanunu 18, 68, 73
Millî Mücadele 106, 123, 145, 194, 220, 272-3, 275, 279, 280-1, 284, 292, 294-5, 297, 300, 301, 303, 307-9, 310, 311-2, 314-7
Millî Savaş Hikâyeleri: Ergenekon III 303
Mina Urgan 156, 564

Mine Alpay Gün 196, 234, 242
Miralay Arif 293
Miss Dodd 285
Miss Pardoe 115
Miss Whittall 540
Mithat Cemal Kuntay 199, 200
Moda Albümü 506-8, 517
Moda Büyük Deniz Yarışları 546-7
Model Dergisi 506
Mor Çatı 100, 159
Mor Çatı Kadın Sığınağı Vakfı 100, 159
Mor İğne Kampanyası 158-9
Moritz Heymann 396
Mualla Eyüboğlu (Hanım) 7, 409, 410, 411-5, 417
Mualla Gülnaz 237
Mualla Suzan Hanım 522
Muallimler Derneği 92
Muazzez Akıncı 237, 239
Muazzez Arıoba 153
Muazzez Tahsin (Berkant) 358-9
Muhaderat 355
Muhammed Gazali 226
Muhammed Hamidullah 226
Muharrem Gürses 468
Muhittin Bey 525, 533
Muhittin Sadak 445
Muhsine Hanım 578
Muhsin Ertuğrul 215, 424, 426, 428, 430, 434-5, 445-6, 466, 485
Muhterem Nur 457, 464
Mukaddesatçı Hanımlar Derneği 231
Mukaddes Çıtlak 231
Mukaddes Erdoğdu Çelik 181
Mukaddes Özkan 210
Murtaza Mutahhari 226
Musa Carullah 227
Mussolini 144
Mustafa Demirsöz 227-8
Mustafa Durmuş 158
Mustafa Gazibey 196
Mustafa Kemal (Atatürk) 87, 113, 124-5, 127-9, 130-1, 140-1, 162, 163, 202, 221, 272, 280, 282, 285, 287-8, 291-2, 295, 300, 303, 309, 310, 312, 317, 321, 323-4, 328-9, 331, 336-8, 433-4, 496, 517, 532, 564, 577, 579, 589, 592, 609
Mustafa Kemal Paşa 280, 282, 285, 287, 288, 291, 310, 328, 329, 331
Mustafa Kutlu 243
Mustafa Necati 308, 579
Mustafa Saffet Efendi 189
Mübeccel Hanım 559, 560
Mübeccel Namık Hanım 524-6
Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti 357
Müdafaa-i Hukuk-ı Nisvan Cemiyeti 119, 120
Müdafaa-i Milliye Cemiyeti Hanımlar Heyeti 82
Müdafaa-i Vatan Cemiyeti 85, 106, 123, 280
Müfide Ferit (Tek) 126, 279, 295
Müjde Ar 462, 468-9
Münevver Ayaşlı 219, 220-1, 231
Münevver Belen 412
Münevver Saime 123
Münire Gündoğan 246
Münire Hanım 210
Münire (Neyire Neyir) 121, 210, 246
Mürşide Uysal 244
Mürüvvet 116, 470
Mürüvvet Sim (Madam Nuvart) 470
Mürvet Pak 256
Müslüm Gündüz 241
Müstakil Ressamlar ve Heykeltıraşlar Birliği 399
Müşfik Selami Bey 393
Myrna Loy 266

N

Naciye Sultan 121, 191
Naciye Tevfik 390

Nadir Devlet 416
Nadire Kara 239
Nakiye (Elgün) Hanım 83, 85, 89, 92, 95, 98, 125, 134, 136, 279, 280, 309, 310
Nâmık İsmail 582
Namık Kemal 117, 276-7, 282, 316, 326
Naşide Saffet Hanım 526-9
Nâzım Hikmet 357, 360, 391, 440, 572-3, 586
Nazife Şişman 202, 242
Nazilli Fabrikası 31, 33
Nazire Hanım 521, 533-5
Nazlı Deniz Kuruoğlu 534
Nazlı Ecevit 394
Nazmiye Kor 566
Nazmi Ziya 397
Nebahat Akkoç 181-3
Nebile İrdelp 140
Ne Bir Ses Ne Bir Nefes 357
Nebiye Necmettin Hanım 134
Necil Kazım Akses 449
Necip Fazıl Kısakürek 215, 218, 225, 233
Necla Arat 608
Necla Koytak 244
Necla Refik Hanım 522
Nedret Güvenç 465, 485
Nejat Devrim 395
Nejat Saydam 463
Nene Hatun 123
Neriman Birce 412
Neriman Hanım 533, 535
Neriman Köksal 462-4
Nermin Faruki 403-4
Nermin İnanç 156
Nermin Neftçi 156
Nermin Tek 566
Neslihan Akbulut 250
Neslihan Kısakürek 215
Nesrin Karataş 256
Nesrin Olgun 570-1
Nevin Meriç 203, 208, 212, 240
Nevin Yanıt 571
Nevzat Yalçıntaş 218
Neyzin Mutlubaş 566
Nezahat Onbaşı 123
Nezihe Araz 279, 397
Nezihe Meriç (Şendil) 360-1
Nezihe Muhiddin (Tepedelengil)/Nezihe Hanım 85, 87-9, 93, 114, 12-6, 131-4, 136, 144, 146, 152, 164-5, 177, 201, 210
Nigâr Hanım 114, 280
Nihal Bengisu Karaca 250
Nijat Sirel 403
Nilüfer Koçyiğit 484
Nimet Remide 132
Nisvan-ı İslam 116
Nişan Hançer 465
Niyazi Berkes 154, 155, 495
Notre Dame de Sion 140, 150, 398-9, 400
Nurcan Taylan 570
Nurgül Elbaşı 243
Nuriye Özsoy 254
Nuriye Pınar Erdem 150
Nuriye Ulviye Hanım 129
Nur Tatar Askari 570
Nurullah Berk 578, 582-3
Nusret Safa Coşkun 436

O

O Hep Aklımda 181, 183
Oktay Arayıcı 469
Oktay Ekinci 414
Oktay Rıfat 391
Okul Kızı 506
Olcay Baykal 247
Olimpiyat Oyunları (1900) 551
Olimpiyat Oyunları (1924) 551-2

Olimpiyat Oyunları (1936) 564
Olimpiyat Oyunları (1948) 566
Olimpiyat Oyunları (1960) 566-7
Olimpiyat Oyunları (1988) 570
Olimpiyat Oyunları (1992) 570-1
Olimpiyat Oyunları (2012) 571
On Dakika Otuz Sekiz Saniye 382-3, 385
Orhan Aksoy 461
Orhan Günşiray 472
Orhan Kemal 468
Orhan Koloğlu 130
Ortaklar Köy Enstitüsü 413
Oruç Güvenç 416
Osmanlı Cemiyet-i Nisaiyye 120
Osmanlı Donanma Cemiyeti 83, 549
Osmanlı Dram Kumpanyası 424
Osmanlı İmparatorluğu Çim Tenisi Şampiyonası 540
Osmanlı Kadınları Çalıştırma Cemiyeti 118, 191
Osmanlı Kadınları Çalıştırma Cemiyeti-i İslamiyyesi 191
Osmanlı Kadınları Terakkiperver Cemiyeti 120
Osmanlı Müdafaa-i Nisvan 124
Otobüs Yolcuları 468
Oya Baydar 155, 503, 505, 509, 511, 514, 516
Oy Hakkı Uluslararası İttifakı 94

Ö

Öğrenci Aileleri Dayanışma Derneği 236
Ölmeye Yatmak 364
Ömer Besim Bey 558, 560
Özdemir Nutku 427, 435
Özden Ezinler 570
Özden Zehra Sönmez 253
Özgün Levent 269
Özgür-Der 245
Özlem Kaya 571

P

Padişah Hatun 79
Pakize Kambay 203
Pamuk Mensucat Fabrikası 25, 32
Pamuk Yıldız 177, 181
Parlamentolar Arası Birlik (IPU) 137
Paşabahçe Cam Fabrikası 32
Pekin Olimpiyatları (2008) 571
Penelope 171
Peren Birsaygılı Mut 253
Peride Celal (Yönsel) 360, 362-3
Pertev Naili Boratav 154
Pervin Par 457
Peyami Safa 357, 525, 530, 531, 533
Pınar Kür 367
Piere Bergé 452
Pierre Loti 295
Pietro Canonica 578
Pirî Reis 342-3, 349
Prenses Elizabeth 509
Prenses Emine 82

R

Rabia Aldemir 256
Rabia'tül Adeviyye 196
Rahmi Bey (mutasarrıf) 411
Rana Hanım 134
Rana Sani Hanım 89
Ranson Akademisi 395
Ratıp Aşir Acıdoğu 578
Rauf Bey 290
Raziyye Hatun 79
Rebi Barkın 24
Recaizade Mahmut Ekrem 424
Recep Peker 96, 126
Recep Tayyip Erdoğan 103, 246-7
Recep Zühtü 328
Refah Partisi 233, 240, 241, 246

Refii Cevad Ulunay 397
Refik Ahmet Sevengil 424, 427-9, 430, 431-4
Refika Hulusi Behçet Hanım 89
Refiye Molla 326
Reina Lewis 199, 208, 211
Reine Gelenbevi 445
Remzi Oğuz Arık 338
Rene Char 170
Resimli Ay 89, 106, 139, 210, 297, 316, 497, 517, 577-8, 583
Resimli Romans 509
Reşad Ekrem Koçu 396
Reşat Nuri Güntekin 427, 429
Retiz Lunureman 553
Rezzan Edibe 578
Ricardo Muti 450
Rifat İnan 348
Rio Olimpiyatları (2016) 571
Robert Friedrich Morizt Anhegger (Robert Anhegger) 415
Roger Chastel 404
Ronald Reagan 267
Rubens 396
Ruhi Su 412, 415-7
Rukiye Erkin 140
Rumuz Goncagül 469
Ruşen Eşref Bey 339
Rüzgâr Zehra 465

S

Saadet Avcı 243
Sabahattin Eyüboğlu 412, 415-6
Sabahattin Zaim 52
Sabiha Bozcalı 396-7
Sabiha Gökçen 140
Sabiha Rıfat Hanım 562
Sabiha Ünlü 238-9
Sabiha Zekeriya (Sertel) 89
Sabiha Ziya (Bengütaş) Hanım 576-9, 580, 582-3
Sadettin Ökten 209
Sadi Irmak 217
Sadrettin Yüksel 238
Sadri Alışık 472
Saffet Arıkan 338, 340
Safiye Hüseyin Hanım 134
Saibe Hanım 124, 566
Said Halim Paşa 190-1, 260
Saime Faik 134
Saime Kırma 256
Sakarya Savaşı 295-6, 315
Salien Yasası 79
Saliha Okur Gümrükçüoğlu 256-7
Salih Zeki 198, 355
Salon 400, 506
Salvador Valeri 390-1
Sâmiha Ayverdi 219, 221
Samsun Tekel Tütün Bakım ve İşleme Evi 24, 26, 31
Sanayi Devrimi 72, 80
Sanayi Sayımı (1927) 14-7, 19
San Carlo Operası 446
Saniha (Halit) Hanım 526-8
Savni Bey 428
Seda Acudoğlu 566
Sedat Simavi 10, 266
Sedat Yenigün 234
Selahattin Batu 412
Selahattin Pınar 433
Selim Sırrı (Tarcan) Bey 330, 544-5, 549, 552, 560-1, 568, 573
Selma Atam 566
Selma Hanım 526
Selma Mazhar Hanım 553
Selvigül Şahin 243
Sema Yiğit 169, 181-2
Semiha Es 6, 263-9, 270-1

Semih Evin 465
Semine Hanım 522-3
Semra Aksu 570
Semra Çekmegil 244
Sena Nur Çelik 250
Seni Dinleyen Biri 184, 374-5, 377-9, 385
Serbest Cumhuriyet Fırkası (CHF) 89, 133, 140
Serpil Sancar 141
Serpil Ulfaz 237
Sesimiz 509
Seta Yağcıoğlu 566
Sevgi Engin 241
Sevgi Kurtulmuş 245
Sevgili Arsız Ölüm 372, 385
Sevim Çilingir 567
Seviştiğimiz Günler 470-1, 473
Seviye Talip 355
Seyhan Büyükcoşkun 244
Seyyid Kutup 226
Sezai Karakoç 229
Sezer Sezin 465-6, 475-6, 478, 485
Sibel Eraslan 242
Sidney Olimpiyatları (2000) 571
Sinekli Bakkal 198-9, 355
Siray Arca 566
Siret Bey 547-8
Sivas Anadolu Kadınları Müdafaa-i Vatan Cemiyeti 280
Siyah Süt 380-2, 385
Somut 99, 157
Son Bakış 384-5
Son Tren 463
Sosyal Hizmetler ve Çocuk Esirgeme Kurumu 161, 599
Sosyalist Enternasyonal Kadın Kolları 156
Sosyalist Feminist Kaktüs 175
Spa Tiyatrosu 531
Spinoza 396
Stefanos Yerasimos 199
Stella Ovadia 175
Suat Aşeni Fetgeri 564
Suat Davaz 403
Suat Derviş 89, 133-4, 136, 356-8, 385
Suavi Tedü 467, 481
Suffa 237-9
Sukarno 267
Sultanahmet Meydanı 84, 89, 91, 123, 133-4, 283
Sultanahmet Mitingi 88, 134, 280, 282
Suphi Taşan 415
Suzan Avcı 462-4, 485
Suzan Lenglen 553
Süfrajet Hareketi 120
Süha Doğan 472
Sümerbank Bakırköy Bez Fabrikası (Sümerbank) 24, 31
Sümerbank Selüloz Sanayii Müessesesi (SEKA) 23
Sümeyye Erdoğan 257
Süreyya Ağaoğlu 135, 151
Süreyya Ayhan 571
Süreyya Bey 126, 331, 531
Süreyya Yüksel 238, 239
Süs dergisi 499
Sylvie de Nussac 452

Ş

Şaban Kambay 203
Şadırvan 221, 231
Şah Rıza Pehlevi 446
Şair Evlenmesi 117, 423
Şair Nigar Hanım 114
Şakir Emin Bey 582
Şakir Paşa 395, 400
Şapka Devrimi 130, 164, 498-9
Şapka Kanunu 129, 130-1, 496
Şark Sanayi Bez ve Dokuma İplik Fabrikası 32
Şaziment Hanım 561

Şaziye (Moral) 121, 125, 164, 495, 508-9, 510-1, 513, 517
Şecer-üd-Dür 79
Şehime Hanım 210
Şemseddin Sami 354
Şemsettin Günaltay 216-7, 339
Şerife Bacı 123
Şerif Mardin 117-8, 146
Şerif Paşa 82
Şevket Süreyya (Aydemir) 212, 322-3, 331
Şifa binti Abdullah 198
Şirin Devrim 395, 400
Şirin Tekeli 100, 136, 211
Şoför Nebahat 460, 469, 475-6, 478, 480
Ş. Tekeli 91, 98
Şule Yüksel Şenler 224-77, 231-2, 368
Şükran Hekimoğlu Taşdelen 236-7
Şükriye Dikmen 389, 404, 406
Şükrü Kaya 132, 335, 561
Şükûfe Nihal 132, 280
Şükûfezar 116

T
Taaşşuk-ı Talat ve Fitnat 354
Taha Parla 141, 146, 163
Taha Toros 197, 276, 280, 282, 306, 343, 394, 397, 399, 403, 433, 578, 581-3
Tahir Yıldırım 203
Tahsin Nahit Bey 428
Takrir-i Sükûn 131, 194, 213
Taksim Meydanı 459, 467, 477
Talat Artemel 482
Tamer Yiğit 463
Tansu Çiller 101
Tanzimat 114, 116-8, 138, 163, 165, 272, 275, 421-5, 437, 491-2, 518
Tanzimat Fermanı 275
Tarabya Kriket Kulübü 540
Tarık Akan 461
Tasvir-i Efkâr 117, 310, 553, 573
TBMM Çalışma Komisyonu 25, 26, 31-2, 70
Teali-i Nisvan Cemiyeti 278
Tedkik-i Mezalim Komisyonu 295-6
Teodora 139
Terakki-i Muhadderat 116
Tercüman-ı Hakikat 116
TESEV 161
Teşkilat-ı Esasiye Kanunu 91
Teşvik-i Sanayi Kanunu 17, 19, 591
Tevfik (Bıyıklıoğlu) Bey 150, 151, 282, 333, 390, 391, 393, 428, 522-6, 552, 554
Tevfik Fikret 282, 391, 393, 428
Tevhid-i Tedrisat Kanunu 128, 330, 590
The Amerikan Tütün İşletme 32
Tokadizade Şekip Bey 131
Tokatlıyan Oteli 481, 534
Tomris Göksan 566
Toplumsal Cinsiyet Eşitsizliği Endeksi 161, 592
Toscanini 446
Tuba Çandar 415, 416
Tuba Özden 260
Tuba Tuncer 237
Tullio Serafin 446, 450, 452
Tunalı Hilmi Bey 85, 127
Turan Yazgan 416
Turgut Özakman 423, 426
Turkuaz Girişim Grubu 255
Turkuaz Salonu 524-7
Türk-Amerikan Kadınları Kültür Derneği 151
Türkan Akyol 156
Türkan Hatun 79
Türkan Kumru 238
Türkan Saylan 160-1
Türkan Şoray 226, 464, 474
Türk Dil Kurumu 140
Türkiye Barışseverler Cemiyeti 155

Türkiye Barolar Birliği Kadın Hukuku Komisyonu (TÜBAKKOM) 586, 600
Türkiye Binicilik Millî Takımı 565
Türkiye Demir ve Çelik Fabrikaları Müessesesi 23
Türkiye Devrimci Kadınlar Derneği 156
Türkiye Güzellik Kraliçesi Yarışması 521-2, 525-6, 532-4
Türkiye İşçi Partisi (TİP) 98, 154-5
Türkiye Kadın Basketbol Millî Takımı 567
Türkiye Kadın Dernekleri Federasyonu 601
Türkiye Komünist Partisi (TKP) 154, 180
Türkiye Nüfus ve Sağlık Araştırması 161
Türkiye Ulusal Kadınlar Partisi 153
Türk Kadını 126
Türk Kadınlar Birliği (TKB) 94, 96-7, 125, 131-2, 134, 140, 143-4, 151-2, 164
Türk Kadınları Esirgeme Derneği 495
Türk Kadın Yolu 87, 90, 125
Türk Modernleşmesinin Cinsiyeti: Erkekler Devlet, Kadınlar Aile Kurar 141
Türk Ocağı 83, 134, 140, 212, 335, 336
Türk Tarihini Tetkik Cemiyeti 338-9
Türk Tarih Kurumu 216, 334, 338, 339, 340-5, 349, 493, 497, 517
Türk Tarih Vakfı 140
Türkün Ateşle İmtihanı 285, 290, 291-4, 300, 302-3, 314, 316
Türk Yurdu 83, 278

U
Uçan Süpürge Derneği 255
Uğur Mumcu 154
Ulusal Kadınlar Partisi 153, 154
Uluslararası Çalışma Örgütü (ILO) 53
Uluslararası Kadınlar Birliği 143
Uluslararası Kadınlar Konseyi 153
Uluslararası Sanat Eleştirmenleri Derneği (AICA) 398
Umberto Eco 117
Umut 468
UNDP Kadının Kalkınmaya Katılımını Güçlendirme Ulusal Programı 607

Ü
Üç Arkadaş 464
Üç İstanbul 199, 200
Üftade Kimi 462
Ülkü Adatepe 140
Üner Teoman 566
Ünlü İslam Kadınları 116

V
Vâhide Hanım 564
Vahidettin 329
Vasfi Rıza Zobu 430, 433, 435, 437
Vedat Günyol 416
Vedat Türkali 222, 468
Vefasız 461
Vildan Gizer 391
Violetta, Leonora 446, 450
Vittorio Gui 450
Vurun Kahpeye 282, 315, 465, 467

W
Walter F. Weiker 221
William Faulkner 472
Wilson Prensipleri Cemiyeti 285
W. Woolf 354

Y
Yaban 304, 315, 317
Yahya Kemal 127, 280, 282, 285, 300, 308, 314, 316-7
Yakup Kadri (Karaosmanoğlu) 212-3, 280, 284, 289, 291-2, 294-7, 303-7, 314-7
Yakut Kayalar 357

Yalçın Küçük 178
Yarın Yarın 367-8, 385
Yasemin Can 571
Yaşar Kemal 415
Yaşar Nezihe Bükülmez 198, 201, 210
Yazko 99
Yeni Hollivud Mayazin 509
Yeni İnci 130
Yeni Kitap 499
Yeni Moda 501, 509, 517
Yeni Osmanlılar Fırkası 198
Yeni Turan 198-9
Yeni Turan Fırkası 198
Yeni Türkiye Partisi 153
Yeryüzü Doktorları 242-3
Yeşilçam 359, 454-5, 458-9, 460, 461-9, 480, 484-5
Yeşil Gece 315
Yeşim Arat 141-2
Yetimler Ahı 468
Yıldız 142-3, 150, 153, 163, 177, 178, 181, 183, 194, 237, 242, 250, 266, 279, 317, 422, 437, 499, 533
Yıldız Hanım 533
Yıldız Ramazanoğlu 194, 237, 242, 250
Yılmaz Altuğ 568, 569
Yılmaz Güney 468
Yoland Pikko 565
Yolonola Perreria 526
Yunus Nadi 134, 137, 291, 520, 523
Yusuf Akçura 296
Yücel Çakmaklı 222, 226

Z
Zafer Hanım 114, 354
Zehra Aylin 140
Zeki Apaydın 321
Zeki Müren 460, 473
Zekiye Farukî Hanım 551
Zeynep Avcı 265, 267, 271
Zeytindağı 307
Zilli Nazife 456-58, 473, 475
Ziya Gökalp 120, 282, 290, 317
Zülfü Livaneli 416
Zülfü Molla 325